新疆文库

ھازىرقى زامان يازغۇچىلىرىنىڭ داڭلىق رومانلىرى

ئايشەم ئەخمەتھاجى قاسىلى

مۇھەممەت بىشىر چىڭگۇاڭ

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

新疆文庫

ISBN 978-7-228-12821-1

9 787228 128211 >

定价:38.00 元

ئايشەم ئەخمەتهاجى قاسلى

مۇھەممەت بېشىر چىڭگۇاڭ

(تارىخىي رومان)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

穆罕默德伯锡尔亲王:维吾尔文/阿依夏木·艾合买提著. 一 乌鲁木齐: 新疆人民出版社, 2009.8
ISBN 978-7-228-12821-1

Ⅰ.穆... Ⅱ.阿... Ⅲ.历史小说 一 中国 一 当代 一 维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ.I247.5

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2009)第147835号

责任编辑 古丽巴哈尔·艾海提
编　　辑 阿布都肉苏力·吾买尔
特约编辑 拜格买提·玉苏甫
责任校对 热娜古丽·阿布里米提
特约校对 热西提·瓦依提
出版发行 新疆人民出版社
电　　话 0991-2827472
地　　址 乌鲁木齐市解放南路348号
邮　　编 830001
印　　刷 新疆新华印刷厂
经　　销 新疆维吾尔自治区新华书店
开　　本 880×1230毫米 32开本
印　　张 15.25
版　　次 2009年8月第1版
印　　次 2009年8月第1次印刷
印　　数 3000
定　　价 38.00 元

مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ

(تارىخىي رومان)

ئاپتورى: ئايشەم ئەخمەتھاجى قامىلى

مەسئۇل مۇھەررىرى: گۈلباھار ئەخەت

مۇھەررىرى: ئابدۇررۇسۇل ئۆمەر

تەكلىپلىك مۇھەررىرى: بەگمەت يۈسۈپ

مەسئۇل كوررېكتورى: رەناگۈل ئابلىمىت

تەكلىپلىك كوررېكتورى: رىشىت ۋاھىدى

نەشر قىلىپ تارقاتقۇچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

تېلېفون: 0991-2827472

ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 ـ نومۇر

پوچتا نومۇرى: 830001

باسقۇچى: شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتى

ساتقۇچى: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق شىنخۇا كىتابخانىسى

فورماتى: 880×1230 مىللىمېتىر 1/32

باسما تاۋىقى: 15.25

نەشرى: 2009 ـ يىلى 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى

باسمىسى: 2009 ـ يىلى 8 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى

تىراژى: 3000

كىتاب نومۇرى: ISBN 978 - 7 - 228 - 12821 - 1

باھاسى: 38.00 يۈەن

« شىنجاڭ كىتاب خەزىنىسى »
تەھرىر ھەيئىتى

مۇدىر : نۇر بەكرى

مۇئاۋىن مۇدىرلار : لى يى، تىلىۋالدى ئابدۇرېشىت

ھەيئەتلەر : جۇ چيەن، ۋەن خەيچۇەن، شى يۈكچياڭ، مىجىت قادىر، ليۇ چاڭمىڭ، جاڭ شىنتەي، ۋاڭ ياۋپىڭ، گۈلشەن تۇراخۇن، ليۇ شۇشىن، لى ۋېيچىڭ، ئابدۇراخمان ئەبەي، رېن چېڭ، دەي ياۋخوڭ، چېن گۈچىڭ، ئادىل مۇھەممەت، ماۋ جيەنشىن، دىلشاد قېيىيۇم، نۇرتاي قىياسبېك، جۇ لوكچىن، ياسىن ئوبۇلقاسىم، شۇ جياڭ، ئابلىز قېيىيۇم، تاھىر ناسىر، يۇ فۇئېن، پەتتار ماخمۇت، يۇ ۋېنشېڭ، گو چۇەن، رەيقەتجان خېلىل، دىلشاد ئەلى

باش پىلانلىغۇچىلار : ليۇ چاڭمىڭ، مىجىت قادىر

باش تەھرىرلەر: شى يۈكچياڭ، مىجىت قادىر، ليۇ چاڭمىڭ

مۇئاۋىن باش
تەھرىرلەر : جاڭ شىنتەي، ۋاڭ ياۋپىڭ، گۈلشەن تۇراخۇن، ليۇ شۇشىن

ئىجرائىيە مۇئاۋىن
باش تەھرىر : گۈلشەن تۇراخۇن

«شىنجاڭ كىتاب خەزىنىسى»گە
كىرىش سۆز

نۇر بەكرى

مەدەنىيەت ئىنسانىيەت مەدەنىيلىكىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتى ۋە گۈللىنىشى خەلق ئاممىسىنىڭ ماددىي مەدەنىيەت تۇرمۇشىنى بېيىتىپلا قالماي، مىللىي روھنى مۇستەھكەملەپ، مىللەتنىڭ ئومۇمىي ساپاسىنى ئۆستۈرىدۇ.

نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان شىنجاڭدىن ئىبارەت «يىپەك يولى» كېسىپ ئۆتكەن، شەرق - غەرب مەدەنىيىتى ئۇچراشقان بۇ زېمىندا ھەر مىللەت خەلقى ھۇزۇر - ھالاۋەت ۋە جاپا - مۇشەققەتتە بىللە بولۇپ، ئۆزئارا ئىناق ئۆتۈپ، ۋەتىنىمىزنىڭ چېگرا رايونىنى ئورتاق ئېچىپ، قوغداپ، شانلىق ماددىي مەدەنىيەت ۋە رەڭگارەڭ كۆپ مەنبەلىك شانلىق مەدەنىيەتنى بەرپا قىلىپ، تارىخ بېتىگە پۈتۈلگەن ئۆلمەس نۇرغۇن ئەسەرلەرنى ۋۇجۇدقا چىقاردى. بولۇپمۇ يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيان جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرى ئاستىدا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ھەمنەپەس، تەقدىرداش، قەلبداش بولۇپ، بىرلىكتە ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلىپ، ئورتاق گۈللىنىپ، «نامرات ھەم قالاق» ھالەتتىن باي، مەدەنىيەتلىك ۋە تەرەققىي قىلغان جەمئىيەتكە قەدەم قويدى. ئىقتىساد ۋە جەمئىيەتنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىشىغا

ئەگەشىپ، شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت ئىشلىرىمۇ جۇش ئۇرۇپ تەرەققىي قىلىشتەك يېڭى باھارنى كۈتۈۋالدى، مۇنەۋۋەر مەدەنىيەت - سەنئەت ئەسەرلىرى ئۈزلۈكسىز بارلىققا كەلدى، غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت ئۈنۈملۈك قوغدىلىپ ۋە ۋارىسلىق قىلىنىپ، تۈرلۈك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، سەنئەت ئەڭگۈشتەرلىرى چولپان يۇلتۇزدەك چاقناپ، سەلتەنىتى ۋە ئۆزگىچە خاس بەدىئىي جەلپكارلىقىنى نامايان قىلىپ، جۇڭخۇا مەدەنىيەت خەزىنىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىغا ئايلاندى.

پۈتۈن جەمئىيەتتە ئورتاق غايىنى بەرپا قىلىش جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت بەرپا قىلىشنىڭ نېگىزى. ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر مىللەت مەدەنىيەت خىزمەتچىلىرى باشتىن - ئاخىر جۇڭگو ئىلغار مەدەنىيىتىنىڭ ئىلگىرىلەش يۆنىلىشىگە ئەمەل قىلىپ، «ئىككى ئۈچۈن خىزمەت قىلىش» يۆنىلىشى ۋە «بارچە گۈللەر تەكشى ئېچىلىش، ھەممە ئېقىملار بەس - بەستە سايراش» فاڭجېنىدا چىڭ تۇرۇپ، ۋەتەنپەرۋەرلىكنى يادرو قىلغان مىللىي روھ ۋە ئىسلاھات، يېڭىلىق يارىتىشنى يادرو قىلغان دەۋر روھىنى زور كۈچ بىلەن جارى قىلدۇرۇپ، سوتسىيالىستىك يادرولۇق قىممەت سىستېمىسىنى بەرپا قىلىشقا كىرەك. بولۇپمۇ ھەر مىللەت خەلقى «بىرلىكتە ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلىش، ئورتاق گۈللىنىپ تەرەققىي قىلىش»تىن ئىبارەت باش تېمىنى چىڭ تۇتقا قىلىپ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت - سەنئەت ئىشلىرىنى ئۈزلۈكسىز گۈللەندۈرۈپ ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇپ، مەدەنىيەت - سەنئەتنىڭ جەمئىيەتكە باشلامچىلىق قىلىش، خەلقنى تەربىيىلەش، ئىلمىي تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈش، جەمئىيەت ئىناقلىقى ۋە مۇقىملىقىنى ساقلاشتىن ئىبارەت مۇھىم رولىنى ئەڭ زور دەرىجىدە جارى قىلدۇرۇپ، سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت

قۇرۇش ۋە ئەۋزەل مەدەنىيەت مۇھىتى بەرپا قىلىشى كېرەك .
بۇ گۈللەنگەن دەۋردە مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى كۆپلەپ ئىجاد قىلىپ ، ئالدىنقىلارغا ۋارىسلىق قىلىپ ، كېيىنكىلەرگە يول ئاچايلى . بۇ يىل يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغانلىقىنىڭ 60 يىللىقى ، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق نۇقتىلىق نەشر تۈرىگە رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى تەھرىر ھەيئىتى تەشكىللەپ ، «شىنجاڭ كىتاب خەزىنىسى» نەشر خىزمىتىنى قانات يايدۇردى . بۇ بىر تۈرلۈك شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى سىستېمىلىق رەتلەيدىغان ، شىنجاڭنىڭ تارىخى ۋە ئېتنوگرافىيىسىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىدىغان ، شىنجاڭ مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلىدىغان زور مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى . «شىنجاڭ كىتاب خەزىنىسى»نى نەشر قىلىش شىنجاڭنىڭ كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەت جەۋھەرلىرىنى قېزىش ، شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتى جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى كەڭ كۆلەمدە مۇجەسسەملەش ، جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىك ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە تايىنىپ ، يىپەك يولى مەدەنىيىتى ، غەربىي رايون مەدەنىيىتى ۋە شىنجاڭ مەدەنىيىتىنىڭ داڭلىق ماركىلىرىنى يارىتىش ، نەشر بۇيۇملىرىنىڭ مىللىي مەدەنىيەتنى جۇغلاش ، بىلىمدە يېڭىلىق يارىتىش ، مەدەنىيەتكە ۋارىسلىق قىلىش رولىنى جارى قىلدۇرۇش جەھەتتە ئاكتىپ ، رېئال ۋە ئۇزاق تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە ، شۇنداقلا ئۇ بۈگۈنكى دەۋرگە مەنپەئەت يەتكۈزىدىغان ، كەلگۈسىگە تۆھپە قوشىدىغان زور ياخشى ئىش .
«شىنجاڭ كىتاب خەزىنىسى»نىڭ ئىجادىيەت ، تەھرىرلىك ، نەشر قىلىش خىزمىتىگە قاتناشقان بارلىق مۇتەخەسسىس ، ئالىملار ۋە يولداشلارنىڭ ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىنى يېتەكچى قىلىشتا چىڭ تۇرۇپ ، سوتسىيالىستىك ئىلغار مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ يېڭى تەلىپىنى توغرا ئىگىلەپ ، ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ مەنىۋى

مەدەنىيەت تۇرمۇشىغا بولغان يېڭى ئارزۇ ـ ئىستەكلىرىنى تۇغرا تونۇپ، يېرىم ئەسىردىن بۇيانقى شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت جەۋھەرلىرىنى نەشر قىلىشنى كۆڭۈل قويۇپ تەشكىللەپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش بىلەن بىللە شىنجاڭنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىككە ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە مۇنەۋۋەر مەدەنىيىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا كاپالەتلىك قىلىپ، ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئۇنى زور دەرىجىدە جارى قىلدۇرۇپ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى ۋە ئورتاق ئىلگىرىلىشىنى ئىلجىتىپ، شىنجاڭ مەدەنىيىتىنىڭ پارلاق دەۋر نۇرىنى ۋە ئەقىل ـ پاراسەت نۇرىنى تېخىمۇ چاقنىتىشىنى، شۇ ئارقىلىق مەملىكەتكە، دۇنياغا يۈزلىنىپ جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ زور گۈللىنىشى ۋە زور تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن مۇھىم تۆھپىلەرنى قوشۇشىنى ئۈمىد قىلىمەن!

مۇندەرىجە

بىرىنچى قىسىم

شەمشەرگە ئوقۇلغان نىكاھ

بىرىنچى باب 3
ئىككىنچى باب 21
ئۈچىنچى باب 38
تۆتىنچى باب 57
بەشىنچى باب 68
ئالتىنچى باب 87
يەتتىنچى باب 104
سەككىزىنچى باب 123
توققۇزىنچى باب 139

ئىككىنچى قىسىم

مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ خان ئالدىدا

ئونىنچى باب 167
ئون بىرىنچى باب 183
ئون ئىككىنچى باب 208
ئون ئۈچىنچى باب 224
ئون تۆتىنچى باب 238

ئۈچىنچى قىسىم

ھۆۋقۇشلار قوترىغان ماكان

ئون بەشىنچى باب 253
ئون ئالتىنچى باب 266
ئون يەتتىنچى باب 278
ئون سەككىزىنچى باب 290
ئون توققۇزىنچى باب 304
يىگىرمىنچى باب 316
يىگىرمە بىرىنچى باب 329
يىگىرمە ئىككىنچى باب 344
يىگىرمە ئۈچىنچى باب 365

تۆتىنچى قىسىم

مېھرىبانۇ ۋاڭ

يىگىرمە تۆتىنچى باب 377
يىگىرمە بەشىنچى باب 393
يىگىرمە ئالتىنچى باب 407
يىگىرمە يەتتىنچى باب 425
يىگىرمە سەككىزىنچى باب 444
يىگىرمە توققۇزىنچى باب 455
ئوتتۇزىنچى باب 467

بىرىنچى قىسىم

شەمشەرگە ئوقۇلغان نىكاھ

بىرىنچى باب

قۇياش ھەمەل بۇرجىغا كىرگەن كۈنلەر، كېچە بىلەن كۈندۈز تەڭلىشىپ، بارا ـ بارا كۈندۈز ئۇزىراشقا باشلىدى. ئىللىق قۇياش تەپتى بىلەن ساپ ھاۋا ئالەمنىڭ گۈزەللىكىنى نامايان قىلىپ، تەبىئەت جانلىنىپ، دەل ـ دەرەخلەر ياشىرىشقا باشلىدى. يىراق ـ يىراقلارغا ئۇچۇپ كەتكەن قۇشلارمۇ قايتىپ كېلىپ ئۇۋا ياساشقا، ھەر خىل قۇرت ـ قوڭغۇز، ھاشاراتلارمۇ ئۇچىمكىدىن چىقىشقا باشلىدى.

قەھرىتان قىشتىن زېرىككەن كىشىلەر يېڭى ـ يېڭى كىيىملەرنى تىكتۈرۈشۈپ، يېڭى پەسىلنى كۈتۈۋېلىشقا ئالدىراشماقتا. مەھەللە ـ مەھەللىلەردە باھار پەسلىنى سېغىنىپ مايسا ئۈندۈرۈپ، قىشچە نۆۋەت بىلەن ئۆتكۈزۈلىدىغان كۆك مەشرەپلىرىمۇ تازا ئەۋجىگە چىقىپ، بۇ شەھەرگە تەۋە يېزىلارنى قاپلىغان ئاتمىش ئالتە ئېرىقتا لىپمۇلىق سۇزۇك سۇلار ئېقىشقا، قىرلار ياپيېشىللىققا پۈركىنىپ ئېرىقلاردىكى يالپۇزلار بەرق ئۇرۇشقا باشلىغاندىلا توختىدى. ھويلىلار، رەستىلەر، مەسچىت ـ مەدرىسىلەر پاك ـ پاكىز تازىلىنىپ، سۇلار چېچىلماقتا. چاچلىرىنى چۈشۈرۈپ، ساقال ـ بۇرۇتلىرىنى ياسىتىۋالغان ياشانغان ئەرلەر كۆل رەڭ چامچىلىرى ئۈستىدىن قارا پوتىلىرىنى باغلاپ، پۇتىغا يېڭى مەسە ـ كالاچلىرىنى كىيىشتى. ئوتتۇرا ياش ۋە ياش ئەرلەر بولسا پوزا چاپانلار① ئۈستىدىن رەڭدار پوتىلىرىنى باغلاپ، پوتىسىغا كەشتىلەنگەن

① پوزا چاپان ـــ ياقىسى ئېگىزرەك قىلىپ تىكىلگەن ئۇزۇن چاپان.

غىلاپلىق پىچاقلارنى ئېسىپ، پۇتىغا كۆندىن تىكىلگەن يېڭى ئۆتۈكلەرنى كىيىپ يۈرۈشەتتى. ئۇلار ئۆزئارا سالام بېرىشىپ هال - ئەهۋاللاشماقتا، مۇڭداشماقتا. ئارازلىشىپ قالغانلار بىر - بىرىدىن ئەپۇ سورىشىپ ئىتتىپاقلاشماقتا... بېشىغا تاۋار ياكى دۇخاۋىدىن تەقيىه كىيگەن كىچىك باللار تال چىۋىقنى ئات ئېتىپ، چۆگەندىن پۈرگۈچ[1] چىقىرىپ مەھەللىلەردە چېپىشىپ يۈرمەكتە. گويا:

يىل بېشى نورۇز كۈنى،
ئايدەك ياساندى شۇ جۇۋان.

دېگەندەك، چوكانلار، جۇۋانلار ئېتەك چۆرىلىرىگە چىلتەك ياكى كىمخاب تۇتقان چەكلىك ئۇزۇن چاپانلارنى كىيىشىپ، چېچىنى سېكىلىەك چىقىرىپ ئىككى تال ئۆرۈپ، چاچ چاتقۇ، چاچ پۆپۈكلەرنى تاقىشىپ تۇغقانلىرىنى، قولۇم - قوشنىلىرىنى يوقلىشىپ، هال - ئەهۋال سوراشماقتا، ھەتتا ئۇلار مۇشۇ ياخشى ئاي، ياخشى كۈنلەردە قىز - ئوغۇللىرىنىڭ شادلىق توي مەرىكىلىرى ئۈچۈن نامۇنشانلارنى ئىزدەشمەكتە. چاچلىرىنى قىرىق تال ئۆرۈۋالغان ئۆسكىلەڭ قىزلارنىڭ بەزىلىرى ئۆيلىرىدە توققۇز خىل داننى تازىلاپ كۆجە سېلىشقا تەييارلىق قىلسا، بەزىلىرى كەڭ هويلىلارنىڭ ئاپتاپلىق پېشايۋانلىرىدا، بەزىلىرى شاخ - شۇمبىلار بېسىلغان ئۆگزىنىڭ بوش يەرلىرىدە دۇمبىسىنى ئاپتاپقا قاقلاپ، دوپپىلارغا چاچما تىكىپ، ياغلىقلارنى كەشتىلىمەكتە... يەنە بىر قىسىم قىزلار، ومايىلار قىشچە تۇرۇپ قالغان يىپ ئېگىرىش چاقلىرىنى سۆرتۈپ تازىلاپ، رەخت توقۇشنىڭ تەييارلىقىغا چۈشمەكتە.

---

① پۈرگۈچ — يېڭىدىن سۇ يۇگۇرگەن تال چىۋىقنىڭ پوستىدىن ياسىلىدۇ.

سىز ئېگىز سېپىل بىلەن قورشالغان بۇ كىچىككىنە شەھەرنىڭ كۆجۈم مەھەللىلىرىدىكى ئەنە شۇنداق ھاياتلىق قايىنىغان مەنزىرىدىن ئايرىلىپ، يۇقىرىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان ۋاڭ ئوردىسى يېنىدىكى ئوردا قوۋۇقتىن چىقىپ پايانسىز ئېتىزلارغا، باغلارغا نەزەر سالسىڭىز، شىمالدا غەربتىن شەرققە سوزۇلغان شەرقىي تەڭرىتېغىنىڭ تېخى ئۇيقۇدىن ئويغانمىغان چوڭ ئەجدىھادەك ياتقانلىقىنى كۆرىسىز. ئۇنىڭ ئالماستەك يالتىراپ، ئاقۇچ كۆرۈنۈپ تۇرغان ئېگىز چوققىلىرى بوۋاي - مومايلارنىڭ جاپا - مۇشەققەتتىن ئاقارغان باشلىرىغا ئوخشايدۇ. ئەنە شۇ تەڭرىتېغىنىڭ قار سۇلىرى غول - ئېقىن، بۇلاق - چەشمىلەرنى ھاسىل قىلىپ، ئون ئىككى تاغ (ئاراتۇرۇك، تۇركۆل، نېرىنكىر، نوم، باي، ئاداق، شوپۇل، خوتۇنتام، باغداش، ئېدىر، قوراي، تۆمۈرتى)نىڭ مۇنبەت يەرلىرىدە يېڭىچە جۇشقۇن ھاياتنى باشلىماقتا. بۇ يەرلەرنىڭ كەڭ يايلاقلىرىدا سانسىزلىغان قوي - كاللار، ئات - تۆگىلەر ئوتلىماقتا. چارۋىچىلارنىڭ ئۆيلىرىدە گۆش، ماي، سۈت، قېتىق ۋە قىمىزلار شۇنچە ئەلۋەك.

تەڭرىتېغىنىڭ نېرىسىغا نەزەر سالسىڭىز بىر ئۇچى تاشقى موڭغۇلىيىگە تۇتاشقان قەدىمىي يۇرت ئاراتۇرۇك بار. ئاراتۇرۇكنىڭ غەربىي تەرىپىدە كەڭ يايلاقلىرى بىلەن مەشھۇر بولغان يەنە بىر ناھىيە — باركۆل بار.

يەنە بۇ يۇرتنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدە بەش شەھەر — ئاستانە، قارادۆۋە، توغۇچى، لاپچۇق، سومقاغىلار بار. بۇ يەرلەر قارلۇق غولى (قارلۇق ئۆستىڭى)، قارلۇقلار مەھەللىسى قاتارلىقلار بىلەن مەشھۇر.

ئەگەر سىز شەرقىي تەڭرىتاغلىرىنىڭ مەلۇم بىر چوققىسىغا چىقسىڭىز:

زوركىنىڭ[1] باشىغا چىقسام،
كۆرۈندى قومۇل باغلىرى.
ئولتۇرۇپ يىغلاۋىدىم،
سىيرىلدى سەرۋەك[2] تاغلىرى.

دېگەن خەلق قوشىقى يادىڭىزغا چۈشىدۇ.

مانا بۇ زېمىن، ئېگىزلىكتىن قارىسىڭىز، گويا تۈزلەڭلىككە سېلىپ قويغان بىر پارچە گۈللۈك گىلەمگە ئوخشايدۇ. بۇ زېمىنىنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە نەزەر سالسىڭىز، بوكىكىدە باغ، ياپيېشىل مونبەت ئېتىزلار كۆزگە چېلىقىدۇ. ئېتىزلاردا ساپانغا قوشقان كالىلار، ئورۇق چېچىۋاتقان قىز - ئاياللار، سۆرەم سېلىۋاتقان يىگىتلەرنىڭ سورەن - شاۋقۇنلىرى يىللىق ئەمگەكنىڭ باشلىنىشىدىن دېرەك بېرىپ تۇرىدۇ.

شۇ شەھەردىكى بىر مەسچىتنىڭ ئالدىدا پېشىن نامىزىغا يىغىلغان جامائەتكە مەزىنئاخۇنۇم سۆزلەۋاتاتتى: «مانا مۇشۇ كۈنلەردە ئادەمزات دۇنياغا كەلگەنىكەن — ئادەم ئاتا بىلەن ھەۋۋا ئانا جەننەتتە چەكلەنگەن مېۋىنى يەپ قويۇپ جەننەتتىن قوغلانغاندىن كېيىن، يەر يۈزىدە ئۈچ يۈز يىل بىر - بىرى بىلەن تېپىشالماي يۈرۈپتۇ. ئاخىر ئاللاتائالانىڭ ئەمرى بىلەن ھەۋۋا ئانا بىلەن ئادەم ئەلەيھىسسالام مانا مۇشۇ كۈنلەردە، يەنى باھار باشلىنىپ تەبىئەت جانلانغان كۈنلەردە تېپىشىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ ئىككىسىنىڭ پۇشتىدىن بىز ئادەمزاتلار پەيدا بولغانىكەنمىز...»

مەزىنئاخۇنۇمنىڭ سۆزى بۆلۈندى. ئوردىنىڭ جاكارچىسى بېشىغا كۆك رەڭدىكى قىزىل مونچاق تاقىغان مەنسەپ قالپىقىنى كىيىپ، ئۈچىسىدىكى قارا تاۋار تونىنىڭ بىر پېشىنى سېرىق پوتىسىغا قىستۇرۇپ، خۇشال ھالدا جاڭ ئۇرۇپ ۋاڭنىڭ

---

[1] زوركى — تاغ چوققىسىغا قارىتىلغان.
[2] سەرۋەك — تاغ ئىسمى.

پەرمانىنى خەلققە يەتكۈزمەكتە:

خالايىق، ئاڭلاپ قېلىڭلار!
ھەي، خالايىق، ئاڭلاپ قېلىڭلار!
يىل بېشى نورۇز كۈنى،
ئالەم گۈلىستان بولغۇسى.
ئاسماندىن يەر يۈزىگە،
ئابۇ رەھىم ياققۇسى.
يىل بېشى نورۇز كۈنى،
ئەلگە شادلىق جۈپ كېلۇر.
ئۇلۇغ ۋاڭ خوجام ئىلتىپاتىدىن،
مېھىر ـ شەپقەت خوپ كېلور،
قورمال[1]بېگىم خوش كەلدى،
دورغا[2]بېگىم خوپ كەلدى.
ۋاڭ خوجام پەرمانى بىرلەن.
ھەربىر مەسچىت ئەھلىگە،
ھىممەت قىلىپ ئاتىغان،
توپ ـ توپ كالا ـ قوي كەلدى،
ئاڭلاپ قېلىڭ خالايىق!
ۋاقتىدا ئېلىڭ نېسىۋە،
تۇل خوتۇن ـ يېتىم ئوغۇلنىڭ
باردۇر يەنە رىزقىسى،
ۋاڭ خوجامغا ھەشقاللا،
تەگسۇن ئاللا رەھمىتى!

جاكارچى ئوردىدىن چۈشكەن پەرمانىنى دىۋانبەگلىرىنىڭ قولىدىن ئالاتتى ـ دە، بىرقۇر كۆرۈپ بولۇپلا سۆزىنى قوشاققا ئايلاندۇراتتى. بۇگۈن ئۇ نورۇز ھەققىدىكى قوشاق بىلەن ۋاڭنىڭ

---

① قورمال ــ ۋاڭنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىغا مەسئۇل ئادىمى.

② دورغا ــ يېزا باشلىقى. ئۇ چاغلاردا ئون ئىككى تاغنى ئون ئىككى قورمال سورىغان. يەنە بەش شەھەر دەپ ئاتالغان ھەربىر شەھەرنى ۋە قۇمۇل شەھىرىگە قاراشلىق يېزىلارنى بىردىن دورغا سورىغاندى.

ئاۋامغا قىلغان نورۇزلۇق ئىلتىپاتىنى يەتكۈزدى. كېيىنكى سۆزلىرىنىڭ قاپىيە ـ رىتىملىرى قامالاشمىسىمۇ مەقسەتنى ناھايىتى ئېنىق، قىزىقارلىق ھەم تەسىرلىك قىلىپ ئېيتتى. شۇڭا، جامائەت جاكارچىنى ماختاپ كېتىشتى ھەم ۋاڭ خوجامنىڭ ئىلتىپاتىغا رەھمەت ئېيتىشتى.

— مانا شۇنداق ياخشى كۈنلەردە ۋاڭ خوجامنىڭ ئۆيلىنىشى ئالالاتائالانىڭ ھىممىتىدىن بىشارەتتۇر، — دېدى مەزىنئاخۇنۇم سۆزىنى تاماملاپ.

— توغرا دېدىلە، — دېدى ئىمامئاخۇنۇم، — ۋاڭ خوجامنىڭ شاپائىتى كەڭ. ئاڭلىساق، ۋاڭ خوجامغا ياتلىق بولىدىغان ئىلى ئوردىسىدىكى مېھرىبانۇ خېنىمنى ناھايىتىمۇ ئەقىللىق دېيىشىدۇ. تەڭ بولمىغۇچە تۇش بولماس، دېگەندەك ئارا يىراق بولسىمۇ ئۆز خىلىنى تېپىش دېگەن شۇ ـ دە.

بۇ خەۋەر شۇ كۈنلەردە قۇمۇل زېمىنىدا بىر يېڭىلىق بولۇپ، ھەممە ئۆي ـ ئۆيلەرگە تارالماقتا ئىدى. بۇ يىلقى نورۇزدا زاراخەتمە[1] ئۈچۈن مەھەللە ـ مەھەللىلەرگە بېرىلگەن ۋاڭنىڭ ھىممىتى بۇرۇنقى يىللارغا قارىغاندا كۆپ بولدى. بۇرۇن ھەربىر مەسچىتكە بەشتىن قوي بېرىلەتتى. بۇ يىل بەشتىن قوي، ئىككىدىن كالا ۋە ماي، گۈرۈچ؛ يېتىم ـ يېسىر، تۇل خوتۇنلارغا ئاتاپ كىيىملىك رەخت، تاغارلاپ ئۇن، بىردىن قوي بېرىلدى.

مەسچىت ـ مەدرىسىلەردە، ئۆستەڭ ياقىلىرىدا، دالا ـ تۈزلەردە زاراخەتمىلەر ئۆتكۈزۈلدى. كىشىلەر بۇ خۇشاللىق كۈنلەرنى مۇھەممەت بېشىر ۋاڭنىڭ توي ـ مەرىكىسىگىمۇ باغلاپ: «بۇ يىل خۇشاللىق قوش كەلدى» دېيىشتى.

راست دېگەندەك، ئۆتكەن يىلى ئىلىنىڭ ھاكىم بېگى — خالزات ھېكىمبەگ خاننى زىيارەت قىلغىلى بېيجىڭغا ماڭغاندا قۇمۇلغا چۈشكۈن بولغانىدى. بۇ چاغدا مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ

---

[1] زاراخەتمە — مەسچىت ـ مەھەللىلەر ئارا ئېلىپ بېرىلىدىغان نەزىر، يەنى ئالالادىن شۇ يىللىق سۇنىڭ مول بولۇشىنى تىلەيدىغان دۇئا ـ تىلاۋەت پائالىيىتى.

خالزات ھېكىمبەگنى ناھايىتى ياخشى كۆتۈۋالدى. ئۇلار بىرنەچچە كۈن سۆھبەتتە بولدى. خالزات ھېكىمبەگ مۇھەممەت بېشىر ۋاڭنىڭ ئايالىنىڭ ۋاپات بولۇپ كەتكەنلىكىنى ئۇقتى، ئۇنىڭ ياخشى خۇلق ـ مىجەزى، ئاق كۆڭۈللۈكى، سالاپەتلىك تۇرقى خالزات ھېكىمبەگنىڭ كۆڭلىگە يېقىپ قالغانىدى. شۇنىڭ بىلەن خالزات ھېكىمبەگ تاغىسىنىڭ قىزى مېھرىبانۇ خېنىمنى مۇھەممەت بېشىر ۋاڭغا ياتلىق قىلىش خىيالىغا كېلىپ قالدى ۋە مۇھەممەت بېشىر ۋاڭغا مېھرىبانۇ خېنىمنىڭ ئەھۋالىنى تونۇشتۇرغاندىن كېيىن مەقسىتىنى ئېيتتى. مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ خالزات ھېكىمبەگنىڭ بۇ ھىممىتىگە رەھمەت ئېيتتى ھەمدە مېھرىبانۇ خېنىمنى ئەمرىگە ئېلىشنى لايىق كۆردى.

شۇنىڭدىن كېيىن بەگلەر، ئۆلىمالار، خېنىم، ئاپپاقلاردىن تەركىب تاپقان ئەلچىلەر ئۈچ قېتىم ئىلىغا باردى. مېھرىبانۇ خېنىمنىڭ دادىسى كىچىك چېغىدىلا ۋاپات بولۇپ كەتكەچكە، مېھرىبانۇ خېنىم ئىلى گۇڭ ـ بەگلىرى ئوردىسىدا ئانىسى سۇمانىخانىنىڭ ھىمايىسىدە تەربىيىلەنگەنىدى. ئۇنىڭغا خالزات ھېكىمبەگ ئىگىدارچىلىق قىلاتتى.

ئىلىغا بارغان ئەلچىلەر ئاخىرقى قېتىم سۇمانىخانىنىڭ رازىلىقىنى ئېلىپ، ئىلى ئوردىسىدىكى گۇڭ ـ بەگلەرنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن توي كۈنلىرىنى بېكىتىپ كەلدى. توي كېيىنكى ئاينىڭ يىگىرمە بەشىنچى كۈنى ئىلىدا باشلىنىپ توققۇز كۈن توي مەرىكىسى ئۆتكۈزۈلگەندىن كېيىن، قىزنى قومۇلغا كۆچۈرۈشمەكچى بولۇشتى. شۇڭا، توي تارتىپ كەتكەن قىرىق ھارۋىلىق كىشى بىلەن قىرىق ھارۋىلىق سوۋغا ـ سالام ئالدىن ئىلىغا قاراپ يول ئېلىشقانىدى.

*　　　　*

بۇ يىل باھار باشلىنىش بىلەنلا ئوردىنىڭ يوللىرىغا يېڭىدىن تاش ياتقۇزۇلدى. تاملىرى ھاكقا تۇخۇمنىڭ ئېقى ئارىلاشتۇرۇلۇپ سۇۋالدى. ئىشىك ـ دېرىزىلىرى قايتىدىن سىرلاندى. ۋاڭنىڭ ھۇجرىسى ئالاھىدە ياسىلىپ، يېڭى گىلەم ـ پايانداز لار سېلىندى. تويىنىڭ تەييارلىقلىرى خېلى بۇرۇنلا باشلىنىپ كەتتى.

ئۇزاق يىللىق تارىخىدا ئۆزىنىڭ گۈللىنىش، خارابىلىشىش مەزگىللىرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن بۇ شەھەر مۇھەممەت شاھى غازىبەگنىڭ ئوغلى ئەبەيدۇللابەگنىڭ جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى قىلغان باتۇرانە كۈرەشلىرىنىڭ نەتىجىسىدە، جۇڭغارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ 1696 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان. شۇنىڭدىن بېرى ئەبەيدۇللا تارخانبەگ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى گۇپابەگ، گۇپابەگنىڭ ئوغلى ئىمىن ۋاڭ، ئىمىن ۋاڭنىڭ ئوغلى يۇسۇپ ۋاڭ، يۇسۇپ ۋاڭنىڭ ئوغلى ئىسھاق ۋاڭ، ئىسھاق ۋاڭنىڭ ئوغلى ئەردىشىر ۋاڭ، ئەردىشىر ۋاڭنىڭ ئوغلى مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ قاتارلىق ۋاڭلار ئۆتكەن. مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ — قۇمۇل ۋاڭلىرى تارىخىدىكى يەتتىنچى ئەۋلاد ۋاڭ بولۇپ، شۇ كۈنلەردە بۇ يۇرتنىڭ ھۆكۈمرانى ئىدى. ئۇ بۇ يۇرتنى ئادىللىق بىلەن سوراپ، يۇرتنى باي، خەلقنى باياشات قىلدى.

مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ ئايالى ۋاپات بولغاندىن كېيىن نەۋقىران چاغلىرى ئۆتۈپ كەتكەندەك ھېسسىياتقا كېلىپ قالغانىدى. ئەمدىلىكتە بولسا يىگىتلىك چاغلىرى قايتىپ كەلگەندەك تېتىك، روھلۇق كۆرۈنەتتى.

ۋاڭ بۈگۈن چېچىنى چۈشۈرتۈپ، ساقال ـ بۇرۇتلىرىنى ياستىپ، ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان قېنىق يېشىل دۇخاۋا تونىنى كىيىپ، بېلىنى قېنىق سېرىق رەڭدىكى يىپەك پوتا بىلەن

باغلىۋالغانىدى. پۈتىدىكى قىسقا قونچلۇق قارا مەخمەل ئۆتۈكى
بوي ـ بەستىگە تولىمۇ ياراشقانىدى. ئۇ تۇنۇگۇنكى مەسلىھەت
بويىچە چوڭ تەيجى بېگىم — تاجىدىن تەيجى بىلەن كىچىك
تەيجى بېگىم — نەمىتۇللا تەيجىنى ۋە يەنە بىرقانچە
سىپاھلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ تويىنىڭ نەغمە ـ ناۋا تەييارلىقلىرىنى
كۆزدىن كەچۈرۈشكە ماڭدى.

ئۇلار ئالدى بىلەن تويىنىڭ ھەرقايسى سورۇنلىرىدا
ئۇيۇشتۇرۇلىدىغان مەشرەپلەردە مۇقام، ناخشىلارنى ئېيتقۇچى
ناخشىچى، سازەندىلەر مەشىق قىلىۋاتقان زالغا كىردى. بۇ يەرگە
قۇمۇل، بەش شەھەر، ئون ئىككى تاغدىن چاقىرتىلغان داڭلىق
ناخشىچى، سازەندىلەر يىغىلغانىدى. بۇ زال ئىككىگە بۆلۈنگەن
بولۇپ، ئىچكىرىسىدە ئايال ناخشىچىلار مەشىق قىلىۋاتاتتى.

مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ ئەرلەر مەشىق قىلىۋاتقان زالغا يېتىپ
كىرگەندە، ھەممەيلەن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ باشلىرىنى ئېگىپ:

— ۋاڭ خوجامنىڭ ئالتۇن بويى ئېسەن بولغاي، —
دېيىشتى.

— ھارمىغايسىزلەر، — دېدى ۋاڭ.

— ۋاڭ خوجامغا رەھمەت، — دېيىشتى يەنە ھەممەيلەن.

— ھەممىڭلەرگە ئىجازەت، ئىشىڭلارنى
قىلىۋېرىڭلەر.

— خوش، ۋاڭ خوجام.

ھەممەيلەن ئۆز ئورۇنلىرىدا ئولتۇرۇشتى. قوللىرىدا غىجەك،
داپ، راۋاب، تەمبۇر تۇتقان چالغۇچىلار ئوتتۇرىدا؛ ناخشىچى،
نەغمىچى، مۇقام ئېيتقۇچىلار ئىككى تەرەپتە ئولتۇرۇشاتتى. ۋاڭ
ئۇدۇلدىكى تامغا چاپلانغان ئاق سامان قەغەزگە چىرايلىق
ھۆسنخەت بىلەن يېزىلغان ناخشىلارنىڭ ئېيتىلىش تەرتىپىگە
قارىدى. بۇنىڭدا ھەربىر ناخشىنىڭ ئىسمى، مۇقام بېيىتلىرى،
مۇقامدىن كېيىن ئېيتىلىدىغان شۆبە، چۇشۇرگىلەر ئېنىق

يېزىلغان، ھەتتا ھەربىر شۆبە، چۇشۇرگىدىكى ناخشىلارنىڭ باش بېيىتىمۇ يېزىپ قويۇلغانىدى. بۇنىڭدىكى سەۋەب، بىر بېيىتنى ئىككىنچىلەپ تەكرارلىماسلىق ئۇچۇن ئىدى. ۋاڭ خېلىغىچە ھەربىر مۇقام يۇرۇشلىرىنىڭ ئىسىملىرىنى ئوقۇپ چىقىپ كۆڭلى سۆيۈندى. چۇنكى، ھازىرغىچە ئېغىزدىلا ئېيتىلىپ تېخى خاتىرىگە ئېلىنمىغان قۇمۇل ناخشىلىرى ئۇنى ھەيران قالدۇرغانىدى.

— بۇ ناخشىلار قانچىگە بارىدىكەن، سوتۇقلىرىچۇ؟[1] — دېدى ۋاڭ.

— سوتۇقلار تۆت يۈزگە، ناخشىلارنىڭ چوڭ يۇرۇشلىرى يىگىرمىگە بارىدۇ، — دېدى ناخشىچىلاردىن بىرى.

— ۋاھ، نېمىدېگەن كۆپ ناخشا بۇ. بۇنى ئوبدانراق رەتلەپ قويساق بولغۇدەك، — دېدى ۋاڭ.

— ۋاڭ خوجام دانادۇر، ھەممەتلىرىگە رەھمەت، — دېيىشتى ھەممىسى بىردەك.

ۋاڭ يەنە ئارقىغا بۇرۇلۇپ، تامدىكى ناخشىلارنىڭ تەرتىپىگە قايتا قاراپ چىقتى. ئۇنىڭ كۆزلىرى بىر مۇقامنىڭ چۇشۇرگىسىدىكى «زىنداندىكى توختاخۇن» ناملىق ناخشىغا چۇشكەندە سورىدى:

— «زىنداندىكى توختاخۇن» دەپمۇ ناخشا بارمۇ؟

— خوش ۋاڭ خوجام، — دەپ قۇللۇق قىلدى نومدىن كەلگەن ئوتتۇرا ياشلىق، داڭلىق ناخشىچى شادىئاخۇن، — ئۇلۇغ ۋاڭ خوجام بىر قوشۇق قېنىمدىن كەچسىلە، بۇ ناخشا يېڭىدىن ئىجاد قىلىنىپ خەلق ئىچىگە تارالغان مەشھۇر ناخشىدۇر. بۇنىمۇ ناخشىلار تەرتىپىگە قوشۇپ قويدۇق، — دەپ بېشىنى ئەگكىنىچە جىم تۇردى.

— قېنى بىر قوشۇق قېنىڭىزدىن كەچتىم، سۆزلەۋېرىڭ، —

---

[1] سوتۇق — ئاھاڭ.

دېدى ۋاڭ.

— خوش ۋاڭ خوجام، توختاخۇن ھەزرەتلىرىنىڭ يىلقىسىنى باقىدىغان ناھايىتى ياۋاش بىر كىشى ئىدى. يىلقىلارغا ئوبدان قارىغانلىقتىن يىلقىلار يېقىنقى يىللاردا نەچچە ھەسسە ئاۋۇدى. لېكىن، بۇ تاغنىڭ قورمال بېگى نېمە ئۈچۈندۇر توختاخۇنغا ئۆچ بولۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە قورمالنىڭ ئوغلىنىڭ كۆزى توختاخۇننىڭ ئايالىغا چۈشۈپ يامان نىيەتتە بولغاچقا، توختاخۇن بۇ ھەقتە قورمالغا ئەرز قىلغان. ئەنە شۇ كۈنلەردە قورمالنىڭ ئوغلى يەنە بىر ئايالغا يامان نىيەتتە بولغانلىقتىن بۇ ئايال ئۇنىڭغا نارازىلىق بىلدۈرگەن. قورمالنىڭ ئوغلى بولسا ئۇ ئايالنى سىقىپ ئۆلتۈرۈپ قويغان. لېكىن، قورمال ئوغلىنى جازالىماي، ئوغلىنىڭ ئورنىغا «ئۇ ئايالنى ئۆلتۈرۈپ قويغان مۇشۇ» دەپ توختاخۇننى تۇتۇپ بەرگەنىكەن. ئوردىدىكى تەيجى بېگىمدىن بىرى قورمالغا يانتاياق بولۇپ، توختاخۇننى سوراق قىلمايلا نوم زىندانىغا تاشلىغان. نوم زىندانىدا بىگۇناھ ياتقان توختاخۇن بۇ دەردكە چىدىماي ئاشۇ قوشاقنى توقۇپ ناخشا قىلىپ ئېيتقان. بۇ ناخشا ناھايىتى تېزلا نومغا، نومدىن ئاداققا، ئاداقتىن ئاراتۈرۈككە، دازىگو ئارقىلىق تۈركۆلگە، ئاندىن قۇمۇلغا تارقىلىپ كەتتى. شۇڭا، بۇ ناخشىنىمۇ بۇ تىزىملىككە قوشۇپ قويدۇق. گۇناھىمىزدىن كەچسىلە ۋاڭ خوجام.

ئادىللىق بىلەن يۇرت سوراپ كېلىۋاتقان مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ بۇ ئەھۋالنى ئاڭلاپ ئاچچىقى كەلدى. ئۇ كەينىگە بۇرۇلۇپ بۇ ھەقتىكى قوشاقنى تەپسىلىي كۆرۈپ چىقتى:

زىنداندىكى توختاخۇن دەپ،
قىيىندىڭ مېنى.
دەرد ـ ئەلەمدىن بىردەم خالىي
قىلمىدىڭ مېنى.

قىناشىنغۇ قىيىندىك،
گۇناھىم نەدۇر.
ئاخىرەتتە سورىغىلى
خۇدايىم باردۇر.

بۇ ناھەقچىلىقنى يېنىدا تۇرغان تەيجىلەردىن بىرىنىڭ قىلغانلىقىنى پەم قىلىپ قالغان ۋاڭ تەيجىلەرگە قارىدى:
— خوش، تاجىدىن تەيجى بېگىم، شۇنداق ئىش بولغانمۇ؟
— خوش، ۋاڭ خوجام، تازا يادىمدا يوق، — دېدى تەمتىرەپ قالغان تاجىدىن تەيجى.
— ئۆزلىرىگە تاپىلاي، دەرھال بۇ ئىشنى سۈرۈشتۈرۈپ توختاخۇننى زىنداندىن چىقارسىلا، ھېلىقى قورمالنى ۋەزىپىسىدىن ئېلىۋېتىپ، ئوغلىنى زىندانغا سالسىلا، — ۋاڭ شادىئاخۇنغا قاراپ ئەسكەرتتى، — بۇ ناخشا ئورنىدا تۇرىۋەرسۇن، يەنە خەلق ئىجاد قىلغان ناخشىلار بولسا ھەممىسىنى مۇشۇ ناخشا تىزىملىكىگە قوشۇپ قويىڭىزلەر.
مۇھەممەت بېشىر ۋاڭنىڭ سەل كەيپى بۇزۇلغانىدى. ئۇ بۇ يەردىن چىقىپ ناغرىخانىنىڭ ئاستىنقى قەۋەت زالىغا كىردى. بۇ يەرگە نۇرغۇنلىغان سازەندە، ھۈنەرۋەنلەر يىغىلىپ كونا سازلارنى، ناغرا ـ دۇمباقلارنى يېڭىلاپ، يېڭى سازلارنى سازلاپ مەشىق قىلىشىۋاتاتتى. ۋاڭنىڭ كىرىپ كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپقان سازەندە، ھۈنەرۋەنلەر باشلىرىنى ئېگىپ ۋاڭ خوجامنىڭ ئېسەنلىكىنى سورىدى. ۋاڭ خوجام ئۇلارغا ئىلتىپات كۆرسىتىپ: «ھارمىغايسىزلەر» دېدى. كۆپچىلىك: «ۋاڭ خوجامغا رەھمەت !» دەپ قۇللۇق قىلىشتى.
— ھەممىڭىزلەر ئۆز ئىشىڭىزلەر بىلەن مەشغۇل بولىڭىزلەر، مەن شۇنداقلا بىرقۇر كۆرۈپ چىقىپ كېتىمەن، — دېدى ۋاڭ ئۇلارغا ئىجازەت بېرىپ.
بۇ يەردە يېڭىدىن كېرىلگەن سەككىز ناغرا، ھەربىرى بىردىن كالىنىڭ تېرىسىدىن كېرىلگەن تۆت دانە يوغان دۇمبۇل، تۆت

دانه كاناي، تۆت دانه سۇناي، سەككىز دانه مىس تەخسىلىرى يالتىراپ تۇرغان چىغىنەي[1] ناملىق سازلار كۆزگە چېلىقىپ تۇراتتى. بۇ سازلارنىڭ يېنىدا كونا ناغرا، دۇمبۇل، كاناي، سۇنايلارمۇ پاكىز سۈرتۈلۈپ رەتلىك تىزىپ قويۇلغانىدى. بىرنەچچە كىشى دۇمبۇل ۋە ناغرىلارنىڭ قۇرۇغان ـ قۇرۇمىغانلىقىنى بىلىش ئۈچۈن بىردەم ئۇنى ـ بىردەم بۇنى چېلىپ كۆرۈشەتتى.

ۋاڭ سەككىز دانه مىس تەخسە ئورنىتىلغان، ئېگىز جاھازلىق چىغىنەينى كۆرمىگەنىدى. ئۇنىڭ بۇ سازغا قىزىقىپ قاراۋاتقانلىقىنى كۆرگەن چىغىنەينىڭ چالغۇچىسى بۇ سازنى تونۇشتۇردى: «بۇ ساز ئوردىدىكى ئەڭ قەدىمىي سازلارنىڭ بىرى. بۇ ساز ناغرا بىلەن دۇمبۇلغا ماسلىشىپ يېنىك، ئەمما يېقىملىق ئاۋاز چىقىرىدۇ.» ۋاڭ يەنە قاتار تىزىۋېتىلگەن غېجەك، باربىت، راۋابلارنى كۆردى، ئاندىن ئۆچكە تېرىسىدە كېرىلىپ، كۈن نۇرىغا قاقلاپ قويۇلغان يىگىرمىدەك داپنىڭ يېنىغا كەلدى. ساۋۇرداپ داپلارغا مىس ھالقا ئۆتكۈزۈۋاتاتتى. ئۇ داپ ياساشقا ماھىر ئىدى. ساۋۇرداپ ياشىنىپ قالغان بولسىمۇ ناھايىتى تەمبەل كۆرۈنىدىغان ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ ئېگىز قەددى سەل پۈكۈلگەندەك قىلسىمۇ جۇغدۇن كۆرۈنەتتى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم ساۋۇر ئاكا، — دېدى ۋاڭ مېھرىبانلىق بىلەن. ۋاڭ بۇ ئادەمنى خېلى بۇرۇندىنلا تونۇيتتى. ئۇنىڭ قىزىقچىلىقى، گەپدانلىقى ۋاڭنى جەلپ قىلغاچقا بىرقانچە قېتىم ۋاڭنىڭ باراۋەت، مىلىس سورۇنلىرىغا تەكلىپ قىلىنغان ھەم بۇ سورۇنلاردا ئۇ قوشاق توقۇپ، قىزىقچىلىق قىلىپ ھەممىسىنى ھەيران قالدۇرغانىدى.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ۋاڭ خوجامنىڭ ئالتۇن بويى ئېسەن

---

[1] چىغىنەي — سەككىز تەخسىلىك، تۆت پۈتلۈق، تىكلەپ قويۇپ مىس چالغۇچ بىلەن ئۇرۇپ چالىدىغان چالغۇ.

بولغاي، — دېدى ساۋۇرداپ ئېھتىرام بىلەن بېشىنى ئېگىپ.

— ساۋۇر ئاكا تىرەز تۇرۇپتۇ، — دېدى ۋاڭ.

— خوش ۋاڭ خوجام، رەھمەت ئۈزلىرىگە، رەھمەت ۋاڭ خوجام، «ئەر قاۋۇل چىشى يوق، خوتۇن قاۋۇل چېچى يوق، ئېغىز ھۆركىرەيدۇ، پۇت تىترەيدۇ» دېگەندەك، ئادەم دېگەن ياشقا چوڭايغانسېرى چۆكۈپ قالىدىغان گەپ ئىكەن، — دېدى ساۋۇرئاخۇن سەل قىزىقچىلىق قىلىپ.

ۋاڭنىڭ ساۋۇرداپنى گەپكە سالغۇسى كېلىپ قالدى:

— ھەي، ساۋۇر ئاكا، توغرا دېمىدىلە ! «ئەر قاۋۇل قالپىقى يوق، خوتۇن قاۋۇل چىشى يوق، توققۇز تارتمىلىق ئۆيى بار، مەلۇمچىسى يوق » دېمەملا، — دېدى ۋاڭ.

بۇ گەپ بىلەن ھەممەيلەن كۈلۈشۈپ كەتتى. ئەسلىدە بۇ تەمسىل ۋاڭ دېگەندەك ئېيتىلاتتى. بۇ يەردە ساۋۇرداپ ئېھتىيات يۈزىسىدىن گەپنى سەل ئۆزگەرتىپ ئېيتقانىدى. بۇ كۈلكە خېلىغىچە سوزۇلۇپ بايىقى كۆڭۈلسىزلىكنى كۆتۈرۈۋەتتى.

ۋاڭ خوجامنىڭ ساۋۇرداپنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇپ پاراڭ سالغۇسى كېلىپ قالغانلىقىنى تۇيغان تەيجىلەر ياساۋۇللارغا قارىدى. ياساۋۇللار ئېلىپ يۈرۈشكە ئەپلىك بولغان تەختىراۋاننى ساۋۇر ئاكىنىڭ ئالدىغا قويۇپ ۋاڭنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى.

ساۋۇرداپنىڭ قولىدا يىلان تېرىسىدە تارتىلغان بىر دانە داپ تۇراتتى.

— پاھ، بۇ داپنى يىلان تېرىسىدە تارتقانمۇ؟

— شۇنداق ۋاڭ خوجام، بىرى سەرۋەك يايلىقىدىن بۇ يىلاننى ئۆلتۈرۈپ تېرىسىنى ئەكەلگەنىكەن، جانابلىرىنىڭ قۇتلۇق تويى مەرىكىلىرىگە ئاتاپ سېتىۋالغانىدىم، ئىككى دانە داپ چىقتى. ئەسلىدە داپ دۇنياغا ئاپىرىدە بولغاندا يىلان تېرىسىدىن كېرىلگەنىكەن.

— ھە، مۇنداق دېسىلە، — دەپ كۈلۈپ قويدى ۋاڭ، —

سىزگە «داپ» دەپ لەقەم قويۇشىمۇ بىكار گەپ ئەمەس ئىكەن ـ دە؟

— خوش ۋاڭ خوجام، «داپ» ئەسلىدە مېنىڭ بوۋىلىرىمدىن بىرىنىڭ ئىسمى ئىكەن، ئەۋلادىمىز بوۋىلىرىمدىن بېرى داپ كېرىش بىزگە ھۈنەر بولۇپ كەلگەنىكەن.

ۋاڭ خوجام بۇ گەپتە بىر رىۋايەت بارلىقىنى پەملەپ يەنە سورىدى:

— «داپ» زادى چالغۇنىڭ ئىسمىمۇ ياكى ئادەمنىڭ ئىسمىمۇ؟

— خوش ۋاڭ خوجام، بۇ ھەقتە پاراڭ قىلساق ناھايىتى ئۇزاقتىن باشلايمىز. ۋاقىتلىرىنى ئېلىپ قويارمەنمىكىن.

— ياق، ئالدىراش ئىشىممۇ يوق، قېنى ئاڭلايلى، — دەپ تەيجىلەرگە قاراپ قويدى ۋاڭ، بۇ، سىلەرمۇ ئولتۇرۇپ ساۋۇر ئۇستامنىڭ پارىڭىنى تىڭشاڭلار، دېگىنى ئىدى.

ساۋۇر ئۇستام ۋاڭنىڭ پاراڭغا قىزىقىپ قالغانلىقىنى بىلىپ سۆزلەشكە باشلىدى:

— زامانى ئەۋۋەلدە، بىز تۇرۇۋاتقان بۇ زېمىن سۈيى مول، يېرى مۇنبەت بىر جاي ئىكەن. بۇ يەردىكى بىر قەبىلە كىشىلىرى بىر ئاقساقالغا ئىتائەت قىلىدىكەن. لېكىن، ئاقساقال خېلى ياشلارغا كىرىپ قالغان بولسىمۇ باللىق بولماپتۇ. ئۇنىڭ ياشلىقى ئۆتۈپ قېرىلىققا قەدەم قويغان چېغىدا ئايالى ھامىلدار بولۇپ قاپتۇ. بۇنىڭدىن چەكسىز مەمنۇن بولغان ئاقساقال ئايالىنىڭ كۆزى يورۇشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈپتۇ. توققۇز ئاي، توققۇز كۈن تولغاندا ئايالى ئوغۇل تۇغۇپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، دۇنياغا ئەمدىلا كۆز ئاچقان بوۋاق يەرنى باغاش ئېتىپ، ھەر تەرەپكە نەزەر تاشلاپ ياتقۇدەك، شۇئان ئۇنىڭغا «قۇچىغۇن» دەپ ئىسىم قويۇپتۇ. بۇ مۇبارەك بوۋاقنى گۇرۇھ ـ گۇرۇھ جامائەتلەر كېلىپ قۇتلۇقلاپتۇ.

يىللار ئۆتۈپ ئاقساقال ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلىپ، ئوغلى قۇچىغۇن يۇرتقا ئاقساقال بوپتۇ. ئۇ ناھايىتى پاراسەتلىك باتۇر

بولۇپ كېچە ـ كۈندۈز قوۋمىنىڭ غېمىنى يەپتۇ. ئاشلىق تېرىپ يەرلەرنى كېڭەيتىپتۇ، چارۋا بېقىپ ماللارنى كۆپەيتىپتۇ. كىشىلەر بۇ توقلۇق، باياشات، خاتىرجەم شارائىتتا تېز كۆپىيىپتۇ، يېزىلار كېڭىيىپ، ئۆي ـ ئىمارەتلەر سېلىنىپتۇ. ئاخىر بۇ جايغا بىر ئىسىم قويۇش زۆرۈر بولۇپ قاپتۇ. كىشىلەرنىڭ كۆپى ھەر خىل ئىسىملارنى تاللاپ كۆرۈپتۇ. ئەمما قۇچىغۇن، «قوۋمى مول» دېسەك قانداق، دەپ مەسلىھەت قىپتۇ. كىشىلەر بۇ ئىسىمغا قوشۇلۇپتۇ. لېكىن، زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «قوۋمى مول» دېگەن سۆز «قوۋمۇل»غا، يەنە ۋاقىتلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «قۇمۇل»غا ئۆزگىرىپ قالغانىكەن.

ئەنە شۇ قۇچىغۇن يۇرت سوراۋاتقان ۋاقىتلاردا ئېتىزلارنى ئارىلاپ يۈرۈپ تەرەپكە پەلەك تارتقان بىر ئۆسۈملۈكتىن تۇخۇم چوڭلۇقىدا نۇرغۇن مېۋىلەرنىڭ چۈشكەنلىكىنى كۆرۈپتۇ. ئۇنى تېتىپ باقسا ناھايىتى تاتلىق ئىكەن. شۇنىڭ بىلەن قۇچىغۇن بۇ مېۋىنىڭ ئۇرۇقىنى يىغىپ ئاللادىن بۇ مېۋىنى كۆپەيتىپ بېرىشنى، دانىلىرىنىڭ يوغان بولۇشىنى تىلەپ ئولتۇرغانىكەن، ئۆيگە بىر مويسىپىت كىشى كىرىپ كەپتۇ. قۇچىغۇن ئۇنى تۆرگە تەكلىپ قىلىپ ئالدىغا داستىخان سېپتۇ ھەم ئۆزىنىڭ تىلىكىنى ئېيتىپ مۇڭدىشىپتۇ. ھېلىقى مويسىپىت كىشى يەتتە تال ئۇرۇقنى قولىدا تۇتۇپ: «مۇشۇ يەتتە دانە ئۇرۇق ساڭا ۋە سېنىڭ ئېلىڭگە بەرىكەت بولسۇن، بۇ يەتتە دانە ئۇرۇقنىڭ بىرى ياشانغانلارغا، بىرى ئوتتۇرا ياشلىقلارغا، بىرى ياشلارغا، بىرى دانىشمەن ئۆلىمالارغا، بىرى ئەمەلدار بەگلەرگە، بىرى مەستۇرە ئايىملارغا، بىرى سەبىي باللارغا خاس بولغاي، نىيەتىڭلار ساپ، خالىس بولغاي، ئۆزئارا ئىناق، ئىتتىپاق، ئوچۇق قول، مېھماندوست بولۇڭلار» دەپ دۇئا قىپتۇ. ئاقساقال بەرگەن بۇ يەتتە دانە ئۇرۇقنى قۇچىغۇن ئالاھىدە ساقلاپ يۈرگەنىكەن، ئۇنى تېرىشقا نېسىپ بولمايلا ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. بۇ چاغدا قۇچىغۇننىڭ ئايالى ئېغىر ئاياغ

ئىكەن. كۆپ ئۆتمەي ئۇمۇ ئوغۇل تۇغۇپتۇ. بۇ ئوغۇلنىڭ ئىسمىنى «داپ» دەپ قويۇپتۇ. كۇنلەر ئۆتۈپ ئوغۇل چوڭ بولۇپ دادىسىغا ئوخشاش ئوغلان بوپتۇ. كىشىلەر ئۇنىڭغا ئىتائەت قىپتۇ. دادىسى قالدۇرغان ۋەسىيەت بويىچە ھېلىقى ئۇرۇقنى تېرىغانىكەن، بىر ئۆسۈملۈك ھەر تەرەپكە پېلەك تارتىپ ئاينىپ خەمەك سايپتۇ. ئەپسۇسكى، بۇ كۇنلەردە شەھەرنىڭ شىمال تەرىپىدىكى ئورمانلىقتا بىر بوغما يىلان پەيدا بولۇپ ئۇچار قۇشلارنى، جانۇجانىۋارلارنى دەم تارتىشقا باشلاپتۇ. ئورمانغا بارغان ئوۋچىلار، مال باققان چارۋىچىلارمۇ يىلانغا يەم بولۇپ كېتىپتۇ. بۇنى ئۇققان داپ ئوقيا، قىلىچلىرىنى ئېلىپ، بىر دانە قوي تېرىسىنى ئۇستىگە يېپىنىپ ئورمانلىققا بېرىپتۇ. بىراق، ئىككى كۇنگىچە يىلاندىن شەپە بولماپتۇ. داپ ئاخىر قارىغاي شېخىنى كېسىۋېلىپ ئۇنى چەمبەر شەكلىدە قايرىپ ھېلىقى تېرىنى ئۇنىڭغا تارتىپ ئاۋاز چىقىدىغان نەرسە ياساپتۇ ھەم ئۇنى چېلىپ، ئۆزىنىڭ ئۇخلاپ قالماسلىقى ئۇچۇن ناخشا ئېيتىپتۇ. مانا بۇ چاغدا يىلان پەيدا بولۇپ داپقا ئېتىلىپتۇ. داپ ئوقياسىنى ئاتقانىكەن، يىلانغا تەگمەي باشقا يەرگە سانجىلىپ قاپتۇ. بۇ چاغدا يىلان يەنە ھۇجۇم قىپتۇ. لېكىن، داپ يىلاننىڭ داڭغۇر - دۇڭغۇردىن قورقىدىغانلىقىنى سېزىپ قاپتۇ - دە، ھېلىقى تېرىنى تاياق بىلەن بولۇشىچە ئۇرۇشقا باشلاپتۇ. يىلان قورقۇپ تۇگۇلگەن پېتى شاخقا يامىشىۋالغانىكەن، پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلگەن داپ قىلىچى بىلەن يىلاننى چېپىپ ئوتتۇرىدىن ئىككى قىلىۋېتىپتۇ.

بۇ ئاپەتتىن قۇتۇلغان خەلق چوڭ مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ داپنى قۇتلۇقلاپتۇ.

ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي ھېلىقى مېۋىلەر چوڭلاپ پىشىپتۇ. كىشىلەر مېۋىگە «قۇچىغۇن» دەپ ئىسىم قويۇپتۇ. مانا بۇ «قۇچىغۇن» دېگەن ئىسىم بارا - بارا «قوغۇن»غا ئۆزگىرىپ كەتكەنىكەن، — ۋاڭ ساۋۇرداپىنىڭ پارىڭىنى ئىخلاس بىلەن ئاڭلىدى. زالدىكى بارلىق كىشىلەرمۇ ئۇنىڭ پارىڭىغا قۇلاق

سىلىپ جىمىپ كېتىشتى. ساۋۇرداپ زېرىكمەستىن ۋاڭ خوجامغا قاراپ ـ قاراپ قويۇپ سۆزىنى داۋام قىلاتتى، — راستتىنلا ھېلىقى يەتتە تال ئۇرۇقتىن يەتتە خىل قوغۇن پىشىپتۇ. بۇنىڭ بىرى، ياشانغانلارغا خاس بولۇپ «بىشەكشىرىن» ئىكەن؛ يەنە بىرى «جاغدا» بولۇپ ئوتتۇرا ياشلىقلارغا؛ بىرى «كۆكچە» بولۇپ ياشلارغا؛ بىرى «شېكەر سۇيى» بولۇپ مەستۇرە، ئايىملارغا؛ يەنە بىرى «چارچۇرۇك» بولۇپ بەگ، خوجا، ئەمەلدارلارغا؛ بىرى «پوستىپىياز» بولۇپ دانىشمەن ئالىملارغا؛ بىرى «چىلگە» بولۇپ سەبىي باللارغا خاس بولۇپ پىشىپتۇ.

داپ ھېلىقى ئۆلتۈرگەن يىلاننىڭ تېرىسىنى سويۇپ، ياغاچتىن كەرگە قىلىپ ئۇنى تارتىپ ئاجايىپ لەرزان ئاۋاز چىقىدىغان مۇنۇ داپنى ياساپتۇ، — ئۇ قولىدىكى داپنىڭ ھالقىلىرىنى ئاستا جىرىڭلىتىپ كۆرسىتىپ قويغانىدى، ۋاڭ كۇلۇمسىرەپ بېشىنى لىڭشىتتى، — كېيىنكى كۇنلەردە كىشىلەر «داپ» ئىسمىلىك بوۋىمىزنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن بۇنى «داپ» دەپ ئاتىغانىكەن، — ساۋۇر ئاكا گېپىنى تۈگىتىپ پېشانىسىدىكى تەرنى سۈرتتى.

مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ بۇ رىۋايەتنى ئىخلاس بىلەن ئاڭلاپ ساۋۇر ئاكىدىن مەمنۇن بولغان ھالدا:

— رەھمەت ساۋۇر ئاكا، — سىلى نۇرغۇن نەرسە بىلىدىكەنلا، دېگەنلىرى بىر رىۋايەت بولىسىمۇ، بۇ يەردە داپ ھەققىدىلا ئەمەس «قۇمۇل»، «قوغۇن» ھەققىدىمۇ كىشىنى قايىل قىلارلىق بىلىم بار ئىكەن، — دېدى ھەمدە تەيجىلىرىگە قاراپ پەرمان قىلدى، — يۇرتىمىزدا بىر «نەغمە ـ ناۋا ئىشلىرى» ئورنى قۇرۇلسۇن. بۇنىڭغا ساۋۇر ئاكا باش بولسۇن، ساۋۇر ئاكىغا ئايدا ئوردىدىن تەمىنات بېرىلسۇن، بۇ ئورۇننىڭ تەپسىلىي ئىشلىرى ھەققىدە تەيجى بېگىملەر ماڭا مەلۇمات يەتكۈزسۇن.

— خوش ۋاڭ خوجام، پەرمانبەردارمىز، — دېدى تەيجى بەگلەر.

ئىككىنچى باب

مېھرىبانۇ «بىسمىللاھىر رەھمانىررەھىم» دەپ قۇرئاننىڭ رەجەپ سىلىنغان بېتىنى ئاچتى. ئۇ ھەر كۈنى سەھەردە ئويغىنىپ ئالدىرىماي تەرەت ئالاتتى ۋە بامدات نامىزىنى ئۆتەپ بولۇپ بىر پارە قۇرئان تىلاۋەت قىلاتتى. ئۇ بۈگۈنمۇ شۇنداق قىلدى. ئۇ قەغەزدىن گۈل ئويۇپ قىلىنغان رەجەپنى قولىدا تۇتقىنىچە قۇرئاننىڭ ئوچۇق بېتىگە قارىدى. ئۇ «سۈرە مەريەم»گە① كەلگەنىدى. مېھرىبانۇ سەل ئۈننى چىقىرىپ قىرائەت قىلدى. ئۇنىڭ ئاۋازى شەبنەمدەك سۈزۈك، ئالتۇن قوڭغۇراقتەك جاراڭلىق ئىدى. رىتىملىرى ناھايىتى نەپىس چىقاتتى. ئۇنىڭغا نۇرغۇن ئايەتلەر ياد بولغاچقا گاھىدا كۆزىنى يۇمۇۋېلىپ يادقا ئوقۇيتتى.

مېھرىبانۇ بەش يېشىدىن تارتىپلا مومىسىنىڭ تەلىمى بىلەن ئۇششاق ئايەتلەرنى يادلاپ بولغانىدى. ئۇ يەتتە ياشقا كىرگەندە چوڭ دادىسى خۇشنىزات ھېكىمنىڭ تەشەببۇسى بىلەن بەدەخشاندىن ئالدۇرۇپ كەلگەن غىياسىدىن ئىشاننىڭ شاگىرتلىرىدىن بىرىنى ئۆيىگە تەكلىپ قىلىپ ئۆيدە ئوقۇتتى. مېھرىبانۇ زېرەك ھەم ئەقىللىق بولغاچقا ئون ئىككى ياشقا كىرەر ـ كىرمەيلا قۇرئاننى بىر قېتىم تاماملاپ بولغانىدى. شۇڭا، ئۇ مېھرىبانۇغا ئەرەبچە، پارسچە تىللارنى تېخىمۇ پىششىق ئۆگەتتى. كېيىن بۇ موللام ئۆز يۇرتى بەدەخشانغا قايتقۇچە مېھرىبانۇغا «ئىلمۇئەل تەپسىر»، «ئىلمۇئەل ھەدىس»، «ئىلمۇئەل كالام»، «تەپسىر»، «بەيزاۋىنىڭ قۇرئان

---

① «سۈرە مەريەم» ـــ قۇرئاندىكى سۈرىلەرنىڭ بىرى.

تەپسىرى»، «خوجا ھاپىز»، «مەسنەۋى شېرىپ» قاتارلىق كىتابلارنى قالدۇرۇپ كەتتى. مېھرىبانۇ بۇ كىتابلارنىڭ بەزىلىرىنى بىرنەچچە قېتىم ئوقۇپ بولدى. ئوتتۇز پارە قۇرئاندىكى بىر يۈز ئون تۆت سۈرە، ئالتە مىڭ ئىككى يۈزدىن ئارتۇق ئايەتنىڭ كۆپ قىسمىنى يادقا ئوقۇش بىلەن بىللە مەنىسىنى چۈشىنىدىغان بولدى. ئۇ قۇرئان تىلاۋەت قىلىش بىلەن بىللە ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسىي ئەقىدىلىرىنى، كىشىلەر ئادا قىلىشقا تېگىشلىك بولغان پەرزلەرنى بىلىپلا قالماي، بەلكى قۇرئاندىكى تۈرلۈك ئىجتىمائىي تەشەببۇسلارنى، ئەخلاق ئۆلچەملىرىنى، جامائەت ئۈچۈن تۈرغۈزۇلغان دىنىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي، ھەربىي قائىدە، قانۇن - تۈزۈملىرىنى ئىگىلىۋالدى.

مېھرىبانۇ بۈگۈن يەنە چوڭقۇر ئىخلاس بىلەن قۇرئاننىڭ شۇ بەتلىرىنى يەنە بىر قېتىم ئوقۇپ بولۇپ ياپتى ۋە قۇرئاننى ئىككى قولىدا تۇتۇپ يۈزىگە ياققاندىن كېيىن، يىپەك ياغلىققا ئوراپ، ئۆينىڭ قىبلە تەرىپىگە قويۇلغان كىتاب جازىسىنىڭ ئۈستىگە ئېلىپ قويدى.

مېھرىبانۇ ئادىتى بويىچە ئۆز ھۇجرىسىدا ئۇخلاۋاتقان ئاپىسىنى ئويغىتىپ قويۇشنى ئويلىغان بولسىمۇ، بۇ «ئىلى ھاكىمبەگلىك ئوردىسى»دىكىلەرنىڭ نەچچە كۈندىن بېرى مېھرىبانۇدىنمۇ بۇرۇن ئويغىنىپ ئالدىراشچىلىق ئىچىدە يۈرگەنلىرىنى بىلەتتى. شۇڭا، ئۇ ئۆز ھۇجرىسىدىن سىرتقا چىقىشنى ئانچىۋالا خالاپ كەتمىدى. ئۇ ئاستا ئورنىدىن تۇرۇپ ھۇجرىسىنىڭ ئالمىلىق باغقا قارىغان پەنجىرىسىنى ئېچىپ ياغاچ تىرىگۈچ بىلەن تىرەپ قويدى. بۇ پەنجىرە ئۇستا ھۈنەرۋەننىڭ قولىدىن چىققان ئويما نەقىشلىك پەنجىرە ئىدى. پەنجىرىنىڭ ئويما گۈللەر تۇتاشتۇرۇلغان ھالقىسىغا ئەينەك ئورنىتىلغان بولۇپ، قالغان جايلىرىنى ياغاچتىن ئويۇپ چىقىرىلغان گۈللەر قاپلاپ تۇراتتى. پەنجىرە ئۈستى بىر قانات

تارراق، ئاستى بىر قانات كەڭرەك بولۇپ كەينىگە قايرىپ قويۇلاتتى. پەنجىرە ئېچىلغان ھامان ئالمىلىق باغدىن ساپ ھاۋا بىلەن يېشىللىقنىڭ پۇرىقى مېھرىبانۇنىڭ دىماغلىرىغا ئۇرۇلدى. پەنجىرىگە ئۇدۇل جايدىكى ئېتىزغا قىزىلگۈل تىكىلگەنىدى. قىزىلگۈل راسا ئېچىلغان چاغلاردا، كېچىچە قىزىلگۈلنىڭ ئىشقىدا سايرىغان بۇلبۇل تاڭ سەھەردە نەگىدۇر غايىب بولاتتى. مېھرىبانۇ باغ ئىچىگە سەپسالدى. ئۇ قىزىلگۈل ئېچىلغان چاغلارنى ئويلىدى ـ دە، ئۇنىڭ خىيالىدىن ئۆمەرجاننىڭ سىياقى ئۆتتى. لېكىن، ئۇ ئۆز ـ ئۆزىدىن خىجىل بولغاندەك ئالىقانلىرى بىلەن يۈزلىرىنى سىيپاپ بىر ئاھ ئۇردى.

بۇ تېپتىنچ سەھەردە بىر بۇلبۇل قىزىلگۈل ئۈستىگە قونۇپ، يەنە چاڭىلداپ سايراۋاتقاندەك مەنزىرە كۆز ئالدىدىن ئۆتكەندەك بولدى. مېھرىبانۇنىڭ سۈكۈتكە چۆمگەن قەلبى بىردىنلا سەگىدى. ئۇ كۆڭلىدە قىزىلگۈلنىڭ ئىشقىدا سايراۋاتقان بۇلبۇلنى ئويلاپ قالدى. «توۋا، بۇلبۇل قىزىلگۈلنىڭ ئېچىلغىنىنى كۆرىمەن دەپ ئۇنىڭ ئىشقىدا سايرايدىكەن، سايرايدىكەن، ئەپسۇس، تازا قىزىلگۈل ئېچىلىدىغان چاغدا — سەھەردە كېتىپ قالىدىكەن. شۇنداق قىلىپ، ئۇ مەڭگۈ قىزىلگۈلنىڭ ئېچىلغىنىنى كۆرەلمەيدىكەن، بۇ بىر ھېكمەت. بۇنداق ھېكمەت ئىنسانلار ھاياتىدىمۇ بار، ئاھ پەرۋەردىگار، — دېدى ئۇ ئۆز ـ ئۆزىگە، — ئاللا بۇيرۇغان ئىشقا بەندىدە نېمە ئامال، پېشانەمگە پۈتۈلگەن تەقدىر شۇ.»

شۇنداق بىر زامان كېلىپ، ئۇنىڭ رىزقىنى يىراق جايلارغا چاچماقچى. ئۇ بۇ ئىشلارغا ئۆزىنىڭ ئامالسىز ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ ئۆزىنى سۈكۈتتە تۇتتى. «يىغلاپ ـ قاقشاپ كىمگە يامان بولاي، يالۋۇرۇپ، تەلەي تىلەپ نەگە باراي، تۆمۈر مىخنى تاشقا كىرگۈزگىلى بولاتتىمۇ؟ بەرىبىر تاش گۆھەرنى پارچىلاپ تاشلايدۇ» ئۇ شۇلارنى ئويلىسىمۇ، لېكىن كۆڭلى يەنىلا ئەمىن

تاپمىدى. ئۇ يەنە كىمنىدۇر باغ ئىچىدىن ئىزدىمەكچى بولاتتى .

مېھرىبانۇ بىر ھەپتە بۇرۇن ئانىسى سۇمانخاندىن ئۆزىنى قۇمۇل ۋاڭى مۇھەممەت بېشىر ۋاڭغا ياتلىق قىلماقچى بولۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغانىدى. شۇ چاغدىلا ئۇ بۇ كۇتۇلمىگەن تەقدىرگە ھەيران بولۇپ يىغلىغان بولسىمۇ، ئاپىسىغا بىرەر ئېغىز گەپ ـ سۆز قىلمىغانىدى. بۇ بىر يەرلىك خانغا ياتلىق بولۇش مېھرىبانۇنىڭ بەخت ـ تەلىيى كەلگەنلىكىمۇ ياكى شور پېشانىلىكىمۇ، بۇنى ئۇ ھېس قىلالمىدى. ئۇ پەقەت ئاپىسىنىڭ ھەم خالزات ھېكىمبەگنىڭ «مېھرىبانۇنىڭ پېشانىسىگە شۇنداق پۇتۇلگەنىكەن» دېگەن گېپىنىلا ئېسىدە ساقلىدى. ئۇ گەرچە ئۆمەرجاننى ياخشى كۆرۈپ قالغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ بىلەن نىكاھلىنىش مېھرىبانۇنىڭ پېشانىسىگە پۇتۇلمىگەنىدى.

مېھرىبانۇ گۈل ھىدى بىلەن بۇلبۇل ناۋاسى قوشۇلۇپ كېتىدىغان بۇ سەھەرگە جىمجىت قاراپ تۇرىۋەردى. ئۇنىڭ كۆڭلىمۇ ئەنە شۇ قۇياش كۆتۈرۈلمىگەن سەھەرگە ئوخشاپ قالغانىدى. ئۇ ئۆز دىيارىدىن ناھايىتى يىراقتا بولغان قۇمۇل شەھىرىنى ئويلىدى. ئۇنى ئەمرىگە ئالماقچى بولغان مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ يۇرت سورايدۇ، مېھرىبانۇ كەلگۈسىدە ئۇنىڭ ئايالى بولىدۇ. ئۇمۇ ۋاڭ جانابلىرى بىلەن ھەمسۆھبەت بولىدۇ. ئەلۋەتتە، يۇرتنى ئادىل باشقۇرۇپ، خەلقنى پاراۋان قىلىش كېرەك. مېھرىبانۇ تېگى يوق خىياللارغا چۆكۈپ تۇرغاندا، ئىشىكنى بىرى چەككەندەك قىلدى. ئۇ ئاستا بېرىپ ئىشىكنى ئاچقانىدى، ئاكىسى نۇسرەتبەگ كىرىپ كەلدى. نۇسرەتبەگنىڭ چىرايى سولغۇن كۆرۈنەتتى، چۈنكى ئۇنىڭ پۇتۇن قەلبىنى قېرىنداشلىق مېھىر ـ مۇھەببىتى بىلەن ئايرىلىشقا كۆزى قىيماسلىق قاپلىۋالغانىدى. ئۇ جىممىدە تۆرگە چىقىپ، گىلەم ئۈستىدە يۈكۈندى ھەم بىرپەس يەرگە قاراپ ئولتۇرۇۋالغاندىن كېيىن مېھرىبانۇغا قارىدى. ئۇنىڭ كۆزلىرى نەمدەلگەندەك بولدى... ئاكىسىنىڭ ھەسرەت يېغىپ تۇرغان چىرايىغا قاراپ

مېھرىبانۇنىڭ كۆڭلى تېخىمۇ خاتىرجەمسىزلەندى. ئاكىسىنىڭ ئەھۋالى ئۇنىڭغا مەلۇملۇق ئىدى. شۇڭا، ئۇ ئاكىسىغا قاراپ ئۈن ـ تىنسىز ئۆرە تۇرۇپ قالدى. ئاكىسى زەردە بىلەن سۆزلەشكە باشلىدى:

— خالزاتبەگ بىلەن ئۇرۇشۇپ كەلدىم. ئۇنىڭ خەلققە سالغان زۇلمى ھەددىدىن ئېشىپلا قالماي، بۇ ئوردا ـ قەسىرگىمۇ بالايىئاپەت ئېلىپ كەلدى. ئاڭلىسام، جېنىم سىڭلىم، سىزنى قۇمۇل ۋاڭىغا تارتۇق قىلماقچى بوپتۇ. ئۇ بۇنىڭ بىلەن نە كويغا يەتمەكچى. سىزنى بىزدىن تىرىك ئايرىۋەتمەكچى. خەقلەر ئالۋان ـ سېلىقى تولا، تۆكەي دېسەم ئاشىم يوق، بۇ سېلىقنى تۆكمەستىن، تىرىكلىكتە باشىم يوق، دەپ ئىڭراپ يۈرىدۇ. ئەمدى بىز نېمە دېسەك بولىدۇ؟ سىز نېمە ئۈچۈن نارازىلىق بىلدۈرمەيسىز، جېنىم سىڭلىم، ئاپامنىڭ بىز ئىككىمىزدىن باشقا نېمىسى بار؟ سىز كەتسىڭىز بولمايدۇ. تارىختىن بېرى بۇ بەگ ـ گوڭلار ئۆلسە ئۆلۈكىنى ئۆز يۇرتۇم دەپ تۇرپانغا ئاپىرىپ كۆمۈشنى ۋەسىيەت قىلاتتى، قىزلىرى چوڭ بولسا نەچچە يۈز چاقىرىملىق يىراقلىقتىكى ۋاڭغا ياتلىق قىلاتتى، ئەمدى سىزنى تۇرپاندىنمۇ يىراق بىر جايغا ياتلىق قىلىۋەتسەك قانداق بولغىنى؟ بۇ يەردىن كەتمەڭ سىڭلىم، كەتمەڭ، سىزلا چىڭ تۇرسىڭىز نېمە قىلالايتتى، — نۇسرەتبەگ كېيىنكى سۆزلەرنى دەپ بولۇپ يىغلاپ تاشلىدى. ئۇنىڭ كۆز ياشلىرى ئىككى مەڭزىنى بويلاپ ئېقىپ، بىر ھەپتىدىن بېرى ئۇستىرا تەگمىگەن ساقال ـ بۇرۇتلىرىنى ھۆللىۋەتتى. مېھرىبانۇمۇ ئىچىدىكى دەرد ـ ئەلىمى ئۆرلەپ ئۈن سېلىپ يىغلىدى.

نۇسرەتبەگ يەنە يىغا ئارىلاش سۆزلەپ كەتتى:

— خالزاتخاننىڭ قىلمىۋاتقان ئىشلىرىنىڭ قايسىسى خەلققە يېقىمۋاتىدۇ ـ ھە ! ئۇ گوڭلۇق مەنسىپىگە ئولتۇرۇپلا ئالۋان ـ سېلىقنى كۆپەيتىپ، بۇ ئوردا ـ قەسىرنى ياساپ چىقتى.

دادىسىنىڭ قەبرىسى ئۈستىگە گۈمبەز قوپۇرۇپ ئالتۇنلۇق بىنا قىلدى. يەنە بىرمۇنچە ھەشەملەر بىلەن يەكەندىن قىرىق ئۆيلۈك دەرۋىشنى كۆچۈرۈپ چىقتى. بۇنىڭ بىلەن پۈتۈن يۇرتنى جەندە كۇلاھلىرىنى كىيىپ، ساپايلىرىنى شالدىرلىتىپ، تىرىكتاپلىق قىلىدىغان سوپىلار قاپلاپ كەتتى. يەنە تېخى «تاشئۆستەڭ»نىڭ سۈيىنى كۆزگە ئىلماي «ئاقئۆستەڭ» چاپتۇرۇپ، خەلقنىڭ قان - تەرىنى شوراۋاتىدۇ. ئۇنىڭ تېخى ئەڭ قاملاشمىغان يېرى، خەلقنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن چورۇقبەگنى كۆرەلمەي، ئۇ ئۆلىمانىڭ كۆڭلىگە ئازار بېرىۋاتىدۇ. ئۇنى خەلق نېمە دەۋاتىدۇ؟!

مېھرىبانۇ ئۆزىنى بېسىۋېلىپ ئاكىسىنىڭ بەزى سۆزلىرىگە ئىزاھات بەردى:

— ئاكا، ئۆزىڭىزنى سەل بېسىۋېلىڭ، سىزنىڭ ياخشى كۆڭلىڭىزنى، ماڭا كۆيۈنىۋاتقانلىقىڭىزنى بىلىمەن. بۇ كۇنلەردە مېنىڭمۇ كۆڭلۈم بەك يېرىم. قېرىنداشنى يەرگە سېلىپ تېرىساق ئۈنمەس، كۆز ياشلارنى دەريا قىلىپ سۇغارساق قانماس. ئەمما، بۇ جاھان ھامان بىر كۈنى مېنى سىزدىن، سىزنى مەندىن ئايرىيدۇ. بۇ ئەلمىساقتىن بېرى شۇنداق بولۇپ كېلىۋاتقان ئىش. «نېسىۋىسى بولسا كېلەر شامۇئەرەبتىن، نېسىۋىسى بولمىسا كېتەر قاشى - قاپاقتىن» دېگەندەك، مېنىڭ نېسىۋەم «شامۇئەرەبكە» چېچىلغان چېغى. تەقدىرگە تەن بەرمەي بەندىدە نېمە ئامال. ئۆلمىسەكلا كۆرۈشۈپ تۇرىمىز. ئاكا، كۆڭلىڭىزنى يېرىم قىلماڭ، تەقدىردىن كەلگەن ئىشقا رازى بولماقتىن باشقا ئامال يوق. ئەمدى خالزات تاغامنىڭ ئىشىغا كەلسەك، ئۇنىڭ ئوردىسىنىڭ بۇزۇلغان يەرلىرىنى تۈزەتكەنلىكى ۋە بوۋىمىزنىڭ قەبرىسىگە گۈمبەز قوپۇرغانلىقى يامان ئىش ئەمەس. «ئاقئۆستەڭ»نى چېپىشقا تۇتۇش قىلغانلىقىمۇ يامان ئىش ئەمەس. سۇنىڭ ئۆزى ھاياتلىقتۇر. سۇ كۆپەيسە ئاشلىقمۇ كۆپىيىدۇ. بۇ خەلق ئۈچۈن ياخشى ئىش. بىراق، خەلقنىڭ ھالىغا بېقىشى كېرەك ئىدى. بىر يۇرتنىڭ چوڭى بولغان كىشى بارلىق

ئىشنى ئەقىل بىلەن ئويلىشى كېرەك. ئادىللىق ئىنسانىنىڭ ياخشى سۈپەتلىرىنىڭ بىرى. مەنسەپ دېگەن ئۇ نامازشامغا تەگدۇر. مەنسەپ تۇتتۇم دەپ ئەلنى ئويلىمىسا بولمايدۇ. مەنسەپ تۇتقان كىشىنىڭ ئەلدىن ئارقىدا قېلىپ ئات چېپىشىمۇ ياخشى ئىش ئەمەس. بىر يۇرت بولسا ئۆزىنىڭ ئىلىم ئەھلىلىرى بىلەن ھۆسن تاپىدۇ. يۇرتنىڭ باشلىقى ئىلىم ئەھلىلىرىنى ئاسرىشى، ئۇلاردىن پايدىلىنىشى كېرەك. ھەممىدىلا ئۆز خاھىشىنى يولغا قويۇش، بۇ ئادىللىق ئەمەس. مۆتىۋەرلەرنى، ئالىملارنى، ئۆلىمالارنى قارىلاش، ئۇلارنى يوقىتىش كويىدا بولۇش بۇ خەلق بىلەن قارشىلاشقانلىق. ئۇنداقلارنى خەلق قارغايدۇ، ھەتتا ئۇ ئۆلگەندىمۇ خەلق ئۇنىڭ ياخشى گېپىنى قىلمايدۇ. پەيغەمبەر ھەدىسلىرىدىمۇ ئەھلى ئۆلىمالارنى ھۆرمەت قىلىش ۋاجىپ دېيىلگەن ئەمەسمۇ؟ — نۇسرەتبەگ ياش يۇقى يۈزلىرىنى قارا پوتىسى بىلەن سۈرتتى. ئۇنىڭ كۆزلىرىدە دەرد ئوتى يالقۇنلاپ تۇراتتى. مېھرىبانۇ ئاكىسىغا يەنە تەسەللى بەردى، — يىگىتنىڭ زىننىتى ئۇنىڭ چىدام غەيرىتى بىلەن مەردلىكىدە، ئاكا، ئۆزىڭىزنى بېسىۋېلىڭ، باشپاناھىڭ بار بولسا يانغان ئوتقا كىرمەيسەن، دېيىشىدۇ. ئويلاپ كۆرۈڭ، خالزات تاغىمىز ئىككىمىزنى گويا ئالتۇن قاچىدىكى گۈلدەك ئاسراپ چوڭ قىلدى. ئۇنىڭ پاناھىدا بىز دادىمىزدىن كىچىك قالساقمۇ ھېچقانداق جاپا - مۇشەققەت تارتمىدۇق. بەلكى، ئالتۇن تاۋاقتا ئاش يەپ، ئالتۇن تۆشەكتە چوڭ بولدۇق. بۇ نۇقتىدىن بىز ئۇنىڭ ھۆرمىتىنى قىلىشىمىز كېرەك.

گەپ شۇ يەرگە كەلگەندە ئەتىگەنلىك چاي ئۈچۈن داستىخان، چىنە - چەينەك ۋە قورۇق يېمىشلەرنى كۆتۈرۈپ ئىككى دېدەك كىرىپ كەلدى. مېھرىبانۇ ئاكىسى بىلەن بىللە ئولتۇرۇپ ناشتا قىلدى.

نۇسرەتبەگ يىگىرمە تۆت ياشقا كىرگەن بولسىمۇ تېخى

ئۆيلەنمىگەندى. ئۇ يۈزى ئاق، كۆزلىرى يوغان، قاشلىرى قارا، بويى ئېگىز يىگىت ئىدى. نۇسرەتبەگ بىلەن مېھرىبانۇ دادىسىدىن كىچىك قېلىپ، بۇ گۈلۈ – بەگلەر ئوردىسىدا خۇشنىزات گۈلۈ بىلەن خالزاتبەگنىڭ ھىمايىسىدە چوڭ بولدى. نۇسرەتبەگنىڭ كۆڭلى يۇمشاق ئىدى. ئەمما، ئوقۇشقا كۆڭۈل بۆلمەيتتى، ئويۇن – تاماشاغا ئامراق ئىدى. مېھرىبانۇ ئاكىسىنىڭ ئەكسىچە بولۇپ، ئۆگىنىشكە قاتتىق بېرىلەتتى. ئۇ تەمكىن، لېكىن باغرى قاتتىق ئىدى. ھازىر ئۇ گەرچە ئاكىسىنىڭ كۆز يېشىغا باغرى ئېزىلگەن بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ دېگەنلىرىگە ئانچىۋالا ئېتىبار قىلماي كەتمىدى. نۇسرەتبەگ بولسا شۇ كۈنلەردە كېچە – كۈندۈز سىڭلىسىنىڭ غېمىدە ئىدى. «قىز بالا دېگەن ئاجىز نېمە، ئۆزىگە ناتونۇش يىراق بىر يۇرتتا نېمە كۈنلەرنى كۆرەر. ئوردا دېگەن جەبىر – زۇلۇمنىڭ ئوچىقى...» دەيتتى ئۇ ئۆز – ئۆزىگە.

* *

ئەتە مېھرىبانۇنىڭ تويى. گۈلۈ – بەگلەر ئوردىسىنىڭ ھەممىلا يېرى پاك – پاكىز تازىلانغان، رەتمۇرەت سېلىنغان پېشايۋانلىق قەسىرلەرنىڭ دېرىزە – پەنجىرىلىرى سىرلىنىپ، تاملىرى ھاۋا رەڭ ئاقارتىلغان ... غۇلجا شەھىرىنىڭ تۆت دەرۋازىسىغا تۇتاشقان يوللارنىڭ ياقىسىغا رەتلىك سېلىنغان ئۆي – ئىمارەتلەرمۇ ئاقارتىلىپ، ئىشىك – دېرىزىلەر سىرلانغانىدى. ئەسلىدىمۇ بۇ شەھەر ناھايىتى گۈزەل بولۇپ، كوچىلىرى رەتلىك، ھەربىر كوچىنىڭ تۈپتۈز كەتكەن يوللىرىنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئاق تېرەكلەر تىكىلگەن ۋە ئاق تېرەكلەر ئالدىدىن كىچىك ئېرىقلار ئېلىنغان. ئاق تېرەكلەر بولسا بۈك – باراقسان ئاينىپ كەتكەنىدى. كوچىلار، كوچىلارغا تۇتاشقان ئالمىلىق باغلار، سودا – سېتىق رەستىلىرى، ماللارنىڭ

تورى بىلەن ئاتىلىدىغان بازارلار بوگون بولەكچىلا قىزىپ كەتتى. مېھربانونىڭ قومول ۋاڭىغا ياتلىق بولىدىغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر بو شەھەرگە پور كەتكەندى.

ئوزاق يىللاردىن بېرى گوك - بەگلەر ئوردىسىدا ساقلىنىۋاتقان ناغرا، كاناي، سونايلار ناغرىخانىغا ئېلىپ چىقىلدى. ناغرا، كاناي ۋە سوناي چالىدىغانلار ئوخشاش يوللوق بەقەسەمدىن ئوزون چاپان كىيگەن، بەللىرىگە قىزىل پوتا باغلىغان، باشلىرىغا قارا جىيەك توتولغان جىگەر رەڭ دوخاۋا دوپپا كىيگەن هالدا شەھەر خەلقىگە تويدىن بېشارەت بەرمەكتە ئىدى.

گوك - بەگلەر ئوردىسىدىكى چوڭ سارايلارغا گىلەملەر، گىلەم ئوستىگە تامىنى چوربدەپ ئەتلەس كورپىلەر سېلىنىپ، كومۇش، مىس شامدانلارغا شاملار سانجىلىپ مېھمانلارنى كوتوۋېلىشقا ۋە توي مەشرەپلىرىگە تەييارلىق قىلىنماقتا ئىدى. ئاشخانىلارنىڭ ئالدىلىرىدا قوي، كالا، توگە، ئات، تايلار سويۇلوپ، ئاشخانىلارغا توشولماقتا.

ياغلىقلىرىنى پېشانىسىگە چوشوروپ كەينىدىن چىگىمدە چىگىۋالغان، ئالدىغا ئاق، پورمىلىك پەرتوقلارنى تاقىۋالغان قىز - ئاياللار تونور - تونورلاپ يېقىلغان نان - توقاچلارنى، تورلوك يەل - يېمىشلەرنى تەخسە، لېگەنلەرگە تىزىپ تەييارلىماقتا.

قومول ۋاڭى تەرەپتىن ئەۋەتىلگەن سالاپەتلىك ئاخونلار، چىرايلىق كىيىنگەن خېنىملار، ئاپپاق ئايلالار بىرقانچىلىغان هوجرا، سارايلارنى ئىگىلەپ، بىر تەرەپتىن مېھربانوغا هەم ئونىڭ ئوروق - توغقانلىرىغا ئەكەلگەن سوۋغا - سالاملارنى ئەتە توي كونى قويۇشقا پەتنوسلارغا سېلىپ تەييارلىق كورسە، يەنە بىر تەرەپتىن توققوز كونلوك توينىڭ ئورونلاشتورولوشىنى خالزاتبەگنىڭ ئادەملىرى بىلەن كېڭەشمەكتە ئىدى.

مېھربانونىڭ ئاپىسى سومانىخان كوزلىرىدە ياش، ئاغزىدا

كۈلكە، كۆڭلى بىرقىسما بولغان ھالدا توي تەييارلىقىنى كۆزدىن كەچۈرمەكتە. ئۇ ئۇستىگە ئەنجان سودىگەرلىرىدىن سېتىۋالغان چىرايلىق كۆڭلەك كىيگەن، بېشىغا نەمەنگان رومىلى سالغانىدى. سۇمانىخان يۈزلىرى سۇزۇك، قاش ـ كىرپىكلىرى قارا، كۆزلىرى خۇمارلىق، تىلى تاتلىق، سۆزمەن، ئاق كۆڭۈل، چىرايلىق ئايال ئىدى. ئۇ ئېرى ئۆلۈپ كەتكەن شۇنچە يىللاردىن بېرى ئىككى بالىسىغا ھەم ئاتا، ھەم ئانا بولۇپ ئۆتتى. سۇمانىخان قۇمۇلدىن كەلگەن مېھمانلارغا ناھايىتى ياراپ كەتتى. ئۇ بۇ مېھمانلارنىڭ ھەممىسىنىلا قۇدىلىرىم دېيىش بىلەنلا قالماي، ئەرلەرنى بەگلىرىم، ئاياللارنى ئاغىچىلىرىم دەپ ئاغزىدىن چۈشۈرمەيتتى. مېھمانلار كەلگەن كۈنىدىن باشلاپلا ئۈچ ۋاخلىق تاماقنى ئۆزى باش بولۇپ ئەتكۈزۈپ ھەممەيلەننىڭ كۆڭلىنى خۇش قىلدى.

سۇمانىخان گەرچە يالغۇز قىزىنىڭ يىراق بىر ئۇردا قەسرىگە كېتىۋاتقانلىقىغا ئىچ ـ ئىچىدىن ئۆرتىنىپ تۇرسىمۇ، لېكىن قىزىنى يەرلىك بىر خانغا ياتلىق قىلىدىغانلىقىدىن مەمنۇن ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە خالزاتبەگ مۇھەممەت بېشىر ۋاقتىنى ناھايىتى سالاپەتلىك، ئەقىللىق، ئادىل ئادەم، قۇمۇل دىيارىنىمۇ يۇقىرالىرى مۆمىن، ئاۋات بىر يۇرت دەپ تونۇشتۇرغانىدى. قۇمۇلدىن كەلگەنلەرنىڭ سوۋغا ـ سالاملىرىمۇ بۇ بەگ ـ گۇڭلار ئوردىسىدىكىلەرنى ھەيران قالدۇرۇۋەتتى. بۇ سۇمانىخاننىڭ ۋە قىزىنىڭ ھۆرمىتىنى ئاشۇردى. يەنە بىر تەرەپتىن، مېھرىبانۇنىڭ يېشى چوڭ بولۇپ قالغان بولسىمۇ، ئۆزلىرىنىڭ بەگلىك جەمەتىدىن تۇزۇكرەك بىر لايىق چىقمىدى. ناۋادا مېھرىبانۇنى يالاڭ تۆش دېھقاننىڭ ئوغلى ئۆمەرگە ياتلىق قىلسا بۇ بەگ ـ گۇڭلار ئۇچۇن نومۇسلۇق ئىش ھېسابلىناتتى. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئارا يىراق بولسىمۇ، يەرلىك بىر خانغا مېھرىبانۇنىڭ ياتلىق بولۇشى ئىلى گۇڭ ـ بەگلىرى ئۇچۇنمۇ شان ـ شەرەپ، ئىززەت ـ ھۆرمەت ئىدى. سۇمانىخان شۇلارنى

ئويلىغان هالدا كۆڭلىنى توختىتىپ، دەرھال تويى تەييارلىقىغا كىرىشىپ كەتتى ھەم قىزىغا چىرايلىق گەپلەرنى قىلىپ ئۇنىڭمۇ ماقۇللۇقىنى ئالدى. لېكىن، ئانا دېگەن ئانا ـ دە! ئۆز باغرىنى يېرىپ چۈشكەن شۇ بىرلا قىزىدىن ئايرىلىش ۋاقتى يېقىنلاشقانسېرى سۇمانىخانغا بۇ ئايرىلىش تولىمۇ ئېغىر تۇيۇلۇۋاتاتتى. ئۇ كېچىلىرى يېتىپ ئويلىناتتى... ئەمدى ئۇ قىزىنى كۆرەلمەيدۇ. قىزى يەرلىك بىر خانىنىڭ ئىلكىگە ئۆتۈپ كېتىدۇ. ئۇ شەھەردىن بۇ شەھەرگە كەلمەك ئاسانمۇ؟ ئۇ يەنە ئۇردا ھەققىدە ئويلاپ قالدى: «ئوردا دېگەن ھەق بىلەن ناھەق ئۇرۇشىدىغان بىر ئورۇن. ھەق دېمەك ئاچچىق يېمەكتۇر.» سۇمانىخانىنىڭ خىيالى شۇ يەرگە كەلگەندە بېشىنى ئىككى تەرەپكە چايقاپ ئېغىر تىنىپ قويدى. ئۇ خىيالىدا يەنە: «قىزىم ھەقىقەتەن خانغا لايىق قىز بولدى» دەپ ئويلايتتى. چۈنكى، قىزىنىڭ تەمكىن يۈرۈش ـ تۇرۇشى، ئاقىلانە سۆز ـ ھەرىكەتلىرى ئانىسىنى، ھەتتا بۇ گۈزەل ـ بەگلەر ئوردىسىدىكىلەرنى قايىل قىلاتتى.

شۇ كۈنلەردە، بۇ ئانا ـ بالا ئۆزلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى چوڭقۇر بىر مېھىر ـ مۇھەببەت بارلىقىنى تېخىمۇ بەك ھېس قىلدى. مېھرىبانۇ ئاتىسىدىن كىچىك قالغاچقا پۈتۈن مېھىر ـ مۇھەببىتىنى بىرلا ئانىسىغا ئاتىغانىدى. ئانا قىزىنى گويا چىرايلىق بىر غۇنچىنى ئاسرىغاندەك ئاسراپ، ئۇنى باغرىغا بېسىپ ئىززەت ۋە مېھىر ـ مۇھەببەت بىلەن چوڭ قىلدى. ئۇ بىر قىز، بىر ئوغلى بىلەن ھەممە نەرسىسى تەلدەك كۆڭلى پۈتۈن تۇراتتى. ئۇنىڭ ئۈچۈن ئىككى بالىسى ئىككى تۈۋرۈك ئىدى.

ئەپسۇس، ئانىلارنىڭ قىزلىرىدىن ئايرىلىشى تەبىئىي ئەھۋال. بۇ مەڭگۈ شۇنداق بولىدۇ، چۈنكى جۈپلۈك يارالغان بۇ دۇنيادا قىزلارنىڭ ئۆز ئائىلىسىدىن، ئاتا ـ ئانا، قېرىنداشىدىن ئايرىلىپ يات بىر ئائىلىگە بېرىشى بىر قانۇنىيەت. شۇڭا، قاچان بولمىسۇن ھەممە ئاتا ـ ئانىلار باغرىغا بېسىپ چوڭ قىلغان

قىزلىرىنى يات بىر ئائىلىگە ئۇزىتىپ قويىدۇ. بۇنى ئويلىغاندا سۇمانىخاننىڭ كۆڭلى بىر ئاز ئارام تېپىپ قالدى.

* *

بۇگۈن چۈشتىن كېيىن مېھرىبانۇ قىزلارنىڭ ھەمراھلىقىدا ھامامغا چۈشتى، قىز قولدىشى ئۇنىڭ چېچىنى يېلىم سۈيى سۈرۈپ تاراپ قويدى. توم قىلىپ ئۆرۈلگەن، قاپقارا، پارقىراق چاچلار مېھرىبانۇنى تېخىمۇ چىرايلىق قىلىۋەتتى. ئاپىسىنىڭكىگە ئوخشاش سۇزۇك يۈزى ھامام سۈيىدە سەل ـ پەل قىزىرىپ قالغانىدى. ئوڭ قېشىنىڭ قۇيرۇق تەرىپىدە، بۇرنىنىڭ ئۈستىدە ۋە مەڭزىنىڭ يان تەرەپلىرىدە بىرنەچچە تال چېچەك ئىزى بار ئىدى. ھامامدىن چىققاندىن كېيىن مېھرىبانۇ ئەينەككە قارىغانىدى، بۇ چېچەك ئىزلىرى ئۇنى خېلىلا سەتلەشتۈرۈپ قويغاندەك كۆرۈنۈپ كەتتى. ئامال قانچە؟

مېھرىبانۇنىڭ تۆت ياش چاغلىرى ئىدى. بۇ يۇرتتا چېچەك ئاپىتى يامراپ كەتتى. باللىرىغا چېچەك چىقىپ قېلىشىدىن قورققان سۇمانىخان ئوردا مەھەللىسىدىن باللىرىنى دەسلەپتە «كۆرە دەرۋازا» تەرەپكە يۆتكىدى، ئۇ يەردىمۇ پالانچىنىڭ بالىسىغا چېچەك چىقىپتۇ دېگەننى ئاڭلىغاندىن كېيىن «دولان دەرۋازا» تەرەپكە، ئۇ يەردىمۇ چېچەك يېتىپ كەپتۇ، دېگەن ھامان «سۇ دەرۋازا» تەرەپلەرگە يۆتكەپ يۈردى. لېكىن، ئامال بولمىدى. ئىككى بالىسىغا تەڭلا چېچەك چىقتى. تېۋىپلارنىڭ كۆڭۈل قويۇپ داۋالىشى بىلەن سۇمانىخاننىڭ ئىككىلا بالىسىنىڭ چېچەكلىرى ساقايغان بولسىمۇ، مېھرىبانۇنىڭ يۈزىدە ئەنە شۇ چېچەك ئىزلىرى قېلىپ قالدى. شۇ چاغدا شەھەردە نۇرغۇنلىغان بالىلار چېچەكنىڭ بالايىئاپىتىدىن ئۆلۈپ كەتكەنىدى. سۇمانىخان بولسا باللىرىنىڭ ئۆلۈپ كەتمىگەنلىكىگە شۈكۈر قىلدى.

— سىزنىڭ كۆزلىرىڭىز بەك چىرايلىق ھەم ئوتلۇق، — دېدى يېنىدا ئولتۇرغان قىزلاردىن بىرى. مېھرىبانۇ كۈلۈمسىرەپ قويدى. يەنە بىر قىز بۇ سۆزنى تېخىمۇ تولۇقلاپ:

— ئۇلۇغ شائىرلىرىمىزدىن بىرى «ئادەم كۆركى يۈزدۇر، يۈزنىڭ كۆركى كۆز» دەپ يازغىنىدەك قاپقارا ئەگمە قاشلىرىڭىز ئاستىدىكى بۇلاقتەك خۇمار كۆزلىرىڭىز پۈتۈن تۇرقىڭىزنىڭ سۈبھى نۇرى، — دېدى.

— رەھمەت قىزلار، رەھمەت، ئادەمنىڭ گۈزەللىكى ئۇنىڭ يۈزىدىمۇ ئەمەس، كۆزىدىمۇ ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ قەلبىدە، مېنى ماختاپلا كەتتىڭلارغۇ، — دېدى مېھرىبانۇ.

بىر قىز يەنە ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلدى:

— قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ئوردىسىغا كىرىپ كەتسىڭىز، سىزنى قاچانمۇ كۆرەرمىز.

— بارساڭلار ئالدىڭلارغا چىقىمەن، سىلەرنى كۆرگۈم كەلسە پات - پات كېلىپ تۇرىمەن. ئات مىنەلەيدىغىنىمنى بىلىسىلەرغۇ؟ — دېدى مېھرىبانۇ.

دەل شۇ چاغدا ئوردىنىڭ ناغرىخانىسى ئۈستىدىن ناغرا ئاۋازى ياڭرىدى. ناغرىغا بىردەم كاناي، بىردەم سۇناي تەڭكەش بولاتتى. شۇنىڭ بىلەن قىزلار جىمىپ قېلىشتى.

مېھرىبانۇ يۈزىگە ئارزاق ئۇپا سۈرگەندىن كېيىن چىرايلىق تىكىلگەن كۆڭلىكىنى، پۈتىغا چارىرۇسىيىدىن كىرگەن پارقىراق تۇپلىيىنى كىيدى. ئۆيدە قىزلار ئولتۇرۇشى باشلىنىپ كەتتى.

قىز قولدىشى بىبى سارە ناھايىتى چاققان، كېلىشكەن قىز ئىدى. ئۇ دۇتار چېلىشنى، ناخشا ئېيتىشنى بىلەتتى. ئۇنىڭسىز تويدىكى قىزلار ئولتۇرۇشى قىزىمايتتى. بۈگۈنمۇ ھەممە قىزلار بىبى سارەگە تەلمۈرۈپ ئولتۇرۇشاتتى. بىراق، ئۇ دۇتارنى ئالدىراپ قولىغا ئالمىدى. راستىنى ئېيتقاندا، ئۇ مېھرىبانۇنىڭ قۇمۇل ۋاڭىغا ياتلىق بولۇشىغا كۆڭلىدە نارازى ئىدى. ئۇ: «ئەر

تېپىلمىغاندەك، يۇرت ئاتلاپ خوتۇن ئالغان قېرىغا تەگمىسە نىمە بولاتتى، ئۆمەرجانغا ئۇۋال قىلىدىغان بولدى ـ دە» دەپ ئويلايتتى. لېكىن، ئۇ قىزلارنىڭ «جىمىپلا كەتتىڭغۇ، نىمە بولدۇڭ» دېگەن سوئالىغا «كۆڭلۈم يېرىم» دەپلا قوياتتى. مېھرىبانۇ بۇنى ئاللىقاچان تۇيغانىدى، شۇڭا دوستىغا ھېچ نەرسە دېمىدى. بىرنەرسە دېسىلا، بىبى سارەنىڭ ئاغزى ئېچىلىپلا كېتەتتى. مېھرىبانۇ قانداقتۇر بىر مىسكىن قىياپەتتە دوستىغا قاراپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ قارىشىدىن «ھەممە تويلاردا خۇشال ـ خۇرام ئولتۇرۇپ تويلارنى قىزىتىسەن، ئەمدى ماڭا كەلگەندە شۇنداق قىلامسەن، قېنى بىزنىڭ كىچىكىمىزدىن بىللە ئويناپ چوڭ بولۇپ، جان دوستلاردىن بولغىنىمىز» دېگەندەك مەنە چىقىپ تۇراتتى. بىبى سارە دوستىغا قاراپ بىردىنلا ئېرىپ قالدى ۋە پىل چىشى بىلەن نەقىشلەنگەن دۇتارنى قولىغا ئېلىپ ئاۋۋال سازلىدى، ئاندىن شۇنداق بىر ئىشتىياق بىلەن چالدىكى، ھەممىسى تىپتىنچ ئولتۇرۇپ ئۇنىڭ ناخشىسىنى تىڭشىدى:

بىۋاپا بۇگۈن بارۇر،
ئەتە ئۇنىتار يارىنى.
ئادىمى ھەرگىز ئۇنتۇماس،
كۆڭۈل بەرگەن يارىنى.
قانداق كىشى كېتەر ئىكەن،
يارىنى تاشلاپ.
مەيلى بولسا ئەكېتەر،
ئۆيىگە باشلاپ.

قىزلار بىر ـ بىرىگە قارىشىپ قويۇشتى. مېھرىبانۇ مەيۈس ھالدا بىبى سارەگە قاراپ «بولدى قىل» دېگەن ئىشارەتنى قىلدى.

قانداق قىلاي، نېچۈك قىلاي،
كېتىپ بارسىڭىز.
كۆيەر ئوتقا سېلىپ قويۇپ،
ئۆنتۈپ قالسىڭىز.

بۇ بېيىتنى بىبى سارە مېھرىبانۇ ئۈچۈن ئېيتقاندەك قىلاتتى. قىزلارمۇ ئۇنىڭ مەنىسىنى چۈشەنگەندەك باشلىرىنى لىڭشىتىپ مېھرىبانۇغا قاراشتى. شۇ چاغدا قىزلاردىن بىرى: «ھەي دوستۇم، گۈلەمخانغا چالە، ئۇسسۇل ئوينايلى» دەپ قالدى. بىبى سارە بۇ قىزنىڭ تەلىپى بىلەن بىردىنلا پەدىنى «گۈلەمخان»غا يۆتكىدى:

گۈلەمخاننىڭ قوش پۆپۈكى
يەرگە تېگەمدۇ؟
ئون بەش ياشقا كىرمەي تۇرۇپ
ئەرگە تېگەمدۇ.

گۈلەمخاننىڭ تۇرغان يېرى
ئويمان بۇلاقتۇر.
گۈلەمخاننى زورلاپ ئالغان
شاڭيۇ چولاقتۇر.

گۈلەمخاننىڭ كىيگەن ئەڭنى
تاش پېشى سولجۇر.
قېرى بىلەن ياتماڭ ھەرگىز
ساقىلى سانجۇر.

گۈلەم خېنىم ئوبدان بالا،
چېچى ئاز ئىكەن.

گۈلەمخاننى ئالغان شاھيو
تۆتەك تاز ئىكەن.

راسا ئۇسسۇلغا چۈشىدىغان بۇ ئاھاڭ قىزلارنىڭ تاپىنىنى قىزىتىۋەتتى. ھەممىسى بىر - بىرلەپ ئۇسسۇلغا چۈشتى. بەزىلىرى بىبى سارەگە جور بولۇپ ناخشا ئېيتتى:

قارا كۆڭۈل زالىم شاھيو
ئالدىرىما تېخى.
بوينۇڭدا بار گۈلەمخاننىڭ
قىزىل تىرنىقى.

— ھەي، ھەي، توختاڭلار، — دېدى بىرى ۋارقىراپ، — ئامبال، شاھيو، بەگ، گۇڭ دېگەنلەر ھەممىسى بىر گەپ، ھەممىمىز ئوردىغا تىقىلىۋېلىپ، شاھيونى تىللىساق باشقا ئۆيلارنىڭ مۆڭگۈزىگە دەز كەتمىسۇن!
— ۋاي خۇدايىم، راست دېدىڭ دوستۇم، خالىزاتبەگ ئاڭلاپ قالمىسۇن يەنە.
مېھرىبانۇ بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ كۈلۈپ كەتتى.
— چېلىۋېرىڭلار، ئۇ دېگەن خەلق ناخشىسى، — دېدى.
ئۇسسۇلغا چۈشمىگەن بىرمۇ قىز قالمىدى. قىزلار ئولتۇرۇشى راسا قىزىدى، مېھرىبانۇنىڭمۇ كۆڭلى ئېچىلىپ قالغاندەك بولدى.
ئەتىسى ئەتىگەندە نىكاھ تەييارلىقى باشلاندى. قۇمۇل ۋاڭى ئەۋەتكەن سالاپەتلىك داموللام نىكاھ ئوقۇشنىڭ تەييارلىقىنى قىلىۋاتقان ئىلىلىق داموللامنىڭ يېنىغا ئۆتۈپ، ئالتۇندىن قۇببە قىلىنىپ ياقۇتتىن كۆز قويۇلغان غىلاپىنىڭ ئىچىدىن يالتىراپ تۇرغان كۈمۈش شەمشەر[1] نى ئېلىپ:

---

① شەمشەر — مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ نىكاھ ئوقۇشقا شەمشىرىنى ئەۋەتكەندى. بۇ تارىختا شۇنداق خاتىرىلەنگەن. بۇ شەمشەر ھازىر خان سارىيىدا ساقلانماقتا.

— ئۇلۇغ مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ جانابلىرىنىڭ كېچە - كۈندۈز ئۆز يېنىدا ئېلىپ يۈرىدىغان شەمشىرى. بۇ شەمشەر ۋاڭ جانابلىرىغا ۋاكالەتلىك قىلىدۇ، — دېدى.

ئىلىملىق داموللام «خوش» دېگىنىچە شەمشەرنى ئىككى قوللاپ ئېلىپ پېشانىسىگىچە كۆتۈردى ھەم مۇزدەك بىسىنى لېۋىگە تەگكۈزۈپ ئاستا ئالدىغا قويدى، ئاندىن نىكاھ ئوقۇشنى باشلىدى.

بۇ توي ئىلىدا توققۇز كۈن ئېلىپ بېرىلدى. ناغرا ئاۋازى كېچە - كۈندۈز ياڭراپ تۇردى. ساراي - سارايلاردا، ئوردىنىڭ خاس باغلىرىدا مەشرەپ - تاماشا قىزىپ كەتتى. نۇسرەتبەگ بولسا كۈندە شاراب ئىچىپ مەست يۈردى.

ئۈچىنچى باب

تۈنۈگۈن ئون بەشىنچى كۈنى قۇمۇلدىن تۇي تارتىپ كەلگەنلەرمۇ، ئىلىدىن قۇمۇلغا تۇي كۆچۈرۈپ بارىدىغانلارمۇ مېڭىش تەييارلىقىنى پۈتتۈردى.

تۆتتىن ئات قوشۇلغان تۆت چاقلىق يوغان ھارۋىلار تەييار قىلىندى. ھەربىر ھارۋىغا بىردىن چىراغ ئېسىلدى. ۋاڭغا ئەۋەتىلگەن ۋە مېھرىبانۇغا تەئەللۇق نەرسىلەر يىگىرمە ھارۋىغا قاچىلانغانىدى. يولدا مەنزىرىلىك جايلاردا ئارام ئېلىش ئۈچۈن چېدىر تىكىشكە كېرەكلىك نەرسىلەر يەنە بىرنەچچە ھارۋىغا بېسىلدى. قالغان قىرىق ھارۋىدا تۇي تارتىپ كەلگەن ۋە تۇي كۆچۈرۈپ ماڭغان مېھمانلار ئولتۇرۇشتى.

مېھرىبانۇ مەخسۇس بېزەلگەن مەپىگە ئولتۇردى. خالزات ھېكىمبەگ نىلقىدىن خىللانغان يىگىرمە ئاتنى ئالدۇرۇپ كېلىپ، ئېگەر ـ جابدۇقلىرىنى ئوخشاش ياستىپ، يىگىرمە پالۋانغا ئوخشاش كىيىم كىيدۈرۈپ مۇھاپىزەتچىلىككە قويدى.

تۇي كۆچۈرۈپ ماڭغۇچىلار خۇدانىڭ ياخشى كۈنلىرىدىن بىرى بولغان چارشەنبە كۈنى ئەتىگەندە يولغا چىقىشتى. كۈرە دەرۋازىسىغا يىغىلغان نۇرغۇن ئىلى خەلقى ئۇلارنى ئۇزىتىپ قويدى. مېھرىبانۇنىڭ ياخشى پەزىلەتلىرى ئەلگە ئايان بولغاچقا خەلقنىڭ كۆپى كۆز يېشى قىلىشتى. ئۇنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن چاچقۇلار چاچتى. مېھرىبانۇنىڭ كويىدا يۈرگەن ئىلىنىڭ مەن ـ مەن دېگەن يىگىتلىرى كۆڭۈل ئەركىدە ھەسرەت چېكىشتى.

ياز ئېيى باشلانغان بۇ كۈنلەر يول يۈرۈشكە خېلى قولايلىق ئىدى. يامغۇر ياكى جۇدۇن ـ چاپقۇنمۇ بولمىدى. يول بويلىرى

يېشىللىقىا، تاغ ئۈستى ۋە تاغ باغرىلىرى تاغ گۈللىرىگە پۈركەلگەندى.

مەنزىل ئۇزۇن بولسىمۇ هارۋىلار پۇختا، ئاتلار خىل بولغاچقا ئانچە مۇشەققەت كۆرۈلمىدى. ئۇلار يېزا ـ كەنتلەردىن ئۆتكەندە قېرى ـ ياش ھەممىيلەن نان، گۆش، ئۇسسۇزلۇقلارنى ئېلىپ مېھرىبانلىقنىڭ ئالدىغا چىقىپ، ئۇنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن چاچقۇلار چاچتى.

تەلكىنىڭ داۋىنىدىن ئۆتكەندە قاش قارايغان چاغ بولۇپ قالغانىدى. چىراغلار يېقىلدى. تەييارلىق ئۈچۈن ئالدىن كەتكەنلەر سايرام بويىغا چېدىر تىكىپ بۇ يەردە بىر كېچە ئارام ئېلىپ ئەتىسى يولغا چىقماقچى بولۇشقانىدى. تاغنىڭ سەلكىن شامىلى كۆڭۈلگە ئارام بېرەتتى. تاغ ئارىسىدىكى يېقىنلا بىر جايدىن يېقىملىق بىر ناخشا ئاۋازى كۆتۈرۈلدى. بۇ ھەسرەت ـ نادامەتتە يۈرەكلىرى پارە ـ پارە بولغان بىر يىگىتنىڭ مۇڭ زارى ئىدى:

تەلكىنىڭ داۋىنىدىن،
ئېتىمنى قامچىلاپ ئۆتتۈك.
گېپىڭمۇ يوق، سۆزۈڭمۇ يوق،
يۈرەككە ئوت سېلىپ ئۆتتۈك.

ئالدىدا كېتىۋاتقان هارۋىلارنىڭ بىرىدە ئولتۇرغان سالاپەتلىك بىر كىشى ئاستا پىچىرلاپ شۇنداق دېدى: «مۇھەببەت مەستانىلىرى مەستلىكىدىن يېشىلگەندە ئۆزىنىڭ چۆلدە قالغانلىقىنى سېزىدۇ. بۇنىڭ ئازابى ھەممىدىن يامان.» ئۇ كىشىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان توغلۇق تۆمۈرخان ئەۋلادلىرىدىن بولغان غورۇرى بۇ گەپنى ئاڭلاپ قېلىپ مۇنداق دېدى: «مۇھەببەتلىك كۆڭۈلنى ھەرگىز زېدە قىلماسلىق كېرەك. زېدە قىلىش بۇ نادانلىقتۇر. كىشى جۇدالىق دەشتىنى يۈز يىل

كېزىپ، بىر قېتىم يارىنىڭ ۋىسالىغا يەتسە، تارتقان جاپا ـ مۇشەققەتلىرى كۆزىگە كۆرۈنمەيدۇ.» هارۋىدا ئولتۇرغانلار جىمجىت ئېلىپ بېرىلىۋاتقان بۇ مۇنازىرىگە قىزىقىپ قالدى. ھەممىسى قۇلاقلىرىنى دىڭ قىلىپ، «بۇ ئالىملار يەنە نېمىلەر دېيىشىدىكىن» دېگەندەك ئۇلارغا قاراشتى. ناخشا يەنە باشلاندى:

باردىسەن بىر ـ بىر بېسىپ،
تامچە سۇدەك ئايرىلىپ.
مۇنچىمۇ باغرىڭ قاتۇرمۇ،
باقمىدىڭ بىر قايرىلىپ.

بۇ ئاۋاز مېھرىبانۇغا تونۇشتەك تۇيۇلدى. ئۇ دەرھال مەپىسىنىڭ ئەينىكىگە تارتىلغان پەردىنى قايرىپ ئەتراپقا قارىدى. تەلكە تېغىنىڭ ئېتەكلىرىگە يېپىلغان، قىزغۇچ كۈن نۇرى ئاللىقاچان يوقىلىپ ئەتراپنى گۇگۇم قاراڭغۇلۇقى قاپلىغانىدى. مېھرىبانۇنىڭ بىردىنلا ئۆپكىسى ئاغزىغا تىقىلغاندەك بولۇپ قالدى. گەرچە ئۆمەرجان تۆۋەن تەبىقىدىن كېلىپ چىققان يىگىت بولسىمۇ، مېھرىبانۇنىڭ قەلبىدە ئۇنىڭ ئوبرازى ئۈستۈن ئورۇندا تۇراتتى. مېھرىبانۇنىڭ كۆڭلى بىئاراملىققا تولدى.

دوستىنىڭ كەيپىياتىنى بىلگەن بىبى سارە: «ساپ مۇھەببەت قەدىرلىكتۇر» دەپ ئۇنىڭ يۈرىكىگە تېخىمۇ ئوت ياقتى. «گېپىڭمۇ يوق، سۆزۈڭمۇ يوق، يۈرەككە ئوت سېلىپ ئۆتتۈڭ.» راست دەيدۇ. مېھرىبانۇ نەچچە رەت ئالىملىق باغدا ئۆمەرجان بىلەن ئۇچراشقانىدى. ئۆمەرجان باغقا سۇ باشلىغاندا مېھرىبانۇ باغ ئىچىدە سەيلە قىلىپ يۈرەتتى. ئۆمەرجاننىڭ ئوتلۇق كۆزلىرى مېھرىبانۇنىڭ يالقۇنلۇق قەلبىگە تىكىلگەنىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، مېھرىبانۇ تالاي كۈنلەرگىچە ئۆز باغرىدا لاۋۇلداپ تۇرغان ئوتتا كۆيۈپ يۈردى. ئۇلار ئىككىنچى قېتىم يەنە شۇ باغدا

ئۇچراشقاندا ئۆزئارا سالاملاشتى. ئۆمەرجان ئۆزىنى تونۇشتۇردى. ئۆمەرجان گۇڭ ـ بەگلەر ئوردىسىنىڭ باغلىرىغا قارايدىغان يىللىقچىنىڭ ئوغلى ئىدى. ئۇ خۇشخۇي، قامەتلىك، جۇغدۇن تۇرقى بىلەن بىردىنلا مېھرىبانۇنى ئۆزىگە جەلپ قىلىۋالدى. لېكىن، ئۇلارنىڭ ئۇزاقراق سۆزلىشىش، پات ـ پات ئۇچرىشىش ئىمكانىيىتى يوق ئىدى. شۇ بىرنەچچە قېتىملىق ئۇچرىشىشمۇ بىرمەھەل گۇڭ ـ بەگلەر ئوردىسىغا يېيىلىپ باشقىلارنىڭ ئاغزىغا چىقىپ قالغانىدى. بۇنى ئاڭلىغان سۇمانىخان قىزىنى ۋەز ـ نەسىھەتكە كۆمۈۋەتتى. «بۇ بىر نامەھرەملىك، بويىغا يەتكەن قىزلار ئوغۇللار بىلەن پاراڭ سېلىشسا شەرىئەت راۋا كۆرمەيدۇ.» ئاپىسىنىڭ سۆزى مېھرىبانۇنى قايمۇقتۇرۇپ قويدى. ئۇ ئۆزىنى خاتا قىپتىمەن دەپ ئەيىبلىدى. لېكىن، قەلبىدىكى يالقۇن تېخى پەسەيمىگەنىدى.

ئۇلار سايرام بويىدىكى چىمەنلىككە چېدىر تىكىپ، بۈگۈن كېچىنى مۇشۇ مەنزىرىلىك ئايدالىدا ئۆتكۈزدى. ئاتلارنى ئوتلاققا قويۇپ بېرىپ ھەممىسى دېگۈدەك ئۆز ئارامگاھلىرىنى ئىگىلىگەندە، مېھرىبانۇ قىزلارنىڭ ھەمراھلىقىدا ئاستا چېدىردىن چىقىپ، قىزلارنى سەل نېرىدا قالدۇردى ـ دە، ئۆزى يالغۇز سايرام بويىدىكى قورام تاش ئۈستىدە ئولتۇرۇپ سايرام كۆلىنىڭ سۈپسۈزۈك تىنىق رەڭگىگە قارىغىنىچە خىيال سۈردى. تولغان ئاينىڭ شولىسى كۆل يۈزىگە چۈشۈپ تۇراتتى. كۆلنىڭ شورلۇق سۈيى نەچچە مىڭ يىللىق ئۇيقۇدىن تېخى ئويغانمىغاندەك تىپتىنچ ئىدى. مېھرىبانۇنىڭ خىياللىرى سايرام كۆلىدىنمۇ بەكرەك چوڭقۇرلىشىپ كەتتى. «ئادەم دېگەن ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن ئىش قىلىش كېرەكتىغۇ، ئادەمنىڭ ئارزۇ ـ ئارمانلىرى ئۆز ئىلكىدە قارارىنى تاپمىسا، بۇ جاھاننىڭ ھۈزۈر ـ ھالاۋىتى نەدە قالىدۇ. جاھان ئادەمگە، ئادەم جاھانغا يۈك بولۇپ قالامدۇ...»

ئۇ كۆرە دەرۋازىسىدىن چىقىش ئالدىدا تۇرغاندا، بىر توپ

ئاتلىق يىگىتلەر دۈپۈرلەپ كېلىپ ئۇلارنى ئايلىنىپ ئۆتتى ھەم ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن نۇسرەتبەگ مەست ھالەتتە ئاتتىن چۈشۈپ مېھرىبانۇنىڭ مەيىسىنىڭ يېنىدا تۇرۇپ: «تەڭسىز جاھان سىڭلىمنى مەندىن ئايرىۋەتتى. خالزات دېگەن مۇناپىق مەنسەپ ـ ئابرۇيىنى كۆزلەپ سىڭلىمنى قۇمۇل ۋاڭىغا بېرىۋەتتى. ئادەم بۇ كۈنلەرگە قانداق چىدايدۇ ! » دەپ غوۋغا كۆتۈرگەندى...

مېھرىبانۇ شۇلارنى ئويلاپ كۆڭلى يېرىم بولدى. ئۇ ئاكىسىنىڭ قىلغانلىرىنى ھەق دەپ بىلەتتى. شۇڭا، ئۇ ئاكىسىنىڭ كۆيۈمچان، مېھرىبانلىقىدىن سۆيۈندى. مانا ئەمدى ھېلىقى ناخشا بىلەن ئۆمەرجان ۋە ئاكىسىنىڭ ئوبرازى كۆز ئالدىغا كېلىۋېلىپ مېھرىبانۇنى تۈگىمەس غەم ـ ئەندىشىگە مۇپتىلا قىلدى، شۇڭا كۆزلىرىدىن يامغۇردەك ياشلار تۆكۈلۈشكە باشلىدى.

بۇ چاغدا، ئاتلىق مۇھاپىزەتچىلەر بىردىنلا سايرامنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە دۈپۈرلىشىپ ئات چاپتۇرۇپ كېتىشتى. ھەممەيلەن «نېمە ئىش بولغاندۇ» دەپ ھەيران بولۇپ تۇرۇشىغا، سايرام كۆلىدىن گويا بوران چىققاندەك بىر ئاۋاز كەلدى ـ دە، كۆل سۈيى چايقىلىپ داۋالغۇپ كەتكەندەك بولدى، ھەتتا سۇ قىرغاققا شىددەت بىلەن ئۇرۇلۇپ مېھرىبانۇغىمۇ چاچرىغاندەك بىلىنىپ كەتتى. مېھرىبانۇ كۆلگە قاراپ ھەيران بولۇپ تۇراتتى، بىردىنلا سۇدىن بىرنەرسە بېشىنى چىقارغاندەك بولدى. ئۇنىڭ باش تەرىپى چېچىنى سىيپاپ تارىۋالغان قىزغا، ئاياغ تەرىپى بېلىققا ئوخشايتتى. بۇ، بېشى ئادەمگە، تېنى بېلىققا ئوخشايدىغان مەخلۇق پۈتۈن كۆلنى ئېگىلەپ تۇرغاندەك كۆرۈنەتتى. ئۇ بېشىنى ئىككى قېتىم سۇدىن چىقىرىپ سىلكىنىپ، سۇ ئىچىگە شۇڭغۇپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن سۇنىڭ دولقۇنى ئاستا ـ ئاستا پەسىيىپ كۆلنىڭ ئۈستى تىپتىنچ بولۇپ قالدى. مېھرىبانۇنىڭ سەل نېرىدىكى قىزلار كۆلگە قارىغىنىچە ھېچ ئىش بولمىغاندەك تۇراتتى. مېھرىبانۇ: «ئاللاتائالانىڭ كارامىتى نېمىدېگەن كۆپ ـ ھە» دەپ قويدى ۋە بىردىنلا تېنىگە ۋەھىمە

ئولاشقاندەك بولۇپ چېدىرغا كىرىپ كەتتى.
چېدىرنىڭ سىرتىدا يەنە ئاتلارنىڭ دۈپۈرلىشى ئاڭلىنىپ توختىدى. سىرتتىكى كىشىلەرنىڭ گەپ ـ سۆزلىرى چېدىر ئىچىگە ئۇنلۇك ئاڭلىنىپ تۇراتتى.
— كەينىمىزدىن بىر توپ ئاتلىقلار كېلىۋاتقانىكەن، نۇسرەتبەگنىڭ ھەمراھلىرىمىكىن دەپ بارساق، كىيىنىشلىرى ئوخشىمايدۇ. ئۇلار بېشىغا تۆپىسى ئاق، قارا قىرغاقلىق مالىخاي، ئۇستىگە ئاق كۆڭلەك كىيىپ قارا پوتا باغلىۋاپتۇ. خاڭچىلارمۇ، تارانچىلارمۇ بىلگىلى بولمايدۇ. ئۇلار بىزنىڭ قوغلاپ كېلىۋاتقانلىقىمىزنى بىلدى ـ دە، ئارىدىن بىرىنىڭ «قايتايلى» دېگەن بۇيرۇقى بىلەن ئاتلىرىنىڭ بېشىنى كەينىگە بۇراپ شۇنداق تېز چاپتىكى، بىردەمدىلا كەڭساي ئىچىدە غايىب بولدى. بىردەم تۇرۇپ ئەتراپنى كۆزىتىپ باقتۇق، لېكىن ھېچ يەردىن بىرەر شەپە بولمىدى، شۇنىڭ بىلەن قايتىپ كەلدۇق.
بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ ئولتۇرغان مېھرىبانۇنىڭ كۆڭلى دېلىغۇل بولۇپ لېۋىنى چىشلەپ قويدى. بىردەمدىلا چېدىر ئەتراپىغا نۇرغۇن ئادەملەر يىغىلىپ كەتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى مويسىپىت غۇرۇرى چېدىرنىڭ ئىشىكى ئالدىدا تۇرۇپ سورىدى:
— قىزلارنى يۈگۈرگىنىچە چېدىرغا كىرىپ كەتتى، ئۇلار بىرنەرسىدىن قورقۇپ كەتتىمىكىن دېيىشىدىغۇ، نېمە بولدى؟
مېھرىبانۇ ئۇنلۇك قىلىپ دېدى:
— كۆلدىن بىر مەخلۇق چىقتى. ئۇنىڭ بېشى ئادەمگە، تېنى بېلىققا ئوخشايدىكەن. ئىككى قېتىم بېشىنى سۇدىن چىقىرىپ كۆزدىن غايىب بولدى.
— پەرۋەردىگار! بۇ نېمە ئىش. ھەي، سىز خاتا كۆرۈپ قالمىغانسىز ـ ھە؟ يېنىڭىزدا بىرى بارمىدى؟
— مانا بۇ قىزلارمۇ بار ئىدى. سىلەرمۇ كۆردۈڭلار ـ ھە؟
قىزلار بۇ گەپكە ھەيران قېلىپ:
— بىز راستتىنلا دىققەت قىلماپتىمىز، كۆلنىڭ سۈيى ئازراق داۋالغۇغاندەك قىلدى. لېكىن، ئۇنداق مەخلۇقنى كۆرمىدۇققۇ؟ —

دېدى.

— ئازراق شامال چىققاندەك بولدى، كۆل تەرەپتە ھېچقانداق شەپىنى سەزمىدۇققۇ؟

— ھەي، مەن نېمە بولغاندىمەن، ياق، راستتىنلا شۇنداق كۆرۈندى، تاغا، ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. ھېلىقى مەخلۇقنىڭ كۆزلىرى بېلىقنىڭ كۆزىدەك تېشىغا پۇلتىيىپ چىقىپتۇ. كۆزلىرى ياشاڭغىراپ تۇرغاندەك قىلىدۇ. پېشانىسىدىن ئارقىغا تارالغان چاچلىرى بىلەن پۈتۈن كۆلنى ئىگىلەپ تۇرغاندەك كۆرۈنىدۇ، — دېدى مېھرىبانۇ.

— ھەي، بۇ قانداق گەپ بولدى، قىزىم توختاپ تۇرۇڭا، سىز كۆل بويىغا بارغاندا بۇ كۆلنىڭ پەيدا بولۇش تارىخى ھەققىدىكى چىمەن بىلەن سىدىقنىڭ رىۋايىتىنى① ئويلىغانمىدىڭىز؟

— ھە، شۇنى ئويلىغاندىم، راست.

— مانا شۇ گەپ، دېمەك چىمەننىڭ روھى سىزگە كۆرۈنۈپتۇ، ئۇ سىزگە مەدەت بەرگەي قىزىم، — دېدى غۇرۇرى ۋە كۆل تەرەپكە قاراپ دۇئا قىلدى.

ئۇلار چولپان يورۇغىچە ئۇخلىمىدى، چېدىرلىرىنى يىغىشتۇرۇپ يول تەييارلىقىنى قىلىشتى.

*   *

قىز كۆچۈرۈپ ماڭغانلار تۇرپان ئويمانلىقىغا يېتىپ كەلگەندە

① چىمەن بىلەن سىدىق ھەققىدىكى رىۋايەت: بۇنىڭدىن ئۇزاق يىللار ئىلگىرى، سايرام كۆلى گۈل - چېچەككە پۈركەنگەن بىر ئوتلاق ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە شىكارغا چىققان يالماۋۇز بۇ ئوتلاقتا قوي بېقىۋاتقان گۈزەل قويچى قىز چىمەننى كۆرۈپ قاپتۇ ھەم نىيىتىنى بۇزۇپ لەشكەرلىرىگە چىمەننى ئوردىغا ئاپىرىشنى بۇيرۇپتۇ. قىز يالماۋۇزغا ئىتائەت قىلماي، ئاتقا مىنىپ ئوردىدىن قېچىپ كېتىپتۇ. يالماۋۇزنىڭ ياساۋۇلى قىزنى ئىز بېسىپ قوغلاپ كەپتۇ. ياساۋۇل قىزغا يېتىشىۋالاي دېگەندە، قىز تېگى يوق بىر جىرانى كۆرۈپ قاپتۇ - دە، ئۇنىڭغا ئۆزىنى ئېتىپتۇ. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان قىزنىڭ يىگىتى سىدىق دەرھال يېتىپ كېلىپ ياساۋۇلنى قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، قىزنىڭ ئىسمىنى چاقىرغىنىچە جىراغا ئۆزىنى ئېتىپتۇ. جىرانىڭ ئىچىدىكى سۇ شۇ زامانلا مەۋج ئۇرۇپ ئاسمان - پەلەك ئۆرلەپتۇ. بۇ سۇنىڭ دولقۇنى يالماۋۇزنىڭ ئۆي - ئىمارەتلىرىنىمۇ يۇتۇپ كېتىپتۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، بۇ بىپايان ئوتلاق بىر كۆلگە ئايلىنىپ قاپتۇ، بۇ كۆل مانا شۇ سايرام كۆلى ئىكەن.

تۇرپان ۋاڭى ئادەم ئەۋەتىپ ئوتتۇز چاقىرىم يىراقلىقتىن مېھرىبانۇنى كۈتۈۋالدى. مېھرىبانۇ ئارىدىكى تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى بىلەن تۇرپان ۋاڭى ۋە ئاغىچا خېنىملىرىنىڭ ئالاھىدە ئېتىبارىغا ئېرىشتى. ئۇلار تۇرپان لۈكچۈندە ئۈچ كۈن ئارام ئالدى. ئات - ئۇلاغلار، ئادەملەر چارچاپ، ئوزۇق - تۈلۈكلەرمۇ بىر يەرگە بېرىپ قالغانىدى. بۇ ئۈچ كۈن ئىچىدە مېھرىبانۇ خېنىم ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئالاھىدە كۈتۈۋېلىندى. قوي، كالىلار سويۇلۇپ چوڭ زىياپەتلەر بېرىلدى. مېھرىبانۇنىڭ ئالدىغا كاتتا سوۋغا - سالاملار قويۇلدى.

مېھرىبانۇ تۇرپانغا يېتىپ كەلگەن كۈنى ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ قەبرىسىنى يوقلاپ، ئۇلارنىڭ روھىغا دۇئا - تىلاۋەت قىلىپ ئۆتۈشنى ئىلتىماس قىلغانىدى. لېكىن، يېنىدىكى بەگ - ئۆلىمالار، خېنىم - ئاغىچىلار بۇنىڭغا رۇخسەت قىلمىدى، «تېخى يۈزى ئېچىلمىغان قىزنىڭ توي تارتىپ كېتىۋاتقاندا ئۇ يەرلەردە يۈرۈشى سەل بىئەپ، ئەڭ ياخشىسى ئەرلەردىن بىرنەچچىسى بېرىپ گۇڭ - ۋاڭلىرىمىزنىڭ تۇپراق بېشىنى يوقلاپ، ئۇلارنىڭ روھىغا دۇئا - تىلاۋەت قىلىپ كەلسۇن» دېيىشتى.

شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىنلا غۇرۇرى باشچىلىقىدا بىر ھارۋا كىشى مۇسا گۇڭنىڭ مۇنارىغا قاراپ يولغا چىقتى. غۇرۇرى بۇ ئىشلارنى يولدا كېلىۋېتىپلا ئويلاپ قويغانىدى. ئۇ تۇرپاندىن ئىبارەت بۇ قەدىمىي شەھەرنىڭ تارىخىدىن خەۋەردار ئىدى، شۇڭا ئۇ قەدىمىي ئىزلارنى كۆرۈپ ئۆتۈشنى ھەممىدىن بەكرەك ئارزۇ قىلغانىدى. ئۇلار ئاۋۋال مۇسا گۇڭ مۇنارىغا كەلدى. بۇ تۇرپاننىڭ شەرقىي تەرىپىگە سېلىنغان مۇنار ۋە مەدرىسە بولۇپ، ئېگىزلىكى قىرىق تۆت مېتىر، يەتمىش تۆت پەلەمپەيلىك ئىدى. بۇ يەرگە ئىلىدا گۇڭ، بەگ، ۋاڭ بولۇپ ئۆتكەن ئىمىن ۋاڭ، ئۇنىڭ ئوغلى مۇسا گۇڭ، ئۇنىڭ ئوغلى ئورانزىپ گۇڭ، ئۇنىڭ ئوغلى مەلىكزات گۇڭلارنىڭ مېيىتى ئىلىدىن ئەكېلىنىپ دەپنە قىلىنغانىدى.

ئۇلار ئالدى بىلەن مۇنارنىڭ يېنىغا سېلىنغان مەدرىسىگە كىرىپ دىگەر نامىزىنى ئۆتىدى، ئاندىن بۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان گۇڭ، ۋاڭلارنىڭ روھىغا ئاتاپ دۇئا قىلغاندىن كېيىن، مەدرىسە ھەم مۇنارنى ئايلىنىپ كۆرۈپ چىقىشتى.

يېمەك - ئىچمەك، ئوت - بوغۇزلار تەييار قىلىنىپ ھارۋىلارغا بېسىلدى. مېھرىبانۇ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ھەشەمەتلىك ئۈزۈمزارلىق بىلەن يولغا چىقىشتى.

ئۇلار تۇرپان شەھىرىنىڭ مەھەللىلىرىدىن مەھەللىلەرگە تۇتاش بوۋاك - باراقسان ئۈزۈم باراڭلىرى قورشاپ تۇرغان يېزىلاردىن ئۆتتى. «بۇ بىر ئۈزۈم ماكانى، — دەپ رىۋايەت قىلاتتى غۇرۇرى باشقىلارغا، — بۇ ماكاندا ئۈزۈم چىققىلى ناھايىتى ئۇزاق زامان بولغان. رىۋايەتلەردىن قارىغاندا، ئاللاتائالا ئۈزۈم ئۇرۇقىنى ئاۋۋال تۇيۇقتا چېچىپتىكەن. شۇنىڭدىن كېيىن باشقا جايلارغا تارالغان دېيىشىدۇ. بۇ رىۋايەتتىن قارىغاندا، ئۈزۈمنىڭ بۇ ماكاندا پەيدا بولغىنىغا ئادەم ئەلەيھىسسالام بىلەن ھەۋۋا ئانىمىزنىڭ جەننەتتىن يەر يۈزىگە قوغلانغىنىدىن سەللا كېيىن دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.» ھارۋىلاردا ئولتۇرغانلار كۈلۈشۈپ كەتتى. غۇرۇرى رىۋايەتلەرگە ئۆز تەسەۋۋۇرىنى قوشۇپ سۆزلىسىمۇ كىشىلەرگە گويا راستەكلا تۇيۇلاتتى.

ئۇلار ئۈزۈم باراڭلىرى قەد كۆتۈرگەن باغلاردىن ئۆتۈپ، ئىدىقۇت تاغلىرى بويىدىكى كەڭ سايلىقتا چۈشتى. بۇ يەردە قاتار كولانغان كارىزلار كۆرۈندى. بۇنى يەنە غۇرۇرى چۈشەندۈرۈپ شۇنداق دېدى: «مانا بۇ كارىزلار ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، بۇ ئەسلىدە يەر شەكلىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن كۆمۈلۈپ قالغان بۇلاق ۋە قۇدۇقلارنى كولاشتىن پەيدا بولغان. نۇرغۇنلىغان قۇدۇقلارنى بىر - بىرىگە ئۇلاپ قازغاندىن كېيىن بىرىنىڭ سۈيى بىرىگە قوشۇلۇپ، سۈيى تولۇق بىر ئېقىن ھاسىل بولىدۇ. بۇ كارىزلارنىڭ پەيدا بولغىنىغا ئاز مۆلچەرلىگەندە نەچچە مىڭ يىلدىن ئاشقان بولۇشى مۇمكىن.»

* *

قومۇل شەھىرىدىن تارتىپ توغۇچى، ئاستانە، سۇمقاغا قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ كوچىلىرى رەتلىنىپ، يوللار تۈزلىنىپ، پاكىز تازىلانغانىدى. ئۆيلەر، ھويلىلارمۇ باشقىچە تۈسكە كىرگەنىدى. كىشىلەر قىز كۆچۈرۈپ كېلىۋاتقانلارنىڭ يېقىنلاپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ پاكىز كىيىملىرىنى كىيىشىپ چوڭ يولغا چىقىپ، سېۋەت ـ سېۋەتلەپ يېڭى پىشقان مېۋىلەرنى قاتار تىزىشىپ، يوغان قاپاقلاردا ئۇسسۇزلۇقلارنى كۆتۈرۈشۈپ كېلىپ مېھرىبانۇ خېنىمنى قارشى ئالىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى.

قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسىمۇ ناھايىتى چىرايلىق تۈسكە كىرگەنىدى. پۇقرادىن بەگلەرگىچە، خېنىملاردىن ئاياللارغىچە كاتتا ياسىنىپ تويىنى كۈتۈۋېلىشقا تەييارلىق قىلىشتى. پىچاندىن ئاتلىق ماڭدۇرۇلغان خەۋەرچى بىر كۈن بۇرۇن خەۋەر ئېلىپ كەلگەچكە، قۇمۇل ۋاڭنىڭ ئادەملىرى ئوتتۇز چاقىرىم يىراقلىقتىكى تۇسقىغا بېرىپ، توي تارتىپ كېلىۋاتقانلارنى كۈتۈۋالدى. قۇمۇل شەھىرىدە بىر كۈن بۇرۇن چېلىنىشقا باشلىغان ناغرا ئەمدى تازا ئەۋجىگە كۆتۈرۈلدى...

مېھرىبانۇ ۋاڭ ئوردىسىنىڭ خاس ھۇجرىلىرىنىڭ بىرىگە ئەكىرىلدى. ئۆينىڭ ئىچى كاتتا بېزەلگەنىدى. ئالتۇن ساڭ تەرەپكە قارىتىلغان ئۈستى يۇمىلاق، ئۇزۇن پەنجىرىگە يېشىل يىپەك رەختتىن پەردە تارتىلغان، بىر تەرەپكە ئۇستا ياغاچچىنىڭ قولىدىن چىققان نەقىشلىك يۇمشاق كارىۋات قويۇلۇپ، ئۈستىگە گۈللۈك يىپەك ئەديال يېپىلغانىدى. يەنە بىر تەرەپكە ياڭاق ياغىچىدىن ياسالغان يۇمشاق ساپالار، ئاياغ تەرەپكە جاھازىسى نەقىشلەنگەن يوغان بوي ئەينەك قويۇلغانىدى. ئىشىككە چىلان رەڭ مەخمەل پەردە تارتىلغان، تام ئويۇقلىرىغا ئالتۇن ـ كۈمۈشتىن ئىشلەنگەن فارفور قاچىلار تىزىلغانىدى. ئىچكىرىكى

ئۆيدىكى كاڭغا خوتەننىڭ ئەڭ ئېسىل گىلەمىلىرى سېلىنىپ، تامغا زەدىۋال تارتىلغان، تۆر تەرەپتىكى تام ئويۇقلىرىغا تەتىللا، كىمخاب، دۇخاۋا يوتقان ـ كۆرپىلەر يىغىلغان، ماڭدا تامغا[1] ئۆزۈن، ئاستى تەرىپى نەقىشلەنگەن شىرە قويۇلغانىدى. بۇ ياتاق ئۆيى ئىدى. ئۇ ئۆيىنىڭ ماڭدا تېمىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان مەخمەل پەردە تارتىلغان ئىشىكتىن ئىچكىرى كىرسە ئىككى ئېغىز ئۆيدىن تەركىب تاپقان بىر كىشىلىك مۇنچا بار ئىدى.

بىبى سارە بىرمۇنچە قىزلارنى باشلاپ مېھرىبانۇنىڭ ھۇجرىسىغا كىردى، قالغان مېھمانلار ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان ئۆيلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. مېھمانلارغا مەززىلىك ھاردۇق ئاشلىرى تارتىلدى.

بۇ توينىڭ ئاياللار ئىشىغا مۇئەككەل قىلىنغان خۇشنىبانۇ ئاپپاق ۋە مىنىس ئاپپاقلار ئالدىن كىرىپ مېھرىبانۇدىن ئەھۋال سوراشتى. خۇشنىبانۇ ئاپپاق ئوردىنىڭ چوڭ تەيجىسى تاجىدىن تەيجىنىڭ ئايالى بولۇپ، ئېگىز بويلۇق، ئاق يۈزلۈك، پىروزە كۆز[2]، خۇشخۇي، يېقىملىق ئايال. مىنىس ئاپپاق بولسا ۋاڭنىڭ ئەۋرە ئۇكىسى سۇۋۇربەگنىڭ ئايالى بولۇپ، بويى پاكار، سېمىز، بويىنى كالتە، بۇرنى يوغان، قاشلىرى كەڭ، يۈزى تاۋاقتەك، ئۇنى غاراڭ ـ غۇرۇڭ چىقىدىغان ئايال. بۇ ئىككى ئايالنىڭ مىجەزى بىر ـ بىرىگە تۈپتىن ئوخشىمىسىمۇ، خۇشنىبانۇ ئاپپاقنىڭ كۆڭلى ـ كۆكسى كەڭ بولغاچقىلا بىر ـ بىرى بىلەن چىقىشىپ يۈرەتتى. بۇگۈن ئۇلار بىرلىكتە مېھرىبانۇ خېنىمنىڭ يېنىغا كىرىپ كەلگەندە، ئۆيدە ئولتۇرغانلار ھەممىدىن بەكرەك مىنىس ئاپپاققا دىققەت قىلدى.

خۇشنىبانۇ ئاپپاق ئۈستىگە ھاۋا رەڭ زوچۇدىن، مىنىس ئاپپاق بولسا گىل رەڭ زوچۇدىن كۆڭلەك كىيگەن. بۇ كۆڭلەكلەرنىڭ ئېتىكى، يەڭلىرى بەك كەڭ بولۇپ، ئېتەك ۋە

[1] ماڭدا تام ـ پەگاھ تەرەپتىكى تام.

[2] پىروزە كۆز ـ يېشىل كۆز.

يەڭ ئۇچلىرىغا دولقۇنسىمان ئىلمە ئىلىنغان. بۇ ئىلمە گۈللىرى دېڭىز دولقۇنلىرىنى ياكى يامغۇردىن كېيىنكى ھەسەن - ھۈسەننى ئەسلىتەتتى. ھەربىرىنىڭ قولىدا بىردىن كۆڭلەكلىرىنىڭ رەڭگىدە چاچما گۈللۈك قولياغلىقى بار ئىدى. ئۇلار بېشىغا ئالتۇنگۈل ۋە ئالتۇن قاداق بىلەن بېزەلگەن دوپپا كىيىپ، ئۈستىگە شايى رومال ئارتىۋالغانىدى.

— ئەسسالام خېنىم، ئالتۇن بويلىرى ئېسەن كەلدىمكىن، — دېدى خۇشنىبانۇ ئاپپاق ئىشىكتىن كىرىپ.

ھۇجرىدىكى مېھمانلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ ئۇلارغا سالام بېرىشتى.

خۇشنىبانۇ ئاپپاق ئورنىدىن تۇرۇشقا تەمشەلگەن مېھرىبانۇنىڭ پېشىدىن تۇتۇپ پەسكە تارتىپ:

— ئورۇنلىرىدىن تۇرمىسىلا ئاغىچام، بىز رازى، ھەرقايسىلىرىدىن ھال سوراپ كىردۇق، — دېدى.

ئاياللاردىن بىر - ئىككىسى:

— خۇداغا شۈكۈر، يول يىراق بولسىمۇ جاپا چەكمىدۇق. ھەرقايسىلىرىغا رەھمەت ! — دېيىشتى.

— جاپا تارتمىدۇق دېمىسىلە، — دەپ ئاسماندىن تارىشا چۈشكەندەك گەپ باشلىدى مىنىس ئاپپاق، — ھەممىلىرى ئولتۇرۇشۇپ قالسىلا، يول ئازابى گۆر ئازابى، دېيىشىدۇ. شۇنچە ئۇزۇن يولنى بېسىپ بۇ يەرگە كەلمەك ئاسان ئەمەس. خېنىمنىڭ رىزقى بىزنىڭ شەھرىمىزگە، ئېسىل ئوردىمىزغا چۈشۈپتۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئاللاتائالاغا شۈكۈر ئېيتىمىز، — مىنىس ئاپپاق سۆزلىگەچ خۇشنىبانۇ ئاپپاقنىڭ يېنىغا ئولتۇردى، — ئۇ يەردىكى قۇدىلىرىمىز سۇمانخان، خالزاتبەگلەر تىنچ - ئامان تۇرغاندۇ؟

— ھەممىسى تىنچلىق، ھەممىلىرىگە قۇدىلىق، سېغىنىشلىق سالاملىرىنى ئېلىپ كەلدۇق، — دېدى ئىلى بەگلىرىدىن بىرىنىڭ ئايالى راھىلخان. ئۇ مۇئامىلىگە ئۇستا، تىلى تاتلىق

ئايال ئىدى.

— رەھمەت خېنىم، ئاللا نېسىپ قىلىپ سۇمانىخان قۇدىمىزمۇ كەلگەن بولسا قانداق ياخشى بولار ئىدى. يۇرتىمىزنى، ئوردىمىزنى كۆرۈپ، بۇ مۇبارەك تويىمىزغا قاتنىشىپ بەرگەن بولسا.

مىنىس ئاپپاق خۇشنىبانۇ ئاپپاقنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ:

— ئىلاج قانچە، قىز كۆچۈرگەندە ئانىسى كۈيئوغۇل تەرەپكە بىللە بېرىش قائىدىدە بولمىغاندىكىن، بۇنداق چاغلاردا ئانىلار ھەسرىتىنى ئىچىگە يۇتماقتىن باشقا ئامال يوق. خېنىمنىڭ تەلىيى بار ئىكەن، پۈتۈن قۇمۇل زېمىنىنىڭ مىراسخورى ۋە پۈتۈن پۇقرانىڭ خوجىسى شانۇشەۋكەتلىك ۋاڭ جانابلىرىغا ياتلىق بولدى، بۇ بىر تۇگىمەس بەخت. سۇمانىخانزە قىزىنىڭ بەختىنىلا تىلىگەنىكەن، — دەپ قوشۇمچە قىلدى مىنىس ئاپپاق.

خۇشنىبانۇ ئاپپاق گېپىنى داۋاملاشتۇردى:

— بىز ھەممىلىرىنى ھارمىداشقا ھەم تويىنىڭ تەرتىپىنى مەلۇم قىلىشقا كىرىشۇدۇق. خېنىم، ئاغىچىلارغا مەلۇم بولسۇنكى، بۇ يەردىكى تويمۇ توققۇز كۈن ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۈگۈندىن باشلاپ ئەتە كەچكىچە ھەممە مېھمانلار ھاردۇق ئېلىشۇالغاي، مېھرىبانۇ خېنىم ياخشىراق ئۇخلاپ ئارام ئېلىپ، مۇنچىغا چۈشۈپ يۇيۇنۇپ - تارىنىشۇالغاي. ئوردىنىڭ دېدەكلىرى خېنىمنىڭ ھەممە خىزمەتلىرىگە تەييار، — دېدى.

— رەھمەت، — دېيىشتى مېھمانلار.

مېھرىبانۇ خېنىم جىمجىت ئولتۇراتتى. مىنىس ئاپپاقنىڭ قارىسىدىن ئېقى تولا كۆزلىرى ئۇنىڭ باشتىن - ئايىغىغا يۇگۇرمەكتە ئىدى. ئۇ ئىچىدە: «ياندىكى قۇيرۇقنىڭ ئەتىۋارى يوق دېگەن شۇ» دەپ قويدى. ئۇنىڭ كۆزلىرى مېھرىبانۇنىڭ ئايدەك يۈزىدىكى بىلىنەر - بىلىنمەس چېچەك ئىزلىرى ئۈستىدە تاماشا قىلدى - دە، يەنە ئاغزىنى ئاچتى:

— ئاڭلىساق، خېنىمنىڭ ئاكىسى نۇسرەت بېگىمنى بۇ ئىشقا نارازى بولۇپ، سايرام بويىغىچە ئەگىشىپ كەپتۇ دەيدىغۇ، راستمۇ خېنىم؟

ھەممىسىلا بۇ سوئالنى ئارتۇقچە دەپ قارىدى بولغاي، ھېچكىم جاۋاب قايتۇرمىدى.

خۇشنىبانۇ ئاپپاق ھېچكىمگە تۇيدۇرماي مىنىس ئاپپاقنى نوقۇپ قويدى.

— خوش، ئەمىسە بىز چىقايلى خېنىملار، دەپ قويىدىغان يەنە بىر گەپ بار ئىدى، — دېدى مىنىس ئاپپاق، — ئەتە كەچتە مېھربانۇ خېنىمنى ۋاڭ خوجامنىڭ ھۇجرىسىغا كۆچۈرۈپ كىرىمىز، — بۇ گەپ بىلەن خۇشنىبانۇ ئاپپاق سەل قىزارغاندەك بولدى ۋە تېزلا ئورنىدىن تۇرۇپ مېھمانلار بىلەن خوشلىشىپ چىقىپ كەتتى.

ئىككى ئاپپاق قاراڭغۇ دالانغا چۈشكەندە ئۇرۇشۇپ قالدى.

— ھەي، مىنىس ئاپپاق، — دېدى خۇشنىبانۇ ئاپپاق، — نۇسرەتبەگنىڭ ئىشلىرىنى سوراپ نېمە قىلىدىلا، يەنە تېخى ۋاڭ خوجامنىڭ ھۇجرىسىغا قىزنى كۆچۈرۈپ كىرەمدۇق ياكى ۋاڭ خوجام قىزنىڭ ئالدىغا ئۆزى كىرەمدۇ، بۇ ھەقتە ۋاڭ خوجام بىرنەرسە دېمىسە، ئۆزلىرىنىڭ نېمە ھەددىلىرى؟

— يائاللا، بۇ ئاپپاق ساراڭ بولۇپ قاپتۇغۇ؟ ھەي، بىز قىزنىڭلارنى بېرىڭلار دېمىدۇق. ئۇلار ئۆزى قىزىمىزنى بېرىمىز دېدى. ۋاڭ خوجام نېمىشقا ئالدىغا كىرەتتى؟ قىزنى ۋاڭ خوجامنىڭ ئالدىغا ئەكىرىمىز. ۋىيەي، تايىنلىق خېنىم ئىكەنغۇ، ئۇنداق چوقۇر خېنىمغا نېمانچە قىلىدىلا، قۇمۇلدىمۇ نى - نى قىزلار بار ئىدىغۇ؟

— ھە بىلدىم، سىڭىللىرىنى بېرەلمىگەننىڭ دەردى ئىكەن - دە، ۋاڭ خوجام ئالاي دېمىسە، قانداق بېرەتتىلە.

— تۈزۈك گەپ قىلسىلا جۇمۇ، چاچلىرىنى يۇلۇپ تاشلىماي يەنە.

— بولدى، بولدى، ئۆزلىرىنىڭ راست، — دەپ جېدەلنى بېسىپ قويدى خۇشنىبانۇ ئاپپاق، بولمىسا مىنىس ئاپپاق قىلچە يۈز - خاتىر قىلماي، ئوردا، خەق ئارىسى دېمەي ئاغزىنى بۇزۇپ ئۇرۇشۇپلا كېتىدۇ.

مىنىس ئاپپاق بىلەن خۇشنىبانۇ ئاپپاق چىقىپ كەتكەندىن كېيىن ھۇجرىدىمۇ غۇلغۇلا كۆتۈرۈلدى. مىنىس ئاپپاقنىڭ «خېنىمنى ۋاڭ خوجامنىڭ ھۇجرىسىغا ئەكىرىمىز» دېگىنى ئۇلارغا ئېغىر كەلگەندى. بۇ گەپ بىلەن مېھرىبانۇ خېنىمنىڭ بېشىغا چاقماق چۈشكەندەك بولدى. «ئىلىدەك يىراق جايدىن قىزنى كۆچۈرۈپ كەلگەننىڭ ئۈستىگە يەنە ۋاڭ خوجامنىڭ ئالدىغا ئەكىرىپ بېرەمدىكەنمىز؟ بۇ قايسى قائىدىدە بار ئىكەن؟!» مېھرىبانۇ تاكى چوڭ بولۇپ مۇشۇ كۈنگە كەلگۈچە ئۆز ئەركىنى ئىلكىدە تۇتۇپ، ئۆزىنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتىنى ساقلاپ كەلگەن قىز ئىدى، بۇ گەپ ئۇنىڭغا بەكمۇ ھار كەلدى. شۇڭا، دوستى ھەم قولدىشى بىبى سارەنى يېنىغا تارتىپ شۇنداق دېدى:

— ئاڭلاپ قويۇڭ دوستۇم، ئەلمىساقتىن بۇنداق قائىدە يوق، بۇ بىر خورلۇق.

بىبى سارە نۇرغۇن نەرسىلەرنى بىلەتتى. ئۇمۇ دوستىنىڭ تەسرى بىلەن كۆپ كىتابلارنى ئوقۇغانىدى. شۇڭا، ئۇ باياتىن ئۇيلاپ ئولتۇرغان گەپلىرىنى ھەممىسىگە ئاڭلىتىپ دېدى:

— ئاللاتائالا ئادەم ئاتىنىڭ بىر تال قوۋۇرغىسىدىن ھەۋۋا ئانىنى ياراتقان بولسىمۇ، ئادەم ئاتا جەننەتتىكى ئېسىل تائام، ئېسىل نازۇنېمەتلەردىن كۆڭلى يايراپ، ھەۋۋا ئانىنى يېنىغا كېلىشكە ئىشارەت قىپتۇ. ئەمما، ھەۋۋا ئانا ئادەم ئاتىنىڭ يېنىغا بارغىلى ئۇنىماي، ئۆزۈڭ كەل، دەپتۇ. ئادەم ئاتا يەنە ھەۋۋا ئانىغا ئىشارەت قىلىپ، يېنىمغا كەلگىن، دەپتۇ. ھەۋۋا ئانا خالىساڭ ئۆزۈڭ يېنىمغا كەل، دەپ ئۇنىماپتۇ. ئاخىر ئادەم ئاتا ھەۋۋا ئانىنىڭ يېنىغا ئۆزى كەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قىز - ئاياللارغا ئەلچى ئەۋەتىش، تويلۇق سېلىش، قىزنىڭ ھۇجرىسىغا

يىگىت ئۆزى كىرىش ئادەت بولۇپ قالغانىكەن. ھەرقانچە بولسىمۇ ۋاڭ خوجام ئادەم ئاتىدىن قالغان قائىدىنى بۇزۇپ يۈرمەس.

ئۆيدىكىلەر كۈلۈشۈپ كەتتى، مېھرىبانۇ بولسا بۇ گەپ بىلەن قايتىدىن جانلىنىپ قالدى.

— قېنى، ۋاقتى كەلگەندە دېيىشىپ باقارمىز، يا بولمىسا ئىلىغا قايتىپ كېتەرمىز شۇ، — دېدى راھىلىخان كېسىپلا، ھەممىسى شۇنىڭ بىلەن جىمىپ قېلىشتى.

ئەتىسى كەچ كىردى. نامازشامدىن كېيىنلا ھۇجرىغا يەنە ئوتتۇرا ياشلىق ئىلىلىق خېنىملاردىن ئىككىسى، مىنىس ئاپپاق، خۇشنىبانۇ ئاپپاقلار بىرلىكتە كىرىپ كېلىشتى. مېھرىبانۇنىڭ يېنىدىكى باشقا مېھمانلارنى باشقا ھۇجرىلارغا تەكلىپ قىلىشتى. قىز يېڭى كىيىملەر بىلەن ياساندۇرۇلدى. بۇ چاغدا بىبى سارە راھىلىخان بىلەن پىچىرلىشىپ بىرنەرسىلەرنى دېيىشىۋالغاندىن كېيىن، بىبى سارە ھۇجرىدىن چىقىپ كەتتى. راھىلىخان:

— ھەرقايسىلىرىغا دەيدىغان گېپىمىز بار ئىدى، — دېدى.

— دەۋەرسىلە خېنىم، بىز بۇرۇن يات بولساق ئەمدى ئۆز بولدۇق، قۇدا بولۇش دېگەن ئۇرۇق - تۇغقان بولۇش دېگەن گەپ، — دېدى خۇشنىبانۇ ئاپپاق.

— بىز مېھرىبانۇ خېنىمنى ئوتتۇز كېچە - كۈندۈز دېگۈدەك يول يۈرۈپ ۋاڭ خوجامنىڭ ئوردىسىغا كۆچۈرۈپ كەلدۇق. ئەمدى بىز يەنە بۇ ھۇجرىدىن ۋاڭ خوجامنىڭ باشقا ئۆيىگە يۆتكەپ يۈرسەك بولماس. ئەلمىساقتىن بېرى كېلىۋاتقان قائىدە بويىچە ۋاڭ خوجام بۇ ھۇجرىغا ئۆزى كىرسۇنمىكىن.

— بۇ دېگەن بىر يۇرتنىڭ پادىشاھى، — دەپ گۇركىرەپ سۆزلەشكە باشلىدى مىنىس ئاپپاق، — پادىشاھ دېگەن بىر چۆرىنىڭ ئالدىغا كىرەمدۇ، قاملاشمىغان گەپ بولدى - دە، بۇ.

مېھرىبانۇ «چۆرە» دېگەن گەپنى ئاڭلاپ يىغلاپ كەتتى. ئۇنىڭ

يادىغا ئاكىسىنىڭ «سىڭلىمنى مەنسەپ ـ ئابرۇيغا ساتتىڭ» دېگەن سۆزلىرى كەلدى. «ئاكام راست ئېيتقانىكەن. ئەمدى بۇ نېمە خورلۇق؟»

ــ ئۆزلىرىنى بېسىۋالسىلا مىنىس ئاپپاق، مېھرىبانۇ خېنىممۇ ۋاڭ ئەۋلادىدىن. ئۇ چۆرە قىز ئەمەس. ئۆزلىرى دېگەنغۇ، ئىرادە ـ تەقدىر شۇنداق ئىكەن دەپ، بۇمۇ ئاللاتائالانىڭ ئىرادىسى بىلەن بولۇۋاتقان ئىش. بىز بۇ ئىشلاردا قائىدىنى بۇزساق بولمايدۇ، ــ دېدى راھىلىخان.

ــ ۋاڭ خوجام جانابلىرى شەرىئەتكە، شەرىئەتتىكى قائىدە ـ قانۇنلارغا بويسۇنىدۇ. ۋاڭ خوجامنىڭ ئېسىل پەزىلىتى شۇكى، ئۇ ھەممىلا ئادەمنى ھۆرمەت قىلىدۇ. ئەپسۇسكى، ھازىرقى بۇ ئىشتا تېخى بىر قارارغا كەلگىنىمىز يوققۇ، ــ دېدى خۇشنىبانۇ ئاپپاق.

ئەمما، مىنىس ئاپپاق يەنە گەپنى بۆلدى:

ــ خالزات ھېكىمبەگ جانابلىرى مېھرىبانۇ خېنىمنى ۋاڭ خوجامغا بەرسەك، دېمىگەن بولسا بۇ ئىشلارمۇ يوق ئىدى. خېنىم ـ ئاغىچىلار تولۇپ ياتقان بۇ شەھەردىن ئاتلاپ چىققىنىمىزنىڭ شورى.

بۇ گەپ مېھمانىنى چىللاپ كېلىپ ئۇرغاندەك بىر ئىش بولدى.

مېھرىبانۇ ئەمدى بۇ يەرگە كەلگىنىگە پۇشايمان يەپ قالدى. خالزات ھېكىمبەگكە لەنەت ئوقۇدى، كۆز ياشلىرى يامغۇردەك تۆكۈلدى.

راھىلىخانمۇ بىرنەرسە دەي دەپ تۇراتتى، شۇ ئەسنادا كوتۇلمىگەن بىر ئىش بولدى. «ۋاڭ خوجام كەلدى !» دېگەن مەلۇمچىنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى. ھۇجرىدىكى ئاياللار قۇلاقلىرىنى دىڭ قىلىپ سىرتقا قاراشتى. كۆپ ئۆتمەي ھۇجرىنىڭ ئىشىكى ئېچىلدى. «ۋاڭ خوجام كەلدى!» دېگەن سۆز يەنە بىر قېتىم تەكرارلاندى. ئۆيدىكى ئاياللار ئۆزلىرىنى دالدىغا ئېلىشتى.

راھىلىخاندىن باشقىسى ئىچكىرىكى ھوجرىغا كىرىپ كېتىشتى. ۋاڭ خوجام ئىككى سىپاھىنىڭ ھەمراھلىقىدا ھوجرىغا كىرىپ كەلدى. ۋاڭ خوجام كارىۋاتقا ئۇدۇل قويۇلغان يۇمشاق ساپاغا ئولتۇردى ۋە دۇئاغا قول كۆتۈردى، ئاندىن يۈزلىرىنى سىيپاپ: «خېنىمنىڭ ئالتۇن بويى ئېسەن تۇردىمىكىن» دېيىشتى.

راھىلىخان مېھرىبانۇنىڭ قولتۇقىدىن يۆلەپ ئورنىدىن تۇرغۇزدى. ئىككىيلەن بىردەك ۋاڭ ئالىيلىرىغا سالام بەردى. مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ يېنىدىكى سىپاھىغا قاراپ سۆزلىدى:

— خېنىملار ھاردۇق ئېلىۋالسۇن دەپ، ھارمىداپ ئالدىلىرىغا كىرەلمىدىم، ئەپۇ قىلغايلا.

راھىلىخان ئېھتىرام بىلەن:

— ۋاڭ خوجامنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن ياخشى تۇردۇق، ئالىيلىرىغا رەھمەت، — دېدى.

— ئەرزىمەيدۇ، ئەرزىمەيدۇ.

بۇ چاغدا پەتنۇسلاردا تۈرلۈك مېۋە - چېۋە، نان - توقاچ، چاي كۆتۈرۈپ دېدەكلەر كىرىپ كېلىشتى.

چايدىن كېيىن سىپاھلاردىن بىرى قول كۆتۈرۈپ: «مېھرىبانۇ خېنىم بىلەن ۋاڭ خوجامنىڭ تويىغا مۇبارەك بولسۇن» دەپ يۈزىنى سىيپىدى.

ئىچكىرىكى كاڭلىق ئۆيگە كىرگەن تۆت ئايال قومۇلنىڭ قائىدىسى بويىچە يوتقان سېلىشقا تۇتۇش قىلدى. ئۇلار ئالدى بىلەن «ئاۋۋال ئۆزلىرىدىن كەلسۇن، دېسە، ئاۋۋال ئۆزلىرىدىن كەلسۇن» دېيىشىپ بىر - بىرىگە تۇزۇت قىلىشتى، ئاندىن ئەر تەرەپ بىر تەتىللا كۆرپىنى تارتتى. تۆت ئايال تۆت پېشىدىن مەھكەم تۇتۇپ پەسكە بېسىپ تۇرۇپ سالدى ھەمدە تۆت ئايال كۆرپىنىڭ تۆت پېشىنى «شامال كىرىپ كەتمىسۇن» دەپ تىزلىرىنىڭ ئاستىغا بېسىشتى، ئاندىن قىز تەرەپنىڭ كۆرپىسى سېلىندى يەنە ئاۋۋالقىدەك تىزلىرىنىڭ ئاستىغا بېسىشتى.

شۇ تەرىقىدە تۆت كۆرپە سېلىنغاندىن كېيىن يوتقانلار

سىلىندى. يوتقان ـ كۆرپە بەك كۆپ بولغانلىقتىن تۆتتىن ـ تۆتتىنلا سىلىندى. بولمىسا ھەممە يوتقان كۆرپىنى سىلىش، يوتقاننىڭ ئۈستىگە كۆچ سىنىشىش ئادىتى بار ئىدى. ئىللىق خېنىملارنىڭ رايىغا بېقىپ بۇنداق قىلىشمىدى.

يوتقان سالغان ئايالالار تاشقىرىقى ئۆيگە چىقتى ـ دە، ۋاڭغا پۈكۈلۈپ تەزىم قىلغىنىچە سىرتقا چىقىپ كېتىشتى. راھىلىخان سىپاھلارنىڭ ئىشارىتى بىلەن مېھرىبانۇنى ئىچكىرىكى ئۆيگە ئەكىردى ۋە تېزلا قايتىپ چىقىپ ۋاڭغا پۈكۈلۈپ تەزىم قىلغىنىچە «ۋاڭ خوجام ئالىيلىرىغا ئامانەتنى تاپشۇردۇم» دەپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن سىپاھلار ئورۇنلىرىدىن تۇردى، ھەممىسى بىرلىكتە ئارقىچە مېڭىپ ھۇجرىدىن چىقىپ كېتىشتى.

سىرتتىكى غۇلغۇلىلارمۇ بېسىلىپ قالدى. مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ ئورنىدىن تۇرۇپ پەنجىرىلەرنىڭ يېپەك پەردىسىنى قايرىپ شامال كىرىدىغان كۆزنىكىنى ئېچىپ قويدى. دېرىزىدىن لەرزان شامال كىرىشكە باشلىدى.

تۆتىنچى باب

مېھرىبانۇ ھۇجرىدا يالغۇز ئولتۇراتتى، ئۇنىڭ كۆڭلى خېلى كۆتۈرۈلۈپ قالغانىدى، چۈنكى ۋاڭنىڭ مېھرىبانۇنىڭ ئالدىغا كىرىشى تۇنۇگۇندىن بېرىقى كۆڭۈلسىزلىكلەرنى كۆتۈرۈۋەتكەنىدى. ئۇ ئىلىدىكى ۋاقىتىدا قۇمۇل ۋاڭى ھەققىدە نۇرغۇن پاراڭلارنى ئاڭلىغان: «پۈتۈن قۇمۇل خەلقى ۋاڭنىڭ قولى، قۇمۇلنىڭ يەر - زېمىنلىرى ئۇنىڭ مىراسى ئىكەن. ۋاڭنىڭ جامالىنى كۆرۈش ئاۋام پۇقراغا دۇرۇس ئەمەس ئىكەن. شۇڭا، ۋاڭ سىرتلارغا چىققاندا پۈتۈن خەلق يۈزىنى يەرگە يېقىپ تەزىم قىلىدىكەن، ۋاڭنىڭ قارىسى يوقالغۇچە بېشىنى يەردىن كۆتۈرەلمەيدىكەن. ۋاڭ بىرى بىلەن سۆزلەشمەكچى بولسا، يۈز - تۇرا سۆزلەشمەيدىكەن. ئالدىدا تۇرغان ئادەمنىڭ مەقسىتىنى تەيجىسى تەكرارلىغاندىن كېيىن جاۋابىنى تەيجىسى ئارقىلىق يەتكۈزىدىكەن...» ئۇ بۇ ۋاڭنىڭ پۇقرانى ئۆزىدىن پەس كۆرگەنلىكى ئەمەسمۇ، ماڭا قانچىلىك مۇئامىلىدە بولار دەپ ئويلىغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مىنىس ئاپپاقنىڭ سۆزلىرىدىن ۋاڭنىڭ ئۆزىگە قانداق مۇئامىلە قىلىدىغانلىقىنى پەرەز قىلغانىدەك بولغانىدى. ئەمدىلىكتە ئۇنىڭ گۇمانلىرى پۈتۈنلەي كۆتۈرۈلۈپ كەتتى. مېھرىبانۇ قۇمۇل ۋاڭى ھەققىدە ھەر خىل گەپلەرنى ئاڭلىغان بولسىمۇ، ئۇنىڭغا نىكاھلىق بولۇشقا ئانچىۋالا نارازى بولمىغانىدى. بۇنىڭدىكى ئەڭ مۇھىم سەۋەب شۇكى، ئۇ تارىختا ئۆتكەن ئەۋلىيالار ھەققىدىكى، پادىشاھلار ھەققىدىكى قىسسىلەرنى، باتۇر - پالۋانلار ھەققىدىكى قىسسىلەرنى ئوقۇغان، ئۇ بۇ جەريانىدا شەددات، پىرئەۋنىدەك

زالىم پادىشاھلارنى، ھاتەمدەك سېخىي، نوشىرۋاندەك ئادىل پادىشاھلارنى بىلدى. ئۇلارنىڭ ياخشى ئىشلىرىدىن سۆيۈندى، يامان ئىشلىرىدىن نەپرەتلەندى. ئۇ قومول ۋاڭىنىمۇ بىر پادىشاھ دەپ بىلەتتى. شۇڭا، بىر پادىشاھنى ئادىللىقتا، سېخىيلىقتا، ئادەملەرگە تەڭ ـ باراۋەر مۇئامىلە قىلىشتا باشلاش خۇدا ئالدىدا بىر ساۋابلىق ئىش ھېسابلىنىدۇ، دەپ ئويلىدى. بۇ ئوي ئۇنىڭ روھىي كەيپىياتىنى جانلاندۇرۇپ، ئۇنىڭغا مەدەت بەرگەندى. شۇڭا، ئۇ ئۆزىدىكى مۇھەببەت سەۋداسىغا ئەل بولمىدى. كۆڭلىدىكى ئۇلۇغ ئىشلار ئۇنى بۇنداق شەخسىي ھېسسىياتتىن ساقلاپ قالدى.

ئۇ جىمجىت ئولتۇرۇپ تاشقىرىقى ئۆيدىكى ئىشلارنى — ۋاڭنىڭ نېمە قىلىۋاتقانلىقىنى كۆزەتتى. ۋاڭ ئاۋۋال تەتىللا تونىنى سېلىپ ئىلغۇغا ئىلدى. توننىڭ ئۈستىگە شايى پوتىسىنى قويدى، ئاندىن دېرىزىنىڭ پەردىسىنى چۈشۈرۈۋەتتى ـ دە، يېنىك دەسسەپ ئىچكىرى ئۆيگە كىردى. مېھرىبانۇ ئورنىدىن تۇرۇشقا تەمشەلگەندى. ۋاڭ:

— بولدى خېنىم، تۇرمىسىلا، — دېگىنىچە قىزنىڭ يېنىغا، كاڭنىڭ گىرۋىكىگە ئولتۇردى ۋە كولۇمىسىرىگىنىچە مېھرىبانۇنىڭ يۈزىدىكى رومالنى ئىككى قولى بىلەن كەينىگە قايرىپ قويدى.

— ئاللاتائالانىڭ قىسمەتلىرى كۆپ ئىكەن. كىم ئويلاپتۇ ئىلىدىن قىز ئالىمەن دەپ، نىكاھ غايىب دېگەن شۇ ئىكەن، خېنىمنى جاپاغا سېلىپ قويدۇم. نۇرغۇن رىيازەت چېكىپ بۇ يەرگە كەلدىلە، ئۆزلىرىدىن مىننەتدارمەن، — ۋاڭ ئورنىدىن تۇرۇپ، پەستە مېھرىبانۇغا ئۇدۇل قويۇلغان گۈل نەقىشلىرى بىلەن جۇلالىنىپ تۇرغان ئورۇندۇقتا ئولتۇردى. ئاندىن يەنە سۆزلەشكە باشلىدى:

— مەن ئۆيلەنگەن ئادەم. دادام نەۋرە سىڭلىم بۇۋى ھەجەر خېنىمغا توي قىلىپ قويغانىدى. بۇ خېنىم تۇنجى تۇغۇتىدىن

كېيىن كېسەلمەن بولۇپ قېلىپ ئۇزاق يىللار كېسەل ئازابىنى تارتتى. نۇرغۇن سەۋەبلەرنى قىلدۇق، شىپا تاپمىدى. بۇ خېنىمدىن ماڭا بىر ئوغۇل پەرزەنت نېسىپ بولغان بولسىمۇ، ئوغلۇم سەللىمازا توغۇلمىدى. توغۇلغاندا كۆزلىرى كۆرمەس، تېنى پالەچ ئىكەن. تامىقى ياخشى، گەپ سۆزى جايىدا، ئەمما ئۆزىنى تۇزۇك جوڭقۇرالمايدۇ. بۇمۇ خۇدانىڭ بەرگىنى دەپ خۇدايىمغا شۈكۈر قىلىمەن.

مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ بۇ گەپلەرنى ھەسرەت ئارىلاش دەپ ئۆتتى. ئۇنىڭدا نە ۋاڭلىق، نە بەگلىك كىبىر كۆرۈنمەيتتى. ئۇ مېھربانۇغا قاراپ يېقىملىق كۈلۈمسىرەپ قويدى. مېھربانۇمۇ ئۇنىڭغا قارىدى. ۋاڭنىڭ تېنى ساغلام ئىدى. ئۇنىڭ قامىتىدىن ساپ ئەقىل نامايان بولۇپ تۇراتتى. مېھربانۇنىڭ قەلبىنى بىر ئىللىق سېزىم ئىگىلىدى. ئۇنىڭ كۆڭلىدىكى غەم ـ ئەندىشىلەر غايىب بولدى. ۋاڭ مېھربانۇنىڭ چىرايلىق كۆزلىرىگە يەنە بىر قېتىم قاراپ قويدى. بۇ كۆزلەر ھەرقانداق يۈرەكنىڭ زىل تارىنى چېكەتتى. شۇڭا، ۋاڭ بۇ كۆزلەرگە قاراپ بىر شېرىن تۇيغۇغا چۆمدى.

ئاسماندا تولۇن ئاي كۆتۈرۈلدى. ئاي گاھ بۇلۇتلار ئارىسىدا، گاھ تىنىق ئاسماندا ئۈزۈپ يۈرەتتى.

ۋاڭ بىلەن مېھربانۇ غۇسۇل ـ تاھارەتتىن كېيىن جايىنامازدا يانمۇيان ئولتۇرۇپ بامدات نامىزىنى ئوقۇدى. مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ نامازنى ئوقۇپ بولۇپ، پەنجىرىنىڭ پەردىسىنى قايرىپ، شامال ئۆتۈشىدىغان كۆزنەكنى ئېچىپ قويدى ھەم پەنجىرىدىن سىرتقا، چوڭ يول تەرەپكە نەزەر سالدى. ئوردا يەر يۈزىدىن خېلى ئېگىز كۆتۈرۈلۈپ سېلىنغاچقا، پەنجىرىدىن قارىسا ئوردا ئارقىسىدىكى چوڭ يول خېلى پەستە كۆرۈنەتتى. يولنىڭ يۇقىرىسى قاغۇم باغچە، قاغۇم باغچىنىڭ يۇقىرىسى چاھارباغ، ئۇنىڭ يۇقىرىسى ئاۋات باغچە ئىدى. ئاۋات باغچە ناھايىتى قەدىمىي باغ بولۇپ، بۇ يەردىكى ئۆرۈك، ياڭاق

دەرەخلىرى بەك قېرىپ كەتكەنلىكتىن بەزى شاخلىرى قۇرۇپ قالغانىدى. چاھارباغ بولسا ئۇ باغدىن كېيىن ياسالغان باغ بولۇپ، ھازىر ھەر خىل مېۋىلىك دەرەخلىرى راسا مېۋە بېرىۋاتقان ۋاقىت ئىدى. قاغۇم باغچە يېقىنقى يىللاردا بىنا قىلىنغان بولسىمۇ مېۋىلىرى خىل بولۇپ، ھەر خىل گۈللەر بىلەن قاپلانغانىدى. ۋاڭ بۇ باغنى ياخشى كۆرەتتى. مانا ھازىر دەل باغ ئايلىنىپ ئۆرۈك يەيدىغان ۋاقىت. ئۇ مېھرىبانۇنى باغلارنى ئايلاندۇرۇپ كېلىشنى ئويلىدى. يەنە ۋاڭنىڭ كۆزى قاغۇم باغچىدىكى ئېگىز ئۆسكەن جۇجەمگە چۈشتى. ئەگەر كىشىلەر ئەرز سۇنسا ئەنە شۇ جۇجەمنىڭ شېخىغا ئەرزنى ئاق رەختكە يېزىپ ئېسىپ قوياتتى. مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ ۋاڭ بولغاندىن بېرى ئىككى قېتىم شۇ جۇجەمنىڭ شېخىغا ئېسىپ قويغان ئەرزنى قوبۇل قىلدى. بۈگۈن ئۇ جۇجەمنىڭ شېخىدا ھېچ نەرسە كۆرۈنمىدى.

مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ خېلى يىللاردىن بېرى بۈگۈنكىدەك خۇشال بولۇپ باقمىغانىدى. ئۇ بۈرۈنقى ئايالى بۇۋى ھەجەر خېنىم تۇگەپ كەتكەندىن كېيىن بارلىق مۇھەببىتىنى ئايالى بىلەن تەڭلا ئۆلگەندەك ھېس قىلىپ قالغانىدى. ئەمدىلىكتە بولسا بۇنداق ئويلىغىنىغا پۇشايمان قىلدى. ئۇ شۇنىڭغا ئىشەندىكى، ئۆلۈم ئۇنىڭ روھى ئېرىشىدىغان نەرسىلەرنى ئەبەدىلئەبەد تارتىۋالالمايدىكەن. ئۇ بۈگۈنكى جىمجىت كېچىدە مېھرىبانۇنىڭ قانداقتۇر بىر گۈزەللىكىنى بايقىدى. ئۇنىڭ تۇرمۇشىدىكى بۇرۇنقى يالغۇزلۇق گويا تاڭ قۇياشى كۆتۈرۈلگەندە غايىب بولغان قاراڭغۇلۇققا ئوخشاش ئۇنتۇلۇپ قالدى. ئۇلارنىڭ بۈگۈنكى مۇھەببىتى كامالەتكە يەتكەن ھاياتنىڭ ئۆزى بولدى. ئۇ گويا مەي بىلەن لىق توشقۇزۇلغان جامغا ئوخشايتتى. گويا ئالتۇن قۇياشقا، كۈمۈش ئايغا ماس كەلگىنىدەك ئۇلارمۇ بىر - بىرىگە ماس كەلگەنىدى. مېھرىبانۇ بىلەن مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ بۈگۈنكى كېچىنى مۇھەببەتنىڭ لەززىتىگە چۆمۈپ شېرىن

سۆھبەت بىلەن ئۆتكۈزدى، بولۇپمۇ مېھرىبانۇنىڭ مۇنۇ ئىككى ھېكايىتى ۋاڭغا چوڭقۇر تەسىر قىلدى. ھېكايەتنىڭ بىرى مۇنداق ئىدى: بىر دۆلەتنىڭ پادىشاھى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ شاھزادىسى دۆلەتكە ھۆكۈمران بوپتۇ. لېكىن، شاھزادە ياش، تەجرىبىسىز، ئىچى كۆچلۈك بولغانلىقتىن، تولا چاغلاردا غەزەپكە، ھېسسىياتقا بېرىلىپ كېتىپ خەلقنى قاقشىتىپ قويۇپتۇ. بىر كۈنى ئۇ ئۆز ۋەزىرىدىن: «مېنىڭ زاھىرىمدە ئەيىب ـ سەۋەن كۆردىڭىزمۇ؟» دەپ سوراپتۇ. بۇ چاغدا ۋەزىر مۇنداق دەپ جاۋاب بېرىپتۇ: «ئاللاتائالاغا شۈكۈر، سىزنىڭ زاتىڭىز ئۇلۇغۋار سۈپەتلەر بىلەن زىننەتلەنگەن، پاكىز ۋە يۈكسەك خۇي ـ ئەخلاقلار سىزدە جەم بولغان، سىزنىڭ شەپقەت داستىخىنىڭىز خاسۇئامنىڭ نەزىرىگە سېلىنغان. كەرەم ۋە مۆرىۋۋىتىڭىزنىڭ شۆھرىتى جىمى ئالەمگە تارالغان. خۇلقى پەزىلىتىڭىزنىڭ مېھمانخانىسىدا نازۇنېمەتلەر، شېرىن ـ شەربەتلەرمۇ تەييار تۇرۇپتۇ. لېكىن، مەزكۇر داستىخىنىڭىزنىڭ تائاملىرىدا تۇز كەمدەك بىلىنىۋاتىدۇ. تۇزسىز تائام تەبىئىيكى لەززەت بېرەلمەيدۇ.»

شاھزادە: «ئۇنداق بولسا بۇ زىيادەت تائاملىرىمنىڭ تۇزى نېمە ئېرور؟» دەپ سوراپتۇ. ۋەزىر ئېيتىپتۇ: «بۇ تائاملىرىڭىزنىڭ تۇزى ئېغىر ـ بېسىقلىق ۋە سەۋرچانلىقتۇر. سىزنىڭ پادىشاھلىق ئىمارىتىڭىزنى ۋەيران قىلىدىغان ئامىل غەزەپ ۋە يەڭگىللىكتۇر.»

شاھزادە ۋەزىرىنىڭ سۆزىنى دۇرۇس تېپىپ ئۆزىگە ئۆرنەك قىپتۇ. ھېكايە شۇ يەرگە كەلگەندە مېھرىبانۇ خېنىم ۋاڭغا ئەسكەرتىپ قويۇپ: «جانابلىرى ئېغىر ـ بېسىق ئادەم ئىكەنلا، ئەمما يۇقىراغا مۇئامىلە قىلغاندا تېخىمۇ ئېغىر ـ بېسىق بولۇشلىرى، ئەتراپلىرىدىكى بەگ، ئۆلىمالارغا ئالدىراپ باھا بەرمەسلىكلىرى كېرەك» دېگەندى، ۋاڭ بېشىنى لىڭشىتىپ كۈلۈپ قويدى.

يەنە بىر ھېكايەت مۇنداق ئىدى: ئاللاتائالا ئۆز پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا «ئىشلار توغرىسىدا ئۆز سەپداشلىرىڭىز بىلەن مەسلىھەتلىشىڭ» دەپ بۇيرۇغان. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئىنسانلار ئىچىدە ھەممىدىن دانا تۇرۇقلۇق ئاللاتائالا نېمە ئۈچۈن ئۇنىڭغا كېڭەش ـ مەسلىھەت توغرىسىدا بۇيرۇيدۇ؟ بۇنىڭدىكى ھېكمەت شۇكى، مۇھىم ئىشلاردا كېڭەش بىلەن پىكىرنى جەم قىلىپ، بىر قارارغا كەلگەندىن كېيىن قەدەم بېسىش ئۇممەتلەر ئارىسىدا سۈننەت بولۇپ قالسۇن دېمەك ئۈچۈندۇر. چۈنكى، كېڭەشلىك ئىش بۇزۇلماستۇر...

مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ ئۆز مەلىكىسىدىن بۇ ھېكايەتلەرنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭ راستتىنلا بىر ئەقىل ئىگىسى ئىكەنلىكىنى چۈشەندى. شۇڭا، ئۇ مېھرىبانۇغا قاراپ مۇنداق دېدى:

— ئىنساننىڭ كامىل بولۇپ يېتىلىشى ئۈچۈن ئۇنىڭغا ئۆمۈرلۈك بىر يولداشنىڭ بولۇشى زۆرۈر ئىكەن. ئەر ـ خوتۇنلۇق بولۇش دېگەنلىك تۇرمۇشتىكى خۇشال، بەختىيار كۈنلەرنىمۇ، قايغۇ ـ ھەسرەتلىك كۈنلەرنىمۇ بىللە ئۆتكۈزۈش دېگەنلىكتۇر. بىر ئادەمنىڭ مەڭگۈ بەختلىك بولۇپ كېتىشى، مەڭگۈ قايغۇ ـ ھەسرەتلىك بولۇپ كېتىشى مۇمكىن ئەمەس. بىكارغا ئاللاتائالا كۈن بىلەن تۈننى ياراتمىغان. يەنە ئاينىڭمۇ ئون بەشى يورۇق، ئون بەشى قاراڭغۇ. خېنىم، ئۆزلىرىگە شۇنى دېگۈم كېلىۋاتىدۇ، مەن ئاياللارنىڭ ئۆيىنىڭ ئىچىگە بېكىنىۋېلىپ ئولتۇرۇشىنى ياخشى كۆرمەيمەن. ئادەم دېگەن بەش تۇرلۇك نەرسىدىن تولۇق بەھرىمەن بولۇشى كېرەك. ئۇ بولسىمۇ قۇياش نۇرى، ساپ ھاۋا، سۇ، ئوت، تۇپراق. بۇرۇنقى ئايالىم بۇۋى ھەجەر خېنىم ئوردىغا كۆچۈرۈلۈپ كەلگەندىن كېيىن تالا ـ تۈزگە چىقىپ باقمىغانىدى، نامەھرەملىك دېگەننىمۇ جايىدا بولۇشى كېرەك. ئادەم كۈن نۇرىنى كۆرۈپ تۇرمىسىمۇ، ساپ ھاۋادا ئارام ئالمىسىمۇ بولمايدۇ. راستىنى ئېيتسام، بۇۋى ھەجەر خېنىم كۈن

نۇرىنىمۇ كۆرۈپ باقىقىنى يوق، شۇڭا ئۇ قانچە، قانچە يىللار پالەچ بولۇپ ئۆيدە يېتىپ قالدى. كۆن نۇرىنى كۆرسۇن، ساپ هاۋادا هۇزۇرلانسۇن، بىز ئاپىرىدە بولغان تۇپراقلاردا مېڭىپ، تاغ سۇلىرىدا يۇيۇنسۇن دەپ ئارىتام، باغداش باغلىرىغا ئاچىقتىم. ئۆيدىن تالاغا چىقىقۇسى كەلمىدى، ھەتتا تەختىراۋاننىڭ پەردىسىنى قايرىپ سىرتلارغا قاراپمۇ باقمىدى. مېنىڭ بۇنىڭغا ئىچىم پۇشتى. شۇڭا، خېنىم، ئۆزلىرىگە دەپ قويايى، بۇ ئىشلار سەل ئەللىدە بولسۇن. قۇمۇلنىڭ ئادىتىدە بۇگۈن ئەتىگەندە قىز بىلەن يىگىت (ۋاڭ بۇ گەپنى دەپ بولۇپ مېھرىبانۇغا مەنىلىك قاراپ قويدى، مېھرىبانۇمۇ كۈلۈپ قويدى)، قىز بىلەن يىگىتنىڭ قولداشلىرى بىرلىكتە ناشتا قىلىدۇ. خېنىممۇ ھۇجرىلارغا يۆتكىلىپ يۈزىنى يېپىپ يۇرمەي، بىز بىلەن بىللە ئولتۇرغايلا.

مېھرىبانۇ كىچىكىدىن «نامەھرەم» دېگەنلەرگە ئۇنچىۋالا ئېتىبار قىلىپ كەتمىگەندى. ئۇ يۈزىنى يېپىۋېلىشنى ناھايىتى ئۆچ كۆرەتتى. شۇڭا، مۇھەممەت بېشىر ۋاڭنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ ناھايىتى خۇشال بولدى.

ئىشىك چېكىلدى. مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ يەڭگىلەرنىڭ يېتىپ كىرىدىغانلىقىنى بىلىپ يېڭىلا ئىشىكنىڭ ئىلغۇچىنى چۇشۇرۇۋەتكەندى. ئىجازەتتىن كېيىن ئىلىلىق ئىككى خېنىم كىرىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ كەينىدىنلا خۇشنىبانۇ ئاپپاق بىلەن مىنىس ئاپپاقلارمۇ كىرىپ ۋاڭغا تەزىم قىلدى. ۋاڭ گەپ - سۆز قىلماي تاشقىرىقى ئۆيگە چىقىپ كەتتى. ئايالىلارنىڭ ئىككىسى يوتقان - كۆرپىلەرنى يىغىشتۇردى، يەنە ئىككىسى مېھرىبانۇ خېنىمنىڭ چاچلىرىنى تاراپ، كىيىملىرىنى يەڭگۈشلىدى.
ئىشىك يەنە چېكىلدى. ۋاڭ ئىجازەت بەردى. نەمىتۇللا تەيجى، ھاشىر تەيجىلەر كىرىپ كەلدى ۋە ئېگىلىپ تەزىم بىلەن:

— ۋاڭ خوجام، مېھرىبانۇ خېنىمنىڭ ئالتۇن بويلىرى ئېسەنمىكىن، — دېدى.

— بەگلىرىمگە ئىجازەت، — دېدى ۋاڭ خۇشال كەيپىياتتا.

بەگلەر ئورۇنلىرىنى تېپىپ ئولتۇرۇشتى ۋە دۇئاغا قول كۆتۈرۈشۈپ ۋاڭ خوجامغا ئامانلىق تىلەشتى. دۇئادىن كېيىن قولىدا كورە، تاۋاق، چىنە - چەينەك، داستىخان كۆتۈرۈپ، قىز قولدىشى ۋە غۇنچەچى① ئىككى قىز كىرىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ بىرىنىڭ قولىدا ئالتۇن ھەل بېرىلگەن كۈمۈش كورىدا خېمىرى تۇخۇم قوشۇپ يۇغۇرۇلۇپ، قەغەزدەك نېپىز ئېچىلىپ، ئىچىگە گۆش ۋە پىيازنى ئۇششاق چاناپ، تۇز ۋە زىرىسىنى ئوبدان تېتىتىپ قىلىنغان قىيما ئېلىنىپ، ئۇششاق تۈگۈلگەن چۆچۈرە، يەنە بىر قاپارتما گۈللۈك يوغان چىنە تاۋاقتا سارغۇچ پىشۇرۇلغان ئۆپكە، (ئۆپكىگە ئۇن سۈيى بىلەن كۆيدۈرۈلگەن سۇ مېيى قوشۇپ بېرىلگەنلىكتىن ئۆپكە سارغۇچ بولۇپ پىشىدۇ) ئۇ يەر - بۇ يەرلىرى ئېتىلىپ پىشقان بۇ ئۆپكىگە چىرمالغان ھېسىپ بار ئىدى، بۇ قىز تەرەپتىن كەلتۈرۈلگەن ئەتىگەنلىك چاي ئىدى. ئۆپكە - ھېسىپ، چۆچۈرىلەر ناھايىتى ئوخشىغانىدى، ھەممەيلەن ماختىشىپ يېيىشتى. مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ قىزىقچىلىق قىلىپ:

— بۇ ئۆپكە - ھېسىپنى باشقا كۈنلەردە يېيىشكە بولمامدۇ؟ — دەپ سوراپ قالدى. نەمتۇللا تەيجى:

— بولىدۇ، ۋاڭ خوجام، — دېيىشكە، ھاشىر تەيجى:

— بولمايدۇ ۋاڭ خوجام، بولمايدۇ، بۇنى نىكاھ ئوقۇلغان كۈنىنىڭ ئەتىسىلا يەيدىغان گەپ، ئەگەر ئۆپكە - ھېسىپ ياراپ قالغان بولسا يەنە بىرقانچە نىكاھلىق بولسىلا بولىۋېرىدۇ ئەمەسمۇ؟ — دېدى.

بۇ ئۇي مىجەز كىشىنىڭ سۆزلىرى ۋاڭغىمۇ، مېھرىبانۇغىمۇ ياقمىدى، ئارىنى بىرپەس جىمجىتلىق باستى، بۇ جىمجىتلىقنى بۇزۇپ ۋاڭ خوجام شۇنداق دېدى:

— توي دېگەن ئۆمرىدە بىر - ئىككىلا بولۇشى كېرەك.

① غۇنچەچى — داستىخان سېلىپ، تاماق قويغۇچىلار.

بويتاق يۈرگەندىن خوتۇن ئالغان ياخشىراق، — بۇ گەپنى ھاشىر تەيجى بېگىمگە قارىتىپ دېدى. ھاشىر تەيجىنىڭ ئايالى تۇگەپ كەتكىلى بىرنەچچە يىل بولغان بولسىمۇ تېخىچە ئۆيلەنمىگەنىدى، بۇ گەپ بىلەن ھەممەيلەن كۈلۈشۈپ ھاشىر تەيجىگە قاراشتى. ھاشىر تەيجىمۇ ئىرغىنىپ قويدى، — نەمىتۇللا تەيجى بېگىم، — دېدى ۋاڭ گېپىنى داۋاملاشتۇرۇپ، — بۇ توققۇز كۈن ئىچىدە ئېلىپ بېرىلىدىغان توي تاماشاسى ئورۇنلاشتۇرۇش بويىچە ناھايىتى ياخشى ئېلىپ بېرىلسۇن. ئىلىدىن كەلگەن مېھمانلارمۇ ئىچىلىپ ـ يېيىلىپ، ياخشىراق تاماشا قىلىپ كەتسۇن، ھەرگىزمۇ زېرىكىپ قالمىسۇن. ئورۇنلاشتۇرغان ئىشلارنى ھەممەيلەنگە مەلۇم قىلىپ قويسىلا.

— خوش، ۋاڭ خوجام. بۇ ئىشلارنى خېلى بۇرۇن ئورۇنلاشتۇرۇپ بولدۇق. توي دېمەك — خۇشاللىق دېمەك. قۇمۇلنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇللىرى، مەشرەپلىرى، چېلىشىش، ئوغلاق تارتىش، ئات يورغىسى سېلىش، قوچقار، توخۇ سوقۇشتۇرۇش، شاھمات ئويناش، ئىلى مەشرىپىنى كۆرۈش قاتارلىق ھەر خىل ئويۇنلار ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بۇ ئويۇنلارنىڭ سورۇنلىرىمۇ تەييار قىلىندى. بەش شەھەردىن چېلىشچىلار، ئون ئىككى تاغدىن سازەندە، ناخشىچىلار ئېلىپ كېلىندى. ھەر كۈنى كەچتە مەشرەپ ئۇيۇشتۇرۇلىدۇ، كۈندۈزى ھەر خىل تاماشالار ئېلىپ بېرىلىدۇ. جانابلىرىنىڭ قەدەم تەشرىپ قىلىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

— مەشرەپ نەدە بولىدۇ؟

— يان باغدىكى چوڭ سارايدا بولىدۇ.

— بولىدۇ ئەمىسە، خېنىملارمۇ خالىغان ئويۇنلىرىنى كۆرسۇن، — دەپ مېھرىبانۇغا قاراپ قويدى ۋاڭ. مېھرىبانۇ كۈلۈمسىرەپ يەرگە قارىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ھۇجرىدا ئارتۇقچە پاراڭ بولمىدى. ئەرلەر دۇئادىن كېيىن ۋاڭنى ئارىغا ئېلىپ

چىقىپ كېتىشتى. مىنىس ئاپپاق خۇشنىبانۇ ئاپپاققا پىچىرلاپ: «ۋىيەي، بۇلتۇرقىدەكلا بولۇپ كەتكەن گەپ. قېلىن قىز ئىكەن» دېۋىدى، خۇشنىبانۇ: «ئىچىلىرىدە زەھەر قۇترايدىكەن، ھەسەتخورلۇق قىلمىسىلا بولمامدۇ» دەپ مىنىس ئاپپاقنىڭ يېغىرىغا تەگدى. مىنىس ئاپپاق ئۇرۇشاي دېسە تېخى، ئامالسىز كۆزىنىڭ پاختىسىنى چىقىرىپ قويۇپ جىمىپ قالدى. ئۇلار ھۇجرىدىن چىقىپ كېتىۋاتقاندا مىنىس ئاپپاق سورىدى:

— يۇز ئاچقۇلۇقنى قاچان قىلىدىكەنمىز.

— تويىنىڭ توققۇزىنچى كۈنى. پەتنۇس - پەتنۇسلارغا تىزىۋاتقان ئالتۇن، ياقۇت، زىبۇزىننەتلەر، ھەر خىل ئېسىل كىيىم -كېچەكلەر، تورلۇك رەختلەر، ۋاي خۇدايىم، جىق نەرسە، قىرىق پەتنۇس بولىدىكەن، ئۆزلىرى كۆرمىدىلەمۇ؟ — خۇشنىبانۇ ئاپپاق يەنە مىنىس ئاپپاقنىڭ ئىچىگە زەھەر ئۇرۇقنى چېچىپ قويدى.

— ئالغىلىلا كەپتىغۇ بۇ بۇرالقى[①]، خەزىنىنى قۇرۇتۇپ قويىدىغان ئوخشىمامدۇ؟

— ۋاڭ خوجامنىڭ نېمىسى كەمتى، ئۆزلىرى بىلەن بىزگە نېمە قويۇپتۇ. ئۆزلىرىزە كۆزلىرى جەننەتتە، كۆڭۈللىرى دوزاختىلا ئۆتىدىغان خوتۇن ئىكەنلا، — دېدى خۇشنىبانۇ ئاپپاق.

— ۋىيەي ئۆزلىرىمۇ ھەسەت قىلىۋاتىدىغانلا، — دېدى مىنىس ئاپپاق ئېغىزلىرىنى پورۇشتۇرۇپ.

— جاھاننى سۇ ئالسا ئۆردەكنىڭ نېمە كارى، ئاسمان گۈمۈرۈلۈپ چۈشسە ئاستىدا مانتا يەيمەن. ھەسەتخورلۇقچۇ، ئۆزلىرىدەكلەرگە خاس.

— ئاغزىم بار دەپ بوغۇزلىرىغا كەلگەننى دەۋەرمىسىلە، ھەسەتخورلۇق دېگەن نېمە ئۇ؟

① بۇرالقى — قۇمۇلدا بەزى كىشىلەر باشقا شەھەردىن كەلگەنلەرنى بۇرالقى دەپ قويىاتتى.

— ھەسەتخور دېگەنچۇ ئۆزلىرىدەك ئىچى تار، پىتنىخور بولىدۇ. ھەسەتخور كىشى ھايانى بىلمەيدۇ، تېتىقسىزلىق قىلىدۇ. ئەمدى سەل ئۆزلىرىنى بېسىۋالمىسىلا، تۆمۈر مىخنى تاشقا كىرگۈزەلمەيلا. يامىنى كەلسە ۋاڭغا چېقىپ قويىمەن، جۇمۇ.

— دېسىلە دەۋەرسىلە، بىز دېگەن ۋاڭنىڭ تۇغقىنى، بىزنى نېمە قىلىپ بېرەتتى ئۆزلىرىگە؟

بەشىنچى باب

ئىلىدىن تۇي كۆچۈرۈپ كەلگەن مېھمانلار ئەبەيدۇللا تارخانبەگ دەۋرىدە سېلىنغان تۆۋەن ئوردىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. يېڭى ئوردا پۈتكەندىن كېيىن تۆۋەن ئوردىنىڭ نۇرغۇن ئۆيلىرى بىكار قالغانىدى. تۇينىڭ گېپى چىققاندىن باشلاپ نەمتۇللا تەيجى بۇ ئۆيلەرنى دەرھال رېمونت قىلدۇردى. ھەرقايسى ئۆيلەرنىڭ تاملىرى پىشقىن[①] بىلەن يېكەن[②]پوغۇندىسى ئارىلاشتۇرۇلۇپ قايتا سۇۋالدى. ئىشىك - دېرىزىلىرى سىرلاندى. ئۆيلەرنىڭ كاڭ - كۇرسىلىرىغا يېڭى گىلەملەر سېلىنىپ، ئويۇقلىرىغا يېڭىدىن تىكىلگەن يوتقان - كۆرپە، يۇمىلاق ياستۇق، ماموق ياستۇقلار تىزىلدى. ئەر - ئايال بىرلىكتە كەلگەنلەرگە ئايرىم ھۇجرىلار تەييارلاندى. ھەممىلا ئۆيگە چىنە - چەينەك، چىلاپچا - ئاپتۇۋىلار قويۇلدى. ئاشخانا، ساماۋارخانىلار ئاش، نان، چاينى ئۈزۈلدۈرۈپ قويمىدى. كۈنىگە دېگۈدەك قوي، كالا، ئات، تۆگىلەر سويۇلۇپ تۇردى. بۇ ئوردىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدىكى چوڭ باغ ھەر خىل مېۋىلەرگە مول بولۇپ، مەنزىرىسى گۈزەل ئىدى. مېھمانلار بۇ ئۆيلەرگە ئورۇنلىشىۋالغاندىن كېيىن ئۆزلىرىنى ناھايىتى ئازادە ھېس قىلىشتى. بۇ يەردىكى باغ ئۇلارنىڭ سەيلە - ساياھەت قىلىشى، ھاردۇق ئېلىشى ئۈچۈن تولىمۇ ئەپلىك ئىدى.

مېھمانلار كەلگەن كۈنىنىڭ ئەتىسى مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ مېھمانلاردىن ھال سوراپ كىرگەنىدى. ئۇلارنىڭ ئۇزۇن يول

---

① پىشقىن — كۆيدۈرۈلگەن ھاك.

② يېكەن — سازلىقلاردا ئۆسىدىغان قومۇش غوللۇق ئۆسۈملۈك.

يۈرۈپ، ساق ـ سالامەت يېتىپ كەلگەنلىكىدىن مەمنۇن ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. ۋاڭ كېلىشتىن بۇرۇنراق خەۋەر بولغانلىقتىن ئەر مېھمانلار بۇ يەردىكى چوڭ سارايغا يىغىلغانىدى. ھەممەيلەن ۋاڭغا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ، ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى. ۋاڭ بۇ سالاپەتلىك ئادەملەرگە قاراپ ھەيران قالدى. ئۇلار پاكىز، رەتلىك كىيىنگەنىدى. ئىجازەتتىن كېيىن ئۇلار قۇللۇق قىلىشنىڭ ئورنىغا «رەھمەت» دېيىشىپ ئورۇنلىرىدا ئولتۇرۇشتى. ئالدىدىراق ئولتۇرغان غورۇرى مېھمانلارغا ۋاكالىتەن ئېغىز ئاچتى:

— ۋاڭ خوجامنى زىيارەت قىلغىلى ھۇزۇرلىرىغا بارايلى دەپ تۇراتتۇق. جانابلىرى ناھايىتى كەمتەر ئىكەنلا، ئۆزلىرى كەپتىلا، ئالدىلىرىدا خىجىلمىز.

— ھەي نېمە دېگەنلىرى بۇ، ئالتە ياشلىق كەلسە ئاتمىش ياشلىق ئالدىغا چىقىدۇ دېگەن گەپ بار ئەمەسمۇ؟ — دېدى ۋاڭ. بۇ گەپ بىلەن ئارىدىن بىرقانچەيلەن: «مەرھەمەتلىرىگە رەھمەت» دېيىشتى.

مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ يەنە غورۇرىغا قارىدى. غورۇرى ۋاڭغا ناھايىتى سالاپەتلىك كۆرۈندى. ئۇ بېشىغا قېنىق جىگەر رەڭ دۇخاۋىدىن دوپپا، ئۇستىگە قارا كۆك يۇڭ رەختتىن پەلتو، پۇتىغا پارقىراق خۇرۇم ئۆتۈك كىيىۋالغانىدى.

— ئۇلۇغ ۋاڭ خوجام، جانابلىرىغا مەلۇم بولغايكى، يول يىراق بولغان بىلەن كۆڭلىمىز يېقىن. مۇنداقچە ئېيتقاندا، بىز يىلتىزىمىز بىر ئۇرۇق ـ تۇغقانلاردىن بولىمىز، — دېدى غورۇرى.

مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ بۇ گەپكە ئاۋۋال ئەجەبلەندى، كېيىن «ھە راست، مەن مېھرىبانۇنى ئالغاندىكىن ئەلۋەتتە ئۇرۇق ـ تۇغقان بولۇپ قالىمدۇق» دەپ ئويلىدى.

— راست دەيلا، بىز ئەمدى راستىنلا ئۇرۇق ـ تۇغقانلاردىن بولۇپ قالدۇق، — دېدى ۋاڭ.

— خوش، ۋاڭ خوجام، ئۇغۇ شۇنداق، لېكىن مەن ناھايىتى ئۇزاقتىن تارتىپلا تۇغقاندارچىلىقىمىز باردۇر دېمەكچى. جانابلىرى بىلىملىك، بىر ئۇلۇغ زات، دېمەكچىمەنكى، ئەگەردە چاغاتاي نەسەبلىرىگە نەزەر سالىدىغان بولساق يىلتىزىمىزنىڭ بىر ئىكەنلىكى مەلۇم بولۇر.

مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ ئەجەبلىنىپ:

— شۇنداقمۇ، ھە، قېنى سۆزلىسىلە، سىلىمۇ تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ[①] ئەۋلادلىرىدىنمۇ؟

— تاپتىلا ۋاڭ جانابلىرى، ھەزرەتلىرى تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئىلياسخان ئىسمىلىك ئوغلىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن. يەنى ئىلياسخاننىڭ مەۋلانە شەيخ مۇھەممەت ئىسمىلىك ئوغلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغلى ھەسەن غازى، ئۇنىڭ ئوغلى ئىسمائىل غازى، ئۇنىڭ ئوغلى ئىبراھىم غازى، ئۇنىڭ ئوغلى باقى غازى، ئۇنىڭ ئوغلى يارمۇھەممەت غازى، ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەت شاھى غازى، ئۇنىڭ ئوغلى ئەبەيدۇللا تارخان، ئەبەيدۇللا تارخاندىن باشلانغان قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ يەتتىنچى ئەۋلاد ۋاڭى جانابلىرى. مەن بولسام يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنى[②] قۇرغۇچى سەئىدخان ئەۋلادلىرىدىن بولىمەن. سەئىدخانمۇ تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ

---

① تۇغلۇق تۆمۈرخان — چىڭگىزخاننىڭ يەتتىنچى ئەۋلاد نەۋرىسى (چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاينىڭ نەۋرىلىرىدىن)، 1329 ـ يىلى تۇغۇلغان. 1346 ـ يىلىدىن 1363 ـ يىلىغىچە شەرقىي چاغاتاي خاندانلىقىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان. ئىلىنىڭ مەركىزىي شەھەرلىرىدىن بىرى بولغان قورغاس تەۋەسىدىكى ئالمالىقنى پايتەخت قىلغان. تۇغلۇق تۆمۈر ئون سەككىز يېشىدا خانلىققا ئولتۇرغان بولۇپ، يىگىرمە تۆت يېشىدا ئۆز خانلىقىدىكى پۈتۈن خەلققە باش بولۇپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئۇنىڭ قوۋمى ئۆرپ ـ ئادەت، تىل ـ يېزىق قاتارلىق جەھەتلەردە ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەن ۋە ئۇيغۇرلارغا تايىنىپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن. تۇغلۇق تۆمۈرخان 1363 ـ يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئالمالىق شەھىرىگە دەپنە قىلىنغان. ئۇنىڭ قەبرىسى ھازىرغىچە ساقلانماقتا.

② يەكەن سەئىدىيە خانلىقى — تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدا يەكەننى مەركەز قىلىپ قۇرۇلغان، شەرقىي چاغاتاي نەسەبىدىكى سەئىدخان ھۆكۈمرانلىقىدىكى ھاكىمىيەتتۇر. سەئىدخان 1514 ـ يىلىدىن 1533 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان. يەكەن سەئىدىيە خانلىقىدا ئۆتكەن 11 خان 166 يىل ھۆكۈم سۈرگەن. يەكەن سەئىدىيە خانلىقى ئىلى ۋادىسى، بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىي قىسمى، ئىسسىقكۆل رايونى، پەرغانە ئويمانلىقى، بەدەخشان ۋە پامىر ئېگىزلىكىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ۋاھان رايونى، كەشمىر ۋە تىبەتنىڭ بىر قىسمى قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

ئەۋلادلىرىدىن بولىدۇ. مەن سەئىدخاننىڭ ئالتىنچى ئەۋلاد نەۋرىسىنىڭ ئەۋلادىمەن.

— دېمەك، بىز بىر ئەۋلاد نەۋرە - چەۋرىلەردىن بولىدىكەنمىز، مۇنداق بولغاندا يۇنۇسخاننىڭ ئوغلى ئەھمەدخان، ئەھمەدخاننىڭ ئوغلى سەئىدخان، سەئىدخاننىڭ ئوغلى ئابدۇرېشىتخان، يەنىچۇ، ئابدۇكېرىمخان، ئابدۇل لېتىپخان، ئاندىن كېيىن ئابدۇللاخان، — ۋاڭ بىر تىنىۋېلىپ قاپىقىنى تۈرگەن هالدا سورىدى، — ئابدۇللاخاننىڭ يولۋاس دېگەن ئوغلىنىڭ نەۋرىلىرىدىن ئەمەسلا؟

— ياق بىز ئابدۇل مۆمىن ئىسىملىك ئوغلىنىڭ نەۋرە - چەۋرىلىرىدىن بولىمىز.

— يولۋاسخان ئۆز ئاتىسىغا تىغ كۆتۈرگەن بىر مەلئۇنغۇ.

— شۇنداق ۋاڭ خوجام، ئۇ چاغلاردىكى يەكەن سەئىدىيە خانلىقى بىر تەرەپتىن ئىچكى نىزالار، يەنە بىر تەرەپتىن ئاپاق خوجىغا① ئوخشاش تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ ئۆز ئەتراپىغا نۇرغۇن سوپىلارنى توپلاپ سەئىدىيە خانلىقىغا قارشى چىققانلىقىدىن خانلىق تەۋرەپ قالغان. مانا مۇشۇ قالايمىقانچىلىق يىللاردا مېنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىم يەكەندىن قورغاسقا كېلىپ، ئۆز ئەجدادى

---

① ئاپاق خوجا — (هىدايىتۇللا خوجا) سوپىزمچىلارنىڭ پېشۋاسى سەمەرقەندلىك ئەھمەد كاسانى (مەخدۇم ئەزەم، 1461 — 1542) نىڭ نەۋرىسى. مەخدۇم ئەزەم ئەۋلىيالىق سۈپىتتە ئابدۇرېشىتخان هۆكۈمرانلىقىدىكى يەكەن سەئىدىيە خانلىقىغا كەلگەن ۋە ئوردىغا باش مەسلىھەتچىلىككە تەكلىپ قىلىنغان.

مەخدۇم ئەزەمنىڭ چوڭ ئوغلى مۇھەممەت ئىمىن (ئىشان كالان)نىڭ تۆت ئوغلى بولۇپ، تۆتىنچى ئوغلى مۇھەممەت يۈسۈپ يەكەن سەئىدىيە خانلىقىدا «ئاق تەقىيەلىك» خوجىلارنىڭ 1 - ئەۋلاد سەردارى بولۇپ، شۇ چاغدىكى دىنىي ئورۇن تالىشىش كۈرىشىدە مەغلۇپ بولغانلىقتىن قۇمۇلغا سۈرگۈن قىلىنغان. ئۇ قۇمۇلدا سوپىزمچى زاهىت مىرسەئىد خەلىلى بىلەن تونۇشۇپ، ئۇنىڭ قىزى زۇلەيخانى ئەمرىگە ئالغان. 1626 - يىلى ئۇلاردىن ئاپاق خوجا دۇنياغا كەلگەن. 1638 - يىلى دادىسى ئۇلارنى ئېلىپ قەشقەرگە كەتكەن.

ئاپاق خوجا ئاتا - بوۋىسىنىڭ يولىنى تۇتۇپ سوپىزملىق تەرغىباتنى جان تىكىپ تارقىتىپ، يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنى غۇلىتىشقا نىيەت باغلىغان. بىراق، ئۇنىڭ نىيىتى ئاشكارىلىنىپ قېلىپ يەكەندىن قوغلانغان بولسىمۇ، يەكەندىن ئۇدۇل تىبەتكە بېرىپ دالاي لاما V دىن ياردەم سورىغان. 1679 — 1680 - يىللىرى دالاينىڭ مەسلىھەتى بويىچە غالدان 60 مىڭ كىشىلىك جۇڭغار قوشۇنىنى باشلاپ كېلىپ يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان.

تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ قەبرىسىنى تاۋاپ قىلىپ ئۆتكەن.

شۇ گەپلەردىن كېيىن مۇھەممەت بېشىر ۋاڭنىڭ چىرايى قايتىدىن ئېچىلىپ غۇرۇرىغا نىسبەتەن ھۆرمەت تۇيغۇسى پەيدا بولدى. شۇڭا، شۇ يەردىلا ۋاڭ غۇرۇرىنى ئەتە چايغا تەكلىپ قىلدى ۋە تەيجىلىرىگە پەرمان بەردى:

— مېھمانلار قىسىلىپ قالمىسۇن، ھەربىر كىشىگە ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئوخشاش ئېتىبار قىلىنسۇن، تەلەپ، ئېھتىياجلىرى بولسا ۋاقتىدا ھەل قىلىنسۇن.

— خوش، ۋاڭ خوجام، پەرمانىبەردارمىز ! — دەپ تەيجىلەر پۈكۈلۈپ قۇللۇق قىلدى.

ۋاڭ ئوردىغا قايتىپ بېرىپ يەنە مۇنداق يارلىق چۈشۈردى:

— بۇ تويدا پۈقرالارمۇ شاد ـ خۇراملىقتا چۆمسۇن، مۇشۇ توققۇز كۈن ئىچىدە ئالۋان ـ سېلىق بىكار قىلىنسۇن، ئوردىدا سوئال ـ سوراق ئېلىپ بېرىلمىسۇن، كېچىلىك كۆزەتچى ـ پاشىپلارمۇ ئۆيلىرىدە ھاردۇق ئالسۇن. يېتىم ئوغۇل، تۇل خوتۇنلارغا ئوردىدىن قوي، ئۇن، گۈرۈچ، ماي تارقىتىپ بېرىلسۇن.

*　　　　　　*

ئوردىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى يول ۋە شەرقىي ئۆستەڭگە تۇتاشقان ۋاڭنىڭ ئارامگاھى كاتتا سارايلار بىلەن قەد كۆتۈرگەن بولۇپ، بۇ سارايلارغا تۇتاشقان باغلار ناھايىتىمۇ گۈزەل، مەنزىرىلىك ئىدى. ۋاڭنىڭ ئارامگاھ سارايلىرىنىڭ ئالدى تاملىرى قاپارتما نەقىشلىك پەن تام، ئىشىكلىرى يېرىم پەنجىرە قىلىنغان، قالغان تاملىرى پىشقىن بىلەن ئاقارتىلىپ گۈل چىقىرىلغان. تورۇس پەنلىرى تۆت چاسا ئىشلەنگەن بولۇپ، ھەربىر بۆلەككە بىر خىل گۈل سىزىپ سىرلانغان، سىرلىرى ئوچۇق كۆك، ئوچۇق يېشىل، سېرىق، ئاق، قىزىل بولۇپ،

كۆكتە ئېچىلغان رەڭگارەڭ گۈللەردەك كۆرۈنەتتى (بۇ گۈل بوياقلىرىنىڭ رەڭگى ناھايىتى ئۇزاق يىللارغىچە ساقلانغان). سىرنى قۇمۇلدىكى سىرچىلار ئۆزلىرى ياسايتتى. سىر تېشى يىپەك يولى ئارقىلىق سىرتتىن قۇمۇلغا كىرەتتى. سىرچى ئۇستىلار سىر تېشىنى سېتىۋېلىپ، ئاۋۋال يۇمشاق يانجىپ، ئەگلەكتىن ئۆتكۈزۈپ، قارا يېلىمنى ئېرىتكەندىن كېيىن پىشقىن بىلەن سىر تېشىنى ئارىلاشتۇرۇپ ياسايتتى. خورما يېغىنى سۈس ئوتتا ئۇزاققىچە قاينىتىپ سىر يېغى ياسايتتى. مانا مۇشۇنداق سىر يېغىنى سىرنىڭ ئۈستىگە بەرگەندىن كېيىن ھەم پارقىراق بولۇپ، ئۇزاق يىللارغىچە سىرنىڭ رەڭگى ئۆزگەرمەيتتى. بۇ سارايلارنىڭ سىرچىلىق ئىشلىرىنىڭ ھەممىسى شۇنداق ئىشلەنگەن. بۇ يۇرتتىكى نۇرغۇن ئۆيلەرنىڭ تام ئىشكاپ، ياغاچ ساندۇق، توروس تاختا پەنلىرىنىڭ ھەممىسى مۇشۇنداق سىرلانغان (قۇمۇلدىكى بىر قىسىم مەسچىت، مەدرىسە، ئۆي - ئىمارەتلەرنىڭ سىرلانغانلىقىغا تۆت - بەش يۈز يىل بولغان بولسىمۇ رەڭگى ھازىرغىچە ئەينەن ساقلانماقتا). مانا بۇ سارايلاردىكى سىرلارنىڭ رەڭگى شۇنداق ئېنىق، شۇنداق سىڭىشكەن بولۇپ، ئۆيلەرگە كىرىپ - چىقىپ يۈرگەن ئىللىق مېھمانلارنىڭ دىققىتى ھەممىدىن بۇرۇن بۇ سىرچىلىق ھۈنىرىگە چۈشتى. بۇنى كۆرگەن غۇرۇرى شۇنداق دېدى: «تۇرپان، لۈكچۈن قاتارلىق جايلاردىمۇ سىرچىلىق ئىشىنى مانا شۇنداق ئىشلەيدىكەن، لېكىن قۇمۇلدىكىدەك نەپىس، رەڭدار ئەمەس، قۇمۇلدىكى بۇ ھۈنەر ھېچ يەردە يوق، بىزنىڭ ئىلىدىمۇ سىر چاررۇسىيە تەرەپتىن كىرىدۇ. ئانچە رەڭدار ئەمەس.»

ۋاڭنىڭ ئارامگاھلىرىغا تۇتاش شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان يانباغ (كېيىنچە «ياباغ» دەپ ئاتىلىپ قالغان) مۇشۇ كۈنلەردە قىزىپ كەتتى. يانباغنىڭ يۇقىرى تەرىپىدە پۈتۈنلەي يېڭى سېلىنغان كاتتا ئۆيلەر بار، بۇ ئۆيلەرنىڭ ئالدى تەرىپى كاتتا باغ بولۇپ، باغنىڭ تاملىرى چۈلۈك دەرەخلىرى بىلەن ئورالغان،

خىلمۇخىل مېۋىلەر رەتلىك تىكىلگەن، رەڭمۇرەڭ گۈللەر ئېچىلىپ كەتكەنىدى. بۇ باغدا جۇجەملەر يوپۇرماق چىقارغاندىن باشلاپ، ئۆرۈكلەر پىشىپ تۈگىگىچە «كاككۇك، كاككۇك، كاككۇك» دەپ سايرىغان يېقىملىق ئاۋاز باغنى، باغقا تۇتاش ئۆي - سارايلارنى بىر ئالاتتى. مانا ھازىرمۇ بۇ باغلاردىن ئەنە شۇنداق سايرىغان ئاۋاز ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بۇ يەردە غېجىكنى سازلاۋاتقان بىر سازەندە باشقىلارغا مۇنداق دەپ بەردى: «تاغدا كاككۇك، باغدا زەينەپ دەپ بىكار ئېيتمىغان، مانا بۇ سايراۋاتقان كاككۇك ئەمەس زەينەپتۇر. بىزنىڭ تاغلىرىمىزدا ‹كاككۇك› بار. ئۇ تاغ چوققىلىرىغا، قارىغايلارغا قونۇۋېلىپ، ‹زەينەپ، زەينەپ، زەينەپ› دەپ سايرايدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، كاككۇك بىلەن زەينەپ ئاشىق - مەشۇقمىش. ئۇلارنىڭ بىرى تاغدا، بىرى باغدا ياشايدىكەن. بۇلارنىڭ سېغىنىش كۈيلىرى ئالتىنچى ئاينىڭ ئالتىنچى كۈنى ۋىسال تېپىپ، بىر - بىرى بىلەن ئۇچرىشىدىكەن، بىراق قارا قاغا ئارىغا كىرىۋېلىپ بۇلارنى جۇپلەشتۈرمەيدىكەن.»

بۇ گەپنى ئاڭلاپ تۇرغانلار كۈلۈشۈپ كەتتى. بۇنى ئاڭلىغان ئىلىلىق بىر كىشى: «بىز تەرەپلەردە كاككۇك ئۈنى كېلىدۇ، تورغاي ئۈنى كېلىدۇ قۇمۇل دېگەن شەھەرلەردىن، دەپ توۋلايمىز. بۇمۇ بىكار گەپ ئەمەس ئىكەن ـ دە» دېدى. «شۇنداق، شۇنداق» دېيىشىپ ھەممەيلەن كۈلۈشۈپ كېتىشتى.

مېھمانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك چوڭ سارايغا يىغىلدى. قۇمۇلدا ئەر - ئاياللار بىللە ئولتۇرۇپ مەشرەپ ئوينايدۇ. بۇ ھال دەسلەپتە ئىلىلىق مېھمانلارغا سەل غەلىتە تۇيۇلدى. ئەمما، ئۇلار بىر - ئىككى كۈندىن كېيىنلا بۇ ئادەتكىمۇ كۆنۈپ قېلىشتى. قۇمۇللۇق خېنىملار، ئاپپاق ئايلالار، ئىلىلىق خېنىملار ئۆي - ئۆيلەردە ئارىلىشىپ ئولتۇرۇپ، يەپ - ئىچىپ، يەرلىك، تاغلىق ھاپىزلارنىڭ ئېيتقان ناخشىلىرىنى تىڭشىماقتا.

قۇمۇلنىڭ مەشرەپلىرى غۇرۇرىغا ياقتى. غۇرۇرى ئۆزىمۇ

ئىلىنىڭ ناخشىلىرىنى تازا ۋايىغە يەتكۈزۈپ ئېيتالايدىغان، دۇتار بىلەن تەمبۇرنىڭ، چاڭ بىلەن زىلتارنىڭ ئۇستىسى. گەرچە بۇ كىشىنىڭ يېشى ئاتمىشلارغا بېرىپ قالغان بولسىمۇ ياشتەكلا كۆرۈنەتتى. غۇرۇرى ناخشىچىلا بولۇپ قالماي، يېتىشكەن شائىر ئىدى. ئۇنىڭ يېزىپ، تۇپلەپ توپلام قىلىپ قويغان نەچچە دىۋان شېئىرلىرى بار. ئۇ رۇس، ئافغان، كەشمىر، بەلخ، ئەرەب ئەللىرىگە بارغان. كەشمىر، بەلخلەردە ئوقۇغان. ئۇ رۇسچە، ئەرەبچە، پارسچە تىللارنى بىلىپلا قالماي، خەنزۇچە، مانجۇچە تىل - يېزىقلارنىمۇ بىلىدۇ. ئۇ تولىمۇ ئۆتكۈر بولۇپ خاتىرىسى بەك كۈچلۈك. ئۇنىڭ هازىر بەكرەك قىزىقىدىغىنى تارىخ ئىدى. ئۇ تارىخقا ئائىت كىتابلارنى ئوقۇپ مۇتالىئە قىلاتتى. غۇرۇرى ئەرەب ئەللىرىگە بارغاندا ھەج تاۋاپ قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ھازىرغىچە ئۆز ئىسمىنىڭ كەينىگە «ھاجى»نى قوشۇپ باقمىدى. ئىلى خەلقى غۇرۇرىنى «ئالىم»، «مۆتىۋەر» دەپ تەرىپلىشىدۇ. لېكىن، غۇرۇرىدا بىر نۇقسان بار ئىدى. ئۇ يېتىشكەن بىر ئالىم بولسىمۇ، ئۇنىڭدا ھەسەتخورلۇق ئوتى كۈچلۈك ئىدى. ئۇ ئىلى ۋاڭلىرىغا ھەسەت قىلاتتى، يەنى ئىلى ۋاڭلىرىنىڭ تۇرپانلىق بولۇپ، بالىسىدىن بالىسىغا ھۆكۈم سۈرۈۋاتقانلىقىغا ناھايىتى ئۆچ ئىدى. ئۇنىڭ خىيالىدا ئىلىغا ئۆز ۋاقتىدا ھۆكۈمرانلىق قىلغان تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىشى كېرەك ئىدى. ئۇ «زامانىنىڭ چاقى تەتۈر پىرقىراۋاتىدۇ» دەپ ئويلايتتى. شۇڭا، ئۇنى مەلىكىزات گۈلنىڭ ۋاقتىدىن تارتىپ خۇشنىزات گۈلنىڭ، خالزات گۈلغىچە ئوردىغا نەچچە قېتىم تەكلىپ قىلسىمۇ، ئۇنىڭغا يۇقىرى مەرتىۋە بېرىشنى ئېيتقان بولسىمۇ، ئوردىغا كەلمىدى. ئۇ كۆڭلىدە: «سىلەردەك بەگلەرگە خىزمەت قىلىپ نېمە كەپتۇ» دەپ ئويلىدى. كېيىنكى كۈنلەردە ئۇ خالزاتبەگنىڭ چورۇق ھېكىم بىلەن ئاداۋىتى كۈچىيىپ كەتكەندە بىر قېتىم ئارىغا كىرىپ كېلىشتۇردى. شۇنىڭدىن كېيىن، خالزات ھېكىمبەگ ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغانلىقى ئۈچۈن

ئوردىغا ئانچە ـ مۇنچە كېلىدىغان بولۇپ قالدى. بۇ قېتىم خالزاتبەگ ئۆزىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە قومۇلغا سەپەرگە چىقىشقا ئالاھىدە تەكلىپ قىلىنىدى، ئۇ تۇرپان، قومۇلدىن ئىبارەت بۇ قەدىمىي شەھەرلەرنى بىر كۆرۈپ كېلىش ئىستىكىدە بۇ تەكلىپكە خۇشاللىق بىلەن قوشۇلدى.

غۇرۇرى بۇگۈن ئەتىگەنلىك چايدا مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ بىلەن بىللە بولغاندا ئۆزىنىڭ كەشمىر، بەلخلەردە ئوقۇغانلىقىنى، ئۇ يەرلەردە كۆرگەن ـ بىلگەنلىرىنى سۆزلەپ بەردى، يەنە بېيجىڭ، چېگدېلارغا بارغانلىقىنىمۇ ئېيتتى. ئۇ چېگدېدىكى «ئىلى بۇتخانىسى» ھەققىدە نۇرغۇن پاراڭلارنى سالدى. مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ بۇ بىلىملىك كىشىگە تېخىمۇ بەكرەك قىزىقىپ قالدى.

غۇرۇرى مەشرەپ زالىنىڭ تۆرىدە ئولتۇرۇپ، ۋاڭ بىلەن بولغان ئەتىگەنكى سۆھبەتنى ئويلىغان ھالدا سازەندىلەرگە نەزەر سالماقتا. ئۇ مۇشۇ نەچچە كۈندىن بېرى قومۇلنىڭ ناخشا ـ سازلىرىغا، مەشرەپ، ئۇسسۇللىرىغا ھەۋەس قىلىپ قالغانىدى. دەسلەپتە ئۇنىڭغا قومۇلنىڭ ناخشا ـ مۇقاملىرىنىڭ ئاھاڭى بىر خىلدەكلا تۇيۇلۇپ كەتتى. لېكىن، ئاستا ـ ئاستا ئاھاڭلارنىڭ يۇرۇشلەشكەن ئاھاڭ سىستېمىسى ئىكەنلىكىنى، بۇ ئاھاڭلار نۇرغۇنلىغان تۇرلەرگە، ھەربىر تۇر بىرمۇنچە شاخلارغا بۆلۈنىدىغانلىقىنى ھېس قىلدى. راستىنى ئېيتقاندا، غۇرۇرىدەك ئۇستا ناخشىچى ـ سازەندە بولمىسا، سىرتتىن كەلگەنلەر قومۇل ناخشىلىرىدىكى ئاھاڭلارنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئاسانلا پەرق ئېتەلمەيدۇ. بۇ ئاھاڭلار گويا سۇ قۇمغا سىڭگەندەك بىر ـ بىرىگە سىڭىپ ماڭىدۇ. غۇرۇرى راستتىنلا ھەيران قالدى، ئۇ: «بىزدىمۇ ناھايىتى ياخشى ناخشىلار بار. بۇ يەرنىڭ ناخشىلىرى بىلەن بىزنىڭ ناخشىلىرىمىزنىڭ پەرقى چوڭ ئىكەن، بۇ يەردىكى ناخشىلار گويا بىر ـ بىرىگە ئۇلانغان زەنجىرگە ئوخشايدىكەن. بىزنىڭ ناخشىلىرىمىز بولسا توپ ـ توپ بولۇپ ئۆسكەن

قارىغايغا ئوخشايدىكەن» دەپ ئويلىدى.

غۇرۇرىنىڭ ئېيتقانلىرىمۇ توغرا، ئىلىنىڭ ناخشىلىرىنىڭمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بار، ئىلى ناخشىلىرى ھېچ يەرنىڭ ناخشىلىرىغا ئوخشىمايدۇ. بۇ ناخشىلاردىن مەردلىك، مەردانىلىك ئۇرغۇپ تۇرىدۇ. ئىلىدا ناخشا بىلمەيدىغان بىرمۇ ئەركەك يوق. ئۇلار ئۇچۇن ناخشا خۇددى ئاش ـ ناندەكلا ئۇلۇغ، ناخشا ئۇلارنىڭ غەم ـ غۇسسىلىرىنى ئۇنتۇلدۇرىدۇ. ئىلى ناخشىلىرىنىڭ ئېيتىلىش سورۇنى، تەرتىپى قۇمۇل ناخشىلىرىدىن پەرقلىنىدۇ. قۇمۇلدا سازەندە ئاۋۋال غېجەكنى سازلاپ، مۇقامدىن باشلايدۇ، ئاندىن داپ قوشۇلۇپ ھەربىر مۇقامنىڭ شۆبە، چۇشۇرگىلىرى ئېيتىلىشقا باشلايدۇ، ئاخىرى مەشرەپ راسا قىزىش بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. غېجەك تارتقانلار كۆپىنچە مۇقام ئېيتىدۇ. داپ چالغانلار ناخشا ئېيتىدۇ. بۇ ناخشىلارنى ئۆيدىكى ھەممە ئادەم جور بولۇپ ئېيتمايدۇ. بىرنەچچە سازەندە، بىرنەچچە ناخشىچى بولسىلا بولدى. مەشرەپ باشلىنىش بىلەن مەشرەپكە قاتناشقۇچىلار ئاۋۋال جىمجىت ئولتۇرۇپ مۇقام ئاڭلايدۇ، ئاندىن ناخشىلارنىڭ ئېيتىلىشىغا قاراپ پوتا① ئويناش، ئۇسسۇل ئويناش، بېيىت ئېيتىپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىش ئويۇنلىرى باشلىنىپ كېتىدۇ.

قۇمۇل خەلقىنىڭ راھەت ـ پاراغىتى، جاپا ـ مۇشەققىتى، پۇشايمان ـ نادامىتى، دەرد ـ ھەسرەتلىرى ئەنە شۇ كۇيلەردە ئەكس ئېتىدۇ. يەنە باتۇرلۇق، مەردلىك سادالىرىغا قوشۇلۇپ ساپ مۇھەببەت، پاك ئەقىدىلەر نامايان بولىدۇ.

ئىلى ناخشىلىرى بولسا ساز تاللاپ، ناخشىچى تاللاپ، سورۇن تاللاپ ئولتۇرمايدۇ. بىرنەچچە ناخشىچى بىر بولۇپ شەھەر كوچىلىرىدا، يوللاردا، ئېتىزلاردا، باغلاردا قولاقنى قولاقتا يېقىپ، بىر ئاھاڭنى يەنە بىر ئاھاڭغا ئۇلاپ ئىشق ـ مۇھەببەت

① پوتا ــ يېڭى ئېچىلغان گۈلدىن ياكى قولياغلىقنى ئېشىپ ياسىلىدۇ.

بىلەن تووۋلاپ ئېيتىشىدۇ. ئۆيلەردە، مەشرەپلەردە بولسا دۇتار، تەمبۇر ۋە باشقا سازلار بىلەن ناخشىلار گاھ شوخ، گاھ مۇڭلۇق رىتىمدا ئېيتىلىدۇ.

*　　　　　*

سارايىنىڭ ئىچى بەگ ـ خوجىلار، ئاغىچا خېنىملار، ئاپپاق ئايلالار بىلەن تولغانىدى. مەشرەپ باشلاندى. ئۇدۇلدىكى ئۇنچە پەردە سېلىنغان ئۆينىڭ سارايغا قارىتىلغان ئەينەكلىك پەنجىرىسىگە ئۇدۇل قويۇلغان تەختلەردە مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ بىلەن مېھرىبانۇ خېنىم ئولتۇراتتى، سازەندە، ناخشىچىلار ناھايىتى روھلۇق ئىدى.

بىر مۇقام ئېيتىلىپ بولغاندىن كېيىن، ناخشىچى، سازەندىلەر سەل توختىدى. داپ چالغۇچىلارنىڭ قوللىرى تېلىپ، داپلىرى لېۋىراپ قالغانىدى. ئۇنى ئوتقا قاقلىغىلى ئاچىقىپ كەتتى. سازەندە، ناخشىچىلارغا ئۇسسۇزلۇق، سورۇن ئەھلىگە مېۋە ـ چېۋىلەر تۇتۇلدى.

مۇقامچى يەنە غېجەكنى سازلىدى. غېجەكنىڭ تارىدىن چىققان مۇڭ ھەممىنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى. غورۇرى غېجەكنىڭ مۇڭىغا قۇلاق سالغاچ غېجەكنىڭ رىۋايىتى ھەققىدە خىيال سۈرۈۋاتاتتى: رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئەپلاتۇن ياشىغان دەۋرلەردە قۇمۇل تاغلىرىدا بىر ئوۋچى ئورمان ئىچىدە ئوۋ قىلىپ يۈرسە، ئىككى بۇغا بىر ـ بىرى بىلەن ئۇسسۇشۇپ، بىر ـ بىرىگە بوي بەرمەي قوغلىشىپ يۈرگەندە، بىر بۇغىنىڭ قورسىقى قارىغاي چومىقىغا ئىلىنىپ يىرتىلىپ كېتىپتۇ. بۇ بۇغا بىر كۆچەپ ئۆزىنى بۇ يەردىن قۇتقۇزماقچى بولغانىكەن، ئۇچىيى چۇۋۇلۇپ قارىغاي شاخلىرىغا ئىلىنىپ قاپتۇ. بۇغا ئۆلۈپتۇ. ئوۋچى خېلى كۈنلەردىن كېيىن يەنە شۇ يەرگە بېرىپ قاپتۇ. قارىسا قارىغاي

شاخلىرىدىكى ئۇچەيلەر قۇرۇپ تارتىشىپ شامالدا بىر خىل يېقىملىق ئاۋاز چىقىرىپ تۇرغۇدەك. بۇنى كۆرگەن ئۇۋۇچىنىڭ كۆڭلىدە بىر مۇڭلۇق كۈينى ئاڭلاش ئىشتىياقى تۇغۇلۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ توغراق ياغىچىدىن باش قىلىپ، ئۆچكە تېرىسىنى تارتىپ، دەستىسىگە قارىغاي ياغىچى بېكىتىپ، ئىككى قۇلاقىقا ئۇچەيدىن تار ئېشىپ سېلىپ، ئاۋاز چىقىرىپ بېقىپتۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇۋۇچى بۇنى قايتا ئۆزگەرتىپ ياساپتۇ. يەنە قىل كامالچا ياساپ، قارىغاي يېلىمى سۈرۈپ ئاۋاز چىقىرىش بىلەن يېڭىدىن ئىككى تارلىق ئانا غېجەكنى شەكىللەندۈرۈپتۇ. قۇمۇل تاغلىرىدىكى چارۋىچىلار غېجەكنىڭ بېشىنى كالا مۈڭگۈزىدىن، قۇلاقلىرىنى ئىرغاي ياغىچىدىن قىلىپ، يەتتە تال تەڭشەك سىم سېلىپ ياساپتۇ. كېيىن بۇ تەرەققىي قىلىپ بېشىنى تۆمۈردىن ياساپ، قوي تېرىسىدىن كېرىپ، ئىككى تال ئاساسىي سىم، بىر نەچچە تال قوشۇمچە پولات سىم سېلىپ ياساپ چىقىپتۇ...

مۇقامچى غېجەكنى تازا ئوبدان سازلىۋالدى، يېڭىدىن قىزىتىلغان داپلارمۇ ئۇنىڭغا تەڭكەش قىلىندى. مۇقام باشلاندى:

ئەزەلدىن تائەبەد كۆڭلۈم،
قۇتۇلماس ئىشقى بالاسىدىن.
يۈرەكلەر رەنىلەر بولدى،
شۇ كۆڭۈلنىڭ ماجىراسىدىن.

مۇقام ئېيتىلىپ بولغاندىن كېيىن ناخشا باشلاندى:

يامان يولۋاس يولدا يېتىپ،
شىرغا يول بەرمەس.
ئاتاسىدىن قارغىش ئالغان،
ئىلگىرى كەلمەس.
...

يامان بىلەن شۇ ئۆمرۈمنى زايە قىلغۇچە،
ياخشى بىلەن خىجالەتنى تارتسام يارىشۇر.
...

ناخشا بىر ئاھاڭدىن يەنە بىر ئاھاڭغا، يەنە بىر ئاھاڭدىن يەنە بىر ئاھاڭغا يۆتكەلمەكتە:

ھاۋادا بۇلۇت كۆڭلۈم،
يارىدىن نومۇت[1] كۆڭلۈم.
يار كەتكۈدەك ئەمدى،
يارىنى ئۇنۇت كۆڭلۈم.

شىرىن جانلار ئايلانسۇن،
چاچلىرى بەلگە چىرمالسۇن.

قۇمۇللۇق ئۇسسۇلچى خېنىملاردىن بىرى قولىدا پوتا تۇتقان ھالدا ئۇسسۇلغا چۈشتى. ئىلىلىق خېنىملار بۇ ئۇسسۇلچى خېنىمنىڭ ئۇسسۇلىغا قىزىقىپ قاراپ قېلىشتى. ئىلىلىق خېنىملارمۇ ئۇسسۇلغا ئۇستا، بولۇپمۇ راھىلىخان قولىنىڭ بارماقلىرىدىن قاش چىقىرىپ، مۈرىسىنى يېنىك لىڭشىتىپ، شوخ دەسسەپ ئىتتىك پىرقىراپ ئۇسسۇل ئوينايدۇ. بىراق، قۇمۇللۇق ئۇسسۇلچىلارنىڭ ئۇسسۇل ئوينىشى بۇ خېنىملارنىڭ ئۇسسۇلىدىن پەرقلىنىدۇ. قۇمۇللۇق ئۇسسۇلچى خېنىم ئەۋرىشىمدەك قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، كۆكسىنى ئالدىغىراق چىقىرىپ، نازۇك ھەرىكەتلەر بىلەن پۈتۈن ئۇسسۇلنىڭ ئۆزگىچىلىكىنى تاپان ھەرىكىتى بىلەن ئىپادىلىمەكتە. يەنى يېنىككىنە ئىككى دەسسەپ، بىر قېتىم تاپىنىنىڭ سوڭىنى

[1] نومۇت ــ ئۈمىدسىزلىك.

يەرگە ئۆرۈشى، گاھ سۇرمە تارتقان خۇمار كۆزلىرىنى ئوينىتىپ، ئوسما قويغان قەلەم قاشلىرىنى نامايان قىلىشى، كىرپىكلىرىنى گاھ جۇپلەپ، گاھ ئاچقاندىن كېيىنكى شەھلا نۇرنىڭ ئەكس ئېتىشى ھەممىلا كىشىنىڭ زوقىنى تارتماقتا ئىدى. ئۇنىڭ كالڭۇتۇن بېسىلغان ئالما ئۇرۇقى رەڭدىكى دۇخاۋا لىمچىسى، ئىلمە ئىلىنغان زوچۇ كۆڭلىكى ئاجايىپ جۇلالىنىپ كۆرۈنمەكتە.

قۇمۇل ئۇسسۇلىغا ئىلىلىق خېنىملارلا ئەمەس، ئەرلەرمۇ ھەيرانلىق ئىچىدە ھەۋەس بىلەن قاراپ قېلىشتى. غورۇرى ئۇسسۇلچى خېنىمنىڭ ئۇسسۇل ھەرىكىتىدىن كۆزىنى ئۈزمەي، ناخشىغا دىققەت قىلغاچ: «بۇ ناخشىلارنى ئاڭلىغاندا ئادەم ئۆزىنى تەبىئىي ھالدا بەدىنىدە ئۇسسۇلنىڭ بىخلىرى يېتىشىۋاتقاندەك ھېس قىلىدىكەن» دەپ ئويلىدى. ئۇسسۇل ئويناۋاتقان خېنىم بىردىنلا ئۇسسۇلنى توختىتىپ غورۇرىغا پوتا سالدى. نەچچە كۈندىن بېرى مەشرەپلەردە غورۇرىمۇ پوتا ئويناشنى ئۆگىنىۋالغانىدى. ئۇسسۇلچى خېنىمنىڭ غورۇرىغا پوتا سېلىشى ئۇنىڭغا ئاجايىپ بىر كۈچ ـ قۇدرەت ئاتا قىلغاندەك بولدى ـ دە، ئورنىدىن دەس تۇرۇپ مەيدانغا چۈشتى. پوتا سالغان خېنىم ئۆزىنى ئەپلىگىچە غورۇرى ئوڭ قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ: «خېنىم بېيىت ئېيتىپ بەرسىلە» دېدى. «ۋاي، ياق ئۆزلىرى ئېيتىپ بەرسىلە» دېدى پوتا سالغان خېنىم. بۇ خېنىمنىڭ چىرايلىق كۆزلىرى غورۇرىنىڭ مەزمۇت قەددى ـ قامىتى ئۈستىدە يۈگۈردى. ئارىدا «ئۆزلىرى ئېيتىپ بەرسىلە» دېسە، «ئۆزلىرى ئېيتىپ بەرسىلە» دېگەن سۆز نەچچە رەت تەكرارلاندى. ئاخىر غورۇرى بېيىت ئېيتتى. ئۇ نەچچە كۈندىن بېرى نۇرغۇنلىغان بېيىت، ناخشىلارنى ئاڭلىغانىدى. شۇڭا، ئۇ ئۆزىنىڭ شائىرلىقىنى نامايان قىلىپ مۇنۇ بېيىتنى ئېيتتى:

سايدا ئۈنگەن كۆك قومۇشتەك،
قاشلىرىنىڭ قارىسى.
مۇنداقمۇ يىراق چۈشۈرمۇ،
ئىككىمىزنىڭ ئارىسى.
ئىككىمىزنىڭ ئارىسى،
قىلدى يۈرەكلەرنى كاۋاپ.
شىشىدەك بويلىرىنى كۆرسەم،
مەككىدەك قىلسام تاۋاپ.
مەككىگە بارمىسىلا،
مۇندىمۇ بىر مەككە بار.
ئاي يۈزلىرىنى كۈندە كۆرسەم،
مەككىگە بارغانچە بار.
مەككىنىڭ مېھرابىدەك،
قاپقارادۇر قاشلىرى.
لەيلى ـ مەجنۇن تالغا ئوخشار،
ئىككى زۇلپى چاچلىرى.
ئايغا ئوخشامدۇ يۈزلىرى،
شېكەرگە ئوخشامدۇ سۆزلىرى.
ئۆزلىرىگە ئوخشىماس،
جىمى ئالەم قىزلىرى.

تەرەپ ـ تەرەپتىن چۇقان كۆتۈرۈلدى، قىيقاسچى قىيقاس بېيىتىنى باشلىدى:

ئۈنمىگەن چىغ تۈۋىدىن،
تۈغۇلمىغان توشقان چىقتى.
كەسمىگەن تاياق بىلەن ئۇرۇۋىدىم،
كولىمىغان ئورىغا چۈشتى.
ئالتە پاتمان يېغى چىقتى، يەتتە پاتمان چاۋىسى،

ھەممە خەقلەر يەۋىدى،
يەنە بار تەڭ يامىسى.
قاقشالمۇ قاقشال،
چارباغدا قاقشال،
قاقشال كۆتۈرگەن باخشال.
يىگىت بىلەن قىز ئۇسسۇل ئوينايتۇ،
گۈلى زەپەرگە ئوخشار.
قېنى خالايىق، بارىكاللا قىيقاس!

ئۆيدىكى ئەرلەرنىڭ ھەممىسى «بارىكاللا قىيقاس!» دەپ توۋلىدى. نەچچە ئەر، نەچچە ئايال پەتنۇس ـ پەتنۇسلاردا پۇل، كىيىملىك رەختلەرنى كۆتۈرۈپ كىرىشتى ۋە:

— ۋاڭ خوجام ئىلتىپات قىلدى، — دېدى.

— ۋاڭ خوجامغا ھەشقاللا، — دېدى ھەممەيلەن.

بىردىنلا سورۇن ئەھلى جىمىدى ـ دە: «خېنىمنىڭ بېيىتىنى ئاڭلايلى» دەپ توۋلاشتى.

غۇرۇرى گويا ئون سەككىز ياشلىق يىگىتتەك چىرايى نۇرلىنىپ، كۈلۈمسىرىگىنىچە تۇراتتى. خېنىم تەمتىرىمەيلا بېيىت ئېيتتى:

تام بېشىدا ئولتۇرىدۇ،
شاھى بويلۇق شاھ يىگىت.
ئاغزىدىن شەربەت تامادۇ،
شەربىتى ئالتۇن يىگىت.
ئالتۇنىمىكىن ئۆزلىرى،
كۈمۈشمىكىن سۆزلىرى.
قايناپ تۇرغان بۇلاقتەك،
ئىككى قارا كۆزلىرى.

مانا ! باركاللا قىيقاس، ھەممىسى يەنە قىيقاس سېلىشقا باشلىدى. پەتنۇس - پەتنۇستا ھەر خىل رەخت، پۇللار ئۆرۈم قىلىندى. قىيقاسچى توۋلىماقتا:

تۇلكە تۇماقچىدى،
بۆرە چوماقچىدى.
سېغىزخان خەۋەرچىدى،
قۇيرۇقى يەردىدى.
ھاشىم موللامنىڭ،
ئىككى قىزى باردى.
بىر قىزى ئەردىدى،
بىر قىزى مەندىدى.
يىگىتلەر قىزلارنى كۆزلەر،
قىزلار يىگىتلەرنى كۆزلەر.
ماڭدىدىكىلەر تۆرنى كۆزلەر،
تۆردىكىلەر ماڭدىنى كۆزلەر.

مانا، باركاللا قىيقاس !

مەشرەپ ئەۋجىگە چىقتى. داپلار يېرىلغۇدەك ئۇرۇلماقتا. ئۇسسۇلچى خېنىم بىلەن غورۇرى بىر - بىرىگە قاراپ ئايلىنىپ ئۈچ قېتىم تەزىم قىلىپ بولغاندىن كېيىن، پوتىنى غورۇرىغا ئىككى قوللاپ سۇندى.

تاڭ سۈزۈلۈشكە يېقىن مەشرەپ ئاياغلاشتى.

غورۇرى ھۇجرىسىغا كىرىپ كۆڭلى - كۆكسىنىڭ كۆتۈرۈلۈپ قالغانلىقىنى ھېس قىلدى.

غورۇرى يىگىرمە يېشىدا ساھىبجامال نۇرئايىمغا ئۆيلەنگەنىدى. ئۇلارنىڭ مۇھەببەتلىك تۇرمۇشى بىر بالىلىق بولغاندا ئاخىرلاشتى. ئايالى ئون يىل بالا يۈزى كۆرمەي يۈرۈپ، ئون بىرىنچى يىلىغا قەدەم باسقاندا ئېغىر ئاياغ بولۇپ قالغانىدى.

ئەمما، مەزلۇملارنىڭ ئازابلىق تۇغۇتى نۇرئايىمنى ئىززەت ـ ھۆرمەتتى بىلەن مەنىلىك ئۆتكەن ھاياتىدىن ئايرىدى. غۇرۇرىغا ئوخشاپ كېتىدىغان چىرايلىق ئوغۇل بوۋاقمۇ دۇنياغا كۆز ئېچىپ يەتتە كۈن بولغاندا دادىسىنى تاشلاپ كەتتى. ھاياتنىڭ تۇتۇق كۆلەڭگىسى غۇرۇرنىڭ كۆڭلىگە قارا چۈمپەردە تارتقانىدى. ئۇنىڭ يۈرىكى چەكسىز قايغۇ ـ مۇسىبەتكە چۆمدى. ئۇ ئۆزى ئۈچۈن مۇقەددەس، مەڭگۈلۈك دەپ بىلگەن، ئىنسان ھاياتىدىكى ئاساسىي تۈۋرۈك ــ مېھىر ـ مۇھەببەتنىڭ ئۇنىڭ كۆڭلىدە ئېغىر يارا پەيدا قىلغانلىقىنى ئۆزىمۇ سەزمىگەن ھالدا كۈتۈۋالدى. ئۇنىڭ ھەسرىتى خۇددى جىمجىت ئورمانلىقتا چۈشكەن گۈگۈمدەك ئىمتاس ئۆتمەكتە ئىدى. لېكىن، ھاياتنىڭ ئەڭ نازۇك سىرى ــ ھېسسىيات گۈگۈم شەپىسىنى كۈتۈۋالىدىغان ئىمتاس نەرسە ئەمەس. ئۇ ئىمتاسلىقتا چۇقان كۆتۈرىدۇ، چۇقان ئىچىدە ئۆزىنى سەگىتىدۇ.

ئاتمىش ياشلىق غۇرۇرى قانداقتۇر بىر ئۈمىد نۇرىغا تەلپۈنۈپ جىمجىتلىق ئىچىدە ياشايتتى. كۈندە بەش ۋاخلىق ناماز ئۆتەيتتى، كىتاب ئوقۇيتتى، نۇرغۇن نەرسىلەرنى مۇتالىئە قىلاتتى. ئۇ ئۆز ھاياتىنى مۇشۇنداق ئۆتۈپ كېتىدۇ، دەپ ئويلايتتى. لېكىن، بۇگۈن ئۇنىڭ قەلبىدە باشقىچە بىر ئەھۋال يۈز بەردى. ئۇنىڭ نۇرانە يۈزلىرى قىزاردى، ئوتلۇق كۆزلىرى يالقۇنلىدى، يۈرىكىنى قاپلىغان بىر شېرىن ھېسسىيات ئۇنى ۋەسۋەسىگە سېلىپ قويدى. ئۇ ئۆز يۈرىكىنى تىڭشاپ كۆردى. ئۇنىڭ يۈرىكىنىڭ ھەربىر رىتىمى «رەناخان»، «رەناخان» دەپ سوقاتتى. ھېلىقى پوتا سېلىپ بېيىت ئېيتقان خېنىمنىڭ ئىسمى رەناخان ئىدى. غۇرۇرى رەناخاننى قومۇلغا يېتىپ كەلگەن كۈنىلا كۆرگەن. بىر ـ ئىككى كۈن كەچكى مەشرەپلەردە بىللە بولغانىدى. بۇگۈن ئۇ خېنىمنىڭ ئېرىنىڭمۇ شۇ سورۇندا بارلىقىنى بىلدى. ئۇلار پوتىنى ئويناپ بولۇپ ئولتۇرغاندا ھېلىقى ئەرنىڭ چىرايىنىڭ باشقىچە بولۇپ قالغانلىقىنى

سەزگەندى. لېكىن، غورورىدا كۆتورولگەن ئاجايىپ بىر شوق ئونىڭغا پىسەنت قىلمىدى.

ئۇ يېتىپ ئويلىناتتى: «... ئاللاتائالا ئادەمنىڭ ۋۇجۇدىنى ئەقىل، روھ، نەپسى، كۆڭۈلدىن ئىبارەت تۆت نەرسىدىن ياراتتى. بۇ تۆت نەرسىنىڭ ھەربىرىنى بىر شەيئىدىن ئالدى. يەنى كۆڭۈلنى سۇدىن، روھنى شامالدىن، ئەقىلنى تۇپراقتىن، نەپسىنى ئوتتىن ئالدى. شۇڭا، كۆڭۈل روشەن، ساپ جاھاننىڭ ئەينىكى، ئالىمى غايىبنىڭ گۇۋاھچىسىدۇر. روھنى ئالىمى غايىبتىن ئۆزگە بەندىچىلىك قىلىشقا قويىدى. تۇپراققا ھەر تۇرلۇك رەڭ بەرسە شۇ رەڭنى ئالغاندەك، ئەقىلگىمۇ نېمىنى ئۆگەتسە ئۇنى قوبۇل قىلىپ ئالىدۇ. ئوت كۆيىدۇرىدۇ. بۇ ئالەمدىكى جىمى مېھنەت ـ مۇشەققەت ئادەمنىڭ نەپسىدىن كېلىدۇ. ئاخىرەتتىكى ئازاب ـ ئوقۇبەتمۇ ئونىڭدىن كېلىدۇ...» غورورى ئاشۇنداق خىياللارنى كۆڭلىدىن ئۆتكۈزۈپ، ھېسسىياتىنىڭ تىزگىنىنى مەھكەم تارتتى.

ئالتىنچى باب

ئەتىسى بامدات نامىزىدىن كېيىن ۋاڭنىڭ مەلۇمچىسى كېلىپ: «جانابلىرىنى ۋاڭ خوجام ئەتىگەنلىك چايغا چىللىدى» دەپ غۇرۇرىنى ئوردىغا ئەكەتتى.

غۇرۇرى ۋاڭنىڭ ئىلتىپاتىدىن مەمنۇن ئىدى. چايدىن كېيىن مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ سورىدى:

— ئاڭلىسام، غۇرۇرى جانابلىرىنى ساز، ناخشىغا ناھايىتى كامىل دېيىشىدۇ. قۇمۇلنىڭ ناخشا ـ سازلىرى ئۆزلىرىگە ياقتىمىكىن؟

— ۋاڭ خوجامنىڭ ھىممىتىگە رەھمەت، ساز ـ ناخشىدا بىز قۇمۇللۇق تۇغقانلارغا يەتمەيدىكەنمىز، دەپ ئويلاپ قالدىم. قۇمۇلنىڭ ئۆزىگە خاس بىر يۈرۈش ناخشا ـ سازلىرى بار ئىكەن ئەمەسمۇ، بۇ ناخشا ـ سازلار قەدىمىي بولۇپلا قالماي، ئاھاڭلىرىمۇ مۇكەممەل ھەم بىر ـ بىرىگە زىچ باغلانغانىكەن. بۇ يەردە ئۇسسۇل ئوينىمايدىغان بىرەرمۇ ئادەم يوق ئوخشايدۇ. مەشرەپمۇ راسا قىزىيدىكەن، — غۇرۇرى سۆزلەپ شۇ يەرگە كەلگەندە يۈزلىرى ۋىللىدە قىزارغاندەك بولۇپ توختاپ قالدى.

ۋاڭ غۇرۇرىنىڭ سۆزلىرىدىن مەمنۇن بولۇپ كۈلۈمسىرىدى:

— ئىنسان ئۈچۈن يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچەك بولسىلا كۇپايە قىلمايدۇ. ناخشا ـ ساز ئىنسان روھىنى جانلاندۇرىدۇ. ناخشا ـ سازسىز ھاياتنىڭ مەنىۋى تۈۋرۈكى ئاجىزدۇر. مەن قۇمۇلنىڭ ناخشا ـ مۇزىكىلىرىنى رەتلىتىپ قويايمىكىن، دەپ ئويلاۋاتىمەن. مەرھۇم دادامنىڭ[1] ۋاقتىدا

[1] بېشىر ۋاڭنىڭ دادىسى ئەردىشىر ۋاڭ 1813 ـ يىلى ۋاپات بولغان.

قۇمۇلدىن چىققان ئاتاقلىق شائىر ھەم خەتتاتلاردىن زوھورى، ئىمرى قاتارلىق بىر قىسىم ئوقۇمۇشلۇق زاتلارنى ئوردىغا يىغىپ، بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئۆتكەن لۇتفى، ئەلىشىر نەۋائىي، ھاپىز شىرازى قاتارلىق شائىرلارنىڭ، يەنە قۇمۇلدىن چىققان داڭلىق شائىر ئابىد قۇمۇلىنىڭ شېئىرلىرىدىن نەمۇنە ئېلىپ «باياز»ناملىق شېئىرلار توپلىمىنى تۈزگەن. كېيىنچە شائىر زوھورىنىڭ «دىۋانى زوھورى» ناملىق شېئىرلار توپلىمىنى تۈزدۈرۈپ ئوردا كۇتۇپخانىسىدا ساقلاتقان. بۇ دىۋانلار ھازىرمۇ كۇتۇپخانىدا ساقلانماقتا. شۇنىڭغا ئوخشاش مەنمۇ قۇمۇلنىڭ مۇشۇ ناخشا ـ سازلىرىنى رەتلىتىپ بىر كىتابچە قىلىپ قويسام، كېيىنكى ئەۋلادلار ئۈچۈن نەمۇنە بولۇپ قالار، دەپ ئويلايمەن. تويدىن بۇرۇن قۇمۇل شەھىرى ۋە بەش شەھەر، ئون ئىككى تاغدىن داڭلىق ئېيتقاقلارنى، سازەندىلەرنى، ئۇسسۇلچى، مۇقامچىلارنى ئوردىغا چىللاتتىم. ئۇلاردىن ئۇقۇپ باقسام، مۇقام تۈرى يىگىرمىگە، ناخشا يەنى سوتۇق تۈرى تۆت يۈزگە يېتىدىكەن. بۇ بىر بايلىق دېسىلە، شۇ بويىچە رەتلىتىپ قويسام، قوشاق، بېيىتلەر ئەينەن ساقلىنىپ قالسا ياخشى ئەمەسمۇ.

بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ غورۇرى ناھايىتى مەمنۇن بولدى.

ـــ ھەشقاللا ۋاڭ خوجام، ھەشقاللا، بۇمۇ بىر چوڭ خىزمەت، ئاڭلىغان بولۇشلىرى مۇمكىن، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ۋارىسى ئابدۇرېشىتخان مەلىكىسى ئامانىساخان ۋە ئۇلارنىڭ ئۇستازى قىدىرخانلار بىرلىكتە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئون ئىككى مۇقامىنى رەتلەپ چىققاندى. بۇمۇ تارىخقا يېزىلىپ خەلق ئىچىدە ساقلانماقتا. مېنىڭ ھېس قىلىشىمچە، قۇمۇل مۇقاملىرى باشقا يەرلىك مۇقاملاردىن خېلى پەرقلىنىدىكەن، بۇ ئۇنىڭ ئۇزاق يىللار جەريانىدا مۇشۇ زېمىندا پەيدا بولۇپ، بۈگۈنكى چوڭ يۇرۇشلۇك نەغمىگە ئايلانغانلىقىدىندۇر. ئەگەر ئۇنى رەتلىتىپ قويسىلىرى كاتتا ئىش بولىدۇ.

بۇ تەرىپاتقا ۋاڭ چىن كۆڭلىدىن خۇشال بولدى.

— توغرا ئېيتتىلا، بۇنىڭدىن خېلى ئۇزاق يىللار ئىلگىرى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىغا تارقالغان چوڭ بىر يۇرۇشلەشكەن ئاھاڭ بار ئىكەن. ئۇنى «مۇقدۇر» ناخشىلىرى دەپ ئېيتىدىكەن. مانا بۇ ھازىرقى قۇمۇل ناخشىلىرىدىكى «مۇقدۇر» مۇقامى، يەنى «ئۇلۇغدۇر» مۇقامىنىڭ ئەسلىي بولۇشى مۇمكىن. شۇنىڭغا قارىغاندا قۇمۇل خەلق مۇقاملىرىنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇندۇر.

بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغان تىلماچ سىدىق تۆگچى، ۋاڭ بىلەن غورۇرنىڭ مۇتالىئىسىگە رازى بولۇپ بېشىنى لىڭشىتىپ ئولتۇردى. ئۇ مۇھەممەت بېشىر ۋاڭنىڭ دادىسى ئەردىشىر ۋاڭنىڭمۇ تىلماچى ئىدى. ئۇ ئەردىشىر ۋاڭ بىلەن ئىككى قېتىم بېيجىڭغا بارغان. بېيجىڭدا بىر يىل تۇرۇپ خەنزۇچە، مانجۇچە تىل - يېزىقنى ئۆگەنگەنىدى. ئۇمۇ ناخشا، سازغا ھەۋەس قىلىدىغان، غېجەكنى ۋايىگە يەتكۈزۈپ چالالايدىغانلارنىڭ بىرى ئىدى. لېكىن، ئۇ ئوردا خىزمەتچىسى بولغانلىقى ئۈچۈن ئوچۇق سورۇنلاردا ساز چېلىپ، ناخشا ئېيتمايتتى. بەزىدە ۋاڭلار زېرىكىپ قالغاندا غېجەك تارتىپ، مۇقام ئېيتىپ بېرەتتى. شۇڭا، ئۇ بۇرۇندىن تارتىپلا قۇمۇل ناخشىلىرى ۋە ئۇنىڭ تارىخىغا قىزىقاتتى.

بولۇۋاتقان گەپلەر سىدىق تۆگچىگە بەكلا يېقىپ كەتتى. شۇڭا، ئۇ ئالدىراپ قوشۇمچە قىلدى:

— مەن بېيجىڭدا تۇرغىنىمدا، ئوردا كۇتۇپخانىسىدىكى نۇرغۇن كىتابلارنى ئوقۇپ چىقتىم. بۇلارنىڭ ئىچىدە قۇمۇل ناخشىلىرى ئالاھىدە تىلغا ئېلىنىدۇ. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاتاقلىق ئەلچى جاڭچيەن غەربىي دىيارغا قىلغان سەپىرىدە غەربىي دىياردىن نەينى، بۇرغىنى، جۈملىدىن «مۇقدۇر نەغمىسى» كۈيىنى چاڭئەنگە ئېلىپ بارغان. خەن ۋۇدىنىڭ نەغمە - ناۋا بېگى لى يەننەن جاڭچيەننى زىيارەت قىلىپ، ئۇنىڭدىن بەكلا خوش بولغان. ئۇ ئېلىپ بارغان «مۇقدۇر

نەغمىسى»دىن پايدىلىنىپ يىگىرمە سەككىز ئاھاڭلىق ناخشا ـ مۇزىكا ئىشلىگەن. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇلنىڭ ئەلنەغمىسى لياڭجۇ ئارقىلىق چاڭئەنگە كىرىپ، چاڭئەن خەلقى ئىچىدە ئاجايىپ تەسىر قوزغىغان.

يېڭى كۈينى ئاڭلاپ ئۆتتۇق،
گۈل ئاستىدا قەدەھ تۇتۇپ.
ئۆتتۇق يەنە چاۋاك بىلەن،
ھەر نەغمىگە مەدھىي ئوقۇپ.

*　　*　　*

سازەندە گەر بىلمىسىمۇ،
چاڭئەننىڭ يول رەستىنى.
كېلۇر نەغمە بۇياقلارغا،
مەكتۇپلەرگە پۈتۈلۈپ.

دېگەن نەزملەر ئەنە شۇ چاغلاردا يېزىلغان. مىلادىيە 421 ـ يىلى غەربىي لياڭ ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلغاندا، تاڭ چى، لى باۋ قاتارلىقلار قۇمۇلغا كەلگەن، ئۇلار قۇمۇلدا يىگىرمە بىر يىل تۇرۇپ قۇمۇلنىڭ ناخشا، مۇزىكىسىنى ۋە ئۇسسۇلىنى ئۆگەنگەن ھەم توپلاپ، رەتلەش بىلەن شۇغۇللانغان. مىلادىيە 441 ـ يىلى لى باۋ دۇنخۇاڭغا ۋالىي بولۇپ ماڭغاندا، قۇمۇلدىن ئون قىسىم مۇزىكا، ئۈچ قىسىم ئۇسسۇل، ئون بىر خىل چالغۇ ئەسۋاب ھەم ئوتتۇزدىن ئارتۇق قۇمۇل سەنئەتچىسىنى بىللە ئېلىپ كەتكەن. بۇنىڭ ئىچىدە قەدىمكى قۇمۇل مۇزىكىسى «ئېۋىرغول» مەشھۇر بولۇپ، دۇنخۇاڭدا مۇزىكا مودىسى بولۇپ قالغان. ئۇزاق ئۆتمەي بۇ مۇزىكا چاڭئەندە داڭق چىقىرىپ، ئوردا ئىچى ۋە سىرتىدىكىلەرنى ئالاھىدە جەلپ قىلغانىكەن.

مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ سىدىقبەگنىڭ گەپلىرىگە قايىل بولۇپ، غورۇرىغا قاراپ قويدى. غورۇرى سىدىقبەگنىڭ سۆزلىرىدىن قۇمۇل خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەرگە بولغان تەسىرىنى، خەنزۇ خەلق مۇزىكا ـ ناخشىلىرى قۇمۇل خەلق ناخشىلىرىدىن نەمۇنە ئالغانلىقىنى ئاڭلاپ ھەيران قالدى. بۇ چاغدا مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ سىدىقبەگنى ئالاھىدە ماختاپ قويدى:

— سىدىقبەگ خەنزۇچە، مانجۇچىغا ناھايىتى مۇكەممەل، دادام ھايات ۋاقتىدا سىدىقبەگكە ناھايىتى قايىل بولاتتى. بۇ ئادەم دادامنىڭ دەۋەت قىلىشى بىلەن ماڭىمۇ خەنزۇچە ھەم مانجۇچە تىل ـ يېزىقنى ئۆگەتكەن. بۇ ئادەمنىڭ بىلىدىغانلىرى ناھايىتى كۆپ، ھەتتا ئەرەبچە، پارسچە تىللارنىمۇ بىلىدۇ، ھۆسنخەتتە بۇ كىشىدىن ئۆتىدىغىنى يوق.

— ئالىيلىرىغا رەھمەت، مېنى بەكلا ئۇچۇرۇۋەتتىلە، مېنىڭ ئانچە ـ مۇنچە نەرسىلەرنى بىلىپ قېلىشىم پۇتۇنلەي جانابلىرى ھەم ئۇلۇغ ۋاڭىمىز ئەردىشىر ۋاڭ ئالىيلىرىنىڭ ئىلتىپاتىدىن بولغان.

غورۇرى سىدىقبەگكە قىزىقىپ قالدى. ئۇ ناھايىتى قاۋۇل، كۆچتۈگۈر قەددىگە نامۇناسىپ ھالدا تولىمۇ مۆمىن، كەمتەر كىشى ئىدى.

— سىدىقبەگ جانابلىرى گەرچە ياشىنىپ قالغان بولسىمۇ، ناھايىتى تىمەن ھەم ياش كۆرۈنىدۇ. ئىمكان بولسا مەنمۇ جانابلىرىنى ئۇستاز تۇتسام دەيمەن، — دېدى غورۇرى.

— جانابلىرى بەك كەمتەرلىك قىلىۋاتىدىلا، جانابلىرىنىڭ بىلىدىغانلىرى مېنىڭدىن نەچچە ھەسسە كۆپتۇر.

— ئۇنداق ئەمەس، خەنزۇچە، مانجۇچىغا سىلىدەك كامىل ئەمەسمەن. قېنى، قۇمۇل نەغمىلىرىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەردىكى تەسىرى ھەققىدە يەنە ئازراق سۆزلەپ بەرسىلە.

بۇ گەپكە مۇھەممەت بېشىر ۋاڭمۇ قوشۇلدى.

— «مۇقدۇر نەغمىسى» دېگىنىمىز باشتا ۋاڭ خوجام ئېيتقان «ئۇلۇغدۇر مۇقامى»دۇر. «ئۇلۇغدۇر مۇقامى» ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارقالغاندىن كېيىن ھەممە ئادەم، ھەممە ئائىلە بۇ ناخشىنى ئاڭلايدىغان بولۇپ كەتكەن. ساراي، رەستىلەردە، چايخانا، ئاشپۇزۇللاردا بۇ ناخشا ئورۇندالسا، ئادەملەر توپى بىر دېگىمزغا ئايلىنىپ كەتكەن.

نەيچە ھەم پەي تارىلىق،
ساز - چالغۇلار تەڭكەش بولۇپ.
بۇندا شاڭ دىياۋ[1] كۈيىدە،
ئوينالدى قۇمۇل نەغمىسى.

تاڭ سەھەر ئاڭلاپ خورازنىڭ،
چىلىلغان ئاۋازىنى.
شەھىرى لوياڭدا جىمى ئۆي،
مەشىق قىلار «خۇ»سازىنى.

چېكىلگەن تارىلاردىن مۇڭ چىقار،
ھەر مەنىسى ئەلۋەك.
ئۇنىڭ «خۇ» نەغمىسى بىرلە،
ئۇنىڭ سۆز مەنىسى بىردەك.

دېگەن خەنزۇ خەلق شائىرلىرىنىڭ نەزملىرى ئەنە شۇ دەۋرلەردە يېزىلغان ھەم شۇ دەۋرلەرنى تەسۋىرلەپ بەرگەن. يەنە خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن ۋۇدى بىر مۇزىكا مەھكىمىسى قۇرۇپ، ئۇنىڭغا ناخشا - ئۇسسۇلغا ماھىر بىرىنى مەسئۇل قىلغان. ئۇ كىشى «مۇقدۇر مۇقامى»نى ئاساس قىلىپ، يەنە ئون سەككىز تۈرلۈك مۇزىكا ئاھاڭى ئىشلەپ چىققان. بۇ مۇزىكىلار

[1] شاڭ دىياۋ — كۈي شەكلىنى كۆرستىدۇ.

شۇ چاغدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ياڭراپ كەتكەن.

— بۇ گەپكە ئۇلاپلا مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ قوشۇپ قويدى:

— ئېۋىرغول نەغمىلىرى يۈەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ئوردا نەغمىسى بولۇپ قالغان. بولۇپمۇ يۈەن سۇلالىسىدە خىزمەت قىلغان قۇمۇللۇق تابىل ئۇستا سەنئەتكار ئىكەن. ئۇنىڭ ئېۋىرغول مۇقامىدىن پايدىلىنىپ ئىشلىگەن ناخشا ـ مۇزىكىلىرى بېيجىڭدىكى ئۇيغۇرلار مەھەللىسىدە دائىم ئوينىلىپ، نۇرغۇن كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلغانىكەن. شۇ چاغدا توقۇلغان مۇنۇ نەزم ئېسىمدە تۇرۇپتۇ:

چىقتى بەگزادە راۋاقتا تولغىنىدا ئاي قەمەر،
ئېۋىرغولنىڭ نەغمىسىگە ئېيتتى سازەندە لەپەر.

بۇنى ماڭا سىدىقبەگ دەپ بەرگەنىدى.

— يۇقىرىقى ئەھۋاللار خەنزۇچە قايسى ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلگەنىكەن. بۇنى ئالىيلىرىنىڭ سەمىگە سېلىپ قوياي، قۇمۇل مۇقاملىرىنى رەتلىگەندە باشتىكى مۇقەددىمىسىگە كىرگۈزۈپ قويغايلا.

— بۇ ناھايىتى ياخشى گەپ بولدى، — دېدى ۋاڭ سىدىقبەگكە قاراپ. سىدىقبەگ:

— «خەننامە مۇزىكا تەزكىرىسى»، «شەرھىنامە» ناملىق كىتابلاردا ناھايىتى ئوچۇق يېزىلغان. مەندە بۇ كىتابلارنىڭ كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىمۇ بار، — دېدى. ئىشىكتە مەلۇمچى كۆرۈندى، شۇنىڭ بىلەن گەپ بۆلۈندى.

— ۋاڭ خوجامغا مەلۇم بولغاي، چېلىشچىلار تەخمۇتەخ بولۇپ ۋاڭ خوجامنى ساقلاپ قالدى.

— شۇنداقمۇ، ھە، توغرا، مەن چىقمىغۇچە مۇسابىقىنى باشلىماڭلار، دېگەنىدىم، — دېدى ۋاڭ ھەمدە سىدىقبەگكە قاراپ:

— خەۋەرلىرى بارمۇ، يوق، توي تەييارلىقلىرىنى

تەكشۈرۈۋېتىپ ئوردىدا بىر «نەغمە ـ ناۋا سارىيى» قۇرۇشنى تەيجىلەرگە تاپىلىغانىدىم. توي ئۆتسىلا بۇ ھەقتە تەيجى بېگىملەرنىڭ مەسلىھەتىنى ئېلىپ ماڭا مەلۇمات بەرسىلە. بۇ سارايىنىڭ ئىشلىرىغا ئۆزلىرى مەسئۇل بولسىلا، تۆۋەندىكى ئىشلارنى ساۋۇر ئاكام ئىشلەيدۇ، — دېدى.

— خەۋىرىم بار، ۋاڭ خوجام، بۇ ناھايىتى ياخشى ئىش بوپتۇ. پەرمانبەردارمەن، — دېدى سىدىقبەگ چوڭقۇر ئېھتىرام بىلەن.

— قېنى، غۇرۇرى جانابلىرى، بەگلىرىم، ھەممىمىز چېلىش مۇسابىقىسىنى كۆرەيلى، — دېدى ۋاڭ ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ.

ھەممە بەگ ـ سىپاھلار ۋاڭنىڭ ئارقىسىدىن مېڭىشتى. ئوردا ناغرىخانىسىدا چېلىنىۋاتقان ناغرا مۇقامدىن باشلىنىپ تازا ئەۋجىگە چىقتى، كاناي «بەللى، بەللى»گە چۈشتى، سۇناي ئاجايىپ يېقىملىق ياڭرىدى. دۇمبۇل بىلەن چىغىنەيلەر ناغرىنىڭ رىتىمىغا تەڭكەش بولماقتا ئىدى. ناغرىخانا ئەتراپىدىكى كەڭ مەيداندا بىردە «ئات ئۇسسۇلى»، بىردە «تۆگە ئۇسسۇلى» ئوينالماقتا. يەنە بىر بۆلۈم ئۇسسۇلچىلار بوگۇن كەچ پانۇسلارنىڭ يورۇقىدا «چىراغ ئۇسسۇلى»نى ئويناشقا، يەنە بىر بۆلۈم ئۇسسۇلچىلار ئەتە «توخۇ ئۇسسۇلى»نى ئويناشقا تەييارلىق قىلماقتا ئىدى. يەنە تېخى مەيداننىڭ ئۇدۇل تەرىپىدىكى ئارغامچا تارتىپ قويغان مەيدان ئىچىدە موللاقچىلار موللاق ئېتىپ، چامباشچىلار چامباشچىلىق قىلماقتا ئىدى. ۋاڭ ۋە بەگلەر بۇ يەردە بىرپەس تاماشا كۆرۈپ تۇرۇپ قالدى، ئاندىن چېلىش مەيدانىغا قاراپ ماڭدى.

چېلىش مەيدانى يانباغىنىڭ ئالدى تەرىپىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى. بۇ يەردە ياپيېشىل چىملىق مەيدان بار بولۇپ، بۇ مەيداندا ھېيت ـ ئايەم كۈنلىرىدە، ۋاڭ خوجاملارنىڭ توي مەرىكىلىرىدە چېلىش مۇسابىقىسى ئېلىپ بېرىلاتتى. بۇ مەيداننىڭ شەرقىي تەرىپىدە سۈپسۈزۈك سۇ ئېقىۋاتقان كەڭ ئۆستەڭ، تۆۋەن تەرىپىدە نىلۇپەر كۆللىرى بار ئىدى. بۇ

كۆللەردە نىلۇپەر گۈللىرى چىرايلىق ئېچىلىپ، كەڭ يوپۇرماقلىرى سۇ يۈزىگە يېيىلىپ تۇراتتى. مەيداننىڭ يۇقىرى تەرىپىگە ۋاڭ خوجىلارنىڭ چېلىش مۇسابىقىسىنى كۆرۈشى ئۈچۈن بىر سەھنە ياسالغان، سەھنە ئۈستىگە گىلەملەر سېلىنىپ، ئوتتۇرىسىغا مۇھەممەت بېشىر ۋاڭنىڭ كۆتۈرۈپ يۈرۈشكە ئەپلىك ئالتۇن ھەل بېرىلگەن تەختىراۋانى قويۇلغان، سەھنىنىڭ ئىككى تەرىپىگە بەگ، خوجىلار ئۈچۈن نەقىشلىك ئورۇندۇق ـ ئۈستەللەر قويۇلغانىدى.

بۇ قېتىم بۇ مەيداننىڭ ئەتراپى كېڭەيتىلدى. مەيدان ئەتراپىدىكى يوغان ـ يوغان سايە تاشلاپ تۇرغان تال ـ دەرەخلەرلا قالدۇرۇلۇپ، كىچىكرەك تال ـ دەرەخلەر كېسىپ تاشلاندى. مەيداننىڭ ئالدىغا گىلەملەر سېلىنىپ ئىللىق مېھمانلارغا تەييار قىلىندى. كەينى تەرەپكە ئۈزۈن ـ ئۈزۈن ياغاچ ئورۇندۇقلار بىرىدىن بىرى ئېگىزرەك قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

بۇگۈن چېلىش مۇسابىقىسىنى كۆرگىلى چىققۇچىلار ناھايىتى كۆپ ئىدى. ھەممىسى پاكىز، رەتلىك كىيىنگەن بولۇپ، يۈزلىرىدىن نۇر يېغىپ تۇراتتى. ياساۋۇللار مەيداننىڭ تەرتىپىنى، ئولتۇرۇپ كۆرىدىغانلار قاتارىنى، ئۆرە تۇرۇپ كۆرىدىغانلار قاتارىنى ئۇقتۇرۇپ ئۇلارنى ئاگاھلاندۇراتتى: «ئۇلۇغ ۋاڭ خوجام بۇ يەردە ئۆتكۈزۈلىدىغان چېلىشنى كۆرۈش ئۈچۈن كېلىدۇ. ۋاڭ خوجامنىڭ كېلىشى بىزنىڭ چېلىشچىلىرىمىز ئۈچۈن چوڭ مەدەت، شۇڭا ھەممىمىز تەرتىپنى ساقلايلى.» خەلق جىم بولۇشتى. بىرپەستىن كېيىن جاكارچى: «ۋاڭ خوجام كەلدى !» دەپ جاكارلىدى. خەلق دۈررىدە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، بېشىنى تۆۋەن قىلىپ: «ۋاڭ خوجامنىڭ ئالتۇن بويى ئېسەن بولغاي» دېيىشتى، پۈتۈن مەيدان لەرزىگە كەلدى.

— ھەممىڭلارغا ئىجازەت، — دېدى ۋاڭ كۈلۈمسىرىگىنىچە خەلققە قاراپ.

خەلق ئاستا ئورۇنلىرىدا ئولتۇرۇشتى. ئوردا بەگ ـ ئۆلىمالىرى، غورۇرى باشلىق ئىلىلىق بىرنەچچە ئۆلىما، مويسىپىتلارمۇ ۋاڭ خوجامنىڭ ئەتراپىدا قاتار ئولتۇرۇشتى.

ۋاڭ خوجام بۈگۈن ئۇستىگە مەخسۇس مۇشۇ توي ئۈچۈن تىكىلگەن قىيمىق كۆك دوخاۋىغا ئالتۇندىن يولتۇز ئورنىتىلغان تونىنى كىيگەنىدى. بۇ تون ۋاڭ ئالىيلىرىغا ھەم سەھنىگە يالت ـ يۇلت قىلىپ ئالاھىدە جۇلا بېرىپ تۇراتتى. ۋاڭ ئالىيلىرى ناھايىتى خۇشال كۆرۈنەتتى. ئۇنىڭ ئاق يۇزلىرى تېخىمۇ نۇرلىنىپ، قارا قاشلىرى ئاستىدىكى سەل يېشىلغا مايىل كۆزلىرىدە، لەۋلىرىدە تەبەسسۇم ئەكس ئېتەتتى.

تاماشا كۆرگۈچىلەر تېپتىنچ ئولتۇرۇپ قوم تۆكۈلگەن چېلىش مەيدانىغا قارىشاتتى. چېلىشچىلارنىڭ ھەممىسى مەيدانغا چۈشۈپ قاتار تۇرۇشتى.

مەيداندا قۇمۇل شەھەر ئىچىدىن رۇستەم زور، راھەتباغ تەرەپتىن قۇربان زور، پالۋانتۇر تەرەپتىن تۇرسۇن زور، قارادۆۋىدىن نازىمەت زور، لاپچۇقتىن توختىمەت زور(ئۇ چاغلاردا خەلق پالۋان، چېلىشچى، چامباشچىلارنىڭ ئىسمىنىڭ كەينىگە «زور»نى قوشۇپ ئېيتاتتى)لار ھەيۋە كۆرسىتىپ تۇرۇشاتتى. ئۇلار بەستلىك، كەڭ غوللۇق كەلگەن بولۇپ، مۇسكۇللىرى چىڭ ھەم كۈچلۈك ئىدى.

بويىنىغا قىزىل يىپقا ئۆتكۈزۈلگەن ئۇشتەك ئېسىۋالغان رېپىرى چېلىشقا چۈشىدىغانلارنىڭ تەرتىپىنى ئېلان قىلدى:

— ئۇلۇغ ۋاڭ خوجامغا مەلۇم بولغاي، شانۇشەۋكەتلىك بۇ مۇبارەك كۈننى قۇتلۇقلاش يۈزىسىدىن قۇمۇل شەھىرىدىن، قۇمۇل شەھەر ئەتراپى يېزىلىرى ۋە بەش شەھەردىكى ئەڭ قاۋۇل چېلىشچى زورلارنى تەكلىپ قىلىپ بۇ مۇسابىقىنى باشلىدۇق. بىرىنچى رەت چېلىشقا چۈشكۈچىلەر قۇمۇل شەھەر ئىچىدىن[1]

---

[1] قۇمۇل شەھەر ئىچى — قۇمۇل شەھەر ئىچى يېزىسىنى كۆرسىتىدۇ.

رۇستەم زور بىلەن راھەتباغدىن قۇربان زور؛ ئىككىنچى رەت چىلىشقا چۈشكۈچىلەر پالۋانتۇردىن تۇرسۇن زور بىلەن لاپچۇقتىن توختىمەت زور؛ ئۈچىنچى رەت يەڭگەنلەر بىلەن ئالدىنقى رەت يەڭگەنلەر بىر قېتىم تۇتۇشقاندىن كېيىن، بۇنىڭدا يېڭىپ چىققانلار قارادۆۋىنىڭ زورلىرى بىلەن ئېلىشىدۇ.

بۇ چاغدا خەلق ئىچىدە غۇلغۇلا كۆتۈرۈلدى، بىراق بۇنى بەزىلەر چۈشەنمىدى.

چېلىشچىلارنىڭ ھەممىسى سەھنە ئالدىغا كېلىپ قاتار تۇرۇشتى، ئاندىن بىردەك ئېگىلىپ: «ۋاڭ خوجامغا سالام» دېيىشتى، ۋاڭ ئالىيلىرى: «چېلىشچى زورلىرىمغا ئىجازەت !» دېدى.

چېلىش تەرتىپى بويىچە بىرىنچى قېتىم چېلىشىدىغانلار مەيدانغا چۈشتى. رۇستەم زور بىلەن قۇربان زور بىرى مەيداننىڭ باش تەرىپىدە، بىرى ئاياغ تەرىپىدە بىر ـ بىرىگە ھۆرپىيىپ تۇرۇشتى. بۇلارغا ئاۋۋال ئۈچ مېتىردەك قارا رەختتىن پوتا باغلىدى ــــ پوتىنىڭ بىر ئۇچىنى ئوڭ پۇتىغا بىر قول پاتقۇدەك بوشلۇق قويۇپ، يەنە بىر ئۇچىنى بېلىگە چىرماپ باغلىدى. پوتا باغلىنىپ بولغاندىن كېيىن قارىمۇقارشى تەرەپلەر يېقىن كېلىشتى ۋە سول قوللىرى بىلەن پۇتىنى، ئوڭ قوللىرى بىلەن بەلنى تۇتۇپ بىر ئۇشتەك بىلەن تەڭ چېلىش باشلىنىپ كەتتى. ھەر ئىككىلىسىلا كۈچلۈك ئىدى، بىردە ئۇ يىقىتاتتى، بىردە بۇ يىقىتاتتى. خېلىغىچە جىددىي ئېلىشىپ، ئاخىر قۇمۇل شەھەر ئىچىنىڭ زورى رۇستەم راھەتباغنىڭ زورىنى يىقىتىپ چىڭ بېسىۋالدى. خەلق توپى دۆررىدە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ قىيقاس ـ چۇقان بىلەن تەنتەنە قىلىشتى. ۋاڭ ئالىيلىرىمۇ چاۋاك چېلىپ تەنتەنە قىلدى ۋە پەرمان قىلدى: «قۇمۇل شەھەر ئىچىنىڭ زورىغا بەش تاغار بۇغداي بېرىلسۇن !» جاكارچى جاكار قىلدى:

ــــ ئۇلۇغ ۋاڭ خوجام شەھەر ئىچىنىڭ زورى، بىرىنچى رەت

چېلىشتا يەڭگەن رۇستەمگە بەش تاغار بۇغداي ھىممەت قىلدى!

چاۋاك، ئالقىشلار ياڭرىدى. ئىككى زور يەنە ۋاڭ خوجام ئالدىدا قاتار تۇرۇپ «ۋاڭ خوجامغا رەھمەت» دەپ تەزىم قىلغاندىن كېيىن مەيداندىن چىقىشتى.

ئىككىنچى رەت لاپچۇقنىڭ زورى توختەمەت بىلەن پالۋانتۇرنىڭ زورى تۇرسۇن مەيدانغا چۈشتى. بۇ رەت پالۋانتۇرنىڭ زورى يەڭدى. بۇنىڭغىمۇ ۋاڭ بەش تاغار بۇغداي ھىممەت قىلدى. ئۈچىنچى رەت يۇقىرىقى ئىككى قېتىمدا يەڭگەن زورلار مەيدانغا چۈشتى. بۇ قېتىم ناھايىتى جىددىي ئېلىشىش بولدى. تاماشىبىنلارمۇ جىددىيلىشىپ كېتىشتى، بەزىلەر «غەيرەت قىل، رۇستەم» دېسە، بەزىلەر «غەيرەت قىل، تۇرسۇن» دەپ تووۋلىشاتتى. چېلىشچىلارنىڭ ئىشتان، كۆڭلەكلىرى يىرتىلدى، تەرلەپ بەدەنلىرى سۇ بولۇپ كەتتى. ئاخىر قۇمۇل شەھەر ئىچىنىڭ زورى يەڭدى. تۆتىنچى رەت قۇمۇل شەھەر ئىچىنىڭ زورى بىلەن قارادۆۋىنىڭ داڭقى بار زورى مەيدانغا چۈشتى. قارادۆۋىدىن كەلگەن نازىمەت زور مەيدانغا چۈشۈشى بىلەنلا قۇمۇل شەھەر ئىچىنىڭ زورى رۇستەمنى بىرنەچچە قېتىم يەرگە ئۇردى. خەلق غۇلغۇلا قىلىشتى. بىر قىسىملار: «ئادىل بولمىدى» دەپ تووۋلاشتى. خالايىق: «ئۈچ رەت مەيدانغا چۈشكەن چېلىشچىدا كۈچ قالامدۇ؟ قارادۆۋىنىڭ زورى بىر رەتمۇ چېلىشقا چۈشمىگەن تۇرسا، ئادىل بولمىدى» دەپ ۋارقىراشتى. ئەھۋال ۋاڭنىڭ قۇلىقىغا يەتتى. ئادەملەر چېلىش مەيدانىغا يوپۇرۇلۇپ كىرىپ كېتىشتى. بۇ ئەھۋالنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ۋاڭ «خەلقنىڭ دېگىنى راست» دەپ ئويلىدى ھەم يارلىق قىلدى:

— چېلىشىش مۇسابىقىسى چۈشتىن كېيىن داۋاملاشسۇن، قارادۆۋىنىڭ زورى ئالدى بىلەن پالۋانتۇرنىڭ زورى بىلەن ئېلىشسۇن، ئەگەر پالۋانتۇرنىڭ زورىنى يېڭىۋالسا قۇمۇل شەھەر ئىچىنىڭ زورى بىلەن ئېلىشسۇن. يېڭەلمىسە، قۇمۇل شەھەر

ئىچىنىڭ زورىغا كالا بېشى مۇكاپات بېرىلسۇن! — دېدى.

— ۋاڭ خوجامدىن يارلىق! — دەپ جاكارچى بۇ سۆزلەرنى ئېنىق، دانىمۇدانە قىلىپ خالايىققا ئاڭلاتتى. خەلق ۋاڭ خوجامغا رەھمەت ئېيتىپ مەيداندىن تارقاشتى.

مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ يۇقىرىقى ئىشنى سەل ئويلىنىپ قېلىپ يېنىدىكى بەگدىن:

— ئاۋۇ ئۇشتەك چالغان نەلىك؟ — دەپ سورىغانىدى.

— خوش ۋاڭ خوجام، ئۇ قىزىل پوتا[1] جەمەتىدىن، ئاۋۇ قارادۆۋىلىك زور بىلەن يېقىن تۇغقان، — دەپ جاۋاب بەردى. مۇھەممەت بېشىر ۋاڭغا بۈگۈنكى چېلىشىش مۇسابىقىسى ناھايىتى ياققانىدى، بىراق ئاخىرقى غوۋغا ئۇنى ئويغا سېلىپ قويدى. شۇڭا، ئۇ قايتىپ كېتىۋېتىپ بەگلىرىگە شۇنداق دېدى:

— چېلىشىش دېگەن بىر ئويۇن، ئەمما بۇنىڭغا پەم بىلەن كۈچ كېرەك، بۇنىڭغا ھىيلە ئىشلىتىپ ئىناقلىقنى بۇزۇشقا بولمايدۇ. ئادەمنى ئېزىقتۇرۇش شەيتانىنىڭ ئىشى. ئۆز نەپسىگە چوغ تارتىش مۇناپىقنىڭ ئىشى. چۈشتىن كېيىن باشقا بىرى چېلىشىشنى باشقۇرسۇن. ھېلىقى ھارامزادە ئېھتىياتسىزلىقتىن شۇنداق ئورۇنلاشتۇردىمۇ ياكى قەستەن قىلدىمۇ، بۇنى ھاشىر تەيجى بېگىم ئۆزلىرى سۈرۈشتۈرۈپ كۆرسىلە.

— خوش ۋاڭ خوجام، پەرمانبەردارمەن، دېمەكچىمەنكى كىمنىلا قويغان بىلەن بىكار، ھەممىسى ئۆز تەرىپىگە يان باسىدۇ، بۇ بىزدىكى بىر ئىللەت. ئومۇمنى كۆزدە تۇتماي، ھەممىمىز ئۆز ئارزۇيىمىز بويىچە ئىش قىلىمىز، — دېدى ھاشىر تەيجى.

بۇ سۆزى ئارقىلىق «زىنداندىكى توختاخۇن» مەسىلىسىگە چېتىشلىق تاجىدىن تەيجىنى چاقماقچى ئىدى، ۋاڭ بۇنى تۇيۇپ

---

[1] قىزىل پوتا — بىر جەمەتنىڭ لەقىمى بولۇپ، بۇرۇنقى ۋاڭلار دەۋرىدە شۇ جەمەتنىڭ ئۇلۇغ بوۋىسى چېلىشتا نام قازىنىپ «قىزىل پوتا» مۇكاپاتى ئالغانىكەن. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ بىر جەمەت كىشىلەر چېلىشچى بولۇپ «قىزىل پوتىلار» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.

قالدى، ئەمما شۇئان سورۇشتۇرمىدى. چۈنكى، ۋاڭ ئۆزى «تـوي كۈنلەردە سوئال ـ سوراق بولۇنمايدۇ» دېگەنـدى. ئەمـما، ۋاڭ بـۇ ئىشتا بىخۇدلۇق قىلىشقا بولمايدۇ، دەپ ئويلاپ:

— تـويدىن كېـيىن سۆزلىـشەيلـى، بېگـىم، — دېدى هاشىـر تەيجىگە كۈلۈمسىرەپ قاراپ.

— خوش ۋاڭ خوجام، قۇللۇق، — دەپ تەزىم قىلدى هاشىـر تەيجى.

— ئەمىسە چۈشتىن كېيىن چېلىشنى باشقۇرۇشقا ئىللىق مېهمانلاردىن بىرى تەكلىپ قىلىنسۇن، — دېدى ۋاڭ.

— خوش ۋاڭ خوجام، پەرمانبەردارمىز.

*　　　　　*

چۈشتىن كېيىن ۋاڭ شاهمات مۇسابىقىسى قىلىشنى پەرمـان قىلغانـدى. ئەمما، ئـۇ چېلىـشنى ئاخـىرغىچە كۆرۈشنى ئـاززۇ قىلىپ قالغاچقا شاهمات مۇسابىقىسىنى ئەتىگە سۈردى، جاكارچى بۇنى ئالاهىدە جاكار قىلدى.

چۈشتىن كېيىن راسـت دېگەندەك چېلىش مـۇسابىقـىسىنـى ئىلىلىق مېهمانلارنىڭ ئىچىدىكى چېلىش ماهىرى مـاخمۇتبـەگ باشقۇردى. مـاخمۇتبـەگنىڭ سـالاپەتلىـك تۇرقى، چەبـدەسلىـكى چېلىـش مـەيدانىـغا هـۆسن بـەرگـەنىدى. ۋاڭ خـوجـام بـەگ، سىپاهلىـرى بىلـەن بۇرۇنلا يېـتىپ كېلىپ سەهـنىدىن ئـورۇن ئالدى. هەممىسى بىردەك ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، ئېگىلگەن پېتـى ۋاڭ خوجامغا سالام بەردى.

— هەممىڭلارغا ئىجازەت، قېنى چېلىشنى باشلايلى، — دېدى ۋاڭ ئوڭ قولىنى شىلتىپ تۇرۇپ.

ماخمۇتبەگ چېلىشىشنىڭ تـەرتىپـىنى تونۇشـتۇرۇپ ئۆتتـى، ئاندىن چـېلىشـىش باشلانـدى. چۈشتـىن كېيـىنكى چېـلىشىـش ناهـايىتى قـىزىپ كەتـتى. قارادۆۋىلىـك زور نازىـمـەت مەيدانـغا

چوشوپلا ھەش ـ پەش دېگوچە پالۋانتورنىڭ زورىنى ئۈستى ـ ئۈستىلەپ يەرگە ئۇردى. ئۇنىڭدا قانداقتۇر بىر كۈچ نامايان ئىدى.

ئەمدى ئەڭ ئاخىرقى چېلىشىش باشلىنىش ئالدىدا تۇراتتى، ھەممىسىلا جىددىيلىشىپ قالدى. چېلىشچىلارمۇ، باشقۇرغۇچىلارمۇ، تاماشا كۆرگۈچىلەرمۇ، ھەتتا سەھنىدىكى ۋاڭ خوجام باشلىق بەگ، سىپاھلارمۇ دىققەتتە بولدى.

ئىككى زور مەيدانغا چۈشۈپ ئالدى بىلەن ۋاڭ خوجامغا سالام بەردى.

— زورلارغا ئىجازەت، غەيرەت قىلىڭلار، — دېدى ۋاڭ كۈلۈپ تۇرۇپ.

قارادۆۋىلىك زور ناھايىتى يوغان ئادەم ئىدى، ئۇنىڭ خېلى يىللار بۇرۇنلا داڭقى چىققان بولۇپ، پۈتۈن قۇمۇل تەۋەسىدىكى كىشىلەر ئۇنىڭغا چوقۇناتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار ئاتا ـ بوۋىسىدىن تارتىپ چېلىشچى بولۇپ، بىرمۇ ئادەمدىن يېڭىلىپ قالغىنى يوق ئىدى. نازىمەت زورمۇ ھازىرغىچە بىرىدىن يېڭىلىپ باققىنى يوق ئىدى. ئۇنىڭدا ئۆكۈزدەك كۈچ، ئۆكۈزدەك خۇي بار ئىدى. ھەممەيلەن، ئۇ مەيدانغا چۈشسىلا غەلىبە شۇنىڭ بولىدۇ، دەپ ئويلايتتى. ئەتىگەنكى چېلىش باشقۇرغۇچىسىمۇ ئۇنىڭ كۈچىنى نەزەردە تۇتۇپ شۇنداق ئورۇنلاشتۇرغانىدى.

قۇمۇل شەھەر ئىچىنىڭ زورى رۇستەممۇ مۇشۇ نەچچە يىلدىن بېرى يېتىشىپ چىقىۋاتقان چېلىشچى بولۇپ، بويى پاكارراق بولسىمۇ كۈچلۈك ئىدى. مانا ئۇلار ئىككىسى مەيداننىڭ ئىككى تەرىپىدە بىر ـ بىرىگە قارىشىپ، مىيىقىدا كۈلۈشۈپ تۇرۇپتۇ. قارادۆۋىلىك زور رۇستەمنى قىلچىمۇ مەنسىتمەي، تاماشىبىنلارغا قاراپ ئۇنى ئىشارەت قىلىپ كۆزگە ئىلمايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپمۇ قويدى.

ئۇلار ئېلىشماقچى بولۇپ بەل ـ پۈتلىرىنى تۇتۇشقا تەييارلىق قىلىشتى. بۇ چاغدا قۇمۇل شەھەر ئىچىنىڭ زورى دېدى:

— ئاكا، يەرگە ئاستىراق ئۇرۇڭا.

— ھە ! ! — دەپ قوپاللىق بىلەن ماقۇل بولدى قارادۆۋىلىك زور. رۇستەم رەقىبىگە خۇددى قورقۇۋاتقاندەك مىسكىن قىياپەتتە تىكىلدى. قارادۆۋىلىك زورنىڭ كۆڭلى يايراپ كەتتى. «ھالىڭغا ۋاي، مەن بىلەن چېلىشىمەن دېگۇچە نېنىڭنى يېسەڭچۇ، سەن مېنىڭ ئالدىمدا چۇمۇلىنىڭ ئۆزى، ۋاي بىچارە» دەپ ئويلىدى ئۇ.

چېلىشىش باشلاندى. قۇمۇل شەھەر ئىچىنىڭ زورى رەقىبىنى ھەدەپ ئالدىغا تارتتى. قارادۆۋىلىك زور پۈتۈن كۈچىنى كەينىگە يىغىپ ئۆزى تەرەپكە تارتتى. بۇ چاغدا قۇمۇل شەھەر ئىچىنىڭ زورى بىر كۈچەپلا قارادۆۋىلىك زورنى، زورنىڭ ئۆزى تىركىشىپ تارتىۋاتقان كەينى تەرەپكە گۈپ قىلىپ يىقىتتى ۋە ئۈستىدىن مەھكەم بېسىپ ئولتۇرۇۋالدى. پۈتۈن مەيدان سىلكىنىپ كەتتى، دەقىقە جىمجىتلىقتىن كېيىن تەرەپ - تەرەپتىن ئالقىش سادالىرى ياڭرىدى، كىشىلەر كۆزلىرىگە ئىشەنمەي بىرىنىڭ بېشىدىن بىرى ئارتىلىپ مەيدانغا قاراشتى. راست دېگەندەك، قۇمۇللۇق زور قارادۆۋىلىك زورنىڭ ئۈستىدىن بېسىپ ئولتۇراتتى.

يەنە بىر قېتىملىق ئېلىشىش باشلىنىش ئالدىدا تۇرۇپتۇ، رۇستەم زور نازىمەت زورغا:

— ھەي ئاكا، بۇمۇ خۇدانىڭ ئىرادىسى، سەت بولدى، ئەسلىدە مەندە ئۇنچىلىك كۈچ يوق ئىدى. خاپا بولماڭ - ھە ! — دېدى ئۆزىنى يېڭىلىنغاندەك قىياپەتتە كۆرسىتىپ.

— ھىم ! — دېدى قارا دۆۋىلىك زور نازىمەت خاپا ھالدا، — قاراپ تۇر ! — ئۇ ئۆزىنىڭ تاسادىپىي يېڭىلىپ قالغانلىقىغا ئىشەنمەيتتى ھەمدە بۇ قېتىم چوقۇم يېڭىمەن، دەپ ئويلايتتى.

ئۇلار يەنە ئوڭ قوللىرى بىلەن پۇتلىرىنى، سول قوللىرى بىلەن بەللىرىنى تۇتۇشتى. قارادۆۋىلىك زور: «مەن بۇنى بېشىمغا ئېلىپ، راسا بىر پىرقىرىتىپ ئاشۇ ئېقىۋاتقان سۇغا،

ياق، ئاۋۇ نېلۇپەر كۆلگە تاشلىۋېتەي» دەپ ئويلىدى.

چېلىشىش باشلاندى. قۇمۇل شەھەر ئىچىنىڭ زورى پەم ـ پاراسىتىنى ئىشقا سالماقچى بولدى، ئۇ بىردىنلا قارادۆۋىلىك زورنىڭ يەرنى تىرەپ تۇرغان پۇتىنى كۈچ بىلەن ئىتتىرىۋەتتى. ئۇنىڭ يوغان گەۋدىسى قۇمۇل شەھەر ئىچىنىڭ زورىنىڭ ئىككى قولىدا لەيلەپ قالدى. رۇستەم ئۇنى بېشىدىن ئايلاندۇرۇپ مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىغا تاشلىغاندى، مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۆلۈكتەك سۇنايلىنىپ قالدى. مەيداننى بىر دەقىقە جىمجىتلىق سۇرى باستى ـ دە، بىردىنلا مەيدان گۇركىرەپ كەتتى. قارادۆۋىلىك چېلىشچىلار بۇ كۈتۈلمىگەن ئەھۋالنى ئۆزلىرىگە نىسبەتەن ھاقارەت دەپ بىلگەچكە غەزەپلىرى قايناپ تاشتى. ئۇلار رۇستەم زورنى ئارىغا ئېلىپ ئۇنى ئەدەپلەپ قويۇشقا ئۇرۇنغانىدى، مەيداندا سۇنايلىنىپ ياتقان نازىمەت سەكرەپ تۇرۇپ ئۇلارنى توسۇۋالدى.

— گۇناھ مەندە، مەن يېڭىلىپ قالدىم. بىلدىمكى، مەغرۇرلۇق بىلەن بىخۇدلۇق ئادەمنى مەغلۇپ قىلىدىكەن. رۇستەم پاراسەتلىك ئىكەن، ئۇنىڭغا بارىكاللا ! — دېدى نازىمەت.

كىشىلەر توپى قىزىل پوتا باغلىغان رۇستەمنى بېشىدا كۆتۈرۈپ ئاسمانغا ئاتاتتى، يەنە تۇتۇۋېلىپ يەنە ئاسمانغا ئاتاتتى.

يەتتىنچى باب

مۇھەممەت بىشىر ۋاڭنىڭ دادىسى ئەردىشىر ۋاڭ ناھايىتى ئۇستا شاھماتچى ئىدى. قۇمۇل زېمىنىدا ئۇنىڭغا تەڭ كېلىدىغان شاھماتچى يوق ئىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ خاننى زىيارەت قىلغىلى بېيجىڭغا بارغاندا خان بىلەن شاھمات ئويناپ خاننى يېڭىۋالغانىكەن. ئۇنىڭدىن بۇرۇن ھەرقانداق شاھماتچى خان بىلەن شاھمات ئوينىغاندا يېڭىۋېلىش ئېھتىمالى بولسىمۇ، خاننىڭ يۈزىنى قىلىپ قەستەن يېڭىلىپ بېرىپ كەلگەنىكەن. لېكىن، ئەردىشىر ۋاڭ خاننى يېڭىۋېلىش ئۈچۈن ئەستايىدىل ئېلىشقان، ئۇنىڭ خاننى يېڭىۋالغانلىقىنى كۆرگەن خاننىڭ خاس ئەمەلدارلىرى ئەردىشىر ۋاڭنى ئەيىبلەپ: «بۇ ئەسلىي دۆت نەرسە ئىكەن، ‹دۆتكە ئامەت كەپتۇ› دېگەندەك خان ئالىيلىرىدىن ھايا قىلماي، ئالىيلىرىنى يېڭىۋالغىنىنى نېمىسى؟ بۇ ئالىيلىرىغا قىلىنغان ھۆرمەتسىزلىك، بۇنى قاتتىق جازالاش كېرەك» دېيىشىپتۇ، خان كۈلۈپ كېتىپ: «بىزنىڭ شاھمات ئوينىشىمىز غەربنىڭ شاھمات ئوينىشىغا ئوخشىمايدۇ. غەربتە شاھمات ئوينىسا پادىشاھنى ئۇرۇش مەيدانىغا باشلاپ كىرىدۇ. بۇ يەردە شاھمات ئوينىسا پادىشاھنى سېپىلدىنلا چۈشۈرىدۇ. مەن ناھايىتى سېپىلدىنلا چۈشتۈم، ئۇنىڭ كارايىتى چاغلىق. بۇ ئەقىللىق كىشى ئىكەن. سىلەر دېگەندەك دۆت ئەمەس، ئۇنى مەن مۇكاپاتلىشىم كېرەك» دەپ بەش يۈز تىزىق يارماق بىلەن مۇكاپاتلىغانىكەن.

ئەردىشىر ۋاڭ شۇ قېتىم بېيجىڭدىن قايتىپ كېلىپ مەخسۇس بىر شاھماتخانا ياساتقانىكەن. بۇ شاھماتخانا يانباغ

تەرەپتىكى ئارامگاھقا تۇتاش چوڭ ساراي بولۇپ، بۇ سارايىنىڭ تاملىرىغا ئەينەك جاھازلار ئېسىلغان. ئەينەك جاھازلارنىڭ ئىچىگە ھۆسنخەت بىلەن چىرايلىق قىلىپ تۆۋەندىكى شېئىرلار يېزىلغان (ئۇ چاغلاردا شاھماتنى «سەترەنچى» دەپ ئاتايتتى):

ھەر كىشىكى ئوينىسا سەترەنچىنى،
ئۆزىگە تاپقۇسىدۇر ئۆز رەنجىنى.
...
ھەر كىشىكى مات بولسا ئىككى پىل بىلەن،
دەردى چىقمايدۇ ئىككى ئون بەش يىل بىلەن.

شۇنىڭدىن كېيىن ئوردىدا ئايرىم كۈنلەر ئاجرىتىلىپ شاھمات ئويناش ئادەت بولۇپ قالغانىكەن.

مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ يەتتە ـ سەككىز ياشلىرىدىلا شاھمات ئويناشقا ھەۋەس قىلىپ قالدى. ئۇ دادىسى شاھمات ئوينىسا شاھمات تۈگىگىچە قاراپ ئولتۇراتتى، دادىسى ۋاپات بولۇپ كەتكەندىن كېيىن شاھمات ئويناشنى تېخىمۇ تەرەققىي قىلدۇردى. ئۇ ئوردىدىكى ھەممىلا بەگلەرنىڭ شاھمات ئوينىشىنى تەشەببۇس قىلاتتى، ئۇ چاغلاردا بۇنىڭ تەسىرى بىلەن سىرتتىكى پۇقرالار ئىچىدىمۇ شاھمات ئويناش ئادەتكە ئايلىنىپ قالغانىدى، ۋاڭ بۇنى ئاڭلاپ خۇش بولۇپ، ھەر قېتىم ئوردىدا شاھمات ئوينالغاندا خەلق ئىچىدىكى ئۇستىلارنىمۇ ئالدۇرۇپ كېلەتتى.

مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ ۋاڭلىققا ئولتۇرغان دەسلەپكى يىلىلا ھەر نورۇز كۈنى شاھمات مۇسابىقىسى بولىدىغانلىقىنى جاكارلىغانىدى. شاھمات مۇسابىقىسىنى ئالاھىدە ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن شاھماتچىلارغا ئايرىم كىيىم تىكتۈرۈلدى. شۇ قېتىمقى شاھمات مۇسابىقىسى ناھايىتى داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھەر يىلى نورۇزدا شاھمات مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈش ئادەتكە ئايلىنىپ قالغانىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ۋاڭنىڭ

خالىغان كۆڭۈللىرىدىمۇ دائىم دېگۈدەك شاھمات ئوينىلىپ تۇراتتى. ۋاڭ شاھمات ئويناپدىكەن دېسە، شاھماتچىلارنىڭ، تاماشا كۆرىدىغانلارنىڭ كۆڭلى يايراپ كېتەتتى.

شاھماتچىلار بۇ قېتىم توي مەرىكىسىدە چوقۇم شاھمات مۇسابىقىسى بولىدۇ، دەپ قىياس قىلىشقانىدى، شۇڭا شاھمات ھەۋەسكارلىرى بۇ كۈننى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈشتى. ئىلىدىن كەلگەن مېھمانلارمۇ قومۇلدا شاھمات مۇسابىقىسىنىڭ ناھايىتى قىزىپ كېتىدىغانلىقىنى ئاڭلىغانىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى مەھمۇدبەگ، جارۇللابەگ، غورۇرىبەگلەر ئۇستا شاھماتچىلار بولۇپ، ئۇلارمۇ ۋاڭ بىلەن شاھمات ئويناشنى ئارزۇ قىلىپ كەلگەنىدى.

بۈگۈن بارلىق شاھماتچىلار بۇ شاھماتخانىغا يىغىلىشتى. مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ باشچىلىقىدا ئابدۇللابەگ، باقىبەگ، سىدىقبەگ، شاسىلىمبەگ، نەمىتۇللا تەيجى، ھاشىر تەيجى، تاجىدىن تەيجى قاتارلىقلار شاھماتخانىغا كىرىپ كېلىشتى، ئۇلار بىر خىل كىيىنىشىۋالغانىدى. چۈنكى، ئۇلار شاھمات ئويناشنى ئۇرۇشقا كىرىش دەپ پەرەز قىلىدۇ. شۇڭا، ئۇرۇش قىلغان لەشكەرلەر بىردەك ساۋۇت كىيىپ جەڭگە كىرىدۇ، بىزمۇ بىر خىل جەڭ كىيىمى كىيىپ جەڭ باشلىشىمىز كېرەك، دەيدۇ. ئۇلار ئۇستىگە كۆك تېرىكىدىن تىكىلگەن ئېگىز ياقىلىق پوزا چاپانلارنى كىيىشىپ، بېلىنى قېنىق سېرىق زوچۇ پوتا بىلەن باغلاپ، پۇتلىرىغا ئوخشاش قارا مەخمەل ئۆتۈك كىيگەنىدى. مۇھەممەت بېشىر ۋاڭمۇ ئوخشاش كىيىنگەن بولۇپ، بۈگۈن ناھايىتى خۇشال كۆرۈنەتتى. بىردەمدىن كېيىن ئىلىلىق مېھمانلار يېتىپ كىرىشتى، ئۇلارمۇ ئۇستىگە بەقەسەم تون، بېشىغا ئالما ئۇرۇقى رەڭدە دوخاۋا دوپپا، پۇتىغا مەسە ـ كالاچ كىيگەنىدى، ئۇلار سورۇن ئەھلىگە بۆلەكچىلا ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈپ كەتتى. ئۇلار كىرىپلا مۇھەممەت بېشىر ۋاڭغا سالام بەردى، مۇھەممەت بېشىر ۋاڭمۇ ئورنىدىن تۇرۇپ ئۇلارنى قارشى ئالدى

ھەم چاقچاق قىلىپ دېدى:
— ئالىمالىقنىڭ بەگزادىلىرى، بۈگۈنزە تۇغلۇق تۆمۈرخان بوۋىمىزنىڭ روھى قورۇنۇپ قالمىسۇن جۇمۇ.
ھەممىسى كۈلۈشۈپ كەتتى.
— تۇغلۇق تۆمۈرخان بوۋىمىز شاھماتچى ئەمەس، كەپتەرۋاز ئىكەندۇق، — دەپ قىزىقچىلىق قىلدى غۇرۇرى. يەنە كۈلكە باشلاندى.
— بۇنىمۇ يىراق دېگىلى بولمايدۇ. ئاقساق تۆمۈر ئەۋلادىدىن بولغان بابۇرشاھنىڭ ئاتىسى پەرغانىنىڭ پادىشاھى ئۆمەر شەيخ مىرزا كەپتەرگە بەكمۇ ھەۋەسمەن ئىكەندۇق. بۇ كىشى كەپتەرخانىسىنى ئېگىز ھاڭ ئۈستىگە قۇرغانىكەن، — دېدى ۋاڭ ۋە ئەسكەرتتى، — ئۆمەر شەيخ مىرزا تۇرغان جايمۇ ئەسلىدە ئېگىز - پەس تاغلىق بىر جاي ئىكەن. بىر كۈنى ئۆمەر شەيخ مىرزا كەپتەر ئۇچۇرۇۋېتىپ، كەپتەرخانىسى بىلەن بىللە پەسكە دومىلاپ كېتىپ جان ئۈزگەنىكەن.
— بۇ راست گەپ، — دېدى غۇرۇرى، — بابۇرشاھ ئانا تەرەپ سۇلتان سەئىدخان بىلەن نەۋرە بولىدۇ. ئاتىسى ئەنە شۇ ۋەجىدىن ۋاپات بولۇپ كەتكەندىن كېيىن، بابۇرشاھ ئون ئىككى يېشىدىلا سۇلتانلىقنى قولىغا ئالىدۇ. ئەپسۇس، ئۇ كەپتەرگە ھەۋەسمەن ئەمەس، بەلكى يېتىشكەن شاھمات ماھىرى ئىكەندۇق.
— چۈشەندىم، — دېدى ۋاڭ قىزىقچىلىق قىلىپ، — دېمەك، بىز ئەجدادىمىزدىن شاھماتچى دېمەكچىمۇ ئۈزلىرى، ھەي، جانابلىرىدىن سەگەك بولساق بولغۇدەك، — يەنە ھەممىسى كۈلۈشۈپ كەتتى.
— شاھمات دېگەن بۇ بىر تارىخى ئۇزاق ئويۇن، دۇنيادا بۇنى ئوينىمايدىغان جاي بولمىسا كېرەك. يېقىندا قۇمۇلدىن ھەرەمگە بارغان ھاجىملار سەپەر ئۈستىدە بىر پەرەڭ[1] بىلەن شاھمات ئويناپ ئۇ پەرەڭنى يېڭىۋاپتۇ، پەرەڭ ئۇ ھاجىغا كاتتا بىر ئۈزۈك سوۋغا قىپتۇ. ئۇ ئۈزۈكنى ھېلىقى ھاجى ۋاڭ خوجامغا

---

① پەرەڭ — ياۋروپالىقلارنى دېمەكچى.

تەقدىم قىلغىلى ئەكەپتىكەن، ۋاڭ خوجام: «بۇ ئۇزۇك ئۆزلىرىنىڭ شاھمات ئويناشتىكى ماھىرلىقلىرىغا قىلىنغان سوۋغا تۇرسا، مەن ئېلىۋالسام دۇرۇس بولماس. ئاشۇ پەرەڭنى يېڭىۋالغانلىقلىرى بىز ئۈچۈن چوڭ ئىناۋەت، ھەممەتلىرىگە رەھمەت» دەپ قايتۇرۇپ بېرىپتۇ، — دېدى نەمتۇللا تەيجى. ۋاڭ بۇ گەپكە كۈلۈپ قويۇپ:
— قېنى، ئويۇننى توختىتايلى، — دېدى.
«ئويۇننى توختىتايلى» دېگىنى، يېڭىلىپ قالغانلار قاندراق قىلىدۇ، دېگىنى ئىدى.
— شەرت ئېغىر بولۇپ كەتسە، بىز مۇساپىرلارغا ئۇۋال بولىدۇ جۇمۇ، — دەپ قىزىقچىلىق قىلدى غۇرۇرى.
— قورقمىسىلا بېگىم، ۋاڭ خوجام بار، — دېدى نەمتۇللابەگ جاۋابەن. ۋاڭ ۋە باشقىلار يەنە كۈلۈشتى.
— مۇنداق بولسۇن، — دېدى ۋاڭ، — شەرت ئېغىر بولۇپ كەتسە بولماس. ئەگەر مەن يېڭىلىپ قالسام، ھەربىرلىرىنى خەزىنەمدىن بەھرىمەن قىلاي، قانچىلىك بەرسەم ئىختىيارىم. ھەرقايسىلىرىدىن بىرەرلىرى يېڭىلىپ قالسىلا قوشاق توقۇپ، ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناپ بېرىدىلا.
— ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئوينىيالمىساقچۇ، — دېدى بىرى بوش ئاۋازدا. بۇ ئاۋاز بەكمۇ كۈلكىلىك تۇيۇلۇپ ھەممەيلەن كۈلۈشۈپ كەتتى.
— ۋاڭ خوجام، ئىشقىلىپ بىرەر قىزىقچىلىق قىلىپ بەرسەكلا بولىدۇغۇ ـ ھە.
— بولىدۇ، بولىدۇ. شۇنداق بولسۇن، — دېدى ۋاڭ شاھماتنى باشلاشقا ئالدىراپ.
شۇنداق قىلىپ ئويۇن باشلاندى.
ئالدى بىلەن ئىلىلىق شاھماتچى مەھمۇدبەگ بىلەن قۇمۇللۇق شاھماتچى ئابدۇللابەگ چۈشتى. ئۇلار ئويۇننى ئاسانلا تۈگەتتى. ئابدۇللابەگ يېڭىلىپ قالدى. ئابدۇللابەگ ناخشا ـ ئۇسسۇلغا

ئۇستا ئىدى، شۇڭا قولىغا شاھمات تاختىسىنىڭ يېرىمىنى ئېلىۋېلىپ داپ قىلىپ چېلىپ ناخشا ئېيتتى:

ھەر كىشىكى مات بولسا ئىككى پىل بىلەن،
دەردى چىقمايدۇ ئىككى ئون بەش يىل بىلەن.

ھەممىسى قاتتىق كۈلۈشۈپ كەتتى. ئابدۇللابەگنىڭ ناخشىسىمۇ، داپ چېلىشىمۇ، پۇت ـ قولىنى ئۇسسۇلغا كەلتۈرۈپ قويۇشلىرىمۇ ناھايىتى كۈلكىلىك ئىدى.

ئەمدى يەنە ئىلىلىق شاھماتچى جارۇللابەگ بىلەن شاسېلىمبەگ ئويناشقا باشلىدى.

جارۇللابەگ يېڭىۋالدى. شاسېلىمبەگ ئۇسسۇلمۇ ئوينىيالمايتتى، ناخشىمۇ ئېيتالمايتتى. شۇڭا، ئۇ يېڭىلىپ قېلىپلا: «ھەي، ماڭا ئۇۋال بولدى. مەن خىيالىمدا چوقۇم يېڭىۋالىمەنغۇ، جارۇللابەگ ناخشا ئېيتىپ بېرىدىغۇ، دەپ ئويلىغانىدىم. بىراق، كۈتمىگەندە مېنى يېڭىۋالدى. مەن ناخشىمۇ ئېيتالمايمەن، ئۇسسۇلمۇ ئوينىيالمايمەن. ئۇلۇغ ۋاڭ خوجام مېنى كەچۈرسىلە» دەپ ھەممىسىگە ناماقۇللۇقىنى بىلدۈردى. لېكىن، ۋاڭ جانابلىرى شاسېلىمبەگكە قارىماي دېدى:

— ئويۇن توختاتقاندا نېمە دېيىشكەنىدۇق؟ بىلگىنىنى قىلىپ بەرسۇن.

— خوش ۋاڭ خوجام، — دېدى شاسېلىمبەگ. ئارقىدىن ئۇنىڭ ئورنىدىن تۇرغانىدەك قىلغىنىنى ھەممىسى كۆردىيۇ، شاھمات قويۇلغان ئۇستەلنىڭ ئاستىدىن قانداق ئۆتۈپ كەتكىنىنى ھېچكىم پەم قىلالمىدى.

— بولدىمۇ، — دېدى شاسېلىمبەگ دوپپىسىنى ئوڭلاپ كىيىپ تۇرۇپ. ھەممىسى بۇ ناھايىتى تېز ھەرىكەتكە ھەيران قېلىپ قاتتىق كۈلۈپ كېتىشتى. ۋاڭ كۈلكىسىنى تەستە بېسىپ شۇنداق دېدى:

— بۇ بەگنىڭ چامباشچىلىقتا داڭقى بار. بۇ كىشى دادام بىلەن بېيجىڭغا بارغاندا خاننىڭ چامباشچىلىرى بىلەن ئېلىشىپ ئۇلارنى يېڭىۋالغانىكەن. خاننىڭ چامباشچىلىرى بۇ ئادەمگە باش قويۇپ، بېيجىڭدا قېلىشنى تەلەپ قىپتۇ، بىراق دادام قويۇپ بەرمەپتۇ.

— قويۇپ بەرگەن بولسا بېيجىڭدا قالاتتىلامۇ، — دەپ سورىدى ئېلىلىق مېھمانلاردىن بىرى.

— قالغان بولسام بۇگۈنكىدەك خىجالەتچىلىك تارتماس ئىدىم، — دەپ قىزىقچىلىق قىلدى شاسېلىمبەگ.

«ئەمدى ئويۇننى نەدىن باشلاش كېرەك، — دەپ ئويلايتتى مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ، — ماۋۇ ئىككىسىنى ئىككى ئېلىلىق يېڭىۋالدى. بۇلار بوش ئەمەس ئىكەن.»

— ئەمدى ۋاڭ جانابلىرى غۇرۇرى بىلەن ئويناپ كۆرسۇن، — دېيىشتى ھەممىسى.

— بولىدۇ، — دېدى ۋاڭ چاپىنىنىڭ يەڭلىرىنى ئۇستىگە سەل قايرىپ شاھمات ئالدىغا كېلىپ ئولتۇرۇپ. غۇرۇرىمۇ ھۆرمەت - ئېھتىرام بىلەن ۋاڭغا قارىمۇقارشى ئولتۇردى. غۇرۇرى ئافغان، بەلخ، كەشمىر، ئەرەب ئەللىرىدە يۈرگەندىمۇ شاھزادىلەر بىلەن شاھمات ئوينىغان، نۇرغۇن قېتىم ئۇلارنى يېڭىۋالغانىدى. بۈگۈن بولسا غۇرۇرىنى سۇر باستى. ئۇ ۋاڭ جانابلىرىغا قاراپ سەل ئەيمەنگەندەك كۆلۈمسىرىدى. ۋاڭ ئۆزىگە بولغان چەكسىز ئىشەنچ بىلەن كۆلۈمسىرىدى. ساراي ئىچى جىمجىتلىققا چۆمدى. ھەممىسىنىڭ دىققىتى شاھ، ۋەزىر، پىل ۋە لەشكەرلەرنىڭ سۈرىتى ئويۇلغان شاھمات ئۇرۇقلىرىغا تىكىلدى.

ئويۇن باشلاندى. ئىككىسىلا پەم - پاراسەت بىلەن شاھمات ئۇرۇقلىرىنى يۆتكىمەكتە ئىدى. مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ باشتا غۇرۇرىنىڭ پەمىگە ھەيران قالدى، ئەمما بىر پىكىر يۈرگۈزۈپلا غۇرۇرىنىڭ ئالدىنى توستى.

ئۇلار «پىل ئېيىن» ئويۇننى ئوينىغانىدى. «پىل ئېيىن» ئويۇنى شاھماتنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى بىر رىۋايەت بولۇپ، رىۋايەتتە مۇنداق دېيىلىدۇ: خېلى زامانلار بۇرۇن بىر پادىشاھ ئۆتكەنىكەن. پادىشاھنىڭ دۆلىتى راسا روناق تېپىپ، مەمۇرچىلىق بولۇۋاتقان يىللاردا بۇ دۆلەتكە خىرىس قىلىپ كېلىۋاتقان بىر قوشنا دۆلەت پادىشاھى بۇ دۆلەتكە ھۇجۇم قىپتۇ. بۇ پادىشاھنىڭ لەك - لەك لەشكەرلىرى چىقىپ ئۇرۇش قىلىسىمۇ، دۈشمەنگە تەڭ كېلەلمەپتۇ. ئاخىر نۇرغۇن لەشكەرلىرى قىرىلىپ كېتىپتۇ. بۇ خەتەرلىك ئەھۋالنى بىلگەن پادىشاھ ئەقىللىق ۋەزىرى بىلەن دۇنيالىقتا تاپقان بىرلا ئوغلىنى (ئۇنىڭ باتۇرلۇقىغا ئىشىنىپ) ئۇرۇشقا سەركەردە بولۇشقا ئەۋەتىپتۇ. ئۇلار ئۇرۇشۇپتۇ - ئۇرۇشۇپتۇ، ئاخىر پادىشاھنىڭ ئوغلى دۈشمەننىڭ قورشاۋىدا قېلىپ ھالاك بوپتۇ. پادىشاھ ئوغلىنىڭ ھالاك بولغانلىقىنى ئاڭلاپ زادىلا ئىشەنگۈسى كەلمەپتۇ. ۋەزىر قانچە چۈشەندۈرسىمۇ پادىشاھ قايىل بولماپتۇ، ئاخىر پادىشاھ: «سىز ماڭا مۇشۇ ئۈستەل ئۈستىدە ئوغلۇمنىڭ قانداق ھالاك بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈڭ» دەپ تۇرۇۋاپتۇ. بۇ ئەقىللىق ۋەزىر پادىشاھتىن بىرنەچچە كۈنلۈك مۆھلەت سوراپ چىقىپ كېتىپتۇ ھەم پادىشاھقا ئوغلىنىڭ قانداق ھالاك بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈشنىڭ چارىسىنى ئىزدەپ بىر شاھمات ياساپتۇ. ئاخىر پادىشاھنىڭ ئالدىغا كىرىپ شاھماتنى يېيىپ «پىل ئېيىن» ئويۇنى يۇرۇشىدە ئويناپ كۆرسىتىپتۇ. بۇنىڭدا ئوغلىنىڭ ئون سەككىز قېتىم يېڭىلىپ ئاخىر قولغا چۈشۈپ قالغانلىقى ئايان بوپتۇ. پادىشاھ ئوغلىنىڭ ئۇرۇشتا نۇرغۇن قېتىم باتۇرلۇق قىلغان بولسىمۇ، ئون سەككىز قېتىم يېڭىلگەنلىكىگە، ئاخىر ھالاك بولغانلىقىغا ئىشىنىپتۇ.

ۋاڭ جانابلىرى بىلەن غۇرۇرنىڭ شاھمات ئويىنىشى ناھايىتى ئۇزاققا سوزۇلدى. چۈشلۈك تاماققا تەكلىپ قىلغۇچىلارمۇ كىرىپ، جىمجىتلىققا چۆككەن ھالدا تۇرۇپ قېلىشتى.

شۇنداق قىلىپ، پىلغا مىنگەن شاھزادە ئون سەككىز قېتىم مات بولدى.

— ۋاڭ جانابلىرىغا قايىلمەن، — دېدى غۇرۇرى بىر ئۇھ دەۋالغاندىن كېيىن. ھەممىسى چاۋاك چېلىپ تاماشا قىلىشتى.

— ئەمدى قانداق قىلىمىز؟ — دېدى ۋاڭ غۇرۇرىغا قاراپ.

— مەن تېخى ۋاڭ خوجامنىڭ خەزىنىسىنىڭ يېرىمىنى ئەكېتەرمەن، دەپ ئويلىغانىدىم. ماڭا ئانچىكى ئۇۋال بولدى، ھازىرغىچە ھېچكىمدىن يېڭىلىپ باققىنىم يوق ئىدى.

— مەنمۇ ھازىرغىچە ھېچكىمنى يېڭىپ باققىنىم يوق ئىدى، — دېدى ۋاڭ چاقچاق قىلىپ. ئەتراپتىكىلەر كۈلۈشۈپ كەتتى. ۋاڭ يەنە قوشۇپ قويدى، — ئۆزلىرى باشتىلا تەمتىرەپ قالدىلا.

— ئۇنداق ئەمەس، جانابلىرىدىن سەل ئەيمەندىم، لەك - لەك لەشكەرلەر بىلەن باستۇرۇپ كېلىۋاتسىلا، ئامال قىلالماي ھەر تەرەپكە پىتىراپ قېچىپ باقتىم. پىل مىنمەي ئات مىنسەم بوپتىكەن، دەپ قالدىم. لېكىن، يېڭىلگىنىمگە تەن بەرمەي، ئون سەككىز قېتىم ئېلىشتىم. جانابلىرى كۈچلۈك كەلدىلە.

— بۇ يەردە گەپ پىل ياكى ئات مىنىشتىمۇ ئەمەس، كۈچنىڭ كۆپلۈكىدىمۇ ئەمەس، پەقەتلا پەم - پاراسەتتە. ئۆزلىرى ئالدى بىلەن نېمە ئۈچۈن يېڭىلىۋاتىمەن، دېگەننى ئويلاشلىرى كېرەك ئىدى. ھېچ نەرسىنى ئويلاپ باقماي، ئاچچىق بىلەن تىركىشىۋەرسە ھالاك بولىدىغان گەپ.

— شۇنداق، ۋاڭ ئالىيلىرى، پەم - پاراسەتتە سىلىگە يېتىدىغانلار كەم، — دېدى نەمىتۇللابەگ ۋاڭنىڭ سۆزلىرىگە قايىل بولۇپ.

— ئۇنداق دېگىلىمۇ بولمايدۇ، مەن غۇرۇرى جانابلىرىغا قايىلمەن، — دېدى ۋاڭ، ئاندىن گەپنى يۆتكىدى، — ئەمسە مۇنداق بولسۇن، ھازىر تاماق يەيلى، تاماقتىن كېيىن ئىللى ناخشىلىرىنى ئاڭلايلى، بولامدۇ؟

ھەممەيلەن: «ۋاك خوجامغا رەھمەت» دېگىنىچە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ قوللىرىنى يۇيۇشتى.

*　　　　*

ئىلىلىق مېھمانلار قومۇلنىڭ ياخشى تائاملىرى بىلەن كۇتۇلمەكتە، تەرەپ ـ تەرەپتىن ئوردىغا تەكلىپ قىلىنغان داڭلىق ئاشپەزلەر ئۆزلىرىنىڭ ھۈنەرلىرىنى نامايان قىلماقتا ئىدى. كاۋاپلاردىن ئارقار كاۋىپى بەكمۇ مەززىلىك ئىدى. چۈنكى، ئارقار تاغدا ياشايدىغان بولغاچقا، تاغنىڭ دورا ئۆسۈملۈكلىرى تەن ـ تېنىگە سىڭىپ گۆشى بەكمۇ تاتلىق بولىدۇ. مېيى ئۆزىگە سىڭدۈرۈلۈپ پىشۇرۇلغان ئاق قۇ كاۋىپى تېخىمۇ مەززىلىك ئىدى. قىرغاۋۇل كاۋىپى ۋە كەكلىك كاۋاپلىرى پۈتۈن ھالىتىدە تونۇردا پىشۇرۇلاتتى. تاماقلاردىن گۆش پولۇ، مانتا پولۇ، پۇرچاق پولۇ (يېشىل پۇرچاق بېسىلىپ ئېتىلگەن پولۇ)، نوقۇت پولۇ؛ تاي گۆشى قوردىقى، كالا گۆشى قوردىقى، پاقلان گۆشى قوردىقى ئېتىلەتتى. نانلاردىن ماي قويۇلغان قېلىن كاكچا، يۇملاق توقاچ، كۆمەشتان نان (بۇنى تاغدىن كەلگەن مېھمانلار سۈت ـ قايماق بىلەن پىشۇرۇپ ئەكەلگەن)، قاتلىما، پېتىر قاتلىما، قېلىن پوشكال (تۇخۇمغان پوشكىلى)، نېپىز پوشكال، بوغۇرساق، قۇيماق قاتارلىقلار ھازىرلاندى.

ئىچىملىكلەردىن تۆگە قىمىزى، ئات قىمىزى، ئۈزۈم غورىسىدا ئېچىتىلغان مۇسەللەس، سەۋزىدە ئېچىتىلغان مۇسەللەس قاتارلىقلار تەييارلاندى.

مېۋە ـ چېۋىلەردىن قومۇلنىڭ قوغۇن قېقى، باغداشنىڭ ئالما قېقى، چاھارباغنىڭ شاپتۇل قېقى، قارادۆۋە، لاپچۇقنىڭ چىلىنى، قۇرۇق ئۈزۈمى، ئاستانە، قارىتالنىڭ يېڭى پىشقان قوغۇن ـ چىلگىلىرى، ئارىتامنىڭ ئۆرۈك ـ كىشمىشلىرى

سورۇن ـ سورۇنلارغا تولۇق قىلىپ تىزىلدى، مېھمانلار بۇ كۈتۈشلەردىن ناھايىتى رازى ئىدى.

تاماقتىن كېيىن، ۋاڭ خوجام باشلىق شاھماتچىلار، شاھمات ھەۋەسكارلىرى يەنە ھېلىقى شاھمات سارىيىغا يىغىلدى.

غۇرۇرى تەمبۇرنى قولىغا ئېلىپ ئورۇندۇققا ئولتۇردى ـ دە، ئوڭ پۇتىنى سول پۇتىنىڭ ئۈستىگە ئېلىپ، تەمبۇرنى ئوڭ تىزىغا قويۇپ، رۇسلىنىپ ئولتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، تەمبۇرنى ناخۇن بىلەن چېكىپ چېلىشقا باشلىدى. ئۇ تەمبۇرنى بىرپەس چالغاندىن كېيىن، ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان بىر ئاھاڭغا يۆتكەپ ناخشا باشلىدى:

ۋادەرىخا، دەردى بىلەن،
مەن ئادا بولدۇم نىتەي.
دۇررى ـ گۆھەرنى يىتتۇردۇم،
تاپمىدىم، ئۆلدۇم نىتەي.

ۋادەرىخا، ئۆتتى ئۆمرۈم،
ھەسرىتى ئارمان بىلەن.
قىلمىدىم زىكرى ۋاپانى،
بىر زامان جانان بىلەن.

غۇرۇرى ناخشىنى ئىككى كۇپلېت ئېيتقاندىن كېيىن، ئىككىنچى ئاھاڭغا يۆتكىدى:

باغۋەن باغىڭنى ئاچقىن،
مەن نىگارىمنى كۆرەي.
سايىدا كۆزى خۇمار،
مەستانە يارىمنى كۆرەي.

ناخشا ئۇچىنچى ئاھاڭغا يۆتكەلدى:

ئاھ ئۆلۈم باغرىمدا قويدى،
يۈز تۈمەن مىڭ داغىلار.
قەترە ـ قەترە سۇ بولۇپ،
ئاقتى يۈرەكتىن ياغىلار.

ئۇچىنچى ئاھاڭمۇ ئىككى كۇپلېت ئېيتىلىپ، تۆتىنچى ئاھاڭغا كۆچتى. غۇرۇرىنىڭ ناخۇن سالغان باش بارمىقى مۇڭلۇق رىتىمدا ئۇرۇلاتتى. تەمبۇرنىڭ زىل تارىلىرى كىشىنىڭ يۈرەك تارىلىرىنى چېكىپ ئۆتەتتى. ناخشىنىڭ ئىككىنچى ئاھاڭىدا بوش ئاۋاز بىلەن ناخشىغا جور بولۇۋاتقان ئىلىلىق مېھمانلار ئۇچىنچى ئاھاڭدىن باشلاپ ئاۋازىنى قويۇپ بەردى:

تەلىيىم بولسا مېنىڭ،
يانغان چىراغ ئۆچەرمىدى.
شۇ ئىشەنگەن تاغلىرىم،
ئاستى بىلەن كۆچەرمىدى.

ناخشىنىڭ ئاھاڭ، بېيىتلىرىدىن قارىغاندا، غۇرۇرىنىڭ دەردى بار ئوخشايدۇ، دەپ ئويلاپ قالدى ۋاڭ. بۇ ئاھاڭمۇ ئىككى كۇپلېت ئېيتىلىپ بەشىنچى ناخشىغا كۆچتى. شۇ تەرىقىدە سەككىز ناخشا ئېيتىلىپ توختىدى، ئىلىلىق مېھمانلار خۇماردىن چىققاندەك بىر ـ بىرىگە قاراپ كۈلۈپ قويۇشتى. باشقا مېھمانلارمۇ بۇ ناخشىلارنىڭ سېھرىي كۈچىگە ھەيران قالدى، يەنە بىرئاز ئاڭلىساق بوپتىكەن، دەپ قېلىشتى.
مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ مۇنداق دېدى:
— بۇ ناخشىلار ھەقىقەتەن قالتىس ئىكەن. قالغىنىنى ئاخشاملىقتا ئىلى مەشرىپىدە ئاڭلايلى.

مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ بۇگۇن ئۆز ھۇجرىسىدا مېھرىبانۇ خېنىم بىلەن چوڭ يولغا قارىتىلغان پەنجىرىسىنى ئېچىۋېتىپ، ئات يورغىسى مۇسابىقىسىنى كۆردى.

يانباغ كۆۋرۈكتىن ئالتۇنلۇقچە بولغان ئارىلىقتا ئاتلارنى يورغىغا سېلىش مۇسابىقىسى قىزىپ كەتكەنىدى. سەرخىل ئاتلار، رەت ـ رەت بولۇپ پۇشقۇرۇپ تۇراتتى. ئاتلارنىڭ ئېگەر ـ جابدۇقلىرى، يۈگەنلىرى كۈمۈشتىن ياسالغان بولۇپ، بەكمۇ ھەيۋەتلىك ئىدى. بويىنىغا قوڭغۇراق، قىزىل پۆپۈكلەر ئېسىلغان ئاتلارنىڭ ئۈستىدە بەگلەر، خوجىلار گىدىيىپ ئولتۇرۇشاتتى، بىر بۇرغا چېلىنىش بىلەن تەڭ ئاتلار سەپ تارتىپ يورغىلاشقا باشلىدى، ئۇتۇپ چىققانلارغا مۇكاپاتلار بېرىلدى.

نەچچە كۈندىن بېرى مېھرىبانۇ خېنىم قۇمۇللۇق خېنىم، ئاغىچىلار ھەمدە ئىلىلىق تۇغقانلىرى بىلەن قۇمۇلنىڭ ناخشا ـ سازلىرىنى ئاڭلىدى، ئۇسسۇللىرىنى كۆردى. بۇ ناخشىچى، نەغمىچىلەر قۇمۇلنىڭ نوم، باي، ئاداق، نېرىن، قوراي تاغلىرىدىن ئەكېلىنگەن ئايال ناخشىچى ـ سازەندىلەر ئىدى. قۇمۇللۇقلارنىڭ ئۇسسۇللىرى، بولۇپمۇ «چىراغ ئۇسسۇلى»، «داپ ئۇسسۇلى» ۋە «چىنە ئۇسسۇللىرى» ئۇنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى. بۇگۇن ۋاڭ ئائىلىرى بىلەن بىرلىكتە ئات يورغىسىنى كۆرۈپ بەك خۇشال بولدى.

قۇمۇلنىڭ ئوردا بەگلىرى، ئىلىنىڭ غۇرۇرى باشچىلىقىدىكى بەگ، ئۆلىمالىرى توخۇ سوقۇشتۇرۇش مۇسابىقىسى بولۇۋاتقان مەيدانغا قاراپ مېڭىشتى.

توخۇ سوقۇشتۇرۇشمۇ مۇھەممەت بېشىر ۋاڭنىڭ توي شەرىپى ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئويۇنلارنىڭ بىرى ئىدى. بۇ يەردە ئادەم ناھايىتى كۆپ بولۇپ، قولاقنى يارغۇدەك ئالقىش ـ سادالار ياڭراپ تۇراتتى. بەگلەرنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن مەيدان باشقۇرغۇچى خەلقنى تىنچلاندۇردى. بەگلەر ئالدىنقى رەتتىن ئورۇن ئېلىشتى.

توخۇ سوقۇشتۇرۇشنى باشقۇرۇۋاتقىنى مەمەدان ـ گەپدان بىر كىشى ئىدى. ئۇنىڭ ئېگىز بويى، ئۇزۇن بۇرۇتلىرى، ئەگرى قاشلىرى، يۇمۇق كۆزلىرى ناھايىتى كۈلكىلىك كۆرۈنەتتى. ئۇ بەگلەرنى، مېھمانلارنى كۆرۈپ گۈلقەقەلىرى ئېچىلىپ سۆزلەپلا كەتتى:

— مانا، ئويۇننىڭ راسا قىزىيدىغان، ئەڭ كۈچلۈك توخۇلارنىڭ ئېلىشىدىغان يېرىگە كەلگەنىدى. مېھمانلارنىڭ تەلىيى بار ئىكەن. توخۇ دېگەن بىر خاسىيەتلىك جانىۋار، ئويلاپ كۆرەيلى، ئۇنىڭ بېشىدىكى تاجىسى گۈزەللىكنىڭ ئالامىتى، ئۇ پادىشاھلارنىڭ تاجىسىدىن دېرەك بېرىدۇ. پۇتىدىكى دوكۇرى ئۇنىڭ قورالى، رەقىبى ئالدىدا جەڭگە كىرىشكە جۈرئەت قىلىشى ئۇنىڭ باتۇرلۇقىدىن دېرەك بېرىدۇ. يەنىچۇ تېخى، ئۇنىڭ داننى كۆرگەندە ھەمراھلىرىنى تەڭ يېيىشكە چاقىرىشى ئىنسانمۇ يېتەلمەيدىغان ۋاپادارلىقتىن دېرەك بېرىدۇ. تاڭ ئاتقاندا چىللىشىچۇ تېخى، ھەممە ئىشتا ئىنساننىڭ ئالدىدا ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. يەنە مېكىيانلىرىنىڭ ياتاق تالاشماي تۇخۇم بېرىشى ئۇلارنىڭ كەڭ قورساق، سېخىيلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئەمدى خالايىق دىققەت قىلايلى، — غۇرۇرى بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ ھەيران قالدى. «راست ئېيتىدۇ، راست ئېيتىدۇ. بۇ يامان گادايكىنە، توخۇدەك، ھېچكىم نەزىرىگە ئىلمايدىغان بىر جانىۋارنى ناھايىتى ياخشى تەرىپلەپ ئۆتتى. توۋا، ئاۋام خەلق ئىچىدە دانالار ئاز ئەمەس ئىكەن...» — ئەمدى شادىئاخۇن بىلەن ھادىئاخۇننىڭ توخۇلىرى مەيدانغا چۈشىدۇ.

بىر قىزىل توخۇ بىلەن ئاق توخۇنى ئىگىلىرى بىر ـ بىرىگە قارىتىپ قويۇپ بېرىشتى. توخۇلار بويۇن تۈكلىرىنى تىك قىلىشىپ، قاناتلىرىنى كېرىپ، تۇمشۇقلىرى بىلەن چوقۇشۇپ، پۇتلىرى بىلەن تېپىشىپ، دەرغەزەپ بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتتى. چىرايلىق قاناتلار توختىماي يۇلۇنۇپ، توخۇلارنىڭ نەلىرىدىندۇر قانلىرى ئېقىپ، قاناتلىرىنى بوياشقا باشلىدى. لېكىن، ئۇلار

توختىماي ئېلىشاتتى، كۆزلىرىنى چوقۇپ قارىغۇ قىلىشتى، يەنە توختىمىدى. ئاخىر ئىككى توخۇ بىراقلا يىقىلدى. پۇتلىرىنىڭ پەيلىرى تارتىشىپ، تېنى تىترەپ جان تالىشىشقا باشلىدى.

مەيداندىكىلەر گاھ توخۇلارغا ئىچ ئاغرىتىپ جىمىپ قېلىشاتتى، گاھ قىيقاس ـ چۇقان كۆتۈرۈشەتتى. بۇ مەنزىرىدىن تەسىرلەنگەن نەمىتۇللا تەيجى بىلەن غۇرۇرىبەگ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ يانچۇقىدىن بىرمۇنچە پۇل ئېلىپ ئىككى توخۇنىڭ ئىگىسىگە تۇتقۇزدى. بۇ ئىككىيلەن مەيداننى باشقۇرغۇچى بەگلەرگە قاراپ: «رەھمەت بەگلىرىم، رەھمەت بەگلىرىم» دېگىنىچە ئېگىلىپ تەزىم قىلدى.

مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ بۇ قېتىمقى توخۇ سوقۇشتۇرۇشتىن خەۋەر تېپىپ ناھايىتى خۇش بولدى. ئۇ ھېلىقى مەيدان باشقۇرغۇچىغا بىر كالا، ئىككى قوي، ئىككى تاغار بۇغداي ئىنئام قىلدى.

*　　　　*

تويىنىڭ توققۇزىنچى كۈنى يۈز ئاچقۇ كۈنى بولدى. ئاغىچا خېنىملار بىلەن ئاپپاق ئايلالار چوڭ سارايغا يىغىلدى. ئۇلار ئەرلىرىنىڭ مەرتىۋىسىگە، ئۆزلىرىنىڭ جەددى ـ جەمەتىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنلىكىگە قاراپ، گىلەم ئۈستىگە زەدىۋال ياقىلاپ سېلىنغان ئەتلەس كۆرپىلەردىن ئورۇن ئالدى. ئايالالارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ھەر خىل تاۋار، دۇخاۋىلاردا تىكىلگەن، ئېتەك چۆرىلىرىگە چىلتەك ياكى كىمخاب تۇتقان چەكلىك لىمچا، ئىچىگە ھەر خىل يىپەك رەختتىن گۈل ئىشلەنگەن كۆڭلەكلەرنى كىيگەنىدى. بېشىغا چاچما تىكىلىپ جىيەكىگە ئالتۇن قاداق تۇتۇلغان ياكى كىمخاب، تەتىللادىن تىكىلىپ، ئالدىغا موخازا قادىغان دوپپىلارنىڭ ئۈستىدىن چاچما گۇللۇك زوچۇ لېچەكلەرنى، بۆرتمە شاللارنى سالغانىدى. قۇللىرىدا، قۇلاقلىرىدا

ئالتۇن زىبۇزىننەتلەر پارقىراپ تۇراتتى. خىزمەتچىلەر ئۇلارنى قۇش قاناتلىرىدا قىلىنغان يەلپۈگۈچلەر بىلەن يەلپۈپ تۇراتتى. بۇ چاغدا قىز تەرەپنىڭ يەڭگىسى بىر تەتىللا كۆرپىنى كۆتۈرۈپ كىرىپ تۆرگە يايدى، ئالدىغا نەقىشلەنگەن يوغان شىرە قويۇپ، ئۈستىگە داستىخان سالدى، ئاندىن ئىككى قىز مېھرىبانۇ خېنىمنى قولتۇقلىغان پېتى سارايغا ئېلىپ كىردى. ئولتۇرغانلارنىڭ ھەممىسى دوررىدە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، خېنىمغا تەزىم قىلىپ ئېھسەنلىك سورىدى. قىز تەتىللا كۆرپە ئۈستىدە ئولتۇرغاندىن كېيىن قىزغا كۆمۈش پەتنۇستا چاي تۇتۇلدى. قىز قولىدىشى چاينى ئېلىپ، قىزغا ئىچۈرگەندەك قىلىپ ئىككى قوللاپ چىنىنى ياندۇردى. شۇنىڭ بىلەن قىزنىڭ ئالدىغا قويۇلىدىغان نەرسىلەر پەتنۇس ـ پەتنۇسلاردا توشۇلۇشقا باشلىدى. ئالدى بىلەن بىر پەتنۇستا ئالتۇن قۇببە ئورنىتىلغان ئاسمان رەڭدىكى يىپەك پۈركەنچە رومال قويۇلدى. بۇ رومالنى قۇمۇلدىكى ئۈستىلار ئۆزى لايىھىلىگەن بولۇپ، رومالنىڭ ئوتتۇرىسىغا چوڭراق ئالتۇن قۇببە، ئەتراپىغا يەنە سەل كىچىكرەك ئالتۇندىن ياسالغان گۇل، چۆرىسىگە ئۇنىڭدىنمۇ كىچىكرەك ئىشلەنگەن گۇل ئورنىتىلغانىدى. بۇ پۈركەنچە رومالنى يېيىپ كۆرسە، ئالتۇن گۇللىرى تولۇن ئاي ئەتراپىدىكى سانسىزلىغان يۇلتۇزلارغا ئوخشايتتى. بۇنىڭغا ئون ئالتە سەر ئالتۇن ئىشلەنگەنىدى.

ئىككىنچى پەتنۇستا مەرۋايىت تۇتۇلغان ئاق بۆرتمە شال قويۇلدى. بۇ رومالنىمۇ قۇمۇلنىڭ ئۇستىلىرى لايىھىلىگەن بولۇپ، ئەتراپى چۇچىلىق، پۈتۈن يېرىگە مەرۋايىت قادالغان. بۇ رومالنى يېيىپ كۆرسە، ئاق قار، كۆك مۇز قاپلاپ تۇرغان تەڭرىتاغلىرى، تەڭرىتاغلىرىدىن ئېقىپ چۇشۇۋاتقان دەريا، سانسىزلىغان ئېرىق ـ ئۆستەڭلەر كۆز ئالدىغا كېلەتتى.

بولاردىن باشقا يەنە بىرقانچە پەتنۇستا چاچما تىكىلگەن لېچەكلەر، قىشلىق يۇڭ ياغلىقلار قويۇلدى. يەنە ئىككى پەتنۇستا كېزەكلىرى تارراق، تۆپىسى تېيىزرەك تىكىلگەن چاچما دوپپا، كالۋۇتۇن بېسىلغان دوپپا، تەتىللادىن تىكىلگەن دوپپا قويۇلدى. دوپپىلارنىڭ ھەممىسىگە دېگۈدەك ئالتۇن قاداق، ئالتۇن موخازىلار قادالغانىدى. يەنە ئون پەتنۇستا ئېتەك چۆرىلىرىگە چاچما تىكىلگەن ياكى كالۋۇتۇن بېسىلغان چەكلىك سۇلەيسۇن، قاما، كۆرپە تۇتۇلغان چاپانلار، قىسقا، قويۇنلۇق چاپانلار، ھەر خىل كۆڭلەكلەر، رۇم شايىسى، مەككىنىڭ مەخمىلى، ھىندىستان دۇخاۋىسى، خوتەن ئەتلىسىدىن تىكىلگەن كۆڭلەكلەر؛ يەنە بەش پەتنۇستا چىرايلىق ئاياغلار، ھەر خىل مەخمەل، دۇخاۋىلاردىن تىكىلگەن قىسقا ئۆتۈكلەر قويۇلدى. ئۆتۈكلەرنىڭ ئۇچى ۋە قونچىغا كۈمۈشتىن گۈللۈك نەقىشلەر ئىشلەنگەنىدى. يەنە تۆرلۈك چاچما تىكىلگەن ئاياغلار، پايپاقلار قويۇلدى، يەنە ئىككى پەتنۇستا ئۈپا ـ ئەڭلىك، قاشلىق، پۇراقلىق نەرسىلەر — ئىپار ـ زەپەر، مۇشك ـ ئەنبەرلەر بار ئىدى. بولارنىڭ ئىچىدە ئەڭ كۆزنى چاقنىتىدىغىنى زىبۇزىننەتلەر ئىدى.

قىز تەرەپ مېھمانلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ رەھمەت ئېيتىشتى. ئاخىردا ئىككى تەرەپنىڭ يۈز ئاچقۇ بېيىتلىرىنى ئېيتىشىش باشلاندى. قائىدە بويىچە قىز تەرەپ ئاۋۋال بېيىت باشلىدى:

ئۇنچىنى ئۇنچىگە تىزدۇق چىن سەدەپ بولغايمۇ دەپ،
كۆڭلىمىزنى ئۆزلىرىگە بەردۇق مېھرىبان بولغايمۇ دەپ.
مېھرىباندۇر ئۆزلىرى، شېرىن ـ شېكەر سۆزلىرى،
گۇناھ قىلساق كەچۈرگەيلا پادىشاھىم ئۆزلىرى.

*　　　　*

ئېگىز دۆڭنىڭ كۆلەڭگىسى ساينى تالىشۇر،
ياخشى بىلەن يولداش بولساق خويمۇ يارىشۇر.

*　　　　*

دەرەخ بولسا ئېگىز بولسا ئېگىلمەس بولسا،
يېشىل - يېشىل يوپۇرماقى تۆكۈلمەس بولسا.
ياخشى ئادەم يامانلارنى دورىماس بولسا،
بىر ياخشىغا بىر يامانىى بۇيرۇماس بولسا.
ئىككى ياخشى بىر بولغاندا ئايرىلماس بولسا.

— رەھمەت، رەھمەت، دېيىشتى ئايالىلار.
يىگىت تەرەپ تۆۋەندىكى بېيىتنى ئېيتتى:

چەكسەك ساندۇق ئاچىلدى، گۈللىرى باشقا ساچىلدى،
خېنىم بالامنى بىر كۆرۈپ خەستە كۆڭۈللەر ئاچىلدى.

*　　　　*

خېنىم بالام ئاي ئىكەن، قارا قاشى يا ئىكەن،
بۇلاققا ئوخشاش كۆزلىرى ئاي يۈزىگە نۇر ئىكەن.

*   *

ئالتۇن تىللانى ئالدۇق، چىنە تەخسىگە سالدۇق،
چىرايلىقلىقىنا خېنىمنى ئۆز ئىلكىمىزگە ئالدۇق.

*   *

ئالتۇن تاينى مىندۇق بىز، ئالتۇن تاغقا چىقتۇق بىز،
ئۆزلىرى بىلەن توي قىلىپ، مۇرادىمىزغا يەتتۇق بىز.

*   *

تال ئۇچى تالغا يېتىشتى، تال ئۇچى تالدىن يىراق،
مەيلىمىز خېنىم بالامغا چۇشۇپتۇ، نە قىلاي ئۆيلەر يىراق.
ئۆي يىراقى بولسا بولسۇن، كۆڭۈل يىراقى بولمىسۇن،
ئىككى بالامنىڭ ئوتتۇرىسىدا ۋەدە يالغان بولمىسۇن.

— رەھمەت، رەھمەت، ـ دېيىشتى مېھمانلار.
شۇنىڭ بىلەن قۇمۇلدىكى توققۇز كۇنلۇك توي ئاخىرلاشتى.

سەككىزىنچى باب

بۇ شەھەرنىڭ غەربىي تەرىپىدە ئون مو يەرنى ئىگىلىگەن چوڭ دەرۋازىلىق بىر هويلا بار. بۇ هويلىنىڭ ئالدىدا قېرىپ، شاخلىرى شۇپۇرغا ئايلىنىپ قالاي دېگەن، يىلتىزلىرى كۆرۈنۈپ، غولى هۇرمەك ـ هۇرمەك بولۇپ كەتكەن بىر تۈپ قارىياغاچ دەرىخى بار. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ قارىياغاچ ئەبەيدۇللا تارخانبەگ دەۋرىدە تىكىلگەنىكەن. بۇ هويلىنىڭ ئۆيلەرگە تۇتاش كەڭ سەيناسىدا مەپە تۇرىدىغان، ئات باغلايدىغان جايلىرى ۋە ئات ئوقۇرلىرى كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدۇ. هويلىغا كىرگەن هامان ئات تېزىكىنىڭ سېسىق پۇرىقى بۇرۇنغا ئۇرۇلىدۇ. هويلىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى ئۆيلەر بىر ـ بىرىگە تۇتاش سېلىنغان بولسىمۇ، ئايرىم ـ ئايرىم ئىشىكلەردىن كىرىپ ـ چىققىلى بولىدۇ. ئۆي ـ هويلىلارنىڭ تاملىرى پىشقىن بىلەن سۇۋالغان بولسىمۇ، ئۇزاق يىللارغىچە قايتا سۇۋالمىغاچقا، تامنىڭ ئاياغ تەرەپلىرى بەكلا مەينەتلىشىپ كەتكەن، بەزى جايلىرىنىڭ سۇۋاقلىرى چۈشۈپ كەتكەنىدى. بۇ يەردە ۋاڭ ئەۋلادىدىن بولغان سۇۋۇربەگ ئولتۇراتتى. سۇۋۇربەگ مۇھەممەت بېشىر ۋاڭنىڭ دادىسى ئەردىشىر ۋاڭ بىلەن بىر نەۋرە بولغان نوشابەگىنىڭ ئوغلى ئىدى. ۋاڭلىق شەجەرىسى بويىچە ئېيتقاندا، مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ بىلەن بىر ئەۋرىلەردىن بولاتتى. ئۇلارنىڭ ياش قۇرامى تەڭ بولسىمۇ كۆرۈنۈش جەھەتتە خېلىلا پەرقلىنەتتى. مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ قامەتلىك، چىرايلىق، سالاپەتلىك ئادەم ئىدى. سۇۋۇربەگ بولسا بويى پاكار، كۆزى كىچىك، يۈزى سوزۇنچاق، بېشى يوغان، پۇتى قىسقا ئادەم ئىدى، سۆزلىسە ئاۋازى توم چىقاتتى. كىشىلەر ئۇنى «غاز قاپاق»

دېيىشەتتى. ئۇ دائىم: «ئالىلاتائالانىڭ كۆزى بىزگە كەلگەندە كۆرمەي قالدى، بولمىسا مېنىڭ ئۇلۇغ بوۋام ۋاڭ بولغان بولسا، بۇ ۋاڭلىق بېشىمغا ئەمەس، ماڭا تەئەللۇق بولاتتى» دەپ يورەتتى. شۇڭا، ئۇ ئۆزىنى بەزىدە «گوڭ» دېسە، بەزىدە «تەيجى» دەپ ئاتىۋالاتتى. ئۇ تولا چاغلاردا پوقراغا: «ماڭا بويسۇنغىنىڭ بىلەن بېشىمغا بويسۇنغىنىڭنىڭ نېمە پەرقى، مەنمۇ بەرىبىر ۋاڭ ئەۋلادىغۇ» دەپ زورلۇق قىلاتتى. ئوردىغا كەلگەن بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ لەقىمىنى تارتىپ «هەي، تېرە كۆت جارۇپكەش[1] ئوردا ئالدىنى ئوبدان تازىلىمايسەنغۇ»، «هەي، بۆكى چوڭ كاتىگال[2] ماۋۇ يەرنىڭ تام سۇۋاقلىرى ياخشى بولماپتۇ» دەيتتى، هەتتا ئوردا ئاشخانىلىرىغا كىرىپ «غۇنچەچى قولۇڭنى يۇدۇڭمۇ؟» دەپ ئۇنىڭ چىشىغا تەگسە، «هەي قوم داخان پاراز (ئاشپەز) نەچچە ئون يىلدىن بېرى تاماق ئېتىسەن، كىم سېنىڭ تامىقىڭنى ماختاپ يېگىنى بار» دەپ ئۇنىڭغا چېقىلاتتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ بەگنىڭ كەينىدىنلا ئۇنى تىللاشلار باشلىنىپ كېتەتتى: «ۋاي بېشى يوغان غاز قاپاق، تاسما يېگەن ئىتنىڭ خۇيى ئۆلگۈچە قالماس دېگەندەك، يا بۇنىڭ ئاغزىدىن كىشى خۇشال بولىدىغان بىرەر ئېغىزمۇ سۆز چىقىپ باقمىغان، كۆڭلى يامانىنىڭ ئاغزى چىت ـ تىكەن دېگەن شۇدە...»

مۇهەممەت بېشىر ۋاڭ ئۇنىڭ خۇي ـ پەيلىنى بىلگەچكە ئۇنىڭغا يول قويۇپ كەلدى، هەتتا ئۇنى ئوردىدا گوڭلۇق دەرىجىسى بىلەن تەيجىلەر قاتارىدا كۆرۈپمۇ كەلدى، لېكىن ئۇ بۇنىڭغا زادىلا رازى ئەمەس ئىدى. ئۇ بەزىدە قىمار ئويناپ ئۇتتۇرۇۋەتسە، بەزىدە ئەپيون تارتىپ ياتاتتى. كۆپ ۋاقىتلاردا هاراق ئىچىش ئۇنىڭغا ئادەت ئىدى. ۋاڭ خوجامنىڭ توي

---

① جارۇپكەش ــ تازىلىق قىلغۇچى.

② كاتىگال ــ لايچىلىق قىلغۇچى.

كۆنلىرىدىمۇ ئۇ يەنە خان ئامبىلىنىڭ جىيەكچىلىرى هاراق ئىچىدىغان كىچىككىنە قاۋاقخانىدىن بىر خۇمرا هاراقنى ئېلىپ ئۆيىگە قاراپ ماڭدى.

ئۆيدە مىنىس ئاپپاقنىڭ دېدىكى چۆچۈرە تۇگۇۋاتاتتى. مىنىس ئاپپاق قېشىغا ياپىپىشىل ئوسما قويۇپ، كۆزىگە سۈرمە تارتىپ، ئىككى مەڭزىگە شاپتۇل چېچىكىدە ئۆزى ياسىۋالغان ئەڭلىكنى سۈرۈپ، ئىلمە ئىلىنغان گىل رەڭ زوچۇ كۆڭلەك ئۈستىگە كۆك تاۋاردا ئېتىكىگە چاچما تىكىلگەن پەشمەت كىيىپ، كىمخاب كۆرپە ئۈستىدە ئولتۇراتتى. ئۇ هەر دائىم «مەن دېگەن خېنىم» دەپ ئۆزىگە تەمەننا قوياتتى. ئۇ ئۆز ـ ئۆزىگىمۇ ياكى چۆچۈرە تۇگۇۋاتقان دېدىكى سارەگىمۇ ئەيتاۋۇر بىرنەرسىلەرنى دەۋاتاتتى:

— ئوت ئارىلاپ ياپشاڭ، غون ئارىلاپ تاۋۇز، ها... ي، نېمە قويۇپتۇ بىزگە، نەزەر تەگسە پاشىغا، سۈمۈرغ كېلىۇر قاشىغا، ها... ي، كۆنلەرنىڭ بىرىدە ئېشەكتىن سىيرىلىپ قالغان تاغاردەك سىيرىلىپ قالامدۇ، تېخى. هەي، ماڭا قارا، مىنىس خېنىم مۇنداق دېدىغۇ دەپ دۈشمىنىم خامۇشقا دەپ سالما ـ هە، ئۇ جاپىدايوق [1] ئاڭلاپ قالسا قۇمۇلغا يايدۇ. گەپ قىلىۋاتىمەن ساڭا.

دېدەك بۇرۇلۇپ مىنىس ئاپپاققا قاراپ بىردەم هاڭۋېقىپ ئولتۇردى، ئاندىن:

— نېمە دەۋاتىدىلاكىن، ئاڭقىرالمىدىم خېنىم، — دېدى.

— هەي گاس، ئاڭقىرالمىغان بولساڭ بوپتۇ. سېۋەت بېغىدەك ئېگىلىشىنىلا بىلسەن. توۋا، يالاقچى يالاق بىلەن، تېجىمەل تاياق بىلەن، دەپ ئېگىلىپلا تۇرساڭ، يا سېنى ئۇرغىلى بولمىغان. مۆكمۇ دېسە گاستەك، گاسمۇ دېسە شاشتەك، راست ئېيتىمدۇ، هەر كۆڭۈلنىڭ ئۆزىگە ياققان يارى بار، تامغا چۈشكەن خام

[1] جاپىدايوق — قاتاردا يوق.

قاپاقنىڭمۇ ئۆزىگە تۇشلۇق ھالى بار، دەپ سەندىمۇ خېلى ھال بار جۇمۇ!

— خوش خېنىم، ئېغىلدىن ئات چىقىپ كەتسە سولىغىلى بولىدۇ، ئېغىزدىن گەپ چىقىپ كەتسە سولىغىلى بولمايدۇ. ئىپارلىق خالتىدىن ئىپارى كەتكەن بىلەن ھىدى قالىدۇ، خېنىم، — دېدى دېدەك.

— ھە، ھە، دە، دە، مەن سېنى مۆڭمىكىن دەپ، تىسارى[1] بولۇپ قاپتىمەن. ھەي، قارا ئالقاپ[2] ئولتۇرغىنىمنى، يىگىرمە يىلدىن بېرى تۇزۇكرەك گېپىڭنى ئاڭلاپ باققىنىم مۇشۇ بوپتۇ. سەن ئوتتۇز ياشقا كىردىڭ، مەن قىرىققا كىردىم. تويۇڭنى قىلىپ قوياي دېسەم، خەقلەر بۇ ھويلىغا ئىچ كۇيئوغۇللۇققا كەلگىلى ئۇنىمايدۇ. سېنىڭ بىلەن ئېجىل بولۇپ قاپتىمەن، شۇڭا سىرتقا چىقارغۇم كەلمەيدۇ، — دېدى.

مىنىس ئاپپاق ئۇ دېدەكنىڭ ئاخىرقى گېپىدىن سەل تەسىرلىنىپ قالغاندى.

— غەم قىلمىسىلا خېنىم، بۈركۈتنىڭ چاڭگىلى بولسا، توشقاننىڭمۇ خۇداسى بار.

ئۇلارنىڭ سۆزى بۆلۈندى. ھويلىدا سۇۋۇربەگنىڭ كېكىردىكىنى قىرىپ تۇكۇرگەن ئاۋازى ئاڭلاندى.

سۇۋۇربەگ ئۆيگە كىرىپلا قولىدىكى بىر خۇمرا ھاراقنى مورا ئۇستىگە قويدى، ئاندىن ئۇزۇن چاپىنىنى سېلىپ كاڭ ئۇستىگە تاشلىدى. سۇۋۇربەگنىڭ قاپاقلىرى سېلىنىپ، ئىچىدىن زەھەر قايناپ تۇراتتى. ئۇ خوتۇنىغا بىر قاراپ قويۇپ سورىدى:

— ئىلىلىق خېنىم قانداقراق ئىكەن؟

— ھى... ھى... ھى... — مىنىس ئاپپاق بوينىدىكى پوقىقىدا خىرىلداپ كۈلدى، — قانداق بولاتتى، ئەر دېسە

---

① تىسارى — بىخۇد.

② ئالقاپ — ئۇسساپ.

ئەرنىنى[1] چىشلەپ ئولتۇرغان بىر خېنىم چېغى، ئەتىسى كىرسەك بولتۇرقىدەكلا يورۇيدۇ. نېمىسىنى دەي. تۇۋا، چوقۇر خېنىم ئىكەن. بۇ يەردىن قىز تېپىلمىغاندەك يورت ئارىلاپ ئالغىنى شۇ، — مىنىس ئاپپاق بىردەم جىم تۇرۇۋېلىپ ئاندىن سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، — مېنىڭ سىڭلىم ئۇنىڭغا يەتمەسمىدى، گەپ قىل دېسە قاپاقتىن سۇ تۆكۈلگەندەك گۇلدۇر ـ گۇلدۇر قىلىدىلا، بۇرۇنلا بېشىرغا دەپ باقسىلا بولماسمىدى (ئەر ـ خوتۇن ئىككىلىسىلا مۇھەممەت بېشىر ۋاڭنى بېشىر دەپ ئاتايتتى). سىڭلىمنىڭ رۇخسارىدىن نى ـ نى مەلىكىلەر خىجىل. قۇشمۇ ئاسماندا ئۇچسا سايىسى يەرگە چۈشىدۇ. نېمىلا قىلغان بىلەن قازاندىن چۆمۈچ چوڭ، قاچانغىچە ئالتۇن بوسۇغىدا جان بېرىپ يۈرۈۋېرىدىلا. يا ئۇ بېشىرنىڭ ئالدىدا بىر ئېغىز گەپلىرى ئۆتمىگەن. قېنى ۋاڭ جەمەتى بولغانلىرى؟

— ھەي، گەپنى ئاز قىل، ئىككى قىلىچ بىر غىلاپقا سىغامدۇ؟ — دېدى سۇۋۇربەگ چىرت قىلىپ يەرگە تۈكۈرۈپ، ئاندىن تۇگۈپ قويغان بىر ئوچۇم چۆچۈرىنى سىقىملاپ ئېلىپ، ئوت كۆيۈۋاتقان ئوچاقنىڭ ئالدىدا ئولتۇرۇپ، چوغ ئارىلاش كۈلنى ئالدىغا تارتىپ ئۇنىڭ ئىچىگە كۆمدى (ئۇ داۋاملىق شۇنداق قىلاتتى، شۇ تەرىقىدە بىر قىسىم چۆچۈرىنى پۇچۇلاپ يەپ بولغاندىن كېيىن، ئاندىن قالغىنىنى قازانغا سېلىپ باشقىلار يەيتتى). چوغ ئارىلاش كۈلگە كۆمۈلگەن چۆچۈرىلەر پىژىلداپ، مايلىرى تېشىغا تېپىپ ئېتىلىشقا باشلىدى. ئۆينىڭ ئىچىنى پىياز بىلەن گۆشنىڭ مەززىلىك پۇرىقى قاپلاپ كەتتى. سۇۋۇربەگ قارا ـ قۇرا بولۇپ پىشقان چۆچۈرىلەرنى بىر تەخسىگە سېلىپ گۈللۈك شىرەگە قويدى ۋە چۆچۈرىنى يېگەچ ھېلىقى خۇمرىدىكى مەينى كۈمۈش جامغا قۇيۇپ ئوتلاپ ئىچىشكە باشلىدى. شۇنىڭغىچە مىنىس ئاپپاق ئېرىگە گەپ

① ئەرنى — لېۋى.

قىلمىدى. بۇگۇن سۇۋۇربەگنىڭ دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتكەندى. بۇنداق چاغلاردا مىنىس ئاپپاقنى ياخشىلىق يوق ئىدى. چۆچۈرىنى يەپ بولغۇچە مەي خېلىلا يېرىملاپ قالدى. سۇۋۇربەگنىڭ كۆز چاناقلىرى كېڭىيىپ، كۆز ئالمىسى قىزىرىپ كەتتى ھەم گېلىنى قىرىپ خەپرۇك تۈكۈرۈشكە باشلىدى. ئارقىدىن خۇمرىنىڭ ئاستىدىكى ھەممە مەينى ئاغزىغا ئېلىپ مىنىس ئاپپاقنىڭ يېنىغا سورۇلدى ۋە خوتۇنىغا يېقىن كېلىپ ئاغزىدىكى مەينى مىنىس ئاپپاقنىڭ كۆزىگە پۈركۈۋەتتى. مىنىس ئاپپاق چىرقىراپ كەتتى.

—— سېنىڭ سىڭلىڭمىچۇ، ساڭا ئوخشاش بويىنى يوق تۈل قاپاق. مەن كۆزى كور سېنى ئېلىپ سالغىنىم بىلەن سىڭلىڭنى بېشىبىر ئالامدۇ؟ ھەي ئەقلى يوق. ئالدىمغا كەلدى دەپ يەپ، ئاغزىمغا كەلدى دەپ دەۋېرىدىغان داداڭنىڭ سامانلىقى ئەمەس ئۇ. ئۇ دېگەن ئوردا. ئاتا ـ بوۋامنىڭ زامانىسىدىن قالغان ئوردا. بېشىرغۇ بىر تىيىن، لېكىنزە بىزدە سىلەردىن يۇقىرى تۇرىدىغان ئىناۋەت بار.

مىنىس ئاپپاق چىرقىراپ يىغلىماقتا. ئاچچىق مەي مىنىس ئاپپاقنىڭ كۆزىگە كىرىپ كەتكەندى. ئۇ يىغلاپ تۇرۇپ سۆزلىمەكتە:

—— ھەي تۇزكور، ئوردىدىكى قانچىلىك ئىناۋىتىڭگە ئىناۋەت، ئىناۋەت دەيسەن؟ شام ئۆزىنى كۆيدۇرگەندەك سېنى ئۆرتەپ كېلىۋاتىدۇ. يەنە تېخى ۋاڭنىڭ ئىناۋىتىنى ساقلىماقچىمۇسەن؟

—— تۇنۇگۇندىن بېرى چىدىماي ئوردىدا دېگەن گەپلەرنىڭ ئىلىلىق بىلەن قۇمۇللۇقنىڭ ئىچىگە پۇر كېتىپتۇ. خەق باشقىنى ئەمەس، سېنى تىللاۋاتىدۇ، ماڭا تەنە قىلىۋاتىدۇ. بۇ يەردە ئىناۋەت كېرەكمۇ، ئەمەسمۇ؟

ئۇلارنىڭ سۆزلىرى بۆلۈندى. ئوچۇق ئىشىك ئالدىدا:

—— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، —— دەپ قوشنىسى، شۇ مەھەللىنىڭ مەزىنى پەخرىدىن باينىڭ چوڭ ئوغلى روزى مەزىن تۇراتتى.

— كېلىدۇ مەزىن، كېلىدۇ، يۇقىرى ئۆتۈك، — دېدى سۇۋۇربەگ ئايالىغا قاراپ قويۇپ. مىنىس ئاپپاق ياغلىق بىلەن كۆز يېشىنى سۈرتۈپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭغىچە دېدەك مىس چىلاپچا بىلەن ئاپتۇۋىنى كۆتۈرۈپ كىرىپ:

— خېنىم، كۆزلىرىنى يۇيۇۋەتسىلە، — دېدى.

روزى مەزىن ئولتۇرۇپ دۇئا قىلغاندىن كېيىن، سورىدى:

— نېمە ئىش بولدى، بەگ خوجام، — ئۇ ھويلىدا تۇرۇپ بولغان ئىشنى كۆرگەنىدى، — بۇ قىلغانلىرى زادىلا بولماپتۇ. مەزلۇم كىشى دېگەن ئاجىز كېلىدۇ، ھەي خوجام.

مىنىس ئاپپاق كۆزىنى يۇيۇۋېتىپ نېرىقى ئۆيگە چىقىپ كەتتى. سۇۋۇربەگ روزى مەزىننىڭ قولىدىن تۇتۇپ «يۇقىرى ئۆتسىلە» دېگىنىچە تۆرگە ئولتۇرغۇزدى ۋە ئۆزىمۇ ئۇنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇپ دېدى:

— ھەي مەزىن، سىلىگە دەي، ئاللاتائالا ئەقىلنى دۇنياغا ئاپىرىدە قىلغاندا، ئەقىلگە: «ماڭا يېقىن كەل» دەپتۇ. ئەقىل ئاللاتائالاغا يېقىن كەپتۇ. ئاللاتائالا: «ئەمدى يانغىن» دەپتۇ. ئەقىل يېنىپتۇ. ئاللاتائالا: «سەندىن باشقا ھېچ نەرسىنى ئۆزۈمگە دوست ۋە يېقىن ياراتمىدىم، شۇنىڭ ئۈچۈن ساۋابلىق ۋە ياخشىلىقنى ساڭا بەردىم، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئازابنىمۇ قوشۇپ قويدۇم» دەپتىكەن. ئاللاتائالانىڭ ياخشىلىق بىلەن ساۋابلىقنى بېشىرگە، ئازابنى بىزگە بەرگىنىمۇ، قېنى ئېيتىڭا مەزىن، ئادەم بۇ كۈنلەرگە قانداق چىدايدۇ. قاراڭ، ئۇنىڭ كۈندىن ـ كۈنگە روناق تېپىپ، ئىناۋىتىنىڭ ئۆسۈپ كېتىۋاتقانلىقىنى. مەن سىزگە دېسەم، ھەي، قاراڭ، ئۇن ئىككى تاغقا كەتكەن ساناقچىلار قايتىپ كېلىپ بېشىرگە مەلۇم قىلدى، تاغدىكى مال ـ چارۋىلار ھەسسىلەپ ئاۋۇپ كېتىپتۇ. چارۋىچىلار يەرلەرنى ئۆپۈپ بېشىرنىڭ ئامانلىقىنى تىلەپتۇ. بۇ يەردىكى ئىشلارنى كۆرمەملا، بۇرۇن ماتا، شاتاۋا كىيىدىغانلار ھازىر ئەرلىرى ياردەن، چىبەرقۇت، ئاياللىرى زوچۇ، تاۋار كىيىدىغان بولدى. ئەمدى

كۆرمەملا خالزات ھېكىمبەگ يۈزى ئېچىلمىغان تۈغقىنىنى قىرىق ھارۋا سوۋغا ـ سالام بىلەن بېشىرگە تۈتتى. ئاڭلىسام، بۇ قىز بەدەخشاندىن كەلگەن، ئالىي مەدرىسىنىڭ ئەڭ داڭلىق ئاخۇنىدىن دەرس ئېلىپ تەڭداشسىز بىلىمگە ئىگە بولغانىكەن. يەنە تېخى قەشقەر، خوتەن، يەكەنگە ئوقۇشقا ئەۋەتىلگەن تالىپلار مۇددەرىسلىك، تېۋىپلىق، خەتتاتلىق، مۇنەججىملىك ئىشلىرىدا داڭق قازىنىپ قايتىپ كېلىۋاتقۇدەك. شەھەر، يېزىلارغا قارىساق، مەدرىسە، مەكتەپ، باغ، باغچىلار ئۈستىگە - ئۈستىگە قۇرۇلۇۋاتىدۇ. تويدىن بۇرۇن ئاڭلىسام، خەزىنىچى خەزىنىنى رەتلىگەنىكەن، ئىدىش - ئىدىشلاردىكى ئالتۇننىڭ ھېسابى يوقمىش. يامبۇنى ئۇياقتىن - بۇياققا تاشلاپ ساناپ چىقىپتۇ. پارچە كۈمۈشلەرنى بولسا شىڭلاپ ھېسابلاپ چىقىپتۇ. مانا قارىسىلا، ئەمدى ھەممە ياخشىلىق، ھەممە بايلىق بېشىرگىلا مەنسۇپ بولۇپ كەتتىمۇ؟

— ھەي، خوجام، كەيپ بولۇپ قاپتىلا، ئوردا قۇدرەت تاپسا، ئاۋام خەلق باياشات ياشىسا، بۇ شۇ يۇرتنىڭ ياخشى سۈپىتى ئەمەسمۇ؟ خۇدايىمغا مىڭ تۈمەن شۈكۈر، بۇ كۈنلەردىن ئەلمۇ رازى، ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ ھەققى ھۆرمىتى ئۈچۈن، ھەممىمىز رازى بولساق بولىدۇ، دېگەنلىرى جايىز بولمىدى، خوجام.

— نېمە دېدىلە، ھەي سىلى بىر مەزىننغۇ، مېنىڭ گېپىمنى چۈشەنمەيۋاتامىلا. بىر كۈنى بولمىسا بىر كۈنى ئوردىنىڭ يۈقىرىسىنى بوران ئالسا، تۆۋىنىنى سۇ ئالۇر.

روزى مەزىن سۈۋۈربەگنىڭ قارغىشىدىن خاپا بولدى. گەرچە ئۇ سۈۋۈربەگنىڭ بۇنداق گەپلىرىگە كۆنۈك بولسىمۇ، بۇرۇنلاردا بىر ئېغىزمۇ جاۋاب قايتۇرماي «خوش بېگىم»، «خوش خوجام» دەپلا ئاڭلاپ قوياتتى. بۈگۈن ئۇنىڭ بۇ خوجىغا راستتىنلا ئاچچىقى كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ نېمىلا بولسۇن ئىككى ئېغىز گەپ قىلىپ قوياي، دېگەن تونۇشقا كېلىپ مۇنداق دېدى:

— ئەقىل شارابىتا ئېرىپ كېتىدۇ، دېيىشىدۇ. قارىسام نىيەتلىرى پەلكەت[1] ئىكەن خوجام، مېنىڭ گېپىمنى ئاڭلاپ قويسىلا، ھەقتائالانىڭ ئۆز مۆمىنلىرىگە ئاتا قىلغىنى ئەقىل بىلەن ئىماندۇر. ئىمان ئېيتقان بەندىسى ئۆز قېرىنداشلىرىغا يامانلىق سانىمايدۇ. ئۆز ئەقلىنى ئىشقا سېلىپ، بىرى، ئاچچىقىنى يۇتىدۇ، يەنە بىرى، ئۆز ئارزۇسىنىلا ئويلىمايدۇ.

سۇۋۇربەگنىڭ جىرتاق كۆزلىرى يوغان كېرىلىپ روزى مەزىننىڭ سۆزلىرىنى ئەزموت[2] قىلىشقا باشلىدى. ئۇ ئىچىدە، بۇمۇ بىرنەرسە بىلىدىكەن جۇمۇ، بۇنىڭ گېپى بايا دېگەن گېپىمنىڭ جۇملىسىدىن كېتىپ بارىدۇ، دەپ ئويلىدى.

سۇۋۇربەگ ئۆزى شۇنداق بولغىنى بىلەن كاللىسى ئىشلەيتتى. ئۇ مەكتەپ، مەدرىسلەردە ئوقۇغاندا ھەممە بالىنىڭ ئالدىدا ماڭاتتى. ئۇ مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ بىلەن بىر مەدرىسىدە ئوقۇغان چاغلىرىدىمۇ ھازىر جاۋاب بولۇپ، تېز پىكىر قىلاتتى. مۇھەممەت بېشىر ۋاڭنىڭ پىكىر قىلىشى ئاستا ئىدى. سۇۋۇربەگ دىنىي شەرئىنى سۆزلەپ باشقىلارنى قايىل قىلىپمۇ قوياتتى. شۇڭا، ئۇ مۇھەممەت بېشىر ۋاڭغا قارىغاندا مەن ئەقىللىق ئىدىم، نېمىشقا خۇدايىم ماڭا ۋاڭلىقنى ئاتا قىلمىدى، دەپ خۇدادىن ئاغرىناتتى، ھەسەت ئوتىدا پۇچىلىناتتى.

— قېنى سۆزلىسىلە، مەزىنئاخۇنۇم، قۇلىقىم سىلىدە، سىلى دېگەن تۇرپاننىڭ چوڭ مەدرىسىدە بىلىم تەھسىل قىلغان. سىلىنىڭ بىلىدىغانلىرى مېنىڭدىن كۆپ، قېنى نەسىھەتلىرىنى ئاڭلاي، — دېدى ئۇ تەنە قىلىپ.

— ئەمىسە، — دەپ گەپ باشلىدى روزى مەزىن، — ئۇزاقتىن بېرى بىر مەھەللىدە ئۆلپەتچىلىك قىلىپ كېلىۋاتىمىز. باشقىلارغا قارىغاندا، مەن جانابلىرىنى ناھايىتى ياخشى چۈشىنىمەن. بىئەدەپلىك بولسىمۇ، يادىمغا كەلگەن گەپلەرنى دەپ

① پەلكەت — يامان.
② ئەزموت — مۇلاھىزە.

قويايى. ئاقىل ھەققىدە گەپ بولۇپ قالدى، ئەڭ ئاددىيسى ئاقىل ئەمەسلەر ھەققىدە بىلگىنىمنى دەپ بېرەي. بىرى دانىشمەندىن سوراپتۇ: «ئاقىل ئەمەسلەر قانداق كىشىلەردۇر؟» دانىشمەن: «ئاقىل ئەمەسلەر دائىم ئەل بىلەن ئاداۋەتتە تۇرىدۇ. ئەتراپىدىكىلەرگە زىيان كۆزلەپ ماڭىدۇ، بەشىرىسى تەكەببۇر بولىدۇ. ئۆزىنى ئادىل كۆرۈپ باشقىلاردىن ئۇستۇن تۇتىدۇ، پىتنە - پاسات قىلىدۇ، ئۆزىنىڭ ئەيىبىنى يوشۇرىدۇ، راستنى قويۇپ يالغاننى سۆزلەيدۇ، ھالال - ھارامنى پەرق قىلمايدۇ، زىلچا بىلەن گىلەمنى مۆكەررەمە، ئالتۇن بىلەن دەرەمنى مەدىنە دەيدۇ. ئۇلار دۇنيانىڭ ئۆتۈشىدىن، ئاخىرەتنىڭ كېلىشىدىن، ئۆزلىرىنىڭ ئۆلۈشىدىن، قاراڭغۇ، تار يەرگە كىرىشىدىن بىخەۋەر. ئاياللىرىنى ئاسرىمايدۇ، باللىرىغا تەربىيە قىلمايدۇ، دۇنيادا مەندىن باشقا ھېچكىم يوق دەپ ئۆمرىنى دائىم غاپىللىق ئىچىدە ئۆتكۈزىدۇ» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

— تۇغىي، — دېدى غەزەپ بىلەن سۇۋۇربەگ، — سەن مېنىڭ ئورامنى كولايدىغانلاردىن ئىكەنسەن - ھە، ھەي ئىست، ئەزىنىڭنى قوبۇل قىلىپ مەسچىتكە كىرگىنىم، سەنزە، يالاڭ تۆش، مېنى ئەيىبلەۋاتامسەن؟ پەند - نەسىھىتىڭنى ئۆزۈڭگە قىلىۋال، سەن ئوقۇغان كىتابنى مەنمۇ ئوقۇغان، سەن قانچىلىك نېمىتىڭ !

سۇۋۇربەگ بايا بىر ئاز ئېسىنى يىغقاندەك ئىدى. ئەمدى بولسا غەرق مەست ھالەتكە كېلىپ روزى مەزىننى ھاقارەت قىلىشقا باشلىدى.

— بېگىم، كايىمىسىلا، مەن ئەسلىدە بۇ گەپلەرنى قىلغىلى ئەمەس، باشقا بىر ئىش بىلەن كىرگەنىدىم. جانابلىرىنىڭ يىللىقچىلىرى ھەر يىلى ئىككىمىزنىڭ يەرلىرى ئارىسىدىكى قىرنى بۇزىدۇ. قىرنى بۇزۇپ ئۆز ئورنىغا قىر چاپماي مېنىڭ يېرىمدىن قىر چاپىدۇ. بۇگۇن ئېتىزغا چىقىپ قارىسام، سىلىنىڭ يەرلىرى مېنىڭ يېرىمنىڭ ئىچىگە تۆت گەزدەك

كىرىپ كېتىپتۇ. يىللىقچىلىرىغا نېمىشقا مۇنداق قىلىسىلەر، ــ دېسەم «بېگىم شۇنداق قىلىڭلار» دېگەن دەيدۇ. يىللىقچىلارغا ئېيتىپ قويسىلا، ئورمىدىن كېيىن قىرنى جايىغا ئەكېلىپ قويسۇن، بولمىسا ۋاڭ خوجامغا ئەرز قىلىمەن.

روزى مەزىن بۇ گەپلەرنى تۆردىن يەرگە چۈشۈپ، قولىنى قوۋۇشتۇرۇپ تۇرۇپ دېدى.

سوۋۇربەگ كۆزلىرىنىڭ چانىقىنى كىرىپ نېمە دېيىشنى بىلمەي ئولتۇراتتى.

ئۆيدىكى دېدەك كىرىپ كەلدى ـ دە:

ــ خوجام، مىنىس خېنىمنىڭ كۆزى ئېچىلمايۋاتىدۇ، ــ دېدى.

ــ قارىغۇ بولۇپ قالسۇن ! ــ دەپ ۋارقىرىدى سوۋۇربەگ.

ــ بەگ خوجام، ساق ۋاقىتلىرىدا ئېتىز بېشىغا چىقىپ كۆرۈپ باقسىلا.

ــ مەن ئېتىز بېشىدا يۈرگىلى سەندەك گالۋاڭ بولمىسام، بۇ يۇرتنىڭ ھەممە يېرى ئوردىنىڭ يېرى، ئوردىنىڭ يېرىدە مېنىڭمۇ بىر ئۈلۈش ھەققىم بار. ھېلىمۇ يېرىڭنىڭ ئاز بىر قىسمى ئۆتۈپ كېتىپتۇ، ھەممىسىنى ئېلىۋالساممۇ ئېلىۋالىمەن. سىلەر يالاڭ تۆشلەر، ئىززەت قىلساق چورۇقىڭلار بىلەن تۆرگە چىقىسىلەر.

ــ شۇنداقمۇ، ئاللاتائالانىڭ ھەممە بەندىلىرى ئوخشاش، ــ دېدى روزى مەزىن، ئۇ سۆزلەۋېتىپ «بۇ مەستكە گەپ قىلغانلىق ئېشەكنىڭ قۇلىقىغا غېجەك تارتقاندەك بىر ئىش» دەپ ئويلىدى ـ دە، «ئېتىز بېشىدا سۆزلىشەيلى» دېگىنىچە ئۆيدىن چىقىپ كەتتى.

سوۋۇربەگ ئۆز ـ ئۆزىگە پىچىرلاپ: «تاڭلا قىيامەت كۈنى كۆرۈشەيلى» دېدى.

روزى مەزىن تالاغا چىقىپلا نەجمىدىن باينىڭ چوڭ ئوغلى ئەشرەپ بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالدى. ئەشرەپ مەزىنگە سالامىمۇ

بەرمەي، گىدەيگەن پېتى كىرىپ كەتتى.

سۈۋۈربەگ كالتە پۇتلىرىنى ئۇزۇن سۇنۇپ تۆردە ئولتۇراتتى.

— بېگىمنى كايىتىپ قويىدىمۇ نېمە، بۇ يالاڭ تۆش، — دېدى ئەشرەپ.

— كەل ئۇكام، كەل، سېنىلا ئويلاپ ئولتۇراتتىم. هەي ئىسىت، ئىچىدىغان قالمىدى ـ دە، بولمىسا ئىككىمىز بۈگۈن كەيپ بولغۇدەك ئىچىۋالاتتۇق.

— هەي بېگىم، شۇ ياشقا كەلگۈچە ئىچىدىلا، ئەمدى تاشلىۋەتسىلىمۇ بولىدۇ، بىزلا ئىچسەك كۇپايە.

— هەي، هەي، نېمە دەۋاتىسەن، هاراق پادىشاھ، مۇسەللەس ۋەزىر دېگەننى ئاڭلىمىغانمىدىڭ؟

— ئوردىدا توي قىزىپ كەتسە، ئوردىغا بارماي ئۆيدە ئولتۇرغانلىرى نېمىسى، ئوردىدىمۇ يەيدىغان ـ ئىچىدىغان تولۇپ كېتىپتۇ دەيدىغۇ.

— مېنىڭ تويۇم بولمىغاندىكىن نېمە كارىم، بۈگۈندىن باشلاپ ئۇ تويغا بارمايمەن، قۇمۇللۇق بەگ ـ خوجاملار، ئىلىق بۇرالقىلار قىلىۋالسۇن ئۇ توينى.

— غورۇرلىرى بار جۇمۇ بېگىم، ئادەم دېگەندە غورۇر بولمىسا بىكار، شۇڭا مەن جانابلىرىنى قالتىس هۆرمەت قىلىمەن ئەمەسمۇ، — ئۇ سۈۋۈربەگنىڭ يېنىغىراق سۈرۈلۈپ ئاستا دېدى، — بېشىر ۋاڭدىن سىلىنى ئۈستۈن كۆرىمەن جۇمۇ بېگىم، ئەگەر جانابلىرى ۋاڭ بولۇپ قالغان بولسىلا ئىش باشقىچە بولاتتى. هازىرغىچە هەممىمىز ئالتۇن ـ يامبۇغا كۆمۈلۈپ بولاتتۇق.

— سەن نېمە بولۇپ ئالتۇن ـ يامبۇغا كۆمۈلۈپ بولاتتىڭ؟ ئالتۇن ـ يامبۇ دېگەن بىزگە مەنسۇپ تۇرسا.

— هەي بېگىم، سايىلىرىدا كۈن ئالامدۇق. قوينۇمدىن تۆكۈلسە قونچۇمغا، دەپ بىزگىمۇ مەنپەئەت تېگىپ تۇراتتى. مانا

ئەمدى بۇ مەنپەئەت سىلىگىمۇ تەگمەي ئېلىلىق بۇرالقىلارغا تەگدى. ئاڭلىساق بىشىر ۋاڭ بۇ تويغا ئالتۇن ـ يامبۇ دىگەننى چىچىپلىۋېتىپتۇ دەيدىغۇ، بۇنى خانلىق سوروشتە قىلمامدۇ؟ ئوردىدىكى ئالتۇن ـ يامبۇ دىگەن خەلقنىڭ قان ـ تەرى جۇمۇ بىگىم.

— ھەي، سەن نىمىدەپ جۆيلىۋاتىسەن، — دەپ ئۆڭدى سۇۋۇربەگ، — ئۇ دىگەن ئاتا ـ بوۋىمىزدىن قالغان مىراس، بىزگە تەئەللۇق بايلىق.

— خوش بىگىم، راست شۇنداق، خاتا گەپ قىلىپ قويۇپتىمەن، مىنى كەچۇرسىلە بىگىم، — دەپ يالۋۇرۇپ خۇشامەت قىلدى ئەشرەپ ۋە يەنە گىپىنى داۋام قىلدى، — ئاڭلىسام بىگىم، بۇ تويدا ئوردىنىڭ بەگ ـ خوجىلىرى ئۆزلىرىنى ئارىغا ئېلىپ ئوسال ئەھۋالدا قويۇپتۇ دىيىشىدىغۇ، يەنە تېخى تاجىدىن تەيجى بىگىمنىڭ ئايالى ئۆزلىرىنى، مىنىس خىنىمنى جاھانغا بىر كەلتۇرۇپ غەيۋەت قىلىپ، تاجىدىن تەيجى بىگىممۇ جىم تۇرماي ئايالالار ئىچىدىكى بارلىق ئىشلارنى ۋاڭ خوجامغا يەتكۇزۇپتۇ دىيىشىدىغۇ؟ ئايال كىشىلەرنىڭ ئىشى ئايال كىشىلەرنىڭ ئىشى بولمامدۇ. مىنىس خىنىم چىقىشىپ قويغان بولسا نىمە بوپتۇ. ئەمدى قارىسىلا، تاجىدىن تەيجىنىڭ ئايالى خۇشنىبانۇ ئاپپاق ئوردىغا پاتماي يۇرگۇدەك. مىنىس ئاپپاق پالان، سۇۋۇربەگ پۇستان دەپ قۇمۇل شەھىرىگە يېيىلىپ كەتتى. خوجام سىلىمۇ بىخۇد يۇرمىسىلە، مەن بىر گەپ ئاڭلاپ كەلدىم، بىر يىل بۇرۇن خوتۇنتامدىكى ۋاڭنىڭ يىلقىسىنى باقىدىغان توختاخۇننى خوتۇنتامنىڭ دورغىسى تۆھمەت قىلىپ ئوردىغا ئەكەلگەنىكەن، تاجىدىن تەيجى بىگىم توختاخۇننى نوم زىندانىغا تاشلاپتۇ. توختاخۇن بولسا ۋاڭ خوجامنىڭ توي كۇنى زىنداندا ئۆلۈپ قاپتۇ. بۇ ئۆلۇمگە نارازى بولغان خوتۇنتامدىكى بىرمۇنچە خەلق قۇمۇلغا ئەرز سۇنغىلى كەلگەنىكەن. ۋاڭ

خوجامنىڭ توي كۈنلىرىدە سوئال ـ سوراق قىلغىلى بولمايدۇ دەپ ئۇلارنى ياندۇرۇپتۇ. مانا ئەمدى قارىسىلا، بىرمۇنچە خەلق توي تۈگىسە ۋاڭغا ئەرز قىلىمىز، دەپ كۈتۈپ ياتقۇدەك. ئەمدى تاجىدىن تەيجى دېگەنىنىڭمۇ كۆرىدىغان كۈنى بار، تېخى.

بۇ گەپنى ئاڭلىغان سوۋۇربەگنىڭ مەستلىكى يېشىلىپ، كۆڭلى يايراپ كەتتى:

— خۇشاللىق بىلەن قايغۇ قوشكېزەك دېگەن شۇ. بۇ يەردە گەپ تەيجىگىلا كەلمەيدۇ، ۋاڭنىڭمۇ خەلق ئالدىدىكى ئىناۋىتى تۆكۈلىدۇ. ھېلىقى ئەرز قىلىپ كەلگەن خەقلەر ھازىر قۇمۇل شەھىرىدە بارمىكەن؟ — دېدى سوۋۇربەگ كۆڭلىگە بىر نەرسىنى پۈكۈپ.

— بار ئىكەن، — ئەشرەپ ئۇلارنىڭ تۇرغان جايىنى، ئادەملەرنىڭ ئىسمىنى سوۋۇربەگكە ئېيتىپ بەردى.

*　　　　　*

مىنىس ئاپپاق ئاچچىق ھاراق ھەم يىغىدىن قىزارغان كۆزلىرىنى ئاران ئاچقان بولسىمۇ، بىر نەرسىنى تۇزۇكرەك كۆرەلمەي، «ۋاي خۇدايىم، كۆزۈم قارىغۇ بولۇپ قالغان ئوخشىمامدۇ» دەپ بىرھازاغىچە يىغلاپ كەتتى. ئۇ يىغا ئارىسىدا دېدىكىدىن سورىدى:

— روزى مەزىن چىقىپ كەتتىمۇ؟ نېمىدەپ كىرىپتۇ ئۇ جاپىدايوق، دۈشمىنىم خامۇش تازا سۆز ـ چۆچەككە باي بولىدىغان بولدى ـ دە.

مىنىس ئاپپاقنىڭ «دۈشمىنىم خامۇش» دېگىنى روزى مەزىننىڭ ئايالى ئىدى. خامۇشخان بۇ مەھەللىدە ھۆرمىتى بار، مېھماندوست، ئاق كۆڭۈل، گېپى تاتلىق، قولۇم ـ قوشنىلىرى بىلەن ئىتتىپاق ئۆتىدىغان ئايال. ئۇنىڭ پاراڭچىلىقى ھەممىگە

مەشھۇر. ئۇ بىرەر نىمە دەپ ئېغىز ئاچتىمۇ، بولدى، نۇرغۇن خوتۇنلار شۇنىڭ ئاغزىغا قاراپ ئولتۇرىدۇ. توي ـ تۆكۈنلەر ئۇنىڭسىز مەنىلىك ئۆتمەيدۇ. بۇ ئايالنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى، ئۇ نىمىلا كىيسە يارىشىدۇ، شۇڭا ئۇنى ئايال‌لار «خامۇشخان ئاچامنىڭ بەدىنى ئوتلۇق» دەپ قويىدۇ. لېكىن، مىنىس ئاپپاق خامۇشخانغا ئۆچمەنلىك قىلىدۇ. ئۇنى زادىلا كۆرەلمەيدۇ. يېڭى كۆڭلەك كىيسە «بەدىنىگە ئوت كەتسۇن» دەپ قارغايدۇ. مەھەللىدىكى ئايال‌لار ئۇنىڭ بىلەن ئاپاق ـ چاپاق بولۇپ ئۆتسە «ئۇلار چوقۇم مىنىڭ غەيۋىتىمنى قىلىشىۋاتىدۇ» دەپ گۇمان قىلىدۇ، ھەتتا بۇرۇنلاردا سۇۋۇربەگنى خامۇشخاندىن كۈنلەپمۇ يۈردى. بۇنى ئاڭلىغان خامۇشخان: «سۇۋۇربەگنى يۆگەيگە يۆگەپ بەرسە كالا، گۆش نانغا ئوراپ بەرسە ئىتمۇ يېمەيدۇ. ئۇنىڭ نىمىسىنى مەندىن كۈنلەيدىكەن. كاشكى ئۇ بىجىرىم، تۇزۇكرەك ئەر بولسىمىغۇ، بويىغا قارىسا بىر غېرىچ، چىراي شەكلىچۇ، تېخى» دېگەنىدى. بۇ چاغدا مىنىس ئاپپاقنىڭ دېدىكى سارەمۇ شۇ ئۆيدە بار ئىدى. بۇ گەپلەرنى ئېقىتماي ـ تېمىتماي ئۆز ئەينى بويىچە مىنىس ئاپپاققا يەتكۈزدى. مىنىس ئاپپاق شۇنىڭدىن كېيىن ئېرىنى خامۇشخاندىن كۈنلەشنى تاشلىغان بولسىمۇ، ئۇنىڭغا تېخىمۇ ئۆچ بولۇپ كەتتى.

— ۋاي خېنىم، خامۇشخاننى قويۇپ، كۆزلىرىنىڭ غېمىنى يېسىلىرا، كۆزلىرى كۆرمەس بولۇپ قالسا خامۇشخاننىڭ ئالدىدىلا ئەمەس، بارلىق مەزلۇملارنىڭ ئالدىدا ناگى نازامەتكە قالماملا. ئۆزلەمۇ بىر خېنىم تۇرسىلا، ئېرى پالان قىپتۇ دېسە سەت ئەمەسمۇ؟ — دېدى سارە.

— راست دەيسەن، لېكىنزە سەنمۇ خامۇشقا ئامراق ـ ھە؟

— ھەي خېنىم، قىزىق ئىكەنلا، گادای گۈل قىسسا بايغا

سانجىلامدۇ. قانچىلا گاشات قىلغانلىرى بىلەن بىكار، قاشقا يامغۇر كار قىلمايدىغاندەكلا بىر ئىش.

مىنىس ئاپپاق جىم بولۇپ قالدى. لېكىن، شۇنىڭدىن كېيىن مىنىس ئاپپاقنىڭ كۆزى قىپقىزىل بولۇپ يۈردى. ئۇنىڭ كۆزىگە ئېرى هاراق پۈركۈۋەتكەنلىكىنى ھەممىسى ئاڭلاپ كەتتى. بۇ گەپنى خامۇشخان ئەمەس، ئۆيدىكى دېدىكى سارە تارقىتىۋەتكەنىدى.

توققۇزىنچى باب

مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ بۈگۈن ئىش بېجىرىش ئۈچۈن تەختىلىك سارايغا بۇرۇنراق كىرىپ ئولتۇردى. ئۇنىڭ كۆرۈنۈشى بۇرۇنقىدەكلا سالاپەتلىك ھەم تەمكىن ئىدى. يۈزلىرىدە مەغرۇرانە بىر نۇر ئەكس ئېتىپ تۇراتتى. ئوردىنىڭ تەيجى، بەگلىرىمۇ بۈگۈننى تەقەززالىق بىلەن كۈتكەندەك ھەممىسى ئەتىگەندىلا ئوردىغا يىغىلىپ بولغانىدى. ۋاڭ سارايغا كىرىپ تەختكە ئولتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ئۇلارمۇ كەينىدىن كىرىپ سالام بېرىشتى:

— ئۇلۇغ ۋاڭ خوجامنىڭ ئالتۇن بويى ئېسەنمىكىن؟

ۋاڭ يېقىملىق كۈلۈمسىرەپ:

— بەگلەرنىڭ ھاردۇقى چىقىپ قالدىمىكىن، — دېدى.

— ۋاڭ خوجامغا رەھمەت، ئالىيلىرىنىڭ توي - مەرىكىسى كۆڭلىمىزنى كۆتۈرۈپ خۇشاللىقىقا ئېرىشتۇردى، — دېدى ھەممىسى خۇشال كەيپىياتتا.

— ھەممىلىرىگە ئىجازەت، — دەپ ئوڭ قولىنى سوزدى ۋاڭ بەگلەرنى ئولتۇرۇشقا ئىجازەت قىلىپ، ھەممىسى ئۆز ئورۇنلىرىدا ئولتۇرۇشتى.

ۋاڭنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئىككى تەيجى — تاجىدىن تەيجى، نەمىتۇللا تەيجى؛ سول تەرىپىدە يەنە ئىككى تەيجى — پەتىنوش تەيجى، ھاشىر تەيجىلەر ئولتۇراتتى. تاجىدىن تەيجى بىلەن پەتىنوش تەيجى مۇھەممەت بېشىر ۋاڭنىڭ دادىسىنىڭ دەۋرىدە ئەمەل تۇتقان تەيجىلەر بولۇپ، ئۇلار خېلىلا ياشىنىپ قالغان ئىدى. مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن،

تەيجىلىككە نەمىتۇللابەگ بىلەن ھاشىربەگنى بەلگىلىگەن بولسىمۇ، ئەمما ياشقا چوڭ بولغان بۇ تەيجىلەرنى دادىسىنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن يەنىلا تەيجىلىك مەنسىپى بىلەن ھۆرمەت قىلىپ كەلدى. تاجىدىن تەيجى بەستلىك، ئۆزىنى مەغرۇر تۇتىدىغان، ئۆزۈمچىل، باشقىلارنى نەزەر كۆزىگە ئىلىپ كەتمەيدىغان ئادەم. ئۇ مۇھەممەت بىشىر ۋاڭنىمۇ ئۆز ئاغزىغا قارىتىشنى ئويلايتتى. پەتىنوش تەيجى بولسا ئوتتۇرا بوي، مىجەزى يەڭگىل، سۆزى ئوچۇق، كۆڭلىدە نىمە بولسا ۋاڭ دىمەي، بەگ دىمەي دەۋىرىدىغان ئادەم. ھاشىر تەيجى بولسا ئىگىز بويلۇق، قارامتۇل كەلگەن، ئىچىدىكىنى بىلگىلى بولمايدىغان، ۋاڭ نىمە دىسە «خوش»لا دەپ تۇرىدىغان ئادەم. نەمىتۇللا تەيجى ئوتتۇرا بويلۇق، بۇغداي ئۆڭلۈك، ئاۋام پۇقرادىن چىققان ئاقىل ئادەم. ئۇ مەكتەپ، مەدرىسىلەردە مۇھەممەت بىشىر ۋاڭ بىلەن بىللە ئوقۇپ ساۋاقداش ھەم ئاغىنە بولغان. كىيىن مەدرىسىدە قىلىپ مۇدەررىس بولغان. ئۇ خەلق ئىچىدە ئالىم دەپ شۆھرەت قازانغاندىن كىيىن، مۇھەممەت بىشىر ۋاڭ ئۇنى ئوردىغا تەكلىپ قىلىپ تەيجىلىك ئۇنۋانى بەرگەن. ئۇ كەمتەر، سەممىمي، ئاق كۆڭۈل، ياخشى - يامانىنى، ئاق - قارىنى ئىنىق پەرق ئىتىدىغان ئادەم. بۇلاردىن باشقا، بۇ يەردە ئولتۇرغانلاردىن سىدىق تۇڭچى بىگىم، ۋاڭنىڭ خاس مەلۇمچىسى مىرغەزەپبەگ ھەم شاسىلىمبەگ، ئوردىنىڭ قازىسى — يۇنۇس قازى، ئۈچ بىگى، باش مۇنشى قاتارلىق بەگلەر قاتار ئولتۇراتتى.

مۇھەممەت بىشىر ۋاڭ بەگلەرگە بىرقۇر قاراپ چىققاندىن كىيىن كۈلۈمسىرىگەن ھالدا دىدى:

— خوش بەگلىرىم، توي ئىشى بىلەن بولۇپ كىتىپ، ئۇن كۈندىن بىرى ئوردا ئىشلىرى، خەلقنىڭ ئىشلىرى، بەگ - خوجىلارنىڭ ئىشلىرىدىن خەۋەرسىز قالدىم. ھەممىلىرى زور ئىشلار بولسا مەلۇم قىلغايلا.

ئاۋۋال تاجىدىن تەيجى ئورنىدىن تۇرۇپ تەزىم بىلەن دېدى:

— ھەزرەتلىرىگە مەلۇم بولغاي، ئۆتكەندە «زىندانىدىكى توختاخۇن» ھەققىدە سۈرۈشتۈرۈشۈمنى ئېيتقانىدىلە، گەرچە ۋاڭ خوجامنىڭ توي كۈنلىرى بولسىمۇ، مەن بۇ ئىشنى سۈرۈشتۈرەي دەپ تۇرۇشۇمغا، توينىڭ تۆتىنچى كۈنى ئەتىگەندە بىزنىڭ ئىشىك ئالدىدا غەلۋە ـ غوۋغا كۆتۈرۈلۈپ كەتتى. نېمە بولدىكىن دەپ تۇرۇشۇمغا، خىزمەتكار كىرىپ، ئىشىك ئالدىدا بىر توپ يات ـ يوپۇر كىشىلەر تۇرىدۇ، دېدى. نېمە ئىش بولدى دېسەم، بەگ خوجاڭ چىقسۇن، گېپىمىز بار، دېيىشىۋاتىدۇ، بۇ كىشىلەرنىڭ پەيلى يامان، نېمە ئىش بولغاندۇ، چىقىپ باقامىلا بېگىم، دەيدۇ. ئالدىراپ ئىشىككە چىقسام، بىر توپ تاغچىلار ئىكەن. «نېمە ئىش بولدى» دېيىشىمگە، تەرەپ ـ تەرەپتىن سۈرەن سېلىپ كەتتى: «بەگ بولسۇن، تەيجى بولسۇن ئوردىنىڭ قائىدە ـ قانۇنىدىن چىقسا گۇناھدۇر !» «باي بولسۇن، زادەر بولسۇن خۇن ھەققى ئۇچۇن بارار جايى زاراتگاھلىقتۇر !» بۇ ئاۋازلاردىن ئۆندەرەپلا كەتتىم. ئاخىر ئۆزۈمنى تۇتۇۋېلىپ، ئاۋۋال ۋاڭ خوجامنىڭ توي كۈنلىرى ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتتىم. ئۇلار پەسكويغا چۈشۈپ جىمىدى. ئاندىن: «بۇرادەرلەر، مەندە نېمە گۇناھ ئۆتكەن بولسا ئېيتىڭلار، بۇ دۇنيادا بىر ئازماس ئاللادۇر. گۇناھىم بولسا ۋاڭ خوجام تۇرۇپتۇ، سىلەر تۇرۇپسىلەر بوينۇمغا ئالاي، ياخشىلىقچە سۆزلىشەيلى» دېدىم. ئۇلارمۇ يۇمشىدى ۋە ئۇلاردىن بىر ـ ئىككىسى ئارىغا چۈشۈپ توختاخۇننىڭ ئىشىنى تەپتۈرۈش[1] قىلمايلا خوتۇنتام دورغىسىنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ زىندانغا تاشلىغىنىمنى، ئاخىر توختاخۇننىڭ زىنداندا ئۆلۈپ قالغانلىقىنى ئېيتتى. شۇنىڭ

---

① تەپتۈرۈش — تەكشۈرۈش.

بىلەن مەن راستىنلا ئەندۇ[①] ئىش قىلغانلىقىمنى، ئوردىنىڭ قائىدە - قانۇنىغا خىلاپلىق قىلغانلىقىمنى ھېس قىلدىم - دە، ئۇلارغا يېنىمدىن بەش يۈز سەر كۈمۈش چىقىرىپ بېرىپ: «ھازىرچە قايتىپ تۇرۇڭلار. مەن خوتۇنتام دورغىسى بىلەن ئۇنىڭ ئوغلىنى بۇگۈنلا ئالدۇرۇپ كېلىمەن» دېدىم. ئۇلار قايتتى. خوتۇنتام دورغىسى بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى گۇناھىنى بويىنىغا ئالدى. بۇ ئىشنى مىرغەزەپ بېگىم بىلەن ئىككىمىز ھېچكىمگە تۇيدۇرماي ئېلىپ باردۇق. ئاخىر خوتۇنتام دورغىسى بىلەن ئۇنىڭ ئوغلىنىڭ گۇناھىنى يېزىپ ھەزرەتلىرىگە ئەكەلدۇق.

ۋاڭ دەرھال پەرمان قىلدى:

— خوتۇنتام دورغىسىنىڭ مەنسىپى ئېلىۋېتىلىپ، ئوغلى بىلەن ئۈچ يىل زىنداندا ياتسۇن. ئۇنىڭ مال - مۈلكى مۇسادىر قىلىنىپ، ئۈچتىن بىر قىسمى توختاخۇنىنىڭ بالا - چاقىسىغا، ئۈچتىن ئىككى قىسمى خوتۇنتامدىكى ئاجىز - ئورۇقلارغا ئۈلەشتۈرۈلۈپ بېرىلسۇن، — ۋاڭ قايىقى تۇرۇلگەن ھالدا سەل تىنىۋېلىپ يەنە پەرمان قىلدى:

— تاجىدىن تەيجى بېگىم، جانابلىرى ياشقا چوڭ بولۇپ قالدىلا. مەرھۇم دادامنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن ئۆزلىرىگە جازا ھۆكۈم قىلمايمەن. لېكىن، شۇنى دەپ قويايكى، بۇنىڭدىن كېيىن ئوردىنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلاشماي، ئۆيدە ئارام ئالسىلا.

— خوش، قۇللۇق ۋاڭ خوجام، — دېدى تاجىدىن تەيجى. لېكىن، ئۇنىڭ چىرايىدا قان قالمىدى. پۇتلىرى پۈكۈلۈپ، قوللىرى تىترەپ كەتتى. ئۇ يەنە بىرنەرسىنى دېگۇسى كېلىپ ۋاڭ خوجامغا قۇللۇق قىلىپ دېدى:

— ئۇلۇغ ۋاڭ خوجام، نەزەرلىرىگە بىرنەرسىنى ئەسكەرتكۈم كېلىۋاتىدۇ، مالال كۆرمىگەيلا.

---

① ئەندۇ — خاتا.

— خوش، قولىقىم ئۆزلىرىدە.

— ھەممىمىزگە مەلۇمكى، ئاۋام پۇقرا ئوردا ئۇچۇن بىر قول ھېسابلىنىدۇ. ئىشەككە مۇنازا[1] قىلساڭ ئوقۇرىغا چىچىدۇ، دېگەن گەپ بار. ئۇلارنىڭ ھەددىدىن ئېشىپ، ھەزرەتلىرىنىڭ مۇبارەك توي كۈنلىرىدە ئىشىك ئالدىدا غەلىيان قىلىشى ئادەتتىكى ئىش ئەمەس. بۇ جەھەتتە بىرەر قىپىشتۇرغۇچى[2] بارمىكىن دەپ ئويلاپ قالدىم. بۈگۈن مېنىڭ ئىشىكىمگە كەلگەنلەر ئەتە باشقا بەگ، خوجىلارنىڭ ئىشىكىگە، ئۆگۈنلۈككە بولسا ئوردا ئالدىغا كېلىشىمۇ مۇمكىن. بۇ ھەقتە ۋاڭ خوجام ھەزرەتلىرىنىڭ ۋە باشقا بەگ، ئەمىرلەرنىڭ بىخۇد بولماسلىقى زۆرۈردۇر.

— جانابلىرى توغرا گەپ قىلدىلا، بۇ تەھقىقلەپ كۆرۈشكە تېگىشلىك ئىش، — دېدى ۋاڭ ۋە بىرنەرسە يادىغا كەلگەندەك ئولتۇرغان بەگلەرگە سەپسېلىپ قاراپ سورىدى، — بۈگۈن بۇ يەردە سۇۋۇربەگ كۆرۈنمەيدىغۇ؟

— خوش ۋاڭ خوجام، مەن مەلۇم قىلاي، — دېدى ۋاڭنىڭ خاس مەلۇمچى بېگى شاسېلىمبەگ، — سۇۋۇربەگ ۋە ئايالى مىنىس ئاپپاق تويىنىڭ ئىككىنچى كۈنىدىن باشلاپ تويغا قاتناشمىدى. ئاغرىق - سىلاق بولۇپ قالدىمىكىن دەپ سۈرۈشتۈرۈپ كۆرسەم، مىنىس ئاپپاق ئوسمىسىنى قويۇپ سىپىلداپ يۈرگۈدەك، سۇۋۇربەگ بولسا خوتۇنتامغا ئىككى قېتىم ئاتلىق چىقىپ كەپتۇدەك.

ۋاڭ خوجامنىڭ يۈزىگە ئاچچىق تارىدى:

— خوتۇنتامدا نېمە قىلىپ يۈرگۈدەك ئۇ؟

شاسېلىمبەگ ئەمدى بىرنەرسە دەي دەپ تۇرۇشىغا، ئوردا مەلۇمچىسى:

— ۋاڭ خوجامغا مەلۇم بولغاي، — دېگىنىچە تەزىم قىلىپ

---

[1] مۇنازا — ئەركىلىتىش.

[2] قىپىشتۇرغۇچى — تۇتاشتۇرغۇچى (قۇتراتقۇچى دېگەن مەنىدە).

ۋاڭدىن ئىجازەت كۈتۈپ تۇردى، ۋاڭ ئىجازەت بەرگەندىن كېيىن سۆزلىدى، — يۇرتىمىز ئالتۇنلۇقىدىكى چىنە گۇمبەز قۇرۇلۇشىغا نەمۇنە كۆرۈپ كېلىش ئۈچۈن قەشقەرگە كەتكەن دالىچى مەمەتنىياز بېگىم قايتىپ كەلگەن ئون نەچچە كۈندىن بېرى، ۋاڭ خوجامنىڭ قوبۇل قىلىشىنى كۈتۈپ تۇرماقتا. ھۇزۇرلىرىغا كىرسۇنمىكىن؟

— كىرسۇن، — دېدى ۋاڭ شاسىپلىمبەگنى «سەن توختاپ تۇر» دېگەندەك ئىشارەت قىلىپ قويۇپ.

دالىچى مەمەتنىياز قولىدا بىر دانە ساندۇقچىنى كۆتۈرۈپ كىرىپ، ۋاڭغا تەزىم قىلىپ، ئېسەنلىكىنى سورىدى:

— ھارماڭ مەمەتنىيازبەگ، يول يىراق، جاپا چەككەنسىز؟

— خۇدايىمغا مىڭ تۈمەن شۈكۈر، ۋاڭ خوجام جانابلىرىنىڭ ھىممىتىگە رەھمەت، قەشقەر يولى ناھايىتىمۇ ئۇزۇن ئىكەن. بىز بۇ يەردىن يولغا چىقىپ، تۇرپاندىن ئۆتۈپ قاراشەھەرگە بارغاندا، ئىچكىرىدىكى سودىدىن قايتقان قەشقەرنىڭ بىر تارتىم تۆگىلىك سودىگەرلىرى بىلەن بىر بولۇپ قالدۇق. بۇ سودىگەرلەر تولكە مىجەز، ناھايىتى نەپسانىيەتچى سودىگەرلەر بولسىمۇ، بىزنىڭ مېھماندوستلۇقىمىز ئۇلارنى خۇش قىلدى. ئۇلارغا قوشۇلۇپ كۇچاغا بېرىۋالدۇق. كۇچادىكى قۇمۇللۇق مەشھۇر باي ئابدۇللا بورىيانىڭ ياردىمى بىلەن ئاقسۇ، مارالبېشى ئارقىلىق قەشقەرگە كىردۇق. يوللار قاقاس چۆللۈك، قۇملۇق، تاغ - ئېدىرلىق، بوستانلىقلاردىن ئىبارەت ئىكەن. تۆگىلىك، ئاتلىق، ھارۋىلىق بولۇپ توپتوغرا ئوتتۇز توققۇز كۈندە قەشقەرگە يېتىپ بېرىپتىمىز. ئىنشائاللا، تىنچ ئامان قايتىپ كېلىۋالدۇق.

ۋاڭ بېشىنى ئىرغىتىپ قويدى.

دالىچى مەمەتنىياز ئوردىنىڭ قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولۇپ، ئاتا - بوۋىسىدىن تارتىپ قۇرۇلۇش ئىشلىرىدا نام قازانغان كىشىلەر ئىدى.

— ماڭا نېمە سوۋغات ئەكەلدىڭىز، كۆرۈپ باقاي؟ — دېدى

ۋاڭ مەمەتنىيازبەگنىڭ قولىدىكى ساندۇقچىغا قىزىقىپ.

— خوش ۋاڭ خوجام، — دېگىنىچە مەمەتنىيازبەگ ساندۇقنى ئېچىپ، قوناق شېخىدا ياسالغان بىر گۈمبەز شەكلىنى ۋاڭغا كۆرسەتتى. ۋاڭ بۇنى كۆرۈپ كۈلۈپ كەتتى.

— ئەقلىڭىزگە بارىكاللا ئۇستام. بۇ كىمنىڭ گۈمبىزى ئىكەن؟

— بۇ ئەۋلىيا جەمەت ئاپاق خوجامنىڭ گۈمبىزىنىڭ شەكلى. بۇ يەردىكى چىنە گۈمبەزنىمۇ مۇشۇنداق قۇرساق دەپ، بۇ چىنە گۈمبەزنى قۇرۇشنى ئۆگىنىپ كەلدىم. پۈتۈن قۇرۇلۇشنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈپ، بىر قىسىم تەرەپلىرىنى قەغەزگە پۈتۈپ كەلدىم. بۇ گۈمبەزنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشى.

قوناق شېخىدا ياسالغان گۈمبەزنىڭ شەكلى ھەقىقەتەن چىرايلىق ئىدى. مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ مەمنۇن بولغان ھالدا:

— قېنى بەگلىرىم، ھەممىلىرى كۆرۈپ بېقىشسىلا ، — دېدى بەگلەرگە قاراپ.

تەيجى، بەگلەر قولدىن قولغا ئېلىشىپ، بۇ گۈمبەزنىڭ شەكلىنى ماختاپ كېتىشتى. مەمەتنىياز بەگنىڭ ھۈنىرىگە بارىكاللا ئوقۇشتى.

— ھېسابلاپ كۆردىڭىزمۇ، قانچىلىك خىراجەت كەتكۈدەك، خىش - كاھىشلىرىنى قانداق قىلىمىز؟

— ھەممىسىنى ئىگىلەپ كەلدىم، ۋاڭ خوجام. خىشنى ئۆزىمىز قۇيىمىز، كاھىشلىرىنىمۇ ئۆزىمىز پىشۇرىمىز. چىقىم مەسىلىسىگە كەلسەك، بەلكىم جىق نەرسە كەتمەس.

— بولىدۇ، ئەمسە ئىشنى ھاردۇقىڭىزنى ئېلىۋېلىپ باشلاڭ. ئاۋۋال بىر ئومۇمىي پىلان بولسۇن. پىلانغا قاراپ ئىش قىلايلى. بۇ ئىشنى تۆۋەندە سىز، يۇقىرىدا ئوردىدىكى قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى بېجىرىدۇ. بۇنىڭغا نەمىتۇللا تەيجى بېگىم مۇئەككەل بولسىلا.

— باش ئۇستىگە، پەرمانبەردارمەن ۋاڭ خوجام، — دېدى

نەمىتۇللا تەيجى ئورنىدىن تۇرۇپ ئېگىلگەن پېتى.

ۋاڭ كۇلۇمسىرەپ مەمەتنىيازبەگكە قارىدى:

— ئولتۇرغان بەگلەرگە قەشقەر ھەققىدە ئازراق سۆزلەپ بېرىڭ. شەھەر كۆرمەك جاھان كۆرمەك دېگەن گەپ. قەشقەر دېگەن بىر چوڭ شەھەر، — دېدى ۋاڭ.

— خوش، ۋاڭ خوجام، — بىز ئۇ يەرگە سودىگەر سۈپەتتە بارغانلىقىمىز ئۈچۈن ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى سۈرۈشتۈرۈپ كۆرمىدۇق، قەشقەردە ئون كۈن تۇرۇپلا قايتتۇق. ۋاڭ خوجام دېگەندەك قەشقەر ناھايىتى چوڭ، ئاۋات بىر شەھەر ئىكەن. قەشقەرنىڭ شىمالىدا تەڭرىتاغلىرى، غەربىدە پامىر چوققىلىرى، جەنۇبىدا قاراقۇرۇم تاغلىرى قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدىكەن. بۇ شەھەر باغۇبوستانلىرى ۋە قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان مەسچىت، مەدرىسىلىرى، خانىقالىرى، قەشقەردىن ئېقىپ ئۆتىدىغان تۈمەن دەرياسى، قىزىل دەرياسى بىلەن ھەيۋەتلىك كۆرۈنىدىكەن. قەشقەرلىك بىر ئالىم كىشى بۇ شەھەرنى بىزگە تونۇشتۇرۇپ مۇنداق دېدى: «قەشقەر — ئىسلام دىيارى، ئەزىزلەر يۇرتى، مەشھۇر زاتلارنىڭ پائالىيەت مەركىزى، ئېسىلزادە ئەمىرلەر ماكانى، ئۇلۇغ ئالىملار تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ماكان.»

بۇ شەھەردە ئادەم ناھايىتى كۆپ ئىكەن. ئەرلەر ئۈستىگە گۈللۈك چەكمەندىن تىكىلگەن كىيىم ـ كېچەك كىيىدىكەن، ئاياللىرى رومال سېلىپ يۈزىنى يېپىپ يۇرىدىكەن. يەنە تېخى تېرە جۇۋا، تېرە شالۋۇر كىيىپ، پۇتىغا چورۇق تارتىۋالىدىغانلارنىمۇ كۆردۇق. رەستىلەر ئاۋات ئىكەن. ئاشپۇزۇللار قايناپ كېتىدىكەن. ھىندىستان، ئەرەبىستان ۋە باشقا دۆلەتلەردىن كىرگەن سودىگەرلەر گەزلىملىرىنى يېيىپ سودا قىلىدىكەن، — مەمەتنىيازبەگ گېپىنى شۇ يەردە توختىتىپ، سەل دەم ئېلىۋېلىپ ئەسكەرتىپ قويدى، — ۋاڭ خوجام، نېمىلا دېگەنبىلەن ئۆز يۇرتىغا يەتمەيدىكەن. بىزنىڭ

يۈرتىمىزدەك پاكىز، ئاۋات شەھەر يوق ئىكەن.

ۋاڭ كۈلۈپ كەتتى. بەگلەرمۇ كۈلۈشۈپ گۇڭگۇر - مۇڭگۇر بىرنېمىلەرنى دېيىشىۋالدى. ئاندىن ۋاڭ بەگلەرگە ئىجازەت بېرىپ، نەمتۇللا تەيجى بىلەن شاسىپىلىمبەگنى ئېلىپ قالدى ھەم شاسىپىلىمبەگدىن جىددىي تەرىزدە سورىدى:

— ھە، قېنى، دېسىلە، سۇۋۇربەگ خوتۇنتامدا نېمە قىلىپ يۈرۈپتۇ؟

— تاجىدىن تەيجى بېگىمنىڭ ئىشىكىگە غوۋغا قىلىپ بارغانلارنى قۇتراتقان ئاشۇ سۇۋۇربەگ ئىكەن. ئەسلىدە خوتۇنتامدىكى تۆت ئادەم ئوردىغا ئەرز قىلغىلى كەلگەنىكەن. ۋاڭ خوجامنىڭ مۇبارەك توي كۈنلىرى بولغاچقا، تويدىن كېيىن كېلىڭلار، دەپ قايتۇرغانىدۇق. لېكىن، سۇۋۇربەگ بۇنى ئەشرەپ دېگەن بىر قىمارۋازدىن ئاڭلاپ، ئاشۇ قىمارۋازنى يېنىغا ئېلىپ، تاغچىلارغا ئۇت قېپىشتۇرۇپ كەلگەن گەپ، ئاڭلىسام ئۇلار پۇتۇن تاغنى قۇتراتقان ئوخشايدۇ، لېكىن خەق: «ۋاڭ خوجامغا يۈز قارىلىق قىلساق بولمايدۇ. بۇمۇ خۇدانىڭ ئىرادىسى بىلەن بولغان گەپ. توختاخۇننىڭ پېشانىسىگە شۇنداق پۈتۈلگەنىكەن. بىز ئەرز قىلمىز، غەلىيان قىلمايمىز» دەپ ئۇنىماپتۇ. ئۇلار ئوندەك ئادەمنى تىيزا① بېرىپ ئالداپ ئەكەپتۇ. ئاشۇلارنى تاجىدىن تەيجى بېگىمگە سالغان گەپ.

ۋاڭ ئاچچىقىدا قۇلاقلىرىغىچە قىزىرىپ ئولتۇرۇپ كەتتى، ئەمما ھېچ نېمە دېمىدى.

— يەنە بەزى گەپلەرمۇ بار ئىدى، — دېدى شاسىپىلىمبەگ.

ۋاڭ بېشىنى لىڭشىتتى.

— سىپىلمساقبەگ توي كۈنلەردە ئوردا سارايدا بولغان مەشرەپتىن قايتىپ بېرىپ خوتۇنى رەناخاننى ئۇرۇپ، يۈز - كۆزىنى كۆكەرتىپ ئۈچ تالاق قىلىپ خېتىنى بېرىۋېتىپتۇ.

---

① تىيزا — پۇل، تەڭگە دېمەكچى.

ۋاڭنىڭ يەنە قوشۇمىسى تورۇلدى.

— سىلىمساقبەگ؟!

— خوش ۋاڭ خوجام، بۇ كىشى نەجمىدىن باي دېگەن كىشىنىڭ چوڭ ئوغلى، ھېلىقى ئەشرەپ ئىككىنچى ئوغلى بولىدۇ.

— ھە، بىلدىم، ئۇ مېنىڭ بىلەن بىر مەدرىسىدە ئوقۇغان.

ۋاڭنىڭ كۆز ئالدىغا يازدىمۇ بېشىغا تۇماق، پۇتىغا كۆن ئۆتۈك كىيىپ يۈرىدىغان، قۇلاق، بويۇنلىرىنى قاپقارا كىر بېسىپ كەتسىمۇ يۇمايدىغان، بىر كىيىمنى كىيىۋالسا ئۇپرىمىغىچە سالمايدىغان، گەپ قىلىدىسە، بىز دېگەن پالانچى باينىڭ ئوغلى، دەپ خەقنى ياراتمايدىغان، ئىچى تار، ھەسەتخور، غەيۋەتخور سىلىمساقبەگ كەلدى. سىلىمساقبەگ ئەنە شۇنداق خۇي - پەيلى بىلەن قىرىق بەش ياشقا كىرگۈچە خوتۇن ئالالماي يۈردى. ئاخىر ئاتا - ئانىسىدىن چاچلىق بولغاندا يېتىم قالغان رەناخانغا ئۆيلەندى. ئۇ رەناخاننى ئالغاندىن كېيىن خېلىلا ئۆزىنى تۈزەپ يۈرىدىغان بولۇپ قالغانىدى. ئەمما، ئۇنىڭ كۈنداشلىقى ناھايىتى ئېغىر بولۇپ، رەناخاننى زادىلا ئارامىغا قويمايتتى. كېچىسى «مانا بىرى ئىشىك تۈۋىگە داڭگال ئاتتى» دېسە، كۈندۈزى «پالانچى ئىشىكتىن مۆنچە قېتىم ماراپ ئۆتتىغۇ» دەپ خوتۇنى بىلەن ئۇرۇشۇپلا تۇراتتى. ئۇ ئەتىدىن - كەچكىچە نەشە چېكىپ، كالپۇكىغا ناس تاشلاپ كۈننى ئۆتكۈزەتتى. رەناخانمۇ شۇنداق ئەرگە تېگىپ قالغىنىغا جاق تويۇۋاتقان كۈنلەردە ھېلىقى ئاخشىمى غۇرۇرى بىلەن پوتا ئويناپ، بېيىت ئېيتىشىپ قويغىنى سىلىمساقبەگنىڭ كۈنداشلىق بىلەن تولغان كۆڭلىنى ئۆرتىۋەتتى.

ئۇ شۇ ئاخشىمى ئۆيىگە بېرىپلا ئاغزىنى بۇزۇپ خوتۇنىنى تىللاپ كەتتى. ئۇنىڭ ئاغزىدىن چىقىۋاتقان تىل - ئاھانەتكە ئادەم چىداپ تۇرغىلى بولمايتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە رەناخاننى ئۇرۇپ يۈز - كۆزلىرىنى ئىششىتىۋەتتى. بۇنداق ئاھانەتلەرگە

چىدىماي ئارانلا تۇرغان رەناخان «ھازىر خېتىمنى بەر » دەپ تۇرىۋالدى. نەتىجىدە، ئۆزىنى «مەن ـ مەن» دەپ يۈرىدىغان بۇ بەگ خوتۇننى ئۈچ تالاق قىلىپ خېتىنى بېرىۋەتتى.

ۋاڭ مەشرەپتىكى بېيىت ئېيتىشلارنى ئاڭلىغان بولسىمۇ، بۇ قۇمۇلنىڭ مەشرەپلىرىدە بولىدىغان بىر ئادەت ياكى قىزىقچىلىققۇ دەپ ئويلايتتى. بۈگۈن ئاڭلىغان بۇ گەپ ۋاڭنىڭ غۇرۇرىغا تەگدى. ۋاڭ خوجامنىڭ مۇبارەك تويىدا تۇخۇمدىن تۈك ئۈندۈرۈپ خوتۇننى ئۇرۇپ قويۇۋېتىش دېگەن قانداق گەپ بۇ؟ بىگۇناھ ئايال كىشىنى ئۇرۇپ ـ تىللاپ، ھاقارەت قىلسا بولامدۇ؟ ۋاڭنىڭ غەزىپى ئۆرلىدى ۋە پەرمان قىلدى:

— نەمىتۇللا تەيجى بېگىم، پەرمانىنى ئىجرا قىلسىلا، — بىگۇناھ خوتۇننى ئۇرغان سېلىمساقبەگ ئامانقاغىغا[1] سۇرگۈن قىلىنىپ، كۇسۇتكە[2] تۇتۇشقا بۇيرۇلسۇن !

— خوش ۋاڭ خوجام، پەرمانبەردارمىز.

— شاسېلىمبەگ !

— خوش، ۋاڭ ئالىيلىرى.

— سۇۋۇربەگكە بولغان تەقىبنى توختاتمىسىلا.

— خوش، ۋاڭ خوجام دېگەنلىرىدەك قىلىمەن.

شاسېلىمبەگ كۆرۈنۈشتە ناھايىتى مۇلايىم، مۆمىن ئادەم بولسىمۇ، ھەرىكىتى چاققان ھەم ھوشيار ئىدى. ئۇنى كىشىلەر ھەرقانداق چاغدا زادىلا نەزىرىگە ئىلمايتتى. لېكىن، ئۇ ھەممىلا كىشىنى نەزىرىدىن ساقىت قىلمايتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ خۇشاللىقى، قايغۇسى ۋە ھەسرەتلىرىنى زادىلا ئويلاپ باقمايتتى. ئۇنىڭ كېچە ـ كۈندۈز ئويلايدىغىنى ئوردا ھەم ۋاڭ ئىدى. ئۇ بىغەمدەك كۆرۈنگىنى بىلەن ھەر قەدەمدە بىر ئىز، بىر مۆجىزە يارىتىپ تۇراتتى. ئۇ يۇرتنىڭ ھەممە ئىشىدىن خەۋەر تېپىپ

---

① ئامانقاغا — جاي ئىسمى. مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ گۇناھ قىلغانلارنىڭ بىر قىسمىنى ئامانقاغىغا پالىغان.

② كۇسۇتكە — بىر خىل ھايۋان. ئۇنىڭ تېرىسى ئەيلىنىپ جۇۋا قىلىنىدۇ.

تۇراتتى، ھەتتا قايسى مەھەللىدە كىم ئوغۇللۇق ياكى قىزلىق بولدى، قايسى مەھەللىدە ئۆلۈم ياكى باشقا ھادىسە بولدى، ھەممىنى ئاڭلاپ تۇراتتى. يىگىتىدىن تۇغۇلغان بوۋاقلارنى ئوردىنىڭ نوپۇس دەپتىرىگە كىرگۈزۈپ، باللار يەتتە ياشقا تولغاندا مەكتەپكە بارغان - بارمىغانلىقىنى سۈرۈشتۈرەتتى، ھەتتا كىمنىڭ ئوغلىنىڭ كىمنىڭ قىزى بىلەن توي قىلغانلىقىنى، قايسى ئۆيدە، قايسى جەمەتلەر ئىچىدە نېمە ئىشلار بولۇۋاتقانلىقىنى بىلىپ تۇراتتى. ۋاڭغا مەلۇم قىلغۇدەكلىرى بولسا ۋاقتىدا مەلۇم قىلاتتى. ۋاڭ بولسا شاسىلىمبەگنى ئۆزىگە ناھايىتى يېقىن تۇتاتتى. دائىم ئۇنىڭ يېگى - يېڭى گەپلىرىنى ئاڭلاشقا خۇشتار ئىدى.

ۋاڭ بىرپەس خىيال سۈرۈپ ئولتۇرغاندىن كېيىن مۇنۇلارنى دېدى:

— بىر يۇرتنى باشقۇرماق ئاسان ئىش ئەمەس، ھەممە ئادەم تىنچ - ئىتتىپاق، باياشات ياشاۋاتىدۇ دېگەندىمۇ يەنە نۇرغۇن مەسىلىلەر چىقىپ تۇرىدۇ. ئادەملەر بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ. ئۇنداق بولغاندىكىن بىز كىشىلەرنى ياخشىراق مۇتالىئە قىلىپ كۆرۈشىمىز، مۇۋاپىق چارە - تەدبىرلەرنى تۈزۈشىمىز كېرەك. ئادەملىرىمىزگە تېگى - تەكتىدىن ياخشى خۇلق، ياخشى پەزىلەت يېتىلدۈرۈشكە ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىشىمىز كېرەك. ئىلىلىق مېھمانلار قايتقاندىن كېيىن بۇ ھەقتە ياخشىراق ئويلىشىپ كۆرەيلى. ئاددىيسى سۈۋۇربەگ نېمىشقا شۇنداق ئىشلارنى قىلىدۇ؟ ئۇ مېنىڭ تۇغقىنىم، ئوردا بېگى، ئۇنىڭغا يەتكۈدەك يەر - زېمىن، مال - مۈلۈك بەردىم، ئوردىدا گۈڭلۈق ئورنىدا كۆردۈم. ئەمدى ئۇنىڭ مەقسىتى زادى نېمە؟ يەنە قۇمۇل زېمىنىدا ئىككى تەرەپ بولۇۋالىدىغان ئىشلار بار. مانا بۇ پىتنە - پاساتنىڭ، جېدەل - ماجىرانىڭ، غەلۋە - غوۋغانىڭ يىلتىزى. بۇنىڭ تېگى - تەكتى نېمىدە؟ سۈرۈشتۈرۈپ كۆرەيلى. بۈگۈن چۈشتىن كېيىن ئىلىلىق مېھمانلار ئوردىغا كەلمەكچى، سۆھبىتىمىز

شۈنچىلىك بولسۇن.
بەگلەر ۋاڭغا تەزىم قىلىپ، كەينىچە مېڭىپ چىقىپ كېتىشتى.

* *

مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ مېھرىبانۇ خېنىم بىلەن بىرلىكتە ئىلىلىق مېھمانلارنى بىرنەچچە رەت ئالاھىدە كۈتۈۋالغاندىن باشقا، ھەرقايسىسىنىڭ خالىغىنى بويىچە قۇمۇلنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مەشھۇر باغلارغا، قوغۇنلۇقلارغا سەيلە ـ ساياھەتكە ئەۋەتتى. ئۇلار ئاستانە، لاپچۇق، قارادۆۋە، سۇمقاغا قاتارلىق جايلارنىڭ ۋاڭلىق باغلىرى، خانلىق قوغۇنلۇقلىرىدا قانغۇدەك تاماشا قىلىشتى، غورۇرى بىرقانچە دېمەتلىكلىرىنى باشلاپ مەشھۇر ئارىتام، باغداش باغلىرىغا، ئاستانە، سۇمقاغىلارغا باردى. ئۇ ھەتتا سۇمقاغىدىكى نەچچە يۈز يىللىق ئاق تېرەكلەر ئوراپ تۇرغان قاينام بۇلاققىچە بېرىپ كۆرۈپ كەلدى. ئۇ بۇ بۇلاقنىڭ تىپتىنچ ئېقىۋاتقان سۈيىنىڭ ئادەم بېرىش بىلەن تەڭلا شىددەتلىك بولدۇقلاپ، سۇرلۇك قاينام ھاسىل قىلىشىنى كۆرۈپ ھەيران قالدى.
غورۇرى بوگۈن مېھمانلارنىڭ ئىلىغا قايتىشىنى مەسلىھەت قىلىش ئۈچۈن ئوردىغا كەلگەنىدى. ئۇ ۋاڭنىڭ مەلۇمچىسىدىن مۇھەممەت بېشىر ۋاڭنىڭ ئۆز ھۇجرىسىدا مېھرىبانۇ خېنىم بىلەن سۆزلىشىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، كەينىگە يانغانىدى. مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ بىلەن مېھرىبانۇ خېنىم بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، مەلۇمچىسىنى غورۇرىنى دەرھال باشلاپ كىرىشكە بۇيرۇدى.
غورۇرى تەختلىك سارايدا ۋاڭنىڭ كۈتۈۋېلىشىغا مۇيەسسەر بولدى. يېنىدا مېھرىبانۇ خېنىم ئولتۇراتتى. غورۇرى ۋاڭغا سالام بېرىپ ئېسەنلىكىنى سورىدى. مېھرىبانۇ خېنىم غورۇرىنى

كۆرۈپ خۇشال هالدا ئورنىدىن تۇرۇپ سالام بەردى ھەم ھال - ئەھۋال سورىدى. غۇرۇرى بىلەن مېھرىبانۇ خېنىم سۆزلىشىپ بولغۇچە مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ كۈلۈمسىرىگەن هالدا ئۇلارغا قاراپ ئولتۇردى.

— قۇمۇلدىن زېرىكىپ قالدىلامىكىن، غۇرۇرى بېگىم، — دېدى ۋاڭ.

— ياق ئۇنداق ئەمەس، — دېدى ئالدىراپ غۇرۇرى، — قۇمۇل ناھايىتى كاتتا جاي ئىكەن، مەمۇرچىلىق، باياشاتلىق قۇمۇل خەلقىگە يار ئىكەن. قۇمۇل خەلقى ئەقىدىلىرى تازا، ئىخلاسمەن، مېھماندوست خەلق ئىكەن. جانابلىرى پەزىلەتلىك، ئەقىل - ئىدراك ئىگىسى بولغانلىقلىرى ئۈچۈن ئالىم، پازىللارنى دوست تۇتۇپلا، كەمبەغەل، ئاجىزلارغا باشپاناھ بولۇپ، پاراسەت ۋە ئادالەت بىلەن يۇرتنى ئىدارە قىپتىلا، مەن قۇمۇلغا كېلىپ ناھايىتى چوڭقۇر تەسىراتلارغا ئىگە بولدۇم. ماڭا بۇ شەھەردە ھەممە كىشى موللا، ئۆلىمادەك كۆرۈندى. بىرەرمۇ ساۋاتسىز كىشى كۆرۈنمىدى. بىلدىمكى، بىر يۇرت ئۆزىنىڭ ئالىم، ئۆلىمالىرى بىلەن سۈپەتلىك كۆرۈنىدىكەن، — غۇرۇرى ھەقىقەتەن تەسىرلەنگەنلىكىنى بىلدۈرۈپ بىرپەس بېشىنى لىڭشىتىپ كۈلۈمسىرەپ ۋاڭغا قارىدى، ۋاڭمۇ بۇ گەپلەردىن خۇشال بولۇپ كۈلۈمسىرىدى، — قۇمۇلغا كەلگىلى بىرەر ئايغا يېقىنلاپ قالغان بولسىمۇ، ئازراقمۇ زېرىكىش ھېس قىلمىدىم. ئاللاتائالا خەيرلىك ئىش قىلغۇچىلارغا زور ئىنايەتلەرنى بېرىدۇ. كىشىلەرمۇ ياخشى سۈپەت بىلەن ئەبەدىلئەبەد ماختاپ ئېغىزلىرىدىن چۈشۈرمەيدۇ. دۇنيادا كۈندىلىك تۇرمۇش غېمىگە مۇپتىلا بولۇپ خار - زارلىقتا ئېتىبارسىز هايات كەچۈرۈۋاتقان ئاجىز كىشىلەر ناهايىتى كۆپ. مەن چەت دۆلەتلەردە يۇرگەندە كۆردۇمكى، ئۇ شەھەرلەرنىڭ بايلىرى ناھايىتى باي، لېكىن نۇرغۇن خەلق بەك گاداي، ئۇلار بىر بۇردا نانغا زار بولۇپ ئۆتىدۇ. بۇ يەرلەر بىلەن ئۇ يەرلەرنىڭ ئاسمان - زېمىن پەرقى

بار ئىكەن. شۇڭا ئويلىنىپ قالدىمكى، بىز ئىلى بىلەن قۇمۇل شەھىرى ياخشى ئالاقە ئورناتساق، كەلدى - باردى قىلىپ تۇرساق، ھازىرغۇ تۇغقان بولۇپ قالدۇق، بۇ تۇغقانچىلىقنى كېڭەيتىپ، ئۆزئارا ھەرقايسى جەھەتلەردىن بىر - بىرىمىزگە ئۆرنەك بولساق دەيمەن.

— رەھمەت، غۇرۇربەگ جانابلىرى، بىزنى ماختاپ بەكلا ئاشۇرۇۋەتتىلە، — دېگەچ مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ مېھرىبانۇغا قاراپ قويدى. مېھرىبانۇ غۇرۇرنىڭ سۆزلىرىدىن مەمنۇن بولۇپ ئولتۇراتتى، — مەنمۇ شۇنداق ئويلايمەن. بىز تۇغقانچىلىقىمىزنى كېڭەيتسەك، ئۆزئارا ئالاقىمىزنى تېخىمۇ كۆپ كىشىلەر ئارقىلىق ئېلىپ بارساق دەيمەن، بۇگۈن بىز مېھرىبانۇ خېنىم بىلەن بىرنەرسىنى كېلىشتۇق. ئۆزلىرى قانداق قارايلاكىن.

— جانابلىرىنىڭ ئەقىللىرى زىيادە، تەلىم ياكى تەلەپلىرى بولسا ئېيتقايلا.

— مۇنداق قىلساق دەيمەن، مېھرىبانۇ خېنىم ئىلىلىق تۇغقانلار قايتىپ كەتسە زېرىكىپ قالارمىكىن، شۇڭا ئىلىدىن قىرىق ئۆيلۈك كىشىنى قۇمۇلغا كۆچۈرۈپ كەلسەك، قۇمۇلدىن قىرىق ئۆيلۈك كىشىنى ئىلىغا كۆچۈرۈپ بارساق، بۇ ئىش ئىختىيارىي ئاساستا بولسا، سىلىچە قانداق بولار؟

غۇرۇرى بۇ گەپنى ئاڭلاپ كۈلۈپ كەتتى:

— بولىدىغان گەپ ئىكەن بۇ، ۋاڭ خوجام، ئىختىيارىي بويىچە بولسا ناھايىتى ياخشى بولىدۇ. بۇنى بىز ئىلىغا قايتىپ بارغاندىن كېيىن خالزات ھېكىمبەگ بىلەن كېلىشىپ، كىشىلەر ئارىسىغا سەپ كۆرسەك.

— بولىدۇ، ئەمىسە شۇنداق پۈتۈشتۇق. قۇمۇلدىن ئىلىغا كۆچۈپ بارىدىغانلار بولسا بۇ قېتىم مېھمانلار بىلەن بىللە ماڭسا بولىدۇ. ئەگەر ئىلىدىن كەلگەنلەردىن بۇ يەردە قالىدىغانلار بولسا، ئوردا ئۇلارنى ئۆي - جاي، يەر - مۈلۈك بىلەن تەمىنلەيدۇ.

— ۋاڭ خوجامنىڭ ھىممىتىگە رەھمەت.

— مەنغۇ، — دېدى ۋاڭ كۈلۈمسىرىگەن ھالدا غۇرۇرىغا قاراپ، — ئۆزلىرىنىمۇ قۇمۇلدا ئېلىپ قېلىپ ئوردىدا ئۆزۈمگە مەسلىھەتچى قىلىۋالسام دەيمەن.

بۇ چاغدا، بۇ يەردە ئولتۇرغان ئۇچەيلەننىڭلا خىيالىغا «رەناخان» كېلىپ قالدى. غۇرۇرى سەل قىزىرىپ جاۋاب بەردى:

— مېنىڭمۇ بۇ يەردە قالغۇم بار، راستىنى ئېيتسام، بۇ شەھەرگە كۆڭلۈم چۈشۈپ قالدى. ئەمدى خالزات ھېكىمبەگنىڭ ۋەكىلى بولۇپ كېلىپ، بۇ يەردە قېلىپ قالسام بولماس، ئەگلەككە چىقىپ ئەرگە تېگىپتۇ، دېگەندەك بىر گەپ بولۇپ قالار، — دېدى غۇرۇرى. بۇ گەپ بىلەن ھەممىسى كۈلۈشۈپ كەتتى، — لېكىن ئەمدى مەن قۇمۇلغا كېلىپ تۇرىمەن.

— قارشى ئالىمىز، — دېدى ۋاڭ خۇشال ھالدا. مېھرىبانۇ خېنىم قوشۇپ قويدى:

— ئەمدى كەلسىلە، ئاپامنىمۇ ئالغاچ كەلسىلە، نۇسرەت ئاكامنى كەلسۇن، خۇدايىم بۇيرۇسا كېلەر يىلى ياز يورۇشىغا ئۇلارنى كۈتۈۋالىمەن، — مېھرىبانۇنىڭ كۆڭلى يېرىم بولغاندەك بولدى. لېكىن، ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ مۇھەممەت بېشىر ۋاڭغا قاراپ كۈلۈمسىرەپ قويدى.

— ناھايىتى ياخشى، سۇمانخان سىلىنى سېغىنىپ قالدى. بۇ ياخشى تىلەكنى ئىلىغا بېرىپلا يەتكۈزىمەن. ئۇلار ئۆزلىرى كۈتكەن ۋاقىتتا چوقۇم يېتىپ كېلىدۇ.

ئۇلار يەنە ئازراق پاراڭلاشقاندىن كېيىن غۇرۇرىنىڭ تەلىپى بىلەن ئوردا كۈتۈپخانىسىغا كىرىشتى.

ئوردا كۈتۈپخانىسى قۇمۇلنىڭ تۆتىنچى ۋاڭى يۈسۈپ ۋاڭ ئوردىنى قۇرۇشقا كىرىشكەندىلا قۇرۇلۇش پىلانىغا كىرگۈزۈلۈپ، ئالاھىدە سېلىنغان كۈتۈپخانا ئىدى. بۇ كۈتۈپخانىنىڭ تاشقىرىقى ئۆيلىرى بىر - بىرىگە تۇتاش ئىككى ئېغىز چوڭ ئۆي بولۇپ، كۈنچىقىش تەرەپكە چوڭ نەقىشلىك پەنجىرە قويۇلغان، تام

ياقىلاپ قويۇلغان نەقىشلىك كىتاب تەكچىلىرى تورۇسقا تاقاشقانىدى. ئىككىلا ئۆيدە تورۇستىن پەسكە ساڭگىلاپ تۇرغان ئوتتۇز دانە شام يېقىلىدىغان مىس شامدان يالتىراپ تۇراتتى. تەكچىلەردىكى كىتابلار سان ـ ساناقسىز ئىدى. بۇ ئۆيلەردىن ئۆتۈپ تارراق كارىدور ئارقىلىق ئىككى تەرەپتىكى ئالتە ئېغىز ئايرىم ئۆيگە كىرگىلى بولاتتى. بۇ ئۆيلەرنىڭ بىرىدە هۆسنخەت ماهىرلىرىدىن ئوندەك شاگىرت هۆسنخەت ئۆگىنەتتى. يەنە بىر ئۆيدە خەنزۇچە، مانجۇچە، موڭغۇلچە، زاڭزۇچە تىلماچىلار تەرجىمە قىلىش ئىشى بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇنىڭ يېنىدىكى ئۆيدە ئەرەبچە، پارسچە ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى كىتابلارنى تەرجىمە قىلىدىغان تىلماچىلار ئولتۇراتتى. بۇ ئۆيلەرنىڭ ئۇدۇلىدىكى ئۈچ ئۆينىڭ بىرىدە كۆچۈرۈش، سىپىلىشتۇرۇش ئىلىپ بېرىلسا، يەنە بىر ئېغىز ئۆيدە رەتلەش، تۈپلەش، مۇقاۋىلاش ئېلىپ بېرىلاتتى. يەنە بىر ئېغىز ئۆيدە رەتلىنىمگەن كونا كىتابلار دۆۋىلىنىپ تۇراتتى. غۇرۇرى بىرىنچى ئۆيگە كىرىپلا، تەكچىلەرگە رەتلىك تىزىلغان نۇرغۇن كىتابلارنى كۆرۈپ هەيران قالدى. كىتاب ئوقۇشنى ناهايىتى ياخشى كۆرىدىغان مېھرىبانۇ خېنىممۇ قالتىس بىر شادلىق ئىلكىدە يايراپ كەتتى.

كىتابلارنىڭ تولىسى كۆن تاشلىق كىتابلار بولۇپ، كىتابلارنىڭ تۈرى بويىچە رەتلەنگەنىدى. يەنە نۇرغۇنلىغان كىتابلار كۆچۈرۈلگەن نۇسخىلار بولۇپ، تۈپلىنىش، مۇقاۋىلىنىش جەھەتتە ناهايىتى مۇكەممەل ئىدى. ئالدى بىلەن غۇرۇربەگ بىلەن مېھرىبانۇ خېنىمنى كۆزگە كۆرۈنگۈدەك جايغا تىزىلغان چوڭ ـ كىچىك قۇرئانلار جەلپ قىلدى. مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ ئىككىگە ئايرىپ تىزىلغان قۇرئان كەرىمنى كۆرسىتىپ: «بۇياقتىكىسى ئەرەب ئەللىرىدىن كىرگۈزۈلگىنى، ئۇياقتىكىسى ئوخشاش تەقلىدتە كۆچۈرۈلگىنى» دېدى. غۇرۇربەگ

كۆچۈرۈلگىنى بىلەن چەتتىن كىرگىنىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈپ، تەقلىد كۆچۈرۈلگىنىنىڭ خەت شەكلىنىڭ چىرايلىقلىقىنى، مۇقاۋىسىنىڭ مۇكەممەل، سىپتا ئىشلەنگەنلىكىنى ماختاپ كەتتى. بۇ قۇرئانلارنىڭ ئىككى تەرىپىگە قۇرئان تەپسىرلىرىدىن «ئىلمۇئەل تەپسىر»، «ئىلمۇئەل ھەدىس»، «ئىلمۇئەل كالام»، «سەھىھول بۇخارى» قاتارلىق نۇرغۇن كىتابلار تىزىلغانىدى. ئۇنىڭ نېرىسىدىكى جازىدا «جاھاننەما»، «قىسسەسۇل ئەنبىيا»، «ھىدايەتنامە»، «شاھنامە» قاتارلىق كىتابلار كۆزگە چېلىقىپ تۇراتتى.

— بۇ كىتابلارنىڭ بىر قىسمىنى قەشقەر، خوتەن، يەكەن قاتارلىق شەھەرلەرگە بارغانلار، يەنە بىر قىسمىنى سودىگەرچىلىك، ھەج تاۋاپ قىلىش بىلەن چەت دۆلەتلەرگە بارغانلار ئېلىپ كەلگەنىكەن. بۇ كىتابلارنىڭ كۆپى بوۋام ۋە دادام رەھمەتلىكنىڭ زامانىسىدىن قالغان كىتابلار. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بوۋام رەھمەتلىك سۇمقاغىغا[1] چۈشكۈن بولغان سودىگەر ۋە دىن تارقاتقۇچىلاردىن ئون تاغاردەك كىتاب سېتىۋالغانىكەن.

ئۇلار يەنە بىر كىتاب جازىسى ئالدىدا توختىدى:

— بۇلار، — دېدى مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ، — مۇشۇ ئوردىدا كۆچۈرۈلگەن ئەڭ بۇرۇنقى كونا كىتابلار، ماۋۇ «ئوغۇزنامە»، «چاشتانى ئىلىكبەگ»، «ئالتۇن يارۇغ» بەلكىم ئۇلۇغ بوۋىمىز ئەبەيدۇللا تارخانبەگ دەۋرىدىن قالغان كىتابلار بولسا كېرەك، — غۇرۇربەگ بىلەن مېھرىبانۇ خېنىم ئالدىراپ كىتاب بەتلىرىنى ۋاراقلىدى. بۇ كىتابلار قاتتىق بىر خىل سامان قەغەزگە چىرايلىق خەت نۇسخىسىدا كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، يىپەك رەخت بىلەن تاشلىنىپ، يىپەك يىپ بىلەن چىگىلگەنىدى، — ئاڭلىسام، — دېدى ۋاڭ «ئالتۇن يارۇغ»نى كۆرسىتىپ تۇرۇپ، گەنسۇ تەرەپتىن كەلگەن سېرىق ئۇيغۇرلاردىن بىرى بۇنى

---

① سۇمقاغا — جاي ئىسمى. قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ قۇمۇلغا چۈشكۈن بولىدىغان چوڭ ئۆتىڭى.

ئوردىغا تەقدىم قىلغانىكەن. بۇ پۈتۈنلەي بۇددا دىنىغا ئائىت ھېكايىلەر ئىكەن.

بۇ كىتابلارنىڭ ئاستى تەرىپىگە رابغۇزىنىڭ «يۈسۈپ ـ زىلەيخا»، نەۋائىينىڭ «پەرھاد ـ شىرىن»، خىرقىتىنىڭ «مۇھەببەتنامە مېھنەتكام» ناملىق كىتابلىرى قويۇلغان. يەنە بۇ كىتابلار بىلەن بىر قاتار «تاھىر ـ زوھرا»، «ئەلف لەيلى» قاتارلىق يوغان كۆن تاشلىق، رەڭدار رەسىملىك، ھەر بىر بېتى گۈل نەقىش قىلىنغان كىتابلار تۇراتتى. يەنە بىر جازىدا «مەشھۇرنامە»، «زەپەرنامە» ناملىق كىتابلار ھەمدە «خوجا ھاپىز»، «بوستان»، «گۈلىستان» ناملىق كىتابلارنىڭ ئەسلىي نۇسخىسى ۋە دەرسلىك ئۈچۈن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىلىرى توپ ـ توپ بولۇپ تۇراتتى. بۇلار ھازىر يېڭىدىن قۇرۇلۇۋاتقان ئون ئىككى تاغ، بەش شەھەر ۋە قۇمۇل شەھىرى ئەتراپىدىكى يېزا ـ كەنتلەردىكى مەدرىسە ـ مەكتەپلەرگە ئەۋەتىپ بېرىشكە تەييارلانغان ئوقۇش ماتېرىياللىرى ئىدى. ۋاڭ بۇنى كۆرۈپ بەك خۇش بولۇپ كەتتى.

ئۇدۇلدىكى جازىدا ئوردىدا توپلام قىلىنغان كىتابلاردىن «ئابىد قۇمۇلى شېئىرلىرى»، «زۇھورى شېئىرلىرى»، «ئىمىن گۇڭ شېئىرلىرى»، «ئىمرى شېئىرلىرى» قاتارلىق شېئىر توپلاملىرى ۋە نۇرغۇنلىغان داڭلىق شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىغا قوشۇلۇپ، ئابىد قۇمۇلىنىڭ شېئىرلىرى گەۋدىلىك توپلام قىلىنغان «باياز» ناملىق شېئىرلار توپلىمى تۇراتتى. غۇرۇرى «باياز» ناملىق توپلامنى قولىغا ئېلىپ مۇنۇ شېئىرنى ئوقۇدى:

بۇ سائادەتكە سېنى يەتكۈردى، ئابىد شۈكۈر قىل،
غازىئى دەۋران ئۇبەيدۇللاھ مىرى قامۇلى.

دېمەك، شائىر ئەبەيدۇللا تارخانبەگ دەۋرىدە ياشىغانىكەن. بۇ توپلام ناھايىتى چىرايلىق ھۆسنخەت شەكلىدە تۈزۈلگەن بولۇپ، توپلامنىڭ ئوتتۇرىدىكى بىر ۋارىقىغا مۇھەممەت بېشىر ۋاڭنىڭ

ئانار سۈرەتلىك ئالتۇن تامغىسى بېسىلغانىدى.

— جانابلىرى، بۇ دىۋاننى كۆرۈپ بولغاندىن كېيىن تامغىلىرىنى بېسىپ قويغانمۇ؟

— شۇنداق، ئوردىدا ئىشلەنگەن كىتابلارنىڭ كۆپىنى ئۆزۈم كۆرۈپ چىقىمەن.

ئۇلار بۇ ئۆيدىكى كىتابلارنى خېلى تەپسىلىي كۆرۈپ چىققاندىن كېيىن ئىچكىرىكى ئۆيگە كىردى. بۇمۇ ئوخشاشلا چوڭ بىر ئېغىز ئۆي بولۇپ، جازىلىرى تېخىمۇ ھەيۋەتلىك، كىتاب تەكچىلىرى ئازادە ئىدى.

— بۇ يەردە تېخىمۇ قىممەتلىك كىتابلار بار، — مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ ئوڭ تەرەپ جازىنىڭ ئەڭ يۇقىرى يېنىغا قويۇلغان بىر كىتابنى كۆرسەتتى، — بۇ «مايترى سىمىت»①، يەنى مايترى بىلەن ئۇچرىشىش دېگەن كىتاب.

---

① «مايترى سىمىت» — تەتقىقاتچىلاردىن ئىسرافىل يۈسۈپ، ئابدۇقېيۇم خوجا، دولقۇن قەمبىرىلار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «مايترى سىمىت» ناملىق كىتابنى 1987 - يىلى ھازىرقى ئۇيغۇر تىل - يېزىقىدا ئېلان قىلدى. بۇ كىتابنىڭ كىرىش سۆزىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قوليازما ‹مايترى سىمىت› (مايترى بىلەن ئۇچرىشىش) 27 پەردىلىك چوڭ ھەجىملىك سەھنە ئەسىرىدۇر. ئۇ ھازىرغا قەدەر ئېلىمىزدە ساقلىنىۋاتقان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قوليازمىلار ئىچىدە دەۋرى ئەڭ بۇرۇن بولغان بۇددا دىنى مەزمۇنىدىكى ئەدەبىي ئەسەر، يەنى زور ھەجىملىك سەھنە ئەسىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئېلىمىزنىڭ مىللىي مەدەنىيەت تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. بۇ ئەسەردە مۇكەممەل بەدىئىي شەكىل، كونكرېت ئوبراز، جانلىق ۋە راۋان قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئارقىلىق بۇددا دىنى مۇرىتلىرىنىڭ نەزىرىدىكى قۇتقۇزغۇچى ئىلاھ — كەلگۈسى بۇرخان مايترىنىڭ ھاياتىدىكى ئىش پائالىيەتلىرى بايان قىلىنغان.

بۇ ئەسەرنىڭ قۇمۇل نۇسخىسىنى، يەنى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قوليازما نۇسخىسىنى 1959 - يىلى 4 - ئايدا قۇمۇل ناھىيە تىيانشان گۇڭشې تۆمۈرتى دادۇي باش تۇرا (باش مەھەللە) دىكى ئۇيغۇر چارۋىچى يەھيا رەھىم مال بېقىپ يۈرۈپ تۆمۈرتىنىڭ «كىچىك داۋان» دەپ ئاتىلىدىغان قارىغايلىق ئېدىرىدىن تېپىۋالغان. ئەسلىدە بۇ ئەسەرنى كىگىزگە يۆگەپ تاش ئاستىغا يوشۇرۇپ قويغان بولۇپ، تېپىلغان چاغدا كىگىز بىلەن ئەسەرنىڭ بىرمۇنچە ۋاراقلىرى چىرىپ، تىتىلىپ كەتكەن. يەھيا رەھىم بۇ ئەسەرنى قۇمۇل ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ مەسئۇلى ئىسمائىل ئىبراھىمغا تاپشۇرۇپ بەرگەن. شۇ يىلى كۈزدە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تارىخىي مۇزېي بۇ قىممەتلىك يازما يادىكارلىقنى تاپشۇرۇۋالغان... بۇ نۇسخا تولۇقلۇق جەھەتتە گېرمانىيىدە ساقلىنىۋاتقان ئۇيغۇر يېزىقىدىكى باشقا نۇسخىلاردىن ئېشىپ چۈشىدۇ...

ئەسەرنىڭ قۇمۇل نۇسخىسى قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى (IX — XIII ئەسىرلەر)نىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى چوڭتاش يىگەن تەرىپىدىن مەزكۇر خانلىقنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە كۆچۈرتكۈزۈلگەن...»

غۇرۇرى كىتابنى قولىغا ئالدى. بۇ كونا ئۇيغۇر يېزىقىدىكى كىتاب بولۇپ، قاتتىق مۇقاۋىلىق، مۇقاۋىنىڭ ئۈستى نەقىشلەنگەنىدى. قەغىزى قارامتۇل سېرىق رەڭلىك قېلىنراق قاتتىق قەغەز بولۇپ، خەتلىرى ئاستى - ئۈستى ۋە ئىككى يېنىدا ئوخشاش بەلگىلىك ئورۇن قالدۇرۇلۇپ يېزىلغان، ئوتتۇرىسىدا يۇمىلاق تۇپلەش تۆشۈكچىسى بار كىتاب ئىدى.

— بۇ كىتابمۇ، — دېدى ۋاڭ، — بۇرۇندىن بار كىتاب، بۇنىڭدا بۇددا دىنى مۇرىتلىرىنىڭ قۇتقۇزغۇچى ئىلاھى مايترىنىڭ ئىشلىرى سۆزلەنگەن. بۇ كىتابمۇ يەنە قايتا كۆچۈرتكۈزۈلدى. بىز دە قايسى دىندىكى كىتاب بولمىسۇن، ئۇنى ساقلاش، ھەتتا كۆچۈرۈپ نۇسخا قالدۇرۇش ئادەت بولۇپ قالغانىكەن. ھەربىر كىتابتا بىر ئالاھىدىلىك ياكى بىر ئادەمنىڭ ئەقلىگە ئەقىل قوشىدىغان تەرەپلەر بولىدىكەن، شۇڭا ھەرقانداق كىتابنى ئوقۇپ قويۇش ياخشى ئىش دەپ ئويلايمەن.

— شۇنداق ۋاڭ خوجام، كىتاب دېگەن ئەقىل بۇلىقى دېمەكتۇر.

ۋاڭ غۇرۇرنىڭ گېپىنى بۆلۈپ يەنە ئىككى پارچە كىتابنى كۆرسەتتى. بۇ پارچە - پارچە كۆچۈرۈلۈپ تۇپلەنگەن قولىيازمىلار بولۇپ، ناھايىتى قېلىن كىتابلار ئىدى. بۇنىڭ بىرى قارا - خانىيلار دەۋرىدە تۈزۈلگەن كاتتا لۇغەت ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ئىدى، مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ بۇ كىتابنى تونۇشتۇرۇپ مۇنداق دېدى:

— بۇنى مەھمۇد ئىبنى ھۇسەيىن ئىبنى مەھمۇد كاشغەرىي يېزىپ، ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى ئەبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىئەمرۇللاغا تەقدىم قىلغانىكەن. بۇ كىتابتا قومۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىللىرىمۇ ناھايىتى كۆپ شەرھلىنىپتۇ. يەنە بۇ كىتابتا كۆرسىتىلگەن چارۋىچىلار ئىشلىتىدىغان ماللارغا باسىدىغان تامغىلارنى ھېلىمۇ قومۇلنىڭ تاغلىرىدا چارۋا باقىدىغانلار ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىدۇ.

— مەنمۇ بۇ كىتابنىڭ ئىستانبۇلدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىنى كەشمىردە سېتىۋېلىپ ساقلاپ قويغانىدىم، بۇنىڭدىن تۈرك تىلىنى، تارىخىنى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى بىلگىلى بولىدۇ. بۇ ناھايىتى بىباھا، قىممەتلىك كىتابتۇر، — دېدى غۇرۇرى.

مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ يەنە ئايرىم تەكچىدە سېرىق شايىغا ئوراپ قويۇلغان تېخىمۇ قېلىن ھەم چوڭ بىر پارچە كىتابنى ئالدى. بۇمۇ چىرايلىق كۆچۈرۈلگەن نۇسخا بولۇپ، پۈتۈنلەي نەزمە ئىدى.

— مانا بۇ كىتاب ماڭا بەك يارايدۇ، ئۇنىڭدا شېئىرىي تىل بىلەن ئاللاغا، پەيغەمبەرگە، تۆت ساھابىگە ئوقۇلغان مەدھىيىلەر، يەتتە يۇلتۇز، ئون ئىككى بۇرج، بىلىم ئېلىش، ئەقىل تېپىش، تىل ئىشلىتىش، ياخشىلىق قىلىشقا بولغان چوڭقۇر مەدھىيىلەر بايان قىلىنغان. بۇ دانىشمەن شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ داستانى «قۇتادغۇبىلىك»، يەنى «بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشتۈرگۈچى بىلىم» ناملىق كىتابتۇر. بۇ قاراخانىيلار ھۆكۈمرانلىرىدىن تاۋغاچ بۇغراخان ئەبۇ مۇھەممەد ئېلى بۇغراخانغا تەقدىم قىلىنغان بولۇپ، قەشقەردە ئۆتكەن بۇ ئالىمغا بۇغراخان خاس ھاجىپلىق نامىنى بېرىپ يېنىدا مەسلىھەتچىلىككە قويغانىكەن.

— مەندىمۇ بۇ كىتابنىڭ پارچە ـ پارچە كۆچۈرۈلگەن نۇسخىلىرى بار، — دېدى غۇرۇرى.

— ئەمدى قارىسىلا بېگىم، بۇ تەرەپتىكى جازىدا (يۇقىرىدىكى ئىككى جازىنى كۆرسەتتى) تېبابەتچىلىككە ئائىت كىتابلار بار. ئەبەيدۇللا تارخانبەگ بوۋام ئۇستا تېۋىپ ئىكەن. جۇڭغارلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئاتىسى مۇھەممەت شاھى غازىبەگنىڭ بىر قولى مۇرىسىدىن ئۈزۈلۈپ ساڭگىلاپ قاپتۇ. بۇ قول بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئەپسىز بولغاچقا قولىنى قايرىپ قورسىقىغا تېڭىۋېلىپ ئۇرۇشۇپتۇ. لېكىن، قولى بەك ئاغرىپ كەتكەنلىكتىن ئازراقلا

ئىلىنىپ قالغان تېرىنى كېسىپ، قولىنى ئېلىپ تاشلىۋېتىپ ئۇرۇش قىپتۇ. بۇنى ئوغلى ئەبەيدۇللا كېيىن كۆرۈپ قاتتىق ھەسرەت چېكىپ: «ھەي ئىسىت، نېمىشقا مەن يېنىڭدا بولمىغاندىمەن، مەن يېنىڭدا بولغان بولسام، قولۇڭنى تاشلاتقۇزماس ئىدىم، داۋالاپ ساقايتاتتىم» دەپتۇ، — مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ گېپىنى توختىتىپ بىر پارچە قوليازما كىتابنى ئېلىپ كۆرسەتتى، — مانا بۇ ئەبەيدۇللا تارخانبەگنىڭ كىمىنىڭ كېسىلىنى قانداق داۋالاپ ساقايتقانلىقى ھەققىدىكى خاتىرىلىرى.

مېھرىبانۇ خېنىم بۇ قولىيازما خاتىرىلەرنى (كىتاب شەكلىدە تۇپلىتىپ، مۇقاۋا قىلىنغان) قولىغا ئېلىپ ۋاراقلىدى ۋە بىر بەتنى ئېچىپ ئەبەيدۇللا تارخانبەگنىڭ پولداڭ كېسەل قالماق خوتۇننى داۋالاش جەريانىنى ئوقۇپ چىقتى.

مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ قولىغا يەنە يېپى يوغان بۆز بىلەن تاشلانغان ئىككى پارچە كىتابنى ئالدى.

— مانا بۇلار ئەبەيدۇللا تارخانبەگ بوۋام زامانىسىدىن قالغان كىتابلار، — دېدى ۋاڭ، بۇنىڭ بىرى «تىرىك تەنىنى ئۆلچەش»، ئىككىنچىسى «جەسەت ئاتلىسى» دېگەن كىتابلار ئىدى، — بۇ كىتابلارنى بۇنىڭدىن مىڭ يىللار ئىلگىرى قۇمۇلدىن چىققان تېۋىپ شىراخان يازغان. ئۇ ئۆز ۋاقتىدا تىبەت پادىشاھى چى سۇڭدەنزەننىڭ تەكلىپى بىلەن تىبەتكە بارغان. بۇ كىتابلارنى تىبەتتە يېزىپ قالدۇرغان. ئەبەيدۇللا تارخانبەگ بوۋام ناھايىتى كۆپ چىقىم قىلىپ كۆچۈرتكۇزۇپ ئالدۇرۇپ كەلگەنىكەن.

غۇرۇرىنىڭ نەزىرى يەنە تۆت پارچە كىتابقا چۈشتى. ئۇلار ئىمامىدىن قەشقەرىنىڭ «شەرھى ئەلقانۇن»، «كېسەللىكلەر شەرھى»، «دورىلار قامۇسى»؛ داڭلىق تېۋىپ مۇھەممەت ئەلى مۇھەممەت بىننى يەكەنىنىڭ «زىيائۇل قۇلۇپ» (قەلب نۇرى) ناملىق كىتابى ئىدى. بۇنى مۇھەممەد بېشىر ۋاڭ تونۇشتۇرۇپ

مۇنداق دېدى:

— يەكەن سەئىدىيە خانلىقى يىمىرىلىپ، ئاپاق خوجا هۆكۈمرانلىق ئورۇنغا چىققاندىن كېيىن قەشقەر خانلىق مەدرىسىدە ساقلانغان نۇرغۇن كىتابلارنى كۆيدۈرۈۋېتىشكە بۇيرۇغان. لېكىن، كىتابلارنى كۆيدۈرۈشكە مۇئەككەل بولغان بىر كىشى بۇ كىتابلارنى يوشۇرۇۋالغان. كېيىنكى ۋاقىتلاردا قۇمۇلدىن قەشقەرگە تېبابەتچىلىكنى ئۆگىنىشكە بارغانلار بۇ كىتابلارنى سېتىۋېلىپ ئوردىغا تەقدىم قىلغانىكەن.

— ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىممەتلىك مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ بىرى. ئۇ ئۇزاق تارىخىي جەرياندا ئەجدادلارنىڭ مول تەجرىبىلىرىنى ئۇزلۇكسىز توپلاش، رەتلەش، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا داۋاملاشتۇرۇش ئاساسىدا شەكىللەنگەن، — دېدى غورۇرى چوڭ بىر تەسىراتنى كۆڭلىگە پۈكۈپ، — يەكەن خانلىقىدا، بولۇپمۇ قەشقەر، خوتەن تەرەپلەردە نۇرغۇن تېۋىپلار يېتىشىپ چىققان. قەشقەر، يەكەنلەردە شىپاخانا، دورا ـ دەرمەك دۇكانلىرى ئېچىلغان. تومۇر تۇتۇپ داۋالاش ئىشلىرى خېلى ئومۇملاشقان. ئۇلار ئۆزىدىن چىققان دورا ـ دەرمەكلەرنى ئىشلىتىپلا قالماستىن، ئېچكىرىدىن، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھىندىستان، تىبەت، كەشمىر قاتارلىق جايلاردىنمۇ دورا كىرگۈزۈپ ئىشلەتكەنىكەن. ئۇ چاغلاردا غەربىي يۇرتتىن چىقىدىغان خۇلۇنجان، زەنجىۋىل، موزا، بادام، خوتەن ئىگىرى قاتارلىق دورا ـ دەرمەكلەر بۇ زېمىننىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتى سۈپىتىدە ئېچكىرىگە ۋە ئىسلام دۆلەتلىرىگە توشۇلغانىكەن. مۇشۇنىڭدىن قارىغاندا، تېبابەتچىلىك بىزدە خېلى بۇرۇنلا تەرەققىي تاپقان. قۇمۇل دىيارى بۇنىڭ جانلىق مىسالى.

مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ بىلەن مېھرىبانۇ خېنىم كۈلۈپ قويىدى. ئۇلار ئەمدى تارىخنامىلەر تىزىلغان جازا ئالدىغا كەلدى. بۇ جازىغا كىتاب ناھايىتى كۆپ ئىدى. غورۇرى ئىچىدە

ھەممىسىنىڭ ئىسمىنى ئوقۇپ چىقتى. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە خانبالىقتا مەنسەپ تۇتقان مەشھۇر قۇمۇللۇق زاتلاردىن تارىخچى قابىلىيەتلىك ئەمەلدار، شائىر ۋە ئۇ يازغان «لياۋ سۇلالىسى تارىخى»، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» ناملىق كىتابلار ئۇيغۇرچە تەرجىمە قىلىنىپ تۇپلەنگەن. بۇ كىتابلارنىڭ خەنزۇچىسىنىمۇ كۆچۈرۈلگەن نۇسخىلىرى تۇراتتى. يەنە شۇ دەۋردە خىزمەت تۇتقان قۇمۇللۇق مەشھۇر زاتلاردىن بۇددا ئالىمى بىلەنناشىل، ھەربىي قوماندان تابىل، خەلقپەرۋەر ئالىچ تۆمۈر، ھەربىي مەمۇرىي ئەمەلدار ئاتايى، قابىلىيەتلىك ئەمەلدار دىلۋىش، پادىشاھ ئوردىسىنىڭ باش تەپتىشى بولغان سۇنار قادىلمىش ۋە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى بېيجىڭ شەھىرىنىڭ قۇرۇلۇشىنى پىلانلىغان ئەختەرىدىن قاتارلىق شەخسلەرنىڭ تارىخلىرى رەتلىنىپ، تۇپلىنىپ كىتابچە قىلىنغانىدى.

ئۇلار كۇتۇپخانىدىن ئۇدۇل تارراق كارىدورغا چىقىپ ئىككى تەرەپتىكى ئىشخانىلاردا جىددىي ئىشلەۋاتقان خادىملارنى كۆردى. ۋاڭ ئۇلاردىن ھال سورىدى. ئىشلەۋاتقانلار يۈكۈلۈپ ۋاڭ خوجامغا سالام قىلىشتى، غورۇرى ئۇلارنىڭ تەرجىمە قىلىش، كۆچۈرۈش، تۇپلەش، رەتلەش، مۇقاۋىلاش، ھۆسنخەت يېزىش ھەم ئۆگىنىش ئىشلىرىنى كۆرۈپ ناھايىتى قايىل بولدى.

ئۇلار كۇتۇپخانىدىن چىقىپ كېتىۋاتقاندا، غورۇرى ۋاڭغا مۇنداق مەسلىھەت بەردى:

— بۇ كۇتۇپخانىنىڭ[1] ئىشىكىنىڭ ئۈستىگە «بىلىملەر خەزىنىسى» دەپ بىر تاختاي ئېسىپ قويسىلا بولغۇدەك.

بۇ گەپ مۇھەممەت بېشىر ۋاڭغا ماقۇل كەلدى ۋە شۇئان پەرمان قىلدى. بۇ تاختاي ئەتىسى ئەتىگەندىلا ئىشىكنىڭ ئۈستىگە ئېسىپ قويۇلدى.

---

① ئوردا كۇتۇپخانىسى 1931 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى جىن شۇرېن ئەسكەرلىرى ئوردا خەزىنىسىدىكى ئالتۇننى بۇلىغىلى كېلىپ، ئوردىغا ئوت قويۇۋەتكەندە كۆيۈپ كەتكەن.

*   *

ئىلىغا بېرىپ ئولتۇراقلىشىپ قېلىش ئۈچۈن بۇ يەردىكى كىشىلەردىن ئىلىلىق مېھمانلار بىلەن بىللە كېتىدىغانلاردىن ئون ئائىلىلىك كىشى كۆچۈشكە تەييار بولدى. ئىلىدىن كەلگەن مېھمانلاردىن توققۇز ئائىلىلىك كىشى مېھربانۇ خېنىمنىڭ يېنىدا قالىدىغان بولدى. ئىلىلىق مېھمانلارنىڭ كۆپىنچىسى ھازىرچە ئىلىغا قايتىپ بېرىپ، تەييارلىق قىلىپ، كېلەر يىلى يەنە ئىلىدىن قۇمۇلغا كۆچۈپ كېلىدىغانلار بىلەن قوشۇلۇپ ئەتىيازدا كېلىدىغان بولدى. بۇ يەردىمۇ يەنە ئوتتۇز ئائىلىلىك كىشى كېلەر يىلى ئىلىلىق تۇغقانلار كەلگەندىن كېيىن ئىلىغا قايتىدىغان ھارۋىلار بىلەن بىللە ماڭىدىغان بولۇشتى.

ئىلىدىن كەلگەن مېھمانلار ۋە قۇمۇلدىن ئىلىغا كۆچۈپ بارىدىغانلار ئاللاتائالانىڭ ياخشى كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، يازنىڭ ئاخىرقى ئايلىرىدا يولغا چىقىشتى. ئۇلارنى مېھربانۇ خېنىم باشلىق ۋاڭنىڭ ۋەكىللىرى توسقىغىچە بىللە بېرىپ ئۇزىتىپ قويۇشتى.

ئىككىنچى يىلى ئىلىدىن ئوتتۇز بىر ئائىلىلىك كىشى قۇمۇلغا كېلىپ ئولتۇراقلاشتى. ئۇلار قۇمۇلنىڭ شەھەر ئىچى، ئاقيەر قاتارلىق جايلىرىدا ئۆي ـ ماكانلىق بولدى. قۇمۇلدىنمۇ ئوتتۇز ئائىلىلىك كىشى ئىلىغا كۆچۈپ باردى. بۇلارنىڭ ئىچىدە رەناخانمۇ بار ئىدى. ئۇلار ئىلىنىڭ خۇدىيارىيۈزىگە قاراشلىق ئاقئۆستەڭنىڭ جەنۇبىغا ئورۇنلىشىپ، قۇمۇللۇقلار مەھەللىسىنى تەشكىل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن قۇمۇل ـ ئىلى ئوتتۇرىسىدا بېرىش ـ كېلىش كۆپەيدى. مېھربانۇ خېنىم بۇنىڭدىن ناھايىتى مەمنۇن بولدى.

ئىككىنچى قىسىم

مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ خان ئالدىدا

ئونىنچى باب

مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ بۈگۈن كۆڭلىگە پۈككەن بىر ئىشنى سۈرۈشتۈرۈش ئۈچۈن نەمىتۇللا تەيجى بىلەن شاسىلىمبەگنى يېنىغا چاقىرتتى. ۋاڭنىڭ كۆڭلىدە بىر چىگىش خىيال كېزەتتى: «خەلقنىڭ قورسىقى توق، كىيىمى پۈتۈن دەپلا نە ئوردا ئىچىدىكى، نە پۇقرا ئىچىدىكى ئىچكى نىزالار بىلەن كارىمىز بولمىسا، پىتنە ـ پاسات ئۇرۇقلىرى كۆپىيىشۋەرسە ئاخىر خەلق زاماندىن ئاغرىنىدۇ، شۇڭا بۇ خىل ئەھۋاللارنى سۈرۈشتە قىلىش، تېگىشلىك تەدبىرلەرنى قوللىنىش لازىم، ئەمما بۇنى قانداق ھەل قىلىش كېرەك؟» ئۆتكەندە ئۇ بۇ ھەقتە شاسىلىمبەگ بىلەن نەمىتۇللا تەيجىگە ئازراق ئەسكەرتىپمۇ ئۆتكەنىدى. بۈگۈن ۋاڭ بۇ ئىككى بەگكە قاراپ تەمكىنلىك بىلەن سورىدى:

— ئەلنىڭ غەمسىزلىكى پادىشاھلارنىڭ تىنچ ـ ئامانلىقىدۇر. لېكىن، تىنچ ـ ئامان تۇرۇپتىمىزغۇ دەپ خەلقنىڭ ئىچىدىكى، ئوردا ئىچىدىكى، بەگلەر ئىچىدىكى ئىچكى نىزالار بىلەن كارىمىز بولمىسا، كىشىلەر كۆڭلەرنىڭ بىرىدە بىز ئىگىلەپ تۇرغان بۇ زاماننى ئەيىبلىمەي قالمايدۇ. قەدىمدىن كەلگەن ساۋاقلاردىن قارىغاندا «ئىناق ئەلدە ئاپەت يوق، ئىناقسىز ئەلدە ئامەت يوق» دېگەن خۇلاسە ھەممىمىزنىڭ سەمىگە ئاگاھدۇر. گەرچە بىز يۇرتىمىزنى ناھايىتى ئاۋات دېسەكمۇ، ياخشىنىڭ يامىنى، كۈندۈزنىڭ كېچىسى بولغىنىدەك ئاۋاتلىقنىڭ ئاخىرى خارابلىققا يۈز تۇتىدىغان ۋاقتىمۇ بولۇپ قالىدۇ. شۇڭا، ھەرقايسىلىرى ئويلىشىپ كۆرسىلە، ئىچكى نىزا، پىتنە ـ پاساتلارنىڭ يىلتىزى نەدە؟ بۇنىڭغا چارە ـ تەدبىرلەرنى تېپىش

كىرەكمۇ، قانداق؟ ئۇنداق بولمىغاندا بۇ ئىش ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا يۇك بولۇپ قالامدۇ، قانداق؟

— ۋاڭ خوجامنىڭ ئەقلىگە بارىكاللا. بۇ، مانا يۇرت باشقۇرۇشتىكى ئەڭ مۇھىم ئىش، — دېدى نەمتۇللا تەيجى، — ئۇلۇغ ۋاڭلىرىمىزنىڭ تارىخىدىن ئالساق، جانابلىرىنىڭ ئېسىدە بولۇشى مۇمكىن، ئىسھاق ۋاڭ (قۇمۇلنىڭ تۆتىنچى ۋاڭى) ئوقىيا ئېتىپ ئوۋ قىلىشقا ئامراق بولۇپ، بىر كۈنى شانۇشەۋكەت ۋە ئوۋ قىلىش ھەشەمىتى بىلەن نۇرغۇنلىغان سىپاھىلىرىنى ئەگەشتۇرۇپ ئوۋ قىلىشقا بازار بىلەن ماڭىغانىكەن، پىتىنخورلاردىن بىرى: «ۋاڭ خەنزۇلارنى قىرىشقا ئاتلىنىپتۇ» دەپ جار سېپتۇ. نەتىجىدە، بەش ـ ئالتە خەنزۇ ئۆزلىرىنى قۇدۇققا تاشلاپ، ئارغامچىغا ئېسىلىپ ئۆلۈۋاپتۇ. خان بۇنى ئاڭلاپ ئىسھاق ۋاڭنى ئاقسۇنىڭ شامالچارباغ دېگەن يېرىگە ئون بەش يىللىق سۈرگۈن قىلىپ، ئۇنىڭ ئۇكىسى ئەخمەتنى تەيجىلىك مەنسىپى بىلەن يۇرتنى سوراشقا يارلىق چۈشۈرگەنىكەن. ئەخمەت تەيجى ئاكىسىنىڭ شانۇشەۋكىتىنى ساقلاپ قېلىشنى، ئاكىسى سۈرگۈندىن قايتىپ كەلسە ئۇنى خۇش قىلىشنى كۆزدە تۇتۇپ، ئارىتام ۋە باغداشتا ئوردا سالدۇرۇپ، باغ بىنا قىپتۇ. ئەپسۇس، بىرمۇنچە پىتىنخور، چېقىمچىلار ئىسھاق ۋاڭغا: «ئۇكىلىرى ئەخمەت تەيجى جانابلىرىدىن ۋاڭلىقنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن، ئۆزىگە ئارىتام، باغداشلاردا ئوردا سالدۇرۇپ، ھەشەمەتلىك باغلارنى بىنا قىلىۋاتىدۇ» دەپ چېقىپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان ئىسھاق ۋاڭنىڭ غەزىپى ئۆرلەپ، زەھىرى تېشىپتۇ. نەتىجىدە، ئۇكىسىنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتىنى، ئاكىسىغا بولغان مېھىر ـ مۇھەببىتىنى يەرگە ئۇرۇپ خەت يېزىپتۇ. بۇ خەتنى ئوقۇغان ئەخمەت تەيجىنىڭ كۆزىدىن ياش قۇرۇماپتۇ. ئۇ ئاكىسىغا بولغان ئەقىدىسىنىڭ ئۆزىگە دۈشمەن بولىدىغانلىقىنى ئويلىمىغانىكەن، ئاچچىق يۇتۇپ بىر ئاي ئىچىدە ئۆلۈپ كېتىپتۇ. كېيىن ئىسھاق ۋاڭنىڭ

ئوغۇللىرى قۇمۇلدا ئاقسۇدىكى شامالچارباغقا ئوخشاش بىر جاينى بىنا قىلىپ (هازىرقى قۇمۇلدىكى شامالچارباغ) خانلىقتىن ئىسهاق ۋاڭنى شۇ يەرگە قايتۇرۇپ كېلىشنى سورىغان. خان ماقۇل بولغاندىن كېيىن جازا مۇددىتى توشمايلا قۇمۇلغا قايتىپ كەلگەن. كەلگەندىن كېيىن ئىسهاق ۋاڭ ئۆكسىنىڭ ياخشى نىيىتىنى بىلىپ پۇشايمان قىلىپ، ئاخىرقى ئۆمرىنى ئاچچىق يۇتۇش، ھەسرەت ـ نادامەت بىلەن ئۆتكۈزگەنىكەن.

— بۇ ئىشلارنى مەنمۇ ئاڭلىغان. ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ ئوردىدا نۇرغۇنلىغان نىزالار ساقلىنىپ كەلگەن. ھازىر بولسا سۈۋۈربەگنىڭ ئىشلىرى بۇنىڭ مىسالى، — دېدى ۋاڭ.

— پۇقرا ئىچىدىمۇ مۇنداق ئىشلار ناھايىتى كۆپ، — دېدى شاسىلىمبەگ، — ۋاڭ خوجام جانابلىرى ناھايىتى مۇھىم بىر ئىشنى ئوتتۇرىغا قويدىلا، بۇ ئىشلار ئاددىيسى ھەربىر ئائىلىنىڭمۇ تەربىيىسىگە باغلىق بولۇپ قالىدىكەن. «بالاڭنى ئەدەپكە ئۆگەتمىسەڭ نەسلىڭ قۇرۇيدۇ» دېگەن گەپ بار. شۇڭا، بىز ياخشى خۇلق تەربىيىسى ئېلىپ بارساق، بۇنى مەكتەپلەردىن باشلاپ جامائەت ئىچىگىچە ئېلىپ بارساق دەيمەن. مەن ھەزرەتلىرىگە يېقىنقى يىللاردىلا ئۆتكەن ئىككى باي ھەققىدىكى مۇنداق بىر ۋەقەنى ئېيتىپ بەرسەم، ئويلىغان ئىشلىرى ئۈچۈن ئاز ـ تولا پايدىسى بولۇپ قالارمىكىن.

— قېنى دېسىلە، شاسىلىمبەگ، قايسى ئىككى باينى دەيدىلا، ئاڭلاپ باقايلى، — دېدى ۋاڭ.

شاسىلىمبەگ تۆۋەندىكى ۋەقەنى ۋاڭغا سۆزلەپ بەردى:

شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئادەملەر ئولتۇراقلاشقان مەھەللىلەرنىڭ بىرىدە ئىككى باي ئۆتكەن بولۇپ، بىرىنىڭ ئىسمى نەجمىدىن، يەنە بىرىنىڭ ئىسمى پەخرىدىن ئىدى. نەجمىدىن باي ئىچىدە ھېساب ـ چوت سوقۇپلا يۈرۈيدىغان، خەير ـ ساخاۋەتتى كەمرەك، نەزىر ـ نۆزرەتلەرنى ئاز قىلىدىغان، ئەمما بەش ناماز ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ دادىسى مۇشۇ يۇرتنىڭ چوڭ

بايلىرىدىن بولۇپ، ئۈچ ئوغۇللۇق بولغان. ئىككى ئوغلى ۋە ئايالى ئۆزىدىن بۇرۇن ۋاپات بولۇپ كەتكەچكە، نەجمىدىنلا دادىسىنىڭ بىردىنبىر مىراسخورى بولۇپ، دادىسىدىن قالغان بارلىق مىراسقا ئىگە بولغانىكەن. ئۇ دادىسىدىن قالغان مال ـ مۈلۈكنى بۇزۇپ ـ چاچماي، سودىگەرچىلىك قىلىپ، بىرنى بىرنەچچە ھەسسىگە كۆپەيتىپ تېخىمۇ بېيىپ كېتىپتۇ. ئۇنىڭ ئىككى يەردە چوڭ باغلىرى، باغ ئىچىدە سارايلىرى، شەھەردىمۇ چوڭ دەرۋازىلىق ئۆيلىرى بار ئىكەن. ئات، كالا، قوي، ئۆچكىلىرى كۆپىيىپ نەچچە يۈز تۇياققا يېتىپتۇ. ئەپسۇس، نەجمىدىن باي كۆرۈنۈشتە باي ئادەملەردەك كۆرۈنمەيتتى. ئاددىيلا رەختلەردىن كىيىم كىيىپ، يىرتىلسا تىكىپ، تېشىلسە ياماپ، گاداي سۈپەت يۈرەتتى. ئۆيدە بولسا ئۇن، گۈرۈچ، گۆش، ماي، ئوتۇندىن تارتىپ ھەممە نەرسىنى ئۆلچەم بىلەن ئىشلىتىش ئۇنىڭغا ئادەت ئىدى. ئۇ بىر تەرەپتىن، ئۆز بايلىقىنى كۆپەيتىش بىلەن مەشغۇل بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، جان ـ دىلى بىلەن مەھەللىنىڭ ئىمامەتچىلىكىنى قىلىپ ئۆتۈپتۇ. ئۇنىڭ ئىككى قىز، تۆت ئوغلى بولۇپ، ھەممىسىنى ئۆي ـ ئوچاقلىق قىلىپ بوپتۇ. قىزلىرىنى بولسا باي، بەگ جەمەتلەرگە بېرىپ، قوي، كالىلىرىنى ئاۋۇتقان بولسا، ئوغۇللىرىغا قول ئىلكىدە بىرنەرسىسى يوق، ئازراق تويلۇق بەرسىلا رازى بولىدىغان كىشىلەرنىڭ قىزلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، ئوغۇللىرىنىڭ تويىدىمۇ كۆپ چىقىم قىلماپتۇ.

ئەمدى پەخرىدىن بايغا كەلسەك، ئۇ ئوچۇق كۆڭۈل، چىقىشقاق، كۆڭلىدە نېمە بولسا شۇنى دەيدىغان چاقچاقچى ئادەم ئىدى. ئۇنىڭغا ئاتا ـ ئانىسىدىن ھېچقانداق مال ـ دۇنيا مىراس قالماپتۇ. ئۇ كىچىكىدىلا ھۈنەر ئۆگىنىشكە ھەۋەس قىلىپ، چوڭ بولغاندا ياغاچچىلىق، تۆمۈرچىلىك، موزدۇزچىلىق قاتارلىق ھۈنەرلەرنى ئۆگىنىۋاپتۇ. ھۈنەر قىلساڭ ئۇنەر، دېگەندەك ئۇ قايسى ئىشنى قىلىشقا توغرا كەلسە شۇنى قىپتۇ. بىر كۈنىمۇ

بىكار ئۆتكۈزمەپتۇ. ئۇنىڭ ئايالىمۇ قولى ئەپلىك، ئىشچان ئايال بولۇپ، پەخرىدىن باينىڭ تاپقانلىرىنى بۇزۇپ - چاچماي، ئورۇنلۇق ئىشلىتىپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇلارمۇ بېيىپتۇ. ئايالى ئون ئوغۇل، ئىككى قىز تۇغقانىكەن. بۇلارنىڭ تۆتى قىزىل چىقىپ ئۆلۈپ كېتىپ، قالغان ئالتە ئوغۇل، ئىككى قىزى ئۆي - ئوچاقلىق بوپتۇ. ئاتىنى دورىغىلى ئوغۇل كېرەك، ئانىنى دورىغىلى قىز، دېگەندەك، ھەممىسىلا ئەدەپ - ئەخلاقتا، ھۈنەر - كەسىپتە ئاتا - ئانىسىنىڭ ئىزىنى بېسىپتۇ.

پەخرىدىن باينىڭ ئاخىرقى ئۆمرىدە ئىككى تۈگمىنى، بىر جۇۋازخانىسى، بىر بۆز توقۇش دۇكىنى، يەنە نۇرغۇنلىغان ئۆي، جاي، مال - ۋارانلىرى بار ئىكەن. پەخرىدىن باي كىچىككىدە ئوقۇمىغانىكەن. لېكىن، ئۇ ئوغۇل - قىزلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئوقۇتۇپ قۇرئان ساۋاتلىق قىلغۇزۇپتۇ. ياخشى ئەخلاق ئۆگىتىپ راستچىل ۋە پاك بولۇشقا دەۋەت قىپتۇ. شۇڭا، بۇ باللار بىر - بىرىدىن چىرايلىق، ئەدەپلىك، نومۇسچان، ھايالىق ئادەملەردىن بوپتۇ.

يۇقىرىقى ئىككى باينىڭ مىجەز - خۇلقى بىر - بىرىگە ئانچە ئوخشىمىسىمۇ، ياش قۇرامى ئانچىۋالا پەرقلىنىپ كەتمىگەچكە «بۇرادەر» دېيىشىپ يېقىن ئۆتىدىكەن.

بىر كۈنى نامازدا نەجمىدىن باي سالپىيىپ مەسچىتكە كىرىپ كەپتۇ، ئۇ ھېچكىمگىمۇ گەپ - سۆز قىلماي مېھرابقا ئۆتۈپ نامىزىنى باشلاپتۇ. ھەممىسى ئىمامغا ئىقتىدا قىپتۇ. لېكىن، ناماز ئاخىرلىشاي دېگەندە نەجمىدىن باي سەجدىدىن بېشىنى كۆتۈرمەپتۇ. بۇ ھالنى سەزگەن پەخرىدىن باي دەرھال بېشىنى كۆتۈرۈپ نەجمىدىن بايغا قاراپتۇ. بۇ چاغدا نەجمىدىن باي بىر تەرەپكە ئاستا قىڭغىيىپ يىقىلىپتۇ.

— بالا دېگەننى كىچىككىدىن تەربىيە قىلمىسا، باشقا بالا بولىدۇ دېگەن مۇشۇ. مانا بۇ ئالتە بالا تاغدەك يۆلەك بولۇپ تۇرغان دادىسىنىمۇ تۇگەتتى، — دېگىنىچە پەخرىدىن باي

بۇرادىرىنىڭ بېشىنى يۆلەپ، يېرىم يۇمۇلغان كۆزلىرىنى ئاستا ئېچىپ كۆزىنىڭ قارىچۇقىغا قاراپتۇ:

— ھەي جامائەت، جان بار ئىكەن، جېنى بار ئىكەن، قانداق قىلايلى؟

— ئوغۇللىرىنى چاقىرايلى.

ئىككى ئوغلى يېتىپ كېلىپ دادىسىنى كۆتۈرگىنىچە ئۆيىگە ئەكەپتۇ. پەخرىدىن باي ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن شاپاشلاپ ئۆيگە يېتىپ كېلىپ قارىسا، نەجمىدىن باي ئۆيىنىڭ تۆرىسىدە سىندۇرۇپ قويغاندەك ياتقۇدەك.

— بۇرادىرىم، قانداق ئەھۋاللىرى، نېمە بولدىلا؟

نەجمىدىن باي سول تەرىپىنى ئىشارەت قىپتۇ. دېمەك، سول تەرىپى تۇتماس بولۇپ قالغانىكەن.

— ھەي، ھەي، ھەي، بۇمۇ ئاچچىقتىن بولغان گەپ، — دەپتۇ پەخرىدىن باي.

نەجمىدىن باي كۆزىگە ياش ئاپتۇ.

دېگەندەك نەجمىدىن باي ياش چاغلىرىدىن تارتىپلا پۇل ـ مالنىڭ كويىغا چۈشۈپ كېتىپ، بالىلىرىغا ياخشى تەربىيە قىلمىغانىكەن. بىرى ھۇرۇن ـ بولۇمسىز، بىرى بەڭگە ـ قىمارۋاز، بىرى مەددال ـ ئوغرى بولۇپ چوڭ بوپتۇ. بالىلار چوڭ بولغاندىن تارتىپ تا بۇگۈنكى كۈنگىچە بۇ ئۆيدىن ماجىرا تۈگەپ باققىنى يوق ئىكەن. تېرىم ۋاقتى بولسا كالا ـ ئۆيلارنى تالىشىپ، تېرىمى ۋاقتى بولسا ئات ـ ئېشەكلەرنى تالىشىپ زادىلا تىنچ ئۆتمەپتۇ، ھەتتا ھەممىسى ئۆيلۈك، بالىلىق بولۇپ كېتىپمۇ دادىسىدىن بىر دەم پۇل، بىردەم ئاشلىق، بىردەم مال تەلەپ قىلىپ خاپا قىلىدىكەن. قىمارۋاز ئوغلىغۇ ئۇتتۇرۇۋېتىپلا، ئەسكى يوتقاننىڭ ئوتتۇرىسىنى تېشىپ، تۆشۈكتىن بېشىنى چىقىرىپ، مەھەللىنىڭ چېتىدىكى دۆڭنىڭ بېشىغا چىقىپ ئولتۇرىدىكەن. نەجمىدىن باي نومۇستىن مىڭ ئۆلۈپ، بىر تىرىلىپ، ئوغلىغا بەش كۇرە ياكى بىرەر تاغار

بۇغداينى بېرىدىكەن.

دادىسى ئاغرىپ قالغاندا ئالتە بالا دادىسىنىڭ مال ـ دۇنياسىنىڭ غېمىگە چۈشۈپ بىرەر ھەپتە تىنچىپ قېلىشقان بولسىمۇ، يەنىلا ئۆز پەيلىدىن قايتىشماپتۇ. تېۋىپ قانچە ـ قانچە قېتىملاپ باللارغا نەسىھەت قىلغان بولسىمۇ كار قىلماپتۇ.

پەخرىدىن باي كۆندە دېگۈدەك بۇرادىرىنى يوقلاپ تۇرىدىكەن. نەجمىدىن باي بىر كۈنى پەخرىدىن بايغا مۇنداق دەپتۇ:

ــ ھېسابلاپ كۆرسەم سەكسەنگە يېقىنلاپ مېڭىپتىمەن. ئاللاتائالانىڭ يولىدىن چىقماي، ئىمانىمنى ساپ تۇتۇپ كەلگىنىم ئۈچۈن ئاللاتائالانىڭ ھەممىتىگە ئېرىشىپ كەلدىم. شۇڭا، ئاللادىن تېزدىن ساقىيىپ كېتىشىمنى تىلەۋاتىمەن. ناۋادا خۇدايىم ئۆمرۈمنى ئۈزۈن قىلسا، ئاللاتائالا ئۈچۈن يولۇمنى كەڭ تۇتارمەن، ناۋادا ئاللاتائالا «كەل قۇلۇم» دېسە، ئاللانىڭ ھۇزۇرىغا سېغىنارمەن.

ــ شۇنداق، ــ دەپتۇ پەخرىدىن باي بېشىنى ئېگىپ تەئەججۈپ بىلەن، ــ ناۋادا رىزقىلىرى زىيادە بولسا، ئاللا ئۈچۈن خەير ـ ساخاۋەتلىرى كەم بولماس، ئەگەر خۇدايىم «تەندىكى ئامانەتنى تاپشۇر» دېسە، ئۆزلىرىنى ئاللاتائالانىڭ جايى جەننەتلىرى كۈتۈپ تۇرىدىغاندۇر.

نەجمىدىن باي پەخرىدىن باينىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، كۆڭلى سەل بىئارام بوپتۇ. ئۇ كۆزلىرىنى بىر نۇقتىغا تىكىپ بىردەم جىم ياتقاندىن كېيىن، پەخرىدىن بايغا ئىتتىك بۇرۇلۇپ:

ــ دېگەنلىرى بەرھەق، ــ دەپتۇ.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە نېرىقى مەھەللىدە ئولتۇرۇشلۇق بىر ياش يىگىت تۇيۇقسىزلا كېسەل بولۇپ تۇگەپ كېتىپتۇ. پەخرىدىن باي ئۇنىڭ نامىزىدىن يېنىپ ئۆيىگە كەپتۇ ـ دە، ئولتۇرۇپ ئويلىنىپ قاپتۇ. «ھەر باشتا بىر ئۆلۈم، مېنىڭمۇ پۇتۇم گۆرگە ساڭگىلىدى، مۇنداق تۇيۇقسىز ئۆلۈملەردىن خۇدا ساقلىسۇن» ئۇ شۇ خىيالنى قىلىۋېتىپ باللىرىنى، ئۆزىنىڭ مال ـ مۈلۈك،

پوٚتون بىساتىنى ئۆيلاپتۇ، ئاندىن ئۇزاقتىن بېرى كۆڭلىگە پۈكۈپ يۈرگەن بىر ئىشنى قىلغۇسى كەپتۇ ـ دە، بىرنەچچە كۈن شۇ ئىش بىلەن ئاۋارە بوپتۇ.

ئارىدىن بىر ھەپتە ئۆتكەندە يەنە نەجمىدىن باينى يوقلاپ كەپتۇ. نەجمىدىن باي پەخرىدىن باينى كۆرۈپ خۇش بولۇپ كېتىپتۇ ۋە نەچچە كۈندىن بېرى كەلمىگەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى سوراپتۇ.

— ۋاي، باي بۇرادىرىم، — دەپتۇ پەخرىدىن باي نەجمىدىن باينىڭ يېنىغىراق سۈرۈلۈپ، — ئوغرى قوغۇنلۇقتا كىرسە، خام ـ پىششىقنى تاللىمىغىنىدەك ھازىر ئەزرائىلمۇ خام ـ پىششىقنى ئايرىمايدىغان بولۇپ قاپتۇ، مانا قارىسىلا، بىر ئوبدان يۈرگەن ياپياش يىگىت نەچچە كۈن ئاغرىپلا ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. سىلى بىلەن بىز قارىسىلا پىشىپ قالغان قوغۇن، — پەخرىدىن باي شۇ يەردىلا گېپىنى تۈگىتىپ جىم بوپتۇ. ئۇ يەنە نېمىلەرنىدۇر دېمەكچى بولغانىكەن، نەجمىدىن باينىڭ سارغايغان ياداڭغۇ چىرايىغا، ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن كۆزلىرىگە قاراپ نىيىتىدىن يېنىپتۇ. ئەمما، نەجمىدىن باي پەخرىدىن باينىڭ چاقچاق قىلىۋاتقىنىنى چۈشىنىپ كۈلۈمسىرەپ دەپتۇ:

— بۇرادەر، ئۆزلىرى يەرلىككە يېقىنراق، — دەپتۇ نەجمىدىن بايمۇ چاقچاق قىلىپ، — ئەزرائىل ئاۋۋال ئۆزلىرىگە كېلەرمىكىن.

— كېسەل ئۆلۈمنىڭ ئەلچىسى دېيىشىدۇ. ئەپسۇس، باي ئاكا، ھازىرغىچە بىرەر يېرىمنىڭ ئاغرىغىنىنى بىلمەيمەن !

ئۇلار ئىككىسىلا كۈلۈشۈپ كېتىپتۇ.

پەخرىدىن باي بېشىنى تۆۋەنرەك قىلىپ نەجمىدىن بايدىن يەنە سوراپتۇ:

— راست گەپ قىلىسىلا باي بۇرادىرىم، كېسەللىرى قانداقراق؟

— ھەي، ئاللا ئىگەم شىپا بېرەر، بىر تەرىپىمنى زادىلا

مىدىرلىتالمايمەن، ــ نەجمىدىن باي ھەسرەت بىلەن پەخرىدىن بايغا دەرد تۆكۈپتۇ، ــ بۇ باللارنىڭ دەردى مېنى ئۆلتۈرۈپ قويىدىغان ئوخشايدۇ. يا مەن ئۇلارغا بېرىپ تويغۇزالمىدىم، يا ئۇلار بىر ئىش تېپىپ ئىشلەپ ئۆز كۈنىنى ئۆزلىرى ئالمىدى، قانداق قىلغۇلۇق.

پەخرىدىن باي ئۇنىڭ گېپىنى بۆلۈپ مۇنداق دەپتۇ:

ــ مەن نەچچە كۈندىن بېرى گەدەندىن ساقمت بىر ئىشنى قىلدىم، ــ نەجمىدىن باي «نېمە ئىش قىلدىڭ» دېگەندەك قىلىپ ئۇنىڭغا قاراپتۇ، ــ قايسى ئىشنى دېسىلە، نېرىقى مەھەللىدىكى ياش يىگىتنىڭ ئۆلۈمى مېنى چۆچۈتۈپ قويدى. ئاللاتائالانىڭ ئەمرى بىلەن ۋاقتى ـ سائىتى كەلسە بىزگە ئەلھۆكمىللىللا دېيىشتىن باشقا ئامال يوق. شۇڭا، دۇنيالىق ئىشنى ئاخىرەتكە قالدۇرماي دەپ ئون نەچچە كۈن بۇرۇن بىر ۋەسىيەتنامە پۈتتۈرۈپ قويدۇم. دۇنيا، مال ـ مۈلۈك دېگەن قولنىڭ كىرى، مەن كەتسەم باللىرىم قالىدۇ. ئەلۋەتتە، بار مال ـ مۈلكۈم، ئۆي ـ جاي، باغۋاران، تۈگمەن، جۇۋازخانامۇ باللىرىمغا قالىدۇ. لېكىن، بۇنى ئۆز لەۋزىم بىلەن ئايرىپ قويمىسام، مەن ئۆلگەندىن كېيىن باللارنىڭ ئىچىدە ماجىرا چىقىدۇ. دۇنيا دېگەن يۈزى يوق نەرسە ئەمەسمۇ؟ ــ پەخرىدىن باي بىردەم جىم بولۇپ، ئاندىن سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ، ــ مەھەللىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىرىدىن ۋەكىل قىلىپ ئۆيگە نەچچىسىنى چاقىردىم. ئاۋۋال بىر پاقلاننى سويۇپ مېھمان قىلدىم، ئاندىن جامائەت ئالدىدا راشىدىن قارىيغا قەلەم تۇتقۇزۇپ، بۇرۇندىن كۆڭلۈمدە بۆلۈپ قويغان نەرسىلىرىمنى ھەربىر بالىغا لايىقىدا بۆلۈپ ئېيتىپ بەردىم. راشىدىن قارىي ئاق رەختكە قارا مىكە بىلەن پۈتتى. باللىرىم قول قويۇشتۇرۇپ پەستە قاراپ تۇردى. يېزىلىپ بولغاندىن كېيىن راشىدىن قارىي باللىرىمغا ئوقۇپ بەردى. باللىرىمنىڭ ھەممىسىگە بىرقۇر سەپسېلىپ قارىسام، ھەممىسىنىڭلا يۈزلىرىدە، كۆزلىرىدە خۇشاللىق تەبەسسۇمى پەيدا بوپتۇ. ئاخىر ۋەسىيەتنامىگە

قولۇمنى قويدۇم. باللار بىردىنلا ماڭا ئېسىلىپ يىغلىشىپ: «سەن تېخى ھايات، ساپساق تۇرۇپ نېمىشقا مۇنداق قىلىسەن، جېنىم دادا!» دېيىشتى. «ئاللا ئالدىدا گەدىنىمدىن ساقىت قىلدىم. مال ـ دۇنيانى سىلەرنى دەپ يىغقان، مەندىن كېيىن ھەممىڭلار ئىتتىپاق ئۆتۈپ بېشىمنى يوقلاپ تۇرۇڭلار » دېدىم. ماڭا قارىسىلا باي بۇرادىرىم، ئىش ناھايىتى چىرايلىق ئۆتتى. مەن ئۆلسەممۇ كۆزۈم ئوچۇق كەتمەيدۇ. ئاشۇ قاراڭغۇ جايدا تىنچ ياتىمەن. مەن رازى، ئاللا رازى، باللارمۇ رازى.

نەجمىدىن باي بۇ ئىشنى ئاڭلاپ تىترەپ كېتىپتۇ. ئۇ «پەخرىدىن باي سەنمۇ شۇنداق قىل دەۋاتىدۇ» دەپ ئويلاپتۇ. دېمىسىمۇ پەخرىدىن باي ئۇنىڭغا بېشارەت بەرگەندى. لېكىن، نەجمىدىن باي ئۇچۇن بۇنداق قىلىش خىيالىغىمۇ كىرىپ باقمىغانىكەن. شۇڭا، ئۇ كېسىپلا مۇنداق دەپتۇ:

— قويسىلا بۇ ئىشنى، قوي ئۆلەمدۇ، قوزا ئۆلەمدۇ، خۇدا ئۆزى بىلىدۇ. تېخى بۇ دۇنيا ئۇزۇن دۇنيا، خۇدايىم بۇيرۇسا كېلەر يىلى قويلار ئۈچ يۈزگە، چوڭ ماللار، (ئات، تۆگە، كالا دېمەكچى) ئىككى يۈزگە يېتىپ قالغۇدەك، خۇدايىم سالامەتلىكىمنى بەرسە، ماۋۇ ئۆيلەرنى بۇزۇپ، ئارقا ـ ئالدى جۇلو قوۋۇقلۇق، تاش تارتمىلىق ئۆيلەرنى سالاي دەيمەن.

— خۇدايىم بۇيرۇسا، ئاللاتائالا نىيەتلىرىگە يەتكۈزگەي، ئامىن!

پەخرىدىن باي دۇئا ياندۇرۇپ ئۆيدىن چىقىپ كېتىپتۇ.

نەجمىدىن باي ئىككى ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، قىشنىڭ ئەڭ سوغۇق كۈنلىرىنىڭ بىرىدە ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ.

يەتتە نەزىر كۈنى ئالتە بالا ئوتتۇرىسىدا ماجىرا چىقىپتۇ. ئالتە بالا دادىسىنىڭ ئۆيىدىن قولىغا ئىلەشكۈدەكلا نەرسە بولسا ئېلىپ ئۆيلىرىگە توشۇپتۇ. نەزىرگە كەلگەن جامائەت ماجىرانى ئايرىيالماپتۇ. شۇ ئەسنادا پەخرىدىن باي ھويلىدا پەيدا بولۇپ، بۇ ئاتمىش جان بولۇپ غەلۋە ـ غوۋغا قىلىشىۋاتقان ئالتە جاننى

ئەيىبلىمەپتۇ، ھەتتا غەلۋىنى ئايرىپمۇ قويماپتۇ.

— بۇ شۇنداق ئىش، — دەپتۇ ئۇ بېشىنى لىڭشىتىپ، — بۇ كىشى مال - دۇنيانى نېمىشقا يىغىپتۇ؟ يا ئالالنىڭ ئالدىغا كۆتۈرۈپ بارماقچىمىكەن؟ داداڭلار سىلەرنىڭ ئاراڭلارغىلا ئەمەس، بالاڭلاردىن بالاڭلار ئارىسىغا چوڭ پىتنە - غوۋغا تېرىپ قويۇپ كەتتى. بۇنىڭ ھېسابىنى قىيامەتتە بېرۇر.

ئارىدىن ئىككى يىل ئۆتۈپ پەخرىدىن بايمۇ قازا قىپتۇ. مانا بۇ ئىككى باينىڭ جەمەتى ھازىر ناھايىتى كۆپىيىپ كەتتى. نەجمىدىن باينىڭ جەمەتى ئارىسىدا پىتنە - غوۋغا، ئۇرۇش - تالاش ئۆكسىمەي بولۇپ تۇرىدۇ. بىر - بىرىنىڭ توي - تۆكۈن، نەزىر - چىراغ، ئۆلۈم - يېتىملىرىگە بېرىشمايدۇ. مەھەللىدە ئۇرۇش - تالاش بوپتۇ دېسە، «ھە، ھېلىقى نەجمىدىن باينىڭ بالىلىرىدۇ شۇ» دېيىش ئادەت بولۇپ قالدى. بۇلاردىن كىشىلەرمۇ بىزار. پەخرىدىن باينىڭ جەمەتىدىكىلەر بولسا بىر - بىرى بىلەن ناھايىتى ئىتتىپاق ئۆتىدۇ. بىر - بىرىنىڭ ياخشىسىنى ئېچىپ، يامىنىنى يېپىپ، كەم يەرلىرىنى تولدۇرۇپ، توي - تۆكۈن، نەزىر - چىراغ، ئۆلۈم - يېتىملەردە بىللە بولۇپ، بىر - بىرىنىڭ دەردىگە يېتىدۇ... — شاسېلىمبەگ ھېكايىسىنى تۈگىتىپ ۋاڭغا قارىدى. ۋاڭ ئېغىر خورسىنىپ نەمىتۇللا تەيجىگە قارىدى. نەمىتۇللا تەيجى بىرنەرسە دەپ قوشۇمچە قىلاي دەپ تۇرۇۋىدى، شاسېلىمبەگ سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ:

— مانا بۇ ئىككى باينىڭ ئوغۇللىرىغا قاراپ باقايلى، پەخرىدىن باينىڭ چوڭ ئوغلى تۇرپاننىڭ چوڭ مەدرىسىدە ئوقۇپ كېلىپ، بۇ يەردىكى چوڭ مەدرىسىدە مۇدەررىس بولدى. ئىككىنچى ئوغلى ھەم تۇرپان چوڭ مەدرىسىنى پۈتتۈرۈپ كېلىپ بۇ يەردىكى بىر مەسچىتكە مەزىنلىك قىلىدۇ. قالغان ئوغۇللىرى يەر تېرىيدۇ ۋە مۇئەللىملىك قىلىدۇ. نەجمىدىن باينىڭ ئوغۇللىرىغا كەلسەك، چوڭ ئوغلى جانابلىرىغا مەلۇم بولغان

ھېلىقى رەناخانىنىڭ ئېرى سىلىمساقبەگ، ئىككىنچىسى بولسا سۈۋۈربەگ بىلەن بىرلىشىپ يۈرگەن ئەشرەپ، يەنە بىرىمۇ كىچە ـ كۈندۈز ئوغرىلىقتىن بىرى كەلمەي، «توخۇ كانتۇسى» دەپ نام ئالغان باقى، كىچىكى بولسا يىتىشىپ چىقىۋاتقان پىتنىخور، يالغانچى، ئالدامچى كاززاپ شامەت، بۇلارنىڭ ئەسكى نامى بۇ شەھەرگە پۈر كەتتى...

— بىر شەھەردە مىجەزى ئوسال، ئەدەپسىز، ھاياسىز، نىيىتى بۇزۇق بىرنەچچە ئادەم بولسا شۇ شەھەرنى بۇلغايدۇ. ئۇلار بەندىلەرنىڭ تىنچ، پاراۋان تۇرمۇشىغا چۇشكەن مىتە، بۇنداق مىتىلەرنى يوقىتىشنىڭ دورىسىنى ئويلىمىساق بولمايدۇ، — دېدى نەمىتۇللا تەيجى.

— بۇ ئىللەتلەر تارىختىن بېرى ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئىللەتلەردۇر. شۇنداقتىمۇ بىز ھەم بىزنىڭ نەۋرە ـ چەۋرىلىرىمىز بۇنى يوقىتىش ئۈچۈن دائىم ئويلىنىشى كېرەك. مېنىڭچە، ئوردىدىن بىر كىتاب تۈزەيلى، بۇ كىتابنىڭ نامى «ياخشى خۇلق ئىككى ئالەملىكتۇر» بولسۇن، كىرگۈزۈلىدىغان مەزمۇنلار، — ۋاڭ گېپىنى شۇ يەردە توختىتىپ يېنىدا ساڭگىلاپ تۇرغان سېرىق يىپەك يىپنى تارتتى. قوڭغۇراق جىرىڭلىدى. مەلۇمچى ئالدىراپ كىرىپ ۋاڭغا قۇللۇق قىلدى.

— سىز چىقىپ باش مۇنشىنى باشلاپ كىرىڭ، قەغەز ـ قەلەم ئەكىرسۇن !

— خوش، ۋاڭ خوجام، — دېگىنىچە مەلۇمچى چىقىپ كېتىپ باش مۇنشىنى باشلاپ كىردى. باش مۇنشى ۋاڭغا ھۆرمەت ـ ئېھتىرام بىلدۈرگەندىن كېيىن ۋاڭنىڭ يېنىغىراق ئولتۇردى.

— باش مۇنشى جانابلىرى، بىز ئوردىدىن بىر كىتاب تۈزمەكچى بولدۇق، بۇنىڭ نامى ۋە مەزمۇنلىرىنى ئېيتىپ بېرىمەن. خاتىرىلەپ قويۇپ ئولتۇرغان بەگلەرگە ھەم ماڭا ئىككى نۇسخا كۆپەيتىپ تاپشۇرۇپ بەرسىلە.

— خوش، ۋاڭ خوجام، باش ئۈستىگە.

ۋاڭ ئۆزى ئويلىغان مەزمۇنلارنى بىر ـ بىرلەپ ئېيتتى. باش مۇنشى خاتىرىلىدى:

— كىتابنىڭ نامى «ياخشى خۇلق ئىككى ئالەملىكتۇر». كىتاب ئىچىدىكى چوڭ مەزمۇنلار، بىرىنچى، بالاڭنى ئەدەپكە ئۆگەتمىسەڭ، نەسلىڭ قۇرۇيدۇ؛ ئىككىنچى، ئىلىم ئۆگىنىش — ياخشى پەزىلەتتۇر؛ ئۈچىنچى، ئاتا ـ ئانىنى خوش قىلىش خۇدانىڭ رازىلىقىدۇر؛ تۆتىنچى، مال ـ دۇنيايىڭ بولسا بالىلىرىڭنى رازى قىل، ئاجىز، يېتىم ـ يېسىرلارغا خەير ـ ساخاۋەت قىل؛ بەشىنچى، پىتنىخور ھەم يالغانچى بولما، پىتنىخور ۋە يالغانچى ھەر جايدا خاردۇر؛ ئالتىنچى، ئەخمەقلىق ۋە ئەدەپسىزلىك بىلەن تېۋىپ ئالدىغا بارغىلى بولمايدۇ؛ يەتتىنچى، ياخشى نام قالدۇرۇش شەرەپ، يامان نام قالدۇرۇش نومۇس؛ سەككىزىنچى، توۋا قىلساڭ گۇناھىڭ كەچۈرۈلىدۇ؛ توققۇزىنچى، ياخشى كۆن كۆرۈشنى ئويلىساڭ ھۈنەر ـ كەسىپ ئۆگەن؛ ئونىنچى، يۇرت ۋە خەلق مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلساڭ نامىڭ ئۆچمەس، — ۋاڭ بۇلارنى دەپ بولۇپ يەنە بىرئاز ئويلىنىپ قالدى. ئەتراپتىكىلەر كۆڭلىدە ۋاڭنىڭ ئەقلىگە ئاپىرىن ئوقۇشتى، — بولدى، — دېدى ۋاڭ، — كۆڭلۈمگە كەلگەن پىكىرلەرنى ئېيتتىم. كەم جايلىرى بولسا بەگلىرىم تولۇقلىسۇن. ھەربىر مەزمۇن ئون بەتتىن يىگىرمە بەتكىچە بولسۇن. مەسىلەن، بىرىنچى ماۋزۇنى ئويلىشىپ كۆرەيلى. بۇ ئانىنىڭ بالىغا بولغان تەربىيىسى، ئاتىنىڭ بالىغا بولغان تەربىيىسى، ئاتا ـ ئانىنىڭ ئۆزىنىڭ ئەدەپ ـ ئەخلاقى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قانداق دېدىم، — دېدى ۋاڭ بەگلەرگە قاراپ.

— ۋاڭ خوجامنىڭ ئەقلىگە بارىكاللا، بۇ كىتابنى يېزىش بىزنى قىزىقتۇرۇۋاتىدۇ، ئەلۋەتتە ھۆددىسىدىن چىقىمىز، — دېدى نەمتۇللا تەيجى. شاسىيلىمبەگ يەنە نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئويلىغان ھالدا جىمجىت ئولتۇراتتى. بۇ چاغدا مەلۇمچى:

— ئامبال جانابلىرى كىردى، — دەپ ئۈنلۈك خەۋەر قىلدى.
— كىرسۇن، — دېدى ۋاڭ.
خان ئامبىلى بىرقانچە ئەمەلدارلىرى بىلەن يېتىپ كىرىپ ۋاڭغا تەزىم قىلدى.
— ئىجازەت، ئامبال جانابلىرى ئولتۇرغايلا، — دېدى ۋاڭ، لېكىن ئامبال ئولتۇرماي شۇنداق دېدى:
— خان ئالىيلىرىدىن يارلىق چىقتى. يارلىقنى يەتكۈزگىلى كىرگەندىم.
— خوش، خان ئالىيلىرى ياشىسۇن! — دېدى ۋاڭ.
ئامبال سېرىق قومۇش ئىچىگە تىقىلغان يارلىقنى ئالدى ۋە تىزلىنىپ، بېشىغا كۆتۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، ئۆرە بولۇپ ۋاڭغا تۇتتى. ۋاڭ تەختتىن پەسكە چۈشۈپ يارلىقنى ئېلىپ سەل پۈكۈلۈپ تەزىم قىلغاندىن كېيىن، ئىچىپ كۆرگەچ سىدىقبەگ تۆگچىنى چاقىرتتى. سىدىقبەگ تۆگچى كىرىپ ۋاڭغا قۇللۇق قىلغاندىن كېيىن، ۋاڭنىڭ قولىدىكى خاننىڭ يارلىقنى ئېلىپ لېۋىگە تەگكۈزۈپ قويۇپ ئوقۇشقا باشلىدى، يارلىقنىڭ مەزمۇنىدا: مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ باشچىلىقىدا تۇرپان ۋاڭى، ئىلى ھاكىمبېگى، قەشقەر ھاكىمبېگى، خوتەن ھاكىمبېگى كېلەر يىلى ئۆزلىرى خالىغان چاغدا بېيجىڭغا كېلىپ خاننى زىيارەت قىلىش بۇيرۇلغانىدى. يەنە يارلىقنىڭ ئاخىرىدا بۇ بەگلەر بېيجىڭدا كۈتۈۋېلىنىپ، خاننىڭ يازلىق سەيلىگاھى چېڭدېدە زىيارەتتە بولۇشى ئەسكەرتىلگەنىدى. يارلىق ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، ۋاڭ بېشىنى ئېگىپ تەزىم بىلەن «خان ئالىيلىرىغا ھەشقاللا» دەپ يارلىقنى قولىغا ئالدى.
— جانابلىرى ۋاقتىنى مۆلچەرلەپ بەرسىلە، بىز يارلىقتا كۆرسىتىلگەن ۋاڭ ۋە ھاكىمبەگلەرگە خانلىقنىڭ يارلىقى بىلەن قوشۇپ ئەۋەتىمىز. ئۇلار بېيجىڭغا مېڭىشتىن بىر ھەپتە بۇرۇن قۇمۇلغا يېتىپ كېلىپ ئالىيلىرىدىن يول خېتى ئېلىشى كېرەك، — دېدى ئامبال كۆرسىتىلگەن ئورۇنغا ئولتۇرۇپ

بولۇپ.

ۋاڭ سەل ئويلىنىپ:

— كېلەر يىلى نورۇز بايرىمىدىن كېيىن يولغا چىقساق بولىدۇ، — دېدى. ئامبال خىزمەتچىسى بۇ گەپنى خاتىرىلىۋالدى.

خان ئامبىلى ھەر قېتىم يارلىقنى ئېلىپ كىرگەندە زىياپەت ھەم سوۋغاتچىلىقتىن بەھرىمەن بولاتتى. ئەسلىدە ۋاڭ دەسلەپكى قېتىملاردا ئامبال يارلىق ئېلىپ كىرگەندە ئانچە ـ مۇنچە مېھمان قىلىپ ئۇزىتىپ قويۇشنى ئويلىغانىدى، ئەمما ئامبال زىياپەت ئۈستىدە ۋاڭدىن سوۋغاتچە تەلەپ قىلدى. ۋاڭ مەردلىك قىلىپ بىرنەچچە يامبۇ، بىر توپ رەخت سوۋغاتچە بېرىپ يامان ئۆگىتىپ قويغانىدى. بۇگۈنمۇ ئامبال شۇ تەمەدە ۋاڭغا قاراپ يالغان كۈلۈپ خۇشامەت قىلىشقا باشلىدى:

— ۋاڭ ئالىيلىرىنىڭ تەلىيى كەلدى. قارىغاندا خان ئالىيلىرى جانابلىرىنىڭ مەنسەپ دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈپ، مېھرىبانۇ خېنىمغا پۇجۇڭ دېگەن نامنى بېرىدۇ، — دېدى.

بۇ گەپلەردىن كۆڭلى سۆيۈنۈپ قالغان ۋاڭ بۇ قېتىم خان ئامبىلىغا سوۋغاتچىنى كۆپرەك بەردى. زىياپەتنى مول قىلدى. لېكىن، ئامبال ئالغانچە ئالغۇسى كېلىپ زىياپەت ئاخىرلاشقاندا كۆڭلىگە پۈكۈپ كىرگەن بىرنەرسىنى سورىدى:

— ۋاڭ ئالىيلىرىنىڭ قولى بەك ئوچۇق، ھەممەيلىرىدىن ئادەمنىڭ كۆڭلى سۆيۈنۈپ كېتىدۇ. شۇڭا، ئالىيلىرىنىڭ ھەرقايسى جەھەتلەردىكى بايلىقى ھەددى ـ ھېسابسىزدۇر. يېقىندا باركۆلدىكى لەشكەرلەر باشلىقىدىن ئاڭلىسام، باركۆل يايلىقىدىكى ئاتلار ھەددى ـ ھېسابسىز ئاۋۇپ كېتىپتۇ. شۇڭا، جانابلىرىدىن ماڭا ئىككى جۈپ ئات ھەدىيە قىلىشلىرىنى ئىلتىماس قىلىمەن.

ۋاڭ بۇنى ئاڭلاپ كۈلدى ۋە:

— بولىدۇ، باركۆلگە ئۆزىڭىز بېرىپ تاللاپ ئېلىڭ، —

دېدى.

خان ئامبىلى چەكسىز خۇشامەت ھەم خۇشاللىق ئىچىدە ئوردىدىن قايتتى.

لېكىن، كېيىن ئۇ باركۆلگە ئات ئالغىلى چىقىپ ئىككى جۇپ ئەمەس، ئون جۇپ ئات ئەكېلىپ ساتقان. بۇنى بىلگەنلەر ۋاڭغا ئېيتقاندا، ۋاڭ كۇلۇپلا قويغان.

ئون بىرىنچى باب

بۇ يىل قىش قار ناھايىتى كۆپ ياغدى. ھەر يىلى باش ئەتىيازدا بولىدىغان جۇدۇن - چاپقۇن بۇ يىل بولمىدى. بۇ ھال يەنە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقتىكى مول ھوسۇلدىن دېرەك بېرەتتى.

قىش كېتىپ كۈنلەر ئىللىشقا باشلىدى، مۇھەممەت بېشىر ۋاڭنىڭ بېيجىڭغا بېرىپ خاننى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىدىغان تەييارلىقى ئۆتكەن يىلى كەچ كۈزدىن ھازىرغىچە داۋاملاشتى. بۇ ئىش تۆپەيلىدىن پۈتۈن قۇمۇل خەلقىمۇ ناھايىتى ئالدىراش بولۇپ كەتكەندى. بىر ھەپتىدىن بېرى ۋاڭ ئوردىسىدىن تارتىپ چوڭ يوللارغىچە، ھەتتا چوڭ يوللارغا تۇتاش كوچىلارغىچە پاكىز تازىلىنىپ، تاملار ئاقارتىلىپ، ئىشىك - پەنجىرىلەر تازىلاندى. ئۆگزىلەرگە بايراقلار، تاملارغا رەڭدار لوزۇنكىلار ئېسىلدى. ۋاڭ ئوردىسىنىڭ بىرىنچى ئىشىكىگە يېشىل تاۋارغا كالتۇتۇن يىپتا كەشتىلەنگەن، ئېغىزلىرىدىن بوران چىقىرىپ تۇرغان ئەجدىھا سۈرەتلىك بايراق؛ ئىككىنچى ئىشىككە مايسا رەڭ تاۋارغا سېرىق ھەم ئاق كالتۇتۇن يىپتا كەشتىلەنگەن ئاغزىدىن ئوتلار چاقناپ تۇرغان شىر سۈرەتلىك بايراق؛ ئۈچىنچى ئىشىككە سېرىق تاۋارغا ۋاڭ تامغىسىنىڭ شەكلى كەشتىلەنگەن بايراق؛ تۆتىنچى ئىشىككە سۆسۈن تاۋارغا سېرىق ئالتۇن كالتۇتۇن يىپ بىلەن قۇياش سۈرىتى كەشتىلەنگەن بايراق؛ بەشىنچى ئىشىككە قىزىل تاۋارغا يۇلتۇز، ئاي كەشتىلەنگەن بايراق؛ قالغان ئىشىكلەرگە يەنە ھەر خىل تاۋارلارغا سانسىزلىغان يۇلتۇزلار كەشتىلەنگەن خىلمۇخىل

بايراقلار ئېسىلغانىدى. بۇ بايراقلارغا ئىشلەنگەن كەشتىنىڭ نەپىس ھەم چىرايلىقلىقى كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلسا، ئالتۇن كالۋۇتۇن يىپىنىڭ زەر نۇرلىرى كۆزلەرنى قاماشتۇراتتى.

ۋاڭ بۇگۇن چىچىنى چۇشۇرتۇپ، بۇرۇتلىرىنى چىرايلىق ياسىتىۋالدى. ئۇستىگە خان ئەۋەتكەن، ۋاڭلىق بۇيرۇقى ئوقۇلغان كۇنى بىرلا قېتىم كىيگەن ئالتۇن قۇببىلىك زەر تون، بېشىغا ئوتىقاتلىق زەر قالپاق، پۇتىغا زەر كەشتىلەنگەن قىسقا قونچلۇق مەخمەل ئۆتۈك كىيدى.

بۇگۇن ئۇ ئوردىدىكى چوڭ ـ كىچىك ئەمەلدارلارنى يىغىپ بېيجىڭغا مېڭىشتىن بۇرۇن قىلىدىغان ئىشلىرىنى باشلىۋەتتى. بۇ ئىشلار — يىللىق خىزمەتلەرنى خۇلاسىلەش، ئەمەلدارلارنى مۇكاپاتلاش، بېيجىڭغا مېڭىشتىكى تەييارلىقلارنى سورۇشتۇرۇش، ۋەزىپە تاپشۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى.

ۋاڭنىڭ چوڭ يىغىلىش قىلىدىغان ئورنى «داتاڭ» دەپ ئاتىلىدىغان چوڭ زال ئىدى. بۇ ھەشەمەتلىك چوڭ زالنىڭ پەنجىرىلىك تاملىرىنى ياقىلاپ قولىغا قىلىچلىق، ئوچ چىش نەيزىلىك مىلتىق كۆتۈرگەن مۇھاپىزەتچىلەر تۇراتتى. ۋاڭنىڭ ئولتۇرىدىغان تەختى يەردىن بىر مېتىردەك كۆتۈرۈلۈپ، ياغاچتىن نەقىشلىك قىلىپ، نەقىشلىرىگە ئالتۇن ھەل بېرىلىپ ياسالغان بولۇپ، تەخت ئۇستىگە خوتەن گىلىمى، گىلەم ئۇستىگە تەتىللا كۆرپىلەر سېلىنغان، تەتىللا كۆرپە ئۇستىدە مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ تەمكىن ھەم روھلۇق ئولتۇراتتى.

ئوردىنىڭ تەيجى ھەم بەگلىرى پۇكۇلگەن پېتى سالام بېرىپ، ئىجازەتتىن كېيىن ئۆزلىرىنىڭ مەخسۇس ئورۇنلىرىدا ئولتۇرۇشتى. نەمىتۇللا تەيجى، ھاشىر تەيجى، پەتىنوش تەيجى، شاسىلىمبەگ، سىدىقبەگ تۇغچى، ئوردىنىڭ قازىسى، باش مۇنشى، ياردەمچى مۇنشىلار، يەنە بىرمۇنچە ئوردا بەگلىرى سەپ بولۇپ ئولتۇرۇشتى. ئۇلار ئۇستىلىرىگە ئۆز ئەمەللىرىگە قاراپ، تىكىلىشى بىر خىل بولسىمۇ، رەڭگى، كەشتىلەنگەن گۇللىرى

ئوخشاش بولمىغان تونلارنى كىيگەن. بېشىغا ئەمىلىگە قاراپ ئوتىقاتلىرى ھەر خىل بولغان بۆكلەرنى كىيىشكەنىدى. ھەممىسىنىڭ چىرايىدا بىر خىل خۇشاللىق، خاتىرجەملىك ئەكس ئەتكەنىدى. ۋاڭ جانابلىرى ئالدى بىلەن ھەممىسىدىن تىنچلىق ـ ئامانلىق سورىدى. بەگلەر «ئۇلۇغ ۋاڭ جانابلىرىنىڭ ئالتۇن بويلىرى ئېسەن بولغاي» دېيىشتى. بىرپەس جىملىقتىن كېيىن ۋاڭ ئۇلارغا دېدى:

ـــ ئاللاتائالانىڭ بەرىكاتىدا يۇرتىمىز ئامان، ئىتتىپاق، خەلقىمىز باياشات ياشاۋاتىدۇ. ئاۋام ئىچىگە بېرىپ ئەھۋال ئۇقۇپ كەلگەن بەگلىرىمىز ياخشى باھا، ياخشى تىلەكلەرنى ئېلىپ كەلدى. بەش شەھەر تەرەپتە بۇرۇنقى سۇ كەمچىل، ئۇرۇق كەمچىل دەيدىغان گەپلەر تۈگەپ، خەلق خاتىرجەم بولۇپ قاپتۇ. ئۇ يەردىكى قارلۇق غولىنىڭ سۈيى ئۇلغىيىپ ئېقىۋېتىپتۇ. ئون ئىككى تاغدىن كەلگەن خەۋەرلەرگە قارىغاندا، ئىككى يۈز يەتمىش قوتان قوينىڭ ھەربىر قوتاندىكى بۇرۇنقى سانى يەتتە يۈز بولغان بولسا، ھازىرقى ھەربىر قوتاندىكى قوي بىر مىڭ ئىككى يۈزگىچە كۆپىيىپتۇ. كالىلار، ئاتلار يايلاقتا پاتماي قاپتۇ. ئاتلارنىڭ بىر قىسمىلىرى تاغ ئارقىسىدىكى ياۋا ئاتلارغا قوشۇلۇپ كېتىۋېتىپتۇ. يەنە چارۋىچىلار، قېرى قويلارنىڭ چىشلىرى چۈشۈپ كەتتى، بۇنى قانداق قىلىمىز، دەپ سوراۋېتىپتۇ. نەمىتۇللابەگ، پەرمان بەرسىلە، ـــ بۇ گەپ بىلەن نەمىتۇللابەگ «خوش ۋاڭ خوجام» دېگىنىچە ئورنىدىن دەس تۇرۇپ بېشىنى ئەگدى، ـــ چىشى چۈشۈۋاتقان قېرى قويلارنى چارۋىچىلار يەپ تۈگەتسۇن. ئاتلارنى بولسا تىزگىنلەپ، بايتال ـ ئايغىرلىرىنى، قۇلۇن ـ تايچاقلىرى ئايرىۋېلىپ يىلقىلىرىنى ئايرىم باقسۇن. بىزنىڭ ئاتلىرىمىز ناھايىتى خىل، ھەرقايسى جايلارغا خەۋەر بېرىپ، بىر قىسمىنى سېتىۋېتەيلى، ـــ ۋاڭ شۇ گەپلەرنى دەپ بولۇپ تېخىچە ئۆرە تۇرغان نەمىتۇللا تەيجىنى ئولتۇرۇشقا ئىجازەت قىلدى. بەگلەر ھەممىسى بىر ـ بىرىگە

مەمنۇنلۇق بىلەن قارىشىپ: «بۇمۇ خۇدايىمنىڭ يۇرتىمىزغا بەرگەن بەرىكىتى» دېيىشتى. ۋاڭ بىرپەس جىمجىتلىقتىن كېيىن يەنە مۇنۇلارنى جاكارلىدى، — باشتا بۇگۇن مۇشۇ يەردە ئولتۇرغان بەگلەرنىڭ ھەممىسىنى تارتۇقلايمەن، ھەربىرلىرىگە ئەللىكتىن قوي، بەشتىن كالا، ئىككىدىن ئات بېرىلسۇن ۋە يەنە ئون ئىككى دورغا، ئون قېزىبەگكە ئوندىن قوي، ئىككىدىن كالا، بىردىن ئات بېرىلسۇن. يەنە شۇ قاتاردىكى قازى، مۇپتى، ئەلەم، پاششاپ، خاتىپ، ھەتتا ئىمام ـ مەزىنلەرگىمۇ نەمىتۇللا تەيجى ئۆزى بەلگىلەپ سوۋغاتلارنى تارقىتىپ بەرسۇن!

بۇ ۋاڭنىڭ يىلدا ئېلىپ بارىدىغان مېھىر ـ شەپقىتى ئىدى. لېكىن، بۇ يىل ھەسسىلەپ كۆپ بولدى. شۇڭا، بەگلەر خۇشاللىقىدىن ئولتۇرالماي قېلىشتى ھەم ئېغىز ـ ئېغىزىغا تەگمەي: «ۋاڭ خوجامنىڭ مېھىر ـ شەپقىتىگە رەھمەت» دېيىشتى. لېكىن، سوۋۇربەگ خۇشياقمىغاندەك باشقىچە بىر كەيپىياتتا ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ كۆزلىرى زالنىڭ نەقىشلەنگەن تاملىرىغا، گۈللۈك پەنجىرىلىرىگە ئېرىنچەكلىك بىلەن قادالدى. ھەممىسى سوۋۇربەگنىڭ خىيال پىكرىنى سېزىپ تۇراتتى. ۋاڭمۇ سوۋۇربەگكە قارىغىنىچە بىر دەقىقە ئولتۇرۇپ ئۇلۇغ ـ كىچىك تىندى. ۋاڭ «ھازىر ئۇنىڭغا گەپ قىلىشنىڭ ۋاقتى ئەمەس. ئۇنىڭغا چالما ئېتىپ چاچراتقاننىڭ پايدىسى يوق» دېگەننى كۆڭلىدىن ئۆتكۈزدى ـ دە، دەرھال نەمىتۇللا تەيجى بېگىمگە قاراپ:

— قېنى نەمىتۇللا تەيجى بېگىم، بېيجىڭنىڭ تەييارلىقلىرى پۈتتىمۇ، خانلىققا قىلىنىدىغان سوۋغىلار قانداق بولدى؟ — دەپ سورىدى.

— خوش، ۋاڭ خوجام، ھەممە تەييارلىقلار تەخ بولدى. ئالدىن كۇتۇۋالغۇچى خادىملىرىمىز ئىككى يۈز قوي، يۈز كالىنى ھەيدەپ يولغا چىققىلى بەش كۈن بولدى. ئۇلار ھەرقايسى قونالغۇلاردا

تەييارلىق قىلىپ كۈتۈپ تۇرىدۇ. قايتىپ چىقىشنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك تەييارلىقىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە.

ــ ناھايىتى ياخشى بوپتۇ. ئەمدى بېيجىڭغا ئېلىپ بارىدىغان سوۋغاتلارنىڭ تىزىملىكىنى ئوقۇسىلا.

ــ خوش، ــ نەمىتۇللا تەيجى يېنىغا سېلىپ كىرگەن بىر پارچە يوغان سامان قەغەزنى ئېچىپ ئوقۇشقا باشلىدى. قەغەزگە موي قەلەم بىلەن چىرايلىق پۈتۈلگەن تىزىملىك ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى، ــ ئېگەرلەنگەن قىرىق ئات، ئوتتۇز جۈپ بۇغا مۈڭگۈزى، ئوتتۇز جۈپ بۆكەن مۈڭگۈزى، ھىندىستان، خوتەن گىلىمىدىن ئون تۆت پارچە، سۇلەيسۇن تېرىسىدىن ئىشلەنگەن ئۇزۇن جۇۋىدىن يىگىرمە دانە، كۆچا كۆرپىسىدىن ئىشلەنگەن يىگىرمە دانە ئۇزۇن جۇۋا، ئاق تۈلكە تېرىسىدىن ئىشلەنگەن ئون سەككىز دانە ئۇزۇن جۇۋا، سارغۇچ تۈلكە تېرىسىدىن تىكىلگەن ئون سەككىز دانە كالتە جۇۋا، قارا تۈلكە تېرىسىدىن تىكىلگەن ئون سەككىز دانە كالتە جۇۋا، ئاق قوزا تېرىسىدىن ئىشلەنگەن يىگىرمە دانە كۆرپە جۇۋا، تۆگە يۇڭىدىن توقۇلغان يىگىرمە جۈپ پايپاق، كالا تېرىسىدىن ئىشلەنگەن يىگىرمە دانە نوختا، يىگىرمە دانە ئېغىزدۇرۇق، ئات قامچىسىدىن يىگىرمە دانە، پىل چىشى ساپاقلىق يىگىرمە دانە پىچاق، تۆت دانە بۇركۇت، ئون ئۈچ جىڭ تېكە پوقى①، قىرىق جىڭ سېرىق موم، ئەللىك جۈپ بىلەي تېشى، بەش ساندۇق ئانار، قۇرۇق ئۈزۈم، قوغۇن قېقى، شاپتۇل قېقى بولۇپ ھەممىسى ئۈچ مىڭ جىڭ②، بۇلارنى ئېلىپ ماڭىدىغان ئۇلاغ، ھارۋىلارمۇ تەخ بولۇپ، ماللار ھارۋىلارغا بېسىلىپ ئۈستى يېپىلىپ بولدى.

نەمىتۇللا تەيجى ئوقۇشنى تۈگىتىپ بولۇپ بېشىنى تۆۋەن ئېگىپ تەزىم قىلدى. ۋاڭ خانغا سوۋغاتلىقتا ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن نۇرغۇن نەرسىلەر تەييارلانغانلىقى ئۈچۈن، يەنە كېلىپ

① تېكە پوقى ــ قىممەت باھالىق دورا قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ.

② قومۇل يەرلىك تارىخىدىن ئېلىندى.

بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى بېيجىڭدا يوق نەرسىلەر بولغانلىقى ئۈچۈن مەمنۇن بولۇپ كۈلۈمسىرەپ قويدى ھەم نەمتۇللا تەيجىنى ئولتۇرۇشقا ئىجازەت بېرىپ دېدى:

— ناھايىتى ياخشى بوپتۇ، — قېنى ھاشىر تەيجى بېگىم بېيجىڭغا مېنىڭ بىلەن بارىدىغانلارنىڭ تىزىملىكىنى ئوقۇسىلا.

— خوش، ۋاڭ خوجام، — دەپ ئورنىدىن تۇرۇپ تەزىم قىلدى ھاشىر تەيجى. ئۇ بېيجىڭغا ۋاڭ جانابلىرى بىللە بارىدىغانلارنىڭ ئىسىملىكىنى ئوقۇدى، تىزىملىكتە چوڭ تەيجى بېگىمدىن باشلاپ بەگ ـ سىپاھلار، قازىئاخۇنۇم، تېۋىپئاخۇنۇم، خاتىپ، مەلۇمچى، پوتوكچى، توڭچى، جو كۆتۈرگۈچىلەر، ھارۋىكەش، مەپىكەش، ئاشپەز، ئات باقار، قوغدىغۇچىلار بولۇپ جەمئىي ئەللىك كىشىنىڭ تىزىملىكى بار ئىدى. تىزىملىك ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن تەيجى بەگ يەنە بىر تەزىم بىلەن بېشىنى سىلىپ تۇردى. ۋاڭ بېشىنى لىڭشىتىپ بۇنىمۇ تەستىقلىدى ۋە گەپ قىلىشقا تەمشىلىۋاتقان سۈۋۈربەگكە كۆزى چۈشتى. لېكىن، ۋاڭ بۇنىڭغا پىسەنت قىلماي ئوردىنىڭ قازىسىغا قارىدى:

— خوش ئاخۇنۇم، ھەممە تەييارلىقلار پۈتۈپتۇ. ئەمدى قايسى كۈنى يولغا چىقساق بولار؟

ئوردىنىڭ قازىسى دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ تەزىم بىلەن مۇنۇلارنى دېدى:

— ئۇلۇغ شانۇشەۋكەتلىك ۋاڭ جانابلىرىنىڭ خان ھوزۇرىغا سەپەر قىلىشى ياخشى ئاي، ياخشى كۈنلەرگە توغرا كەلدى، يىللارنىڭ تاجىسى بولغان يىل بېشى خاسىيەتلىكتۇر. بۇ ئاي، بۇ كۈنلەرگە ئاللانىڭ نەزىرى چۈشكەن. بۇ ئايلاردا قىلىنغان سەپەر خېيىمخەتەرسىز بولىدۇ. جانابلىرى ئىران پادىشاھلىرى ئىچىدىكى ئادىل پادىشاھ جەمشىدكە ئوخشايلا. جەمشىدمۇ ئۆز يۇرتى، ئۆز خەلقىنى ياخشى كۆرگەن، ئۇلارغا ھۈنەر ـ كەسىپ ئۆگەتكەن، ئادەملەرگە تۆمۈر ئېرىتىپ قورال ـ جابدۇقلار

ياساتقان، يىپ ئېگىرىپ رەخت توقۇتقان، ئۆي، ساراي، هاممامىلارنى سالدۇرغان، تېبابەت سىرلىرىنى ئاچقان. باغلارنى ئەھيا قىلىپ، تۈرلۈك مېۋىلەرنى ئۆستۈرگەن. خەلقلىرى شاد ـ خۇراملىققا چۆمگەن. شۇنىڭ بىلەن جەمشىد مانا مۇشۇ كۈنلەردە ئاللاتائالانىڭ ئىرادىسى بىلەن بىر دانە ئالتۇن تەخت ياسىتىپ ئاسمانغا قاراپ ئۇچقان، ــ ھەممىسى ئاخۇنۇمنىڭ سۆزىدىن مەمنۇن بولۇپ كۈلۈشۈپ كەتتى. ۋاڭمۇ ئاخۇنۇمنىڭ سۆزىدىن تەسىرلەندى، ــ ئەمدىكى گەپ، ــ دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى ئاخۇنۇم، ــ قايسى كۈنى يولغا چىقىش مەسىلىسى. تۈنۈگۈن كەچ سىرتقا چىقىپ ئاي ۋە يۇلتۇزلارنى كۆزىتىپ باقتىم. ئاي تىك كۆرۈنۈۋاتىدۇ. بۇ مۇشۇ ئايلاردا كۈننىڭ ئوچۇق ۋە ئىللىق بولۇشىدىن بېشارەتتۇر. ھۈكەر يۇلتۇزى بولسا ئايغا يېقىنلىشىپ مېڭىپتۇ. بۇ مۇشۇ ئايلاردا بوران ـ چاپقۇننىڭ ئاز بولۇشىدىن بېشارەتتۇر. شۇڭا، ۋاڭ خوجامنىڭ مۇشۇ ئايدا، چارشەنبە كۈنى يولغا چىقىشىنى ئۈمىد قىلىمەن. چارشەنبە كۈنلەر ئىچىدە ئەڭ ئۇلۇغ كۈندۇر. سەپەر ئۇلۇغ، ئەپسۇس، پەيغەمبىرىمىز ئېيتقاندەك سەپەر جاپالىق ئىشتۇر. ۋاڭ جانابلىرىنىڭ يول ئازابىنى ئاللاتائالا يېنىكلەتكۈچىدۇر. ئاللا ئۇلۇغ سەپەرلىرىگە غايەت زور مۇۋەپپەقىيەتلەر ئاتا قىلسۇن، ئامىن!

ھەممىسى ۋاڭ خوجامنىڭ سەپىرىنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشى، سالامەت قايتىپ كېلىشى ئۈچۈن دۇئاغا قول كۆتۈرۈشتى. ۋاڭمۇ ئاجايىپ بىر ئىخلاس بىلەن دۇئاغا قول كۆتۈرۈپ، قايسىدۇر بىر ئايەتنى ئوقۇپ يۈزىنى سىيپىدى، ئاندىن قازىغا قاراپ مەمنۇنلۇقىنى بىلدۈرۈپ كۈلۈمسىرەپ قويدى. بۇ قازى قەشقەرنىڭ «خانلىق مەدرىسە»سىدە بىلىم تەھسىل قىلغان بولۇپ، شۇ مەدرىسىدىكى موللىلار ئىچىدە تىرىشىپ ئوقۇغان، ئىجتىھات بىلەن شەرىئەت يولىنى ئۆگەنگەنىدى. ئاز ۋاقىت ئىچىدىلا مەدرىسىدە ئۆزىنىڭ دانالىقى بىلەن داڭقى چىققان ۋە قۇمۇل ۋاڭىغىمۇ مەلۇم بولغانىدى. شۇڭا، ۋاڭ تەختكە چىققان

يىلىلا بۇ كىشىنى ئوردىغا ئەكىلىپ شەھەر ئىچى ۋە ئوردىنىڭ قازىسى قىلىپ بەلگىلىدى. ئۇ شۇنىڭدىن بىرى ۋاڭغا ياخشى مەسلىھەتلەرنى بېرىپ كەلدى ۋە ۋاڭنى يۇرت سوراشتىكى ئىشلاردا ئادىل بولۇشقا دەۋەت قىلىپ كەلدى. بۇنىڭ بىلەن كۆپ ۋاقىت ئۆتمەيلا يۇنۇس قازىبېگىم دېگەن بۇ ئىسىم ھەممىگە تونۇشلۇق بولۇپ قالدى.

ۋاڭ يىغىلىشنىڭ ئاخىرىدا يەنە مۇنۇلارنى كۆرسەتتى: ئالدى بىلەن بىر پارچە يارلىق قەغىزىنى ھاشىر تەيجىگە تۇتقۇزدى. ھاشىر تەيجى قائىدە بويىچە تەزىمدىن كېيىن يارلىقنى ئوقۇدى. بۇنىڭدا كىچىك تەيجى نەمىتۇللابەگنىڭ ۋاڭ بېيجىڭغا بېرىپ قايتىپ كەلگۈچە يۇرتنى باشقۇرۇپ تۇرۇشى ۋە ئىسمى ئاتالغان بەگلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ۋاقىتلىق خىزمىتىدە نەمىتۇللا تەيجى بېگىمگە يار - يۆلەكتە بولۇشى ئۇقتۇرۇلغانىدى. يارلىق ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ۋەزىپە تاپشۇرۇۋالغان بەگلەر ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ قول قوۋۇشتۇردى ۋە بېشىنى ئېگىپ تۇرۇپ:

— ۋاڭ خوجامنىڭ يارلىقىنى باش ئۈستىگە قوبۇل قىلىمىز. ۋاڭ خوجامغا رەھمەت! — دېيىشتى. ۋاڭ ھەممىسىنى ئولتۇرۇشقا ئىشارەت قىلغاندىن كېيىن مۇنداق دېدى:

— يۇرتتىكى ئىگە - چاقىسىز يېتىم - يېسىرلارغا ھەر يەسلىدە تارقىتىلىدىغان قوي، ئۇن، گۈرۈچ، ماي، كىيىم - كېچەك كەم قىلىنمىسۇن. قەشقەر، خوتەن، يەكەنلەرگە تېبابەتچىلىكنى ئۆگىنىشكە، تۇرپانغا ئىلىم تەھسىل قىلىشقا كەتكەنلەردىن ھال سوراشقا ۋە ئۇلارنىڭ تەمىناتىنى يەتكۈزۈپ بېرىشكە ئايرىم ئادەملەر ئەۋەتىلسۇن. راھەتباغ، شامالچارباغلاردىكى كاتتا باغ قۇرۇلۇشلىرى چىڭ تۇتۇلسۇن، بۇرۇنقى ئېرىق چېپىش، بولاقلارنىڭ كۆزىنى ئېچىش ئىشلىرىمىز توختاپ قالمىسۇن. چىنە گۈمبەز قۇرۇلۇشى توختاپ قالمىسۇن.

بەگلەر ھەممىسى «خوش»، «خوش» دېيىشىپ ۋاڭنىڭ

پەرمانىنى قوللىدى. بۇ چاغدا سۇۋۇربەگنىڭ چىرايى تاتىرىپ كەتكەندى، چۈنكى ئۇنىڭغا ۋاقىتلىق بولسىمۇ چوڭراق مەنسەپ ئاتا قىلىنمىدى. ئۇ يەنىلا ئوردىدىكى تۇتۇرۇقسىز ئۇششاق - چۈششەك ئىشلار بىلەن مەشغۇل بولۇشى كېرەك. يەنى ئوردا تاماقخانىسىنىڭ ئىشلىرى، ئوردا بەگلىرى ۋە خېنىم - پۇجۇڭلارغا كېرەكلىك نەرسىلەرنى ئەكېلىشكە ئادەم چىقىرىش، بار - يوق نەرسىلەرنىڭ خەۋىرىنى ئېلىش ۋەھاكازالار. ئۇنىڭدا ئەمەلىي هوقۇق بولمىسىمۇ بۇ قىلىۋاتقان ئىشلىرى گاھىدا ھەممىسىنىڭ مەرتىۋىسىدىن ئۈستۈن، گاھىدا ھەممىسىنىڭ مەرتىۋىسىدىن تۆۋەن تۇيۇلۇپ ئۇنى بىئارام قىلاتتى. مۆرىتى كەلسە ئۇنى بەگ - خوجىلارمۇ، پۇجۇڭ - خېنىملارمۇ ئىشقا سالاتتى. ئۇ بۇنىڭدىن خورلۇق ھېس قىلاتتى. چۈنكى، ئۇ بېشىر ۋاڭ تۇغۇلمىغانلا بولسا مەن ۋاڭ بولاتتىم دەپ ئويلايتتى. لېكىن، ئۇ بۇ خورلۇق ئىچىدىمۇ چىپىپلا يۈرەتتى. ھېچ ئىشتىن چارچاپ قالمايتتى. بەزىدە بۇ چېپىپ يۈرۈشىنىڭمۇ پايدىسى تېگىپ قالاتتى. بەگ - خوجىلارغا ئالغان نەرسىلەردىن ئۆزىگە، خېنىم - ئاغىچىلارغا ئالغان نەرسىلەردىن خوتۇنىغا نېسىۋە ئالاتتى. ئەپسۇس، كۆپ چاغلاردا ئوردىدىكى ھەممىسىنىڭلا نەزىرىگە ئىلىنمايتتى. مانا ھازىرمۇ ئۇنىڭ تىزىملىكى بېيجىڭغا ماڭىدىغانلارنىڭ ئىچىدىغۇ يوق، ئوردىدا قالىدىغانلارنىڭ ئىچىدىمۇ مۇھىم بىرەر خىزمەتكە تەيىنلەنمىگەنىدى، بۇ ئۇنىڭغا ئەلەم قىلدى. ئۇ ئىچىدە: «خەپ، خەپ، كۈنلەر مۇشۇنداقلا ئۆتۈپ كەتمەس» دەپ قويدى.

كېڭەش تۈگىگەنىدى. ۋاڭ بەگلەرگە تارقاشقا بۇيرۇق بېرەي دەپ تۇرۇشىغا، ئىشىكتە مەلۇمچى كۆرۈنۈپ تەزىم قىلدى:

— ئىلى بېگى خالزات ھېكىمبەگ قۇمۇلغا يېتىپ كەپتۇ. ھەزرەتلىرىنىڭ يارلىقلىرىغا موھتاجمىز.

ۋاڭ ئالدىراپ سورىدى:

— خالزاتبەگ قومولغا يېتىپ كەپتىمۇ، كىملەر بىللە كەپتۇدەك؟

— ئالدىن ئەۋەتكەن خەۋەرچىسى يېتىپ كەلدى. بۇگۈن نامازدىگەر ئەتراپىدا قومولغا يېتىپ كەلگۈدەك، خالزاتبەگ بىلەن كىملەرنىڭ بىللە كەلگەنلىكىنى خەۋەرچى دېمىدى.

ۋاڭ سەل ئويلىنىۋېلىپ بەگلەرگە قارىدى:

— نەمىتۇللا تەيجى بېگىم، ئادەم تەيىنلەپ، ئۆزلىرى ئالدىغا بېرىپ كۈتىۋالغايلا، ھاشىر تەيجى بېگىم، كۈتىۋېلىش ئىشلىرىنى ياخشى سەرەمجانلاشتۇرغايلا.

چوڭ تەيجى، كىچىك تەيجى بەگلەر ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ «خوش ۋاڭ خوجام، پەرمانبەردارمىز» دەپ قوللۇق قىلىشتى.

كېچەش ئەھلى تارقىلىشتى. ۋاڭ سۇۋۇربەگنىڭ سۈرۈن تەلەتىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ سەل ئويلىنىپ قالدى، ئۇنىڭ خوي - پەيلىنى ياخشى بىلەتتى. ئۇ ئۇنى قانچە قېتىم ئوردىدىن قوغلاشنى ئويلىغان بولسىمۇ، تۇغقانچىلىقنىڭ يۈز - خاتىرىسىنى قىلدى. خوتۇنتام دورغىسى بىلەن ئۇنىڭ ئوغلىغا، يەنى تاجىدىن تەيجىگە چارە كۆرۈلگەندىن كېيىن، ئۇ جىمىپ قالغاندەك كۆرۈنەتتى. «شۇنداقتىمۇ بۇنىڭ ئىشلىرىنى تەھقىقلىمەي بولمايدۇ. چۈنكى، چوڭ بىر پارچە گىلەمگە چۈشكەن كۆيە كىشىلەرنىڭ كۆزىدىن پىنھان ھالدا شۇ گىلەمنى يەيدۇ. ئېتىمزغا چۈشكەن ھاشارات شۇ ئېتىمىزنىڭ زىرائىتىنى ئاينىتمايدۇ. قانداق قىلىش كېرەك؟ ئەپسۇس، دۈشمەنلىشىش ياخشى ئىش ئەمەس، چىشلىمەكچى بولغان ئىتقا سۆڭەك تاشلاپ بېرىش كېرەك» ۋاڭ شۇ خىياللارنى قىلدىيۇ، لېكىن بۇ ئىشنى بېيجىڭدىن كەلگەندىن كېيىن مەسلىھەتچىلىرى بىلەن كېڭىشىپ بىر ئىش قىلماقچى بولدى - دە، دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ ئىللىق مېھمانلارنىڭ كېلىشۋاتقانلىقىدىن مېھرىبانۇ خېنىمنى خەۋەرلەندۈرۈش ئۈچۈن ھوجرىسىغا كىرىپ كەتتى.

مېھرىبانۇ خېنىمنىڭ باشچىلىقىدا ئوردىنىڭ تەيجى بەگلىرى

ۋە نۇرغۇن بەگ ـ سىپاھلىرى خالزاتبەگنىڭ ئالدىغا بىرقانچە چاقىرىملىق يولنى بېسىپ كۈتۈۋېلىشقا باردى. مېھرىبانۇ خېنىم ئاپىسىنىمۇ كەلدىمىكىن دەپ ئويلىغانىدى، بىراق ئاپىسىنىڭ ئازراق ساقسىز بولۇپ قېلىپ كېلەلمىگەنلىكىنى ئاڭلاپ كۆڭلى يېرىم بولدى. مېھرىبانۇ غۇرۇرىنىڭ مۇشۇ كۈنلەردە ئاپىسىنى ئېلىپ قۇمۇلغا كەلمەكچى بولغان ۋەدىسىنى خالزاتبەگكە دېۋىدى، «شۇ ۋەجىدىن غۇرۇرى بېيجىڭغا مەن بىلەن بىللە بېرىشقىمۇ ئۇنىمىدى» دەپ جاۋاب بەردى. خالزات ھېكىمبەگ ئۆزىنى قوشقاندا پەقەت يەتتە ئادەملا كەلگەنىدى. ئۇزاقى يىلى خاننى زىيارەت قىلغىلى بارغاندا قىرىقتەك ئادەمنى بىللە ئاپارغان. بۇ يىل ئادەم چەكلىمىسى بولغاچقا ئازراق ئادەم بىلەن كەلدى.

خالزاتبەگ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئايرىم ھۇجرىلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئۇلار ھاممامغا چۈشۈپ، كىيىملىرىنى ئالماشتۇرۇپ هاردۇق ئېلىشتى.

خالزاتبەگ خۇشنىزات گۇڭنىڭ يالغۇز ئوغلى ئىدى. دادىسى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئىلى ۋاڭلىرىنىڭ ئالتىنچىسى بولۇپ، دادىسىنىڭ ئورنىغا گۇڭ بەگلىككە تەيىنلەندى. ئىلىدا جياڭجۈن مەھكىمىسى[①] قۇرۇلغاندىن كېيىن ۋاڭلار ئاساسەن «گۇڭ» نامى بىلەن ئاتىلىشقا باشلىغانىدى. ئۇلار ئىمىن گۇڭ، مۇسا گۇڭ، ئورانزىپ گۇڭ، مەلىكىزات گۇڭ، خۇشنىزات گۇڭلاردىن ئىبارەت. خالزاتبەگ تەختكە چىققاندا تېخى ياش ئىدى. شۇڭا، ئۇ كۆپرەك ھەشەمەتكە بېرىلىپ، ئوردا قۇرۇلۇشىنى قايتا ئېلىپ باردى. ئۆزىگە ھەشەمەتلىك سارايلارنى سالدۇردى. دادىسىنىڭ

① ئىلى جياڭجۈنى ــ چىڭ ھۆكۈمىتى 1762 ـ يىلى تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇب ھەم شىمالىنى باشقۇرىدىغان ھەربىي، مەمۇرىي ئورگان ــ ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، بۇ ئورگاننى شىنجاڭنىڭ ھاكىمىيەت مەركىزى قىلىپ بېكىتكەن. ئىلى، تارباغاتاي، يەكەن، ئۈرۈمچى، گۇچۇڭ، قۇمۇل، باركۆللەردە مەسلىھەتچى، باشلامچى ھەم ئىش بېجىرگۈچى ئامباللارنى تۇرغۇزغان.

تۇپراق بېشىنى كۆتۈرۈش ئۈچۈن قۇمۇل ۋە تۇرپاندىن ئۇستا هۈنەرۋەنلەرنى ئەكېلىپ گۈمبەز قوپۇرۇپ، ئالتۇنلۇق بىنا قىلدى. ئۇ يۇرت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتا كۆپرەك زۇلۇم ۋە زورلۇققا تايانغانلىقتىن خەلقنىڭ نارازىلىقىغا ئۇچرىدى. نەتىجىدە، جياڭجۈن مەھكىمىسى ئۇنىڭ گۇڭلۇق مەنسىپىنى مۇئاۋىن هاكىمبەگلىككە چۈشۈرۈپ قويغانىدى. لېكىن، بۇنى خان ئاڭلاپ «خالزاتبەگ بىرىنچىدىن ياش، ئىككىنچىدىن چېگرا رايوننى باشقۇرۇۋاتقان بەگنى رەنجىتىپ قويۇشقا بولمايدۇ» دەپ ئويلاپ، ئۇنىڭ مەنسىپىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە پەرمان چىقاردى ھەم قۇمۇل ۋاڭى ۋە باشقا ۋاڭلار بىلەن بېيجىڭغا زىيارەتكە كېلىشنى تەكلىپ قىلغانىدى. خالزاتبەگ بۇنىڭدىن ناهايىتى خۇشال بولدى.

ئۇ ئەتىگەنلىك چايدىن كېيىن ئىلى جياڭجۈنى تەقدىم قىلغان بىر يۈرۈش مەنسەپ كىيىمىنى كىيدى. پۇتىغا خۇرۇمى پارقىراپ تۇرىدىغان ئۆتۈكىنى كىيدى. بۇ ئۇنىڭ ئادىتى ئىدى. ئۇ ئاياغ كىيىمگە ئالاھىدە ئېتىبار بېرەتتى. يازلىقى خۇرۇمى پارقىراپ تۇرىدىغان بەتىنكە، قىش، كەچ كۈز ۋە باش ئەتىيازدا ئەنە شۇنداق ئۆتۈك كىيەتتى. ئۇ ئەتىگەندىلا ساقال - بۇرۇتلىرىنى چۈشۈرگەچكە سوزۇقراق كەلگەن ئاق يۈزى، تۇتاش قارا قاشلىرى، ئىلىپتەك قاڭشىرى ئايرىپ تۇرغان يوغان كۆزلىرى تېخىمۇ چاقناپ، ئۇنى تېخىمۇ چىرايلىق كۆرسىتىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ بوي - بەستى ئېگىز بولۇپ، تولىمۇ سالاپەتلىك كۆرۈنەتتى.

خالزاتبەگ ئەتىگەندىلا مۇھەممەت بېشىر ۋاڭغا ۋە مېھرىبانۇ خېنىمغا ئاتاپ ئەكەلگەن ئۈزىنىڭ، سۇمانىخانىنىڭ ۋە باشقا تۇغقانلىرىنىڭ سوۋغا - سالىمىنى ئايرىم كىشىلەر ئارقىلىق مېھرىبانۇ خېنىمغا كىرگۈزۈپ بەردى. ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەيلا، خالزاتبەگ مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ بىلەن دىدارلىششقا تەختلىك ساراي تەرەپكە قەدەم تەشرىپ قىلدى.

مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ تەيجى، بەگلىرى بىلەن تەختلىك ساراي ئالدىدا ساقلاپ تۇرغانىدى. خالزات گۈلك ئاۋۋال ئېگىلىپ سالام بەردى:

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ۋاڭ جانابلىرىنىڭ تەنلىرى ساقمىكىن؟

ۋاڭ بېشىنى سەل ئېگىپ كۆلۈمسىرىگىنىچە جاۋاب بەردى:

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ساق - سالامەت كەلدىلەمىكىن.

— جانابلىرىنىڭ بوسۇغىسىغا كىرىپلا گويا يول يۈرمىگەندەك ھەممە يول ئازابلىرى كۆتۈرۈلۈپ كەتتى. جانابلىرىنىڭ كۈتۈۋالغانلىرىغا رەھمەت. بۇ شەھەر ماڭا ناھايىتى ئىللىق تۇيۇلىدۇ.

— ئىلى شەھىرىگە يەتمەيدۇ. ئىلى شەھىرىگە ئۆزۈم بارمىسامۇ، بىلىدىمكى، ئىلى شەھىرى ناھايىتى گۈزەل شەھەر ئىكەن. قېنى يۈرسىلە.

— جانابلىرى باشلىسىلا.

مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ تۇزۇت قىلمايلا ئالدىن مېڭىپ تەختلىك سارايغا كىردى. ئەسلىدە قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ دەرىجىسى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى گۈڭ، ۋاڭلاردىن يۇقىرى تۇراتتى. ئەگەر مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ خالزاتبەگ بىلەن قۇدا بولۇشمىغان بولسا ئالدىغا چىقىپ كۈتۈۋالمىغان بولاتتى. ئۇ ھازىر تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى ئەلا بىلگەچكە خالزاتبەگنى كۈتۈۋالدى.

بۇ ساراي بۇگۈن بۆلەكچىلا چىرايلىق كۆرۈنەتتى. ساراي ئىچىدىن ئەتىرگۈلنىڭ پۇرىقى كېلەتتى. يەرگە ئاجايىپ ھۈنەر بىلەن توقۇلغان، ئۆيگە بىر كىلىدىغان گىلەم سېلىنغانىدى. ئۆينىڭ ئىچىدىكى ئەينەكلىك جاھازلاردا فارفور قاچىلار يالتىراپ تۇراتتى. ۋاڭ تەختكە چىقماي، بىر - بىرىگە روبىرو قويۇلغان نەقىشلىك ساپاغا ئولتۇردى. ئۇدۇلدىكى ساپاغا خالزاتبەگنى تەكلىپ قىلدى. خالزاتبەگنىڭ ئالتە ئادىمى بىلەن مۇھەممەت

بىشىر ۋاڭنىڭ ئۇنىدەك ئادىمى ئۆز ئەمەلىلىرىگە قاراپ ئورۇندۇقلاردا يۇقىرى ـ تۆۋەن ئولتۇرۇشتى. ئۇلار ئاۋۋال دۇئاغا قول كۆتۈرۇشۇپ يەنە بىر قېتىم تىنچلىق ـ ئامانلىق سوراشتى.

— ئۇ يەردىكى تۇغقانلارنىڭ ھەممىسى تىنچلىقتۇ؟ قېينانىمىزنىڭ تاۋى يوق، دەپ ئاڭلاپ ئەنسىرەپ قالدۇق. ئەسلىدە غورۇرى جانابلىرى مۇشۇ كۈنلەردە قېينانىمىزنى ۋە نۇسرەتبەگنى ئېلىپ قۇمۇلغا كەلمەكچى بولغانىدى، — دېدى ۋاڭ.

— جانابلىرىنىڭ ۋە مېھرىبانۇ خېنىمنىڭ تەلپىنى بىزگە ئۆز ۋاقتىدا غورۇرى ئاكام يەتكۈزدى. ھەممىمىز ھەرقايسىلىرىدىن مەمنۇن بولۇشتۇق. ئەپسۇس، سۇمانىخان ھەدەمنىڭ مىجەزى يوق بولۇپ كېلەلمەي قالدى. كېلەر يىلى شۇ كۈنلەردە چوقۇم كېلىشكە ۋەدە بەردى. شۇ چاغدا غورۇرى ئاكاممۇ كەلمەكچى.

— ئىنشائاللا، خۇدايىم مۇرادىغا يەتكۈزسۇن.

— غورۇرى جانابلىرى ئۆزى ساق ـ سالامەت تۇرغاندۇ.

— ناھايىتى ساغلام، قۇمۇلدىن قايتىپ بېرىپ تېخىمۇ تېتىكلىشىپ قالغاندەك تۇرىدۇ.

ۋاڭ كۈلۈپ قويدى.

ئۇلار خۇشال كەيپىيات ئىچىدە پاراڭغا چۈشتى، باشقا بەگلەرمۇ ئۆزئارا پاراڭلاشتى. ناۋات سېلىپ دەملەنگەن چاي ھەممىسىگە ياقتى.

— ئېلىمىنىڭ سۈيىنى تېخىمۇ ئەلۋەك، يەرلىرىنى تېخىمۇ مۇنبەت بولۇپ كەتتى دەپ ئاڭلايمەن، شۇنداقمۇ، — دېدى ۋاڭ.

— شۇنداق، ۋاڭ جانابلىرى، ئۆتكەن يىلى سۇ ئىشلىرىنى تېخىمۇ ياخشىلاش ئۈچۈن ئاقئۆستەڭنى چېپىپ سۇ باشلىدۇق. مول ھوسۇل ئېلىندى. تېرىلغۇ يەرلىرىمىزنىڭ بىر ئاللاھىدىلىكى ئوغۇت كېرەك قىلمايمىز، يەرلىرىمىز قارا توپىلىق چىرىندى يەرلەر، بىنەم يەرلەرنىڭمۇ ھوسۇلى ياخشى. يازدا تېرىپ قويساق، كۈزدە يىغىۋالىمىز.

— ئەمسە، ئۇياقلاردا خەلق ئانچە جاپا - مۇشەققەت تارتمىغۇدەكتە.
— قۇمۇلغا كەلگەن تۇغقانلار بۇ شەھەرنى ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەي ماختاپ بېرىشىپتۇ. ئۆتكەن قېتىم كەلگىنىمىزدە بىرنەچچە كۈنلا تۇرغاچقا جانابلىرى بىلەن كۆپرەك ئەھۋاللىشالمىدۇق. مەن قۇمۇل قوغۇنىنىڭ، قوغۇن قېقىنىڭ دۇنياغا داڭلىق ئىكەنلىكىنىلا بىلەتتىم. قارىسام، غۇرۇرى ئاكامنىڭ بۇ شەھەرگە ئالاھىدە مېھىر - مۇھەببىتى چۈشۈپ قاپتۇ، قاچان قارىسام قۇمۇلنىڭلا پارىڭىنى قىلىدۇ.
ۋاڭ بۇ گەپلەردىن خۇشال بولۇپ كۈلۈمسىرەپ دېدى:
— سەپىرىمىزنىڭ بىللە بولۇپ قالغانلىقىدىن تولىمۇ مەمنۇن بولدۇم، خان ئالىيلىرىنىڭ بىزنىڭ مۇشۇ ئايدا يولغا چىقىدىغانلىقىمىزدىن خەۋىرى بار. ئاڭلىساق، خان ئالىيلىرى يول بويىدىكى شەھەر، ئۆتەڭلەرگە بىزنى ياخشى كۈتۈپ، يولغا سېلىپ قويۇش ھەققىدە يارلىق چۈشۈرۈپتۇدەك، ئۇلارنىمۇ قىزغىن تەييارلىق قىلىشىۋاتىدۇ دېيىشىۋاتىدۇ، قارىغاندا سەپىرىمىز ئوڭۇشلۇق بولىدىغان چېغىۋا.
خالزاتبەگ بۇ گەپنى ئاڭلاپ خۇشال بولۇپ:
— ياخشى ئادەملەرنىڭ رىزقى ھەممە جايغا چېچىلغان دېيىشىدۇ، — دېدى. ئارىدىن ئازراق جىمجىتلىقتىن كېيىن ۋاڭ گەپنى يۆتكىدى:
— چورۇق ھېكىم① نېمە ئىشلارنى قىلىۋاتىدۇ؟
خالزاتبەگ ۋاڭغا لەپپىدە قاراپ قويۇپ جاۋاب بەردى:
— پۈتى كۆيگەن توخۇدەك يۈگۈرۈپلا يۈرۈيدۇ.

---

① چورۇق ھېكىم — خالزات گۇڭ جياڭجۈن مەھكىمىسى تەرىپىدىن گۇڭلۇقتىن چۈشۈرۈلگەندىن كېيىن، چورۇق ھېكىم (مۇھەممەت ئىمىن) ھاكىملىققا تەيىنلىنىدۇ. چورۇق ھېكىم خەلقپەرۋەر، ئادىل كىشى ئىدى. ئۇ سۇ ۋە ئۆستەڭ قۇرۇلۇشى ئىشلىرىنى پۇختا بىلگەچكە، ئاقئۆستەڭ قۇرۇلۇشىنى جياڭجۈن مەھكىمىسى چورۇق ھېكىمگە تاپشۇرىدۇ. ئەمما، خالزاتخان ئۇنىڭ ئىشلىرىغا پۇتلىكاشاڭ بولىدۇ. جياڭجۈن مەھكىمىسىگە چاقىدۇ. چورۇق ھېكىمنى خەلق ئىنتايىن ياخشى كۆرىدۇ. لېكىن، چىڭ ھاكىمىيىتى بۇنىڭدىن گۇمانلىنىپ، ئۇنى ھاكىملىقتىن قالدۇرىدۇ ھەم خالزات ھېكىمنى قايتىدىن تىكلەيدۇ.

ۋاڭ كۆلۈپ كەتتى. بۇ گەپ بىلەن ئولتۇرغانلارنىڭ ھەممىسى كۈلۈشۈپ كېتىشتى. سۆھبەت شۇ تەرىقىدە چۈشكىچە داۋاملاشتى. چۈشتە كاتتا زىياپەت بېرىلدى.

چۈشتىن كېيىن خېلى كەچكىچە مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ، مېھرىبانۇ خېنىم، خالزاتبەگ ئۈچەيلەن ئايرىم پاراڭلاشتى.

خالزاتبەگ بۇ يەردىكى مەمۇرچىلىقنى، تىنچ ـ پاراۋان تۇرمۇشنى، ئىلىم ـ مەرىپەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى كۆرۈپ ناھايىتى كۆپ تەسىراتقا ئىگە بولدى. بولۇپمۇ، چۈشتىن بۇرۇن ئوردا كۇتۇپخانىسىغا كىرىپ، كۇتۇپخانىدىكى كىتابلارنىڭ موللۇقىنى كۆرۈپ ھەيران قالدى. بۇ كۇتۇپخانىنىڭ داڭقىنى غۇرۇرىدىن ئاڭلاپ ئانچە ئىشىنىپ كەتمىگەنىدى. ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەندىن كېيىن قايىل بولدى. ئۇ كۆڭلىدە: «پۈتۈن غەربىي يۇرت مىقياسىدا تارىختىن بېرى بولۇپ تۇرغان قالايمىقانچىلىقلاردا نۇرغۇنلىغان كىتابلار كۆيدۈرۈۋېتىلدى. لېكىن، قۇمۇلدا ھەرقانداق تارىخىي دەۋردە كىتابلارنى يىغىپ ساقلاشقا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈنگەنىكەن. شۇڭا، بۇ يەردە بار كىتابلار نۇرغۇن جايلاردا تېپىلمايدۇ» دەپ ئويلىدى. ئۇ ھەتتا بۇ يەردىمۇ ئىككى ئورۇندا تاغدىن سۇ باشلاپ كېلىش قۇرۇلۇشىنىڭ بولۇۋاتقانلىقىنى، خەلق كۇندە نۆۋەتلىشىپ ھاشارغا بېرىۋاتقان بولسىمۇ، قىلچە زارلىمايۋاتقانلىقىنى، ھەتتا خەلقنىڭ ۋاڭنى ماختاپ ئاغزىدىن چۈشۈرمەيۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ كۆڭلى سەل بىئارام بولغاندەك بولدى. ئۇ ئويلىنىپ قالدى: «بىز ئىلىدا ئانچە ـ مۇنچە ئىشلارنى قىلىپ قويساق، ھەر تەرەپتىن قارشىلىق، قۇتراشلار بولۇپ تۇردى. بۇنىڭ بىلەن كۆڭلۈممۇ ئازار يېدى، بۇ يەردە ھەممىلا ئىشلار بولۇۋېتىپتۇ، ھەتتا ئالتۇنلۇق، ھېيتگاھ قۇرۇلۇشلىرى بولۇۋېتىپتۇ، خەلقنىڭ ئاھ ئۇرغىنىنى ئاڭلىغىلى بولمايدىكەن.» خالزاتبەگ تۈنۈگۈن ئاخشام مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ دېگەن گەپلەرنى ئەسلىدى: «ئەركىنلىك بىلەن ئادالەت ھەممە كىشىنى قىزىقتۇرىدۇ»،

«ئادەملەرنى ئازابقا ئىتتىرسەك، خۇشاللىقتىن بەھرىمەن بولغىلى بولمايدۇ»، «ئۆمۈر ئېتىمىزغا ياخشى ئۇرۇق تېرىشىمىز كېرەك» بۇ سۆزلەر خالزاتبەگنى خېلىلا چۆچۈتۈپ قويغانىدى. «راست ئېيتىدۇ، — دېدى ئۇ ئۆز - ئۆزىگە، — ئادەم دېگەن ئاق كۆڭۈل بولسا زىيان تارتمايدىكەن، مېنىڭ مىجەز - خۇلقۇم، خىسلىتىم قانداق...»

خالزاتبەگ كەلگەن كۈنىنىڭ ئەتىسى تۇرپان، قەشقەر، خوتەنلەردىكى بېيجىڭغا بارىدىغان ۋاڭ ھەم ھاكىمبەگلەرمۇ يېتىپ كېلىشتى. تۇرپاندىن تۆت كىشى، قەشقەردىن ئالتە كىشى، خوتەندىن تۆت كىشى كەلگەنىدى. بۇلارمۇ ئوخشاشلا قىزغىن قارشى ئېلىنىپ، خالزاتبەگ ئورۇنلاشقان جايدىكى ھۇجرىلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈپ چوڭ زىياپەت بەردى. ئۇلارمۇ قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ئىللىق مۇئامىلىسىدىن مەمنۇن بولۇشتى.

جاكارچى بىر ھەپتە بۇرۇن ۋاڭنىڭ بېيجىڭغا زىيارەتكە بارىدىغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەرنى قۇمۇل خەلقىگە جاڭ ئۇرۇپ جاكارلىغانىدى. مانا شۇ ئالتە كۈندىن بېرى ئوردا ئالدى، ئوردىغا بارىدىغان يوللار ئادەمگە لىق تولۇپ كەتتى، ھەتتا ئون ئىككى تاغ، بەش شەھەردىن كەلگەن خەلقمۇ ھەددى - ھېسابسىز ئىدى. ئۇلارنىڭ قوللىرىدا سېۋەت - سېۋەتتە پىشۇرۇلغان تۇخۇم، تەڭنە - تىۋەڭلەردە پىشۇرۇلغان گۆش، تاۋاق - لېگەنلەردە مايلىق توقاچ؛ بەش شەھەردىن كەلگەنلەرنىڭ قوللىرىدىكى تاغار، خالتىلاردا چىلان قۇرۇقى، شاپتۇل قېقى، ئۆرۈك قېقى، ئالما قېقى، ياڭاقنىڭ سەرخىللىرى؛ تاغ - تىمىزدىن كەلگەنلەرنىڭ قولىدا پىشۇرۇلغان قايماق، پىشلاق، قۇرۇت، سۈتتە يۇغۇرۇلغان كۆمەشتان نان، پىشۇرۇلغان پاقلان گۆشى... بۇ سوۋغاتلار شۇنداق پاكىز ھەم سەردان ئىدى. ۋاڭ خەلقنىڭ ئۆزىگە بولغان چەكسىز ھىممىتىنى كۆرۈپ كۆزلىرىگە ياش ئالغان ھالدا قايتا - قايتا: «رەھمەت» دېدى ھەم بۇ سوۋغىلارنىڭ خانىغا ئېلىپ

بارغۇدەكلىرى بولسا خانغا ئېلىپ بارىدىغان سوۋغا ـ سالاملىرى ئىچىگە قوشۇشنى، يولغا ئالغۇدەكلىرىنى بولسا يولدا يېيىشكە ئېلىۋېلىشنى بۇيرۇدى.

بېيجىڭغا بارغۇچە بولغان ئۆتەڭلەرگە بېسىم بولماسلىقى ئۈچۈن مەسلىھەت بىلەن خوتەن، قەشقەر، تۇرپاندىن كەلگەن ۋاڭ، گۇڭلار قومۇل ۋاڭىدىن ئۈچ كۈن بۇرۇن يولغا چىقتى. خالزاتبەگمۇ مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ بىلەن بىللە ماڭماقچى بولدى.

*　　　　*

چارشەنبە كۈنى يېتىپ كەلدى. ۋاڭ خانلىقتىن تارتۇق قىلىنغان قىزىق سېرىق رەڭلىك ئەجدىھا سۈرەتلىك كىيىملەرنى كىيدى. ئوردا ئەمەلدارلىرى، بەگ ـ سىپاھ، ئاخۇن ـ موللىلارنىڭ ھەممىسى ئوردىنىڭ بىرىنچى ئىشىكىدىن توققۇزىنچى ئىشىككىچە ھۆرمەتتە تۇردى.

ۋاڭ ھەربىر ئىشىكتىن ئۆتكەندە ئۈچ قېتىم پو ئېتىلىپ تۇردى. بۇ چاغدا شەھەر خەلقىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك چوڭ يولغا چىقىپ، ئېگىز كۆۋرۈككىچە يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدا تۇرۇپ، ئېگىلىپ تەزىم قىلىپ ۋاڭنى ئۇزاتتى، ۋاڭغا ئاقيول تىلىدى.

ئالدىدا ئۈچ بېگى، بىرنەچچە يايىلىرى بىلەن ئاتلىق، ئۇنىڭدىن كېيىن بېشىر ۋاڭ چىلان رەڭ دۇخاۋا بىلەن قاپلانغان ئەينەكلىك مەپىگە، كەينىدە خالزاتبەگ ئۈچ ئات قوشۇلغان پوچتىغا ئولتۇرۇپ يولغا چىقتى. كەينىدە بەگ ـ سىپاھلار يېڭىدىن ئېگەرلەنگەن سېمىز ئاتلارغا مىنگەن، ئۇلارنىڭ كەينىدە تۆت ئات قوشۇلغان نورغۇن ھارۋىلار، سوۋغا قىلىنىدىغان ئاتلار، يەنە مۇھاپىزەتچىلەر رەتلىك، ھەيۋەتلىك ھالدا بازارغا يېتىپ چىقتى. بازارنىڭ ئىككى قاسنىقىدا خاننىڭ قومۇلدا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلىرى جياڭجۇنلىرىنىڭ باشچىلىقىدا ئىككى سەپ بولۇپ

هۆرمەتتە تۇراتتى. ئۇلارنىڭ داقا - دۇمباق، كاناي - سۇنايلىرىنىڭ ئاۋازى يەر - جاھاننى بىر ئالغانىدى.

ھەرقايسى رەستە - دۇكانلارنىڭ ئالدىلىرىغا ئىسرىقدانلار قويۇلۇپ، ئىسرىقلار يېقىلغان. خاگوسەندىن لوجاۋەنگچە يولنىڭ ئىككى قاسنىقىغا ئۇستەللەر قويۇلۇپ، ھەر خىل مېۋە - چېۋىلەر، يېمەك - ئىچمەكلەر تىزىلغانىدى. كوچا - كوچىلاردا ۋاڭ ۋە بەگلەرنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن چاچقۇلار چېچىلىپ، سەدىقىلەر بېرىلدى. ۋاڭ ئۆزلىرىنى ئۇزىتىۋاتقان خالايىققا قاراپ ئوڭ قولىنى كۆتۈرۈپ، بېشىنى لىڭشىتىپ، كۈلۈمسىرىگەن ھالدا خوشلاشتى.

ئۇلار سايلىق يولغا چۈشتى. ئاتلار پۇشقۇرۇپ ئىتتىك ماڭاتتى. تېخى قۇمۇل چېگراسىدىن چىقماي تۇرۇپلا نېمە ئۈچۈندۇر ۋاڭنىڭ كۆڭلى يېرىم بولغاندەك بىر خىل ھېسسىياتقا كېلىپ قالدى. ئۇ بۇرۇنقى ئايالى ۋاپات بولغاندا مۇشۇ ھېسسىياتتا بولغانىدى. بۈگۈن قانداق بولۇپ مۇشۇنداق ھېسسىياتقا كېلىپ قالغانلىقىنى تازا چۈشىنەلمەي قالدى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن باشلىرىنى ئېگىپ، قەددىنى پۈكۈپ تەزىم بىلەن يىغلاپ قالغان پۇقرالىرى ئۆتتى. ھە، توغرا، ئادەمنىڭ رىشتىسى بىرقانچە تەرەپكە باغلىنىشلىق بولىدىكەن، يەنى ئاتا - ئانىسى، قېرىنداشلىرى، ئايالى، ئەڭ مۇھىمى يۇرتى، خەلقى. ۋاڭنىڭ ئاتا - ئانىسىمۇ، قېرىندىشىمۇ يوق ئىدى. سۆيۈملۈك خانىشى مېھرىبانۇ خېنىم شۇ كۈنلەردە مۇھەممەت بېشىر ۋاڭغا ئىككى ئالەملىك ھەمراھ بولۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ مېڭىشمۇ ۋاڭغا بىر ئاز ئېغىر كەلدى. لېكىن، ئۇنىڭ رىشتىسى يەنىلا ئانا يۇرتىغا، سادىق خەلقىگە باغلانغانىكەن. ئۇ ھازىر بۇنى چوڭقۇر ھېس قىلدى. شۇڭا، ئۇ ئىچىدە خۇدادىن ئۆزىنىڭ ساق - سالامەت قايتىپ چىقىپ، ئەزىز يۇرتى، خەلقى ۋە سۆيۈملۈك خانىشى بىلەن بىللە ئۆتۈشنى تىلىدى.

ۋاڭنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان يۇنۇس قارىئاخۇنۇم ۋاڭنىڭ جىمىپ قالغان سولغۇن چىرايىغا سەپسېلىپ دېدى:

— ھەرقانداق چاغدا مۇبارەك چىرايلىرى ناھايىتىمۇ خۇشخۇي كۆرۈنەتتى. تېخى قۇمۇل دىيارىدىن ئۆتمەيلا نېمىلەرنى خىيال قىلىشۋاتىدىلا، ۋاڭ خوجام؟

— ھەي، مەن مۇنداق ئۇزۇن سەپەردىن قورقىمەن، يول ئۇزۇن، — دەپ قويدى ۋاڭ.

— ئاق كۆڭۈل ئادەملەرنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن، ھەرقانداق سەپىرى بەخەتەر بولىدۇ، — دېدى ئاخۇنۇم.

ۋاڭ كۈلۈمسىرەپ قويدى. ۋاڭنىڭ يۈزلىرى، كۆزلىرىدە بىر خىل نۇر ئەكس ئېتەتتى. بۇ نۇر ئۇنى ھەرقانداق ئادەمگە ناھايىتى يېقىملىق كۆرسىتەتتى. ۋاڭنىڭ كۈلۈمسىرىشى ئاخۇنۇمنى روھلاندۇرۇپ قويدى.

مەپە، پوچتىلار، ئات ـ ھارۋىلار، تۈركۈم ـ تۈركۈم بولۇپ كەڭ سايلىقلارنى، تاغ ـ جىلغىلارنى كېزىپ، قاغجىراپ تۇرغان ئېتىزلارغا تۇتاش پاكار ـ پاكار ئۆيلەردىن ئۆتتى. كۆرۈنۈپ تۇرغان قىزىل تۇپراقلىق تاغلارنىڭ ئۆڭكۈرلىرىدىن جۇل ـ جۇل كىيىملىك باللار، قويۇنلۇق قىسقا چاپان كىيىپ، ئىشتىنىنىڭ پۇچقىقىنى باغلىۋالغان پۈتى كىچىك موماي لار، قارا، قويۇنلۇق ئۇزۇن كونا چاپانلارنى كىيگەن بوۋايلار، چۆچەك، سېۋەتلىرىنى كۆتۈرگىنىچە يۈگۈرۈشۈپ كېلىپ تىلەمچىلىك قىلىشتى. ۋاڭنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن ئۇلارغا نۇرغۇن تەڭگىلەر سەدىقە بېرىلدى.

خاننىڭ يارلىقى بىلەن ھەرقايسى جايلار قۇمۇل ۋاڭى قاتارلىق ۋاڭ، گۇڭلارنى ياخشى قارشى ئېلىپ، كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن ھەرقايسى ئۆتەڭلەردە شۇ شەھەر ياكى شۇ يېزىنىڭ ئامبال، دارىنلىرى نۇرغۇن ئادەملىرى بىلەن كۈتۈپ تۇرۇشتى ھەم ئۇلارغا كىرەكلىك ئوتۇن ـ كۆمۈر، ئۇن ـ گۈرۈچ، كۆكتات قاتارلىق نەرسىلەرنى يەتكۈزۈپ بەردى.

مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ بىلەن خالزاتبەگ چۈشكۈن بولغان ئۆتەڭلەرنىڭ ھەممىسىدە ياخشى غىزالاندى ۋە ئوبدان ھاردۇق ئېلىۋالغاندىن كېيىن يولغا چىقتى. ۋاڭ يول بويى ھەمراھلىرىنىڭ سالامەتلىكى، بىخەتەرلىكىنى ۋە ئات ـ ھارۋىلارنىڭ ئەھۋالىنى سوراپ تۇردى، ئاتلار بەك چارچاپ كەتكەندە ئوت ـ چۆپى ياخشىراق يەرلەردە بىر ـ ئىككى كۈن تۇرۇپ ئاندىن ماڭدى. يول بىخەتەر، لېكىن گاداي، دىۋانىلەر بەك كۆپ ئىدى. بەزى ئۆتەڭلەرگە توپ ـ توپى بىلەن ئادەملەر سەدىقە تىلەپ كېلەتتى. ۋاڭنىڭ بۇلارغا قاراپ ئىچى ئاغرىپ قالاتتى ھەم ئۇلارغا قوي، كالا، كىيىم ـ كېچەك، پۇل بېرەتتى.

ۋاڭ بىلەن خالزاتبەگ تاماقنى بىللە يەيتتى، يېتىپ ـ قوپۇشى بىللە ئىدى. گاھىدا ئىككىسى بىر مەيگە چۈشۈۋالاتتى. ئۇلارنىڭ پاراڭلىرى زادىلا تۈگىمەيدى. خالزاتبەگ ئويۇنچى، چاقچاقچى ئىدى. مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ مۇلايىم، تەمكىن، خۇشخۇي ئىدى. خالزاتبەگ مەي ئىچىشنى ياخشى كۆرەتتى. لېكىن، مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ مەي ئىچىشنى مۇسۇلمانچىلىق قائىدىسىدە يوق دەپ بىلەتتى. شۇڭا، خالزاتبەگ بېشىر ۋاڭغا كۆرسەتمەي كەچقۇرۇنلىرى ئازراق ئىچىۋالاتتى. بۇنداق چاغلاردا ئۆزى بىلەن بىللە كەلگەن تەمبۇرچى ساتتارنى تەمبۇر چېلىپ ناخشا ئېيتىپ بېرىشكە بۇيرۇيتتى. لېكىن، ساتتار تەمبۇرچى ۋاڭدىن خىجىل بولغاندەك قىلاتتى. بۇنى كۆرگەن خالزاتبەگنىڭ ئاغزى ئېچىلاتتى ـ دە: «ئاللاتائالا ئادەم ئەلەيھىسسالامنى ياراتقاندا، ئۇنىڭ تېنىگە روھ بىلەن زىننەت بەرگەن. روھ دېگەن جان دېمەكتۇر، ئادەمدە روھ بولمىسا جان بولمايدۇ. مانا مۇشۇ روھ خۇشاللىق بىلەن، بولۇپمۇ نەغمە ـ ناۋالار بىلەن كۆتۈرۈلۈپ قالىدۇ. ئىلى ناخشىلىرىنى ۋاڭ جانابلىرى ياخشى كۆرىدۇ» دەپ ساتتار تەمبۇرچىنى ناخشا ئېيتىشقا قىستايتتى. ساتتار تەمبۇرنى ئاستا تىرىڭلىتىپ ئىلى ناخشىلىرىدىن بىرنەچچىنى ئېيتىپ بېرەتتى. ۋاڭ بۇنىڭدىن تولىمۇ مەمنۇن بولاتتى.

كېيىنچە ۋاڭ ئات باقارلار ئىچىدىكى ئۇستا ناخشىچى روزىمەتنى چاقىرتىپ قۇمۇل ناخشىلىرىنى ئېيتقۇزۇپ بېرىدىغان بولدى.

ئۇلار كەچلەردە ئەنە شۇنداق ئاز - تولا نەغمە - ناۋا بىلەن كۆڭۈللىرىنى كۆتۈرسە، كۈندۈزى چايقىلىپ كېتىۋاتقان مەيدە پاراڭلىرىنى باشلىۋېتەتتى. مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ كىچىكىدە مەكتەپ، مەدرىسىلەردە ياخشى ئوقۇغانىدى. ئۇ ئەرەبچە، پارسچە، خەنزۇچە تىل - يېزىقلارنى ئۆگەنگەچكە ئوقۇغان كىتابلىرى كۆپ ئىدى. شۇڭا، ئۇ خالزاتىبەگكە قارىغاندا نۇرغۇن نەرسە بىلەتتى. مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ بۇ سەپەردە خالزاتىبەگ بىلەن ناھايىتى جىق پاراڭلاشتى. خالزاتىبەگ خۇددى ھېكمەتلەر دۇنياسىغا كىرىپ قالغاندەك بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىلىك سۆزلىرىگە قىزىقىپ قالدى.

ئۇ بىر كۈنى ۋاڭغا شۇنداق دېدى:

— ۋاڭ جانابلىرى، يول بويى خەير - ئېھساننى كۆپ قىلدىلا، لېكىن گادايلارغا بىرنېمە بېرىپ تويدۇرغىلى بولمايدۇ. كۆردىلەمكىن، بىر خوتۇننىڭ ئارقىسىدىن ئون بالا يۈگۈرۈپ چىقتى. مۇشۇنداق تۇغىۋەرسە، يەيدىغىنى، كىيىدىغىنى بولمىسا جېنىنى قانداق باقىدۇ!

ۋاڭ كۈلۈمسىرەپ جاۋاب بەردى:

— خۇدانىڭ ھەممە بەندىلىرى ئوخشاش. سېخىيلىق قۇدرەت، ناماز قۇۋۋەتتۇر. ئۆزلىرى ئاڭلىمىغانمۇ، ئاللاتائالا بىلەن خۇدالىق تالىشىپ، «مەن يەر يۈزىنىڭ خۇداسىمەن» دەپ جاكارلىغان فىرئەۋن[1] ھەددىدىن ئېشىپ، «مەن ئاسمانغا چىقىپ خۇدا بىلەن سۆزلىشىمەن» دەپ ئاسمانغا چىقىدىغان مۇنار ياساپ خۇدا بىلەن سۆزلەشمەكچى بولغان. لېكىن، ئۇ سالغان مۇنار ھەرقانچە ئېگىزلىسىمۇ، ئاسمان كۆك، يەر سۇ بولۇپ كۆرۈنۈپ

---

[1] فىرئەۋن — مىسىر پادىشاھلىرىدىن بىرى. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئۇ جاھىللىق ۋە شۆھرەتپەرەسلىكتە ئۇچىغا چىققان بولۇپ، دىنىي ئەقىدە يولىغا كىرمىگەن. ئۇ ئۆز دۆلىتىگە تۆت يۈز يىل پادىشاھلىق قىلغان، ئاخىر ئادەملىرى بىلەن نىل دەرياسىغا غەرق بولۇپ كەتكەن. ھازىر مىسىردا فىرئەۋن دەۋرىدىن قالغان قەدىمكى يادىكارلىقلار ناھايىتى كۆپ، ھەتتا فىرئەۋننىڭ قەبرىسىمۇ بار.

تۇرغان. ئاخىر ئۇ مەن ئاسماندا خۇدانىڭ بارلىقىغا ئىشەنمەيمەن، دەپ جار سالغان. مۇسا ئەلەيھىسسالام ئاخىر ئاللادىن تىلەپ: «ھەي ئۇلۇغ ئاللا، فىرئەۋن جاھىللارنىڭ جاھىلى، ئۇنىڭغا جازا بەرگەيسەن» دەپتۇ. شۇ چاغدا ئاللادىن ۋەھىي كېلىپ: «فىرئەۋن ھەرقانچە گۇمراھ بولسىمۇ، ئۇنىڭدىكى بەش تۈرلۈك ئادەتنىڭ خاسىيىتىدىن ئۇنىڭ دۆلىتى زىيادە بولۇۋاتىدۇ» دەپتۇ. ئۇ خاسىيەتلىرىنىڭ بىرىنچىسى، ئۇ سېخىي ئىكەن؛ ئىككىنچىسى، ھەرقانداق چاغدا پۇقرالارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالىدىكەن؛ ئۈچىنچىسى، ئۇ ئادىل ئىكەن. كىمكى جىنايەت سادىر قىلسا، مەيلى ئۆز ئوغلى بولغان تەقدىردىمۇ، جازالايدىكەن. ھەزرەتلىرى ئويلاپ كۆرسىلە، بىر دۆلەتنى باشقۇرۇشتا ئەڭ مۇھىم مەسىلە خەلققە نىسبەتەن سېخىي بولۇش كېرەك. يۇرتتىكى نامراتلارنىڭ بېشىنى سىلاپ ھاجىتىدىن چىقىش كېرەك، — ۋاڭ شۇ گەپ بىلەن بىرپەس جىم بولۇپ، بىرنەرسىنى ئويلاپ قالدى. ئۇ بولسىمۇ يول بويى ئۇچراۋاتقان قەلەندەرلەر ئىدى، شۇڭا ئۇ مۇنۇلارنى قوشۇپ قويدى، — بۇ دۆلەتتە ئادەم كۆپ، خان ھەممىنىڭلا بېشىنى سىلاپ كېتەلمەيدۇ. بىزنىڭ يۇرتلاردا بولسا ئادەم ئاز، چىقىۋاتقان بايلىقىمىز كۆپ، ئىلىدىمۇ شۇنداق. بىز باياشات ياشاپ كېتەلەيمىز. لېكىنزە، يۇرتنى ياخشى باشقۇرۇش ئۈچۈن يۇرتنىڭ ئومۇمىي ۋە ئايرىم ئەھۋاللىرىدىن خەۋەر تېپىپ تۇرۇش كېرەك. بۇنىڭ بىرى، ئەمەلدارلارنىڭ كۆڭۈل سىرلىرىنى بىلىش، يەنە بىرى، خەلقنىڭ ھال - ئەھۋالىنى بىلىش كېرەك. بىرەيلەن نۇشىرۋان ئادىلدىن سوراپتۇ: «پادىشاھ نەچچە تۈرلۈك ئىشنىڭ ۋەجىدىن زاۋال تاپىدۇ؟» نۇشىرۋان ئادىل: «ئۈچ نەرسىدىن پادىشاھ زاۋال تاپىدۇ. بىرى، پادىشاھ يۇرت ئەھۋالىدىن بىخەۋەر بولغاندا، يەنە بىرى، رىياكارلار، بۇزۇق نىيەتلەر ئېتىبارغا ئېرىشىپ مەرتىۋە تۇتقاندا، ئۈچىنچىسى، ئەمەلدارلار پۇقرالارغا زۇلۇم قىلغاندا» دەپتۇ.

خالزاتبەگ جىمجىت هالدا ۋاڭنىڭ ئاغزىغا قاراپ ئولتۇراتتى.

مەپە ئىككى تەرەپكە چايقاپ، بەزىدە قاڭقىپ يول يۈرمەكتە. مەپىكەش ئاتنىڭ ئېغىزدۇرۇقىنى تارتىپ ـ تارتىپ قوياتتى.

خالزاتبەگ ۋاڭنىڭ جىمىپ قالغانلىقىغا قاراپ يەنە سورىدى:

— جانابلىرى ئېيتقان ئۈچ نەرسىنى قانداق شەرھلەش مۇمكىن؟

— ئەگەر بىز يۇرت ئەھۋالىدىن بىخەۋەر يۈرۈۋېرىدىغان بولساق، ئۇ چاغدا يۇرت ئىچىدىكى پىتنىخورلارنىڭ ئاداۋەتلىرىدىن بۆلگۈنچىلىك، قارشىلىق ئاپەتلىرى چىقىدۇ. ئەگەر قارا كۆڭۈللەرنى ئىشقا قويساق، ئۇ چاغدا ئۇلار ئۆز تەبىئىتىنىڭ قاراڭغۇلۇقىدىن، خەسىسلىكىدىن، ئاچ كۆزلۈكىدىن ھېچقانداق ئۇيالماي ئۆزلىرىگە مال ـ دۇنيا توپلاشقا يۈرۈش قىلىدۇ، چوڭلارنىڭ قەدرىنى دەپسەندە قىلىدۇ، مىللەت ۋە يۇرتنى خار ـ زەبۇن قىلىدۇ. نەتىجىدە، ئاۋام خەلق ئۇلاردىن بىزار بولىدۇ. تەختتە ئولتۇرغۇچىنى تەشۋىشكە سالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھەر كۆڭۈلدە ئۆچمەنلىك ئۆلغىيىپ پادىشاھنى يوقىتىشقا تىرىشىدۇ.

ۋاڭنىڭ تەمكىن سۆزلىرى خالزاتبەگكە تەسىر قىلدى. خالزاتبەگ شۇنىڭدىن كېيىن ئۆزى ھەققىدە كۆپ ئويلىنىدىغان بولۇپ قالدى.

مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ بىلەن خالزاتبەگ ۋە ئۇلارنىڭ ھەمراھلىرى توپتوغرا بىر يۈز ئون بەش كۈن يول يۈرۈپ ئاخىر كونا ئاستانە — يېڭى پايتەخت بېيجىڭغا يېتىپ كەلدى. خالزاتبەگنىڭمۇ چۈشكۈن بولىدىغان جايى ئايرىم بولغاچقا، ئۇلار بېيجىڭغا يېتىپ كىرىپلا ئۆز جايلىرىغا قاراپ ئايرىلىشتى.

قۇمۇل ۋاڭى يېقىنقى يىللاردا خانلىق قۇمۇل ۋاڭلىرى ئۈچۈن سالدۇرغان شۆھنۇۋمېن ئىچىدىكى «قۇمۇل مېھمانخانىسى»غا

چۇشتى. بۇ مېھمانخانا كۆك خىشتىن سېلىنغان بولۇپ، جۇڭگونىڭ قەدىمكى قۇرۇلۇش تۇسىنى ئالغان لەخمىلىك قۇرۇلۇش ئىدى. مېھمانخانىنىڭ ئۆيلىرى ئىككى ھويلىغا بۆلۈنگەن. ئالدى ھويلىدىكى ئون نەچچە ئېغىزلىق چوڭ - كىچىك ئۆيلەر ئىشخانا، شاھماتخانا، ئويۇن - تاماشىخانىلاردىن ئىبارەت ئىدى. ئىچكىرىكى كەڭتاشا تۆت چاسىلىق ھويلا، ھويلا ئەتراپى پۈتۈنلەي ئۆيلەردىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، بۇلار ياتاقخانا، تاماقخانا، سەراپ، ساتىراشخانىلار ئىدى. ئۆيلەرنىڭ ھەممىسى ئۈچ ئېغىزلىق، ئىككى ئېغىزلىق بولۇپ، تەيجى، بەگلەر ئايرىم - ئايرىم ئۆيلەردە تۇراتتى. ۋاڭنىڭ ھۇجرىلىرى ئايرىم بېزەلگەن بولۇپ، كەڭتاشا، يورۇق، ناھايىتى پاكىز ئىدى. ھويلىدا مەجنۇنتال، خىلمۇخىل گۈل - گىياھلار كۆكىرىپ تۇراتتى.

ئون ئىككىنچى باب

قۇمۇل ۋاڭى ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى بېيجىڭغا نامازدىگەر مەزگىلىدە يېتىپ كەلدى. «قۇمۇل مېھمانخانا»سى ۋاڭنىڭ كېلىشىدىن بۇرۇنلا خەۋەر تاپقاچقا، ئۆي، ھويلا ۋە سارايلارنى پاك ـ پاكىز تازىلاپ، تاملارنى ئاقارتىپ، ئۆي جاھازلىرىنى، ئىشىك ـ دېرىزىلەرنى يېڭىدىن سىرلاپ پارقىرىتىۋەتكەنىدى. ھاۋا ئىسسىشقا باشلىغان كۈنلەر بولغاچقا دېرىزىلەر ئېچىۋېتىلىپ، دېرىزىلەرگە يىپەك پەردىلەر، ئىشىكلەرگە ئۈنچە پەردىلەر تارتىلغانىدى. ھويلىغا قويۇلغان ئىسرىقدانلاردىكى ئىسرىقلاردىن ئەتىرگۈل، قىزىلگۈللەرنىڭ پۇرىقى كېلەتتى.

مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ خېلىلا چارچاپ قالغانىدى.

— يول ئازابى گۆر ئازابى، دەپ كونىلار بىكار ئېيتمىغانىكەن. تۆت ئايغا يېقىن يول يۈرۈپتىمىز. ھېلىمۇ ياخشى خالزاتبەگ سەپەرداش بولغاچقا يولدا ئانچىۋالا زېرىكمىدىم، بولمىسا خېلىلا بىئارام بولۇر ئىكەنمەن، — دېدى مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ ئۆزىنىڭ ئېسەنلىكىنى سوراپ يېنىدا چۆرىدەپ ئولتۇرغان بەگ ـ سىپاھلىرىغا قاراپ.

— خوش، ۋاڭ خوجامنىڭ نىيىتى خالىس، شۇڭا ھەممىلا ئىشلىرى كۆڭۈللۈك بولۇۋاتىدۇ، — دېدى ھاشىر تەيجى.

— ھەي... ئاللا ئىگەمنىڭ شاپائىتىدە شۇنداقلا بولسا مەيلىدىغۇ، — دەپ قويدى ۋاڭ ھەممىگە قاراپ، — مەنغۇ ياخشى، ھەرقايسىلىرى يولدا جاپا چېكىپ قېلىشتىلا. ھەممىلىرى ياخشىراق ئارام ئېلىشسىلا، ھاشىر تەيجى بېگىم، ئەتە ئەتىگەندە بىزنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىمىز ھەققىدە خان ئوردىسىغا مەلۇم قىلغايلا، قاچان خاندىن يارلىق چۈشكۈچە ھەممىمىز ئارام ئالايلى.

— خوش، ۋاڭ خوجامنىڭ ھىممىتىگە رەھمەت، — دېدى بەگ - سىپاھلار. ھەممەيلەن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ بىر - بىرلەپ چىقىپ كېتىشتى.

ۋاڭ مۇنچىغا كىرىپ خېلى ئۇزاققىچە ئىسسىق سۇدىن چىققۇسى كەلمىدى. ئۇ مۇنچىدىن چىقىپ، يول بويى قازا بولغان نامازلىرىنىڭ بىر قىسمىنى ئۆتىدى.

ئەتىسى چايدىن كېيىن، خان ئوردىسىدىن تۆت ئەمەلدار كېلىپ مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ بىلەن كۆرۈشتى ھەم خاننىڭ ئۇلارنى قارشى ئالىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. بۇ تۆت كىشىنىڭ ئىچىدە خان ئوردىسىنىڭ ئۇيغۇرچە تىلماچى بار ئىدى. ئۇنىڭ تونۇشتۇرۇشىچە ئىسمى ئارغۇن ئىكەن، مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ خەنزۇچە ئىسىملارغا ئوخشىمايدىغان بۇ ئىسىمغا قىزىققان ھالدا ئارغۇنغا قاراپ كۈلۈمسىرەپ سورىدى:

— مىللىتىڭىز؟

— مىللىتىم ئۇيغۇر، ئەجدادىم قۇمۇللۇق.

— پاھ، — دەپ خۇش بولۇپ كەتتى ۋاڭ، — بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىزنىڭ بېيجىڭدا ياشاپ كەلگىنىگە ھەيرانمەن، يەنە كېلىپ قۇمۇللۇق دەڭ.

— شۇنداق، — دېدى ئارغۇن ئۆزىنى تونۇشتۇرۇپ، — مەن يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى بېيجىڭ شەھىرىنىڭ ئوردا، قەسىر ۋە باشقا ئىمارەتلىرىنى لايىھىلىگۈچى ئەختەرىدىنىڭ[1] ئەۋلادلىرىدىن بولىمەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇلۇغ بوۋىمىز ئەختەرىدىن ئەسلىي قۇمۇللۇق بولۇپ، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە بېيجىڭدا ئولتۇراقلىشىپ قالغانىكەن. ئۇلۇغ بوۋىمىز

① ئەختەرىدىن — «مۇسۇلمان شەخسلەرنىڭ تەرجىمىھالى» ناملىق كىتابنىڭ 7 - جىلد 92 - بېتىدە «ئەختەرىدىن يۈەن دەۋرىدىكى داڭلىق بىناكار بولۇپ، ئۇ يۈەن سۇلالىسىنىڭ پايتەختى خانبالىقنىڭ ئوردا، قەسىر ۋە باشقا ئىمارەتلىرىنى لايىھىلىگۈچى ھەم قۇرۇلۇشقا تەشكىللەپ، يېتەكچىلىك قىلغۇچى» دېيىلگەن.

ئەختەرىدىنىڭ تۆت ئوغلى بولۇپ، چوڭ ئوغلى مىرئەلى شاھ، ئاندىن مۇبارەك شاھ، قۇتلۇق شاھ ھەم ئارغۇن شاھلار ئىكەن. بىز ئەنە شۇ ئارغۇن شاھنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغانلىقىمىز ئۈچۈن، دادام مېنىڭ ئىسمىمنى ئەنە شۇ بوۋامنى ياد ئېتىپ قويۇپ قويغانىكەن. ئۇلۇغ بوۋىمىزنىڭ ئوغۇللىرى، نەۋرە - چەۋرىلىرىدىن تارتىپ ھەممىسى دېگۈدەك ئوردىدا مۇھىم مەنسەپلەرنى تۇتقانىكەن. تا ھازىرغىچە ئاددىيسى تىلماچ، خەتتات، كاتىپلاردىن بولۇپ ئىشلىمەكتە.

مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ ئارغۇننىڭ سۆزلىرىگە قىزىقىپ قالدى. ئۇلارنىڭ ئالدىغا كاتتا داستىخان راسلاندى. ھەممىسى قۇمۇلنىڭ مېۋە - چېۋە، تۇرلۇك يېمەكلىكلىرىگە ئېغىز تەگدى. مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ چايدىن بىر ئوتلاپ چىنىسىنى شىرەگە قويۇپ يەنە سورىدى:

— ئەختەرىدىن ياشىغان دەۋرلەردە بېيجىڭدا ئەختەرىدىندىن باشقا ئۇيغۇرلارمۇ بولغانمىكەن؟

— بولغانىكەن، يۈەن سۇلالىسىگە ئائىت تارىخلاردا بۇ ھەقتە ناھايىتى كۆپ سۆزلىنىدۇ. ئۆز ۋاقتىدا، بولۇپمۇ چىڭگىزخان ئەۋلادلىرى ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقىتلاردا بېيجىڭدا چىڭگىزخان قوشۇنلىرى بىللەن كەلگەن نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇر ئالىملىرى، سىياسەتچىلىرى، ئىقتىساد ئالىملىرى، ھەربىي سەركەردىلەر، دېڭىزچى، ئوقۇتقۇچى، تارىخچى، ئاسمان جىسىملىرىنى تەكشۈرگۈچىلەر، يېزا ئىگىلىك ئالىملىرى، خەنزۇچە، موڭغۇلچە، مانجۇچە، ئەرەب - پارسچە بىلىدىغان تىلماچلار، مەشھۇر ئەدىبلەر، يازغۇچى - شائىرلار، رەسساملار بولغانىكەن. بۇنىڭ ئىچىدە يەنە ئۆي - ئىمارەت سېلىش، لايىھىلەش ئۇستىلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ قولىدا مەخسۇس ئۇيغۇر ئىشچىلىرىدىن نەچچە مىڭى بولغانىكەن. ئۇلار ئاساسەن بېيجىڭدىكى مەشھۇر باغچە يىخېيۈەن ئەتراپىدىكى ناھايىتى كەڭ مەھەللىلەرگە ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، دۆلەتنىڭ تەرەققىياتىدا

مىسلىسىز چوڭ ئىشلارنى قىلغانىكەن.

ئارغۇننىڭ سوزۇقراق كەلگەن بۇغداي ئۆڭلۈك يۈزى، يوغان كۆزلىرىگە يانداش قارا قاشلىرى، قاڭشارلىق بۇرۇنلىرى ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ تۇراتتى. ئۇ ئۈستىگە پۇتۇنلەي خان ئەمەلدارلىرىنىڭ كىيىمىنى كىيگەن بولسىمۇ، «بىز ئۇيغۇر» دېگەن سۆزىدىن ئۇنى مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ تېخىمۇ يېقىن ھېس قىلدى.

مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ تىلماچ ئارغۇندىن يەنە نۇرغۇن نەرسىلەرنى، بولۇپمۇ ئەختەردىن ھەققىدە كۆپ نەرسىلەرنى سورىغۇسى بار ئىدى، بىراق خان ئوردىسىدىن بىللە كەلگەن كىشىلەر سەل ئالدىراپ تۇرغاندەك قىلدى. شۇڭا، «بىز تېخى ئەمدىلا بېيجىڭغا يېتىپ كەلدۇققۇ، بۇ تىلماچ بىلەن بىللە بولىدىغان كۈنلەر تېخى ئالدىمىزدا تۇرۇپتۇ. خۇدايىم بۇيرۇسا كەڭتاشا پاراڭ قىلىشىۋالارمىز» دېگەننى ئويلاپ باشقا گەپ قىلمىدى. تىلماچ ئارغۇن تاماقلار يېيىلىپ بولغاندا شۇنداق دېدى:

— خان ئالىيلىرى ھەرقايسىلىرىنى قوبۇل قىلىدىغان كۈننى ئۆزى بەلگىلەيدۇ، بەلگىلەشتىن بىر كۈن بۇرۇن پەرمانىنى ئۇقتۇرىمىز، شۇنىڭغىچە ياخشىراق ئارام ئالسىلا، ۋاڭ خوجام.

ۋاڭ بېشىنى ئىرغىتىپ قويىدى ھەم:

— ئەمىسە خان ئالىيلىرىغا ئېلىپ كەلگەن سوۋغا ـ سالاملارنى ماڭغۇزۇپ تۇرساق بولارمىكىن، — دېدى.

— ئەلۋەتتە بولىدۇ، سوۋغا ـ سالامنىڭ تىزىملىكىنى ماڭا بەرسىلە، مەن تەرجىمە قىلىپ خان ئالىيلىرىغا كىرگۈزۈپ بېرىمەن.

مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ ھاشىر تەيجىگە قارىدى:

— ھاشىر تەيجى بېگىم، خان ئالىيلىرىغا ئەكەلگەن سوۋغاتلارنىڭ تىزىملىكىنى ئارغۇن ھەزرەتلىرىگە بېرىپ، ھەرقايسىلىرى خان ئوردىسىغا بىللە بارسىلا، خان ئالىيلىرىنىڭ

ئاستانىغا يېتىپ كەلگەنلىكىمىزدىن خەۋەر تېپىپ ئالاھىدە ھال سورىغانلىقىغا رەھمەت ئېيتىسىلا، ئاندىن قومۇلدىن ئېلىپ كەلگەن سوۋغاتلارنى تاپشۇرۇپ بەرسىلە.

— خوش، ۋاڭ خوجام، — دېدى ھاشىر تەيجى بېگىم ئېھتىرام بىلەن.

— ئارغۇن ھەزرەت باشچىلىقىدىكى بۇ مېھمانلارغا قومۇلنىڭ يالدامىلىرىدىن بەرگەيلا.

— خوش ۋاڭ خوجام، — دەپ يەنە ھۆرمەت بىلدۈردى ھاشىر تەيجى بېگىم. كەلگەن مېھمانلارمۇ ئېگىلىپ تەزىم قىلغىنىچە ۋاڭ بىلەن خوشلاشتى. ئۇلارغا بىردىن قارا كۆرپىدە تاشلانغان جۇۋا، غىلاپ ۋە ساپىغا ياقۇت قويۇلغان بىردىن پىچاق بېرىلدى. ئۇلار بۇنىڭدىن بەكلا خوش بولۇپ كەتتى.

ئەتىسى ئەتىگەندىلا خان ئالىيلىرىدىن يارلىق كەلدى. يارلىقنى ئېلىپ كەلگۈچىلەرنىڭ ئىچىدە ئارغۇن ھەزرەت يوق ئىدى. بۇ ئىككى كىشى خاننىڭ مەلۇمچىلىرى بولسا كېرەك، يارلىقنى ئۇقتۇرۇپلا قايتتى. يارلىقتا خان قومۇلنىڭ ۋاڭى مۇھەممەت بېشىر ۋاڭنى چارشەنبە كۈنى ئەتىگەندە ئۆز ھوزۇرىغا تەكلىپ قىلغانىدى. ۋاڭ خاننىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن بېشىنى سەل ئېگىپ: «رەھمەت» دېدى.

شۇنىڭدىن كېيىن ۋاڭ خان بىلەن ئۇچرىشىشنىڭ تەييارلىقىغا چۈشتى. ئۇچرىشىشقا يەنە ئىككى كۈن بار ئىدى. ۋاڭ خان ھەققىدە ئويلىغانسېرى كۆڭلىدە بىر خىل دېلىغۇللۇق پەيدا بولۇشقا باشلىدى. چۈنكى، ئۇ خان ھەققىدە نۇرغۇن گەپلەرنى ئاڭلىغانىدى. «خانغا بېشىنى كۆتۈرۈپ قاراشقا بولمايدىكەن، بېشىنى كۆتۈرۈپ قارىغان كىشى جازاغا تارتىلىدىكەن. ئۇقۇشماي بەزى گەپ - سۆزلەرنى قىلىپ قويغانلارمۇ جازالىنىدىكەن» يەنە تېخى «خان ھەرقانداق ئەمەلدارلارنى ئاۋۋال چېكىپ كۆرىدىكەن، ناۋادا خاننىڭ كۆڭلىدە كىچىككىنە گۇمان پەيدا بولۇپ قالسىمۇ، ئۇ ئەمەلدارلارنىڭ

مەنسەپ، دەرىجىسىنى تۆۋەنلىتىدىكەن ياكى سۈرگۈن قىلىدىكەن...» مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ شۈلارنى ئويلاۋېتىپ بىردىنلا ئۇلۇغ بوۋىسى ئىمىن ۋاڭنىڭ بېيجىڭغا كېلىپ جازالانغانلىقىنى ئېسىگە ئالدى.

ئىمىن ۋاڭ قۇمۇلنىڭ ئۈچىنچى ئەۋلاد ۋاڭى بولۇپ، ئۇ دادىسى گۇپابەگنىڭ بىرىنچى دەرىجىلىك جاساق تارخانبەگلىكىگە ۋارىسلىق قىلاتتى. ئۇ قۇمۇل شەھەر ئىچى ئوردا خىيىدىكى (تۆۋەن ئوردا مەھەللىسىدىكى) ئۆيلەردە ئولتۇرۇپ ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. ئىمىن ۋاڭ ھەربىي ماھارەتتە پىشقان بولۇپ، ئوقيا ئېتىشقا ماھىر ئىدى. ئۇنىڭ ئوقيا ئېتىپ مەشىق قىلىش مەيدانى شەھەر سىرتىدىكى ئون تاغارلىق يەرنى ئىگىلىگەنىدى. ئۇ ئۆزى بىلەن بىللە يەنە نۇرغۇنلىغان ئوقيا ئېتىش ماھىرلىرىنى تەربىيىلىگەنىدى. بۇ جۇڭغارلار ئۇرۇش مالىمانچىلىقى قىلىۋاتقان چاغلار بولغاچقا، شۇ كۈنلەردە جۇڭغارلار قۇمۇلغا ئىككى مىڭ لەشكىرى بىلەن باستۇرۇپ كېلىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئىمىن ۋاڭ قۇمۇلدىكى مۇداپىئە قوشۇنىدىن ئىككى يۈزنى ئېلىپ، جۇڭغارلارغا قارشى ئۇرۇشقا ئاتلىنىدۇ. جەڭ ناھايىتى كەسكىن داۋاملىشىدۇ. يەر ـ جاھاننى بېشىغا كىيىپ، قارا قاغىدەك باستۇرۇپ كېلىۋاتقان باسمىچىلار تۆت تەرەپتىن ئېتىلغان ئوقيالارنىڭ زەربىسىدە بىردەمدىلا نۇرغۇن ئادىمىدىن ئايرىلىدۇ. ئىمىن ۋاڭ ئۆز ۋەتىنىنى قوغداشتىكى تەۋرەنمەس ئىرادىسى بىلەن ئۇرۇشنىڭ ئالدىنقى سېپىدە تۇرۇپ، جۇڭغار لەشكەرلىرىنى تىرىپىرەن قىلىۋېتىدۇ، دۈشمەن چېكىنىپ يىراققا قېچىپ كېتىدۇ.

شۇ چاغدىكى خان كاڭشى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ئىمىن ۋاڭنىڭ جاسارىتىگە ئاپىرىن ئوقۇيدۇ ھەم ئىمىن ۋاڭنى ئون بەش مىڭ سەر كۈمۈش بىلەن تارتۇقلايدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن كاڭشى خان دائىم ئىمىن ۋاڭنىڭ ئاز ئادەم بىلەن كۆپ دۈشمەننى يېڭىشتەك

ئالاھىدە ئورۇش ماھارىتىنى ماختاپ ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدۇ ھەم باشقا جايلاردىكى مۇداپىئە قوشۇنلىرىغا بۇ جەڭنى مىسال قىلىپ سۆزلەپ بېرىپ ئىلھام بېرىدۇ.

كېيىن خان ئىمىن ۋاڭنى بېيجىڭغا زىيارەتكە تەكلىپ قىلىدۇ. ئىمىن ۋاڭ بېيجىڭغا كەلگەن كۈنلەردە، ئۇنىڭ ئوقيا ئېتىشتىكى ماھارىتى خاننىڭ مەشھۇر مەشقاۋۇللىرىنىڭ قۇلىقىغا يېتىپ بولغانىدى. ئۇلار ئىمىن ۋاڭنىڭ ماھارىتىنى بۇرۇنراق كۆرۈشنى ئارزۇ قىلىپ، ئىمىن ۋاڭ خان سارىيىغا كىرگەن كۈنىلا ئۇنى ئوقيا ئېتىشقا تەكلىپ قىلىدۇ. ئىمىن ۋاڭ خاندىن بىسوراق ماھارەت كۆرسىتىشتىن ئەندىشە قىلىپ، ئوقيانى خاتا ئېتىپ، مەشقاۋۇللارنىڭ غۇرۇرىنى ئاشۇرۇپ قويىدۇ. ئەمما، خان ئىمىن ۋاڭنىڭ ئوقيا ئېتىشتىكى ماھارىتىنى كۆرۈشكە بۇرۇنلا قىزىققانلىقى ئۈچۈن ئەتىسى ناھايىتى كاتتا سورۇن ھازىرلىتىدۇ. خان ۋە ئۇنىڭ ئەمەلدارلىرى، مەلىكە ـ خانىشلىرى، مەشقاۋۇل ۋە مەرگەنلىرى بولۇپ نۇرغۇن ئادەم سورۇن ئەھلى بولىدۇ.

مەيداننى دۇمباق سادالىرى قاپلايدۇ. ئىمىن ۋاڭ شاھانە سەرپايلىرىنى كىيىپ ھەيۋەت بىلەن مەيدانغا كىرىدۇ. نىشان قىلىنغان چەمبىرەكتىن ئۇزۇلدۇرمەي ئۈچ ئوقنى ئۆتكۈزىدۇ. تاماشىبىنلار ئىچىدە چۇقان كۆتۈرۈلۈپ، گۈلدۈراس ئالقىشلار ياڭرايدۇ. بۇ ئىش خاننىڭ ئاتاقلىق مەشقاۋۇللىرىنىڭ ھەسەت ئوتىنى كۈچەيتىۋېتىدۇ. بۇ مەردانە كىشىنى چايناپ پۈركۈۋەتكۈسى كېلىدۇ. ئاخىر ئۇلار بىر ھىيلە ئىشلىتىپ، بىر گۇناھكار ئادەمنى ئەكېلىپ، بېشىغا بىر تال تۇخۇمنى قويىدۇ ھەم ئىمىن ۋاڭغا ئادەمگە دەخلى يەتكۈزمەي، تۇخۇمغا تەگكۈزۈشنى بۇيرۇيدۇ. ئىمىن ۋاڭ قىلچە ئىككىلەنمەي، ئوقيانى قولىغا ئېلىپ، نەق تۇخۇمنىڭ ئۆزىنى قارىغا ئالىدۇ. شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن ئاتىدۇكى، تۇخۇم چېقىلىپ، ئادەم ساق قالىدۇ. تاماشىبىنلار ئىمىن ۋاڭنىڭ ماھارىتىگە قايىل بولۇپ، ھەشقاللا

ئېيتتىدۇ. چاۋاڭ ساداسى ھەممە ياقنى قاپلايدۇ. خانمۇ ئۇنىڭ ماھارىتىگە ھەيران قېلىپ بېشىنى لىڭشىتىدۇ.

ئىمىن ۋاڭ ئوقيا ئېتىشتىكى ماھارىتى بىلەن خاننى ھەيران قالدۇرغاندىن كېيىن، خاننىڭ ئۇستا مەشقاۋۇللىرىنىڭ ھەسەت ئوتى تېخىمۇ كۈچىيىپ كېتىدۇ. خان سارىيىدا مەشقاۋۇلمەن دەپ مەيدىسىگە مۇشتلاپ يۈرگەن بۇ مەشقاۋۇللار، ھېلىقى چەمبىرەكتىن بىرنەچچە ئوقنى ئۆتكۈزەلىسىمۇ، لېكىن ئادەم بېشىدا تۇرغان تۇخۇمغا دەل تەگكۈزۈشى ناتايىن ئىدى. شۇ سەۋەبلىك ئۆزلىرىنى خان ئالدىدا كەمسىتتىشنى لايىق كۆرمىگەن مەشقاۋۇللار قوتراپ، خاننىڭ ئالدىغا كىرىپ ئىمىن ۋاڭغا ئىللەت ئارتىش ئارقىلىق ئۇنى جازالاشنى تەلەپ قىلىدۇ. خان ئىمىن ۋاڭغا ياخشىراق مۇكاپات بېرىشنى ئويلاپ ئولتۇرغانىدى، بۇ كىرگەنلەرنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ بېقىشنى لايىق كۆرۈپ قولاق سالىدۇ: «ئىمىن ۋاڭ دېگەن خان ئالىيلىرىنىڭ قول ئاستىدىكى جاينىڭ يەرلىك بېگى. ئۇ ئالىيلىرىنى كۆزگە ئىلمىدى. ئوقيا ئېتىش مەيدانىغا كىرىشتىن بۇرۇن خان ئالىيلىرىغا تەزىم قىلىشى لازىم ئىدى. ئىمىن ۋاڭ مەشقاۋۇللارنىڭ ئىنتىزام ـ رەسمىيەتلىرىگە بويسۇنماي مەنمەنچىلىك قىلدى. خان بۇنىڭغا چارە كۆرۈشى كېرەك.»

خان ئىمىن ۋاڭنى تارتۇقلاشتىن ۋاز كېچىپ، مەشقاۋۇللارنىڭ دەۋاسىنى توغرا تاپىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىمىن ۋاڭنى ئىلىغا بەش يىللىق سۈرگۈن قىلىدۇ.

بېشىر ۋاڭ يۇقىرىقى ۋەقەنى ئويلاپ خېلىغىچە سۈكۈتتە ئولتۇرۇپ قالدى. ئۇ ئۇزاقى يىلى بېيجىڭغا كەلگەن بولسىمۇ، خان كېسەل بولۇپ قېلىپ قوبۇل قىلمىغانىدى. ئۇلار بېيخەيگە بېرىپ مۇز ھۇنەرلىرىنى كۆرۈپلا قايتقانىدى.

ۋاڭنىڭ خىياللىرىنى ھاشىر تەيجى بېگىم بۇزدى. ئۇ بوگۇن ساقال ـ بۇرۇتلىرىنى ياستىپ، يېڭى كىيىملىرىنى كىيىۋالغانىدى. ۋاڭ ھاشىر تەيجىنى بۇنداق ھالەتتە كۆرمىگىلى

خېلى يىللار بولۇپ قالغانلىقىنى ئويلاپ، ئۇنىڭغا قاراپ كۈلۈپ قويدى.

ئۇنىڭ بەستىلىك بويلىرى پۈكۈلۈپ قالغاندەك كۆرۈنەتتى. ئۇ قارامتۇل كەلگەن، ساقال ـ بۇرۇتلىرىمۇ قاپقارا، خۇشاللىقنى بىلەن قايغۇسىنى بىلگىلى بولمايدىغان ئادەم ئىدى. ئەمما، ۋاڭ خوجام نېمە دېسە جان دەپ ئىجرا قىلاتتى. ئۇنىڭ تەبىئىتى خۇشامەت ۋە نەپكە يېقىنراق ئىدى. ئۇ كىرىپلا ۋاڭنىڭ خىيال سۈرۈپ ئولتۇرغانلىقىنى سەزدى.

— ۋاڭ خوجامنىڭ ئالتۇن بويلىرى ئېسەن بولغاي.

— كەلسىلە هاشىر تەيجى بېگىم، كەلسىلە، مېنى خان ئۆگۈنلۈككە هۇزۇرىغا تەكلىپ قىپتۇ. خان ئوردىسىنىڭ مەلۇمچىلىرى كەلگەندە ئۆزلىرىنى هامىمادا دېيىشتى. ئۇلارمۇ خان يارلىقىنى يەتكۈزۈپ قويۇپلا ئالدىراپ كېتىپ قالدى. يارلىقتا يالغۇز مېنىڭ ئىسمىم يېزىلىپتۇ. قانداق قىلىمىز؟ خىيالىمدا هەرقايسىلىرىنىمۇ بېرىپ خاننى كۆرۈپ كېلور دەپتىمەن، — دېدى ۋاڭ.

— خوش، ۋاڭ خوجام، خان ئالىيلىرى جانابلىرىنىلا چىللاتقانىكەن، كۇتۇۋېلىش زالىغا جانابلىرىلا كىرىدىلا، بىز زالنىڭ تېشىدا هەزرەتلىرىنى ساقلاپ تۇرۇپ تۇرىمىز، — دېدى هاشىر تەيجى.

ۋاڭ ئادىتى بويىچە كۈلۈمسىرەپ قويدى. ئارىدىن ئىككى كۈن ئۆتتى.

مۇهەممەت بېشىر ۋاڭ بۈگۈن ئەتىگەندە ناهايىتى روهلۇق كۆرۈنەتتى. ئۇ ئۇستىگە ئالتۇن قۇببىلىك تەتىللا تون، بېشىغا قامىلىق تۇماق، پۇتىغا قارا خۇرۇمى يالتىراپ تۇرىدىغان ئۆتۈك كىيگەنىدى.

ئۇ ئۇنچە ـ ياقۇتلىرى يالتىراپ تۇرغان سېرىق يوپۇق يېپىلغان مەپىسىگە ئولتۇردى. مەپە ئەتراپىدا بەگ ـ سىپاهلاردىن ئون كىشى ئېگەر ـ جابدۇقلىرى كۈمۈشتىن

ياسالغان ئاتلارغا مىنىپ خان سارىيىغا قاراپ يولغا چىقتى. بەگلەرنىڭ كىيىملىرى بىر خىل، سىپاھلارنىڭ كىيىملىرى بىر خىل، سىپتا، پاكىز ئىدى.

ئۇلار ئۈچ دەرۋازىلىق ئىشىكنىڭ ئوڭ تەرەپتىكى دەرۋازىسىدىن ئۆتۈپ، ئوردىنىڭ كەڭ سەيناسىغا كىردى. بۇ يەردە كۈتۈۋالغۇچىلار يول باشلاپ مېڭىشتى. بۇ تۆت يۈز يىللىق تارىخقا ئىگە بولغان خان سارىيىنىڭ تۆت تەرىپى ئون مېتىردەك ئېگىزلىكتىكى سېپىل بىلەن قورشالغان، سېپىلنىڭ سىرتىنى خېلى كەڭ بىر ئۆستەڭ قورشاپ تۇراتتى. بۇ يەردە ھازىرغىچە يىگىرمە نەچچە ئەۋلاد خانلىق تەختتە ئولتۇرۇپ پۈتۈن جۇڭگو زېمىنىنى باشقۇرۇپ كېلىۋاتقاندى. دەرۋازىنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە قارىسىڭىز، كۆپكۆك قارىغايلار قاپلاپ تۇرغان جىڭسەن تېغى قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى.

مەپە ۋە ئاتلار مەخسۇس جايدا قالدۇرۇلدى. ۋاڭ خاننىڭ قارشى ئالغۇچىلىرى بىلەن ئالدىدىراق ماڭدى. قالغان بەگ، سىپاھلار ئارقىدىنراق مېڭىشتى. يولغا ئۇششاق رەڭدار تاشلار گۈل شەكلىدە ئورنىتىلغانىدى. ئۇلار ئۈچ يوللۇق پەلەمپەينىڭ ئوڭ تەرىپىدىكىسى بىلەن مېڭىپ، خىلمۇخىل گۈل ئويۇلغان تاش ۋادەكلىك سەيناغا چىقتى. بۇ يەردە خاننىڭ خاس قوغدىغۇچىلىرى ئىككى سەپ بولۇپ تۇراتتى. ئۇدۇلدا خاننىڭ ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇش، سىرتتىن كەلگەنلەرنى قوبۇل قىلىش ئوردىسى، ئوردا ئالدىغا ئورنىتىلغان مىستىن ياسىلىپ، ئالتۇن قاپلانغان شىرنىڭ ھەيكەللىرى، ئاق قۇلارنىڭ ھەيكەللىرى، چىراغپايلار كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

غەربىي يۇرتتىكى ۋاڭنىڭ كەلگەنلىكىدىن مەلۇمچىلار ئالدىن خانغا خەۋەر بېرىشتى. خان ئىجازەت قىلغاندىن كېيىن ۋاڭ بىر ـ بىر دەسسەپ ئوردىغا كىرىپ كەلدى.

ئوتتۇرىدا ئالتۇن ھەل بېرىلگەن تەخت، تەخت ئۈستىدە خان شاھانە كىيىملىرى بىلەن پۈتىنى شىرەگە، ئىككى قولىنى تىزى

ئۈستىگە قويۇپ مەغرۇر ئولتۇراتتى. ئىككى تامدا ئىمارەتتەك ئېگىز نەقىشلىك، ئەينەك نەقىشلىك ئىشكاپلار، ئوتتۇرىدا ئىككى سەپ بولۇپ خاننىڭ قەلەمدار ھەم ئەلەمدار بەگلىرى قاتارلىشىپ تۇراتتى. مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ تەختتىن يىراقتا توختاپ، ئوڭ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ، بېشىنى سەل ئېگىپ:

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، خان ئالىيلىرىنىڭ ئالتۇن بويلىرى ئېسەنمىكىن؟ — دېدى ناھايىتى تەمكىن ھەم سالماق قىياپەتتە.

بۇ كۆرۈنۈش خاننى، خاننىڭ كۈتكۈچىلىرىنى ھەيران قالدۇردى. ساراي ئىچى بىرپەس سۈكۈتكە چۆمدى. دۇمباق چېلىپ قارشى ئالغۇچىلارمۇ جىمىپ قېلىشتى. ھەممەيلەننىڭ كۆڭلىدە: «ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان خانغا باش قويۇش قائىدىسى نەگە كەتتى؟ نېمىشقا خانغا ئۈچ قېتىم تىزلىنىپ، توققۇز قېتىم باش قويمايدۇ. بىر كىچىككىنە شەھەرنىڭ ئەرزىمەس ۋاڭىنىڭ نېمە قىلغىنى بۇ؟...» دېگەن سوئاللار كېزەتتى.

ۋاڭنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان تىلماچ ئارغۇن دەرھال تىلغا كىرىپ:

— ئۇلۇغ خان ئالىيلىرى مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ ئىسلام دىنى ئەقىدىسىدىكى بىر زات. ئۇ ھەزرەتلىرىگە ئېھتىرام بىلەن سالام بېرىپ، تەن سالامەتلىكلىرىنى سوراۋاتىدۇ. بۇلارنىڭ ھۆرمەت ـ ئېھتىرام يوسۇنى بىلەن بۇددا دىنىدىكىلەرنىڭ ھەرگىز ئوخشىمايدۇ. ناۋادا ئۇ بۇددا دىنى قائىدىسىنى ئىشقا سېلىپ، ھەزرەتلىرىگە باش ئۇرسا، ئۇ ئۆز دىنىدىن چىققان بولىدۇ، — دېدى.

بۇنى خان تىلماچتىن بۇرۇنراق ئويلاپ يەتكەنىدى، شۇڭا ئۇ بىردىنلا كۈلۈپ كەتتى. خان ئوڭ قولىنى كۆتۈرۈپ:

— ئەمىرگە ئىجازەت، — دېدى. تېخىچە بېشىنى سېلىپ تۇرغان مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ قولىنى كۆكسىدىن ئېلىپ، بېشىنى كۆتۈرۈپ خانغا قارىدى. ئىككى سەپ بولۇپ تۇرغان بارلىق ئەمىرلەر «خان ئالىيلىرى، كۆڭلى ـ كۆكسى كەڭ،

ئىلمىي ھېكمەتتە ۋايىگە يەتكەن دانادۇر» دەپ ۋارقىراشتى.

خان يەنە قوشۇپ قويدى:

— يولدا جاپا چەكتىڭىز، كەلگىنىڭىزدىن مىننەتدارمەن.

زالنىڭ ئىچى بىردىنلا جانلىنىپ كەتتى. ۋاڭنى قارشى ئېلىش مۇزىكىسى چېلىندى. ۋاڭ كۆلۈمسىرىگىنىچە خانغا ئېھتىرام بىلدۈردى. خان ئۇنىڭ ئولتۇرۇشىغا ئىجازەت بەردى. ۋاڭ بەلگىلەنگەن ئورۇنغا كېلىپ ئولتۇردى.

خان بىلىملىك ئىدى. ئۇ ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ ئىزىدىن مېڭىشنى ئۆزى ئۇچۇن ئەقىدە بىلگەچكە، ھەممىسى ھەيران قالغان بايىقى ئىشقا ئۇ ھەيران قالمىدى. چۈنكى، بوۋىسى چەنلۇڭ خاننىڭ دەۋرىدىمۇ شۇنداق بىر ئىش بولغانىكەن. ئىسلام دىنى ئەقىدىسىدىكى بىر قىسىم مېھمانلار خانغا سالام بەرگىلى كەپتۇ. شۇ چاغدىمۇ ئۇلار چيەنلۇڭ خانغا سالام قىلىپ سالامەتلىكىنى سوراپتۇ. ئاۋۋال خان ۋە ئۇنىڭ ئەمەلدارلىرى بۇنىڭغا ھەيران قېلىپ ئۇلارنى جازالىماقچى بوپتۇ. لېكىن، چيەنلۇڭ خانمۇ يەم ـ پاراسەتلىك بولغاچقا ئويلىنىپ قاپتۇ: «دىنىي ئەقىدە دېگەن بۇ باشقىچە گەپ، ھەرقايسى دىندىكىلەرنىڭ ئۆزىگە خاس قائىدە ـ يوسۇنى بار. بۇنى دەرھال ئۆزگەرتىشكە ياكى يوقىتىۋېتىشكە بولمايدۇ. ئىسلام دىنىنىڭمۇ ئۆزىگە خاس قائىدە ـ يوسۇنلىرى بار، يەنە كېلىپ ئىسلام دىنى دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ دىنلارنىڭ بىرى. دۇنيادا ناھايىتى كۆپ خەلق ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. بىزدىمۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەر كۆپ. بىز ھاكىمىيەت باشقۇرماقچى بولىدىكەنمىز، دىنىي ئالاھىدىلىكلەرنى، مىللەتلەرنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى نەزىرىمىزدىن ساقىت قىلماسلىقىمىز كېرەك.» شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ: «مۇسۇلمانلارنىڭ ئىشىنى باشقۇرۇشتا ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى، مىجەزى، ئۆرپ ـ ئادىتىگە قاراپ ئىش قىلىش كېرەك. پۈتۈنلەي ئىچكىرىنىڭ چارىسى بويىچە ئىدارە قىلىشقا بولمايدۇ» دېگەنىدى.

بۇنى هازىرقى خان تارىخىي خاتىرىلەردىن كۆرگەنىدى. «بىزنىڭ ئېلىمىزدەك چوڭ زېمىندا نۇرغۇنلىغان ئاز سانلىق مىللەتلەر بار. ئۇلارنىڭ زېمىنى، خەلقى، بايلىقى، مەدەنىيىتى، ئۆرپ ـ ئادىتى، تىل ـ يېزىقى، دىنىي ئەقىدىسى بار. ئەقىدىسى يوق مىللەتنى مىللەت دېگىلى بولمايدۇ» دەپ ئويلىدى خان.

خان كۆڭلىدە مۇھەممەت بېشىر ۋاڭغا نىسبەتەن بىر خىل يېقىنلىقنى ھېس قىلدى. ئۇنىڭ جاھانگىرخان توپىلىڭى دەۋرىدە چىڭ ئەسكەرلىرىگە ياردەملىشىپ يۈز ھارۋىدا ئوزۇق ـ تۈلۈك، يەم ـ خەشەك، يېقىلغۇ ئەۋەتىپ بەرگەنلىكىنى ئەسلەپ قالغانىدى. شۇنىڭ بىلەن، مۇھەممەت بېشىر ۋاڭغا نىسبەتەن ھۆرمەت ـ ئېھتىرام تۇيغۇسى تېخىمۇ كۈچەيدى. بۇ چاغدا خاننىڭ خىيالىغا يەنە ئىمىن ۋاڭنىڭ ئىشلىرىمۇ كەلدى. گەرچە ئۇ ئىمىن ۋاڭنى كۆرمىگەن بولسىمۇ، ئۇ ھەقتە بىر قىسىم گەپلەرنى ئاڭلىغانىدى. ئىمىن ۋاڭنىڭ مەرگەن ۋە مەردانىلىكى شۇ چاغدىكى خاننى، خاننىڭ ئەمەلدارلىرىنى ھەيران قالدۇرغانلىقىنى بىلەتتى. ئۇ ئۆز كۆڭلىدە شۇ چاغدا ئىمىن ۋاڭغا كۆرۈلگەن چارىدىن نارازى ئىدى. چۈنكى، شۇ چاغلاردىكى غەربىي يۇرتنىڭ ئەڭ چوڭ دۈشمىنى جۇڭغارلارنى يوقىتىشتا ئىمىن ۋاڭ ئاجايىپ خىزمەت كۆرسەتكەن، كېيىن بېيجىڭغا كەلگەندە كىچىككىنە ئىش ئۈچۈن ئۇنىڭ تۆھپىسى كۆمۈلۈپ قالغانىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، يېقىنقى يىللاردا بولۇپ ئۆتكەن بىر ئىشمۇ يادىغا كەلدى. ئۇ بولسىمۇ مۇھەممەت بېشىر ۋاڭنىڭ دادىسى ئەردىشىر ۋاڭ بېيجىڭغا خان بىلەن كۆرۈشكىلى كەلگەندە ئوردىنىڭ ئۈچىنچى دەرۋازىسىغىچە ئېتىنى چاپتۇرۇپ كىرگەنلىكى ئىدى. بۇ چاغدا خان ئېگىزدە سەيلە قىلىۋاتقانىكەن. بۇنى كۆرگەن خان ھەيران بولۇپ ئات چاپتۇرۇپ كەلگەن كىشىگە قولىنى شىلتىپ: «ئاتتىن چۈشسۇن!» دەپتۇ ۋە يېنىدىكى خىزمەتچىلىرىدىن: «بۇ نەنىڭ خاقانى» دەپ سوراپتۇ. خىزمەتچىلەر: «قۇمۇلنىڭ ۋاڭى ئەردىشىر، جانابلىرىنىڭ ئالدىغا

سالامغا كەلدى» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن خاننىڭ «شاماپى» (ئاتتىن چۈشسۇن) دېگەن سۆزى خان سارىيىنىڭ ئۇچىنچى دەرۋازىسىغا يېزىپ ئېسىپ قويۇلۇپتۇ.

ئالتۇن پەتنۇس كۆتۈرگەن خىزمەتچىلەر ھۆرمەت شارابىنى تۇتقاندىلا خاننىڭ خىيالى بۆلۈندى ۋە خۇشال ھالدا ئورنىدىن تۇرۇپ ھۆرمەت شارابىنى قولىغا ئالدى. ئارقىدىن مۇھەممەت بېشىر ۋاڭغىمۇ بىر جام شاراب تۇتۇلدى. خان شارابىنى كۆتۈرگىنىچە ئاستا مۇھەممەت بېشىر ۋاڭنىڭ يېنىغا كەلدى. ۋاڭ خاننىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن ئورنىدىن تۇردى. خان شاراب تولدۇرۇلغان جامنى ئېگىز كۆتۈرۈپ: «مىننەتدارمەن» دېدى. ۋاڭ: «خان ئالىيلىرى ئۇزۇن يىللار ياشىغايلا» دېدى. يەنە زالدا مۇزىكا، دۇمباق ساداسى ياڭراپ ئاستا پەسەيدى. خاننىڭ ئېلىپ يۇرۇشكە ئەپلىك تەختى مۇھەممەت بېشىر ۋاڭنىڭ ئۇدۇلىغا قويۇلدى. خان ئاستا ئولتۇرۇپ، مۇھەممەت بېشىر ۋاڭدىن سورىدى:

— قومۇلدا ھۆل - يېغىن ئەھۋالى قانداقراق؟

ۋاڭ سەل بېشىنى ئېگىپ جاۋاب بەردى:

— قومۇلنىڭ ھاۋاسى كۆپرەك قۇرغانچىلىقتا مايىل، كۆپ چاغلاردا قىشلىقى قار، يازلىقى يامغۇر ياغمايدۇ. تېرىقچىلىقى ئېرىق - ئۆستەڭ ۋە تاغ سۈيىگە موھتاج.

ئارغۇن ھەزرەت تىلماچلىق قىلدى.

— تاغدا ئوت - چۆپلەر قانداقراق؟

— يېغىن كۆپ بولغان يىللىرى ناھايىتى ياخشى، يېغىن ئاز بولغان يىللىرى ئانچە ئەمەس.

— يېمەك - ئىچمەك، مېۋە - چېۋە قومۇلدا مەمۇرچىلىقمۇ؟

— دۆلەتلىرى بەرىكىتىدە ناھايىتى مەمۇرچىلىق.

خان كۈلۈمسىرەپ يەنە سورىدى:

— قومۇلنىڭ ئىلىم - بىلىم ئىشلىرى قانداق؟

— قومۇلنىڭ بەش شەھەر، ئون ئىككى تاغ ۋە قومۇل

ئەتراپىدىكى مەسچىتلەرگە ياندىش باشلانغۇچ مەكتەپلەر قۇرۇلغان. بىرقانچە ئورۇندا مەدرىسە بار. شەھەردە ئىلمىي ئۆلىمالار كۆپ، ساۋاتسىزلار ئاز. قۇمۇل شەھىرىدە يەنە خەنزۇچە، مانجۇچە، موڭغۇلچە، زاڭزۇچە تىل ئۆگىنىش ئۇچۇن ۋاقىتلىق سىنىپلارنى ئېچىپ تۇرىمىز. بۇلار ئاساسەن تىلماچلىق سالاھىيىتىنى ھازىرلايدۇ.

— ناھايىتى ياخشى، ناھايىتى ياخشى.

— قۇمۇلنىڭ سۇ ئىشلىرى قانداقراق؟

— تەڭرىتاغلىرىدىن قۇمۇلغا سۇ باشلاشقا ئىككى جايدا چوڭ ئۆستەڭ چاپتۇق. يىلدا ئېرىق - ئۆستەڭ، بۇلاقلارنى تەكشۈرۈپ، ئۆستەڭلەرنى تازىلاپ، بۇلاقلارنىڭ كۆزىنى ئېچىپ سۇنى راۋان قىلىپ تۇرىمىز. يىلدا سۇنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ بوز يەر ئۆزلەشتۇرىمىز، شۇڭا خەلقىمىز قورساقنىڭ غېمىنى يېمەيدۇ.

— ناھايىتى ياخشى، قۇمۇلنى ناھايىتى ياخشى باشقۇرۇپسىز، — خان مۇھەممەت بېشىر ۋاڭنىڭ سۆزلىرىدىن ھەقىقەتەن مەمنۇن بولدى. شۇڭا، ئۇ خۇشاللىقىدا ئورنىدىن تۇرۇپ مېڭىپ يۈرۈپ يەنە سوئال سورىدى:

— قۇمۇلدىن بېيجىڭغا قانچە كۈندە كەلگىلى بولىدۇ؟

— توپتوغرا بىر يۈز ئون بەش كۈن يول يۈرۈپتىمىز.

— پاھ، — دېدى خان ھەيران بولۇپ، — جاپا تارتىپسىز. ياخشىراق ئارام ئېلىڭ، باشقا يۇرتنىڭ ۋاڭ - گۇڭلىرىنىڭمۇ كەلگەنلىكىنى ئاڭلىدىم. ئەتە ئۇلارنى قوبۇل قىلىمەن. بېيجىڭنىڭ گۈزەل، مەنزىرىلىك جايلىرى ناھايىتى كۆپ، كۆرۈپ تاماشا قىلىڭلار. بىللە ئوۋغا چىقايلى، ئاندىن يازلىق سەيلىگاھ چېڭدېغا بېرىڭلار. ئۇ يەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى، مەنزىرىسى ناھايىتى گۈزەل، — خان شۇ گەپلەرنى دېگەچ ئاستا تەختكە ئولتۇرۇپ، — يارلىق! — دېدى. دىۋانبېگى يارلىقنى پۈتۈشكە باشلىدى، — قۇمۇلنىڭ ۋاڭى مۇھەممەت بېشىر ۋاڭغا بىرىنچىدىن، چىڭۋاڭلىق مەنسىپى بېرىلسۇن. ئىككىنچىدىن،

كىمخاب تون ئىنئام قىلىنىسۇن. ئۇچىنچىدىن، خان ئوردىسىغا ئىختىيارىي كىرىپ - چىقىش رۇخسىتى ئىجرا قىلىنىسۇن.

مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ ئورنىدىن تۇرۇپ خانغا چوڭقۇر تەزىم قىلدى ۋە:

— خان ئالىيلىرىغا رەھمەت، — دېدى.

ئىككى تەرەپتە تۇرغان قەلەمدار، ئەلەمدار بەگلەر:

— خان ئالىيلىرى دانادۇر، — دەپ توۋلاشتى.

زالدا يېقىملىق مۇزىكا چېلىنىشقا باشلىدى. دۇمباقلار پەس ئاۋازدا ياڭرىدى. بۇ خان بىلەن ئۇچرىشىشنىڭ ئاياغلاشقانلىقىنى بىلدۈرەتتى.

ئون ئۈچىنچى باب

خاننىڭ خاس خىزمەتچىلىرى قۇمۇل ۋاڭىنىڭ سوۋغا ـ سالاملىرىنى خانغا مەلۇم قىلغانىدى، خان مۇھەممەت بېشىر ۋاڭنى قوبۇل قىلىشتىن بىر كۈن بۇرۇن بۇ سوۋغاتلارنى كۆزدىن كەچۈردى. خان سوۋغاتلار ئىزىمىلىكىنى كۆرگەندىلا ئېگەر ـ جابدۇقلۇق يىگىرمە جۈپ ئاتقا قىزىققانىدى. هازىر بولسا بۇ ئاتلارنى كۆرۈپ ناهايىتى خۇشال بولۇپ كەتتى. يىگىرمە جۈپ ئاتنىڭ ئىچىدە ئىككى ئاتنىڭ ئېگەر ـ جابدۇقلىرى كۈمۈشتىن ياسالغان گۈللەر بىلەن هەم گۈللەر ئارىسىدىكى چاقناپ تۇرغان ئېسىل تاشلار بىلەن جۇلالىنىپ تۇراتتى. بۇ ئىككى ئات باشقا ئاتلاردىن يوغانراق ئىدى. بۇ ئاتلارنىڭ مەخسۇس خان ئۈچۈن جابدۇلغانلىقى كۆرۈنۈپلا تۇراتتى. خان بۇ ئاتلارنىڭ يالىنى سىلاپ قويدى. بۇنىڭدىن باشقا ئون سەككىز جۈپ ئاتنىڭ ئېگەر ـ جابدۇقلىرى مىس بىلەن زىننەتلەنگەچكە ئالتۇندەك پارقىراپ تۇراتتى. تۈكلىرى يالتىراپ، يەر تەپچىپ، كىشنەپ تۇرغان ئاتلارنىڭ هەممىسى چىلان رەڭ بولۇپ، قاشقىسى ئاق ئىدى. بۇ ئاتلارنىڭ كۆرۈنۈشى خان كۆرگەن ئاتلارغا ئوخشىمايتتى. بۇ ئاتلارنىڭ بېشى كىچىك، يالى قىسقا، قۇيرۇقى ئۇزۇنراق ئىدى. خان: «بۇ ئاتلار خۇددى چىڭگىزخان مىنگەن ئاتلارغا ئوخشايدىكەن» دېگەنىدى، يېنىدىكى ئەمىرلىرى: «خان ئالىيلىرى دانادۇر» دېيىشىپ كېتىشتى. خان بۇ ئاتلارنى كۆرۈپ قۇمۇل ۋاڭىدىن چوڭقۇر مىننەتدار بولدى.

خان يەنە سوۋغىلار ئىچىدىكى قۇمۇلنىڭ قوغۇن قېقىغا قىزىقتى. ئۇ بۇنىڭدىن ئۈچ يىل بۇرۇن راسا پىشقان قۇمۇل

قوغۇننى يەپ «خامگۇا» دەپ ئاتىغانىدى. ئۇ چاغدا مۇھەممەت بىشىر ۋاڭ ئىچكى ئۆلكىلەردە تېرىلمايدىغان بۇ مېۋىنى خان يەپ كۆرسۇن دەپ، بېيجىڭغا ئون هارۋىدا قوغۇن ئاپىرىشنى بۇيرۇغانىدى. قوغۇننى ساق ئاپىرىش ئۈچۈن ئون هارۋىنىڭ ئاستىغا سامان تۆكۈپ چىڭداپ ئۈستىگە قوغۇننى بىر - بىرىگە تەگكۈزمەي ياتقۇزۇپ تىزغان، هەربىر قوغۇن سىرىق تاۋار بىلەن ئورالغانىدى. هارۋىلار تېز سۈرئەتتە مېڭىپ قىرىق كۈن دېگەندە بېيجىڭغا يېتىپ بارغان. خان ۋە ئۇنىڭ مەلىكە - خانىشلىرى، ئوردا ئەمىرلىرى بۇ ئاجايىپ تاتلىق مېۋىگە ئېغىز تېگىپ هەيران قالغانىدى. خان بۇ قوغۇنلارنى بارلىق ئەمىرلەرنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغىچە تېتىپ بېقىشقا بېرىپ، ئۆزىمۇ خېلى ۋاقىتقىچە ساقلاپ يېگەن، هەر يېگىنىدە: «خامگۇا بەك تاتلىق ئىكەن» دېگەنىدى. شۇنىڭدىن كېيىن قۇمۇل قوغۇنى «خامگۇا» دېگەن نامى بىلەن پۈتۈن دۆلىتىمىزگە هەم دۇنياغا تونۇلدى.[1]

ئەمدى خان بۇ قېتىم قوغۇن قېقىغا قىزىقتى. ئۇ قوبلەيخان ۋاقتىدا ئىتالىيىدىن ساياهەتكە كېلىپ بېيجىڭدا ئۇزاق يىل تۇرغان، بېيجىڭغا كەلگۈچە قۇمۇل قاتارلىق شەهەرلەردىن ئۆتۈپ، قۇمۇل قوغۇن قېقىنى ماختىغان ماركوپولونى ئەسلەپ قالدى. خان بۇ هەقتىكى مەلۇماتنى ماركوپولو ساياهەت خاتىرىلىرىدىن ئوقۇغانىدى. خان چەت ئەللىك بىر ساياهەتچىنى قىزىقتۇرغان قۇمۇل قوغۇن قېقىنى تېتىپ باققۇسى كەلدى. ئۇ قوغۇن قېقىنى تېتىپ كۆرگەندىن كېيىن «قۇمۇل قوغۇنى هەقىقەتەن تاتلىق» دېدى هەم قوغۇن قېقىدىن خانىش - مەلىكىلەرگە ۋە ئەمەلدارلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىشنى بۇيرۇدى.

يەنە باشقا سوۋغاتلارمۇ خاننى خۇش قىلدى. خان پەرمان قىلدى:

— ئاتلارنى ئالاهىدە ياخشى بېقىپ، ئېگەر - جابدۇقلىرىنى

① تارىخىي ماتېرىياللاردا شۇنداق خاتىرىلەنگەن.

پاكىز ساقلاڭلار.

— خوش، پەرمانبەردارمىز، — دېدى ئەمىرلەر.

— قومۇل ۋاڭغا يارلىق يەتكۈزۈلدىمۇ؟

— ئارغۇن ھەزرەت ھازىر يولغا چىقتى.

خان كۆلۈمسىرەپ قويدى.

مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ خان بىلەن كۆرۈشكەننىڭ ئەتىسى ئەتىگەندە، ئەتىگەنلىك چاينى ھاشىر تەيجى، شاسىلىمبەگ، سىدىق تۆڭچى، يۇنۇس قازىئاخۇنۇم بىللە بىلەن ئولتۇرۇپ ئىچتى. چايدىن كېيىن ۋاڭ تۇنۇگۇن خان بىلەن كۆرۈشۈش جەريانىدىكى ئەھۋاللار ھەققىدە ھەممىسىگە سۆزلەپ بېرىۋاتاتتى، مەلۇمچى كىرىپ خان ئوردىسىدىن ئادەم كەلگەنلىكىنى مەلۇم قىلدى. ۋاڭ ئۇلارنىڭ كىرىشىگە ئىجازەت بېرىپ، ئۆزى تەتىللا تونىنى كىيىپ، ئۈستىدىن قېنىق سېرىق رەڭدىكى زوچۇ پوتىسىنى باغلاپ تۇرۇشىغا، ئارغۇن ھەزرەت كىرىپ سالام بەردى:

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ۋاڭ جانابلىرىنىڭ ئالتۇن بويلىرى ئېسەنمىكىن.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، كەلگەنلىرىدىن مەمنۇنمەن، — دېدى ۋاڭ ئارغۇن ھەزرەتنى كۆرۈپ خۇشال بولغان ھالدا، — قېنى ئولتۇرسىلا، — دېدى ۋاڭ قولى بىلەن نەقىشلىرى ئېچىلىپ، سىرلىرى يالتىراپ تۇرغان قېلىن دۇرەسكەللەر سېلىنغان ئورۇندۇقلارنى كۆرسىتىپ.

— ۋاڭ جانابلىرىنىڭ ھاردۇقى چىقىپ قالدىمىكىن.

— رەھمەت، ھاردۇقۇم چىقىپ قالغاندەك بولدۇم.

بۈگۈن ئارغۇن ھەزرەت بىلەن خاننىڭ ئىككى خىزمەتچىسى تۇنۇگۈن خان ئاغزاكى پەرمان قىلغان يارلىقلىرىنىڭ ھۆججەتلەشكەن نۇسخىلىرىنى تاپشۇرۇش ئۈچۈن كەلگەنىدى. خاننىڭ بۇ پەرمانلىرى يەنە بىر قېتىم ئوقۇلۇپ ۋاڭغا تاپشۇرۇلدى. ۋاڭ خانغا بولغان چەكسىز مىننەتدارلىقىنى

بىلدۈرۈپ، تەزىم بىلەن قوش قوللاپ ئېلىپ، بېشىغا كۆتۈرۈپ: «خان ئالىيلىرىغا ھەشقاللا» دېدى. ئاندىن ئارغۇن ھەزرەت قولىدا زەيتۇن تاۋارغا ئورالغان پەتنۇس كۆتۈرۈۋالغان خىزمەتچىگە قاراپ قولىدىكى پەتنۇسنى ئېچىشنى بۇيرۇدى. خىزمەتچى پەتنۇسنى بېشىغا كۆتۈرۈپ، تىزىنى ئېگىپ ھۆرمەت بىلدۈرگەندىن كېيىن، مۇھەممەت بېشىر ۋاڭنىڭ ئالدىغا قويۇپ ئاچتى: پەتنۇستا ئىككى يۈرۈش كىيىم بار ئىدى. بىرى خان تونۇغۇن تەقدىم قىلغان كىمخاب تون، يەنە بىرى خاننىڭ خىزمەت كىيىمى ئىدى.

— بۇ خان ئالىيلىرىنىڭ ئادەتتە كىيىدىغان خىزمەت كىيىمى، — دەپ تونۇشتۇردى ئارغۇن ھەزرەت، — خان ئۆزى ئەڭ ياخشى كۆرگەن ئەمەلدارلارغا ئۆز كىيىمىدىن بىرەر يۈرۈشتىن ئىنئام قىلىدۇ. بۇ خان ئالىيلىرىنىڭ جانابلىرىنى ئۆزىگە ئەڭ يېقىن كۆرگەنلىكىنىڭ بېشارىتىدۇر.

ۋاڭ يەنە ئاللاھىدە ھۆرمەت بىلەن خانغا ھەشقاللا ئېيتتى. ئۇلار ئورۇنلىرىدا ئولتۇرۇشۇپ بولغاندىن كېيىن، ئارغۇن ھەزرەت دېدى:

— خان جانابلىرىغا ناھايىتى چوڭ ئىلتىپات كۆرسەتتى. بۇ خانلىقنىڭ كەمدىن ـ كەم ئۇچرايدىغان ھىممەتلىرىدۇر. بۈگۈندىن باشلاپ جانابلىرىنىڭ خان سارىيىنىڭ ھەرقانداق جايلىرىغا كىرىشلىرىگە، كۆرۈپ زىيارەت قىلىشلىرىغا ئىجازەت. بۇ يارلىق بۈگۈن ئەتىگەندىلا خان سارىيىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگە ئۇقتۇرۇلدى.

ۋاڭ بېشىنى لىڭشىتىپ كۈلۈمسىرىدى. ئارغۇن ھەزرەت يەنە شۇلارنى جېكىلىدى:

— جانابلىرى خان سارىيىغا قەدەم تەشرىپ قىلغاندا، خان سارىيىنىڭ كۇتۇپخانىسىنى نەزەرلىرىدىن ساقىت قىلمىغايلا. بۇ كۇتۇپخانىدا تۈرلۈك ـ تۈمەن كىتابلار بار. بۇ زېمىندا ئۆتكەن ھەرقايسى سۇلالىلەرنىڭ تارىخلىرىدىن تارتىپ ھەرقايسى

جايلاردىكى ۋاڭ، گوڭلارنىڭ تەرجىمىھاللىرىغىچە بار. قۇمۇلنىڭ دەسلەپكى ۋاڭى، جانابلىرىنىڭ بەشىنچى بوۋىسى ئەبەيدۇللابەگنىڭ بېيجىڭ خانغا بەيئەت قىلغاندىن بۇيانقى قۇمۇل ۋاڭلىرىغا ئائىت نۇرغۇنلىغان تەزكىرىلەرمۇ بار، بولۇپمۇ بۇنىڭدىن بۇرۇن ئۆتكەن يىگىرمە نەچچە خاننىڭ پۈتۈن تارىخى تولۇق قالدۇرۇلغان. بۇنىڭ ئىچىدە، ئېۋىرغوللۇق (قۇمۇللۇق) قاڭلى تۇتۇ ئۆزىنىڭ يوكسەك ئەقىل - پاراستى، مول بىلىمى، سىياسىي ۋە ھەربىي جەھەتتىكى تالانتى بىلەن يۇەن سۇلالىسى تارىخىدا ئاجايىپ رول ئوينىغان، ئۇ ئۆزى قول سېلىپ ئىشلەپ، يېزىش ئىنتايىن قىيىن بولغان «لياۋ سۇلالىسى تارىخى»، «جىن سۇلالىسى تارىخى» ۋە «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»لىرىنى يېزىپ قۇبلەيخاننىڭ ئالاھىدە ئېتىبارىغا ئېرىشىپ، ئوردىدا سول قول ۋەزىر بولغان. ئەنە شۇ تۇتۇنىڭ يازغان تارىخلىرى، قوليازمىلىرى خان كۇتۇپخانىسىدا ئەينەن ساقلانماقتا.

ۋاڭ ئارغۇن ھەزرەتنىڭ گەپلىرىنى ئاڭلاپ خۇشال بولدى ۋە ئىزاھات بەردى:

— ناھايىتى ياخشى گەپ بولدى، مەنمۇ تارىخقا قىزىقىمەن، تارىخ — ئۇ بىر ئىز. ئەجدادلارنىڭ ماڭغان يولى. بىز بۇنى بىلمىسەك، كۆزىمىز ئوچۇق قارىغۇغا ئايلىنىپ قالىمىز. تارىختىن ئۆگىنىدىغانلىرىمىز، ساۋاق ئالىدىغانلىرىمىز بار. دادام رەھمەتلىكمۇ تارىخقا قىزىقىدىغان ئادەم ئىدى. دادامنىڭ دەۋرىدە دادامغا تۆگىچى بولغان سىدىقبەگ، — ۋاڭ سىدىقبەگكە قاراپ قولىنى جورۇپ قويدى، ئارغۇن ھەزرەت سىدىقبەگكە قاراپ كۇلۇمسىرىدى، سىدىقبەگمۇ ئارغۇن ھەزرەتكە قاراپ كۇلۇمسىرەپ قويدى، — شۇ دەۋرلەردە مۇشۇ يەردە، خان ئوردىسىدا تۇرۇپ خەنزۇچە، موڭغۇلچە، مانجۇچە تىل - يېزىقنى ئۆگەنگەندە جانابلىرى دېگەن تارىخنامىلەرنى كۆچۈرۈپ قۇمۇلغا ئاچىققان. ھازىرمۇ بۇ تارىخنامىلەر ئوردا كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا. سىدىقبەگ جانابلىرى، ھازىر بولسىمۇ ئەنە شۇ بىزگە

مۇناسىۋەتلىك، بىز ئۈچۈن مۇھىم بولغان كىتابلار بولسا دەرھال تۇتۇش قىلىپ، ھەسسىلەپ ھەق تۆلەپ بولسىمۇ كۆچۈرتۈۋالسىلا، بۇ بىزگە، بىزنىڭ ئەۋلادلىرىمىزغا پايدىلىق.

— پەرمانبەردارمەن، — دېدى سىدىقبەگ.

بۇ مەسلىھەتتىن خۇش بولغان ئارغۇن ھەزرەت:

— ناھايىتى ياخشى، — دېدى ھەم قوشۇپ قويدى، — خان ئالىيلىرى جانابلىرىنى خان ئوردىسىغا ئىختىيارىي كىرىپ - چىقىشقا يارلىق قىلغانىكەن، بۇ قانچىلىك ئىشتى، شۇنداق قىلغايلا، — دېدى. ئارغۇن ھەزرەت يەنە مۇنداق دېدى، — جانابلىرى خالىغان كۈنى، مەن ئۆزلىرىنى بېيجىڭ شەھىرىنىڭ ئاۋات كوچىلىرىنى ئايلاندۇرۇپ، ئۇلۇغ بوۋام ئەختەرىدىنىڭ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە مۇشۇنداق بىر چوڭ شەھەرنى ئۆزى پىلانلاپ قايتا قۇرۇپ چىقىشتىكى پەم - پاراسىتىنى، ھۈنەر - سەنئىتىنى، بىناكارلىق جەھەتتىكى تەڭداشسىز قابىلىيىتىنى سۆزلەپ بېرەي.

— مەنمۇ نەچچە كۈندىن بېرى شۇنى ئويلاپ يۈرەتتىم. قانچە - قانچە خانلارنىڭ پايتەختى بولغان بۇ زېمىن ئەزەل - ئەزەلدىن بىنالىرى كاتتا ھەم رەتلىك، گۈزەل شەھەر ئىكەنلىكىنى بىلەتتىم. ئەمما، ئەختەرىدىنىدەك بىر ئۇستىنىڭ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە قايتا قۇرۇپ چىققانلىقىنى بىلمەيدىكەنمەن.

— دېگەنلىرى توغرا ۋاڭ خوجام، ئەسلىدە بۇ شەھەر ناھايىتى گۈزەل بىر شەھەر بولغان، ئەمما چىڭگىزخان قوشۇنلىرى جىن سۇلالىسىگە قارشى يۈرۈش قىلىپ جۇڭدۇنى (بېيجىڭنى) ئىشغال قىلىش ۋاقتىدا بۇ جايغا ئوت قويۇۋەتكەن. نەتىجىدە بۇ ئاۋات شەھەر بىپايان قاقاسلىققا ئايلىنىپ كەتكەن. شەھەر قىياپىتىدىن ھېچقانداق ئەسەر قالمىغان. ئەنە شۇ يىللاردا جۇڭگونىڭ نۇرغۇن شەھەرلىرىدە كۆپلىگەن قۇرۇلۇشلارنى ئېلىپ بېرىپ داڭق قازانغان ئەختەرىدىن ئۇستىغا قۇبلەيخان بۇ شەھەرنى باشقىدىن

قۇرۇپ چىقىشنى بۇيرۇغان.

ئەختەرىدىن خانبالىقنى لايىھىلەش ۋە ئۇنى خان ئوردىسىغا لايىقلاشتۇرۇشتا ئالدى بىلەن يەر شەكلىنى ئۆلچەپ، ئاندىن خەنزۇچە ئىمارەت شەكلىگە مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ، شەھەرنىڭ تەرەققىيات شارائىتى بىلەن شەھەر قۇرۇلۇش ئورنىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى بىرلەشتۇرۇپ، پۈتۈن شەھەرنىڭ ئومۇمىي پىلانىنى تۈزۈپ چىققان، دەسلەپكى قەدەمدە ئۇ يەر شەكلىنىڭ يانتۇلۇقىغا ئاساسەن يەر ئاستى سۇ يولى ئۈسكۈنىلىرى ئورناتقان. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇ خان ئوردىسىنى كۆزگە چېلىقىدىغان يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇش بىلەن بىللە، يەنە ئاجايىپ كاتتا سەنئەت ئۇسلۇبىنى قوللىنىپ، ھەيۋەتلىك، كۆركەم خان سارايلىرى بىلەن خىلمۇخىل تەبىئىي مەنزىرىنى بىرلەشتۇرۇپ قۇرۇپ چىققان. قەسىرلەر ئارىسىدا كۆللەرنى، ھەر خىل باغچىلارنى بىنا قىلىپ تېخىمۇ ھەيۋەت، تېخىمۇ چىرايلىق تۈسكە كىرگۈزگەن. كوچىلار، رەستىلەر بىر - بىرلەپ بىنا قىلىنىش بىلەن ئۈچ يۈز ئاتمىش تۆت چوڭ كوچا، ئىككى مىڭ توققۇز كىچىك كوچا بارلىققا كېلىپ، بۇنىڭ بىلەن ئاجايىپ رەتلىك، گۈزەل بېيجىڭ شەھىرى پۈتۈپ چىققانىكەن. بۇنىڭدىن خۇش بولۇپ كەتكەن خان ئەختەرىدىنگە نۇرغۇن ئىنئام ئاتا قىلغان ھەم بىرقانچە ئەۋلادلارغىچە چېدىر - بارگاھ جۇجۇقىغا ئامبال بولۇپ كەلگەن، ھەتتا ھازىرغىچە يېتىپ كەلگەن ئەۋلادلىرىمۇ ئوردىدا خىزمەت تۇتۇپ كەلمەكتە. بوۋىمىز ئەختەرىدىن ۋاپات بولغاندا، خان ئۇنىڭ ھەيكىلىنى ياساپ قەبرىسى ئالدىغا ئابىدە تىكلىگەن. لېكىن، كېيىنكى كۈنلەردە، بۇلارنىڭ دىنىي قائىدىسىگە توغرا كەلمەيدۇ، دەپ ئالدۇرۇۋەتكەن.

ئارغۇن ھەزرەت بۇ گەپلەرنى دەپ بولۇپ ئالدىغا قويغان چايدىن ئوتلاپ ئىچتى. ئۇنىڭ چېھرىدە ئۆز ئەۋلادلىرى ئۈچۈن مەمنۇنلۇقتىن ئۇرغۇغان بىر نۇر ئەكس ئېتەتتى، ۋاڭمۇ ئۇنىڭ سۆزلىرىدىن تەسىرلىنىپ بېشىنى لىڭشىتىپ ئويلىنىپ قالدى،

ھەتتا ئۆزىدە بىر خىل ھېسسىياتنىڭ ئۇرغۇغانلىقىنى ھېس قىلدى، يەنى ئۇ ئۆز قوۋمى، ئۆز مىللىتى ھەققىدە ئىنكار قىلىپ بولمايدىغان ئاجايىپ بىر ھېكمەتنى چۈشەنگەندەك بولدى.

— ئىنسان ھاياتىنىڭ قەدىر ـ قىممىتى ئۇنىڭ ئېرىشكەن دۇنيادەپىنە، مەنسەپ ـ ئەمەلى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئاۋام خەلقنىڭ بەختى ئۈچۈن قىلىپ بەرگەن خىزمىتى بىلەن ئۆلچىنىدۇ. ئۇ مىليون يىللار ئىلگىرى ئۆتكەن بولسىمۇ، ياخشىلىق بىلەن يامانلىق ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا تىل ئارقىلىق يەتكۈزۈلۈپ، دىلدا ساقلىنىدۇ. كىشىنىڭ ياخشى نامى، ئۇنىڭ ئەجرى مەڭگۈ ئۆلمەستۇر، — دېدى ۋاڭ ئەختەرىدىنىڭ شان ـ شەرىپىنى ئويلىغان ھالدا. بۇ سۆزدىن ئارغۇن ھەزرەت خۇش بولدى.

— بۇ شەھەرنىڭ ئۇ چاغدىكى قۇرۇلۇش قىياپىتى ئارىدىن ناھايىتى ئۇزاق يىللار ئۆتۈپ كەتكەچكە ھازىر يەنە ئۆزگىرىپ كەتكەن، — دەپ قوشۇپ قويدى ئارغۇن ھەزرەت.

پاراشلار (ئاشپەزلەر) تاماقنا جىددىي تۇتۇش قىلدى. ئۇلار ئاۋۋال پاقلان گۆشىنى ئۇستىخىنى بىلەن ئالىقاندەك ـ ئالىقاندەك پارچىلاپ، قازاندىكى ماي ئوبدان چۈچۈتۈلگەندىن كېيىن قازانغا سېلىپ گۆشنى تەكشى ئايلاندۇرۇپ پىششىق قورۇدى، ئاندىن سۇ قۇيۇپ گۆش يۇمشىغىچە قاينىتىپ، شورپىغا يوغان ـ يوغان توغرالغان ياڭيۇ، سەۋزە ۋە ئازراق چامغۇر سالدى. قازان قاينىغاندىن كېيىن، قازاندىكى گۆش، سەيلەر چىلاشقۇدەك شورپىنى قالدۇرۇپ، قالغىنىنى بىر قاچىغا ئۇسۇپ، ئاندىن لەگمەنىنىڭ خېمىرىدەك يۇغۇرۇلغان پېتىر خېمىرنى نېپىز يېيىپ قازاننىڭ چوڭلۇقىدا كېسىپ، قازاننى قاينىتىپ تۇرۇپ بىر ـ بىرلەپ قازاندىكى گۆش ـ سەيلەرنىڭ ئۈستىگە ياپتى. ھەربىرىنى سالغاندا خېمىرنىڭ ئۈستىگە ئەبجەش ماي سۈرۈپ، خېمىر كۆپۈپ چىققۇچە تۇرغۇزۇپ ئىككىنچىسىنى ياپتى. شۇنداق قىلىپ، خېمىر يېپىلىپ بولغاندىن كېيىن

قازاننى چىپپىدە يېيىپ، ياخشىۋېسى پىشقىچە دۇملىدى.

مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ئارغۇن ھەزرەتنى ئىككى خىزمەتچىسى بىلەن قوشۇپ چۈشلۈك تاماققا تەكلىپ قىلدى.

ئارغۇن ھەزرەت تاماققا ئېغىز تېگىپلا ماختاپ كەتتى:

— بەك يېيىشلىك تاماق ئىكەن، ياخشى بوپتۇ، ناھايىتى ياخشى بوپتۇ.

— بۇ تاماقنى قومۇلدا ياپما دەيدۇ. بۇ قومۇلنىڭ خاس تامىقى، قومۇللۇقلار ئەزىز مېھمانلارنى مۇشۇ تامىقى بىلەن كۈتۈۋالىدۇ، — دېدى ۋاڭنىڭ تامىقىغا مەسئۇل يۇسۇپ پاراش.

تاماقتىن كېيىن ئارغۇن ھەزرەت ئۆزى ئازراق ھايال بولىدىغانلىقىنى دەپ، بىللە كەلگەن ئىككى خىزمەتچىسىنى ئوردىغا قايتۇرۇۋەتتى.

ۋاڭ ئارغۇن ھەزرەتنىڭ شەخسىي گەپ ـ سۆزى بارلىقىنى پەملەپ قالدى، شۇڭا يېنىدىكى بەگلەرنىمۇ: «ھەرقايسىلىرى چۈشتە بىردەم ئارام ئېلىۋالسىلا» دەپ چىقىرىۋەتتى. ئارغۇن ھەزرەت مۇھەممەت بېشىر ۋاڭنىڭ سەزگۈرلۈكىگە ھەيران قېلىپ:

— توغرا قىلدىلا ۋاڭ خوجام، ئادەم دېگەنگە ئىشەنگىلى بولمايدۇ. مەنمۇ شۇنداق قىلسا ئىكەن دەپ ئولتۇراتتىم. جانابلىرىنى خەۋەرلەندۇرۇپ قويىدىغان بىر ئىش بار ئىدى. بۇنىڭدىن چۆچۈپمۇ كەتمىسىلە. خان ئالىيلىرى ئۆزلىرىگە ئىلتىپات كۆرسىتىۋاتىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە جانابلىرى خان ئالىيلىرىنىڭ ئىززىتىگە مۇيەسسەر بولدىلا.

ۋاڭ تەمكىنلىك بىلەن ئارغۇن ھەزرەتكە قاراپلا قالدى.

— تادان تۇلكە قاپقانغا يۈگۈرۈر دېگەندەك، ئادەملەر ئىچىدىمۇ ياخشىلىققا يامانلىق قىلىدىغان، ھىيلە ـ مىكىر، سۇيىقەست پىلانلاپ تۆھمەت چاپلايدىغان، ئەمىرنىڭ ھەممىلا ئىشىغا ھەسەت قىلىپ، ئۇنىڭ ھوقۇق ـ مەنپەئەتىنى تارتىۋېلىش كويىدا بولىدىغانلار بار، لېكىن بۇنداقلار ھامان بىر

كۈنى يالغان ـ ياۋىداق ئىشلىرى بىلەن ئاشكارىلىنىپ قاپقانغا چۈشمەي قالمايدۇ. چۈنكى، تۈلكە قانچە ھىيلىگەر بولغان بىلەن ئۇنىڭ تېرىسى دۇكاندا ئېسىقلىق تۇرمامدۇ.

مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ يۈرىكى جىغ قىلىپ قالدى. ئۇ ئارغۇن ھەزرەتنىڭ نېمە دېمەكچى بولغانلىقىنى چۈشىنىپ بولغانىدى.

— بىلدىم، دېمەكچى بولغانلىرىنى بىلدىم. قېنى دەۋەرسىلە، مېنى كىم خان ئالىيلىرىغا چېقىپتۇ؟

— ئەمەلدار پاك بولسا تۆھمەت يۇقمايدۇ، شۇنداق بولسىمۇ جانابلىرىغا بىر ئىشنى مەلۇم قىلىپ قوياي. جانابلىرى ئۈستىدىن قۇمۇلدا بىرى ئەرز بەرگەنىكەن، جانابلىرى بىلەن بىللە كەلگەنلەردىن بىرى ئالغاچ كەپتۇ. تۈنۈگۈن كەچتە ئۇ كىشى ئۆيۈمگە كېلىپ ئەرزنى خانغا تاپشۇرۇپ بېرىشىمنى تاپىلاپ كېتىپ قالدى. كېچىچە ئويلاپ زادىلا ئۇيقۇم كەلمىدى، ھەتتا بىر بېشىمنى ئون قىلىپ ئەرزنى ئېچىپمۇ كۆردۈم. ئەرزدە مۇنداق دەپتۇ: بىرىنچى، ۋاڭ قۇمۇلدىن ناھايىتى يىراق بولغان ئىلى دىيارىدىن ئۆيلىنىپ ئوردىنىڭ ئالتۇن ـ يامبۇسىنى، مال ـ مۈلكىنى بۇزۇپ چاچتى. خەلقنىڭ بۇنىڭغا نارازىلىقى كۆپ؛ ئىككىنچى، ۋاڭ بىگۇناھ خەلقنى زىندانغا تاشلاپ ئۆلتۈرۈۋاتىدۇ. بۇنىڭغا قۇمۇلنىڭ خوتۇنتام دېگەن يېرىدىكى يىلقىچى توختاخۇننىڭ ئۆلۈمى گۇۋاھ. ھازىر پۈتۈن خوتۇنتام خەلقى قوزغىلىپ ۋاڭغا كۈچلۈك نارازىلىق بىلدۈرمەكتە؛ ئۈچىنچىسى، ۋاڭ ئوردىدىكى بەگ، گۇڭلارنى تەڭشەپ ئىشقا قويمايدۇ. بۇنىڭ مىسالى، مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ دادىسىنىڭ دەۋرىدىن تارتىپ ياخشى خىزمەت قىلىپ، ئوردىنىڭ ئىشلىرىغا تۆھپە قوشقان تاجىدىن تەيجىنى، گۇڭلۇق مەنسىپى بىلەن ئىشقا قويغان سۇۋۇربەگنى چەتكە قاقتى، دەپ يېزىپ، ئاخىرىدا، خان ئالىيلىرىنىڭ ئادەم چىقىرىپ قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ئىشلىرىنى تەھقىقلەپ كۆرۈشىنى ئۆتۈنىمىز، دەپ ئەسكەرتكەنىكەن، — دېدى

ئارغۇن ھەزرەت ئاچچىق كۈلۈپ، — مەن بۇ ئەرزنى خان ئالىيلىرىغا بەرمەي جانابلىرىغا ئەكەلدىم. ئۇلار ھېچقاچاندا خاننىڭ ئالدىغا كىرىپ ئەرزنى سۆرۈشتۈرەلمەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە خاننىڭمۇ تەرسا بىر مىجەزى بار. ھازىر سىلىدىن خۇش بولۇپ چىن ئەقىدە باغلىغان بىلەن، ئەتىلا ئۆنتۈپ قېلىپ، جانابلىرىغا چارە كۆرسىتىدۇ. ئادەم ئەۋەتىپ تەكشۈرسۇن، دېسە تېخىمۇ ئىش چاتاق، تەكشۈرگۈچىلەر بېرىش بىلەنلا ھامان سىلى بىلىپ بولغۇچە يېڭىنى ئالتۇن بىلەن تولدۇرۇپ بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تىرناقنى كولىسا كىر چىقىشىپ رىدۇ. ئۇنىڭدىن كۆرە، بۇ بىر - ئىككى پىتنىخورنىڭ سۆزىنى ئاڭلىماسلىق كېرەك. مېنىڭ قارىشىمچە، بۇ مەسىلىلەر ئانچە چوڭ مەسىلىلەر ئەمەس، مەملىكەتتىكى باشقا يۇرتلارنى ئالساق، ناھايىتى چوڭ مەسىلىلەر بار، سۆزلەپمۇ تۈگەتكىلى بولمايدۇ. خان ئالىيلىرى قايسى مەسىلىنى ھەل قىلىپ كېتەلەيدۇ دەيلا، قۇمۇل بولسا تىنچ، پاراۋان ئۆتۈۋاتقان بىر يۇرت، — ئارغۇن ھەزرەت سۆزلەۋېتىپ ۋاڭغا دىققەت قىلدى. ۋاڭنىڭ نازۇك قەلبى ئۆرتىنىپ، ئاستا - ئاستا جايىغا چۈشۈۋاتاتتى، — جانابلىرىنىڭ توي قىلىش مەسىلىسىگە كەلسەك، بۇ ئۆزلىرىنىڭ ئىختىيارلىرىدىكى ئىش، مەغرىبتىن ئالاملا، مەشرىقتىن ئالاملا، بۇنىڭغا ھېچكىم ئارىلىشالمايدۇ. جانابلىرى بىرلا خوتۇن ئاپتىلا، ئون - يىگىرمىنى ئالسىلامۇ ئىختىيارلىرى. مانا خان ئالىيلىرىنىڭمۇ نەچچە يۈز مەلىكىسى بار. بۇنىڭغا ئارىلىشىپ نېمە قىلىدىكەن ئۇلار؟ — ۋاڭ بۇ گەپنى ئاڭلاپ كۈلۈمسىرىگىنىچە مېھرىبانۇ خېنىمنى يادىغا ئالدى، — يەنە بىرى، — دەپ گېپىنى داۋاملاشتۇردى ئارغۇن ھەزرەت، — بىر ھاكىمىيەت دېگەندە ناھەق ئىشلار بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ بىرلا تەرەپكە مۇناسىۋەتلىك ئىش ئەمەس، ھەر خىل ئامىللارغا باغلىق بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن بىر ۋاڭنى ئاغدۇرۇۋەتكىلى بولمايدۇ. يەنە بىرى، بەگ، گۇڭلارنى ئىشقا قويۇشقا كەلسەك، ئىشلىيەلەيدىغانلارنى ئىشقا قويۇش

كېرەك. ئۆزلىرى ئىشلىيەلمەي، ئىشنى بۇزىدىغانلارنى، ۋاڭغا ھەسەت قىلىپ، پىتنىخورلۇق قىلىدىغانلارنى ئىشقا قويماسلىق كېرەك.

ۋاڭ كۆڭلىدە خەتنى كىمنىڭ يازغانلىقىنى پەم قىلغان بولسىمۇ، خەتنى كىمنىڭ ئارغۇن ھەزرەتكە ئېلىپ بارغانلىقىنى بىلەلمەي ئويلىنىپ ئولتۇراتتى. ئارغۇن ھەزرەت بۇنى سېزىپ شۇلارنى ئەسكەرتتى:

— جانابلىرىنىڭ دىققەت قىلىدىغىنى، پىتنىنى يوقىتىش، چۈنكى پىتنىچى ئادەم ئوردىغا ھەم كىشىلەر ئارىسىغا ئەندىشە ئۇرۇقلىرىنى چاچىدۇ، ئارىنى بۇزىدۇ، بەگلەرنى قايمۇقتۇرىدۇ، ئاۋامنى ئالداپ تەختنى غۇلىتىدۇ. مانا مۇشۇنداق كىشىلەر جانابلىرىغا دۈشمەن كېلىدۇ. بىخۇدلۇق قىلىپ ئۇنى كۆزگە ئىلمىساق، ئۇ كۇنلەرنىڭ بىرىدە ئەلنى تارتىۋالىدۇ.

ئارغۇن ھەزرەتنىڭ ئاخىرقى گەپلىرى مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنى چۆچۈتۈپ قويدى. ئەمما، ۋاڭ ئوردىدىكى بىر قىسىم ئىشلارنى — سۈيۈرۈبەگنىڭ ئىشلىرى، توختاخۇن ھەققىدىكى ئىشلارنى ئارغۇن ھەزرەتكە بىرمۇبىر سۆزلەپ بەردى.

ئارغۇن ھەزرەت ۋاڭغا يەنە شۇنى ئەسكەرتتى:

— يىلاننىڭ قۇيرۇقىنى دەسسەپ قويماسلىق كېرەك، بولمىسا قارشىلىق ئاۋۇپ كېتىدۇ. بۇنىڭغا دىققەت قىلىشلىرىنى، بۇ يەردىكى ئىشلاردىن ئەندىشىدە بولماسلىقلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن، — ئارغۇن ھەزرەت ھېلىقى ئەرزنى مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭغا بېرىپ، — بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بىرنەچچە ئادەم بولۇشى مۇمكىن، يوشۇرۇن تەھقىقلەپ كۆرسىلە، — دېدى.

ۋاڭ ئارغۇن ھەزرەتكە مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ رەھمەت ئېيتتى.

ئارغۇن ھەزرەت كەتكەندىن كېيىن، شاسىلىمبەگ ئىشكتە كۆرۈنۈپ قۇللۇق قىلدى. ۋاڭمۇ شاسىلىمبەگنى چاقىرتاي دەپ

تۇراتتى. شاسىلىمبەگ كىرىپلا ۋاڭغا شۇنداق دېدى:

— قارا قاغىنىڭ نەچچە ياشقا كىرگەنلىكىنى بىلگىلى بولمىغىنىدەك، ھاشىر تەيجى بېگىمنىڭمۇ كۆڭلىدىكىنى بىلگىلى بولمايدىغان زات ئىكەن. تۇنۇگۈن ئاخشام مەپىلىك چىقىپ كەتكەندى، ئىككى ئاش پىشىم مەزگىل ئۆتكەندە قايتىپ كەلدى. مەپىكەشتىن نەگە باردىڭلار، دەپ سورىسام، قاۋاقخانىغا باردۇق، دەيدۇ. بۇ يەردە ئىككى يۈز قەدەم ماڭسا بىر قاۋاقخانا بار. ئۇنىڭ نېرىسىدا يەنە بىردەم ماڭسا يېتىدىغان يەنە بىر قاۋاقخانا بار. بۇلارئۇ يەرلەرگە بارغان بولسا ئىككى ئاش پىشىم ۋاقتىدا قايتىپ كېلەمدۇ؟ مەن بۇنىڭغا ئىشەنمىدىم. بىز سوۋغاتلارنى تاپشۇرغىلى بارغاندا دەل شۇنچىلىك ۋاقىتتا قايتىپ كەلگەنىدۇق. مەن ھاشىر تەيجى بېگىمنىڭ ئۆز كۈيئوغلىنى مەپە ھەيدىتىپ كەلگەنلىكىدىن گۇمان قىلغانىدىم. ئىشقىلىپ، بۇ يەردە بىر ئىش بار.

— مەپىكەش ھاشىر تەيجىنىڭ كۈيئوغلىمۇ؟ — دەپ سورىدى ۋاڭ.

— شۇنداق، ۋاڭ خوجام.

— بولدى ئەمدى، بۇنىڭدىن كېيىن سۈرۈشتە قىلمىسىلا، ئىشنىڭ ھەممىسى مەلۇم بولدى، — دېدى ۋاڭ.

بۇ گەپكە ھەيران بولغان شاسىلىمبەگ ۋاڭغا قاراپ قالغانىدى. ۋاڭ:

— بۇ سىرنى سىلى بىلەن مەندىن باشقا ھېچكىم بىلمەيدۇ. ياخشىراق دىققەت قىلىپ كۆرسىلە، — دېگىنىچە ھېلىقى ئەرزنى شاسىلىمبەگكە بەردى. شاسىلىمبەگ خەتنى ئوقۇپ، قوشۇمىسىنى تۈرگەن ھالدا چوڭ بىر تىنىپ قويدى.

— ياخشى ئىش قىلغۇچىغا ئاللاتائالا زور ئەجىر بېرىدۇ، كىشىلەرمۇ ئۇنى ياخشى سۆيەت بىلەن ماختايدۇ. يامان نىيەتتىكى ئادەملەر بولسا خۇدانىڭ نېمەتلىرىدىن قىزغىنىدۇ، بىگۇناھ كىشىلەرنى دۈشمەن كۆرىدۇ. ئۇلاردا ھايامۇ بولمايدۇ، ئېتىقادمۇ

بولمايدۇ. مەن ئۆزلىرىگە شۇنى دەيكى، ۋاڭ خوجام، تۆگە مىنگەن ھېچقاچان قوي ئارىسىغا يوشۇرۇنالمايدۇ. ھامان بىر كۈنى بىز ئۇنى كۆرۈپ قالىمىز. مانا ئەمدى بىز ئۇنى كۆرۈپ قالدۇق، دېمەك، سەممىمي بولمىغان كىشىلەرنىڭ ئىشى ھامان كۆپۈككە ئايلىنىدۇ. مانا ھازىر بۇلارنىڭ ئىشىمۇ كۆپۈككە ئايلاندى دېگەن گەپ، — ۋاڭ بېشىنى لىڭشىتىپ شاسىپلىمبەگنىڭ سۆزلىرىنى تەستىقلىدى، — ئۇ يەنە گېپىنى داۋاملاشتۇرۇپ مۇنۇلارنى دېدى، — نىيىتى يامان ئادەمنىڭ يۈرىكى بالدۇر زېدە بولىدۇ. ئەتىگەندىن بېرى قارىسام قارا قاغا قونداق ئىزدىگەندەك ئۇياقتىن - بۇياققا مېڭىشى تولىلاپ قاپتۇ. دىققەت قىلدىم، قارىماققا ۋاڭ خوجام جانابلىرىنىڭ ئارغۇن ھەزرەت بىلەن قىلغان سۆھبىتىنى يوشۇرۇن تىڭشاش نىيىتى باردەك قىلىدۇ.

ۋاڭ بۇ گەپنى ئاڭلاپ مەسخىرە بىلەن كۈلۈپ قويىدى ۋە:

— ھەرھالدا چاندۇرماي تەھقىقلەپ كۆرەيلى، — دېدى.

ئون تۆتىنچى باب

مۇھەممەت بىشىر چىڭۋاڭ خاننىڭ زور ھىممىتىدىن ناھايىتى خۇشال بولغان بولسىمۇ، ئۆزى ئۇستىدىن خانغا يېزىلغان ئەرز ئۇنىڭ كۆڭلىنى بىئارام قىلىپ قويدى. كېچىسى يېتىپ زادىلا ئۇيقۇسى كەلمىدى. ئۇ نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئويلىدى. ئۇنىڭ يادىغا بىردىنلا بۇنىڭدىن بەش يۈز ئاتمىش بىر يىل بۇرۇن يۇنەن ئۆلكىسىگە ئۆلكە باشلىقى بولغان سىياسەتچى سەئىد جېلىل شەمشىدىن ئۆمەر[1] كەلدى. ۋاڭ بېيجىڭغا مېڭىشتىن سەل بۇرۇنلا ئوردا كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان بۇ تارىخنى ئوقۇپ چىققانىدى. ئۆمەر داڭدار سىياسىيون، ئىقتىساد ئالىمى، پىشقان ھەربىي قوماندان بولغاچقا، خان ئۇنى يۇنەنگە ئۆلكە باشلىقى قىلىدۇ. شەمشىدىن ئۆمەر يۇنەن ئۆلكىسىگە بېرىپلا ئالۋان - ياساق، ھاشار - سېلىقنى ئازايتىدۇ، يېتىم - يېسىرلارغا نەپىقە بېرىدۇ، ھەر خىل ئاپەتلەرنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. دانىشمەن، ئۆلىمالارنى ھۆرمەتلەپ، بىكار تەلەپ، ئەمەلدارلارنى قىسقارتىدۇ. سۇ قۇرۇلۇشلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرىدۇ. پوچتا بېكەتلىرىنى، ئۆتەڭلەرنى قۇرۇپ، يوللارنى ياسايدۇ. باج - سېلىقنى يەڭگىللىتىپ پۇقرالارنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلايدۇ. شەمشىدىن ئۆمەر ئەڭ مۇھىمى كۆڭلى - كۆكسىنى كەڭ تۇتۇپ، دۈشمەنلىرىگىمۇ ياخشى مۇئامىلە قىلىدۇ. ئەمەلدار خىزمەتچىلىرىگە ئىشىنىدۇ. نەتىجىدە، يىلمۇيىل خەلقنىڭ يەلكىسىدىن بېسىپ تۇرغان نامراتلىق،

---

[1] «يۈەن سۇلالىسىدە ئۆتكەن ئۇيغۇر شەخسلەر» ناملىق كىتابنىڭ 1 - بېتىدىكى «سىياسەتچى سەئىد جېلىل شەمشىدىن ئۆمەر» ناملىق ماقالىغا قاراڭ.

ئاچارچىلىق تۇگەپ، شەھەرنىڭ قىياپىتى يېڭىلىنىپ، خەلقنىڭ كۆڭلى ئەمىن تاپىدۇ. ئەپسۇس، بىر قىسىم مۇتەئەسسىپ، پىتنىخورلار «ئۆمەر دېگەن باشقا مىللەت تۇرۇپ بىزنى باشقۇرۇپ كەتمەكچىمۇ» دەپ ئۇنى كۆرەلمەي، يوقىلاڭ ئىللەتلەرنى توقۇپ خاننىڭ ئالدىغا ئەرزگە بارىدۇ. بىراق، ئۆمەرنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر تاپقان خان ئۇلارغا: «ئۆمەر دۆلەتنىڭ سىياسىي ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلىدىغان، خەلقنى سۆيىدىغان توغرا نىيەتلىك ئادەم، مەن ئۇنى ئوبدان بىلىمەن، بولمىسا مەن ئۇنى يۇنىنەن ئۆلكىسىگە باشلىق قىلامدىمەن» دەپ، ئەرز قىلىپ كەلگۈچىلەرنى ئۆمەرنىڭ ئۆز قولى بىلەن جازالىشى ئۈچۈن يۇننەنگە پالايدۇ.

بۇنى ئاڭلىغان ئۆمەر ئۇلارنى ئالدىغا ئەكېلىدۇ. تۆھمەتخورلار كاللىسىنىڭ كېتىدىغانلىقىنى ئويلاپ غال - غال تىترىگەن هالدا ئۆمەرگە باش ئۇرۇپ: «بىر قوشۇق قېنىمىزدىن كەچسىلە» دەپ ئۆز گۇناھىنى بويىنىغا ئالىدۇ ھەم يۇننەندەك بىر ئۆلكىگە ئۆمەردەك بىر ئۇيغۇرنىڭ باشلىق بولغانلىقىغا قاتتىق نارازى بولغانلىقىنى ئىقرار قىلىدۇ. شۇ چاغدا ئۆمەر:

— ھەقىقەتەن گۇناھىڭلارنى بويىنۇڭلارغا ئالدىڭلار، ئەمدى مەن سىلەرنى جازالىمايمەن، ئەمما شۇنى سەمىڭلارغا سېلىپ قويايكى، ئىش باشقۇرغۇچىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ مىللىتىگە قارىماي قىلغان ئىشىغا قاراش كېرەك. ھەممىدە نىيەت خالىس، پاك بولۇش كېرەك. بۇ يەردە چوڭ مىللەت، كىچىك مىللەت دەپ ئولتۇرۇش ئەڭ چوڭ ئەخمەقلىق. بۇ دۆلەتتە شۇنچە كۆپ ئاز سانلىق مىللەت بار. مىللەتلەرنى باراۋەر كۆرمىسەك، دۆلەت تىنچ بولمايدۇ. چۈنكى، ھەرقايسى مىللەتنىڭ دۆلەتتە ئۆزىگە خاس تۇتقان ئورنى باردە. سىلەرنىڭ مۇنداق قىلمىشىڭلار خاتا. ئەڭ مۇھىمى، سىلەر مەن كەلگەندىن كېيىنكى ئۆلكە بىلەن بۇرۇنقى ئۆلكىنىڭ قىياپىتىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭلار، — دەپ چۈشەندۈرىدۇ. ھېلىقى پىتنىخورلار ئۇستىگە ئۆزلىرىنىڭ خاتا قىلغانلىقىنى ئىقرار قىلىپ، ئۆزلىرىگە چارە

كۆرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. لېكىن، ئۆمەر ئۇلارغا يەنىلا ئۆز خىزمەتلىرىنى بىرىپ ئىشقا قويىدۇ. بۇنىڭ بىلەن يۇنىنەن ئۆلكىسى تېخىمۇ روناق تاپىدۇ. كېيىن شەمشىدىن ئۆمەر ۋاپات بولغاندا، يۇنىنەننىڭ ھەرقايسى كوچىلىرىدا كىشىلەر توپ ـ توپى بىلەن ئۇن سېلىپ ھۆركىرەپ يىغلايدۇ. كوچا ـ كوچىلارغا «يۇقرالار يىغلىشار خالتا كوچىدا، ئۆلگەچكە ئۆمەر خەلق يولىدا» دېگەن لوزۇنكىلار ئېسىلىدۇ. خان ئۇنىڭغا «تۆھپىكار ۋەزىر»، «دۆلەت تۇۋرۇكى»، «ساداقەتمەن تۆرە» دېگەن ناملارنى بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۆمەرنىڭ تۆتىنچى ئەۋلادىغىچە يۇنىنەن ئۆلكىسىنى باشقۇرۇپ كېلىدۇ.

مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ بۇ ۋەقەنى كۆڭلىدىن ئۆتكۈزۈپ مۇنداق بىر خۇلاسىگە كەلدى: «بىز دە ناھايىتىمۇ جاھىل بولغان مەنمەنچىلىك بار. بىر قىسىم كىشىلەر بىر ـ بىرىنى كىچىك ئىشلاردىمۇ كەچۈرمەيدۇ ياكى بىر ـ بىرىنى كۆرەلمەي پىتنە قىلىدۇ، ئۇلار ئىنسانىي پەزىلەتتىن ئەمەلنى ئۈستۈن كۆرىدۇ. ئوردىدىكى پىتنىخورلاردىمۇ ئاشۇ ئىللەتلەر بار. قانداق قىلىش كېرەك؟» ۋاڭنىڭ خىياللىرى بارغانسېرى چوڭقۇرلىشىپ يۈرىكى قىسىلغاندەك بولدى.

*　　　　*

ئەتىسى مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ سىدىق تۇڭچى، شاسىپىمبەگنىڭ ھەمراھلىقىدا خان سارىيىنى كۆرگىلى باردى. ۋاڭ ئۇزاقى يىلى بېيجىڭغا كەلگەندە خان سارىيىغا كىرىپ بىرقۇر ئايلىنىپلا چىقىپ كەتكەنىدى. ئۇ بۇ يىل بۇ سارايىنى تەپسىلىي كۆرۈپ چىقىش ئارزۇسى بىلەن ئارقا دەرۋازىدا مەيدىن چۈشۈپ پىيادە ماڭدى. ئۇ ئاۋۋال دەرۋازا ئۈستىدىكى چوڭ سائەتكە بىردەم قاراپ تۇردى.

— بۇ سائەت كەچتە بىر يۈز سەككىز قېتىم جىرىڭلايدۇ، —

دەپ تونۇشتۇردى سىدىقبەگ، ــ ۋاڭ، بۇ قانداق سائەتتۇ، دەپ ئويلاپ تۇرۇشىغا سىدىقبەگ ئارقىغا قولىنى جورۇپ ياپىپىشىل قارىغايلار بىلەن چۈمكەلگەن تاغنى كۆرسەتتى، ــ بۇ تاغ جىڭسەن تېغى دېيىلىدۇ. 1644 ـ يىلى لى زىچىڭ قوزغىلاڭ قىلغاندا تەختتە جۇ يىچۈەن دېگەن پادىشاھ ئولتۇرغانىكەن. بۇ ۋەقەدىن قورقۇپ كەتكەن پادىشاھ ئەنە شۇ تاغقا قېچىپ چىقىپ ئېسىلىپ ئۆلۇۋاپتۇ. خانىش بۇنى ئاڭلاپ ئوردىدا ھەسرەت يۇتۇپ ئۆزىنى ئۆلتۇرۇۋالغانىكەن، ــ دېدى.

بۇنى ئاڭلىغان ۋاڭ: «بۇ قانداق گەپ؟ دۈشمەن تۇتۇۋېلىپ ئۆلتۇرۇۋەتسە بىر گەپ، بۇنىڭغا ئىلاج يوق. ئۆزىنىڭ ئۆلۇۋېلىشى قورقۇنچاقلىقتىن بولغان» دەپ ئويلىدى.

ئۇلار تاش ۋادەكلىك سەينادىكى مىستىن ياسىلىپ، ئالتۇن يالىتىلغان يوغان داڭقانلارنى، تاشپاقا، غاز ھەيكەللىرىنى كۆرۈپ تاماشا قىلدى. ئۇلار يەنە پادىشاھ چوڭ پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارىدىغان ئوتتۇرا ئوردا ــ يەتمىش ئىككى تۈۋرۈكلۈك چوڭ سارايىنى، چەنچىڭ ئوردىسى، جاۋتەي ئوردىسى، كۈننىڭ سارىيىنى كۆردى. بۇ يەرلەردىكى ناھايىتى چوڭ، ئۆيىنىڭ يېرىمىنى دېگۈدەك ئىگىلەپ تۇرغان سائەت، مىس چەينەكتىن سۇ تېمىتىش ئارقىلىق ۋاقىتنى ئۆلچەيدىغان ئەسۋاب ۋاڭنى قىزىقتۇردى. سىدىقبەگ:

ــ بىر چەينەك سۇ تېمىپ بولغان ۋاقىت بىر كېچىنى كۆرسىتىدىكەن، ــ دېدى. ۋاڭ بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى.

ئۇلار خان ۋاڭنى قوبۇل قىلغان ساراي ئالدىدا توختىدى. ۋاڭ شۇ چاغدا خاننىڭ تەختىنىڭ ئارقا تەرىپىدىكى تامغا ئەينەك جازىغا ئېلىپ ئېسىپ قويغان خەنزۇچە «ئوچۇق ـ يورۇق ئىش قىلايلى» دېگەن سۆزنى ئويلاپ قالدى.

ۋاڭ خان سارىيىدىكى كەڭتاشا سەينالاردا، ھەر خىل ئۇششاق تاشلاردىن گۈل تىزىپ ياسالغان يوللاردا خېلى ئۇزاق ماڭسىمۇ قىلچە ھارغىنلىق ھېس قىلمىدى. ئۇلار تاش پەلەمپەيلەر

ئارقىلىق بىر سارايدىن يەنە بىر سارايغا كىرگۈچە، ئاياغ ئاستىدىكى ئاق قاشتېشىغا ئويۇلغان بۇلۇتلۇق ئاسماندىكى ئەجدىھالارغا ۋاڭنىڭ كۆزى چۈشتى. ۋاڭ بۇ قاشتېشىنىڭ ناھايىتى چوڭلۇقىنى كۆرۈپ «بۇنى قانداقمۇ بۇ يەرگە يۆتكەپ كەلگەندۇ» دەپ ئويلاپ تۇراتتى. بۇنى سىدىقبەگ چۈشەندۈرۈپ مۇنداق دېدى:

— بۇ تاشنى يىراق بىر ناھىيىدىن يۆتكەپ كەلگەنىكەن. بۇنى ئەكەلگۈچە ھەر مەنزىلدە بىر قۇدۇق قېزىپ، يولنى تۈزلەپ، يولغا سۇ سېپىپ ئاستا سۆرەپ ئەكەلگەنىكەن.

ۋاڭ خەلقنىڭ جاسارەت ھەم شىجائىتىگە ھەيران قالدى. ئۇ بۇ تاشقا توققۇز ئەجدىھانىڭ سۈرىتى قاپارتمىلىق قىلىپ ئويۇلغانلىقىغا زەن سالدى.

ئۇلار چۈشكە يېقىن قايتتى. ۋاڭ سورىدى:

— بۇ خان سارىيىنىڭ ئىچىنى نەچچە كۈن ئايلانساقمۇ تۈگىمىگۈدەك، بۇ يەردە قانچىلىك ئۆي باردۇ؟

— خوش، ۋاڭ خوجام، بۇ يەردە توققۇز مىڭ توققۇز يۈز توقسان توققۇز ئېغىز ئۆي بار ئىكەن. ھېسابلاپ كۆرسەم، بىر كىشى تۇغۇلغان كۈندىن تارتىپ تۇرار ئۆيىنى ھەر كۈنى ئالماشتۇرۇپ تۇرسا، ھەممە ئۆيدە بىر قېتىم يېتىپ بولغۇچە يىگىرمە ياشتىن ئاشىدىكەن. ئەينى ۋاقىتلاردا پادىشاھلارنىڭ قايسى ئۆيدە، قايسى كارىۋاتتا ياتقانلىقىنى ھەرەمئاغىسى ياكى يېقىن ئادىمىدىن باشقا ھېچكىمنىڭ بىلمەسلىكىمۇ ئەنە شۇنداق ئۆينىڭ كۆپلۈكىدىن بولغان، — دېدى سىدىقبەگ. ۋاڭ ھەيران قېلىپ يەنە سورىدى:

— بۇ ئۆيلەرنىڭ سانى بىر تۈمەنلا بولۇپ كەتمەي، نېمە ئۈچۈن بىر سان كەم بولۇپ قالغاندۇ؟

— ئۇنىڭمۇ سەۋەبى بار ئىكەن، ۋاڭ خوجام، — دېدى سىدىقبەگ، — ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئاسمان خۇداسىنىڭ جەمئىي ئون مىڭ ئېغىز ئۆيى بار ئىكەن. پادىشاھ ئاسمان

خۇداسىنىڭ ئوغلى بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۆيلىرى دادىسىنىڭكىدىن ئاز بولۇشى كېرەك ئىكەن.
ۋاڭ بۇ گەپنى ئاڭلاپ كۈلۈپ كەتتى.
كەچتە خالزات ھېكىمبەگ ۋە باشقا گۇڭ، ۋاڭلار مۇھەممەت بېشىر ۋاڭنىڭ چىڭۋاڭلىققا ئۆستۈرۈلگەنلىكىنى تەبرىكلەپ كېلىشتى. ۋاڭ ئۇلارغا زىياپەت بەردى. كېيىنكى بىرنەچچە كۈندە خان ھەر كۈنى دېگۈدەك مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنى ئوردىدىكى ئويۇنلارنى كۆرۈشكە چاقىرتتى. ۋاڭ ئوردا ئارتىسلىرىنىڭ ماھارىتىگە ئاپىرىن ئوقۇدى. چاڭچىلە، سېھىرگەرلىك، سىرك ئويۇنلىرى ۋاڭغا چوڭقۇر تەسىر قىلغانىدى.

*　　　*

ئاسماننى قويۇق بۇلۇتلار قاپلىغان، ھەممە يەر كۈل رەڭ تۇسكە كىرگەن بىر چاغ ئىدى. شىمالدىن غەربكە سوزۇلغان، ئالماستەك يالتىراپ تۇرغان مۇزلۇق چوققىلار، قار ئۇچۇپ تۇرغان جىلغا، ئېدىرلىقلاردىن شىۋىرغان كۆتۈرۈلۈپ تۇراتتى.
ھەيۋەتلىك بىر ئاتلىق قوشۇن ئۇزۇن سەپ تارتىپ ۋۇلى جىلغىسىغا كىرىپ كەلدى. سەپ ئالدىدا كېلىۋاتقان كىشى پۇتىغا كۇمۇش قاپلانغان قېنىق قىزىل مەخمەل ئۆتۈك كىيگەن، ئۇستىگە سېرىق يېپىنچا ئارتقانىدى. ئۇ ھەم ھەيۋەتلىك، ھەم سۇرلۇك كۆرۈنەتتى. ئاستىدىكى كۇمۇش جابدۇقلۇق چىلان تورۇق ئېتى تېخىمۇ ھەيۋەتلىك ئىدى. ئوڭ ـ سول تەرەپلىرىدە ئەگىشىپ كېلىۋاتقان كىشىلەر كاتتا كىيىنگەن ۋەزىر، ۋاڭ، گۇڭ، قەلەمدار ـ ئەلەمدار ئەمىرلەر ئىدى. كەينىدە مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلەر ئوقيا، نەيزە، قالقان، قىلىچ، بايراق قاتارلىق نەرسىلەرنى كۆتۈرۈشۈپ كېلىۋاتاتتى. ئالدىدىكى كىشى ئاتنىڭ يۈگىنىنى ئاستا تارتتى ۋە سول قولىنى كۆتۈرۈپ قويۇۋىدى، بارلىق قوشۇن ئۆز ئورنىدا شاپپىدە توختىدى. بۇ خان ئىدى. خان ئۇۋ قىلغاچ چېگدىيىنىڭ باش كۆز پەسلىنىڭ مەنزىرىسىنى

كۆرگىلى كەلگەندى. بۇلارنىڭ ئىچىدە مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ، خالزات ھېكىمبەگ، تۇرپان ۋاڭى، خوتەن، قەشقەرنىڭ گۇڭ، بەگلىرى بار ئىدى. خان ۋە ئۇنىڭ قەلەمدار ۋە ئەلەمدار بەگلىرى مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ سوۋغا قىلغان ئاتلارغا مىنگەندى. بۇ ئاتلار ھەيۋەتلىك ۋە شاش ئىدى. خانغا بۇ ئاتلار ھەقىقەتەن ياقتى، ئەمىرلەرمۇ بۇ ئاتلارنى ماختاپ كېتىشتى. شۇڭا، ئەمىرلەر مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭغا ئالاھىدە ئېھتىرام بىلدۈردى.

ئۇلار بۇ ئارامگاھنىڭ ئوتتۇرىسىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان جىگگۇڭ خان سارىيىغا كېلىپ ئاتلاردىن چۈشتى. بۇ سارايىنىڭ دەرۋازا ئۈستىدىكى تاش ئابىدىگە «روشەن دەرۋازا» دېگەن مانجۇچە، خەنزۇچە، زاڭزۇچە، ئۇيغۇرچە، موڭغۇلچە بەش خىل تىلدا خەت ئويۇلغانىدى. دەرۋازىنىڭ بېشىغا ئورنىتىلغان ياغاچقا نەقىشلەنگەن ئەجدىھانىڭ سۈرىتى ئاغزىنى يوغان ئاچقان پېتى ھەممىگە ھەيۋە قىلىپ تۇرغاندەك كۆرۈنەتتى.

خان سارايى كۆتۈپخانىسىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى مەخسۇس خانلار ئۇچۇن سېلىنغان ئون توققۇز ئېغىزلىق ھۇجرىغا چۈشتى. قالغان ۋاڭ، گۇڭ، ئەمىرلەر خان سارىيىغا كىرىپ بىرپەس ئورۇنلاشتۇرۇشنى كۈتۈپ تۇردى. بۇ سارايىنىڭ تېگىگە قىزغۇچ مەرمەر تاش ياتقۇزۇلغان بولۇپ، سارايىنىڭ ئىچىدىكى تاملارغا چىيەنلۇڭ ۋە كاڭشى خانلارنىڭ قولىيازمىلىرى ئەينەك رامكىلارغا ئېلىپ ئېسىپ قويۇلغانىدى.

قۇمۇل ۋاڭى سەلتەنەتلىك، ئازادە بىر سارايغا ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن ئورۇنلاشتۇرۇلدى. خالزات ھېكىمبەگمۇ ئۇنىڭ يېنىدىكى سارايغا ئورۇنلاشتى.

چىڭدې مەملىكەت بويىچە مەشھۇر سەيلىگاھلارنىڭ بىرى بولۇپ، خېبېي ئۆلكىسىدە، پايتەختنىڭ شەرقىي شىمالىدا، پايتەخت بىلەن بولغان ئارىلىقى ئىككى يۈز ئەللىك كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ جاي چىڭ ئوردىسى پادىشاھ جەمەتىنىڭ مەخسۇس

ئارامگاھى بولۇپلا قالماي، يەنە نەزىر - چىراغ، دۇئا - تىلاۋەت قىلىدىغان ئورۇنلىرىنىڭ بىرى ئىدى.

خان بىر كۈن ۋاقىت ئاجرىتىپ، كۆرۈنۈپ تۇرغان بىر - بىرىدىن ھەشەمەتلىك ئون ئىككى بۇتخانىنىڭ بىرىگە كىرىپ كۆجە كۆيدۈرۈپ ئىبادەت قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن بىر كۈن دەرەخلىك سەيلىگاھدا غەربىي يۇرتتىن كەلگەنلەرنى كۈتۈۋېلىش زىياپىتى بەردى. بۇ يەردە خىلمۇخىل ئويۇنلار قويۇلدى.

خان كېلىپ ئۈچىنچى كۈنى ۋاڭ، گۇڭلارنىڭ قانغۇچە سەيلە - ساياھەت قىلىشىنى تاپىلاپ، ئۆزى بېيجىڭغا — خان ئوردىسىغا قايتىپ كەتتى.

مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ، خالزات ھېكىمبەگ بىر قانچە بەگ - سىپاھلىرى بىلەن بىللە ئاتلىرىغا مىنىپ، ئالدى بىلەن ۋۇلى دەرياسى ئەتراپىغا كەلدى. دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى ياپيېشىل دەرەخلەر، يېشىل گىلەمدەك يېيىلىپ ياتقان ئوت - چۆپلەر، يىراقتا كۆرۈنۈپ تۇرغان ئاجايىپ - غارايىپ تاغ چوققىلىرى، تاغلاردىن شارقىراپ چۈشۈپ بىر - بىرىگە قوشۇلۇۋاتقان سۈپسۈزۈك سۇلار ئۇلارنىڭ قەلبىدە ئاجايىپ تەسىراتلارنى قوزغىغانىدى. مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ئۆز يۇرتىنى سېغىنغاندەك بولدى، چۈنكى ئۆز يۇرتىنىڭ شىمال تەرىپىدىمۇ ئەنە شۇنىڭدەك تاغلار، تاغلاردىن ئېقىپ چۈشۈۋاتقان سۈپسۈزۈك سۇلار، شارقىراتمىلار، بۈك - باراقسان ئورمانلار بار ئىدى.

— بۇ جاينىڭ شىمالىي ۋە غەربىي تەرىپى تاغلىق، شەرقىي تەرىپى بولسا بىپايان كەڭ تۈزلەڭلىك ئىكەن، — دېدى خالزاتبەگ مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ خىيالىنى بۆلۈپ.

— شۇنداق ئىكەن، ئوتتۇرا قىسمىنى نۇرغۇن كۆللەر ئىگىلەپ تۇرىدىكەن. ئەنە ئاۋۇ تاغلاردىن چۈشۈۋاتقان شارقىراتمىلار كۆللەرگە قويۇلىدىكەن، — دەپ قوشۇمچە قىلدى ۋاڭ.

ئۇلار بۇ يەردىن يېنىپ ئىبادەتخانىلارنىڭ تۈرلۈك قۇرۇلۇشلىرىنى تاماشا قىلدى. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ قۇرۇلۇش سەنئىتىدىكى ئالاھىدىلىكلەر نامايان قىلىنغان بۇ قۇرۇلۇشلاردا ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىمۇ كۆرۈنۈپ تۇراتتى. مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ: «بۇ يەردە ئەلۋەتتە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە بىناكارلىق ئۈستىسى بولغان ئەختەرىدىنىڭ قۇرۇلۇش سەنئىتىنىڭ تەسىرىنى يوق دېگىلى بولمايدۇ» دەپ ئويلاپ قالدى. مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ خالىزاتىبەگكە ئەختەرىدىن ھەققىدە شۇ كۈنى كەچتە پاراڭ قىلىپ بەردى.

ئەتىسى ئۇلار يەنە سەيلىگە چىقتى. ئۇلار بۇ يەردىكى مەشھۇر بولغان «سالقىن ئارامگاھ»نى سەيلە قىلىۋېتىپ دىققىتى ئېگىز قوپۇرۇلغان «قىزىل نۇرلۇق تام»غا چۈشتى. بۇ تام ئۇلارغا گويا بىر ئۇلۇغ ئوت يالقۇنى ئاشۇ ئېگىز تامنى قاپلاپ تۇرغاندەك كۆرۈنۈپ كەتتى. بۇ يەردىكى سەيلىگاھنىڭ مۇھىم جايلىرىنى تونۇشتۇرغۇچى خادىملار بۇ تامنى مۇنداق دەپ تونۇشتۇردى: «رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ تامنى قوپۇرۇۋاتقان كۈنلەرنىڭ بىرىدە، يېرىم كېچىدە جەنۇب تەرەپتىن ئىككى دانە ئالتۇن قۇش ئۇچۇپ كېلىپ بۇ تامنىڭ ئىچىگە كىرىپ كېتىپتۇ ـ دە، ئىككىنچى قايتىپ چىقماپتۇ. شۇڭا، كىشىلەر قۇلىقىنى بۇ تامغا ياقسا ھەر خىل قۇشلارنىڭ سايرىغان ئاۋازى ئاڭلىنىدىكەن.» مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ بۇ رىۋايەتنى ئاڭلاپ قۇلىقىنى تامغا يېقىن ئەكېلىپ تىڭشاپ باقتى. باشقىلارمۇ قۇلىقىنى تامغا يېقىپ تىڭشاپ كۆردى. بەزىلەر «قۇشلارنىڭ سايرىغىنى ئاڭلىنىۋاتىدۇ» دېيىشسە، بەزىلەر «ئاڭلىيالمىدىم» دېيىشتى. مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ زىيادە گەپ قىلماي كۈلۈپلا سەيلە قىلدى.

ئۇلار بۇ يەردە بىرقانچە كۈن سەيلە ـ ساياھەتتە بولدى. بۇ يەردىكى تاغ چوققىلىرى ۋە تاغ جىلغىلىرىغا سىپلىنغان ئەللىكتىن ئارتۇق سەيلىگاھنىڭ كۆپ قىسمىنى كۆردى.

مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ھەر ئەتىگىنى بامدات نامىزىنى ئوقۇپ بولۇپ سىرتقا چىقىپ، بۇ ھاۋاسى ئۆزگىرىشچان — بىردەم تۇتۇلۇپ، بىردەم ئېچىلىپ، بىردەم يامغۇر يېغىپ ھاۋا تۇمانلىشىپ كېتىدىغان، ئەمما ئىس ـ تۈتەك، توپا ـ توزاندىن خالىي بولغان سەھەرنىڭ ساپ ھاۋاسىدىن نەپەس ئېلىپ، يىراقتا يالقۇندەك قىزىرىپ تۇرغان قوش مۇنارلىق تاغقا، يەنە ئالماستەك جۇلالىنىپ تۇرغان يۇەنيۇ تېغىغا قارىغىنىچە بىرپەس تۇراتتى. بۇنداق چاغلاردا قۇمۇلنى، قۇمۇلدىكى ئىشلارنى، ئوردىنى، ئوردىدىكى ئىشلارنى، مېھرىبانۇ خېنىمنى يادىغا ئالاتتى ـ دە، دەرھال قۇمۇلغا قايتىپ كەتكۈسى كېلەتتى.

بۈگۈن كۈن نۇرى تەكشى چېچىلىپ ئالەم ئىللىغان ۋاقىتتا، مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ بۇ يەردىكى مەشھۇر ئىسسىق بۇلاق سۈيىدە يۇيۇنۇپ ھۇزۇرلاندى. بۇ بۇلاق سۈيى ئادەمنىڭ تېنىگە ھۇزۇر بېرىپ، سۇدىن چىققاندىن كېيىن ئادەم ئۆزىنى يېنىكلەپ قالغاندەك ھېس قىلاتتى. شۇڭا، بۇ بۇلاق سۈيى مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭغىمۇ ناھايىتى ياقتى.

بۇ يەردىن قايتىشتىن بىر كۈن بۇرۇن ۋاڭ خالزاتبەگ بىلەن بىرلىكتە «يىراقنى تىنچلاندۇرۇش ئىبادەتخانىسى» دەپ ئاتالغان ئىلى ئىبادەتخانىسىنى كۆردى. بۇنى چيەنلۇڭ خان جۇڭغار موڭغۇللىرىنىڭ ئارزۇسىنى نەزەرگە ئېلىپ ياساتقانىدى، يەنى جۇڭغارلارنىڭ توپىلىڭى تىنچىتىلىشقا باشلىغاندا، جۇڭغار قەبىلىلىرىدىن بىرى بولغان داشىداۋ قەبىلىسى چىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشۇشنى خالىماي، چىڭ ھۆكۈمىتىگە ئەل بولۇپ، ئىلىدىن ئۇلاستاي ئارقىلىق جاڭجاكۇغا، جاڭجاكۇ ئارقىلىق چېڭدېغا كۆچۈپ كەلگەنىدى. بۇنىڭدىن چيەنلۇڭ خان خۇشال بولۇپ، ئەسلىدە داشىداۋ قەبىلىسى تۇرغان جاي ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى غۇلجا ئىبادەتخانىسىغا تەقلىد قىلىپ بۇ ئىبادەتخانىنى ياساتقانىكەن. بۇ ئىبادەتخانا چاسا شەكىللىك بولۇپ، ئەسلىدىكى غۇلجا ئىبادەتخانىسىدىن

كىچىكرەك ئىدى. بۇ ئىبادەتخانىنىڭ قۇرۇلمىلىرى بىر ـ بىرى بىلەن ناھايىتى مۇستەھكەم چىپسىلاشتۇرۇلغان، ئىبادەتخانا ئىچىگە ھەر خىل ئىلاھ بۇت ھەيكەللىرىدىن باشقا، يەنە تۆت تېمىغا بۇددا رىۋايەتلىرىگە ئائىت ھەر خىل تام رەسىملىرى سىزىلغانىدى. خالزاتبەگ بۇتخانىنى كۆرۈۋېتىپ مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭغا مۇنۇلارنى دېدى:

— جۇڭغارلار شىزاڭنى ئۆزىگە قاراتقاندىن كېيىن، غالدان دالاي لاماغا ئىلى دەرياسىنىڭ ئىككى چېتىدە كۆركەم ئىككى ئىبادەتخانا ياساشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئىبادەتخانىنىڭ شەكلىنى لاما دىنىغا مۇۋاپىق لايىھىلەپ بېرىش ئۈچۈن مۇۋاپىق ئۇستا سورىغان. دالاي لاما مېمارچىلىق ئۇستىلىرىدىن بىرىنى تاللاپ ئىلىغا ئەۋەتكەن. بۇ ئۇستا ئىلى دەرياسىنىڭ ئىككى قاسنىقىدىكى كەڭ دالىنى ئايلىنىپ، ئىككى ئىبادەتخانا سالىدىغان ئورۇننى پىلانلىغان. ئۇ دەريانىڭ شىمالىدىكى پۈتۈن ئىلى ۋادىسى ئالىقاندەك كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان قارادۆڭ ئۈستىگە بىرنى، جەنۇبتا قاينۇققا بىرنى سېلىشنى لايىق تاپقان. شۇنىڭ بىلەن ناھايىتى كۆپ خىراجەت بىلەن ئۇ ئىبادەتخانىلارنى پۈتتۈرگەن. دەريانىڭ شىمالىدىكىسى «غۇلجا ئىبادەتخانىسى»، دەريانىڭ جەنۇبىدىكىسى «قاينۇق ئىبادەتخانىسى» دەپ ئاتالغان. غۇلجا ئىبادەتخانىسىنىڭ ئۆگزە كاھىشلىرىغا ئالتۇن يالىتىلغانلىقى ئۈچۈن كۈن نۇرىدا ۋالىلداپ چاقناپ تۇرىدىكەن. شۇڭا، بۇ ئىبادەتخانىنى يەرلىك خەلقلەر «ئالتۇن قۇببىلىك ئىبادەتخانا» دەپ ئاتىغان. «قاينۇق ئىبادەتخانا»سىنىڭ ئۆگزە كاھىشلىرىغا كۈمۈش يالىتىلغانلىقتىن «كۈمۈش قۇببىلىك ئىبادەتخانا» دەپ ئاتالغانىكەن، — دەپ تونۇشتۇردى ۋە ئاخىرىغا يەنە شۇلارنى قوشۇپ قويدى، — غۇلجا ئىبادەتخانىسى، يەنى «ئالتۇن قۇببىلىك ئىبادەتخانا» بەكمۇ ھەيۋەتلىك، ھەشەمەتلىك سېلىنغان بولۇپ، تام ـ تورۇسلارغا پۈتۈنلەي ئاق كىگىزدىن يوپۇقلار ئارتىلىپ، ئىشىك ـ روجەكلەرگە ئالتۇن

يالتىلغانىكەن. ھەر يىلى ئىبادەت قىلىش مەزگىلىدە ئالتە ـ يەتتە مىڭ لاما راھىبلىرى موڭغۇل ئوتلاقلىرىدىن كېلىپ، نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۆمۈش، ئۈنچە ـ مەرۋايىت، جاۋاھىرلارنى قويۇپ قايتىدىكەن.

ۋاڭ بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ كۈلۈپ قويدى ھەم ئۇيغۇرلارنىڭمۇ بۇددا دىنىغا چوقۇنغان، ۋاقتى ناھايىتى ئۇزۇن بولغان، دەپ ئويلىدى. مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ «ھەر خىل دىنلار ئىچىدە ئىسلام دىنىدەك ساپ، پاك دىن يوق. ئاللا بىر. بىز ئاللانىڭ ئىرادىسىگە بويسۇنىمىز. مۇھەممەد پەيغەمبەر بولسا ئاللانىڭ ئەلچىسى. قۇرئان كەرىم بولسا ئاللاتائالانىڭ ئۆز ئۈممەتلىرىگە ئىنئام قىلغان مۇقەددەس كىتابى» دەپ قارايتتى ھەم بۇ قاراشتا چىڭ تۇراتتى.

مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ۋە باشقىلار خان قايتىپ كېتىپ يەتتە كۈندىن كېيىن بېيجىڭغا قايتىپ كەلدى.

خان غەربىي دىياردىن كەلگەن ۋاڭ، گۇڭلارنى يەنە بىر قېتىم كۆتۈۋېلىپ ئۇلارنى يامبۇ، مەنسەپ كىيىملىرى بىلەن تارتۇقلىدى، يەنە مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ ئايالى مېھرىبانۇ خېنىمغا «پۇجۇڭ»لۇق مەرتىۋىسىنى بېرىپ، ھەر ئايدا مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭغا يەتمىش يامبۇ، مېھرىبانۇ پۇجۇڭغا ئوتتۇز يامبۇ ئەۋەتىپ تۇرۇشقا پەرمان قىلدى.

مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ خاننىڭ ھىممىتىدىن مەمنۇن بولۇپ ھەشقاللا ئېيتتى.

خان غەربىي دىياردىن كەلگەنلەردىن ئايرىلىدىغان ۋاقىتتا سىرتقى دۈشمەنلەردىن ھوشيار بولۇشنى، ئىچكى نىزالارغا دىققەت قىلىشنى، ئەمەلدارلارنىڭ ئوچۇق ـ ئاشكارا ئىش قىلىشنى تاپىلاپ، ئۆزلىرى قايسى كۈننى مۇۋاپىق دەپ قارىسا شۇ كۈنى قايتىپ كەتسە بولىدىغانلىقىغا ئىجازەت بەردى.

ئۈچىنچى قىسىم

ھۆۋقۇشلار قۇترىغان ماكان

ئون بەشىنچى باب

مېھرىبانۇ خېنىم ۋاڭ كەتكەندىن كېيىن يۈزىنى يېپىپ، ئۆيگە سولىنىپ ئولتۇرۇۋالماي قۇمۇلدىكى ئەمەلدار، ئۆلىمالارنىڭ ئۆلۈم ـ يېتىملىرىگە، توي ـ تۆكۈنلىرىگە باردى. نۇرغۇن ئاياللار بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولدى. قۇمۇلنىڭ نۇرغۇن ئاياللىرى — خېنىم ـ ئاغىچىلار، ئاپپاق ئايلالار، جۇۋان ـ چوكانلار بولسۇن، ھەممىسى دېگۈدەك مېھرىبانۇ خېنىمنى ئېغىر ـ بېسىق، خۇشخۇي، مۇئامىلىسى سىلىق ئىكەن، بۇنىڭدەك ئۇلۇغ سۈپەت مەزلۇم تېپىلماس، دەپ ماختاشتى. ئوردىدىمۇ ئۇ ئۆزىنىڭ ئاق كۆڭۈللۈكى، ئەقىل ـ پاراستى بىلەن تېزلا ئابرۇيغا ئىگە بولدى. ئۇنى ئوردىدىكى بەگلەرمۇ ناھايىتى ھۆرمەت قىلاتتى. مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ بېيجىڭغا كەتكەندىن كېيىن نەمىتۇللا تەيجى كۆپ ئىشلاردا ئۇنىڭ مەسلىھەتىنى ئالدى. نەمىتۇللا تەيجى ئۇنىڭدىن مەسلىھەت سورىغاندا ئارىدىكى ئۇنچە پەردىنى چۈشۈرۈۋېتىپ ئولتۇراتتى. مېھرىبانۇ خېنىم ئۇنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن ئورنىدىن تۇرۇپ سالام بېرەتتى، ئۇنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلاتتى، ئاندىن قىسقا سۆھبەت بولاتتى. مېھرىبانۇ خېنىمنىڭ ئىككى خىزمەتچىسى كۈندىلىك ئىشلارنى خاتىرىگە يازاتتى. كېيىنكى كۈنلەردە نەمىتۇللا تەيجى بېگىم ئوردىدا تۈزۈلۈپ بولغان بىرنەچچە پارچە كىتابنى — بىرى «ياخشى خۇلق ئىككى ئالەملىكتۇر»، يەنە بىرى «قۇمۇل نەغمە ـ ناۋالىرى»نى مېھرىبانۇ خېنىمنىڭ كۆرۈپ چىقىشىغا تاپشۇردى.

مېھرىبانۇ خېنىمغا بۇ كىتابلارنى كۆرۈش ناھايىتى

كۆڭۈللۈك تۇيۇلدى. ئۇ بىرقانچە ھەپتە ئولتۇرۇپ بۇ كىتابلارنى كۆرۈپ چىقتى. «قۇمۇل نەغمە ـ ناۋالىرى»غا پىكىر قوشمىدى. «ياخشى خۇلق ئىككى ئالەملىكتۇر» ناملىق كىتابقا نۇرغۇن تۈزىتىشلەرنى بەردى، بەزى مەزمۇنلارنى كىرگۈزدى.

كۆز ئايلىرى كىرىشى بىلەنلا قۇمۇلدا توي ـ تۆكۈنلەر قىزىپ كەتتى. شۇ كۈنلەردە تاجىدىن تەيجى بىگىم قىرىغاندا تاپقان ئەتىۋارلىق ئوغلى شامەخسۇتبەگنىڭ سۈننەت تويىنى قىلدى. مېھرىبانۇ خېنىممۇ بۇ سۈننەت توي شەرىپىنى قۇتلۇقلاپ باردى. مېھرىبانۇ خېنىمنىڭ كېلىدىغانلىقىنى ئاڭلىغان ساھىبخانلار ئايرىم سارايلارنى راسلاپ، توققۇز قات كۆرپە سالدى ھەم نۇرغۇن خېنىم، ئاغىچىلار، ئاپپاق ئايلالار مېھرىبانۇ خېنىمنىڭ ئالدىغا چىقىپ، يولىغا قىزىل تاۋار پاياندار سېلىپ كۈتۈۋالدى.

مېھرىبانۇ خېنىم ھەممىسى بىلەن ئۇچۇق چىراي سالاملىشىپ كۆرۈشتى. مېھمانلار مېھرىبانۇ خېنىمنى ھۆرمەتلەپ تۆرگە ئولتۇرغۇزدى. مېھرىبانۇ خېنىم سەككىز قات كۆرپىنى ئالدۇرۇۋېتىپ بىر قات كۆرپە ئۈستىدىلا ئولتۇردى. ئۇ بېشىغا قات موخازىلىق دوپپا كىيىپ، ئۈستىدىن ئالتۇن قۇببىلىك رومالنى سېلىۋالغانىدى. زەرگۈللۈك تاۋار كۆڭلىكى ئۈستىگە ئېتەك چۆرىلىرىگە كالىۋۇتۇن بېسىلغان چاپان كىيگەن، پۇتىغا كالىۋۇتۇندىن گۈل نەقىشلەنگەن دۇخاۋا ئاياغ كىيگەنىدى. بۇ كىيىملەر ئۇنى پەرىلەردەك كۆرسەتتى. بۇ چاغدا مېھرىبانۇنى تاماشا قىلىپ ئولتۇرغان مىنىس ئاپپاق ئۇنىڭ ئالدىغىراق سۈرۈلدى.

مېھرىبانۇ خېنىم بارغانلا سورۇندا مىنىس ئاپپاق بىلەن ئۇچرىشىپ قالاتتى. لېكىن، مېھرىبانۇ خېنىم ئۇنىڭغا ئۆچ ـ ئاداۋەت ساقلىماسلىق كېرەك دەپ ئويلاپ، ئۇنى ھۆرمەت قىلاتتى. شۇڭا ئۇ:

— مىنىس ئاپپاق ئاچا، ھەزرەتلىرىنى كۆرمەپتىمەنغۇ، يېنىمغا ئۆتسىلە، — دەپ ئورنىدىن ئىرغىنىپ ھۆرمەت

بىلدۈردى.

— خوش خېنىم بوغۇم، ھەزرەتلىرىنىڭ ئالدىغا چىقىپ توققۇز پۈكۈلۈپ تەزىم قىلدىم. بويۇم پەس، خۇيۇم نەس بولغاچقا نەزەر كۆزلىرى چۈشمىدى بولغاي، نېمىلا دېگەنبىلەن ئېسىلنىڭ ئوقۇرى ئېگىز بولىدۇ، — دېدى مىنىس ئاپپاق ئۇنىنى غاراڭ ـ غۇرۇڭ چىقىرىپ، كالتە بويىنىنى ئۇياققا ـ بۇياققا تولغاپ.

— يوقسۇ، ئۇنداق ئەمەس، يۇقىرى ئۆتىسىلە، — دېدى مېھرىبانۇ خېنىم يەنە بىر قېتىم ئۇنىڭغا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ.

— ھاي... ي، — دەپ دۇمباق يېرىلغاندەك سۆزلەپ كەتتى يەنە مىنىس ئاپپاق، — كۇن يىراق بولىسىمۇ ئاپتىپى يېقىن دېيىشىدۇ. ئۆزلىرى چۆمۈچ بولىسىلا خېنىم، بىز بولساق قوشۇق. لېكىن، تاغ قانچە ئېگىز بولغان بىلەن ئاسماندىن پەس، ھەزرەتلىرى دېگەن نېمىلا بولسۇن بىر پادىشاھنىڭ خوتۇنى. بۇ پەلەك مەندە تۇرماس، بۇ خەمەك سەندە دەپ، ھاي... ي خېنىم، بۇ دېگەن ئۇزۇن جاھان.

مېھرىبانۇ خېنىم بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ سەل ئوڭايسىزلانغاندەك بولۇپ يۈزلىرىگە قىزىللىق تارىدى. ئۆيدىكى ئاپپاق خېنىملار ئاۋۋال جىمجىت ئولتۇراتتى، كېيىن سەل غۇدۇراپ بىر ـ بىرىگە قاراشتى.

— خوش، مىنىس ئاپپاق ئاچا، — دېدى مېھرىبانۇ خېنىم ئالدىرىماستىن، — دېگەنلىرى دۇرۇس، ئەپسۇسكى، تاغ ئېگىز بولغىنى بىلەن ئوقۇرۇق بىلەن ئەگكىلى بولمايدۇ، يەنە ئۇ تاغ قانچە ئېگىز بولسىمۇ كۇننى توسۇيالمايدۇ. كۆز كىچىك بولسىمۇ كۆرىدىغىنى چوڭ. ھەزرەتلىرى بىلىدىلا، ئاللاتائالا ھەققە رىزقىنى نەق بەرگەنىكەن، شۈكۈر قىلماق ئۇممەتلىرىگە ۋاجىپتۇر.

مېھرىبانۇ خېنىمنىڭ چاقماقتەك دانىمۇدانە سۆزلىرى ئوقيادەك ئېتىلدى.

— ھونۇس شۇنداق، ھونۇس شۇنداق، — دېدى مىنىس

ئاپپاق، ئۇنىڭ ئۆزىنى گەپدان چاغلاپ مېھرىبانۇ خېنىمنى كۆزگە ئىلماي دېگەن گەپلىرى بوسۇغىدىلا سىغىلىپ قالغاندەك بولدى. ئولتۇرغان خېنىملار كۈلۈپ ئۇنى مازاق قىلىشتى. مىنىس ئاپپاق كۆڭلىدە «ئارپا تېرىپ بۇغداي ئالىمەن دەپ خام خىيال قىپتىمەن» دەپ ئويلاپ بىر ئاز شۈكلىنىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا پاراڭ بولمىدى. پەستىرەك ئولتۇرغان خامۇشخان ئىچىدە: «تاسما يېگەن ئىت ئۆمۈر بويى خۇيىنى تاشلىماپتۇ، دېگەن شۇ ـ دە» دەپ ئويلىدى.

بۇگۈنكى سۈننەت توي ناھايىتى ھەشەمەتلىك بولدى. ئىككى ئايالغا بىردىن قويۇلغان شىرەگە تىزىلغان نازۇنېمەتلەر ھېلىدىن ـ ھېلى يېڭى نازۇنېمەتلەر بىلەن ئالماشتۇرۇلۇپ تۇردى. مېھرىبانۇ خېنىم «خېنىم، مەزەلەرگە باقسىلا... ئاغىچام ئىلتىپات قىلسىلا...» دېگەن تەكلىپ سادالىرى ئىچىدە خالىغان نەرسىلەرگە ئازراقتىن ئېغىز تېگىپ قويدى. ئىككىنچى قېتىملىق تائام تارتىلغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا ئازراقلا ئېغىز تېگىپ ياندى. ھەممەيلەن مېھرىبانۇ خېنىمنى دەرۋازا ئالدىغىچە ئۇزىتىپ قويۇشتى.

بۇ سۈننەت توي مېھرىبانۇ خېنىمنىڭ يادىدا قالدى. گەرچە ئۇ چەكسىز ھۆرمەت ـ ئېھتىرام ئىچىدە كۈتۈلگەن بولسىمۇ، ئاۋۇ بويى پەس، خۇيى نەسىنىڭ گەپلىرى ئۇنىڭغا ئەسكى تامدا ھۇۋۇقۇش سايرىغاندەك بىلىندى. شۇ كۈنلەردە مېھرىبانۇ خېنىمنىڭ كۆڭلى بەكلا نازۇكلىشىپ كەتكەندى. خېنىمنىڭ كەينىدىن ئايالالارنىڭ «مېھرىبانۇ خېنىمنىڭ بويىدا بار چېغىۋا، يۈزلىرى سوزۇلۇپ قاپتۇ» دېگىنى راست ئىدى. ئايالالار ئېغىرئاياغ بولغاندا كۆڭلى تولىمۇ نازۇكلىشىپ يۈز تېرىلىرى نېپىزلەپ، ھېچ نەرسە خۇشياقماس بولۇپ قالىدۇ. بۇ ھالەت مېھرىبانۇ خېنىمدىمۇ بار ئىدى. ئۇنىڭ سېزىكى ئانچىۋالا قاتتىق تۇتمىدى، لېكىن بۇگۈنكى ئارتۇقچە گەپلەر ئۇنىڭ كۆڭلىنى ئاغرىتىپ قويدى. دېمىسىمۇ كۆڭۈلنى بىر ئەينەككە ئوخشىتىش

مۆمكىن. ئەينەككە ئازراقلا چاڭ ـ توزان تەگسە، ئەينەك خىرەلىشىپ قالىدۇ. ئەگەر بىرەر زەربىگە ئۇچرىسا چېقىلىپمۇ كېتىدۇ. ھازىر مېھرىبانۇ خېنىمنىڭ كۆڭلى مىنىس ئاپپاقنىڭ سۆزلىرى بىلەن چېقىلىپ كېتىش ھالىتىگە كېلىپ قالغانىدى. لېكىن، ئۇدۇل كېلىپ قالغانلىقتىن ئۆزىمۇ بىرنەچچە ئېغىز گەپ قىلغانلىقىنى ئويلاپ ئاچچىقىنى بېسىۋالدى.

ئۇ مەپىدە كېتىۋېتىپ يەنە بىر ئىشنى ئويلاپ قالدى: مېھرىبانۇ خېنىم دەرۋازا ئالدىغا كەلگەندە شاھزادىلەردەك ياسانغان ئالتە ـ يەتتە ياشلاردىكى بىر بالا، بىر تىمەن يىگىتنىڭ بويىنىغا مىنىۋالغانىدى. ئۇ سۇننەت تويى بولغان شامەخسۇتبەگ مۇشۇ ئوخشايدۇ، دەپ ئويلىدى. بالا مېھرىبانۇغا قارىمىدى. ئۇ ئۆزىنى بويىنىغا مىندۇرۇۋالغان يىگىتنىڭ بېشىغا مۇشتلاپ، تالاغا ئاچچىق دەپ ۋارقىراۋاتاتتى، يىگىت مېھرىبانۇ خېنىمنىڭ ئۆيگە كىرىپ كېتىشىنى كۇتۇپ تۇراتتى ھەم بالىغا يالۋۇرۇپ: «توختىسىلا خوجام، قارىسىلا، ۋاڭ خوجامنىڭ ئايالى مېھرىبانۇ خېنىم كەلدى. چۈشۈپ سالام بەرسىلە» دەيتتى. لېكىن، شاماخسۇتبەگ: «ۋاڭنىڭ ئايالى بولسا نېمە بوپتۇ، مېنىڭ ئاپامنۇ تەيجى بەگنىڭ خوتۇنى، مەنمۇ چوڭ بولسام ۋاڭ بولىمەن» دەيتتى. ئۇنى كۆتۈرۈۋالغان يىگىت بالىنى مازاق قىلىپ كۈلۈپ قويدى. بۇلارنى مېھرىبانۇ خېنىم ئېنىق كۆردى. ھازىر يانغۇچە بولسا شامەخسۇتبەگنى يەنە شۇ يىگىتنىڭ بويىنىغا مىنىۋالغان پېتى كۆردى. يىگىت بىر يەردە مۆكچىيىپ ئولتۇراتتى. ئۇ چارچاپ قالغان بولسا كېرەك، مۆكچەيگەن پېتى بالىنى ئۇستىدىن چۈشۈپ كېتىشكە ئۈندەيتتى. شامەخسۇتبەگ ئۇ يىگىتنىڭ بويىنىغا مەھكەم ئېسىلىۋېلىپ مۆرىسىدىن چۈشمەيۋاتاتتى. مېھرىبانۇ خېنىمنىڭ ئۇ يىگىتكە ئىچى ئاغرىپ قالدى. بۇ كۆرۈنۈشمۇ مېھرىبانۇ خېنىمنىڭ ئېسىدە قالغانىدى. شۇ چاغدا مېھرىبانۇ خېنىمنىڭ دىدىكى ئۇنىڭ خىيالىنى بۆلۈپ سورىدى:

— ھېلىقى يىگىتنىڭ بوينىغا مەھكەم مىنىۋالغان خوجامنى كۆردىلەمىكىن، خېنىم. سۈنئەت تويى بولغان خوجام شۇ ئوخشايدۇ. بەئەينى رودۇپاينىڭ ئۆزى ئىكەنغۇ، ئۇ؟

مېھرىبانۇ خېنىم كۈلۈپ قويدى:

— ئۇنداق دېمە، تاجىدىن تەيجى بېگىم ئوغلىنى بەكلا ئەركە ئۆگىتىپ قويغاندەك قىلىدۇ.

— ئەركە ئەمەس، ئىنساپسىز ئىكەن، بولمىسا ھەزرەتلىرىگە كېلىپ سالام بەرمەمدۇ.

— بولدىلا، ئۇ گەپلەرنى قىلىشمايلى، — دېدى مېھرىبانۇ خېنىم. لېكىن، سۈنئەت تويى بولغان بالىنىڭ قىلىقى ئۇنىڭ كۆڭلىگە كەلگەندى. قائىدە بويىچە ئېيتقاندا، بىر ۋاڭنىڭ ئايالى ئاشۇ بالىنىڭ سۈنئەت تويىنى دەپ كەلگەندىكىن ئەلۋەتتە ئالدىغا كېلىپ سالام بېرىشى كېرەكتە. ئۇ چاغدا مېھرىبانۇ خېنىم بالىغا سۆيۈنچە بېرەتتى. بۇ ئىشلار بولمىدى. بۇ، بالىنىڭ كەپسىزلىكىدىنمۇ ياكى تاجىدىن تەيجى بېگىمنىڭ مۇھەممەت بېشىر ۋاڭغا نارازىلىقى بولغانلىقىدىنمۇ، بۇنى بىلگىلى بولمايتتى.

مېھرىبانۇ خېنىمنىڭ دەۋەت قىلىشى بىلەن دېدەك يېزىۋاتقان كۈندىلىك خاتىرىگە بۇ ئىشنى ئالاھىدە خاتىرىلەپ قويدى. مىنىس ئاپپاقنىڭ سۆزلىرىدىن تارتىپ مېھرىبانۇ خېنىمنىڭ دېگەنلىرىگىچە ھەممىسىنى بىر - بىرلەپ يېزىۋىدى، گويا بىر ھېكايە بولدى. بۇ دېدەكنىڭ خېتى ھەقىقەتەنمۇ چىرايلىق ئىدى. ئۇنىڭ ئىسمى ئانار بولۇپ، مېھرىبانۇ خېنىم ئىلىدىن كەلگەندە بىللە ئەكەلگەندى. مېھرىبانۇ خېنىم ئۇنى ئۆزى ئوقۇتۇپ ساۋاتلىق قىلدى، ھەتتا ئادەم تەكلىپ قىلىپ ھۆسنىخەت ئۆگىتىپ، ناھايىتى چىرايلىق خەت يازالايدىغان خەتتات قىلدى. ئانار ناھايىتى ئەقىللىق ھەم سەزگۈر بولۇپ، مېھرىبانۇغا ئېجىل ئىدى.

بۇگۈن كېچە توي قاراڭغۇسى ئىدى. نەچچە كېچىدىن بېرى

پەنجىرىدىن چۈشۈپ تۇرغان ئاي شولىسىنىڭ ئورنىنى قاراڭغۇلۇق قاپلىغانىدى. مېھرىبانۇ خېنىم ئۇيان ـ بۇيان ئۆرۈلۈپ زادىلا ئۇخلىيالمىدى. ئۇ تۇرۇپلا مۇھەممەت بېشىر ۋاڭنى ئويلىدى، ئۇنىڭ بېيجىڭدىن ساق ـ سالامەت قايتىپ چىقىشىنى خۇدادىن تىلىدى. ئۇ يەنە ئادىتى بويىچە ئىلىدا قالغان ئاپىسىنى ياد ئەتتى. مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ بىلەن تەڭ خالىزات ھېكىمبەگىمۇ قايتىپ چىقىپ ئوردىغا چۈشىدۇ. ئۇ ئانىسى ھەققىدە ئويلىغانلىرىنى ئېيتىپ، ئۇ يانغۇچە سوۋغا ـ سالام بېرىدۇ. خۇدايىم بۇيرۇسا كېلەر يىلى ئەتىيازدا ئاپىسىمۇ كېلىدۇ. يېڭىدىن دۇنياغا كۆز ئاچقان نەۋرىسىنى كۆرىدۇ... بۇ خىياللار ئۇنى سەل سەگىتىپ قويدى. ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ دېرىزىلەرنى ھىملاپ قويۇپ يەنە ياتتى. لېكىن، ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا مىنىس ئاپپاق كېلىۋالدى. ئۇ گەرچە ئىلىدىن ئۆزىنى كۆچۈرۈپ كەلگەندە مىنىس ئاپپاقنىڭ قىلغان سۆزلىرىنى ئۇنتۇپ كەتكەن بولسىمۇ، شۇنچە كاتتا سورۇندا، خېنىم، ئاغىچىلار ئارىسىدا «بۇ پەلەك سەندە تۇرماس، بۇ خەمەك مەندە» دېگىنى نېمىسى، مەن ئۇنى يامان دېمىسەم، ئۇنىڭ مۇھەممەت بېشىر ۋاڭنىڭ تەختى ـ دۆلىتىگە ئىگە بولدۇڭ، دەپ مېنى قارغاۋاتقىنىمۇيا؟ — ئۇ يەنە شۇلارنى ئويلىدى، — ئاللاتائالا بىزنى ياراتقاندا ھەر خىل مىجەزلىك قىلىپ ياراتقانىكەن. ھەممىلا ئادەمنى ئوخشاش دەپ قارىساق بولمىغۇدەك، كىشىلەرنىڭ نىيىتىگە قاراپ مۇئامىلە قىلىش، شەخسىي ئاداۋەتخورلارغا ئەلۋەتتە نەپرەتلىنىش كېرەك ئىكەن.»

مېھرىبانۇ خېنىم يۇقىرىقىلارنى ئويلىغاندىن كېيىن ئۆز ـ ئۆزىگە تەسەللى بەردى: «ئادەمنىڭ خاراكتېرى ئۆزىنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدۇ. بىر كۈنى ئۇنىڭ خۇيى بېشىغا چىقىدۇ.»

مېھرىبانۇ خېنىم بۈگۈن بامداتتىن كېيىن ئازراق ناشتا قىلىۋېلىپ، «ياخشى خۇلق ئىككى ئالەملىكتۇر» ناملىق كىتابقا مۇقەددىمە يازدى. مۇقەددىمىدە مۇنۇلارنى ئەسكەرتتى: «خۇلق»

دىمەك كىشىلەرنىڭ ۋۇجۇدىدا ھاسىل بولۇپ تۇرىدىغان بىر خىل ھالەتتۇر. بىر ئادەمنىڭ خۇلقى ياخشى بولسا «ياخشى خۇلقلۇق كىشى» دەپ تەرىپلىنىدۇ. خۇلقى يامان بولسا «يامان خۇلقلۇق كىشى» دەپ نەپرەتلىنىدۇ. ياخشى خۇلقلۇق كىشىلەر ئەخلاق ـ پەزىلەتتە كامىل، خەلقىگە، يۇرتىغا ساداقەتمەن، مۇساپىرلارغا، كېسەللەرگە، يېتىم ـ يېسىرلەرگە كۆيۈمچان بولىدۇ. يامان ئىش، يامان سۆز، يامان ئىللەتلەردىن ھايا قىلىدۇ. ئېرىگە ياكى ئايالىغا، ئاتىسى ياكى ئانىسىغا، بالىسى ياكى ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىغا ۋاپا قىلىدۇ. يامان خۇلقلۇق كىشىلەر بولسا تەكەببۇرلۇق قىلىپ باشقىلاردىن ئۆزىنى ئۈستۈن تۇتىدۇ. ھېچكىمنى كۆزگە ئىلماي جاھانغا مەنمەنچىلىك ئۇرۇقىنى چاچىدۇ، ئىغۋاگەرلىك قىلىپ پىتنە ـ پاسات تۇغدۇرىدۇ، ھەسەتخورلۇق قىلىپ كىشىلەرنى كۆرەلمەيدۇ، سورۇن تاللىماي يامان گەپ ـ سۆزلەرنى قىلىپ كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى ئاغرىتىدۇ، غەيۋەت ـ شىكايەت بىلەن كۈننى ئۆتكۈزىدۇ. ئۇلارنىڭ كۆزى جەننەتتە، كۆڭلى دوزاختا تۇرىدۇ. يەنە ئۇلار يالغانچىلىق قىلىپ ئاداۋەت ساقلايدۇ. تەمەخورلۇق، بېخىللىق قىلىپ تاپقىنىنى يا ئۆزى يېمەيدۇ، يا بالىلىرىغا، مىسكىنلەرگە بەرمەيدۇ. گويا گۆرىدە دۇكان ئاچىدىغاندەك يىغىدۇ، ئاخىر ئۆلىدۇ. ھېچكىمگە پايدا يەتكۈزمەي، بالا ـ چاقىسىنىڭ ئارىسىغا تۇگىمەس ئاداۋەتلەرنى تېرىپ كېتىدۇ. يامان خۇلقلۇق كىشىلەر ھەر خىل يامان ئىشلارنى قىلىپ ئۆزىنى ھالاك قىلىدۇ. كىشىلەر ئارىسىغا سوغۇقچىلىق ۋە بەختسىزلىك ئۇرۇقلىرىنى چاچىدۇ. بىز مۇشۇنداق يامان خۇلقلۇق كىشىلەردىن ھەزەر ئەيلىشىمىز كېرەك. ئەگەر سىز ئۆزىڭىزنى ياخشى خۇلق بىلەن زىننەتلەشنى خالىسىڭىز بۇ كىتابنى تەپسىلىي ئۆگىنىپ چىقىڭ. چۈنكى، ياخشى خۇلق ئۆزىڭىزنىڭ ھەم خەلقنىڭ سائادىتىدۇر. ياخشى خۇلقلۇق كىشىلەرنى خەلق مەڭگۈ ياد ئېتىدۇ، يامان خۇلقلۇق كىشىلەر مەڭگۈ خەلقنىڭ غەزەپ ـ

نەپرىتىگە ئۇچرايدۇ...»

مېھرىبانۇ خېنىم يۇقىرىقىلارنى يېزىپ بولۇپ بىر قۇر ئوقۇپ چىقتى. بۇ چاغدا مەلۇمچى دېدەك كىرىپ سالام قىلدى:

— خېنىم، نەمىتۇللا تەيجى بېگىم كىرىشكە ئىجازەت سورايدۇ.

— پەردىنى چۈشۈرۈۋېتىپ ئىشىكنى ئاچ.

— خوش خېنىم.

نەمىتۇللا تەيجى بەگ خۇشال كەيپىياتتا كىرىپ ئولتۇرۇپ دۇئاغا قول ئاچتى، ئاندىن خېنىمنىڭ ئېسەنلىكىنى سورىغاندىن كېيىن:

— بۇگۈن خۇش خەۋەر بار، خېنىم، — دېدى. بۇ گەپ بىلەن مېھرىبانۇ خېنىمنىڭ تۈنۈگۈنكى ۋە كېچىدىن بېرىقى تۇمان بېسىپ تۇرغان كۆڭلى بىردىنلا ئاپتاپتەك يورۇپ كەتتى، — ۋاڭ خوجام شىڭشىڭشيا[①] (يۇلتۇز تاش جىلغا)غا يېتىپ كەپتۇ. تۈنۈگۈن كېچىدە خەۋەرچى كەلدى. خەۋەرچىنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، بۇ قېتىم خان ئالاھىدە ئىلتىپات كۆرسىتىپتۇ. ۋاڭ خوجامغا چىڭۋاڭلىق، ئاغىچام ئۆزلىرىگە پۇجۇڭلۇق مەرتىۋىسىنى بېرىپتۇ. بۇ خۇشاللىق كۈنلەرنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن ئەتىگەندىن بېرى بىرئاز تەييارلىق ئىشلىرى بىلەن بولدۇق. ۋاڭ خوجامنىڭ ئالدىغا مەن باشلىق ئوردىنىڭ بارلىق ئەمەلدارلىرى بېرىپ قارشى ئالىمىز. ئاڭلىساق خان يامۇلىمۇ نۇرغۇن ئادەم چىقىرىپ، داقا - دۇمباقلىرى بىلەن تەييارلىق قىلىۋاتقۇدەك، ھازىر پۈتۈن خەلققە پەرمان چۈشۈرىمىز. بارلىق خەلق كوچىلارنى، يوللارنى پاك - پاكىز تازىلاپ سۇ چاچىدۇ ھەم ئون چاقىرىم يەرگىچە يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدا تۇرۇپ ۋاڭ خوجامنىڭ تىنچ - ئامان، ساق - سالامەت قايتىپ چىققانلىقىنى قارشى ئالىدۇ.

---

① شىڭشىڭشيا — قۇمۇل بىلەن گەنسۇنىڭ چېگراسى.

مېھرىبانۇ خېنىمنىڭ بۇ خەۋەردىن كۆڭلى سۆيۈنۈپ كەتتى. ئۆزىمۇ مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ ئالدىغا چىقماقچى بولۇۋىدى، نەمىتۇللا تەيجى بەگ مېھرىبانۇ خېنىمنىڭ ئېغىر ئاياغ ئىكەنلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ: «ئۆزلىرى چىقمىسىلا خېنىم، بىزلەر چىقايلى» دەپ ئۇنىمىدى.

*   *

مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ھەشەمەت، تەنتەنە بىلەن بېيجىڭدىن ئۆز ئوردىسىغا قايتىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئۆزى ئۈستىدىن خانلىقتا سۇنۇلغان ئەرز ئېنىقلانغاندىن كېيىن ئۇنى بىر خىل غەزەپ ئوتى چىرمىۋالدى. «يېڭىغا ياندىن، بالا كەلسە قېرىنداشتىن، دېگەندەك ھەممە پىتنە ـ پاساتنىڭ سۈۋۈردىن كېلىۋاتقانلىقى ئەجەبلىنەرلىك ئىش ئەمەسمۇ، مەن سۈۋۈرغا نېمە يامانلىق قىلدىم. ئوردىدا ئەتىۋارلاپ گۆڭلۈق مەنسىپى بەردىم. كوچىدا قىلىپ يۈرگەن ئىشلىرىنى ئانچە سۈرۈشتۈرۈپ كەتمىدىم. ئەمدىلىكتە بولسا ئۇ مېنىڭ ئۈستۈمدىن خانغا ئەرز يازغۇدەك بوپتۇمۇ؟» دەيتتى ئۇ ئۆز ـ ئۆزىگە. ئۇنىڭ دائىم ئوچۇق ـ يورۇق، كۈلۈمسىرەپ تۇرىدىغان ئاپتاپتەك ئىللىق چىرايىدىن نۇر ئۆچكەندى. ئۇ بىر كۈنى مېھرىبانۇ خېنىم يازدۇرۇۋاتقان كۈندىلىك خاتىرىنى كۆرۈپ قالدى. بۇنىڭدا يېزىلغان تاجىدىن تەيجىنىڭ ئوغلى شامەخسۇتبەگنىڭ سۇننەت تويىدىكى گەپ ـ سۆزلەر، بولۇپمۇ مىنىس ئاپپاقنىڭ گەپلىرى مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ غەزەپ ئوتلىرىنى يالقۇنلىتىۋەتتى. بۇ يەردە ۋاڭ تاجىدىن تەيجىنىڭمۇ قارا كۆلەڭگىسىنى كۆرگەندەك بولدى. ئۇ دائىم ئۆزىگە دۈشمەننى كۆپەيتىۋالماسلىقنى ئويلايتتى. ئەمدىلىكتە بولسا، تاجىدىن تەيجىگە سەل خاتا قىلىپ قويدۇممۇ نېمە، دەپ ئويلاپ قالدى. راستىنى ئېيتقاندا، سۈۋۈربەگنىڭ بېيجىڭغا ئەرز يېزىشىدا

تاجىدىن تەيجىنىڭمۇ قۇتىرىتىش رولى بار ئىدى. بۇ تېخى پاش بولمىغان بولسىمۇ، مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ كۆڭۈل كۆزى كۆرۈۋالدى. نەتىجىدە، ئۇ ھاشىر تەيجىگە تەگمەسلىك نىيىتىگە كەلدى. ھاشىر تەيجى ئۆزىنىڭ پاش بولۇپ قالغانلىقىنى بىلىپ، بېيجىڭدىن مېڭىشتىن بىر كۈن بۇرۇن مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ئالدىدا تىزلىنىپ، ئۆز گۇناھىنى تىلىگەن ھەم سۇۋۇربەگنىڭ يامان نىيىتىنى ئاشكارىلىغانىدى.

مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ھاشىر تەيجىنىڭ گۇناھىدىن ئۆتىسىمۇ، سۇۋۇربەگنى جازالىماي بولمايدۇ، دەپ ئويلاپ، نەمىتۇللا تەيجى ھەم شاسىپلىمبەگ بىلەن مەسلىھەتلىشىپ كۆردى. ئۇلار ھاشىر تەيجىنىمۇ بىراقلا جازالاشتا چىڭ تۇرغان بولسىمۇ، مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ئۇنىمىدى ھەم:

— «زىنداندىكى توختاخۇن» مەسىلىسىدە سۇۋۇر بىلەن تاجىدىن تەيجى ئوتتۇرىسىدا قارشىلىشىش بولسىمۇ، ماڭا قارشى تۇرۇشتا ئىككىسى ئىتتىپاقلىشىۋالغان. ئەمدى ھاشىر تەيجىگىمۇ جازا بەرسەك بىزگە قارشى كىشىلەر كۆپىيىدىكەن، ئازايمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ھاشىر تەيجىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشلىرىغا قاراپ باقايلى، — دېدى. بۇنىڭغا ھەممىسى قايىل بولدى.

ئاخىر بارلىق ئوردا ئەمەلدارلىرىنى يىغىپ، سۇۋۇربەگنىڭ ھەممە قىلمىشلىرىنى گۇناھىغا پۈتۈپ ئوردىدىن قوغلاپ چىقاردى ھەمدە ھاشىر تەيجىنىڭ گۇناھىدىن كەچكەنلىكىنى، باشقىلارنىڭ بۇنىڭدىن ئىبرەت ئېلىشى لازىملىقىنى ئۇقتۇردى.

شۇنىڭ بىلەن مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ كۆڭلى سەل ئارامىغا چۈشكەندەك بولدى.

مېھرىبانۇ خېنىم قىز تۇغۇپ ئىسمىنى گۆھەر خېنىم قويدى. لېكىن، ئاپىسى سۇمانىخان كېسەل سەۋەبىدىن قومۇلغا كېلەلمىدى. مېھرىبانۇ خېنىمنىڭ يەنە بويىدا بولغاچقا، ئۇمۇ ئىلىغا بارالمىدى. ئۇ ھەر كۈنى دېگۈدەك ئاپىسىنى ئويلايتتى.

ئاپىسسىنىڭ ئۇ قۇمۇلغا ماڭغان چاغدا ئېيتقان مۇنۇ بىر كۇپلېت قوشىقى زادىلا ئېسىدىن چىقمايتتى.

ئاھ، قۇمۇللۇق بەگلىرىم،
خاپا قىلماڭ قىزىمنى.
ئامالىم يوق تاپشۇردۇم،
كۆز گۆھىرى بالامنى.

سۇمانىخان كېسەلدىن ساقايغان بولسىمۇ، قىزىنىڭ دەردىدە كۆز يېشى قۇرىمىدى. سېغىنىش ئوتلىرى ئۇنى ئارامىغا قويمىدى. كېيىنچە ئۇ بۇ دەرد ـ پىراققا چىدىماي شاراب ئىچىدىغان بولۇپ قالدى. شاراب ئۇنى سېغىنىش ئارزۇ ـ ئىستەكلىرىدىن سەل سەگىتىپ ئۇيقۇغا باشلايتتى. ئاخىر ئۇ ئەل ـ مەھەللە ئىچىدە، بەگ ـ گۇڭلار ئوردىسىدا «شارابچى خېنىم»[1] دەپ ئاتىلىپ قالدى.

مېھرىبانۇ خېنىم ئىككىنچى قىزىنى يەڭگىپ ئۈچ ئاي بولغاندا سۇمانىخان يەنە ئاغرىپ يېتىپ قالدى. شۇ كۈنلەردە قىزىغا سېغىنىشلىق سالام يېزىپ ئاخىرىغا مۇنۇ قوشاقلارنى قوشۇپ قويغانىدى.

ئاھ بالام، خېنىم بالام،
يىغلىۋا قالدىم.
قولۇمدا ئالتۇن كاسا،
شارابنى ئالدىم.

دەردى بار بالام،
چىرايىم سامان.

---

[1] «شارابچى خېنىم» ـــ ئىلىنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا سۇمانىخاننى شۇنداق دەپ ئاتىغان.

غەمكىن بولمىغىن،
بىز بۇندا ئامان.

بۇ خەت مېھرىبانۇ خېنىمغا تېگىپ، ئۇزۇن بولماي ئاپىسى ئالەمدىن ئۆتتى. بۇ خەۋەر مېھرىبانۇ خېنىمغا يەتكەندە زار ـ زار يىغلاپ نالە قىلدى. لېكىن، يېڭى تۇغۇتلۇق بولغاچقا يەنە ئىلىغا بارالمىدى. ئوردىدا چوڭ ھازا ئېچىپ، نەزىرلەر بېرىلدى. مېھرىبانۇ خېنىم ھەم مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭغا ۋەكىل بولۇپ يىگىرمىدەك ئادەم ئىلىغا بېرىپ چوڭ نەزىرلەر ئۆتكۈزۈپ، ئۇ يەردىكى تۇغقانلاردىن كۆڭۈل سوراپ كەلدى.

ئىككى يىلدىن كېيىن مېھرىبانۇ خېنىمنىڭ ئاكىسى نۇسرەتبەگ ئايالى ۋە بالا ـ چاقىسىنى ئېلىپ قۇمۇلغا كۆچۈپ كەلدى. مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ نۇسرەتبەگكە زور ئېھتىرام قىلدى. يەر، ئۆي، جاي، ئات ـ ئۇلاغ، مال ـ ۋاران بەردى. ئۇنىڭ خىزمىتىنى قىلىشقا بىرقانچە ئادەم تەيىنلىدى. مېھرىبانۇ خېنىم ئاكىسىنى كۆرگەندىن كېيىن ناھايىتى خۇشال بولۇپ، ئېجىل ـ ئىناق ئۆتۇشتى.

ئون ئالتىنچى باب

ئارىدىن بىرنەچچە يىللار ئۆتۈپ كەتتى. مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ مەزمۇت قەددى سەل پۈكۈلۈپ، مۇرىلىرى چۈشۈپ، يۈزلىرىدىكى قورۇقلار ئېنىق كۆرۈنۈشكە باشلىدى، ساقال ـ بۇرۇتلىرىنى ئاق ئارىلىدى. ئەمما، ئۇ يەنىلا جۇشقۇن، تېتىك كۆرۈنەتتى. بۈگۈن ئۇ يەنە تەختىلىك سارايغا ئالدىرىماي كىرىپ كەلدى. ئۇنىڭ قەدەملىرى سەل ئۇششاقلاپ قالغاندەك كۆرۈنەتتى. بۇ چاغدا ئوردا ئەمەلدارلىرىمۇ كېلىپ بولغانىدى. ئۇلار ۋاڭ ئالىيلىرىغا: «ۋاڭ ئالىيلىرىنىڭ ئالتۇن بويى ئېسەن بولغاي» دەپ سالام بېرىشتى. ۋاڭ ئالىيلىرى كۈلۈمسىرەپ: «بەگلىرىمگە ئىجازەت» دېدى. ھەممىسى جاي ـ جايلىرىدا ئولتۇرۇشتى.

— قېنى بەگلىرىم، يۇرتنىڭ ئىشلىرىنى ئاڭلاپ باقاي، — دېدى ۋاڭ.

— ۋاڭ خوجامغا مەلۇم بولغاي، — دېدى نەمىتۇللا تەيجى، — ئالتۇنلۇقتىكى چىنە گۈمبەز پۈتەي دەپ قالدى. گۈمبەزنىڭ كاھىشلىرى ناھايىتى كۆركەم سىرلىنىپتۇ. بۇ ھەقىقەتەن چىرايلىق بىر قۇرۇلۇش بولغۇدەك. جانابلىرى چىقىپ كۆرۈپ كەلگەن بولسىلا، — ۋاڭ ماقۇللۇق بىلدۈرۈپ بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى. نەمىتۇللا تەيجى سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، — «ۋاڭ خوجام بىلىم يۇرتى»دىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى كۆپىيىپ كەتكەنلىكتىن يېڭىدىن سىنىپلار سېلىنىشقا باشلىدى، يەنە چوڭ مەدرىسە پۈتكەندىن كېيىن تالىپلارغا مۇدەررىسلەر يېتىشمەيۋاتىدۇ. شۇڭا، مۇدەررىسلەرنى كۆپەيتىشكە توغرا كېلىۋاتىدۇ.

— قەشقەر ۋە تۇرپاندا بىلىم تەھسىل قىلىۋاتقان ئۆلىمالىرىمىز قاچان يېتىپ كەلگۈدەك، — دېدى ۋاڭ نەمتۇللا تەيجىنىڭ گېپىنى بۆلۈپ.

— ئادەم ئەۋەتتۇق. ئۇلار پات يېقىندا قايتىپ كېلىدۇ، — دېدى نەمتۇللا تەيجى. ۋاڭ «ئەمىسە مۇدەررىسلەرنىڭ ئىشى ھەل بولغۇدەكقۇ» دېگەندەك قىلىپ بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى. نەمتۇللا تەيجى يەنە گېپىنى داۋاملاشتۇردى، — راھەتباغنىڭ كۆچەتلىرى مېۋىگە كىرىپتۇ، ئۈزۈملۈك باغنىڭ ئۈزۈمى، ئانارلىق باغنىڭ ئانىرى بۇ يىل ناھايىتى ئوخشاپ كېتىپتۇ. ھەممەيلەن جانابلىرىنى باراۋەتكە تەكلىپ قىلىشىۋاتىدۇ، — دېدى نەمتۇللا تەيجى ۋاڭغا قاراپ. ۋاڭ:

— بولىدۇ، ھەممىلىرىنى باراۋەتكە مەن تەكلىپ قىلاي، — دېدى. ھەممەيلەن خۇشال بولۇشتى. نەمتۇللا تەيجى يەنە گېپىنى داۋاملاشتۇردى:

— يەنە ئوردىدىن تۈزۈلگەن «ياخشى خۇلق ئىككى ئالەملىكتۇر» ناملىق كىتاب نەچچە يىلدىن بېرى يېزا مەكتەپلىرىدە، بىلىم يۇرتلىرىدا، مەدرىسە ـ مەسچىتلەردە قوللانما قىلىنىۋىدى، نەتىجىسى ناھايىتى ياخشى بولدى. بالىلار ئەدەپلىك، چوڭلار مۇلايىم، ئېتىقادچان بولۇپ كەتتى.

ۋاڭ كۈلۈمسىرەپ قويدى.

— ۋاڭ خوجامغا مەلۇم بولغاي، — دەپ شاسىپىلىمبەگ ئورنىدىن تۇردى، — ئۈچ كۈن بۇرۇن خان ئامبىلى جانابلىرىغا يازما مەلۇمات كىرگۈزۈپتۇ. مەلۇماتتا «سۇجى يىغىغا قاراشلىق بازۇڭ، ۋاڭ شۈەن قاتارلىق ئىلىدىكى خان لەشكەرلىرىنىڭ ئاتمىش يەتتە مىڭ سەككىز يۈز ئەللىك سەر تەمىنات پۇلىنى ئېلىپ كېتىۋېتىپ، تاڭ يورۇماستا لەڭگەرگە كەلگەندە ئىككى مىڭ سەر كۈمۈش ئارتىلغان بىر تۆگە يوقاپ كېتىپتۇ. جانابلىرى پەرمان چىقىرىپ ئۇيغۇر كەنتلىرىدىن سۈرۈشتۈرۈپ باققان بولسىلا» دېيىلىپتۇ.

ۋاڭ بۇ ئىشنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپلىنىپ بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى.

— ۋاڭ خوجام جانابلىرىغا مەلۇم بولغاي، — دەپ تەزىم بىلەن سۆزىنى باشلىدى هاشىر تەيجى، — خانلىق تەرەپتىن جازالىنىپ ئىلىغا سۈرگۈن قىلىنغان لىن زېشۈي ۋاڭ جانابلىرى بىلەن كۆرۈشكىلى ئەتە ئوردىغا كىرگۈدەك، بۇنىمۇ خان ئاڭلىسۇن ئامبىلى خەۋەر قىلدى.

— نېمە ئىش ئىكەن، — دېدى ۋاڭ ئەجەبلىنىپ.

— ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، بىر قىسىم خەقلەر ئوردا ئۈستىدىن لىن زېشۈيگە ئەرز قىلغان چېغى، — دېدى هاشىر تەيجى بېشىنى تۆۋەن سېلىپ.

— ئوچۇغراق دېسىلە، نېمە ھەقتە ئەرز قىپتۇ، — دېدى ۋاڭ چىرايى ئۆڭگەن هالدا.

— بوز يەر مەسىلىسى ئوخشايدۇ. ئۇلار، بىز ئاچقان بوز يەرلەرنى ۋاڭ ئائىلىلىرى ئىگىلىۋالدى، دەپ تۆھمەت قىلغان چېغى.

— شۇنداقمۇ؟ بۇتالىناچىن (تاشۋېلىق) تەرەپتىكى ئىشقۇ دەيمەن.

— خوش، شۇنداق ئائىلىلىرى، بۇرۇنلا بۇ يەردە بىر ئاز تالاش - تارتىش بار ئىدى.

— شۇنداق، ئەمما مەن شۇنىڭغا ئەپسۇسلىنىمەنكى، ئۇلار نېمىشقا لىن زېشۈيگە ئەرز قىلىدىكەن. لىن زېشۈينىڭ قولىدا ئەڭگۈشتەر بارمىكەن.

ئولتۇرغان بەگلەرنىڭ ھەممىسى بۇ گەپكە كۈلۈشۈپ قويدى.

ۋاڭنىڭ چىرايى تۇتۇلدى. ئۇنىڭ نازۇك قەلبى ئۆزى ھەققىدىكى سۆز - چۆچەكلەرنى ھەرگىزمۇ كۆتۈرەلمەيتتى. شۇڭا، ئۇ قوشۇمىسىنى سەل تۈرۈپ بەگلەرگە قارىدى:

— يەنىچۇ، يەنە باشقا گەپلەر بارمۇ؟

ھەممەيلەن جىمجىت ئولتۇرۇشتى. مەلۇم قىلىدىغان ئىشلار

توگەپ قالغانىدى. ئاخىردا مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ پەرمان بەردى:

— قېنى، باش مۇنشى دىققەت قىلسىلا، — باش مۇنشى باياتىنلا دۆۋەت - قەلەملىرىنى راسلاپ ئولتۇراتتى، — بىرىنچى، يېزا - كەنتلەرنىڭ ھەممىسىگە يارلىق چۈشۈرۈلسۇن، تاملارغا ئېلان چاپلانسۇن. خاننىڭ ئىلىمدىكى لەشكەرلەرگە ئەۋەتكەن تەمىنات پۇلىنى تېپىۋالغۇچىلار ئوردىغا مەلۇم قىلسا، ئۇلارغا سۆيۈنچە بېرىلىدۇ. ئىككىنچى، لىن زېشۈينى كۆتۈۋېلىشقا تەييارلىق قىلىنسۇن. ئۈچىنچى، ئوردا ئۈستىدىن ئەرز قىلغۇچىلار ۋە ئۇلارنى قوتراتقۇچىلار ۋاقتىدا تەكشۈرۈلسۇن.

ئاخىردا ۋاڭ يەنە مۇنۇلارنى قوشۇمچە قىلدى:

— لىن زېشۈي خاننىڭ يېنىدا خىزمەت تۇتقان كىشى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەپيۇنىنى چەكلەش گۇناھ ئەمەس، بىز ئۇ كىشىنى چىرايلىقچە كۈتۈۋېلىپ، چىرايلىقچە ئۇزىتىپ قويىمىز.

ھەممىسى بۇ پىكىرگە قوشۇلدى. ئارىدا بىرپەس جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرگەندىن كېيىن ۋاڭ بەگلەرگە ئىجازەت بەردى. ھەممىسى تارقىلىپ بولغان ۋاقىتتا مەلۇمچى مەلۇم قىلدى:

— ئۇلۇغ ۋاڭ خوجامغا مەلۇم بولغاي، زىۋۇربەگ جانابلىرىغا سالام بەرگىلى كەپتۇ. ۋاڭ «زىۋۇربەگ» دەپ ئويلىنىپ قالدى ۋە دەرھاللا ئېسىگە ئېلىپ:

— كىرسۇن، كىرسۇن، — دېدى.

زىۋۇربەگ كىرىپلا پۈكۈلۈپ تەزىم قىلدى، زىۋۇربەگنىڭ ساقىلى مەيدىسىگە چۈشكەندى، يۈزلىرىنى تۈك بېسىپ، كۆزلىرى پىلدىرلاپ تۇراتتى.

ۋاڭ زىۋۇربەگنى كۆرۈپ ھەيران قالدى. ياپپاشلا ئادەم تۆت - بەش يىلدا نېمانچە قېرىپ كەتكەن - ھە؟

— ئولتۇرسىلا، ئۆزلىرىنىڭ غېمىنى يېدىم. قانداق بولۇپ سەپەرداشلاردىن ئايرىلىپ قالدىلا، نەلەردە يۈردىلە. جاپا

تارتىپتىلا، ھېلىمۇ ئاللاتائالا سالامەت يۇرتىمىزغا قايتىپ كېلىشنى نېسىپ قىپتۇ. خوش، ئەھۋاللاردىن خەۋەردار بولاي.

— ۋاڭ خوجام، ئاللاتائالانىڭ قىسمىتى كۆپ ئىكەن، ئاجىز بەندە ئىكەنمىز، باشقا كەلگەننى كۆرمەكتىن باشقا ئامال يوق ئىكەن، ھېلىمۇ تىرىك قالدىم.

— سۆزلىسىلە، قۇلىقىم ئۆزلىرىدە.

— بۇ يەردىن يولغا چىقىپ، ئون بەش كۈن بولغاندا قاراشەھەر تەۋەسىگە كىرىپتىمىز. شۇ كۈنى قايرىلىپ، كەچ كىرىپ قالغان بولسىمۇ، بىرەر قونالغۇنى ئىزدەپ مېڭىۋېتىپتۇق، بىر چاغدا مېنى مۇگدەك باسقاندەك قىلدى. قارىسام يېنىمدىكى مەتەرمۇ① تۆگىنىڭ لوككىسىنى تۇتقان پېتى ئۇخلاپ قالغاندەك قىلىدۇ. تۆگىلەر بىرىنىڭ ئارقىدىن بىرى ئۇزۇلمەي كېتىۋاتقاندىكىن، ئۇخلاپ قالسا نېمە بوپتۇ، دەپ ئويلاپتىمەن. شۇ خىيال بىلەن تەڭ مەنمۇ ئۇيقۇغا كەتكەن چېغىم، بىر چاغدا گۈپ قىلىپ يىقىلغاندىلا ئۆزۈمنىڭ يېنىمدىكى مەتەر بىلەن بىللە قولغا چۈشۈپ قالغانلىقىمنى بىلدىم. قارىسام بىزنى قالماقلار تۇتۇۋاپتۇ. سوراق قىلدى، بىزنىڭ قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسىدىن چىقىپ ئىلىم - بىلىم ئۆگىنىش مەقسىتىدە قەشقەر، يەكەنلەرگە بارىدىغانلىقىمىزنى ئېيتتىم. ئۇ بىزنىڭ قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسىدىن چىققانلىقىمىزنى ئاڭلاپ كۆزلىرى چاچراپ چىقىپ كەتكۈدەك بولدى. ئۇنىڭ قاپقارا يۈزلىرى قىمىرلاپ، چىگىشلىشىپ كەتكەن چاچلىرى تېخىمۇ چىگىشلىشىپ كەتكەندەك بولۇپ كەتتى. ئۇزۇن قارا قويۇنلۇق چاپىنى ئۈستىدىن باغلىۋالغان قىزىل پوتىسىنى قانچە قېتىم يېشىپ، قانچە قېتىم چەگدى. ئۇ ئۇيغۇرچە گەپنى سۇدەك بىلىدىكەن.

— سەن ئەبەيدۇللانىڭ قانچىنچى ئەۋلادىنىڭ قولىدا ئىشلەيسەن؟ — دەپ سورىدى.

---

① مەتەر — تۆگە باققۇچى.

— مەن يەتتىنچى ئەۋلاد مۇھەممەت بېشىر ۋاڭنىڭ قولىدا ئىشلەيمەن، — دېدىم. ئۇ «ھىم» دەپ دەرغەزەپ بىلەن ئالايدى. يۈرىكىم جىغىلداپ كەتتى. چاڭ قونغان يۈزلىرىمنى قارا تەر باستى.

— سىلەرنىڭ ئەجدادىڭلار، — دېدى ئۇ ۋارقىراپ دېگۈدەك، — بىزنىڭ ئەڭ باتۇر ئەجدادىمىزنى ئۆلتۈرگەن. غالدان بىلەن بالجۇر ئۆلمىگەن بولسا بىز پۈتۈن زېمىنغا خان بولاتتۇق! ئۆچ - ئاداۋەت دېگەن مىڭ يىلدىن كېيىنمۇ ئەۋلادلارنىڭ ئېسىدە ساقلىنىشى كېرەك. شۇنداق بولغاندا تارىخىي بۇرچىمىز ئادا بولىدۇ. مەن سىلەرنى تىرىك قويمايمەن!

ئاھ خۇدا، تەلىيىم قارىغۇ تەقدىرنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغاندى. ئىچىمدە: «ئاللا ئىگەم ئۆزۈڭ ساقلىغايسەن. سېنىڭدىن ئۆزگە كىمگە سېغىنىمەن، ئىگەم ئۆز پاناھىڭدا ساقلىغايسەن» دەپ تىلىدىم. قالماق يېنىمدا ئولتۇرغان مەتەرنى ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇدى. قالماقنىڭ جاللاتلىرى تەخ بولۇپ تۇرغان ئىكەن. مەتەرنى يېنىمدىلا بوغۇزلاپ تاشلىدى. ئۇنىڭ قانلىرى مېنىڭ بەدەنلىرىمگە چاچراپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۆزۈمنى بىلەلمەي قالدىم. ئېسىمگە كەلسەم، چوشقا قوتىنىدا يېتىپتىمەن.

مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ بۇ گەپلەرنى گويا چۈش كۆرگەندەك ئاڭلاپ ئولتۇردى. «توۋا، شۇنداقمۇ ئىشلار بولىدىكەن!» دەپ ئويلايتتى ۋاڭ.

— ئاندىن كېيىنچۇ؟

— كېيىن مېنى پاسكىنا بىر ئۆيگە سولاپ قويدى ھەم بىزنىڭ دىنىمىزغا كىرسەڭ، بىز ئۇچۇن خىزمەت قىلسەڭ، بولمىسا بوغۇزلىۋېتىمىز، دېدى. زالىمنىڭ قولىدا ئۆلۈپ كېتىش خەۋپى ئاستىدا تۇرغاندا ئادەم ھېچ نەرسىنى ئويلىمايدىكەن. ئاخىر بوپتۇ دېدىم. بۇمۇ ئاللاتائالانىڭ ئىرادىسى بىلەن بولۇۋاتقان ئىش، دەپ ئۆزۈمنى بەزلىدىم. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار مەن

ياتقان ئۆينىڭ شىپىغا (تورۇسىغا) يوغان چوشقىنىڭ بىر پۇتىنى ئېسىپ قويدى. شۇنىڭدىن كېيىن تاماق بەرمىدى. قورساق ئاچ نەچچە كۈنلەر ياتتىم. ئاخىر ھېلىقى گۆش سېسىپ قۇرتلاپ كەتتى. قۇرت يەرگە چۈشۈپ تۇردۇ. قالماقلار ماڭا: «ئەگەر بىزنىڭ دىنىمىزغا كىرگەن بولساڭ ماۋۇ قۇرتلارنى يەيسەن» دەپ تۇرۇۋالدى. «قارنى ئاچ خۇدانى تونۇماپتۇ» دېگەن گەپ راست ئىكەن. ئاخىر قورساقنىڭ ئاچلىقىغا چىدىماي ھېلىقى قۇرتلارنى يېدىم. ئارىدىن قىرىق كۈن ئۆتكەندە ئۇلار ماڭا مۇنەججىملىكنى ئۆگەتتى. مەن بارغانسېرى ياۋاشلىشىپ، ئۇلار نېمە دېسە شۇنى قىلدىم. كېيىنچە ئەركىن يۈرۈيدىغان بولۇپ قالدىم. ئاخىر خوتەنلىك بىر سودىگەردىن رەھىم - شەپقەت تىلەپ، شۇنىڭ بىلەن بىللە قېچىپ خوتەنگە كەتتىم. خوتەنگە بېرىپ پاكىزلىنىپ، توۋا - ئىستىغپار ئوقۇپ گۇناھلىرىم ئۈچۈن ئاللاتائالادىن كەچۈرۈم سورىدىم. شۇ يىلى يازدا ھېلىقى سودىگەرنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىپ، بىر ئائىلە كىشىلەر ھەرەمگە باردۇق. ھەرەمدە ھەج - تاۋاپ قىلىپ، قايتىپ كېلىۋاتقاندا ئايالىم كەشمىر يولىدا تۈگەپ كەتتى. ئۇ ھەرەمدىلا ئاغرىپ قالغانىدى، — زىۋەربەگ كۆزىگە ياش ئالدى ۋە بىر تىنىۋېلىپ گېپىنى داۋاملاشتۇردى، — شۇ يەردىن ئۇدۇل قۇمۇلغا قايتىپ كەلدىم.

— يامان بوپتۇ. جاپا تارتىپتىلا زىۋەربەگ، ئايالىڭىزنىڭ روھىغا ئاتاپ نەزىر - چىراغ قىلىسىلا، كېيىنچە ھاردۇقلىرى چىقىپ، كۆڭۈللىرى ئارامىغا چۈشكەندە يېنىمىغا كېلىپ ھەرەمدە، يات ئەللەردە كۆرگەن - بىلگەنلىرىنى سۆزلەپ بەرسىلە، ئوردىدىن سىلىگە كەم نەرسىلەر بولسا ياردەم قىلسۇن.

— ۋاڭ خوجامغا رەھمەت، — دېگىنىچە زىۋەربەگ پۈكۈلۈپ تەزىم قىلىپ، كەينىچە مېڭىپ چىقىپ كەتتى.

ئەتىسى ۋاڭ لىن زېشۈينىڭ كىرىشىنى كۈتۈپ ئولتۇرغاچ خىيالغا پاتتى. زىۋەربەگنىڭ قاراشەھەر قالماقلىرى ئارىسىدا

تارتقان جەبىر - جاپالىرىنى ئويلاپ قالدى. غالدان بولسا خۇنتەيجىنىڭ ئوغلى، قالماقنىڭ ھۆكۈمران باتۇرلىرىدىن. بالجۇر بولسا ئۇنىڭ ئوغلى، بۇلار ئاتا - بوۋىسىدىن تارتىپ باسمىچىلىق ئۇرۇشلىرىنى كۆپ قىلغان. نۇرغۇن جايلارنى بېسىۋېلىپ خەلقنى خانىۋەيران قىلغان. خەلق ئۆز زېمىنىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن باسمىچىلارغا قارشى قانلىق جەڭلەرنى قىلغان. بۇ ۋەقەلەرگە ئىككى يۈز يىل بولغان بۈگۈنكى كۈندە، ئۇلار يەنە ئۆچ ئالىمىز دەپ يۈرسە، بۇ قانداق گەپ بولغىنى؟ ئۆچمەنلىك دېگەن ئاتىسىدىن بالىسىغا، ئەجدادىدىن ئەۋلادىغا مىراس قالىدىغان ئىشمۇ؟ مۇھەممەت بېشىر چىڭغۇۋاڭ تارىخنى ئەسلىدى: مۇھەممەت شاھ غازىبەگ جۇڭغار قالماقلىرى بىلەن نۇرغۇن قېتىم ئۇرۇش قىلىپ، ئاخىر بىر قولىدىن ئايرىلدى. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئورنىغا ئەبەيدۇللابەگ ئولتۇردى. ئەبەيدۇللابەگنىڭ دەۋرىدىمۇ جۇڭغار قالماقلىرىنىڭ زۇلمى تۈگىمىدى، ھەدېسىلا قومۇلغا ھۇجۇم قىلىپ، بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. يۇرتنى قالايمىقان، خەلقنى پاراكەندە قىلىپ زادىلا ئارام بەرمىدى.

خۇنتەيجىنىڭ لەشكىرى،
سالدى خەققە سورۇقلۇق.
سارسىلىشتى① خالايىق،
ئۆي - ماكانى تۇرۇقلۇق.

يېمەك - ئىچمەك قالماستىن،
قاپلاپ كەتتى قۇرۇقلۇق.
ھالىدىن كەتتى خالايىق،
تېپىلماستىن ئوزۇقلۇق.

---

① سارسىلىش — سەرسان بولۇش.

دېگەندەك قوشاقلار شۇ چاغلاردا تارقالغان.

ئەبەيدۇللابەگ شۇ يىللاردا توغۇچى — بۇگۇرنىڭ «قۇمۇل كىچىكى» دەپ ئاتالغان جايىدا ئاتلىق جەڭ قىلغان. بۇ چاغدا بالجۇر ئەبەيدۇللابەگ بىلەن يەكمۇيەك ئېلىشىشنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئەبەيدۇللابەگ كۆرۈنۈشتە «ھە» دېگەن بولۇپ يەكمۇ - يەك ئېلىشىشتىن بىر كۈن بۇرۇن قاچقان قىياپەتكە كىرىپ، توغۇچىغا بېرىپ بۇگۇر كۆۋرۈكىنىڭ ئەتراپىدا مۆكۈنۈپ ياتقان، بالجۇر «ئەبەيدۇللانىڭ ئادەملىرى قېچىپتۇ» دەپ ئارقىدىن قوغلىغان. ئۇلار دەل بۇگۇر كۆۋرۈكىگە كەلگەندە پالۋانلار ئوقيالىرىدىن ئوق ئۇزۇپ بالجۇرنى تىرىك تۇتقان. ئۇنىڭ ئادەملىرىنى تامامەن ھالاك قىلغان. ئەبەيدۇللابەگ بالجۇرنى شۇ تۇتقىنچە خانغا ئاپىرىپ بەرگەن.

ئوغلىنىڭ قولغا چۈشكەنلىكىنى ئاڭلىغان غالدان زەھەر ئىچىپ ئۆلۈۋالغان. مانا بۇ ۋەقە قۇمۇل تارىخىدا ئۇنتۇلماس ۋەقە بولۇپ «بۇگۇر كېچىكىدىكى جەڭ» دەپ ئاتالغان. بۇنى ھازىرغىچە ھېچكىم ئۇنتۇپ قالغىنى يوق. بالجۇرنى كۆرگەن خان ئەبەيدۇللابەگدىن رازى بولۇپ، ئۇنىڭغا دارخان بەگلىك مەنسىپىنى بېرىپ، ئۇنىڭغا قۇمۇلنىڭ يەرلىرىنى مىراس، خەلقىنى قۇل قىلىپ بېرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ئەبەيدۇللابەگ — ئەبەيدۇللا دارخانبەگ دەپ ئاتىلىدۇ.

ۋاڭ شۇلارنى ئويلاپ ئولتۇرۇۋېدى، لىن زېشۈيىنىڭ كىرگەنلىكىنى خەۋەر قىلىشتى. ۋاڭ دەرھال تەختتىن چۈشۈپ لىن زېشۈيىنىڭ ئالدىغا چىقتى، لىن زېشۈي ئىككى قولىنى جۈپلەپ، بېشىنى ئەگكىنىچە ۋاڭغا ھۆرمەت بىلدۈردى. ۋاڭ لىن زېشۈينى ئالدىن تەييارلاپ قويغان زىياپەت سارىيىغا تەكلىپ قىلدى. بۇ يەرگە ئوردىنىڭ بەگلىرىدىن چوڭ تەيجى بېگىم، كىچىك تەيجى بېگىم، شاسىلىمبەگ، سىدىق تۇڭچى قاتارلىقلار بىللە كىردى. لىن زېشۈي قۇمۇلدا ئولتۇرۇشلۇق خان ئامبىلى ۋە بىرنەچچە نۆكەرلىرى بىلەن بىللە كىرگەندى.

خان ئامبىلىنىڭ زەرداب سۇدا سۇغىرىلغاندەك سارغىيىپ كەتكەن چىشلىرى زادىلا يۇمۇلمىدى. ئۇ بىردەم ۋاڭغا، بىردەم لىن زېشۈيگە خۇشامەت قىلاتتى. ۋاڭ خەنزۇچىنى بىلىسىمۇ تىلماچ ئىشلەتتى:

— لىن زېشۈي جانابلىرىنىڭ ئوردىمىزغا قەدەم تەشرىپ قىلغانلىقىدىن مەمنۇنمەن، — دېدى ۋاڭ.

لىن زېشۈي ئالدىراپ ئەسكەرتتى:

— ئەرزىمەيدۇ، بۇ قېتىم ئىلىغا ماڭغۇچە جانابلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ ئۆتەي دېدىم، جانابلىرى بىلەن كۆرۈشىدىغان يەنە بىر ئاز ئىشلارمۇ چىقىپ قالغانىدى.

— ئاۋارە بوپتىلا، جانابلىرى دېگەن خان ئالىيلىرىنىڭ يېنىدا چىنچەي داچىن[1] بولۇپ، گۇاڭدۇڭ، گۇاڭشى، جياڭسۇ، خۇنەنلەردە باش ۋالىيلىق مەرتىۋىسى بىلەن خىزمەت تۇتۇپ، ئەلگە، خەلققە تۆھپە ياراتقان بىر قەھرىمان. ئەپيۇننى چەكلەش بىر قىسىم ئەپيۇن خۇمارلارغا ياقمىغىنى بىلەن، خەلقنىڭ كۆڭلىگە ياقىدىغان زور ئىش. بىز جانابلىرىنى ھۆرمەت قىلىمىز. قېنى، يولىورۇقلىرىنى ئاڭلايلى.

— جانابلىرىغا رەھمەت، — دېدى لىن زېشۈي، — ئۇ ئۆزىگە مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ بەرگەن باھاسىدىن مەمنۇن بولۇپ قالدى. چۈنكى، ئۇنىڭغا ھازىرغىچە مۇنداق سۆزلەرنى ھېچكىم قىلمىغانىدى. ئارىدا بىر ئاز جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈردى. لىن زېشۈي گەپنى نەدىن باشلاشنى بىلمەي ئويلىنىپ قالدى. چۈنكى، مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ خۇشال، سەممىي تۇرقى ئۇنى سەل گاڭگىرىتىپ قويغانىدى.

— مەن بۇ گەپلەرنى دېمىسەممۇ بولاتتى. ئەسلىدە بۇ خاننىڭ ئىشى. لېكىن، بىر قىسىم كىشىلەر ماڭا يول توراپ ئەرز قىلغانلىقتىن ئارىنى ئېچىۋېتەي ھەم ۋاڭ جانابلىرىنى

[1] چىنچەي داچىن — خان مۇپەتتىشى.

خەۋەرلەندۈرۈپ قوياي دەپ قالدىم، — دېدى لىن زېشۈي تەمكىن هالدا، — جانابلىرى كۆڭۈللىرىگە ئالمىسىلا.

— يوقسۇ، مېنىڭ بۇ ئىشلاردىن خەۋىرىم بار. ئاتا ـ بوۋامنىڭ زامانىدىن تارتىپ، ئۇلۇغ خانلىقتىن قومۇلنىڭ يەرلىرىنى ۋاڭلىققا مىراس، خەلقنى دارخان (قۇل) دەپ بەلگىلەپ بەرگەنىدى. شۇنىڭدىن بېرى ھېچ ۋەقە بولمىغان. يېقىندىن بېرى ئاز ـ تولا گەپلەرمۇ قۇلىقىمغا كىرگەن، لېكىن بۈگۈنكى كۈندە جانابلىرىنى پاراكەندە قىلغۇدەك نېمە ئىش بولغاندۇ؟

— بۇنى ئاددىي ئىش ھېسابلىغىلى بولمايدۇ. جانابلىرى ئويلاپ كۆرسىلە، خانلىق دۆلەتنىڭ تۈۋرۈكى، ئەمىرلەرنىڭ باشپاناھى، ئۇ ئاۋام خەلقنىڭ تىنچلىقى ئۈچۈن مەۋجۇت تۇرىدۇ. يەنە ئۇ يۇقىرىقى مەقسەتلەر ئۈچۈن جاي ـ جايلاردا لەشكەر تۇرغۇزىدۇ. لەشكەرلەرگە بارغان جايلىرىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى بۇيرۇيدۇ. ئۇلار بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ ئۆز يېمىكىنى ئۆزى تېپىپ يېسە بۇ ياخشى ئىش ئەمەسمۇ، ھەرقايسى يەرلىك ئەمىرلەرگىمۇ پايدىسى كۆپ. ئاڭلىسام، لەشكەرلەرنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشىگە توسالغۇ بولىدىغان ئىشلار بار ئىكەن. بۇنى جانابلىرى ئۆز يولىغا سېلىپ قويسىلا.

بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ كۈلۈپ كەتتى:

— ئاۋارە بوپتىلا، ئەسلىدە جانابلىرىغا ئەرز قىلغۇچىلار ئىشنى خاتا مەلۇم قىپتۇ. تالناچىندىكى بىر قىسىم دېھقانلارنىڭ تېرىۋاتقان يەرلىرىنى لەشكەرلەر زورلۇق بىلەن ئىگىلىۋالغانلىقتىن خەلق بۇنىڭغا قارشى چىققان. مەن بۇنى ئاڭلاپ، لەشكەرلەر بىنەم يەرلەرنى ئاچسۇن، خەلقنىڭ تېرىۋاتقان يەرلىرىگە تەگمىسۇن، دېگەنىدىم. ئويلاپ باقسىلا، خەلقنىڭ يەرلىرىنى خان لەشكەرلىرى ئىگىلىۋالسا خانلىقىمىزنىڭ شەنىگە داغ چۈشەمدۇ، يوق؟ جانابلىرى خاتىرجەم بولسىلا، خان لەشكەرلىرى قۇمۇلنىڭ كەڭ زېمىنىدا ئۆزىگە كېرەكلىك ھالدا

بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇپ تېرىقچىلىق قىلسا بولىدۇ ھەرىدۇ. لېكىن، خەلقىنىڭ يېرىگە تەگمەسلىكى، سۇيىنى قىسىۋالماسلىقى شەرت، — مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ بۇ گەپلەرنى دانىمۇدانە قىلىپ ئېنىق سۆزلىدى. سىدىق تۇگچى راۋۇرۇس تەرجىمە قىلىپ بەردى.

لىن زېشۇي مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ سۆزلىرىدىن ھەم بۇگۇنكى زىياپەتتىن رازى بولۇپ ياندى.

لىن زېشۇي چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، نەمتۇللا تەيجى ۋاڭغا مۇنداق بىر ئىشنى مەلۇم قىلدى.

— ۋاڭ خوجام جانابلىرىغا مەلۇم بولغاي. ئىككى ئاي بۇرۇن سادىر ئاتلىق بىر كىشىنى ئىلى جياڭجۇن مەھكىمىسى قۇمۇلغا پالىغانىدى. يادىلىرىدا بولۇشى مۇمكىن. بىز ئۇ كىشىنى ھېلىقى تاراتىغا سېلىق يىغقىلى بارغاندا چىڭ ئەمەلدارىنى ئۇرۇپ ئۆلتۇرۇپ قويغان گاڭگوڭ باقى ياتقان گۇندىخانىغا پۇتىغا دۆڭگە، بوينىغا قۇۋۇق كىيدۇرۇپ سولاپ قويغانىدۇق. ئارىدىن بىرەر ئاي ئۆتە - ئۆتمەيلا ئىككىسى پۇتىدىكى دۆڭگىنى، بوينىدىكى قۇۋۇقنى چېقىپ تاشلاپ تامنى تېشىپ قېچىپ كېتىپتۇ. تەكشۈرۈپ كۆرسەك، گۇندىخانىدىن كالىنىڭ قوۋۇرغىسى ۋە بىر دانە بولقا تېپىلدى. قارىغاندا سىرتتىن ئۇلارغا گۆش، بولقا ئەكىرىپ بەرگەن گەپ. گۇندىپاينى سوراق قىلساق «بىلمىدىم» دەپ تۇرۇۋالدى. ھەرقانچە ئىز - دېرىكىنى قىلىپمۇ ئۇلارنى تاپالمىدۇق.

— سادىر نېمە قىپتىكەن، ئېسىمدە يوققۇ؟

— خوش، ۋاڭ خوجام، ئامبال - دارېنلارغا قارشى چىققان گەپ.

— ئىككىسى تازا بىرلىشىپتۇ - دە، ئۇلارنى ئەمدى ئىزدەپ نېمە قىلىلا، تاپقىلى بولمايدۇ. ئۆزىنى تۇتقۇزۇپ قويىدىغان ئادەم گۇندىخانىدىن قاچالامدۇ، بولدى، ئاۋارە بولمىسىلا.

ئون يەتتىنچى باب

نەجمىدىن باي بىلەن پەخرىدىن باينىڭ كىچىك ئوغۇللىرى ئاغىنە ئىدى. پەخرىدىن باينىڭ ئوغلى يۇسۇپ ناھايىتى ئىشچان، ئاق كۆڭۈل ئادەم بولدى. نەجمىدىن باينىڭ كىچىك ئوغلى بولسا ئاكىلىرىغا ئوخشاش ھۇرۇن، ئۆزۈمچىل ئىدى. ئۇنىڭ ئىسمى شامەت بولۇپ، بۇلار كىچىك چاغلىرىدا بىللە مال باقاتتى. چوڭ بولغاندىمۇ ئىتىزلىرى يېقىن بولغاچقا بىللە ئەمگەك قىلاتتى. ئۇلار بۇگۈن قوناق تېرىغان يەرلىرىنى سۇغىرىۋېتىپ، كەڭ ئىتىزلارنىڭ يۇقىرىقى تەرىپىدە ئۇستىگە بىرنەرسە ئارتىلغان بىر تۆگىنىڭ ئوتلاپ يۈرگىنىنى كۆرۈپ قالدى. باشتا ئۇلار تۆگىنىڭ ئىگىسى باردۇر دەپ ئويلاشقانىدى، لېكىن كەچكىچە ئىگىسى كۆرۈنمىدى. بۈگۈن ئۇلار يېرىم كېچىگىچە يەر سۇغىراتتى. ئاخىر ئۇلار تۆگىنىڭ يېنىغا بېرىپ قارىۋىدى، راستتىنلا تۆگىنىڭ ئىگىسى يوق بولۇپ چىقتى. تۆگىنىڭ ئۇستىگە ئىككى دانە ياغاچ ساندۇق ئارتىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ناھايىتىمۇ ئېغىر نەرسە باردەك قىلاتتى. ئىككى باينىڭ ئوغۇللىرى بىر ـ بىرىگە قارىشىپ بىردەم تۇرۇپ قېلىشتى. كۆڭۈللىرىدە بۇ تۆگىگە ئارتىلغان نەرسىنىڭ بايلىق ئىكەنلىكىنى جەزم قىلىپ بولۇشقانىدى. شۇڭا، نەجمىدىن باينىڭ ئوغلى شامەت پەخرىدىن باينىڭ ئوغلى يۇسۇپكە:

— ئەگەر بۇ تۆگىگە ئارتىلغىنى بايلىق بولسا تەڭ بۆلۈشىمىز، ھېچكىمگە زۇۋان سۈرمەيمىز، — دېدى.

— ھەي ئۇنداق قىلساق بولماس، خەقنىڭ ھەققىنى ئېلىش ھارام. بۇنىڭ ئىگىسىنى تېپىپ تاپشۇرۇپ بېرەيلى ياكى ئوردىغا مەلۇم قىلايلى، — دېدى يۇسۇپ.

— ياق، ئەخمەق، بۇ بىزگە خۇدانىڭ بەرگەن رىزقى، تېپىۋالغان تېپىۋالغانىنىڭ بولمادۇ.

— ئەگەر بۇ ھەقىقەتەن ئالتۇن ـ يامبۇ بولسا بۇ پۇقرانىڭ ئەمەس، بەلكى ۋاڭنىڭ بايلىقى بولىدۇ. ۋاڭنىڭ بايلىقىغا خىيانەت قىلساق بولمايدۇ. بىزنىڭ ۋاڭىمىز ئادىل، خەلققە زىيان سالمايدۇ. شۇڭا، بىزمۇ ئۇنىڭغا ئۇۋال قىلماسلىقىمىز كېرەك.

— بوپتۇ، — دېدى شامەت، — ئاۋۋال ساندۇقلارنى چۇشۇرۇپ، ئېچىپ كۆرەيلى، قاراڭغۇ چۈشۈپ قېلىۋاتىدۇ، يا بۇلارنىڭ ئىچىدىكى باشقا نەرسىمۇ كۆرۈپ بېقىپ ئاندىن بىر نېمە دەيلى.

ئۇلار ياغاچ ساندۇقلارنى چۇشۇرۇپ كۆردى. ياغاچ ساندۇقلارنىڭ ئېغىزلىرى چىڭ مىخلانغان بولۇپ، ناھايىتىمۇ ئېغىر ئىدى. ئۇلار تېزلىكتە ساندۇقلارنىڭ ئېغىزلىرىنى ئېچىپ كۆرۈشتى. راست دېگەندەك، بىر ساندۇقتا لىق يامبۇ، يەنە بىر ساندۇقتا لىق كۈمۈش پۇل قاچىلانغانىدى. ئۇلار ھاڭ ـ تاڭ بولۇپ تۇرۇپ قېلىشتى.

— بۇنى ئوردىغا تاپشۇرۇپ بېرەيلى، مۇنچىۋالا دۇنيانى بېسىقتۇرۇپ كېتەلمەيمىز، — دېدى يۇسۇپ.

— ئەخمەق، ھازىر بۇنى مۇشۇ يەرگە كۆمۈپ قويايلى، ئەتە بىر گەپ بولار، — دېدى شامەت كۆڭلىگە بىرنەرسىنى پۈكۈپ. يۇسۇپمۇ ئەتە ئەتىگەندە ئوردىغا مەلۇم قىلىشنى ئويلاپ ماقۇل بولدى.

ئۇلار يەرنى تىرەن كولاپ ئىككى ساندۇقنى ناھايىتى تەسلىكتە كۆمۈپ قويۇشتى. تۈن نىسپى بولغاندا ئۇلار قوناقلىرىنى سۇغىرىپ بولۇپ ئۆيلىرىگە قايتىشتى، ئەمما كېچىچە ئىككىسىنىڭلا ئۇيقۇسى كەلمىدى. نەجمىدىن باينىڭ ئوغلى شامەت بۇ ئىشنى ئۆزى بىلەن تام قوشنا چوڭ ئاكىسىغا ئېيتتى. ئاكىسى قىن ـ قىنىغا پاتماي خۇش بولۇپ كەتتى.

— «ئامەت كەلسە قوشلاپ كەپتۇ» دېگەن شۇ، بۇ خۇدايىمىنىڭ

ساڭا بەرگەن ئامىتى. ماڭ، هازىرلا چىقىپ كوموشلەرنى بىسىقتۇرۇۋېتەيلى، ئاۋۇ ئەخمەققە ھېچ نەرسە قويمايلى، سورۇشتۇرۇپ قالسا كۆرمىدۇقلا دېسەك تۈگىمەمدۇ؟ — دېدى ۋە ئات ھارۋىسىنى قوشۇپ لەڭگەرگە قاراپ يول ئالدى.

پەخرىدىن باينىڭ ئوغلى يۈسۈپ بۇ ئەھۋالنى ئايالىغا ئېيتتى. ئايالى:

— بۇنى ئوردىغا مەلۇم قىلايلى، — دېدى كەسكىن ھالدا.

— بۇ كېچىدە كىمنى تاپىمىز، نەگە بارىمىز.

— ئۇنداق بولسا مەھەللىمىزدىكى سۇۋۇربەگكە مەلۇم قىلايلى. ئۇ كىشى ۋاڭ بىلەن تۇغقان بولغاندىكىن، ئەتىلا ۋاڭغا مەلۇم قىلار.

— ياق، بولمايدۇ، سۇۋۇربەگنى ۋاڭ بېيجىڭدىن قايتىپ چىقىپلا ئوردىدىن قوغلاپ چىقىرىپتۇدەك. شامەتنىڭ دېيىشىگە قارىغاندا نەچچە يىل بۇرۇن سۇۋۇربەگ شامەتنىڭ چوڭ ئاكىسى ئەشرەپ بىلەن تالناچىنىغا بېرىپ پۈتۈن خەلقنى، لەشكەرلەرنى قوزغىتىپ ۋاڭغا بالا تېرىغانىكەن.

— ئەمىسە، قانداق قىلىمىز.

— ئەتە بىر گەپ بولار.

ئۇلار ئەمدىلا كۆز يۇمۇۋىدى، دەرۋازا قاتتىق قېقىلدى:

— ئىشىكنى ئاچ ! — بۇلار نەجمىدىن باينىڭ ئوغلى شامەت ۋە ئۇنىڭ ئاكىسى ئىدى.

— نېمە بولدى يېرىم كېچىدە، — يۈسۈپ ئىشىكنى ئاچتى.

— سەنزە بارلىق كوموشنى ئېلىۋاپسەن ـ دە، تەڭ بۆلۈشىمىز دېگىنىمىز قېنى، ھازىر كوموشلەرنى چىقارمىساڭ، بۈگۈن كېچە قولىمىزدا ئۆلىسەن ! — ئۇلارنىڭ قولىدا پالتا، توقماق بار ئىدى.

يۈسۈپ ۋە ئۇنىڭ ئايالى غەزەپتىن تىترەپ كەتتى.

— سەن نېمە دېمەكچى بولىسەن، ئۆزۈڭ ئېلىپ بولۇپ، ئىزىنى يوقىتىشقا شۇنداق قىلىۋاتامسەن، خۇدا ئالدىدا قەسەم

قىلىمەنكى، مەن ئالىمدىم.

— ئەمىسە كىم ئالدى؟ بىز ئاكام بىلەن چىقىپ قاراپ باقساق كۆمۈشلەر قويغان يەردە يوق تۇرىدىغۇ، بۇ قانداق گەپ ئەمىسە؟

يۈسۈپنىڭ كۆڭلىگە شامەتنىڭ ھېلىقى قىمارۋاز ئاكىسى كەلدى. شۇ چاغدا ئۇ ئىشەك مىنىپ نېرىقى چوڭ يولنى بويلاپ كېتىۋاتقانىدى. بۇنى شامەتمۇ غىل - پال كۆرۈپ قالغانىدى، ئەمما ئۇلار ئىككىسىلا «ئۇ بىزگە سەپسالمىدى» دەپ ئويلاشقانىدى.

شامەت ۋە ئۇنىڭ ئاكىسى بۇ گەپنى ئاڭلاپ شۇكلا بولۇپ قالدى. قىمارۋاز دېگەن يەتتە قات ئاسماننىڭ ئۈستىدىكى، يەتتە قات يەرنىڭ تەكتىدىكى پۇل - بايلىقنىڭ كويىدا بولىدۇ. ئۇزە، بۇ ئىككىسى نېمىنى كۆمۈۋاتىدىغاندۇ، دەپ ئويلىمىغانمىدۇ؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە سەپەر تۆگىسى مانا مەن دەپ شۇ يەردىلا ئوتلاپ يۈرسە...

راست دېگەندەك، ئۇلارنىڭ ساندۇقلارنى يەرگە كۆمۈۋاتقىنىنى قىمارۋاز ئەشرەپ كۆرۈپ قالغانىدى. ئۇ ھەتتا ئۇزۇن يول يۈرۈپ چارچاپ كەتكەن تۆگىنىڭ بىردەم ئوتلاپلا، پۇتلىرىنى سوزۇپ ئارام ئېلىشقا ياتقانلىقىنى كۆردى. «بۇ چوقۇم بىر سودىگەرنىڭ مال ئارتقان تۆگىسى، بۇ تۆگە سەپتىن ئايرىلىپ، ئادىشىپ قالغانلىقتىن بۇ يەرگە كېلىپ قاپتۇ. ئاۋۇ ئىككىسى يەرگە بىر نەرسىنى كۆمۈپ قويدى. ئۇ چوقۇم بىر بايلىق» دېگەن خىيالنى كۆڭلىدىن ئۆتكۈزگەن قىمارۋاز ئۆزىنى يوشۇرۇپ ئۇلار كەتكۈچە كۆزىتىپ تۇردى، ئاندىن ئالدىراپ كېلىپ يېڭىلا كۆمۈلگەن يۇمشاق تۇپىنى تاپتى - دە، قولى بىلەن كولاشقا كىرىشىپ كەتتى. ئۇنىڭ تىرناقلىرى قاتتىق نەرسىگە تەگكەندە «ساندۇق، ساندۇق ئىكەن» دەپ ۋارقىرىۋېتىشكە تاس قالدى.

تۈن نىسپىدىن ئۆتكەن چاغ، ئەتراپتا مۈگدەپ ياتقان تۆگىدىن باشقا ھېچ نەرسە كۆرۈنمەيتتى. «ئاللاتائالا رىزقىنى بەرسە ھەممە نەرسىنى تەل قىلىپ بېرىدىكەن» دېدى ئۇ تۆگىنى

چۈكتۇرۇۋېتىپ، ئۇ ئەمدى يامبۇ ـ كۇمۇشلەرنى تۆگىگە بۇرۇنقىدەك ئارتىپ ئۆيىگە ئېلىپ ماڭدى.

ئاردىن بىرنەچچە كۈن ئۆتۈپ كەتتى. ئەشرەپ يېنىغا يوغان بىر پىچاقنى ئېسىۋېلىپ ھۆركىرەپ يۈرەتتى. يۇسۇپ بۇ ئەھۋالدىن قورقۇپ قالدى. ئەشرەپ گويا يۇسۇپنى ئۆلتۈرۈۋېتىدىغاندەك ھەيۋە قىلاتتى.

شۇڭا، يۇسۇپ ۋە ئۇنىڭ ئايالى بۇ ئەھۋالنى ھېچكىمگە تىنىمىدى، چۈنكى ئۇلارنىڭ يۇسۇپكە تۆھمەت قىلىپ ئوردىغا تۇتۇپ بېرىشىدىن ۋە قەستلەپ ئۆلتۈرۈپ قويۇشىدىن قورقاتتى.

ئاردىن ئۇزاق ئۆتمەيلا كوچا ـ كوچىلارغا ۋاڭنىڭ پەرمانى چاپلاندى. مەھەللىمۇمەھەللە ئۇقتۇرۇش قىلىندى. بۇ ئۇقتۇرۇشتا خاننىڭ ئىلىدىكى لەشكەرلىرىگە ئەۋەتكەن تەمىنات پۇلىدىن ئىككى مىڭ سەر كۇمۇش ئارتىلغان تۆگە لەڭگەرگە كەلگەندە يوقاپ كەتكەنلىكى، كۆرگۈچىلەر ياكى تېپىپ ئالغۇچىلار بولسا ئوردىغا مەلۇم قىلىشى لازىملىقى ئېيتىلغاندى.

يۇسۇپ ئەھۋالنى ئەمدى ئېيتمىسا بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدى ـ دە، ئوردىغا قاراپ يول ئالدى.

*   *

قولى كەينىگە قىلىنىپ چەمبەرچاس باغلانغان پەخرىدىن باينىڭ ئوغلى يۇسۇپ سۇۋۇربەگ ۋە ئەشرەپنىڭ يالىشى بىلەن ئوردىغا ئەكېلىندى.

— مانا بۇ، — دېدى سۇۋۇربەگ، — خاننىڭ ئىلىدىكى لەشكەرلىرىگە چىقارغان تەمىنات پۇلىنى تېپىۋالغان، ئوردىغا مەلۇم قىلماي يېرىم كېچىدە ئۆزى ئوغرىلاپ كەتكەن ئوغرى شۇ، بۇ پەخرىدىن باينىڭ كىچىك ئوغلى يۇسۇپ.

يۇسۇپ قاتمۇقات باغلانغان ئارغامچىدىن يۇلقۇنۇپ تۇرۇپ

غەزەپ بىلەن:

— يالغان دەۋاتىدۇ، بېگىم، يالغان دەۋاتىدۇ، — دېدى. ئۇنىڭ يۇزلىرى شەلپەردەك قىزىرىپ، يوغان كۆزلىرى تېشىغا پۇلتىيىپ چىقاي دەپ قالغانىدى.

— سەن توختاپ تۇر، مەن ئاۋۋال سوۋۇربېگىمنىڭ سۆزىنى ئاڭلاي. قېنى بېگىم، ئولتۇرۇپ سۆزلىسىلە، — دەپ مىرغەزەپ سوۋۇربەگكە ئورۇندۇقنى كۆرسىتىپ، — سوۋۇربەگ كەكە ساقىلىنى تىترىتىپ سۆزلەپ كەتتى.

— مەنغۇ ئەسلىدە ئوردا ئۇچۇن كۆيۇنمىسەم بولاتتى. بېشىرنى خاپا قىلىپ قويغان گۇناھىم بار، بۇنىڭغا پۇشايمان قىلىمەن. ئەسلىدە شامەت بىلەن ئىككىسى ئىككى ساندۇق كۇمۇشنى تېپىۋېلىپ، ئەتىسى بۆلۇشۇۋېلىشنى كېلىشىپ شۇ يەرگىلا كۆمۇپ قويغانىكەن، ئەتىسى شامەتلەر چىقىپ قارىسا يوق تۇرغۇدەك، بۇنى ئۆزى ئەكەتمىسە كىم ئالىدۇ.

— شامەت دېگەن كىم؟

يۇزلىرى قوشۇقتەك، كۆزلىرى قىزىل ئەشرەپ جاۋاب بەردى:

— مېنىڭ ئۇكام.

— بۇ گەپنى ساڭا ئۇكاڭ دېگەنمۇ؟

— شۇنداق، ئىككىمىز چىقىپ قارىساق، كۇمۇشلەر يوق تۇرىدۇ. بۇنى سوۋۇربەگكە دېدىم، سوۋۇربەگ بىلەن ئىككىمىز ئۇنى تۇتۇپ كەلدۇق، — ئۇ ئاغزىدىكى ناسىنى يەرگە تۇكۇرۇپ كالپۇكلىرىنى يالاپ، — ئەمدى بىزگە قانچىلىك سۆيۇنچە بېرىدىلا، — دېدى.

مىرغەزەپ يۇسۇپتىن سورىدى:

— سوۋۇربەگ بىلەن مۇنۇنىڭ دېگەنلىرى راستمۇ؟

— يالغان، — دېدى يۇسۇپ، — مەن بۇ ئىشنى ئوردىغا مەلۇم قىلغىلى كېلىۋاتسام، بۇلار مېنى ماراپ تۇرغانىكەن، ئۇشتۇمتۇت كېلىپ قوللىرىمنى باغلاپ، بۇ يەرگە سۆرەپ كەلدى. ئەسلىدە ۋەقە مۇنداق دەپ بارلىق ۋەقەنى سۆزلەپ بەردى.

مىرغەزەپ يايىلارغا قاراپ:

— بۇنىڭ قولىنى بوشىتىۋېتىڭلار، — دېدى ھەم قوشۇپ قويدى، — ئىشنى ئېنىقلىماي تۇرۇپ باغلاپ قويۇشقا بولمايدۇ، — مىرغەزەپنىڭ قاپاقلىرى سىلىنىپ، ئۆتكۈر كۆزلىرى سۇۋۇربەگكە قادالدى.

— بەگ ئاكا، جانابلىرى قايتىپ كەتسىلە، بۇ ئىشلارنى بىز بىر تەرەپ قىلايلى، ھازىر خانلىقنىڭ يىتكەن يامبۇسى تېپىلدى، لېكىن كىمنىڭ خامىنىدا چەشلىنىپ تۇرغانلىقى بىزگە مەلۇم ئەمەس. ھازىرچە بۇنى بىر ئاللادىن باشقا ھېچكىم بىلمەيدۇ.

سۇۋۇربەگ چىقىپ كەتتى. ئىككى يايى شامەتنى ئەكېلىشكە كېتىپ، بىر دەمدىلا قايتىپ كەلدى. شامەتنىڭ پېشانىسىدىن تەر قۇيۇلۇپ تۇراتتى.

— ساندۇقتىكى كۈمۈشلەرنى نەگە يوشۇردۇڭ، — دەپ ھەيۋە بىلەن سوراق قىلدى مىرغەزەپ بېشىنى سىلىپ تۇرغان شامەتكە قاراپ.

شامەت ئەقىل - ھوشىنى يوقىتىپ دۇدۇقلاپ كەتتى:

— كۆمگەن يەردىن يۇسۇپ ئەكېتىپتۇ. بولمىسا بىز ئەتە ئوردىغا مەلۇم قىلايلى دېيىشكەن.

— قاغا قاغىنىڭ كۆزىنى چوقىمىدۇ، مىرغەزەپ بېگىم، بۇ ئىككى ساندۇق كۈمۈش مۇشۇ بىر جەمەت كىشىلەرنىڭ بوسۇغىسىنى ئېگىزلىتىپلا قالماي، سۇۋۇربەگنىڭمۇ ئۆلىنى چىقىرىپ بېرەتتى. بولمىسا ئۇ بېگىمنىڭ بۇلار بىلەن نېمە كارى.

— ماۋۇ بىزنىڭ جەمەتىمىزنى ھاقارەت قىلىۋاتىدۇ، ھۇ ئوغرى، ھېلى ئۆلتۈرۈۋەتمىسەم سېنى، — دېدى ئەشرەپ كالپۇكىغا ناس تاشلاپ، ئۇ ھەدەپ يۇسۇپكە ئېسىلماقچى بولاتتى، يايىلار تۇتۇۋالمىغان بولسا يۇسۇپنى ئۇرۇپ، چەيلىۋېتىشى مۇمكىن ئىدى. خۇددى «مال ئىگىسىدىن ئوغرى كۈچلۈك» دېگەندەك ئۇلار بۇ ئىشقا جان - جەھلى بىلەن قارشى چىقاتتى. گەرچە مىرغەزەپ يۇسۇپنىڭ دېگەنلىرىگە قايىل بولسىمۇ،

«دەۋاگەر مۇتتەھەم بولسا قازى ياۋاش بولۇر» دېگەندەك بىر ئىش بولۇۋاتاتتى. مىرغەزەپ ئاخىر ئۇلارنى سولاپ قويۇشقا بۇيرۇدى ـ دە، بۇ ئىشنى ۋاڭغا مەلۇم قىلغىلى ماڭدى.

مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ بولغان ئىشلارنى بىر ـ بىرلەپ ئاڭلاپ ئەرۋاھى ئۆرلىدى:

— سۇۋۇربەگ نېمە ئۈچۈن ئەشرەپ بىلەن بىرلىشىپ يۇسۇپنى تۇتۇپ كېلىدۇ. بۇ يەردە بىر چېتىشلىق بارمۇ، يوق؟

— ئاڭلىساق، تالناچىندىكى ھېلىقى بولمىغۇر ئىشتا (لىن زېشۇيگە كىشىلەرنىڭ ئەرز تۇتۇشىنى دېمەكچى) ماۋۇ قىمارۋاز ئەشرەپمۇ بارمىش. ئۇ شۇ چاغدا سۇۋۇربەگ بىلەن بىرلىشىپ خەقنى قۇتراتقان گەپ.

— شۇنداقمۇ؟ بۇ ئىشنى ياخشىراق تەھقىقلەپ كۆرەيلى.

— سىز مېنى ماۋۇ «ئوغرى» دېيىلىۋاتقان ئىككى جەمەت كىشىلەرنىڭ ئەھۋالىدىن، بالا ـ چاقىلىرىنىڭ ئەھۋالىدىن ئازراق خەۋەردار قىلىڭ.

— ئۆتكەندە جانابلىرىغا شاسېلىمبەگ بۇ ئىككى جەمەت كىشىلەرنى ئوبدان تونۇشتۇرۇپتۇ، خوجام.

— ھە، شۇنداق، — دېدى ۋاڭ دەرھال يادىغا ئېلىپ. ۋاڭ ياخشى ـ يامان ئىشلارنى تەھقىقلىمەكچى بولسا ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ جەددى ـ جەمەتىنى، نېمە ئىشلارنى قىلىدىغانلىقىنى سورايتتى. ئۇنىڭ كۆڭلىدە ئاتا ـ ئانىسى ياخشى بولسا، بالا ـ چاقىسىمۇ ياخشى بولىدۇ، دەيدىغان بىر ئۇقۇم مەۋجۇت ئىدى. شۇڭا، بوگۈن يەنە بۇنى سورۇشتۇردى. مىرغەزەپ بۇ يەردە ئاساسلىقى ئەشرەپنى، ئۇنىڭ قىلغان ـ ئەتكەنلىرىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتتى. ۋاڭ بېشىنى لىڭشىتىپ مۇنداق دېدى:

— ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇ پۇلنى ئالغانلار نەجمىدىن باينىڭ بالىلىرى، لېكىن ئۇلار ئىقرار قىلمىغۇچە، ئۇلارنى ئەيىبلىگىلى بولمايدۇ. بۇلارنى قازىئاخۇنۇم بىلەن بىرلىكتە سوراق قىلىڭ، قازىئاخۇنۇم بىر كارامىتىنى كۆرسىتىپ باقسۇن.

— خوش، ۋاڭ خوجام، — دېدى مىرغەزەپ ئورنىدىن قوزغىلىپ.

— ئەگەر ئوغرى ئېنىقلانسا، ئوغرىنى يامۇلغا تاپشۇرۇپ بېرىڭ، — دېدى ۋاڭ.

— خوپ، ۋاڭ خوجام، — مىرغەزەپ چىقىپ كەتتى.

مىرغەزەپ تەختىلىك سارايدىن چىقىپ ئۇدۇل قازىخانىغا باردى.

قازىئاخۇنۇم دانىشمەن كىشى بولغاچقا، يېشىلمىگەن، ھەل بولمىغان نۇرغۇن مەسىلىلەر ئۇنىڭ ئالدىغا كىرسىلا ھەل بولاتتى. ئۇ مىرغەزەپنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، كۆڭلىدە ئوغرىنى ئىقرار قىلدۇرۇشنىڭ ياخشى بىر چارىسىنى ئويلاپ چىقتى ـ دە، ئۇلارنى ئالدىغا كەلتۈرۈشنى ئېيتتى. جاۋابكارلار دەرھال كەلتۈرۈلدى.

قازىئاخۇنۇم سۇرلۇك قىياپەتتە ئۇلارغا نەزەر كۆزىنى تىكىپ:

— ئۇلۇغ ئاللا بەندىلىرىنى ياخشى ئىش قىلىشقا بۇيرۇيدۇ. ئوغرىلىق قىلىش مۆمىن، كامىل بەندىلەرنىڭ ئىشى ئەمەس. ئىشىنىمەنكى ھەممىڭلار ئوغرى ئەمەس، لېكىن ئاللاتائالا ئوغرىلارنىڭ كىملىكىنى بىلىپ تۇرىدۇ. ئۇلارنى پاش قىلىپ باشقىلارغا ئىبرەت قىلىشنى ياخشى كۆرىدۇ. كىتابتا ئوغرىلارنى تېپىش ھەققىدە شۇنداق بىر ھېكمەت بار، — دېدى قازىئاخۇنۇم ئالدىدىكى يوغان چەم تاشلىق كىتابنىڭ ۋاراقلىرىنى ئۇ ياقتىن ـ بۇ ياققا ئېچىپ تۇرۇپ، — مانا كىتابتا مۇنداق دەپتۇ: «ئوغرى ئۆز قىلمىشىنى ئىقرار قىلمىسا، ئۇنىڭغا ئىككى تال تەپمۇتەڭ كېسىلگەن ياغاچ بەر، قوينىغا تىقسۇن، ئاندىن ئاللانىڭ ئىجابىتىنى كۈت، ئەگەر ئىككى تال ياغاچتىن بىرى ئۈزىراپ قالسا ئۇ ئوغرى ئەمەس. ئەگەر ئىككى تال ياغاچ ئوخشاشلا تۇرسا ئوغرىنىڭ ئۆزى شۇ، بۇمۇ ئاللانىڭ ئىرادىسى بىلەن ئايرىلۇر.» ئەمدىكى چارە شۇنداق. سىلەر ئۈچۈڭلارلا ئوغرى دەپ ئەيىبلەندىڭلار، لېكىن سىلەر بۇنىڭغا ئىقرار ئەمەس. بۇنى ئەمدى

بىز ئاللا بۇيرۇغان چارىگە سىلىپ كۆرەيلى، مانا مەن سىلەرنىڭ ھەربىرىڭلارغا ئىككى تالدىن ياغاچ بېرىمەن. ھەممىسى ئوخشاش كېسىلگەن. سىلەر بۇنى قوينۇڭلارغا تىقىپ سىرتتا تۇرۇپ تۇرىسىلەر. مەن بولسام ئاللاتائالادىن ئوغرىنى ئايرىپ بېرىشنى تىلەپ ئايەت ئوقۇيمەن. ئاندىن كېيىن بىر - بىرلەپ كىرىپ، قوينۇڭلاردىكى ياغاچلارنى ماڭا بېرىسىلەر.

ئۇچەيلەن بۇ گەپلەرنى دىققەت بىلەن ئاڭلىدى. قازىئاخۇنۇم دېگىنىدەك قىلدى. ئۇلار ياغاچلارنى قوينىلىرىغا سېلىپ سىرتقا چىقىشتى. بىرئازدىن كېيىن يۇسۇپ دەپ چاقىردى. ئۇ قوينىدىكى ئىككى تال ياغاچنى ئېلىپ قازىغا بەردى، قازى ئۇنى يۇسۇپنىڭ ئىسمى يېزىلغان سامان قەغەزنىڭ ئۇستىگە قويدى. ئىككىنچى قېتىم شامەت دەپ چاقىردى، شامەتمۇ قوينىدىن ياغاچنى ئېلىپ بەردى، ئۇنىمۇ شامەتنىڭ ئىسمى يېزىلغان سامان قەغەزنىڭ ئۇستىگە قويدى. ئۇچىنچى قېتىم ئەشرەپ دەپ چاقىردى، ئۇمۇ ئىككى تال ياغاچنى بەردى، ئۇنىمۇ ئەشرەپنىڭ ئىسمى يېزىلغان قەغەزنىڭ ئۇستىگە قويدى. ئاندىن قازى ھەممە ياغاچنى تۈزەپ، توغرىلىدى ۋە ئۇلارنى يېقىن كېلىپ ياغاچلارنى كۆرۈڭلار، دېدى. كۆرۈپلا ئەشرەپنىڭ گۆلقەقەلىرى ئېچىلىپ كەتتى. چۈنكى ئۇنىڭ ياغاچلىرىنىڭ بىرى قىسقا، بىرى ئۇزۇن تۇراتتى. يۇسۇپ بىلەن شامەتنىڭ چىرايىدىن قان قاچتى. ئۇلار ئاخۇنۇمنىڭ بۇ ئىشىغا نارازىلىق بىلدۈرەي دەپ تۇرۇشىغا قازى جىددىي ھالدا سۆز ئالدى:

— خوش، ئەمدى قاراڭلار، مەن سىلەرگە سىياسەت يۈرگۈزدۈم. بىز بىر ھاكىمىيەتنى ئىدارە قىلىش ئۈچۈن مەيلى ياخشىلىق ئۈچۈن بولسۇن، مەيلى يامانلىق ئۈچۈن بولسۇن، سىياسەت يۈرگۈزىمىز. سىياسەت دېگەن بىر نەيرەڭدۇر. مانا مەن بۇ نەيرەڭ بىلەن ئوغرىنى تاپتىم، — قازى شاققىدە مىرغەزەپكە قاراپ دېدى، — قېنى مىرغەزەپ بېگىم، ئەشرەپنى باغلاپ سوراق قىلىسىلا، ئۆيىنى تىنتىپ، مال - دۇنيانى تاپقۇزسىلا.

بۇ ئىشقا قاراپ ئولتۇرغان مىرغەزەپ باشتا ھەيران قالدى، كېيىن چۈشىنىپ دەرھال يايلىرىغا بۇيرۇق قىلدى.

ئەشرەپ باغلاندى. ئەشرەپنىڭ ناس چەككەن لەۋلىرى كۆكىرىپ، قىزىل كۆزلىرى تېخىمۇ قىزاردى.

قازى كۈلۈپ كەتتى:

— ئوغرىنىڭ يۈرىكى پوك - پوك دېگەن شۇ. ئۇنىڭ يۈرىكى پوك - پوك بولمىسا ياغاچنىڭ بىرىنى قىسقارتىۋېتەمدۇ؟

ئەشرەپ راست شۇنداق قىلغانىدى.

يايىلار ئۇنى ئۇدۇل خان يامۇلىغا ئاچىقىپ بەردى. خان يامۇلىدىكىلەر ئەشرەپنى ئىقرار قىلغۇچە جازالىدى. ئۇ ئاخىر يامبۇ - كۇمۇشلەرنى سۈۋۈربەگنىڭ ئۆيىگە يوشۇرۇپ قويغانلىقىنى، ھېلىقى تۆگىنىڭمۇ شۇ يەردە ئىكەنلىكىنى ئىقرار قىلدى.

* *

ئارىدىن بىرنەچچە يىل ئۆتۈپ كەتتى. ئىلىدىن خالزاتبەگنىڭ ئاغرىپ قالغانلىق خەۋىرى كەلدى. چىڭۋاڭ ۋە مېھرىبانۇ پۈجۈڭ ئادەم ئەۋەتىپ يوقلىتايلى دەپ تۇرۇۋېدى، خالزاتبەگنىڭ ۋاپات بولغانلىق خەۋىرى يېتىپ كەلدى. بۇنى ئاڭلاپ مېھرىبانۇ پۈجۈڭ بىلەن چىڭۋاڭنىڭ كۆڭلى يېرىم بولدى. مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ يۇنۇس قازىئاخۇنۇم باشچىلىقىدا بىر قىسىم ئاخۇن، موللا ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلارنى ئىلىغا ئەۋەتىپ، خالزاتبەگنىڭ بالا - چاقىلىرىدىن كۆڭۈل سورىدى ۋە قومۇل ۋاڭىنىڭ نامىدا ئىلىدا چوڭ نەزىر ئۆتكۈزدى.

خالزاتبەگ كېسەل ياتقاندا مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭغا خەت يېزىپ، ئۆزىنىڭ بەگلىك ھاياتىدا قىزىققانلىق قىلىپ بىر قىسىم كىشىلەرنى رەنجىتىپ قويغانلىقىنى، مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ بىلەن بېيجىڭغا بېرىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بۇ

ئىشلىرىغا پۇشايمان قىلغانلىقىنى يېزىپ، ئاخىردا «ئادەملەر ھەرقانچە ئۇلۇغ سۆيەت بولسىمۇ جانابلىرىغا يەتمەس دەپ ئويلايمەن» دېيىش بىلەن مۇھەممەت بېشىر چىڭگۇاڭغا چىن ھۆرمىتىنى ۋە دوستلۇقىنى ئىپادىلىگەنىدى. ئەڭ ئاخىرىدا، ساقىيىپ قالسا قولۇلغا بارىدىغانلىقىنى ئەسكەرتىپ قويغانىدى. ئەپسۇس، ئۇ قومۇلغا قايتا كېلەلمىدى. خالزاتبەگ كېيىنلى ئېغىرلىشىپ قالغان كۈنلەردە «ئەگەر مەن ئۆلۈپ قالسام، جەسىتىمنى چوروق ھېكىمنىڭ قەبرىسىنىڭ قىرىق چامدام ئاياغ تەرىپىگە قويۇڭلار» دەپ ۋەسىيەت قالدۇرغانىدى. شۇ ۋەسىيەت بويىچە خالزاتبەگنىڭ جەسىتى خەلپەم بۇزرۇكۇارغا — گادا مۇھەممەت خەلپەم ۋە چوروق ھېكىملەرنىڭ قەبرىسىدىن قىرىق چامدام تۆۋەنگە قويۇلدى.

ئون سەككىزىنچى باب

شۇ كۈنلەردە خان ئامبىلى ۋە ئايماق بەگلىرى بىر ـ بىرىگە يول قويماي زىددىيەتلەشسە، يەنە بىر تەرەپتىن چىرىكلىشىشكە باشلىدى. ئۇلار يۇرتىنى قاپتەك قىلىپ هۆكۈمەتنىڭ پۇلىغا هەم باجدىن كىرگەن كىرىمگە، هەتتا خەلقتىن يىغقان سېلىققا خىيانەت قىلىشقا باشلىدى. ئۇلار كۆرۈنۈشتە بىر ـ بىرىگە ھېجىيىپ تۇرۇپ «سېنىڭ راست» دېيىشىمۇ، ئىچكى جەھەتتىن بىر ـ بىرىنىڭ ئۇلىنى كولايتتى، بىرىدىن بىرى جىقراق نەپكە ئېرىششكە ئۇرۇناتتى. كىچىكى چوڭىغا پارا بېرىپ، ئۆزىمۇ ئۇنىڭدىن كۆپرەكنى ئالسا، چوڭى چوڭىغا پارا بېرىپ، ئۆزىمۇ نەچچە ھەسسە ئارتۇق نەپ ئالاتتى.

ئەگەر يۇقىرىدىن كەلگەن بىرەرىنى كۈتۈۋېلىشقا توغرا كەلسە، ئۇنىڭغىمۇ ئاستىرتىن پارا بېرەتتى، ئۇ بولسا ئۆز مەرتىۋىسىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنىمۇ قۇرۇق قالدۇرماي كۆڭلىنى ئالاتتى. ئەگەر كۈتۈۋېلىنىدىغانلار ئۇلارنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقان ياكى يېقىنلىرى بولۇپ قالسا، ھېساباتتىن نەچچە ھەسسە ئاشۇرۇپ كۈتۈۋالاتتى ھەم سوۋغا ـ سالام بىلەن ئۇلارنىڭ چۆنتىكىنى تولدۇراتتى. ئۇلار ئاچ بۆرىلەردەك ھەممىنى بۇلاپ ـ تالايتتى. ئۇلار چوڭ نەپكە كەلگەندە تۈلكە بولۇپ قۇيرۇقنى شىپپاڭلاتسا، ئىش ئۆزلىرىگە ئوڭۇشسىز بولغاندا بىر ـ بىرىگە يىلپىزدەك خىرىس قىلاتتى، ھەتتا يىلان ـ چايان بولۇپ بىر ـ بىرىنى چاقاتتى.

مانا مۇشۇنداق خۇپىيانە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان بىر بۇلاڭچىلىق ئاخىر پاش بولۇپ قالدى. لەشكەرلەرنىڭ ئۈچ ئايلىق

تەمىنات پۇلى تارقىتىلماي باشقىلارنىڭ چۈنتىكىگە چۈشۈپ كەتكەنلىكتىن، لەشكەرلەر خانغا ئەرز سۇندى، بۇنى ئاڭلىغان خان چۆچۈپ كەتتى ـ دە، دەرھال تەكشۈرۈشكە ئادەم ئەۋەتتى. لېكىن، تەكشۈرۈشكە چىققان ئەمەلدارنىڭ يانچۇقىنى ئالتۇن ـ كۈمۈشكە تولدۇرۇپ، ئۇلارنىڭمۇ ئاغزىنى تۇۋاقلاپ «بۇ يەردە مەسىلە يوق ئىكەن» دېگۈزدى، لېكىن ئىش بۇنىڭ بىلەن تۈگىمىدى، كېيىن خانغا يەنە ئەرز باردى. خان بۇ قېتىم غەربىي يۇرتتىكى ئامبال ـ دارىينلارنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشنى تاپىلاپ، ئۇرۇمچىنىڭ باشبۇغىغا يارلىق چۈشۈردى. ئۇرۇمچىنىڭ باشبۇغى ھەرقايسى جايلارغا ئادەم ئەۋەتىپ، بارلىق ئايماق، ناھىيىلەردە تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشتە يۇقىرىقى مەسىلىلەردىن باشقا، ئۇرۇمچىنىڭ ئۆزىدىلا، يەنى ئۇرۇمچى تەۋەسىدىكى ئايماق، ناھىيىلەرنىڭ ئامباللىرى لەشكەرلەرنىڭ ئاشلىقىنى تۆۋەن باھادا سېتىۋېلىپ، يۇقىرىغا نەچچە ھەسسە يۇقىرى باھادا يوللايدىغانلىقى پاش قىلىنغان. بۇ ئىش ھەممىلا جايدا يامراپ كەتكەن، شۇ كۈنلەردە ئامباللار، ئايماق بەگلىرى، ھەتتا قورۇقچى بەگلەرنىڭمۇ چۆنتىكى نەچچە مىڭ سەر ئالتۇن ـ يامبۇغا تولۇپ كەتكەنلىكى ئېنىقلانغان. بۇنىڭدا ھەممىدىن ئېغىر بولغىنى قۇمۇلنىڭ ئامبىلى، ئايماق بەگلىرى ۋە باشقىلار ئىكەن. بۇ ئەھۋال تەكشۈرۈلۈپ بولۇپ، خانغا مەلۇم قىلىنىدىغان ۋاقىتتا تەكشۈرگۈچىلەرنى نۇرغۇن ئالتۇن ـ يامبۇغا كۆمۈپ ئاغزىنى تۇۋاقلىماقچى بولغان. لېكىن، تەكشۈرگۈچىلەر خاننىڭ غەزىپىدىن قورقۇپ، بۇ خىل ئەھۋالنىمۇ خانغا مەلۇم قىلغان. خان بۇ ئەھۋالغا نىسبەتەن دەرغەزەپ بولۇپ نۇرغۇن ئامبال، ئايماقبېگىگە جازا ئېلان قىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئېغىرلىرىغا ئۆلۈم جازاسى، قالغانلىرىغا قاماق، سۈرگۈن، ئىشتىن قوغلاش قاتارلىق جازالار بېرىلگەن ۋە ھەممىنىڭ مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلغانىدى.

ئەپسۇس، ئارىدىن نەچچە يىل ئۆتمەيلا ئامبال ـ دارىينلار

ئۇچۇن يول تېپىشنىڭ بۇ ئاسان ئۇسۇلى يەنە يامراشقا باشلىدى. ئەنە شۇ بىر قېتىملىق تەكشۈرۈپ جازالاشتىن كېيىن قۇمۇلغىمۇ يېڭىدىن ئامبال بېگى، ئايماقبېگى تەيىنلەنگەندى. لېكىن، بۇلارمۇ نەپ ئالدىدا ئۆزلىرىنى بېسىۋالالمىدى. كۆز ئالدىدىكى تەييار لوق گۆش ئۇلارنىڭ نەپسىنى تاقىلدىتىپ، كۆزلىرىنى قىزارتتى. مانا شۇ كۈنلەردە ئامبال بېگى بىلەن ئايماقبېگى زادىلا بىر - بىرى بىلەن چىقىشالمىدى. ئۇلار بىر - بىرىگە تۇيدۇرماي باج يۇلىغا، لەشكەرلەرنىڭ تەمىنات پۇلىغا خىيانەت قىلىپ قوينىنى تولدۇردى. بۇلار كۆرۈنۈشتە بىر - بىرىگە ھىجىيىپ سالام بېرىشەتتى، ئەمەلىيەتتە بولسا بىر - بىرىنى پاش قىلىپ قويۇشىدىن قورقاتتى. يەنە ئۇلار «ئەگەر سەن مېنى پاش قىلساڭ، مەن سېنىڭدىن ئېشىپ چۈشىمەن» دەپ ئويلايتتى. شۇڭا، ئۇلار خىيانەت قىلىشقا، پارا ئېلىشقا كەلگەندە بىر - بىرىنى كۆرمەس، بىلمەس بولۇۋالاتتى. ئەمما، ئىككىسىنىڭلا كۆندىلىك خاتىرىسىگە بىر - بىرىنىڭ ئىشلىرى يېزىلىپ تۇراتتى.

خان ئامبىلى ھاكاۋۇر، ساختا، قىلدەك پايدا ئۈچۈن سارغىيىپ، قۇرت يەپ كەتكەن ھەڭگاڭ چىشلىرىنى كۆرسىتىدىغان، قىلدەك زىيان ئۈچۈن يۇمۇق كۆزلىرىنى قىزارتىدىغان، قول ئاستىدىكىلەرنى ھايۋاندەك كۆرۈپ ھۆركىرەيدىغان بىر مەخلۇق بولغاچقا، قول ئاستىدىكى خىزمەتچىلەر ئۇنىڭ ئۈستىدىن ئۇرۇمچى باشبۇغىغا ئەرز قىلدى. ئەرزدە يېرىم يىلدىن بېرى لەشكەرلەرنىڭ مائاشى بېرىلمەي، ئۇلارنىڭ كەيپىياتى يامانلىشىپ قالغانلىقى يېزىلغانىدى. ئۈرۈمچى باشبۇغى بۇنى كۆرۈپ ئۆزى ئادەم تەشكىللەپ تەكشۈرگىلى كەلدى. ئەھۋالنى بىلىپ قالغان قۇمۇلدىكى خان ئامبىلى «چوقۇم ئايماقبېگى مېنى چېقىپتۇ» دەپ قاراپ، ئۇنىڭغا قانداق تاقابىل تۇرۇشنىڭ ئامال - چارىلىرىنى ئويلىدى، ئەمما ئويلىغانسېرى بېشى گاڭگىراپ،

نېمە قىلىشىنى بىلمىدى. ئۇ ئۆزىدىن بۇرۇنقىلارغا خانلىقتىن كۆرۈلگەن جازا، ھۆكۈملەرنى ئويلىغىنىدا بەئەينى ساراڭلا بولۇپ قالاتتى. ئۇ يەنە ئۆزىنىڭ مەرتىۋىسىنىڭ چۇشۇپ كېتىشىنى، مال ـ دۇنياسىنىڭ قولدىن كېتىپ قېلىشىنى ئەسلا خالىمايتتى. ئۇ مەرتىۋىسىنىڭ ئۆرلىشى ئۈچۈن نېمە كويلارغا چۈشمىگەن، نېمە پەسكەشلىكلەرنى قىلمىغان ـ ھە. ئۇ مال ـ دۇنيا يىغقۇچە ھەممىنى ئۇنتۇپ، ئۆز كۆمىچىگە چوغ تارتقانىدى. مانا ئەمدى بۇ چوغ ئۇنى كۆيدۈرۈش ئالدىدا تۇرۇپتۇ. قانداق قىلىش كېرەك؟ ئويلا ـ ئويلا ئاخىر ئۇ نۇرغۇن سوۋغا ـ سالاملارنى كۆتۈرۈپ ئايماقبېگىنىڭ ئۆيىگە باردى. ئۇ ئىشىكتىن كىرىپلا ئەكەلگەن نەرسىلىرىنى بىر ياندا قويدى ـ دە، يەردە تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ ئايماق بېگىگە باش ئۇرۇشقا باشلىدى:

— قېرىندىشىم، خاتا قىپتىمەن، ئەمدى سەنمۇ ئامان قالمايمىز، خاتا قىلغان يەرلىرىم بولسا ئاۋۋال مېنى كەچۇر، — دەپ يىغلاپ، يالۋۇرۇشقا باشلىدى.

ئايماقبېگى بولسا، ئۇرۇمچىدىن باشبۇغ مېنى تەكشۈرگىلى كەلدىمىكىن، دەپ ئەنسىرەپ يۈرەتتى. ئەمدى بۇ سايىسىدىن ئىتمۇ قورقىدىغان ئامبال ئۇنىڭ ئالدىدا باش ئۇرۇپ ئولتۇرۇپتۇ. بۇ ئەھۋال ئايماقبېگىنىڭ يۈرىكىنى توختىتىپ قويدى. شۇڭا، ئالدىراپ كېلىپ ئامبالنىڭ ئىككى قولىدىن تۇتۇپ ئورنىدىن تۇرغۇزدى.

— ھەي ئاكا، ئىككىمىز ئوخشاشلا بۆرە، بۆرە بۆرىنى يېمەيدۇ. يىراقتىكى بۆرە ھۇۋلىسا، ئۆيدىكى بۆرىنىڭ ئۇچىيى تارتىشىدۇ، دەيدىغان گەپ بار. مەن مۇنداق بولمىغۇر ئىشلارنى قىلمايمەن. مەن سىزنىڭ ئۈستىڭىزدىن ئەرز قىلغىلى ساراڭ بوپتىمەنمۇ، مېنىڭ نىيىتىم — سىڭگەن ئاشنى يېيىش. بۈگۈن سىزنىڭ ئالدىڭىزدا ئۆزۈمنى يوشۇرۇپ ئولتۇرمىدىم. نېمە ئۈچۈن؟ ئىككىمىزنىڭ ئىشى بىر ـ بىرىمىزگە ئايان. ئۆزئارا پاش قىلمىساقلا ھېچكىم بىرنەرسە دېيەلمەيدۇ. ئىچكىرىنىڭ

ئەھۋالى بۇ يەرنىڭ ئەھۋالىغا ئوخشىمايدۇ. بۇ يەردە قاقتى - سوقتى قىلىپ چۆنتەكنى ئاز - تولا تولدۇرغىلى بولىدۇ. بىز بۇ يەرگە باقىي ئەمەس، بەربىر كېتىمىز، ئۇنىڭدىن كۆرە بىر - بىرىمىزگە كۆزىمىزنى قىسىپلا قويساق بولمامدۇ؟ قاچان قاغا قاغىنىڭ كۆزىنى چوقۇغان - ھە؟

ئامبالنىڭ يۇمۇق كۆزلىرى كۈلكە بىلەن كېرىلدى.

— سىز مېنىڭ ئۈستۈمدىن ئەرز قىلمىدىڭىزما، راستىنى ئېيتىڭ.

— زادى ئەرز قىلمىدىم. ئەمما، قول ئاستىڭىزدىكىلەرنىڭ سۆز - چۆچەكلىرىنى ئاڭلىدىم.

— ئەمىسە بۇنى قول ئاستىمدىكىلەر قىپتۇ. قاراپ تۇرۇڭ، ئۇلار ياخشى كۈنگە قالمايدۇ.

ئايماقبېگى ئامبالغا چاي قۇيۇپ:

— خاتىرجەم بولۇڭ، — دېدى.

— ياق، خاتىرجەم بولالمايمەن. خىيانەت يۈرەكنىڭ ئېككى دېگەن گەپ راست ئوخشايدۇ. ئىككى كۈندىن بېرى سول تەرىپىم ئاغرىپ، مەيدەمنى بىرى بېسىۋالغاندەك نەپەسىم قىسىلىپ قالدى. سىزگە دەي، پەقەت سىزلا مېنى بۇ ئېغىر ئەھۋالدىن قۇتقۇزالايسىز.

— قېنى دەڭا، قانداق قىلسام سىزنى قۇتقۇزالايمەن؟

— ئەگەر ئۇلار تەكشۈرۈپ ماڭا بىرەر قارا چاپلىماقچى بولسا، سىز ئوتتۇرىغا چىقىپ مېنى ئاقلايسىز، ئاندىن مەن قۇتۇلۇپ قالىمەن. مەن قۇتۇلۇپ قالغاندىن كېيىن سىزگە ناھايىتى چوڭ پايدا بار.

— ھە، قېنى قانچىلىك پايدا بېرىسىز؟

— خانلىقتىن ئىلىدا تۇرۇشلۇق لەشكەرلەرگە ئەۋەتكەن تەمىنات پۇلى قولۇمغا چۈشتى. بۇ ئىشنى بىلىدىغان ئەشرەپنى ئون يىللىق زىندانغا تاشلىدۇق. ھېلىقى سۇۋۇر دېگەن قومۇلدىن قېچىپ كەتتى. مانا بۇ بايلىقنىڭ بىر ساندۇقىنى ئىلىغا ئەۋەتىپ

بىرىمىز. بىر ساندۇقنى ئىككىمىز بۆلۈشۈۋالىمىز، قانداق؟ بۇ ئىش ئاشكارىلانغۇچە خانىنىڭمۇ ـ ۋاڭنىڭمۇ قويمۇچىنى قۇم باسىدۇ.

ئايماقبېگى خۇشال بولۇپ كەتتى.

— خاتىرجەم بولۇڭ، مەن چوقۇم سىزنى ئاقلايمەن.

ئۇلار شۇنداق كېلىشىپ خوشلاشتى.

ئۇرۇمچىدىن كەلگەن باشبۇغ ئاستىرتىن نۇرغۇن تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ئاخىر ئامبال بېگىنىڭ نۇرغۇن خىيانەتلىرى، يېگەن پارىلىرى ئاشكارىلاندى. لېكىن، بۇنى ئىسپاتلاشقا ئايماقبېگىنىڭ ئىمزاسى كېرەك ئىدى. ئايماقبېگى ۋەدىسىنى ئەمەلدە كۆرسىتىپ ئامبالنى ئاقلىدى. نۇرغۇن ئىسپات، داۋىلارنى كۆرسىتىپ، تەكشۈرگۈچىلەرنى ئىككىلەندۈرۈپ قويدى.

ئاخىر تەكشۈرگۈچىلەر ئامبال بېگىنى ئايرىم سوراق قىلغاندى، ئۇ ئۆزى ئۇستىدىكى بارلىق خىيانەتنى ئايماقبېگىگە ئارتىپ قويدى، ھەتتا خانىنىڭ ئىلىغا ئەۋەتكەن ئىككى ساندۇق پۇلىنىڭ بىر ساندۇقىنى ئىككىمىز بۆلۈشۇۋالايلى، بۇ ئىشنى بىلىدىغانلارنىڭ بىرى زىنداندا، يەنە بىرى قېچىپ كەتتى، بۇ ئىش ئېنىقلانغۇچە خانىنىڭ قويمۇچىنى قۇم باسىدۇ دېدى، دەپ تەكشۈرگۈچىلەرنىڭ ئەرۋاھىنى ئۇچۇردى. باشبۇغ «بۇ مەلئۇن قورقماستىن خانلىقىمىزنى قارغاپتۇ» دەپ راسا ئاچچىقى كەلدى، ئامبال بېگى يەنە:

— ئۇ ئۆزىنىڭ پاش بولۇپ قېلىشىدىن قورقۇپ مېنى ئاقلىغان قىياپەتكە كىرىۋالدى، — دېدى ھىجىيىپ تۇرۇپ، — دېمىسىمۇ مەن بىر پاك ئەمەلدارمەن. ماڭا تىل تەگكۈزۈشكە ھېچكىمنىڭ ھەققى يوق. مېنى ھۆكۈمەتنىڭ تەمىناتىغا خىيانەت قىلدى، دېيىلىپتۇ. ئەپسۇسكى، بارلىق كىرىم ـ چىقىم ئايماقبېگىنىڭ ھېساباتىدىن ئۆتىدۇ. ھېسابات ئۇنىڭ قولىدا تۇرسا، قانداق قىلىپ ئۇنىڭ قولىدىكى پۇلغا مەن خىيانەت

قىلىدىكەنمەن. لەشكەرلەرنىڭ مائاشى بېرىلمىسە، مېنى بەرمىدىمىكىن، دەپ قارىغان گەپ، ــ دەپ ئۆزىنى ئاقلىدى.

ئايماقبېگى ئامبال بېگىنىڭ ئۆزىگە تۆھمەت قىلىۋاتقانلىقىنى بىلىپ، قۇيقا چېچى ئۆرە بولۇپ قايناپلا كەتتى. ئۇ تەكشۈرگۈچىلەر كەلگەندە ئامبالنىڭ تىل بىرىكتۈرگىلى كەلگەنلىكىنى، ئەكەلگەن سوۋغا ـ سالاملىرىنى، ئاندىن كۆندىلىك ھېسابات ۋە خاتىرىلىرىنى تەكشۈرگۈچىلەرگە كۆرسەتتى.

ئامبال بېگى بۇنى ئاڭلاپ، ئېغىزىغا كەلگىنىچە گەپ سېتىپ، ئۇنىڭ ئۇستىدىن يازغان كۆندىلىك خاتىرىسىنى، ئۇنىڭ قانچىلىك چىقىم قىلىپ، قانچىلىك يەپ كەتكەنلىكىنى ئېيتتى.

ئاخىر بۇ ئىشلار تەكشۈرگۈچىلەرنى قايمۇقتۇرۇپ قويدى. تەكشۈرگۈچىلەر بىردەك شۇنداق دېيىشتى: «بۇ دېلو بەك مۇرەككەپ ئىكەن، بۇنى خانغا يوللايلى، خانلىقتىن ئادەم چىقىپ تەكشۈرۈپ كۆرسۇن.»

*   *

مانا شۇ كۈنلەردە، بازاردا خۇيزۇلار بىلەن خەنزۇلار ئوتتۇرىسىدا ماجىرا تۇغۇلدى. ماجىرانىڭ جەريانى مۇنداق بولدى:

بۇ كۈنلەردە ھاۋا بەك ئىسسىپ كەتكەنىدى. بازاردىكى گۆش سېتىش رەستىلىرىدە گۆشكە قونغان ھەرە ۋە چىۋىنلەرنىڭ دەستىدىن قاسساپلار بىزار ئىدى. گۆش بازىرىنىڭ يۇقىرى تەرىپى قۇم بارخانلىرى كۆرۈنۈپ تۇرغان بوشلۇق جاي ئىدى، لېكىن ئۇ يەرگە توپلانغان ئەخلەت، قوغۇن ـ تاۋۇز شاپاقلىرى بۇ بازارنى تېخىمۇ مەينەتلەشتۈرۈۋەتكەنىدى.

قاسساپلار ئۆز گۆشلىرىنى ماختاپ «مانا پاقلان گۆشى»، «مانا ئەركەك قوينىڭ گۆشى»، «يېڭى سويۇلغان، قولدا بېقىلغان» ...

دەپ ۋارقىرىشاتتى. بۇ رەستىلەرنىڭ يۇقىرىسىدا تۇرغان ما قامىلىلىك خۇيزۇ قاسساپقا بىرى كېلىپ: «ئاۋۇ ياقتا چوشقا گۆشى سېتىۋاتىدۇ، ئاھ خۇدايىم، بۇ مەينەتچىلىككە چىدىغىلى بولمىدىغۇ» دېگەندى، خۇيزۇ قاسساپنىڭ ئوغىسى قايناپ: «قانداق بولۇپ مۇسۇلمانلار گۆش سېتىۋاتقان يەردە خەنزۇلار چوشقا گۆشى ساتىدۇ. ئۇنىڭغا قونغان چىۋىن، بۇ گۆشلەرگە قونمامدۇ» دېگىنىچە، خەنزۇ قاسساپنىڭ يېنىغا پىچىقىنى كۆتۈرگەن پېتى يېتىپ كەلدى ـ دە:

— ھەي، سەن دىنسىي ئۆرپ ـ ئادەت دېگەننى بىلەمسەن. مۇسۇلمانلارنىڭ چوشقا گۆشىنى يېمەيدىغانلىقىنى بىلىپ تۇرۇپ نېمىشقا بۇ يەردە چوشقا گۆشى ساتىسەن ! سېنىڭ گۆشۈڭگە قونغان چىۋىنلەر بىزنىڭ گۆشىمىزگە قونسا، گۆشىمىز ھارام بولمامدۇ؟ يوقال بۇ يەردىن ! — دەپ ۋارقىرىدى.

خەنزۇ قاسساپ خۇيزۇ قاسساپنىڭ دېگەنلىرىنىڭ مەنىسىنى چۈشەنمەيلا، بۇ مېنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتىمنى يەرگە ئۇردى دەپ ئويلىدى ـ دە، ئۇنىڭمۇ قېنى قىزىپ سۆزلەشكە باشلىدى:

— بۇ يەر سېنىڭ ئاتاڭدىن قالغان يەرمىتى؟ بۇ دېگەن گۆش سېتىش ئورنى، يا بۇ يەرگە بىرى چوشقا گۆشى ساتماڭلار دەپ يېزىپ قويۇپتىمۇ؟ ھەي سۇ خۇي خۇي، ئاق شاپاقبۆكنى كىيىۋېلىپ بۇگۈن بىزگە ئۆكتەملىك قىلىشنى كىم قويىدى ساڭا. بازار دېگەن ھەممىگە تەئەللۇق. سەن گۆش ساتىسەنۇ، مەن گۆش ساتمامدىمەن؟ ! ماڭە، ماڭ، يوقال بۇ يەردىن !

خەنزۇ قاسساپنىڭ پەيلى راسا بۇزۇلدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە خۇيزۇ قاسساپنى «سۇ خۇي خۇي» دەپ ئەڭ يامان تىل بىلەن ھاقارەت قىلدى. بۇ گەپنى ئاڭلاپ خۇيزۇ قاسساپنىڭ جان ـ پېنى چىقتى، خەنزۇ قاسساپ تېخىمۇ كۆرەڭلەپ پىچاق تۇتقان قولىنى شىلتىپ تۇرۇپ: «سۇ خۇي خۇي، سۇ خۇي خۇي» دەپ يەنە چىشىغا تەگدى.

خۇيزۇ قاسساپ قېنى قىزىق، ئالدىراڭغۇ، ئاچچىقى كەلگەندە

كۆزىگە ھېچ نەرسە كۆرۈنمەيدىغان ئادەم بولغاچقا بىردىنلا گۆرەن تومۇرلىرى كۆپۈپ كەتتى ۋە خەنزۇ قاسساپنىڭ ئالدىغا ئوقتەك ئېتىلىپ باردى ـ دە، قولىدىكى پىچاقنى خەنزۇ قاسساپنىڭ نەق يۈرىكىگە تىقىۋەتتى. خەنزۇ قاسساپ نەق مەيداندا جان ئۈزدى. بۇنى كۆرگەن خەنزۇلار يوپۇرۇلۇپ كېلىپ خۇيزۇ قاسساپنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. بازارنىڭ ئىچى مالىمان بولۇپ، رەستىلەردىكى خەنزۇلار بىلەن خۇيزۇلار بىر ـ بىرىگە ھەيۋە قىلىپ «ئۇر، چاپ، ئۆلتۈر! » دەپ ۋارقىراشتى، بازاردىكى پۇقرالار تەرەپ ـ تەرەپكە قېچىشتى، قۇمۇل بازىرى ۋەھىمە ئىچىدە قالدى.

ئامبال بېگى بىلەن ئايماقبېگىنىڭ بېشىدا ئوت كۆيۈۋاتقان ۋاقىتتا بۇ ئىشنىڭ يۈز بېرىشى ئۇلار ئۈچۈن ئارام ئېلىشنىڭ ياخشى پۇرسىتى بولۇپ قالدى. «جاھان قانچە قالايمىقان بولسا بىز شۇنچىلىك ئارام تېپىپ قالىمىز» دەپ ئويلايتتى ئامبال بېگى.

كۆزەتچى ئالدىراپ، ئالاقزادە بولۇپ ئامبال بېگىنىڭ ئالدىغا كىرگەندە، ئامبال بېگىنىڭ بەخىرامان ئەپيۇن تارتىپ ياتقانلىقىدىن ھەيران قالدى.

— ئامبال بېگى، كۆزەتچىلەر باشلىقى كەلدى. ئۇلار يەنە ئالتە ئادەمنىڭ ئۆلۈكىنى كۆتۈرۈپ كەپتۇ، — دېدى كۆزەتچى.

ئامبال بىردىنلا ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ ۋارقىرىدى:

— ئۆلۈكنى بۇ يەرگە ئەكېلىپ نېمە قىلىدىكەن ؟

— ئۆلۈكنى ئىگىلىرى كۆتۈرۈپ كەپتۇ. سىلىنى بۇنىڭغا جاۋاب قىلسۇن دېمەكچى.

— نېمىشقا؟ مەن ئۆلتۈرۈۋېتىپتىمەنمۇ ئۇلارنى ياكى مەن ئۇلارنى ئادەم ئۆلتۈر دەپ بۇيرۇپتىمەنمۇ !؟

— ئۇنداق ئەمەس، — دېدى كۆزەتچىلەر باشلىقى، — ئەسلىدە بىز تونۇگۇنلا ماجىرا چىقارغانلارنى تۇتقان بولساق، بۇ ئىش يۈز بەرمەستى. سىلى بۇ پىكىرگە قوشۇلمىدىلا، مانا ئەمدى

ئاقىۋەت نېمە بولدى؟ بۇلارنىڭ ئۆلۈكلىرىنى كۆتۈرۈپ كېلىشى «سىلەر جەمئىيەت ئامانلىقىنى ياخشى ساقلىماي ئادەملىرىمىز ئۆلدى» دېگىنى. ئامبال بېگىم سىلى بىخۇدلۇق قىلدىلا، ئەمدى بىز بۇ ماجىرانى توسۇيالمايمىز. ئادەم ئۆلتۈرگەنلەرگە يوشۇرۇنۇۋېلىش پۇرسىتىنى بېرىپ قويدۇق.

ئامبال بېگى كۆزەتچىلەر باشلىقىغا قاراپ ئۆگدى:

— سەن نېمە قىلىدىغان ئادەم؟ ! سەن خاننىڭ پۇلىنى بىكارغا ئالامسەن، سېنىڭ زادى ۋەزىپەڭ نېمە، مۇشۇ ئالتە ئادەمنىڭ ئۆلۈمى ئۈچۈن مەن سېنى ئۆلۈمگە بۇيرۇيمەن ! — بۇ گەپنى ئاڭلاپ تۇرغان كۆزەتچىلەر باشلىقى «شارت» قىلىپ يېنىدىن تاپانچىسىنى چىقىرىپ دېدى:

— مانا، مەن سېنى ئۆلۈمگە بۇيرۇيمەن، مەن ساڭا ماجىرا چىقارغان چاغدىلا ھەممىنى قولغا ئالايلى، كېچىچە ئىككى يۈز لەشكەرنى چىقىرىپ شەھەرنى كۆزەت قىلايلى، دېدىم. سەن ئۇنىمىدىڭ، مەن سېنى بىلمەمدىمەن؟ جاھان قالايمىقان بولسا، تۇپىلاڭدىن توقاچ ئوغرىلايمەن دەپ قالدىڭ. بىزنى پۇلدىن، ئاشتىن قانچىلىك قىيناۋاتقىنىڭنى بىلەمسەن؟ — گەپ شۇ يەرگە كەلگەندە «پاڭ» قىلغان ئاۋاز بىلەن تەڭ كۆزەتچىلەر باشلىقى يىقىلدى. ئۇلارنىڭ ئارقىسىدا تۇرغان مۇھاپىزەتچى ئامبالنىڭ كۆز ئىشارىتى بىلەن ئۇنى ئېتىۋەتكەنىدى.

ئامبال بېگى كۆزەتچىلەر باشلىقىنىڭ جەسىتىنى ئادەملىرىگە كۆتۈرگۈزۈپ تالادىكى ئالتە جەسەتنىڭ يېنىغا تاشلىدى.

— پۈتۈن ئىشقا سەۋەبچى بولغان مۇشۇ كۆزەتچىلەر باشلىقى، — دېدى ئامبال بېگى، — مەن ماجىرا تۇغۇلغان كۈنىلا ماجىرا قىلغۇچىلارنى قولغا ئېلىپ سولاپ قويۇڭلار، بۈگۈندىن باشلاپ كېچە - كۈندۈز ياخشى كۆزەت قىلىپ شەھەرنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاڭلار، يەنە ئادەم ئۆلتۈرۈش ئىشلىرى بولمىسۇن دېسەم، گېپىمنى ئاڭلىمىدى. ئاخىر مەن بۇ

قىرىنداشلارنىڭ جەسىتىنى كۆرمەي تۇرۇپلا بۇنى ئېتىپ تاشلىدىم. بۇ بىگۇناھ ئالتە ئادەمنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىگە مېنىڭ ئىچىم سىيرىلىپ كېتىۋاتىدۇ. بۇلارنى ئۆلتۈرگەنلەر ياخشى كۈنگە قالمايدۇ. بىز قاتىلنى چوقۇم جازالايمىز، سىلەر خاتىرجەم بولۇپ بۇ قىرىنداشلارنىڭ جەسىتىنى يەرلىكىگە قويۇۋېتىڭلار، كېيىنكى ئىشلارغا مەن ئۆزۈم ئىگە، — دېدى ئامبال بېگى گۈرەن تومۇرلىرىنى كۆپتۈرۈپ، تۈكۈرۈكلىرىنى چاچراتقان ھالدا.

ئۆلۈكلەرنى كۆتۈرۈپ كەلگەنلەر بۇ «ياخشى مۇئامىلە»گە رازى بولۇپ ئۆلۈكلەرنى يەرلىكىگە قويۇشتى.

لېكىن، ماجىرا تۈگىمىدى. ئوچۇق ـ ئاشكارا ھالدا توپ ـ توپ بولۇپ ئۇرۇشۇش، ئادەم ئۆلتۈرۈش ئەۋج ئېلىپ كەتتى.

ئامبال بېگى شۇ كۈندىكى ماجىرادىن كېيىن باركۆلگە چىقىپ بېتىۋالدى. ئايماقبېگى بۇ ئىشنى ھەل قىلىشقا مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭدىن ياردەم سورىدى. ئۇنىڭ مەقسىتى كۆرۈنۈشتە «بۇ يۇرتنىڭ ئىشى، جانابلىرى ياردەم بەرمىسىلە بولمايدۇ» دېگەن بولۇپ، ئەمەلىيەتتە بۇ ئىشنى ئوردىغا ئىتتىرىپ قويۇش ئىدى. ۋاڭ ئامبال بېگىنى باركۆلدىن چاقىرتىپ كېلىشنى ئېيتتى. ئايماقبېگى ماقۇل بولۇپ باركۆلگە ئادەم ئەۋەتتى.

مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ بۇ ئىشنى شۇ كۈنلا ئاڭلىغان بولسىمۇ، ئاۋۋال خان يامۇلى بىر تەرەپ قىلسۇن، دەپ قولىقىنى يوپۇرۇۋالدى. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، بۇ ماجىرا چوڭىيىپ لوچىنىڭ شەھىرىدىن خۇيچىڭ شەھىرىگە كېڭەيدى. كىشىلەرنىڭ تىنچلىقى بۇزۇلدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە خان ئامبىلى بۇ ئىشلار بىلەن كارى بولماي باركۆلدىن كەلمەي يېتىۋالدى. مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ بۇ ئىش ھەققىدە قانداق قىلىشنى بىلمەي ئويلىنىپ قالدى. ئۇ كۆڭلىدە: «خەنزۇلارغا يان باسسام، خۇيزۇلار رەنجىيدۇ، خۇيزۇلار بىلەن دىنداش تۇرۇپ ئۇنداق قىلسام بولمايدۇ. خۇيزۇلارغا يان باسسام، خەنزۇلار تۇرسا، ئاقىۋەتتى

قانداق بولار» دەپ ئويلىدى. ۋاڭ بۇ ئىش ھەققىدە بىر يەرگە كېلەلمەي مېھرىبانۇ پوجوڭغا مەسلىھەت سالدى. مېھرىبانۇ پوجوڭ مۇنداق دېدى: «باشتا گۇناھ كىمدە، بۇنى سۈرۈشتۈرۈش كېرەك. خۇيزۇ قاسساپ يەڭگىللىك قىلىپ، جان ئاچچىقىدا خەنزۇ قاسساپقا پىچاق تىقىپ ئۆلتۈرۈپ قويۇپتۇ. بۇنىڭ قىلغىنى خاتا، بۇ قاتىللىق. قانداقلا ئىش بولسا ھەرقايسىلىرى ياكى خان ئامبىلى بىر تەرەپ قىلمامدۇ؟ پۈتۈن ئىشنى تېرىغان ئاشۇ خۇيزۇ قاسساپ» دېدى. لېكىن، مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ بۇ گەپلەرگە تازا قايىل بولمىدى. «يامان تىل دېگەن باشقا كېلىدۇ، خەنزۇ قاسساپ ئۇنىڭ جېنىغا تەگكۈدەك گەپنى قىلمىغان بولسا، بۇ ئىش بۇنچىلىك چوڭىيىپ كەتمىگەن بولاتتى» دەپ ئويلىدى. ئاخىر ئوردا بەگلىرىنى يىغىپ كېڭەش ئېلىپ باردى. كېڭەشتە بىر قىسىملار گۇناھنى خەنزۇ قاسساپقا، بىر قىسىملار خۇيزۇ قاسساپقا ئارتتى. ئاخىر ھاشىر تەيجى مۇنداق دېدى:

— ھازىر گۇناھنىڭ كىمدە ئىكەنلىكىنى سۈرۈشتۈرىدىغان ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتى. كوچا - كوچىلاردا قان تۆكۈلۈۋاتىدۇ. بۇ ھازىر ئىككى مىللەت ئوتتۇرىسىدىكى مەسىلە بولۇپ قالدى. ھازىر خەنزۇلارنى قوغدامدۇق، خۇيزۇلارنىمۇ، بۇ مەسىلىنى ھەل قىلايلى. مېنىڭچە، خەنزۇ دېگەن جۇسەي، ئۇنى ئورۇۋەتسەك يەنە كۆكلەپ چىقىدۇ. يەنە ئۇنىڭ بېيجىڭدا خاندىن ئىبارەت تۈۋرۈكى بار. خۇيزۇ دېگەن بەسەي، بەسەي دېگەننى يۇلۇۋەتسەك يەنە كۆكلەپ چىقمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئالدى بىلەن بۇرۇن تىغ كۆتۈرگەن خۇيزۇلارنىڭ ئەڭ يامانلىرىغا چارە كۆرەيلى، ئۇنىڭدىن كېيىن خەنزۇلار ئىچىدىكى ئادەم ئۆلتۈرگەنلەرنى تۇتايلى.

— مەن مۇنداق قىلىشقا قارشى چىقىمەن، — دېدى پەتنوش تەيجى، — خۇيزۇلار بىزنىڭ قېرىنداشىمىز، مۇسۇلمان مۇسۇلماننىڭ قېنىنى تۆكمەيدۇ. ئەگەر ئوردا خۇيزۇلارنى تۇتۇپ جازالاپ، ئۇلارنىڭ قېنىنى تۆكۈشكە قوشۇلسا، مەن بۇ ئىشتا

يوق. بۇگۈندىن باشلاپ ئوردىغا ياندىشمايمەن. تەيجىلىك مەنسىپىمدىن كېچىپ، ئاددىي پۇقرا بولىمەن. ھەممىمىز ئويلىنىپ ئىش كۆرەيلى، — پەتىنوش تەيجىنىڭ يېڭىلا ياستىنىۋالغان ساقال - بۇرۇتلىرى تىترەپ كەتتى. كۆزلىرىدىن خاتىرجەمسىزلىك ۋە بىئاراملىقنىڭ ئالامەتلىرى چىقىپ تۇراتتى.

مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ئىككى خىل تالاش - تارتىش ئاستىدا قايمۇقۇپ قالدى. ئۇ كۆڭلىدە ئىككىلا پىكىرنى دۇرۇس دەپ بىلدى. ئۇ ئويلانغان ھالدا مۇنداق پەرمان قىلدى:

— يېقىندىن بېرى جېنىدىن تويغان بىر قىسىم ماجىراچىلار غەلۋە تېرىپ، ئادەم ئۆلتۈرۈپ يۇرتىمىزنىڭ ئامانلىقىنى بۇزۇۋاتىدۇ. بۇگۈندىن باشلاپ خان يامۇلىنىڭ ۋە ئوردىنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى قان تۆككەن ماجىراچىلارنى تۇتۇپ جازالايدۇ. بۇنىڭغا ئاۋام پۇقرانىڭ يېقىندىن ياردەم بېرىشىنى سورايمىز. ماجىرا تېرىغۇچىلارنى تۇتۇپ كەلگۈچىلەرگە ئون يامبۇ، ئادەم ئۆلتۈرگەنلەرنى تۇتۇپ كەلگۈچىلەرگە يۈز يامبۇ سۆيۈنچە بېرىلىدۇ. ئوردا ۋە يامۇل مۇھاپىزەتچىلىرى بۇگۈندىن باشلاپ نۆرغۇن ئادەم چىقىرىپ ئىككى شەھەرنى كېچە - كۈندۈز مۇھاپىزەت قىلىدۇ. ھەرقانداق ئادەمنىڭ كېچىدە يول يۈرۈشى مەنئىي قىلىنىدۇ. ئەگەر ئادەم ئۆلتۈرگۈچى، ماجىرا تېرىغۇچىلار قېچىپ قۇتۇلماقچى بولسا شۇ جايدىلا چېپىپ تاشلانسا سۈرۈشتە قىلىنمايدۇ...

مانا بۇنى بازارنىڭ ھەممە كوچىلىرىغا، شەھەر ئىچىنىڭ بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىغىچە يېزىپ چاپلاپ قويسىلا.

باش مۇنشى قەلەمنى تۇتۇپ ئويلىنىپ قالدى:

— بۇ ئىشنى بىز خان يامۇلى بىلەن مەسلىھەت قىلمىدۇقمۇ؟

— ئەمدى مەسلىھەت قىلىپ نەگە بارىمىز. شۇنداق قىلسىلا، ئاۋۋال بۇنى چوڭ قەغەزگە چوڭ - چوڭ يېزىپ نەچچە يۈزنى چاپلىۋەتسىلە، خان يامۇلىمۇ ئوقۇپ كۆرەر. ئۇلار لايىق

كۆرمىسە، يېنىمغا كىرمەمدۇ.
ھەممىسى كۈلۈشۈپ قويدى، بۇ پەرمان كوچا ـ كوچىلارغا چاپلانغاندىن كېيىن يۇرت بىرئاز تىنچىپ قالدى. ئۇرۇش ـ تالاش، ئادەم ئۆلتۈرۈشمۇ پەسەيدى.

ئون توققۇزىنچى باب

ئىنسانىيەتنىڭ نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرىقى تارىخىدىن قارىغاندا، دۇنيادا ئاجايىپ ـ غارايىپ قىسسىلەر، ھېكايىلەر ۋە دەۋرلەرنىڭ سىرلىرى مۆجەسسەملەنگەن چۆچەكلەر پەيدا بولۇپ تۇردى. بۇلار ئىنسانلار تۇرمۇشىنىڭ يالدامىسى سۈپىتىدە پەلەكنىڭ چاقلىرىغا خىلمۇخىل تۇغلارنى ئېسىپ تۇردى. لېكىن، پەلەكنىڭ چاقى توختاپ قالغىنى يوق، گويا ھەر كۈنى قۇياش مەشرىقتىن كۆتۈرۈلۈپ، مەغرىبكە ئولتۇرغىنىدەك تىنماي ئايلىنىپ تۇردى. پەلەكنىڭ چاقى شۇنچىلىك رەھىمسىزكى، بىردەمدىلا ھەممىدىن يۇز ئۆرۈپ شانۇشەۋكەتلىك پادىشاھلارنىڭ دۆلىتىنى گۇمران قىلىۋېتەلەيدۇ. بىردەمدىلا پۇقرالارنىڭ تىنچلىقىنى بۇزىدۇ ياكى پۇقرالارغا خاتىرجەملىك ئېلىپ كېلىدۇ. بۇ ھېچكىم مۆلچەرلىيەلمەيدىغان، ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان قانۇنىيەت.

مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ شاسېلىمبەگ بىلەن بىر ئىش ئۈستىدە مەسلىھەتلىشىۋاتاتتى. مەلۇمچى كىرىپ سالامدىن كېيىن دېدى:

— ئۇلۇغ ۋاڭ خوجامغا مەلۇم بولغايكى، كوچاغا كوچا ناخشا ـ مۇزىكىلىرىنى ئۆگىنىشكە كەتكەنلەر قايتىپ كەپتۇ، ئۇلارنى باشلاپ بارغان زاكىربەگنىڭ ئۇلۇغ ۋاڭ خوجامغا مەلۇم قىلىدىغان ئىشلىرى بار چېغىۋا، ئالىيلىرىدىن كىرىشكە ئىجازەت سورايدۇ.

— كىرسۇن، — دېدى ۋاڭ تەئەججۇپ بىلەن.

زاكىربەگ كىرىپ: «ۋاڭ خوجامنىڭ ئالتۇن بويى ئېسەن بولغاي» دېدى.

ۋاڭ زاكىربەگكە ئۆلتۈرۈشقا ئىجازەت بەردى. زاكىربەگنىڭ ياداڭغۇ چىرايى قارىداپ قالغانىدى. ئۇ بىرنەرسىدىن ناھايىتى قاتتىق قورقۇپ كەتكەندەك بېشىنى ئىچىگە تىقىپ چۈشكۈن ھالەتتە ئولتۇراتتى. زاكىربەگ گەپنى نەدىن باشلاشنى بىلەلمەي كۆڭلىدە، ۋاڭ بۇ ۋەقەنى ئاڭلىسا ئۇنىڭغا قانداق تەسىر قىلار؟ ئۇنى ئەندىشىگە سېلىپ قويارمۇ؟ بوپتۇلا، نېمىلا بولسۇن ئېيتاي، دەپ تۇرۇشىغا، ۋاڭ سۆز ئاچتى:

— ھەرقايسىلىرى كۆچاغا كەتكىلى بىر ئاي بولمىدىغۇ دەيمەن. تېزلا قايتىپ كېلىشىپلىغۇ؟

— ئۇلۇغ ۋاڭ خوجام، كۇچانىڭ نەغمە - ناۋالىرى، ناخشىلىرىنى ئۆگىنىش بىز ئۈچۈن ناھايىتى ياخشى پۇرسەت ئىدى، بىراق يۇرت تىنچ بولمىدى. بىز بېرىپ نەچچە كۈن ئۆتە - ئۆتمەي جاھان قالايمىقان بولۇپ كەتتى، — ۋاڭ بۇ گەپنى ئاڭلاپ ئەجەبلەندى. «بۇ يەردىمۇ جاھان مالىماتاڭ بولسا، ئۇ يەردىمۇ جاھان مالىماتاڭ بولسا، بۇ قانداق ئىشتۇ؟»

— قېنى سۆزلىسىلە، قۇلىقىم سىلىدە.

— خوش، ۋاڭ خوجام، ھېچكىمگە تايىن ئەمەس. بىر كېچىدىلا ئاسماندىن بالا - قازا ياغقاندەك بىرقانچە تۇڭگانىنىڭ باشچىلىقىدا كۇچا شەھىرىگە ئوت كەتتى. ئامبال - دارېنلار قورقۇپ تەرەپ - تەرەپكە قاچتى. يامۇللار كۆيدۈرۈلۈپ كۈلى كۆككە سورۇلدى. چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ دېگۈدەك كاللىسىنى تېنىدىن جۇدا قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە كۆرۈنگەنلا خەنزۇلارنى ئۆلتۈردى. بۇ قىرغىنچىلىق شۇنداق دەھشەتلىك بولدىكى، كوچا - كوچىلار قانغا بويالدى. تۇپلاڭچىلار بىلەن خان لەشكەرلىرى قاتتىق ئېلىشقان بولسىمۇ، توپىلاڭچىلار زور كېلىپ شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى، — بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ ئولتۇرغان ۋاڭنىڭ چېھرىدىن قان قاچتى، چۈنكى ئۇ سەل ئەنسىرەپ قالغانىدى. زاكىربەگ بۇ ئەھۋالنى سەزمىگەن ھالدا سۆزلەۋاتاتتى، — بۇ

چاغدا، ۋاڭ خوجام جانابلىرىنىڭ خەۋىرى بولۇشى مۇمكىن، ئەخمەت ۋاڭ خاننىڭ يارلىقى بىلەن يەكەننىڭ ھاكىملىقىدىن بىكار قىلىنىپ، ئۆز يۇرتى كۇچادا خانلىقنىڭ يارلىقىنى كۈتۈپ ياتاتتى. قوزغىلاڭچىلار شەھەرنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن ئەخمەت ۋاڭغا ئىلتىجا قىلىپ: «جانابلىرى، ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن تارتىپ يۇرت سوراپ كەلگەچكە ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى ئوبدان بىلىدىلا، شۇڭا بىزدەك مۇسۇلمانلارغا ئاتىدارچىلىق قىلىپ، ئۆز ھۆكۈملىرىنى جارى قىلىپ بەرگەن بولسىلا، بىز سىلىگە جان ـ دىلىمىز بىلەن ئىشلەپ بەرگەن بولاتتۇق، سىلىنى مۇقەددەس پېشۋا بىلىپ خان قىلىپ تىكلىسەك» دېگەنىدى. ئەخمەت ۋاڭ ئۇلارغا چىراي ئاچماي يۈزىنى تەتۈر ئۆرۈپ ئولتۇرۇۋاپتۇ.

— ئەخمەت ۋاڭ نېمە دەپتۇ؟ — ئالدىراپ سورىدى ۋاڭ.

— ئۇ جاناب: «مەن بولسام ئاتا ـ بوۋامدىن تارتىپ ئۇلۇغ خاننىڭ خىزمىتىنى قىلىپ، چوڭ ئابرۇي تېپىپ، يەر، سۇ، زېمىن ۋە نۇرغۇن خالايىقتا ئىگە بولۇپ ۋاڭ بولۇپ كەلدىم. مەن خاننى قانچە قېتىم ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. بۇ كىچىككىنە شەھەر شۇنداق چوڭ مەملىكەتكە قانداق تاقابىل تۇرالايدۇ. مەن خاننىڭ يۈزىگە قانداق قارايمەن. مەن ماڭا تۇز بەرگەن ئۇلۇغىمىزدىن ھەرگىز يۈز ئۆرۈمەيمەن. تۇز ھەققىنى ساقلاش جىمى ئىنسانغا پەرز ۋە ۋاجىپتۇر. كىمنى باشلىق قىلىمەن دېسەڭلار شۇنى قىلىۋېلىڭلار، يېشىم يەتمىشكە يەتتى. كۆرىدىغان دۆلەتنى كۆرۈپ بولدۇم، ئەمدى مەندە دۆلەت سوراش ئارزۇسى قالمىدى» دەپتۇ. بۇ چاغدا توپىلاڭچىلارنىڭ باشلىقى ھۆركىرەپ كېلىپ: «ھەي، ئۆز دىنىمدىن يۈز ئۆرۈگەن قارا يۈز، سەن تېخى چىڭ ھۆكۈمىتىدىن ئۈمىد كۈتۈۋاتامسەن؟ بۇ مەنچىڭنىڭ زېمىنى ئەمەس. بىز ئەزەلدىن ئۆز ـ ئۆزىمىزگە خان، ئۆز ـ ئۆزىمىزگە بەگ بولۇپ ئۆتكەن» دەپتۇ. «ئۇنداق دېسەڭ بولمايدۇ، بەزىدە بۆلۈنۈپ، بەزىدە بويسۇنۇپ ياشىغان» دېسە، «تۇفىي! قارا

يۈز، — دەپ ھېلىقى توپىلاڭچى يەنە ھۆركىرەپتۇ، توپىلاڭچىلار ھەر تەرەپتىن قارا يۈز دېسە، قارا يۈز دەپ ۋارقىرىشىپ كېتىپتۇ، — بۇ مەلئۇننىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، مەنچىلىك بوۋىسىغا ئەۋەتىپ بېرەيلى» دەپتۇ ھېلىقى توپىلاڭچىلار باشلىقى. ئۇلار دېگەندەك قىپتۇ. ئەخمەت ۋاڭنى ئوردىسىدىن سۆرەپ ئاچىقىپ خالايىق ئالدىدا كاللىسىنى ئاپتۇ.

مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ بۇ ۋەقەنى ئاڭلاپ چوڭقۇر خىيالغا پاتتى. خىلمۇخىل پىكىرلەر ئۇنىڭ كۆڭلىنى پاراكەندە قىلاتتى.

زاكىربەگ ئۇنىڭ خىيالىنى بۆلۈپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— بىز مېڭىشتىن بۇرۇن ئاڭلىساق، سۇۋۇربەگ كۇچاغا يېتىپ بېرىپ راشىدىن خوجا بىلەن كۆرۈشۈپتۇ ۋە ئۇنىڭغا «قۇمۇلنى تېزرەك پەتىھ قىلساڭلار» دېگەنىكەن، راشىدىن خوجا ئىسھاق خوجىغا ئون ئالتە مىڭ لەشكەر تارتىپ تۇرپان، قۇمۇلنى پەتىھ قىلىشقا پەرمان بېرىپتۇ.

ۋاڭ ئەنسىزچىلىك ئىچىدە تەئەججۇپ بىلەن سورىدى:

— راشىدىن خوجا دېگەن كىم ئىكەن؟

— خوش، ۋاڭ خوجام، گەپنى چالا قىپتىمەن. ئەخمەت ۋاڭ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن توپىلاڭچىلار كىمنى خان قىلىپ تىكلەيمىز دەپ تالاش ـ تارتىش قىلىشىپ، ئاخىر كۇچا خوجىلىرىدىن بىرى بولغان راشىدىن خوجا دېگەن كىشىنى خان قىلىپ تىكلىمەكچى بولۇشۇپتۇ. بۇ كىشى مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىنىڭ مازىرىدا دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىپ ياتقانىكەن. بۇ كىشى ئەسلىدە ھېچ كىشىگە ئارىلاشمايدىغان دەرۋىش سۈپەت ئادەم بولۇپ، ئاشۇ مازاردا يېتىپ قوپىدىكەن. ئۇ چاغلاردا تۇڭگانلار بۇ كىشىنى ئۇستاز تۇتۇپ تەلىم ئېلىپ تۇرغاچقا، جىمى تۇڭگانلار

ئۇ تۇرغان مازارغا يوپۇرۇلۇپ كېلىپ، ئۇنى كۆتۈرگەن پېتى ئاچىقىپ: «ئەمدى سىلى بىزگە خانلىق ئورنىدا ئولتۇرۇپ باش بولۇپ بەرسىلە» دەپ ئاق كىگىزگە سېلىپ، كۆتۈرۈپ ئاپارغىنىچە خانلىق تەختكە ئولتۇرغۇزۇپتۇ. مانا ئەمدى بۇ راشىدىن خوجا «موغۇلىستان»غا خان بولغان گەپ.

مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ئۆزىنى سەل بېسىۋېلىپ كۈلۈمسىرەپ قويدى. زاكىربەگ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى.

— ئاللا ئىگەم بەندىلىرىنىڭ كۈنىنى ئاسان قىلغاي. ئۇلۇغ ۋاڭ خوجام، ئۇرۇش دېگەن بىر ۋەھىمە، بىر ۋەيرانچىلىق ئىكەن. راشىدىن خوجىنىڭ لەشكەرلىرى ئاز ۋاقىت ئىچىدىلا شەھەر ـ شەھەرلەردە چىڭ لەشكەرلىرىنى ئۆلتۈرۈپ بىرىنىمۇ قويماپتۇ. شەھەرلەر دېگەن ۋەيرانچىلىق، كەڭ سايلىقلاردا، تاغ ـ جىلغىلاردا، ئورمان ـ قاپتاللاردا يېتىپ كەتكەن ئۆلۈكنىڭ سانى يوق. بەزى جايلاردا، يوللاردا ئۆلۈكلەرنىڭ پۇتلىرى، باشلىرى، قوللىرى يولۇچىلارغا قەدەمدە بىر ئۇچراپ تۇرىدىكەن، سۇبھانالللا بۇ كۈنلەرنى هارام قىلسۇن. بەزى ئۆلۈكلەر تۆت ـ بەشتىن بولۇپ باشلىرىنى باشلىرىغا يېقىپ تىزلانغان پېتى قۇرۇپ قاپتۇ. بەزى جايلاردا ئۆلۈكلەر مۇناردەك دۆۋىلىنىپ كېتىپتۇ. ئادەم دېگەن مۇنداقمۇ رەھىمسىز بولامدۇ؟ ئادەم ئۆلتۈرۈپ يۇرتنى ئالغان بىلەن، ئادەمسىز يۇرتنى قانداق سورىماقچىكىن، بىزنىڭمۇ كۆزلىرىمىزگە ئۆلۈم كۆرۈنۈپ قۇمۇلغا ئاران كېلىۋالدۇق، — زاكىربەگ سۆزىنى تۈگىتىپ ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىدى.

* *

مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ئىككى كۈن ئىچىدىلا، شاسىلىمبەگ، سىدىق تۈگچى، يۇنۇس قازىئاخۇنۇم ۋە يەنە بىرقانچە ئوردا ئەمەلدارلىرىنى قوشۇپ راشىدىن خوجىنىڭ

ئالدىغا ماڭغۇزدى. بۇلار ئىنتايىن كۆپ سوۋغا ـ سالاملار بىلەن يولغا چىقتى. ئۇلارنىڭ سوۋغا ـ سالاملىرى ئىچىدە نەچچە ئون هارۋا، نەچچە يۈز تۆگىدە جەڭگاهتا لەشكەرلەر ئىشلىتىدىغان كىگىز ئۆي، مىڭ دانە يامبۇ، نۇرغۇنلىغان نان، توقاچ، چاي، ئۇن، گۈرۈچ، يەنە تۈرلۈك قۇرۇق يېمىشلەر، مىڭ تۇياق ئاختا ئات، نەچچە مىڭ قوي ـ كالا بار ئىدى، بۇنىڭدىن باشقا بۇ سوۋغا ـ سالاملار ئىچىدە يەنە قىممەت باهالىق ئېسىل جاۋاهىراتلارمۇ بار ئىدى. سوۋغىلار ئىچىدىكى ئەڭ قىممەتلىك سوۋغا ــ جاهانگىر خوجا چىڭ لەشكەرلىرىنىڭ قولىغا چۈشكەندە كىيگەن داۋۇت ئەلەيھىسسالامنىڭ تونىغا ئوخشاش بىر دانە تون ئىدى. بۇ توننىڭ ئىككى مۈرىسى، ئىككى جەينىكىگە، كۆكرىكى، ئىككى تىزى ۋە دۈمبىسىگە خۇددى چىننىڭ ئاغزىدەك دۈگىلەك ئالتۇن قۇببە ئورنىتىلغانىدى. بۇ ئالتۇن قۇببىنىڭ ئۈستىگە ئالتۇن سۈيى بىلەن «ئىنناپەتتەهنا» سۈرىسى ــ قۇرئاندىكى غەلىبە سۈرىسى يېزىلغانىدى. بۇ قۇببىلەرنىڭ هەربىرى ئاپتاپتەك پاللىداپ تۇراتتى. يەنە جاهانگىر خوجىنىڭ ئالتۇن غىلاپلىق شەمشىرى، ئوقيا، ئوقيا ساداقلىرى، هەتتا ئۆزى ئىشلىتىدىغان ئالتۇن جاهازلىق ئەينەكلىرىمۇ بار ئىدى. بۇ سوۋغىلار ئىچىدە جاهانگىر خوجىنىڭ شۇ چاغدا ئولتۇرغان مەپىسى ۋە ئۇنىڭ هەممە جابدۇقلىرى خۇددى يېڭىلا تىكىلگەندەك بولۇپ، ياپقۇچلىرىغا ئورناتقان لەئەل ـ جاۋاهىر تاشلار، ئالتۇن قۇببىلەر كۆزنى چاقنىتىپ تۇراتتى. بۇ نەرسىلەرنى جاهانگىرخان شۇ چاغدا قۇمۇلنىڭ ۋاڭىغا «سىزگە تەۋەررۈك بولسۇن» دەپ بەرگەنىكەن. ۋاڭ بۇ نەرسىلەرنى ئالاهىدە خەزىنىدە ساقلاپ كەلگەنىدى. ئۇ بۇ قېتىمقى سوۋغا ـ سالاملار ئىچىگە بۇلارنىمۇ قوشۇپ قويىدى.

ئۇلار ئون ئىككى مەنزىل يول يۈرۈپ، تۇرپاندا توختاپ ئىسهاق خوجا بىلەن كۆرۈشتى. ئىسهاق خوجا بۇ سوۋغا ـ سالاملارنى كۆرۈپ هەيران قالدى هەم كۆڭلىدە مۇهەممەت بېشىر

چىڭۋاڭغا بولغان ھۆرمەت ـ ئىھتىرام ئۇلغايدى. ئىسھاق خوجا مېھمانلارنى ئىككى كۈن ئۇبدان مېھمان قىلىپ، سوۋغا ـ سالاملىرى بىلەن قوشۇپ راشىدىن خوجىنىڭ ئالدىغا يولغا سالدى. ئۇلار ئۇزاق يوللارنى بېسىپ كۇچاغا يېتىپ كەلدى. راشىدىن خوجا ئالدىن خەۋەر تاپقانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئادەم چىقىرىپ كۈتۈۋالدى ھەم سوۋغا ـ سالاملارنى تاپشۇرۇۋېلىپ، قومۇل ۋاڭى مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭغا چەكسىز مىننەتدارلىق بىلدۈردى. ئۇ مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ خېتىنى ئوقۇپ تېخىمۇ خۇشال بولۇپ كەتتى. مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ خېتىدە مۇنداق دېگەنىدى:

ئۇلۇغ پەزىلەت ئىگىسى، شانۇشەۋكەتلىك راشىدىن خوجا جانابلىرىغا:

ئۇلۇغ ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئاپتىپىنى يورۇتۇپ، خانلىق تەختىدە ئولتۇرغانلىقلىرىغا چەكسىز مۇبارەك بولسۇن. ئالىيلىرىنىڭ ھىممەتلىرى سايىسىدا مەشرىقتىن مەغرىبكىچە بولغان خەلقئالەمگە چەكسىز ھىممەت ـ مۇرۇۋۋەتلەر بولغۇسى. ئالىيلىرىنىڭ نىجاتلىق يۇلتۇزى جاھاننى يورۇتقۇسىدۇر. ئازغىنە ئىلتىپاتىمىزنى ــ كۆڭلىمىزنى قوبۇل قىلغايلا. جاھانگىرخان خوجىنىڭ مۇبارەك ئەھلىيالىرىنى ساقلاپ قويغانىدىم، ئالىيلىرىغا خاس بىلىپ ئەۋەتتىم.

تەختى سەلتەنەتلىرى زىيادە، تەنلىرى ساغلام بولغاي.

مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ

بۇ خەتنىڭ ئوتتۇرىسىغا مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ ئانار سۈرەتلىك ئالتۇن تامغىسى بېسىلغانىدى.

راشىدىنخان خوجا سوۋغا ـ سالام ئېلىپ كەلگۈچىلەرنى نەچچە كۈنگىچە زىياپەتلەر بېرىپ ياخشى كۈتتى. ئۇلار قايتىدىغان چاغدا راشىدىنخان خوجا ئالاھىدە ئىلتىپات كۆرسىتىپ قومۇل

ۋاڭىغا ئالتۇن تالالىق سەللە، كىمخاب تون، خەنجەر ۋە نۇرغۇن ئېسىل سوۋغا ـ سالاملارنى؛ كەلگەن مېھمانلارغىمۇ تون، سەللە، ئېسىل كىيىملەر ۋە نۇرغۇن تىللا ئىنئام قىلىپ ئۆلارنىڭ قايتىشىغا ئىجازەت بەردى.

راشىدىن خوجا مېھمانلارنى ئۇزىتىپلا، تۇرپاندا قۇمۇلغا مېڭىشقا تەييارلىق قىلىۋاتقان ئىسھاق خوجىغا قۇمۇلغا بارغاندىن كېيىن قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ئاغزىغا قاراپ ئىش قىلىشقا يارلىق چۈشۈردى.

* *

ئوردىدىن قوغلانغاندىن كېيىن، ئەشرەپنىڭ تېپىۋالغان يامبۇلىرىغا شېرىك بولۇپ، پاش بولۇپ قالغان سۇۋۇربەگ قۇمۇلدىن قېچىپ كەتكەنىدى. ئۇ شەرقتە گەنسۇغىچە باردى. جەنۇبتا قېچىپ يۇرۇپ كۇچاغا كەلگەندە راشىدىن خوجىنىڭ خانلىق تەختتە ئولتۇرغانلىقىنى ئاڭلاپ ئۇنىڭ ئالدىغا كىرىپ: «مەن مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ نەۋرە ئۇكىسى بولىمەن» دەپ ئۆزىنى تونۇشتۇردى ھەم قۇمۇلدىمۇ چىڭ ئەمەلدارلىرى ۋە ئۇنىڭ لەشكەلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، يامۇللىرىغا ئوت قويۇپ، قۇمۇلنى راشىدىن خوجىنىڭ ئۆز ئىلكىگە ئېلىشىنى دەۋەت قىلدى. راشىدىن خوجا ئۇنىڭ پىكىرلىرىنى ماقۇل كۆردى، ئۆزىنىڭمۇ شۇنداق ئويى بار ئىدى. لېكىن، راشىدىن خوجا نېمە ئۈچۈندۇر سۇۋۇربەگنى ئۆچ كۆرۈپ قالغاچقا ئۇنىڭغا كۆپ ئىلتىپات كۆرسەتمىدى. ئەمما، سۇۋۇربەگ «ئىسھاقبەگنىڭ تۇرپان، قۇمۇللارغا لەشكەر باشلاپ مېڭىشى مېنىڭ يول كۆرسىتىشىمدىن بولدى. ئەمدى خاننىڭ ئەمەلدارلىرىمۇ، بېشىر ۋاڭمۇ ھالاك بولماي قالمايدۇ» دەپ ئويلاپ، يۇرتىغا — ئۆيىگە قايتىپ كەلدى ۋە تېرىسىگە پاتماي قالدى ـ دە، بىر كۈنى ئەتىگەندە نامازغا چىقىپ ناماز ئەھلىگە ۋەز ئېيتىشقا باشلىدى:

— ئۆزىنىڭ چەكسىز ھىممىتى بىلەن ئون سەككىز مىڭ

ئالەمنى ياراتقان ئاللاتائالانىڭ پەزلى ۋە كەرىمى بىلەن ھەم مۇقەددەس ئەرۋاھلارنىڭ مەدەت بېرىشى ئاستىدا «موغۇلىستان»دا قاراخانىيلار خاندانلىقى، يەكەن سەئىدىيە خانلىقى، خوجا جاھانگىر خانلىقى ئۇزاق يىللار ھۆكۈم سۈرگەن بولسىمۇ، پەلەكنىڭ چاقى بىر چۆرگىلىۋىدى، بۇ يەتتە شەھەر مۇسۇلمان خانلىرىنىڭ قولىدىن ئۆتۈپ، بىر يۈز ئون سەككىز يىل مۇقەددەم خاقانى چىنگە تەۋە بولغانىدى، مانا ئەمدى بۈگۈنكى كۈندە يەنە پەلەكنىڭ چاقى بىر ئۆرۈلۈپلا كۇچادىكى بىرقانچە تۇڭگان قوزغىلىپ، كۇچا شەھىرىنىڭ بازارلىرىغا ئوت قويۇپ، ئامبال يامۇللىرىنى كۆيدۈرۈپ، خىيانەتچى، پارىخور چىرىك ئەمەلدارلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ھاكىمىيەتنى خوجا راشىدىنغا ئېلىپ بەردى. خوجا راشىدىن ئون ئالتە مىڭ لەشكەر قوشۇنىنى باشلاپ مەشرىققە يۈرۈش قىلدى. راشىدىنخان خوجا ئەمدى جەنۇبتىكى شەھەرلەرگىلا ئەمەس، شەرقتىكى شەھەرلەرگىمۇ، يەنى قۇمۇل، تۇرپانغىمۇ خوجا بولغۇسى.

— ئاغزىڭغا تاش - تۇپراق، تىل تارتماي ئۆل، — دېدى مەزىنئاخۇنۇم.

— بۇنى تۇتۇڭلار، — دېدى مەزىنئاخۇنۇمنىڭ كىچىك ئىنىسى يۈسۈپ، — ئوردىنىڭ پەرمانى بار. مانا مۇشۇنداق جاھاننى پاراكەندە قىلىش كويىدا يۈرگەن ماجىراچىلارنى تۇتۇڭلار دېگەن ئەمەسمۇ؟!

سۇۋۇربەگ ھەش - پەش دېگۈچە كۆزدىن يوقالدى. كىشىلەر ئۇنىڭ ئۆيىگە باستۇرۇپ كىرەلمىدى. ئەمما، بۇ ئىش دەرھال ۋاڭغا يەتكۈزۈلدى. ۋاڭ بېشىنى تۇتقىنىچە بىرپەس ئويلىنىپ ئولتۇرۇپ قالغانىدى. نەمىتۇللا تەيجى: «ئۇنى تۇتۇپ سولاپ قويۇش كېرەك» دېدى، لېكىن ۋاڭ بۇنىڭغا ئىپادە بىلدۈرمىدى.

ئىسھاق خوجا نەچچە مىڭ لەشكىرى بىلەن ئارىدىن ئىككى ئاي ئۆتكەندە قۇمۇلغا يېتىپ كەلدى. مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ بۇلارنىڭ كېلىشىدىن ئالدىن خەۋەر تاپتى. شۇڭا، ئۇلارنى ياخشى

كۇتۇۋېلىش ئۇچۇن نۇرغۇن تەييارلىقلارنى قىلدۇردى. ئۇلارنى تۆۋەن ئوردا، يۇقىرى ئوردىلارغا ئورۇنلاشتۇرماقچى بولدى.

ئىسھاق خوجا لەشكەرلىرى بىلەن سۇمقاغىغا يېتىپ كەلگەندە، مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ئوردا ئەمەلدارلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ كۇتۇۋالدى ھەم ئىسھاق خوجا بىلەن سۆھبەتتە بولدى. ئىسھاق خوجا مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ سالاپەتلىك، ئەمما كەمتەر، ئاز سۆزلىسىمۇ ھەققانىيەت ۋە پاكلىقنى ياقلايدىغان، ئاۋام خەلق ئۇچۇن جان كۆيدۇرىدىغان خۇلق - مىجەزىدىن تەسىرلىنىپ قالدى.

ئىسھاق خوجا ۋە ئۇنىڭ لەشكەر باشلىقلىرى، لەشكەرلىرى مۇۋاپىق ھۇجرىلارغا، كاتتا سارايلارغا ئورۇنلاشتى. ئۇلارغا كۇنىگە نەچچە يۇزلەپ قوي، كالىلار سويۇلۇپ تۇردى. كۇندە دېگۇدەك نان، توقاچ، تاختا - تاختا چاي، تۇرلۇك يەل - يېمىشلەر كەم بولمىدى. ئۇلارغا سەككىز يۇز ئېگەر - جابدۇقلۇق ئۇرۇش ئېتى، قورال - ياراغ، ساۋۇت، يا، يا ئوقى، قىلىچ، نەيزە، بايراق قاتارلىقلارنى تەقدىم قىلىنغاندىن سىرت، ئىسھاق خوجا ۋە ئۇنىڭ خەلىپىلىرىگە ئالتۇن، يامبۇ، زەرتون قاتارلىقلارنى تەقدىم قىلدى. ئىسھاق خوجا باشچىلىقىدىكى لەشكەرلەر قۇمۇلغا كېلىپ گويا جەننەتكە كىرىپ قالغاندەك يەپ - ئىچىپ يايراپ كەتتى. ئىسھاق خوجا يوشۇرۇن ھالدا چىڭ ھۆكۇمىتىنىڭ قۇمۇلدىكى ئەمەلدارلىرى، لەشكەرلىرى، خەنزۇلار توپلاشقان جايلارنىڭ ئەھۋاللىرىنى ئىگىلىدى. ئۇ بۇ يەردە خانىنىڭ ئامبال - دارىنلىرىغا، ئايماق بەگلىرىگە، لەشكەرلىرىگە ھېچقانداق دەخلى - تەرۇز يەتمىگەنلىكىنى، باركۆلدە نۇرغۇن لەشكەرلەر بىلەن ھەربىي قوماندانلار بارلىقىنى ئاڭلاپ، ئالدى بىلەن باركۆلگە ھۇجۇم قىلىشنى پىلانلىدى. بۇنى بىلىپ قالغان مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ئىسھاق خوجىنىڭ ئالدىغا كىرىپ دېدى:

— جانابلىرى بىلەن دىنىمىز بىر قېرىنداشلار بىز،

ھەرقايسىلىرىنىڭ مەقسەت ـ مۇددىئالىرى ماڭا ئايان، بىز خەلقنى چۆچۈتۈپ قويمىساق، بۇ يەردىكى ئىشلارنى ماڭا قويۇپ بەرسىلە، راست گەپنى دېگەندە، ئەگەر باركۆلگە يۈرۈش قىلسىلا يوللار بەك خەتەرلىك، داۋانلار كۆپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە باركۆلدىكى لەشكەرلەر ئۇرۇش ماھارىتىگە پىشقان، ناھايىتى كۈچلۈك لەشكەرلەردۇر. ئۇلارنىڭ قىرىلىرى جاھانگىرخان خوجىنى يېڭىشتە باتۇرلۇق كۆرسەتكەنلەر. مەن تەكشۈرتۈپ كۆرسەم، ئۇلار كۆشۆتە داۋىنىنى ماكان تۇتۇپ ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىپ تۇرۇپتۇدەك، يول بىلمىگەن قېرىنداشلار تاغ ئېغىزىغا بارا ـ بارمايلا تۆكۈلۈپ بولىدۇ. شۇڭا، بۇ يەردىكى ئىشلارنى ماڭا قويۇپ بەرسىلە، ئۆزۈم بىر تەرەپ قىلاي، ـــ دېدى.

ئىسھاق خوجا ئويلىنىپ قالدى. ئۇ كۆڭلىدە ۋاڭنىڭ سۆزلىرىنى ماقۇل كۆردى، شۇنداق بولسىمۇ راشىدىن خوجىغا ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنىڭ پىكرىنى ئالغاندىن كېيىن بىرنەرسە دەيلى دەپ ئويلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش تەييارلىقىغا چۇشۇپ، يولغا چىقىش ئالدىدا تۇرغان لەشكەرلەرنى بىرنەچچە كۈن ئارام ئېلىشقا قويۇپ بەردى.

ئارىدىن ئۈچ كۈن ئۆتكەندە ئىسھاق خوجا ئەۋەتكەن چاپارمەن راشىدىن خوجىنىڭ يېنىغا يەتمەيلا، راشىدىن خوجىنىڭ چاپارمىنى پەرمان ئېلىپ كەلدى. پەرماندا مۇنداق دېيىلگەن: «قىرغىز، قىپچاقلار كاشغەرنى ئالدى ۋە يەكەننىمۇ بېسىۋاپتۇ، ئۇ تەرەپتىكى خوجىلارنىڭ ھەممىسى قېچىپ كەلدى. نۇرغۇن لەشكەر، قورال ـ ياراغ ۋە خەزىنە زىيان بولدى. ئۆزلىرى دەرھال لەشكەرلەرنى باشلاپ كېلىپ ئەنجانلىقلار ۋە قىپچاقلاردىن بۇ شەھەرلەرنى ئاجرىتىپ ئالمىسىلا، دۈشمەنلەر كۈچىيىپ كەتسە ئىش ياخشى بولماس. چۈنكى، بۇلار بىزگە يېقىن كېلىپ قالغان ئەڭ يامان دۈشمەندۇر، تامام» دەپ يېزىلغانىدى. بۇ خەۋەر تېزدىن لەشكەرلەر ئارىسىغا تارالدى. بۇياققا كەلگەن لەشكەرلەرنىڭ كۆپى ئەنە شۇ شەھەرلەردىن ئىدى، شۇڭا لەشكەرلەر پاراكەندىچىلىككە

چۈشۈپ قالدى. لەشكەرلەر ئۈستى ـ ئۈستىگە ئىسھاق خوجىدىن ئۆتۈنۈپ: «ئالدى بىلەن ئۆز يۇرتلىرىمىزنى تىنچىتىپ، ئاتا ـ ئانا، خوتۇن ـ باللىرىمىزغا ئامانلىق ئاتا قىلغاندىن كېيىن، بۇ شەھەرلەرگە كېلىپ، لۈكچۈن، ئۇرۇمچىلەرگە بېرىپ ئۇرۇش قىلايلى، ھازىر بىزنىڭ كۆڭلىمىز بىئارام، جەڭ قىلساق غەلىبە قىلالمايمىز» دەپ تۇرۇۋالدى. شۇنىڭ بىلەن قۇمۇلدىكى ئىشلارنى قۇمۇل ۋاڭى مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭغا تاپشۇرۇپ، ئىسھاق خوجا ۋە ئۇنىڭ لەشكەرلىرى قايتىپ كەتتى.

ئۇلار كەتكەندىن كېيىن مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ كۆڭلى ئارامىغا چۈشۈپ قالدى. چۈنكى، ئۇ راشىدىن خوجا ۋە ئۇنىڭ لەشكەرلىرىدىن قورقىدى، بىمۇدە قان تۆكۈلۈشنى ئەسلا خالىمايتتى. ۋاڭ «راشىدىن خوجا باشقا شەھەرلەردە قىلغان قىرغىنچىلىقنى قۇمۇلدىمۇ قىلىپ، پۈتۈن خەزىنىنى، خاننىڭ ئەمەلدارلىرىنى، لەشكەرلىرىنى قىرىۋەتسە خاننىڭ يۈزىگە قانداق قارايمەن» دەپ ئويلىغانىدى. ئاخىر ئىش ئۇنىڭ كۈتكىنىدەك بولدى.

ئىسھاق خوجىنىڭ لەشكەرلىرى كېتىپ، ئەتىسى كەچتە لۈچىڭ تەرەپتىن نۇرغۇنلىغان پانۇس كۆتۈرگەن خەلق نۇياگار ئويناپ ئوردا ئالدىغا يېتىپ كەلدى. ئوردا ئالدىدىكى سېدە دەرەخلىرى سايە تاشلاپ تۇرغان كەڭ سەينادا ياغاچ پۈتلۈق كىمە، قېيىقلارغا ئولتۇرغان نۇياگارچىلار نۇياگار، ئەجدىھا، شىر ئويۇنلىرىنى ئويناپ، ۋاڭنىڭ ئۆزلىرىگە كۆرسەتكەن ھىممىتىگە ئاپىرىن ئوقۇدى.

«مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ياشىسۇن!» دەپ شوئارلار توۋلىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە خان ئامبىلى، ئايماقبېگى ۋە ئۇلارنىڭ خىزمەتچىلىرىمۇ بار ئىدى.

ئەتىسى باركۆلدىكى خان لەشكەر قوشۇنىنىڭ قوماندانى ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى كېلىپ مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭغا باش ئۇرۇپ، قۇمۇلنى ئامان ساقلاپ قالغانلىقىنى مەدھىيىلىدى.

يىگىرمىنچى باب

پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا چىڭ ھۆكۈمىتىگە قارشى قوزغىلاڭلار ئەۋج ئېلىشقا باشلىدى. يۈننەندە ناھايىتى كۆپ خۇيزۇلار چىڭ ھۆكۈمىتىگە قارشى قوزغىلاڭ قىلغانىدى. چىڭ ھۆكۈمىتى بۇ قوزغىلاڭنى قانلىق باستۇردى. لېكىن، داخۇ، شياۋخۇ قاتارلىقلار نۇرغۇن ئادەم تەشكىللەپ شەنشى، گەنجۇ تەرەپلەردىكى قوزغىلاڭچىلار بىلەن بىرلىشىپ، چىڭ ھۆكۈمىتىگە ئارام بەرمىدى. ئۈرۈمچىدىمۇ خۇيزۇلار قوزغىلىپ چىڭ ئەسكەرلىرىنى ئۆلتۈرۈشكە باشلىغانىدى، چىڭ ئەسكەرلىرى نەنسەننى بازا قىلىپ، قوزغىلاڭچىلارنى يوقىتىشقا باشلىدى. بۇ چاغدا قۇمۇلدىكى زەربە يېگەن خۇيزۇلار بىزنىڭ تەلىپىمىزنى توغرا بىر تەرەپ قىلمىدى، خان ئامبىلى ئالدامچىلىق قىلدى، دەپ ئۆكتە قوپۇپ، كوچا ـ كوچىلاردا بىر نەچچە خەنزۇنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن خەنزۇلار سىرتقا چىقالمايدىغان، ھەتتا ئۇلارمۇ بىرلىشىپ خۇيزۇلارنى ئۆلتۈرۈشنى قەستلەيدىغان ئىشلار كۆپىيىپ قالدى. خۇيزۇلار بولسا كوچا ـ كوچىلارغا خەت چاپلاپ «خان يامۇلىغا ئوت قويۇپ پۈتۈن بازارنى كۆيدۈرۈۋېتىمىز» دەپ جار سېلىشقا باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن خان ئامبىلى، قۇمۇل ۋاڭى يەنە ئەندىشىگە چۈشۈپ قالدى. ئەنە شۇ كۈنلەردە، دەسلەپتە خەنزۇلار بىلەن خۇيزۇلار ئوتتۇرىسىدا ماجىرا چىقىپ، ئادەم ئۆلتۈرۈشلەر ئەۋج ئالغان ۋاقىتتا، خان ئامبىلىنىڭ بېيجىڭغا ـــ خاننىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەن مەلۇماتچىسى قايتىپ كەلدى. ئۇ خاننىڭ پەرمانىنى ئېلىپ كەلگەنىدى. خان ئامبىلى يارلىقنى ئوقۇپ خۇش بولۇپ

كەتتى. چۈنكى، شۇ كۈنلەردە ئامبال «قۇمۇل ۋاڭى خاننىڭ ئالدىدا يۈز تېپىپ كېتىدىغان بولدى. ئەسلىدە ئۇنىڭ يۈرىكىنى بىر سىقىپ قويۇش كېرەك ئىدى» دەپ ئويلاپ يۈرەتتى. ئۇ يارلىقنى كۆرۈپ بولۇپلا، ۋاڭنى «كېڭەش بار» دەپ ئالدىغا چاقىرتتى. ۋاڭ بۇ ئىشتىن تەئەججۈپلەنگەن بولسىمۇ، بىراق شۇ ۋاقىتتىكى پاراكەندىچىلىكنى ئويلىغان ھالدا ئوردا ئەمەلدارلىرىدىن شاسىلىمبەگ ھەم سىدىقبەگ تۆگچى، ئوردا قارىسى ۋە بىرنەچچە مۇھاپىزەتچىسىنى ئېلىپ، خاس مەپىسىگە ئولتۇرۇپ خان يامۇلىغا چىقتى.

ئامبال، ئايماقبېگى، يامۇل خىزمەتچىلىرى ۋاڭنى چوڭ قوۋۇق ئالدىدا كۈتۈۋالدى. ۋاڭ ئامبال، ئايماقبېگىنىڭ سالىمىنى قوبۇل قىلىپ، چىرايى تۇتۇق ھالدا بىر خىل تەمكىنلىك بىلەن يامۇلنىڭ كېڭەش زالىغا كىردى ھەم يۇقىرى ئۆتۈپ خاس ئورنىدا ئولتۇردى، ئاردا بىرپەس جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈردى. ۋاڭ ئالدىن سۆز ئاچتى:

— خان ئالىيلىرى ھەرقايسىڭلارنى قۇمۇلنىڭ تىنچلىقى، ئىتتىپاقلىقى، باي ـ باياشاتلىقى، ئاۋام خەلقنىڭ خاتىرجەم ھايات كەچۈرۈشى ئۈچۈن بۇ يەردە تۇرغۇزغان. ئەپسۇسكى، بىر يىلغا يېقىن بولدى، قالايمىقانچىلىقلار تېخىچە بېسىلمىدى. نۇرغۇن ئادەملەر ئۆلۈپ كەتتى. قېنى سىلەرنىڭ ئامانلىق ساقلاش خادىمىڭلار، ئۇلار زادى نېمە ئىش قىلىۋاتىدۇ؟

خان ئامبىلى قىيسىق كۆزلىرىنى سۈزۈپ، بېشىر ۋاڭغا قىيا بېقىپ قاراپ قويدى ھەم كېكىردىكىنى قىرىپ سۆزلەشكە باشلىدى:

— ھەممىمىزنىڭ ئۆز ئورنىمىزدا ۋەزىپىمىز بار. قۇمۇلنىڭ تىنچلىقى ئۈچۈن ھەممىمىز بىردەك كۈچ چىقىرىمىز. ۋاڭ ئالىيلىرىنىڭ دېگىنى توغرا، بىز سەل بىخۇدلۇق قىلىپ قاپتۇق. ئەمدى سەن ـ يەن دېيىشمەي ئالدىمىزدىكى ئىشنى قانداق بىر تەرەپ قىلىشنى ئويلاپ كۆرسەك، ھازىرغىچە ئىككى

مىللەتنىڭ بىر ـ بىرىنى ئۆلتۈرۈشى نەچچە يۈز كىشىگە باردى. ۋەقە يۈز بەرگەن كۈنلەردىلا خان ئائىلىلىرىغا مەلۇمات يوللىغانىدۇق. مانا ئەمدى خان ئائىلىلىرىنىڭ ئالدىغا كەتكەن مەلۇمچى ئۇلۇغ خانىمىزنىڭ پەرمانىنى ئېلىپ قايتىپ چىقتى.

ۋاڭ، خان پەرمانىدا نېمە دەپتۇ، دېگەندەك قىلىپ ئامبالغا قارىدى. ئامبال مەغرۇر قىياپەتتە خاننىڭ پەرمانىنى سىدىق تۇڭچىغا تۇتقۇزۇپ قويدى. سىدىق تۇڭچى خاننىڭ پەرمانىنى بېشىغا كۆتۈرۈپ تەزىم قىلغاندىن كېيىن ئوقۇپ بەردى. پەرماننىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى:

«... قۇمۇلدىكى خۇيزۇلار بىلەن خەنزۇلار ئوتتۇرىسىدا بولغان ۋەقە ئاددىي ۋەقە ئەمەس. ئۇ خانلىقتا قارشى كۆتۈرۈلگەن شەنشى، گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەيلەردىكى ۋە غەربىي يۇرتنىڭ بىر قىسىم جايلىرىدىكى خۇيزۇ توپىلىڭىنىڭ داۋامىدۇر. بۇنىڭغا سەل قاراپ، بىخۇد بولۇش خانلىقنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتىنى يەرگە ئۇرۇپ، نەچچە مىڭ يىللىق ھاكىمىيەت تارىخىنى دەپسەندە قىلغانلىق بولىدۇ. ئۇلارنىڭ مەقسىتى خانلىقنى ئاغدۇرۇش، شۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئوردىدىكى قوزغىلاڭنى قوللىغۇچىلاردىن پەتنىۋش تەيجىنى بالا ـ چاقىسى بىلەن قوشۇپ قىرىپ تاشلاڭلار، خۇيزۇلارنىڭ خەنزۇلارغا قارشى ھەرىكىتى ۋاقتىدا باستۇرۇلسۇن !» پەرماننى ئاڭلىغان ۋاڭنىڭ بايىقى كەيپىياتى ئۆزگىرىپ، قويۇق قاشلىرى ئارىسىدىكى ئۆتكۈر كۆزلىرى ئولتۇرۇشۇپ قالغاندەك بولدى. ئۇ چوڭ بىر كۈچنىڭ گەجگىسىدىن مەھكەم بېسىۋالغانلىقىنى ھېس قىلدى.

كۆزلىرى مۇغەمبەرلەرچە يېنىپ، پۈتۈن ۋۇجۇدىدىن تەكەببۇرلۇق، ئەسەبىيلىك، بىلەرمەنلىك چىقىپ تۇرغان خان ئامبىلى ۋاڭنىڭ كەيپىياتىنى يەر ئاستىدىن كۆزەتتى.

ئەگەر مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ بۇنىڭغا قارشى چىقسا، خان ئامبىلى بۇگۈنلا خانغا مەلۇمات يېزىپ مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنى چېقىشى، ئۇنىمۇ خۇيزۇلارنىڭ بۇ ئىشىنى قوللىدى،

دەپ تۆھمەت چاپلاپ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدۇرۇشى مۇمكىن، شۇڭا مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ:

— خاننىڭ يارلىقىنى ئىجرا قىلىش بىزگە ۋاجىپتۇر، — دېدى ـ دە، گۇرس ـ گۇرس دەسسەپ يىغىن زالىدىن چىقىپ كەتتى. ئامبال بېگى، ئايماقبېگى ئارقىدىن پايپاسلاپ ۋاڭنى ئۇزىتىپ چىقتى.

ۋاڭ بۈگۈن ھېچقاچان كۆرۈلۈپ باقمىغان يۈرەك ئازابىغا دۇچ كەلدى. «پەتنوش تەيجىنى بالا ـ چاقىسى بىلەن قوشۇپ قەتل قىلامدۇق؟! بىرنەچچە ئېغىز گەپ قىلىپ قويغىنى ئۈچۈنمۇ؟ بۇ گەپنى يامۇلغا كىم كۆتۈرۈپ چىقتى؟! ئادەم ئۆلتۈرۈش، قىرىش، چېپىش شۇنداق ئاسان ئىشمۇ؟ ... مەن نېمە قىلىۋاتىمەن. بۇلار نېمە قىلىۋاتىدۇ، زادى ...» مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ خۇددى زەھەر يۇتۇۋالغان كىشىدەك ئازابلاندى.

ۋاڭنىڭ مەيسى كۆتەمە كۆۋرۈككە كەلگەنىدى. مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنى ساقلاپ تۇرغان بىر توپ خۇيزۇلار ۋاڭنىڭ ئالدىنى توستى:

— ۋاڭ ئالىيلىرى، بۈگۈن ئەتىگەندىلا ئون نەپەر خۇيزۇ قېرىنداشىمىز جېنىدىن ئايرىلدى. بۇلارنى خان يامۇلىدىكىلەر ئۆلتۈرۈۋېتىپتۇ. سىز بىر مۇسۇلمان تۇرۇقلۇق، بىزگە ياردەم قىلمامسىز، بىز ئاشۇنداق قىرىلىپ تۈگەمدۇق؟ — دېدى ئۇلار مەيگە قوشقان قېچىرنىڭ بېشىنى مەھكەم تۇتۇپ تۇرۇپ.

ۋاڭ جاۋاب بەردى:

— سىلەر ئەسلىدە توغرا قىلمىدىڭلار، پۈتۈن مەسىلە سىلەردىن كېلىپ چىقتى. خەنزۇ قاسساپنى ئۆلتۈرۈپ قويمىساڭلار، بۇ ئىشلارمۇ كېلىپ چىقمايتتى. گۇناھ سىلەردىن ئۆتتى. بارلىق ئىشنى ئۆزۈڭلەر تېرىپ قويدۇڭلار، شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن يۇرت بۇزۇلدى، خەلق پاراكەندە بولدى، ئەمدى مەن سىلەرنى دەپ خانغا قارشى چىقسام بولامدۇ. ياخشىراق ئويلىنىپ، ئاچچىقىڭلارغا ھاي بېرىڭلار، زىيان تارتقانلارنىڭ

زىيىنىنى، ئۆلگەنلەرنىڭ خۇن ھەققىنى مەن تۆلەپ بېرەي، سىلەر بېسىقىپ قىلىڭلار، بولمىسا ئۆزۈڭلار زىيان تارتىسىلەر، پۈتۈن دۆلەتنى ئىگىلەپ تۇرغان شۇنداق بىر كۆپ مىللەتكە سىلەر بىلەن بىز تەڭ تۇرالامدۇق؟ سىلەر خۇيزۇلارنىڭ كاتتىلىرى، ئاخۇنلىرى ئىكەنسىلەر، مېنىڭ گېپىمگە قۇلاق سېلىڭلار. خاندىن يارلىق چىقتى. بۇ سىلەرگە پايدىسىز، شۇڭلاشقا ھەممىڭلار بوگۇندىن باشلاپ جىمىپ قىلىڭلار، بولمىسا ھەممىڭلار ھالاكەتكە ئۇچرايسىلەر.

— ۋاي مەلئۇن، — دەپ تىللىدى خۇيزۇلاردىن بىرى، — سەنزە كاپىرلارغا دىنىڭنى سېتىپسەن - ھە؟ ! قېنى سېنىڭ مۇسۇلمان ۋاڭ بولغىنىڭ ! تۇفمي ! خەنزۇلارنى ساقلاپ قېلىش ئۇچۇن ئىسھاقبەگ، راشىدىن خوجىلارغا نۇرغۇن سوۋغا - سالام بېرىپ، ئۇلارنى ئالداپ لەشكەرلىرىنى قايتۇردۇڭ، ۋاي، ئىككى يۈزلىمچى؟ !

بۇ ھاقارەتكە چىدىمىغان شاسېلىمبەگ ھەم ۋاڭنىڭ قوغدىغۇچىلىرى تۆڭگان ئاخۇنلارنىڭ باش - كۆزلىرىگە ئۇرۇپ قانىتىۋەتتى. ھەش - پەش دېگۈچە خۇيزۇ ئاخۇنلاردىن ئىككىسىنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ قويدى.

شۇ كېچىسى پۈتۈن خۇيزۇلار يىغىلىپ ۋاڭ ئوردىسىغا تاش - كېسەك ئېتىپ، ۋاڭغا قارشى شوئارلارنى توۋلاپ ئوردىنى سارا سىمىگە سالدى.

خان يامۇلى بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ نەچچە يۈز چېرىكنى باشلاپ كېرىپ، خۇيزۇلارنى ئۆلتۈرۈپ تىرىپىرەن قىلىۋەتتى. ئارانلا تۇرغان خان ئامبىلى يەنە چېرىكلىرىگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ خۇيزۇلار بولسا تۇتۇپ كېلىشنى بۇيرۇدى، بۇنى ئاڭلىغان قومۇل تەۋەسىدىكى بارلىق خۇيزۇلار بالا - چاقىلىرىنى ئېلىپ ئالتۇنلۇقتىكى ھېيتگاھنىڭ ئىچىگە سولىنىۋالدى.

مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ بىر تەرەپتىن، ئۆزىنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپ ھالدا يۈز بېرىۋاتقان بۇ قان تۆكۈلۈشلەرگە

ھەسرەتلـەنسە، يەنـە بىر تەرەپـتىن، پـەتـىنوش تـەيجـىنـى بـالا ـ چاقىسى بىلەن قىرىپ تاشلاش مەسىلىسىگە ھەسرەتلىنەتتى. ئـۇ پـەتىنـوش تـەيجـىنـىڭ تۈز كـۆڭـۈللۈكـىنـى چۈشـىنـەتتـى. ئـۇ دادىسىنىڭ دەۋرىدىن تـارتىپ خـىزمەت قىـلغان، ھېـچـكىمـگـە زىيىنى تەگمىگەن بىر ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ قەلەم كۈچى ناھايىتـى كۈچلۈك بولۇپ شېئىرىيەتتە، يېزىش، ئـوقـۇش جەھەتلـەردە ئۇنـىڭغا يېتىدىغىنـى يـوق ئىدى. ئـەردىشىر ۋاڭ دەۋرىـدە ئـۇ باراۋەت، مىلىسلەردە، مۇشائىرە يىغىلىشلىرىدا ھازىر جاۋاب شـېـئىر، قـوشـاقلارنى تـوقـۇپ ئېيتـىپ داڭق چىـقارغانـىدى. ئەردىشىر ۋاڭ ئۇنىڭغا ناھايىتى ئامـراق ئىدى. ئۇمـۇ ئەردىشىر ۋاڭنىڭ ئۆلۈمىگە ياش تۆكتى. ئۇ مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنـى بولسا ئۆز بالىسى ياكى قېرىندىشى قاتارىدا كۆرەتتى. مانا ئەمدى يېشـى سەكسـەنـدىن ئاشـقـان بىر ئـاقـىل كىـشـى پۈتى گـۆرگـە ساڭگىلىغاندا ئۆز ئەجىلى بىلەن ئۆلسە بـولمامدۇ؟ بـىر ئادەمنـى گۇناھكار چاغلاپ ئائىلىسىنىمۇ قىرىۋېتەمدۇق؟

مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ دادىسىنىڭ، ئاپىسىنىڭ، ئايالـى ھەجەر خېنىمنىڭ ئۆلۈمىدىن باشقا ئۆلۈم ھادىسىسىنى كـۆرۈپ باقمىغانىدى. مانا ئەمدى بىر يىلدىـن بېرى بولـۇۋاتقان ئۆلـۈم ـ يىتىم ئىشلىرى ئۇنى گاڭگىرىتىپلا قويدى. ئۇ پەتىنوش تەيجىنى قەتل قىلىش ھەققىدىكى خاننىڭ پەرمانىنى ئـوقـقانـدىـن كېيىـن مېھرىبانۇ پۇجۇڭغا كۆز يېشى قىلىپ: «بۇ جاھـان قانداق بولـۇپ كەتتى. مەن ئەمدى ئۆزۈمنىڭ دادىسىدەك بىر ئادەمنى ئائىلىسـى بىلەن قەتـل قىلامدىم؟» دەپ ئاھ ئۇردى. مېـھرىبانۇ پۇجۇڭمـۇ مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ بىلەن بىللە كۆز يېشى قىلغانىدى. بۇ ئىشنى ئوردىدا ئوردىنىڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ ئىچىگە سالغاندىمۇ ھەممىسى ھەيران قېلىشقانىدى، ئـەمما خان يارلىقىنـى ئىجـرا قىلماي مۇمكىنـمۇ؟ ھەي، يا ئـازراق كىچىكتۈرگىلى، خاندىـن پەتىنـوش تەيجىنىڭ بىـر قوشۇق قېنىنى تـىلىگىلى بولارمۇ، بۇنىڭغـا ئامال قىلىپ باقـاي، دېگەنلـەرنى ئويلاپ يـاتقاندا، تـۇن

يىرىمدىلا خان ئامبىلىنىڭ جاللاتلىرى پەتنوش تەيجىنىڭ ئۆيىگە باستۇرۇپ كىرىپ، پەتنوش تەيجىنى، ئايالىنى ۋە بىر ئوغلىنى قەتل قىلىشۋەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن شۇ كۈنى ئالتۇنلۇققا سولىنىۋالغان بارلىق خۇيزۇلارنى بالا ـ چاقىسىدىن تارتىپ قىرىپ تاشلىدى. ئالتۇنلۇقنىڭ ئىچى قانغا تولدى. بۇلارنىڭ ئىچىدىن بىرلا خۇيزۇ يىگىتى قېچىپ قۇتۇلغانىدى. ئۇنى خان چېرىكلىرى تۇتالمىدى.

بۇ قىرغىنچىلىقلارنى ئاڭلىغان مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ئاغرىپ يېتىپ قالدى. نەمتۇللا تەيجى نۇرغۇن خەلقنى يىغىپ، يەرلىك قازدۇرۇپ شېھىت بولغان خۇيزۇلارنى دەپنە قىلدى. خەلق بۇ قانلىق باستۇرۇشنىڭ ۋەھىمىسىدە كوچا ـ كوچىلاردا يىغا ـ زار قىلىشتى. مەسچىتلەردە نەزىر ئۆتكۈزۈپ، ئۇلارنىڭ روھىغا دۇئا قىلدى. ھېيتگاھنىڭ ئاستىغا ئۇيۇپ كەتكەن قانلارنى زاراتگاھلىقتىن ئورا كولاپ، تۆكۈپ كۆمۈۋەتتى.

مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ بىرقانچە كۈنلەرگىچە كۆزىنىمۇ ئاچماي ياتتى، غىزادىنمۇ قالدى. ئوردىنىڭ تېۋىپى ئانچە ئاغرىپ باقمىغان، تېنى ساغلام ئادەمنىڭ بىراقلا ھالىدىن كېتىشىدىن ئەنسىرەپ قالدى، ئەمما ئۇ كېچە ـ كۈندۈز ناھايىتى ياخشى داۋالىدى. ئاخىر ۋاڭ ئىككى ھەپتە ئۆتكەندە ئازراق تاماققا كىرىشتى. لېكىن، ۋاڭنىڭ چىرايى سارغىيىپ، كۆزلىرى ئولتۇرۇشۇپ قالدى. مېھربانۇ خېنىم ۋاڭنىڭ يېنىدىن كەتمەي ئۇنى كۈتتى ھەم ۋاڭغا تەسەللى بەردى:

— ۋاڭ خوجام، سەۋر قىلسىلا، سەۋر ئەقىلنىڭ تۈۋرۈكى دەيدۇ. ئادەم ئۈچۈن بىرلا نەرسە ئۆزىگە دۈشمەن بولىدىكەن، ئۇ بولسىمۇ ئاچچىق. ئاچچىق يۇتماق زەھەر يۇتماقتۇر. بۇنداق ئىشلارنىڭ يۈز بېرىشىنى كىم ئويلاپتۇ دەيلا، بۇ ئىشلار بىزنىڭ ئىختىيارلىقىمىزدا ئەمەس ئىكەن، قانداق قىلىمىز ئەمدى. بۇ جاھان راھىتىمۇ بار، ھەسرىتىمۇ بار، بىر مۇرەككەپ جاھان ئىكەن. باشقا كەلگەننى كۆرمەكتىن باشقا ئامال يوق.

ۋاڭ غەزەپلەندى:

— نەچچە يۈز بىگۇناھ پۇقرا ئۆلگۈچە مەن ئۆلسەم بولمامدۇ؟ مەن بىر ۋاڭ تۇرۇقلۇق، ئۆز زېمىنىمدا بولۇۋاتقان شۇنچىلىك ئىشلارنى توسۇپ قالغۇدەك قۇدرىتىم يوقمۇ؟ بىز بۇ يەردە ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە ۋاڭ بولۇپ تۇرۇقلۇق، خەلقنىڭ دەردىگە دەرمان بولمىساق، بۇنداق ۋاڭلىقنى نېمە قىلىمىز؟ مەيلى ئۇيغۇر بولسۇن، مەيلى خەنزۇ بولسۇن، مەيلى خۇيزۇ بولسۇن ھەممىسى ئوخشاش ئادەم، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى يامانلىرىغا چارە كۆرسەك بولمامدۇ. نېمىدەپ بىگۇناھ خەلقنى قىرىمىز، ئاھ خۇدا! مەلئۇنلارنىڭ جازاسىنى بەرگەيسەن.

مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ئارتۇقچە گەپنى ياخشى كۆرمەيدىغان، ئۆزىگە تېگىشلىك گەپتىن باشقىنى قىلمايدىغان ئادەم ئىدى. ئەمدى ئاغزىغا نېمە كەلسە شۇنى دەپ قورسىقىنى بوشىتىدىغان بولۇۋالدى.

ۋاڭنىڭ ئاغرىپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ خان ئامبىلى يوقلاپ كىرىۋىدى، «كۆرۈشمەيمەن» دەپ رەت قىلدى. ئېلىپ كىرگەن سوۋغا - سالاملىرىنىمۇ قولىغا تۇتقۇزۇپ ئوردىدىن چىقارغۇزۇۋەتتى ھەم:

— ئەمدى قولىدىن كەلسە، مېنىڭمۇ كاللامنى ئالدۇرسۇن ئۇ مۇناپىق، ئادەمخور، يالماۋۇز، — دەپ تىللىدى.

ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي ھېلىقى قۇتۇلۇپ قالغان خۇيزۇ يىگىت بىلەن سۇۋۇربەگنىڭ ئۇرۇمچى تەرەپكە كېتىۋاتقان خەۋىرى كەلدى.

— ئەمدى ئىش تېخىمۇ چاتاق، ۋاڭ خوجام، — دېدى شاسىيلەمبەگ، — سۇۋۇرنى تۇتۇپ سولاپ قويايلى دېسەك ئۇنىمىدىلا، ئەمدى ئۇلار نەگە مېڭىپتۇ، ئويلاپ كۆرسىلە ۋاڭ خوجام، ئۇلار ئۇرۇمچىگە چىقىپ، ئۇرۇمچىدىكى خۇيزۇ توپىلاڭچىلارنى تاپماقچى، ئۇلارنىڭ ھېسداشلىقىنى قوزغاپ، ئادەم باشلاپ كېلىپ بىزگە قارشى چىقماقچى.

مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ سەگەكلىشىپ قالدى ۋە ئورنىدىن بېشىنى كۆتۈرۈپ ئۆرە بولدى:

— راستىلا شۇنداق قىلارمۇ؟

— ئۇنداق قىلمايدۇ دېگىلى بولمايدۇ. ۋاڭ خوجام «ئوتنى سەل چاغلىما كۆيدۈرىدۇ، دۈشمەننى سەل چاغلىما ئۆلتۈرىدۇ» دېگەن گەپ بار. سۇۋۇر دېگەن بەكلا ھەددىدىن ئېشىپ كەتتى، ئۇ چوقۇم بۇ يەردىكى ئىشلارنى — بىزنىڭ كۈچىمىزنى، بۇ يەرنىڭ يەر شارائىتىنى ۋە دۈشمەنگە پايدىلىق بولغان باشقا ئىشلارنى مەلۇم قىلىدۇ. ئۇلار بولسا يۈرەكلىنىپ بۇ ياققا ھۇجۇم قىلىدۇ.

ۋاڭ ناھايىتى تېزلا ئەھۋالنى مۆلچەرلەپ بولدى ھەم پەرمان قىلدى:

— بەش شەھەر، ئون ئىككى تاغ، بارلىق يېزا ـ قىشلاقلاردىن كۆچتۈڭگۈر پالۋانلارنى توپلاپ، قوراللاندۇرۇپ، ھەرقانداق دۈشمەنگە قارشى تەييارلىق قىلايلى.

مانا بۇ پەرمان بىلەن نەچچە مىڭلىغان پالۋانلار ئوردا ئەتراپىغا يىغىلدى. ئەمما، يوشۇرۇن بىر ۋەھىمە مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ يۈرىكىنى سىقىپ تۇراتتى.

شۇ كۈنلەردە قۇمۇلدا ناھايىتى قاتتىق يەر تەۋرىدى. خەلقنىڭ كونا ئۆيلىرى ئۆرۈلۈپ چۈشتى. نۇرغۇن ئۆيلەرگە دەز كەتتى. ئۆگزىلەرنىڭ ئارقا ياكى ئالدى تەرەپلىرى يوپۇرۇلۇپ چۈشتى. يەر تەۋرەش كۈندۈزى يۈز بەرگەنلىكى ئۈچۈن كۆپ ئادەملەر قېچىپ قۇتۇلدى. شۇنداقتىمۇ يۈزدىن ئارتۇق ئادەم قازا قىلدى. ئوردىنىڭمۇ ئارقا تەرەپ چوڭ تېمىغا دەز كەتتى. ۋاڭ بۇ يەر تەۋرەشنى كۆڭلىدە ياخشىلىقنىڭ بېشارىتى ئەمەس، دەپ پەرەز قىلدى. ئوردا ئەتراپىغا يىغىلغان پالۋانلار پۇقرالارغا ياردەملىشىپ ئۆرۈلگەن ئۆيلەرنىڭ ئاستىدا قالغان نەرسە ـ كېرەكلەرنى تېپىشتۇرۇپ بەردى. بىر قىسىم ئۆيلەرنىڭ ئۆرۈلگەن جايلىرىنى تۈزەپ بەردى. ۋاڭ بولسا خەلققە ئوردىدىن نۇرغۇن ئاشلىق ـ تۈلۈك، پۇل ۋە كېرەكلىك نەرسىلەرنى

ئەۋەتىپ تارقىتىپ بەردى.

بۇ كۈنلەر جۇجەم پىشقان مەزگىللەر ئىدى. مۇنداق چاغلاردا باغلاردىن، ھەربىر جۇجەمنىڭ شاخلىرىدىن «كاككۇك ـ كاككۇك» دېگەن ئاۋازلار ئاڭلىنىپ تۇراتتى. ھازىر بولسا كاككۇك سايرىغان باغلارغا ھۇۋقۇشلار كۆچۈپ كەلدى، بېشى مۇشۈككە ئوخشايدىغان بۇ جانىۋارلار ناھايىتى قورقۇنچلۇق ئىدى. ئۇلار گويا ئادەملەرگە خىرىس قىلىدىغاندەك قاناتلىرىنى سالپايتىپ، يەتتە ـ سەككىزى بىر توپ بولۇۋېلىپ، ئۆرۈك، ئالما شاخلىرىدا، جۇجەم، ئاق تېرەكلەرنىڭ غوللىرىدا كۆزلىرىنى بىر نۇقتىغا تىككەندەك ۋەھىمىلىك ئولتۇراتتى. كىشىلەر بۇلارنى «قان ھىدىنى پۇراپ كەلگەنلەر»، «ھېيتگاھتا قەتل قىلىنغانلارنىڭ روھى باشلاپ كەپتۇ» دېيىشتى ھەم ھەممىلا خەلق «بۇ ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى ئەمەس. ئۇلۇغ خۇدايىم يامان كۈنلەرنى ھارام قىلغايسەن» دەپ ئۆزلىرىگە ئامانلىق تىلەشتى. خەلق ھۇۋقۇشلارنى باغلاردىن قوغلىسىمۇ زادىلا كەتمىدى.

مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ خېلىلا ساقىيىپ قالغانىدى. لېكىن، شۇم خەۋەرلەر ئارقا ـ ئارقىدىن كەلگىلى تۇردى. سۇۋۇر بىلەن ھېلىقى خۇيزۇ يىگىت دېگەندەك ئۇرۇمچىگە چىقىپ، خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باشلىقى دايۇەنشۇەينى[①] تاپتى.

دايۇەنشۇەينى كۆرگەن خۇيزۇ يىگىتى ئۆزىنى يەرگە ئېتىپ نالە قىلىپ يىغلاپ كەتتى ھەم خۇيزۇ قېرىنداشلىرىنىڭ قانداق پاجىئەلىك ھالدا قىرغىن قىلىنغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى. دايۇەنشۇەيمۇ كۆزىگە ياش ئېلىپ، غەزەپتىن تىترەپ كەتتى. بۇ چاغدا سۇۋۇربەگمۇ دايۇەنشۇەيگە مۇنۇلارنى ئىنكاس قىلدى:

ــــ مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ ئۆزى بىر قارا قورساق، ئۆز دىنىدىن يۈز ئۆرۈگەن بىر مەلئۇن. ئۇ ئۆز دىنىدىكى قېرىنداشلىرىغا ياخشىلىق قىلماي، خەنزۇلارنىڭ كەتمىنىنى

① دايۇەنشۇەي ــــ سۇ دايۇەنشۇەي.

چىپىپ، پۈتۈن خۇيزۇ قېرىنداشلىرىمىزنى قىردۇردى. راستىنى دېسەم، ئۇنىڭدا سىلەرگە تاقابىل تۇرغۇدەك ھەربىي كۈچ يوق. ئۆزى بىر قورقۇنچاق نېمە. چىن خانىنىڭ غالچىسى، ئۇنىڭغا جازا يۈرۈشى قىلىپ باستۇرۇپ بارساڭلار، ئانچە كۈچىمەيلا مەغلۇپ قىلالايسىلەر.

ئۇ دايۇەنشۇەيگە مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ مۇھاپىزەتچى خادىملىرىدىن باشقا زاپاس كۈچى يوقلۇقىنى، خان يامۇلىنىڭ ئەسكەر ئەھۋالىنى، باركۆلدىكى ئەسكىرىي كۈچلەر ھەققىدىكى ناھايىتى ئورۇنلۇق مەلۇماتلارنى بەردى. نەتىجىدە، دايۇەنشۇەي قومۇلنىڭ ئەھۋالىدىن تولۇق خەۋەردار بولۇپ، يۈرىكىنى توختاتقان ھالدا لەشكەرلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ ھەمدە نۇرغۇن پىدائىيلارنى قوبۇل قىلىپ، قومۇلغا ـــ ۋاڭغا قارشى ھۇجۇمغا ئاتلاندى.

ئۈرۈمچىدىن نەچچە مىڭ لەشكەر بىلەن دايۇەنشۇەينىڭ كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپقان مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ئوردا ئەتراپىغا يىغىلغان پالۋان، مەرگەنلەرنى ئىككىگە بۆلدى. بىر بۆلىكىگە شاسېلىمبەگ باش بولدى. بۇ ئالدىنقى سەپ ئىدى. ئىككىنچى بۆلىكىگە نەمىتۇللا تەيجى يېتەكچىلىك قىلدى. شاسېلىمبەگ باشچىلىق قىلغان قوشۇن ئالدىن ئۈرۈشقا ئاتلىنىپ توغۇچىغا يېتىپ كەلگەندە، دايۇەنشۇەينىڭ لەشكەرلىرى بىلەن توقۇنۇشتى. دايۇنشۇەينىڭ لەشكىرىي كۈچى كۆپ، قوراللىرى خىل ئىدى. شاسېلىمبەگنىڭ پالۋانلىرى زور، باتۇرلاردىن ئىدى. بۇلار گاھ يىراقتىن ھۇجۇم قىلسا، گاھ قوچاقلىما جەڭ قىلىپ، جەڭنىڭ دەھشەتلىك ۋەھىمىسىنى نامايان قىلدى. ئىككىلا تەرەپتىن نۇرغۇن پالۋان، لەشكەرلەر ئۆلدى. بۇ چاغدا نەمىتۇللا تەيجىنىڭ پالۋانلىرىمۇ يېتىپ كېلىپ ئوڭ ـ سولغا بۆلۈنۈپ ئېلىشتى. شاسېلىمبەگ ناھايىتى چەبدەسلىكى، قىلىچ، نەيزىۋازلىقتا ماھىرلىقى بىلەن يۈزلەپ

لەشكەرنى تېنىدىن جۇدا قىلدى. بۇنى كۆزىتىپ كېلىۋاتقان دايۇەنشۇەي لەشكەرلىرىگە شاسىپلىمبەگنى تىرىك تۇتۇشقا بۇيرۇق قىلدى. نەتىجىدە، شاسىپلىمبەگنىڭ ئېتىغا ئوق تەگدى. شاسىپلىمبەگ بولسا ئاتتىن نەچچە مېتىر يىراقلىققا دومىلاپ چۈشتى. قارا بورانىدەك يوپۇرۇلۇپ كەلگەن باسمىچىلار شاسىپلىمبەگنى تىرىك تۇتۇۋالدى. شاسىپلىمبەگ ئۆلتۇرۇۋەتكەنلەرنىڭ ئىچىدە دايۇەنشۇەينىڭ يېقىن تۇغقانلىرى، يېقىن ئادەملىرى بار ئىدى. شۇڭا، دايۇەنشۇەي دەرغەزەپكە كېلىپ بۇيرۇق قىلدى:

— بۇرنىدىن چۆلۈك ئۆتكۈزۈپ ئېلىپ مېڭىڭلار بۇ قان قۇسقۇرنى !

تۇپا باسقان يۈز ـ كۆزلىرىنى غەزەپ ئوتلىرى قاپلىغان شاسىپلىمبەگ ھەرقانچە يۇلقۇنۇپمۇ ئۇلاردىن قۇتۇلالمىدى. شاسىپلىمبەگنىڭ قوشۇنى بۇ ئىش بىلەن روھى چۈشكەن ھالدا ئارقىغا قاراپ چېكىندى. ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان نەمتۇللا تەيجىمۇ قوشۇنلىرىنى چېكىندۇردى. ئەمما، ئۇلار قۇمۇلغا ئىككى مەنزىل قالغاندا، قۇم بارخانلىرى ئارىلاش كەڭ كەتكەن سايلىقتا نەمتۇللا تەيجىنىڭ پالۋانلىرى دايۇەنشۇەينىڭ لەشكەرلىرى بىلەن قاتتىق ئېلىشتى. سانسىزلىغان لەشكەرلەرنىڭ ئۆلۈكى قارا سايلىقتا قالدى. بۇ چاغدا نەمتۇللا تەيجى بىر ئىشنى كۆڭلىگە پۈكتى ـ دە، ئۆزىگە ئىككى پالۋاننى قوشۇپ ئوردا تەرەپكە ئات چاپتۇرۇپ كەتتى.

دايۇەنشۇەينىڭ لەشكەرلىرى شاسىپلىمبەگنىڭ بۇرنىدىن چۆلۈك ئۆتكۈزۈپ، پۇت ـ قولىنى زەنجىرلەپ سۆرەپ كەلمەكتە ئىدى.

نەمتۇللا تەيجى ئالدىراش ئوردىغا كەلگەن بولسىمۇ مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنى ئۇچرىتالمىدى. ئەمما، ئۇ كۆز ئالدىدا نېمە قىلىشنى بىلمەي تۇرغان ھاشىر تەيجىگە ئالدىراپ شۇلارنى

دېدى:

— بۇلار بىرى جاننى ئالدۇ، يەنە بىرى خەزىنىدىكى ئالتۇن - يامبۇنى بۇلايدۇ. جانابلىرى، مېھربانۇ پوجۇڭغا ئېيتىپ خەزىنىدىكى بىر قىسىم ئالتۇن - يامبۇنى تاغقا يۆتكىۋەتسىلە، مەن ۋاڭ خوجامنى تاپاي.

يىگىرمە بىرىنچى باب

دەھشەتلىك ساراسىمە ئىچىدە ئوردا تەۋرەپ كەتتى. ئوردىدىكى قاراۋۇل، ياساۋۇللاردىن ئوندەكلا ئادەم قېلىپ، قالغانلىرى مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ بىلەن جەڭگە ئاتلاندى. شاسىلىمبەگنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر ئەكەلگەن ياساۋۇل مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنى قېچىپ كېتىشكە دەۋەت قىلغانىدى، لېكىن مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ: «ئاتا ـ بوۋامنىڭ زامانىدىن تارتىپ بۇ يەردە خەلقنى دەپ ياشاپ كەلدۇق. ئەمدى خەلقنى ئوتقا تاشلاپ بېرىپ ئۆزۈم قاچسام بولامدۇ. نېمە بولسام بولاي، مەن ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇي، سىلەر ئوردا قوۋۇق بىلەن سۇ قوۋۇقنى (شىمال ـ جەنۇب دەرۋازىنى دېمەكچى) مەھكەم تاقاڭلار، ئۆز ئادىمىمىزدىن باشقا ھېچكىمگە ئېچىپ بەرمەڭلار» دېدى.

مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇن ئۆتكەن ۋاڭلارنىڭ ھەممىسى قىلىچۋازلىق، نەيزىۋازلىق، ئوقيا ئېتىشقا ماھىرلاردىن ئىدى. ئەبەيدۇللا دارخانبەگ دەۋرىدىن تارتىپ ئوردىنىڭ ۋاڭ، بەگلىرى ئوقيا ئېتىش، نەيزە ئۇرۇش، قىلىچلىشىش مەشقى ئېلىپ باراتتى. قۇمۇل شەھىرىنىڭ سىرتىدا ئون تاغارلىق يەرنى ئىگىلىگەن مەشىق مەيدانىدا بۇ خىلدىكى مەشىقلەر قىزىپ كېتەتتى. ھازىرغىچە بۇ مەيداندىكى مەشىق توختاپ قالغىنى يوق. مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭمۇ ئەنە شۇ مەيداندا تۆرلۈك ماھارەتلەرنى ئۆگەنگەنىدى. بىرنەچچە يىلدىن بۇيان مېھرىبانۇ پۇجۇڭمۇ ئەنە شۇ مەيدانغا بېرىپ مەشىق قىلىدىغان بولۇپ قالغانىدى. بۈگۈن مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ

ئاشۇ ماھارىتىنى كۆرسىتىشكە ئالدىراپ ئۇرۇش كىيىملىرىنى كىيىپ، خەنجىرىنى ئېسىپ ئاللىقاچان تەييارلىنىپ بولدى. مېھرىبانۇ پوجوڭمۇ مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ ئارقىسىدىنلا ئۇرۇشقا ئاتلىنىش تەييارلىقىغا چۈشكەندى. دەل شۇ چاغدا بىر يېنىغا قىلىچ - ئوقيا، بىر يېنىغا ئوقيا ئوقلىرىنى ئاسقان، كۈمۈش ھالقا، كۈمۈش چاچ چاتقۇلىرى جىرىڭلاپ تۇرغان بىر ئايال مېھرىبانۇ بىلەن كۆرۈشۈشنى تەلەپ قىلىپ ئوردا ئالدىدا تۇراتتى.

ئۇنى مېھرىبانۇنىڭ خاس كېنىزىكى مېھرىبانۇ پوجوڭنىڭ ئالدىغا باشلاپ كىردى.

— پوجوڭ خېنىمدىن ھال سورايمەن ھەم پوجوڭ خېنىمغا ھەمراھ بولۇشنى خالايمەن! — دېدى بۇ ئايال تېز ھەم جاراڭلىق سۆزلەپ، تەزىم قىلىپ تۇرۇپ:

مېھرىبانۇ پوجوڭ بۇ ئايالنى كۆرۈپ ئاۋۋال ھەيران بولدى، ئاندىن ئەھۋالنى چۈشىنىپ، كۆزلىرىگە ياش ئالغان ھالدا ئۇنىڭ قوللىرىنى تۇتتى.

— ئىسمىم نۇربانۇ، خانتەڭرى ئېتىكىدە چوڭ بولغانمەن، ئوقيا ئېتىش، نەيزە ئۇرۇش، قىلىچلىشىشنى كىچىكىمدىن ئۆگەنگەنمەن. ئەسلىمنى سۈرۈشتۈرسىلە دادام ياچىبەگ[1]، ئانام ئۆمەر باتۇرغا[2] تۇغقان بولىدۇ، — دېدى نۇربانۇ ئۆزىنى تونۇشتۇرۇپ.

ۋاقىت ناھايىتى قىس بولغاچقا ئۇلارنىڭ كۆپرەك ھال - مۇڭ قىلىشىغا پۇرسەت يوق ئىدى. ئادەم ئەڭ ھالقىلىق، ئەڭ جىددىي پەيتلەردە يۈرەك سەزگۈلىرى ئارقىلىق بىر - بىرىنى چۈشىنىشىدۇ. مانا ھازىرمۇ شۇنداق بولدى. دايۋەنشۈەينىڭ ئەسكەرلىرى بوسۇغىغىلا كېلىپ قالغانىدى. مېھرىبانۇ ئۆزى

---

① ② ياچىبەگ، ئۆمەر باتۇر — خۇنتەيجى لەشكەرلىرىگە قارشى ئۇرۇشتىكى مەشھۇر قەھرىمانلار.

يەڭگۈشلەۋاتقان ئەرەنچە ئۇرۇش كىيىمىدىن بىرنى ئالدۇرۇپ نۇربانۇغا بەردى.

مېھربانۇ بىلەن نۇربانۇ ئاتلارغا مىنىشتى ـ دە، مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭدىن سەللا كېيىن چېپىپ كېتىشتى.

دايۇەنشۇەينىڭ ئەسكەرلىرى باغۇبوستانلارنى، تېرىلغۇ يەرلەرنى، ئۆي ـ ئىمارەتلەرنى، ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنى ۋەيران قىلىپ، يوپۇرۇلۇپ كەلمەكتە. ئۇلار ئۇچرىغانلىكى خەنزۇ، ئۇيغۇرلارنى بالا ـ چاقىسى بىلەن قوشۇپ قىرىپ، ئۆي ـ ماكانلىرىغا ئوت قويۇپ، شىددەت بىلەن ۋارقىراپ، گاھ چوڭ يولدا، گاھ ئېتىز ـ ئېرىقلاردا قاپقارا توپا ـ چاڭ ئىچىدە چۇقان كۆتۈرمەكتە.

مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ئەھۋالنىڭ خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى بىلىپ، قارشى تەرەپنىڭ ئوڭ يېنىغا ئۆتتى. ئاياللارمۇ ئۇنىڭغا ئەگەشتى. ئۇلار قارشى تەرەپنىڭ يان تەرىپىدىن كېلىپ زەربە بەردى. مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى خېلى كۆپ دۈشمەننىڭ كاللىسىنى تېنىدىن جۇدا قىلدى. بەزىلەرنىڭ ئاتلىرىنىڭ قارنىغا نەيزە تىققانىدى، ئات ئۈستىدىكى دۈشمەنلەرنىڭ بوينى پۇكلىشىپ ئۆلدى. بۇ چاغدا دۈشمەن ياندىن كېلىۋاتقانلارنى بايقاپ قېلىپ، ئۇلارنى تىرىك تۇتۇش ئۈچۈن يوپۇرۇلدى. بۇنى سەزگەن ئىككى ئايال مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ ئىككى يېنىدىن مۇھاپىزەت قىلىپ ساقلاپ قالدى.

ئۇلار چېكىنىپ يېڭى ئاۋات ناملىق باغنىڭ ئەتراپىغا كەلگەندە مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ دۈشمەننىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى. مېھربانۇ مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنى قۇتقۇزۇپ قېلىش ئۈچۈن ئىنتىلگەن بولسىمۇ نۇربانۇ ئۇنى تۇتۇۋېلىپ: «ھەممىمىز ئۆزىمىزنى دۈشمەنگە تۇتۇپ بەرمەيلى، خېنىم، سەۋر قىلىسىلا» دەپ مېھربانۇنى شەھەرگە ئەكىرىپ كەتتى. شەھەرنىڭ قوۋۇقلىرى مەھكەم تاقالدى.

دۈشمەن مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنى تۇتقان يېرىدە چەمبەر ھاسىل قىلىپ توختىدى. شاسىلىمبەگنى بۇرنىغا چۇلۇك ئۆتكۈزگەن پېتى مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ يېنىغا سۆرەپ كەلدى. يەنە سىدىق تۇڭچى، ئابدۇللابەگ، باقىبەگ قاتارلىقلارمۇ قولغا چۈشكەندى. مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ بۇلارنى كۆرۈپ چەكسىز ھەسرەت چەكتى.

ئوردىنىڭ ئەڭ كاتتا ئۆلىمالىرى، مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئوردىنىڭ تۈۋرۈكلىرى دۈشمەننىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغانىدى. شاسىلىمبەگ بولسا ۋاڭنىڭ ئەڭ سادىق خىزمەتچىسى، ئۇنىڭ كۆز - قۇلىقى، ئەقىل - پىكرى ئىدى. ئۇ ئوردىنىڭ ئىشىنى ئۆزىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ، ئەڭ مۇقەددەس ئىشى دەپ بىلەتتى. سىدىق تۇڭچى بولسا ئەڭ مۇكەممەل تىلماچ، بىلىملىك، سەمىمىي - ساداقەت بىلەن ئىش قىلىدىغان ئەقىللىق كىشى ئىدى. بۇمۇ مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ ئەقىل - پىكرى ھېسابلىناتتى. ئابدۇللابەگ بولسا ئوردىنىڭ پۈتۈن ئىقتىسادىي ئىشلىرىنى — ئالتۇن - كۈمۈش خەزىنىلىرىنى، ئاشلىق ساڭلىرىنى باشقۇراتتى. بۇمۇ ئادىل، ساپ، پاك كىشى ئىدى. ئۇنىڭ قاپقارا، قويۇق قاشلىرى، بەستلىك، ئېگىز قامىتى ھەممىنى ئەيمەندۈرەتتى. ئۇ ئوردىنىڭ ئىقتىسادىي ئىشلىرىغا ناھايىتى پۇختا بولۇپ، ئىقتىسادنى نەچچە ھەسسە ئاۋۇتتى. بىرەر قېتىممۇ ئوردىنىڭ دۇنيادەپىنىسىنى بۇزۇپ - چېچىپ، ئېلىۋېلىش خىيالىدا بولمىدى. مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ئۇنىڭغا بەكمۇ ئىشىنەتتى. باقىبەگ بولسا ئوردىنىڭ مۇھاپىزەت ئىشلىرىنى كۆز قارىچۇقىنى ئاسرىغاندەك ئاسراپ كەلدى. ۋاڭ ئۇلارنىڭ قولغا چۈشۈپ قالغانلىقىغا قاتتىق ئېچىندى. «مانا، ئەمدى ئوردىنىڭ تۈۋرۈكلىرى يىقىلىپتۇ. ئاھ، ئىسىت! ئۇلارنى قۇتقۇزغىلى بولسا مەن ئۆلسەممۇ مەيلىتتى» دەپ ئويلىدى مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن تاراملاپ ياشلار ئاقتى. شاسىلىمبەگ ۋاڭغا بېشىنى كۆتۈرۈپ قارىيالمىدى،

باشقىلارمۇ ۋاڭغا قارىمىدى. بەلكىم ئۇلارمۇ «ھەي، ئىسىت، ئوردىمىزنىڭ تۈۋرۈكى، خەلقىمىزنىڭ باشپاناھى، ئاقىل، كۆڭلى يۇمشاق، قەدىردان ۋاڭىمىز قولغا چۈشۈپ قاپتۇ. بىز ئۆلسەك مەيلىتى، ئۇلۇغ ۋاڭىمىز ساق بولسا بولاتتى» دەۋاتقاندۇ ... بۇ قارا كۈن ئۇلارنىڭ بوينىنى ئېگىپ، تىزلىرىنى پۈكۈشكە مەجبۇر قىلدى. لېكىن، ئۇلاردا بوينى ئېگىلىسىمۇ تىزى پۈكۈلمەيدىغان بىر شىجائەت باردەك قىلاتتى.

بۇ چاغدا دايۇەنشۇەي بارلىق لەشكەرلىرىنى توختاشقا بۇيرۇق قىلدى. سۈۋۈربەگ ئۇنىڭ يېنىدا تۇراتتى. ئۇ تۇتۇلغانلارنى ئاللىقاچان دايۇەنشۇەيگە تونۇشتۇرۇپ بولغانىدى.

— بولدى بەس، بىز تۇتماقچى بولغانلارنىڭ ھەممىسى قولغا چۈشتى. ھازىر شەھەرگە باستۇرۇپ كىرمەيمىز. ئەمدى مەن ھېچكىمگە تەگمەيمەن. بارلىق ھېساباتنى مۇھەممەت بېشىر ۋاڭدىن ئالىمەن!

— ئەمىسە، ماۋۇ بەگلىرىمنى قويۇۋەت، بۇلاردا گۇناھ يوق، گۇناھ بولسا مېنى جازالا، — دەپ ۋارقىراپ سۆزلىدى مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ.

— كۆرىمىز تېخى، ئالدىرىما! — دېدى دايۇەنشۇەي. دايۇەنشۇەي يېڭى ئاۋاتباغنى ماكان تۇتۇپ، لەشكەرلىرى بىلەن شۇ يەرگە ئورۇنلاشتى. بۇ باغ يىگىرمە تاغارلىق يەرنى ئىگىلىگەن، ئەتراپى سېپىل بىلەن قورشالغان، ئەبەيدۇللا دارخانبەگ دەۋرىدە بىنا قىلىنغان ناھايىتى چوڭ باغ ئىدى. باغدىكى ئاق تېرەك ـ كۆك تېرەكلەر ناھايىتى قېرىپ كەتكەنلىكتىن، بۇ قېتىم ئالتۇنلۇقتىكى چىنە گۈمبەزنى ياساشتا خىش ھەم كاھىشلارنى شۇ دەرەخلەرنى كېسىپ پىشۇرغانىدى. ئەمدىلىكتە بۇ دەرەخلەرنىڭ يىلتىزىدىن چىققان يېڭى شۇڭلار كۆكىرىپ باراقسان بولۇپ كېتىپتۇ. ئۈرۈك، ياڭاقلار نەچچە غۇلاچ يەرگە سايە تاشلاپ تۇراتتى. باغنىڭ ئوتتۇرىسىدا نۇرغۇن ئۆيلەر بولۇپ، گەرچە كونىراپ كەتكەن

بولسىمۇ يەنىلا پۇختا ئىدى.

دايۇەنشۈەي مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ۋە ئۇنىڭ بەگلىرىنى ئايرىم - ئايرىم ئۆيلەرگە سولاپ تۇتقۇلۇقلىرىنى ئېتىپ، دېرىزىلىرىنى قوپۇرۇۋەتتى. دايۇەنشۈەينىڭ يەنە بىر قىسىم لەشكەلىرى شەھەر سېپىلىنى قورشىغان ھالدا ماكان تۇتۇشتى. شەھەرنىڭ سېپىلى ئىنتايىن مۇستەھكەم بولۇپ، دۈشمەن ئاسانلىقچە باستۇرۇپ كىرەلمەيتتى. شەھەردىكى جىمى خەلق سەزگۈر مۇھاپىزەتچىلەرگە ئايلانغانىدى.

دايۇەنشۈەي مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنى تۇتۇۋالغان كۈنىلا شۇنداق دەپ ئاگاھلاندۇردى: «ئەگەر قېچىپ كەتسەڭ، پۈتۈن خەلقىڭنى قىرىپ، ئۆيلىرىگە ئوت قويۇپ، ئورداڭنى تۈزلەۋېتىمەن.» مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ئۇنىڭ راستىنىلا شۇنداق قىلىشىغا ئىشىنەتتى. شۇڭا، ئۇ: «خەلقىمگە تەگمە، ئۆلتۈرسەڭمۇ مېنى ئۆلتۈر، چاپساڭمۇ مېنى چاپ» دېگەنىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ھېچ نەرسىدىن قورقماس بولۇپ قالدى. ئۇ بىر تەرەپتىن چىڭ خاندانلىقىغا ئىشىنەتتى. «خان ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى چوقۇم بۇ بالاخورلارنى يوقىتىپ يەر بىلەن يەكسان قىلىدۇ. خەلقىم ۋە مەن بۇلارنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلۇپ قالىمىز، چۈنكى مەن ئۆمۈر بويى چىڭ ھۆكۈمىتىگە سادىق بولدۇم، خان بولسا مېنى ھۆرمەت قىلىپ چوڭ ھوقۇق - مەنسەپ بەردى. مەنمۇ خانغا چىڭ ئىخلاس باغلىدىم. بۇلارنىڭ بۇ پاراكەندىچىلىكى بىردەملىكلا ئىش» دەپ ئويلايتتى ئۇ.

* *

پۈتۈن يۇرت دەھشەتلىك ۋەھىمە ئىچىدە قالدى. ھەممە ئادەمنىڭ كۆڭلى بۇ ۋەھىمىنىڭ تەسىرىدىن قان - زەردابقا

تولدى. تورلۇك ۋەھىمىلەر، ئەنسىز خىياللار ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىنى قاپلاپ، كۆزلىرىگە ئۆلۈم بىلەن ھايات ئارىسىدىكى قارا ئۇپقاننى كۆرسىتىپ تۇراتتى. مەسچىتلەردىن ئەزان ئاۋازلىرىمۇ ئاڭلانمايدىغان، ئىتلارنىڭ ھاۋشىشلىرىمۇ ئاندا - ساندا ئاڭلىنىدىغان بولۇپ قالدى، ھەتتا نارەسىدە بوۋاقلارمۇ ياۋاشلىشىپ، مەيۈس ھالدا ئاتا - ئانىسىنىڭ چىرايىغا تەلمۈرۈپ قارىشاتتى. ھەممىلا ئادەم ئۆيلىرىگە تىقىلىشىپ، نېمە قىلىشىنى بىلمەي، مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن دۇئا - تىلاۋەت قىلاتتى، كۆزلىرىدىن مۆلدۈردەك ياشلارنى ئاققۇزۇپ ئاھ ئۇراتتى. ھەر خىل پاراڭلار كوندە دېگۈدەك مەھەللىلەردىن مەھەللىلەرگە تارىلىپ، ئىشىكلەرنىڭ يوچۇقلىرىدىن ئۆيلەرگە كىرەتتى. مانا شۇ كۈنلەردە نەجمىدىن باينىڭ ئوغۇللىرىمۇ سۈۋۈربەگكە قوشۇلۇپ دايۇەنشۇەينىڭ يېنىغا چىقىۋالدى. پەخرىدىن باينىڭ ئوغۇللىرى ئادەم توپلاپ ئوردىنىڭ قالغان پالۋانلىرىغا قوشۇلۇپ، مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنى قۇتۇلدۇرۇشنىڭ كويىدا ئىدى. مېھرىبانۇ پۈجۈك پەخرىدىن باينىڭ ئوغلى يۈسۈپكە بۇرۇن بېيجىڭغا بارغان بىر ياساۋۇلنى قوشۇپ، بېيجىڭغا خان ئالدىغا يولغا سالدى.

* *

دايۇەنشۇەي خۇيزۇلارنىڭ ئاخۇن، مولللىرىنى يىغىپ مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ئۇستىدىن سوراق قىلىشقا باشلىدى. خۇيزۇ ئاخۇنلار «مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ئۆزى مۇسۇلمان تۇرۇپ، مۇسۇلمان قېرىنداشلىرىغا رەھىم قىلماي، چىڭ خانىغا يان بېسىپ، تۇڭگانلارنى قىرىپ تاشلىشىغا يول قويدى، شۇڭا ئۇ ئۆلۈمگە لايىق» دەپ شىكايەت قىلىشتى.

مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ بۇ گەپلەرگە قايىل بولماي مۇنداق دېدى:

— كاپىرلامۇ، مۇسۇلمانلارمۇ ئوخشاشلا ئاللاتائالانىڭ بەندىلىرى، ئاللاتائالا ساۋابلىق ئىش قىلغانلارنى ئۆزىگە يېقىن تۇتىدۇ، يامان ئىش قىلغانلارنى جازالايدۇ. ئالدى بىلەن سىلەر ۋەقەنىڭ باشلىنىشىنى ئويلاپ كۆرۈڭلار، خوتەنلىك ئۆزى مۇسۇلمان تۇرۇپ، ئاللاتائالا قىلماڭلار دېگەن ئىشنى قىلىپ خەنزۇ قاسساپنىڭ قېنىنى تۆكتى، خەنزۇ قاسساپنىڭ قېنى تۆكۈلسە، ئۇنىڭ جەددى ـ جەمەتى قاراپ تۇرامدۇ؟ شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش ـ تالاش، ئادەم ئۆلتۈرۈش قاتارلىق ئىچكى نىزالار باشلىنىپ كەتتى. بىز ھەر تەرەپتىن توستۇق، نەسىھەت قىلدۇق، بىراق خوتەنلىكلەر بارغانسېرى ئەدەپ كەتتى. سىلەر پەيغەمبەر ھەدىسلىرىنى، قۇرئان كەرىمنى شېپى كەلتۈرۈۋاتىسىلەر، مەنمۇ سىلەرگە دەي، ئاللاتائالانىڭ يەر يۈزىدىكى بىردىنبىر ئەلچىسى مۇھەممەد پەيغەمبەر: «ئەگەر سىلەر قارا قول باشلىق بولغاندىمۇ ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلاڭلار ۋە ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىڭلار» دېگەن. ئەپسۇس، مەن مۇشۇ يۇرتنىڭ ۋاڭى تۇرۇپ ئۇلارغا شۇنچە نەسىھەت قىلىپمۇ گەپ ئاڭلىتالمىدىم، دېگىنىنى قىلدى. ناھەق ئادەم ئۆلتۈرۈش دېگەن ھالاكەتلىك گۇناھ، بۇ گۇناھ ئاخىر مۇشۇ شەھەردىكى بارلىق قوۋملەر بىلەن بىللە ياشاۋاتقان بىر قوۋمگە ئازاب ـ ئوقۇبەت ئەكەلدى. ئاللائاتالانىڭ ئىرادىسىسىز قىل تەۋرىمەيدۇ، — دېدى مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ئۆزىنى تەمكىن تۇتۇپ.

مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ سۆزلىرى خوتەنلىك ئاخۇنلارنىڭ سۆزلىرىدىن كۈچلۈك ئىدى. بۇنىڭدىن دايۇەنشۇەي سەل تەسىرلىنىپ قالدى. شۇڭا، ئۇ سوراقنى توختىتىپ، مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ پۇت ـ قوللىرىنى زەنجىردىن بوشىتىپ سولاپ قويۇشقا بۇيرۇدى.

بۇ چاغدا سىرتتىن ئەھۋالنى ئىگىلەپ تۇرغان سۇۋۇربەگ

(كىشىلەر ئۇنىڭ قىلمىشلىرىنى بىلگەندىن كېيىن سۇۋۇربەگ دېمەي، سۇۋۇر پاكار دەيدىغان بولۇپ قالغانىدى) دايۋەنشۋەينىڭ ئالدىغا كىرىپ:

— بوشىشىپ قالمىسىلا دايۋەنشۋەي جانابلىرى، شۇنچە كۆپ خۇيزۇ قېرىنداشىمىزنى بالا - چاقىلىرى بىلەن قوشۇپ ھېيتگاھتا قەتل قىلىشقا بۇيرۇق بەرگەن، پەتنۇش تەيجىنىمۇ قەتل قىلىشقا بۇيرۇق بەرگەن. مۇسۇلمان تۇرۇقلۇق مۇسۇلمان قېرىنداشلىرىنىڭ قېنىنى تۆكتى. ئۇنى قانداقمۇ كەچۈرگىلى بولىدۇ. ئۇيلاپ كۆرسىلە، مەنچىڭ ھۆكۈمىتى ئۇچۇن جان - دىلى بىلەن ئىشلەپ، پۈتۈن چىڭ ئەمەلدار لەشكەرلىرىنى قىرىشقا كەلگەن راشىدىنخان خوجىنىڭ ئون ئالتە مىڭ لەشكىرىنى سوۋغا - سالام بېرىپ ئالداپ قايتۇرۇۋەتتى. ئۇلار ناۋادا چىڭ ئەمەلدارلىرىنى، لەشكەرلىرىنى قىرىۋەتكەن بولسا، تۇڭگان قېرىنداشلىرىمىزمۇ ساق قالغان بولاتتى. ھەممە ئىشنى قىلغان ئاشۇ بېشىر، ئۇنىڭغا سەل قارىمىسىلا، شۇنچە ھەيۋەت بىلەن ئۇرۇمچىدىن بۇ يەرگە كەلگەن ئىكەنلا، ئالدى بىلەن بىرىنچى گۇناھكار بېشىرنىڭ پوت - قولىنى چىڭ باغلىۋەتمىسىلە بولمايدۇ. دايۋەنشۋەي جانابلىرى، سىلىگە مەن يەنە شۇنى دەپ قوياي، ئۇلۇغ پەيغەمبىرىمىز ئېيتقاندەك، مۇسۇلمانلار ئىمارەتنىڭ كېسەكلىرىگە ئوخشاش ئۆزئارا بىر - بىرىنى چىڭىتىپ تۇرۇشى كېرەك ئىدى، بىراق بۇ ئىمارەتنىڭ ئۇلىنى بېشىر بۇزۇۋەتتى. بۇنىڭغا ئەلھۆكمىلىللا دەمدۇق، قېرىنداشلىرىمىزنىڭ قانلىق كۆز ياشلىرىغا نەزەر سالماملا، — سۇۋۇر پاكار ئاخىر سۆزىنى ئېيتىپ بولۇپ ھۆڭرەپ يىغلاپ كەتتى. ئەتراپتا ئولتۇرغان خۇيزۇ ئاخۇنلارمۇ بۇنىڭدىن تەسىرلىنىپ كۆز يېشى قىلىشتى ۋە بىردەك تۇۋلىشىپ كەتتى:

— مۇھەممەت بېشىر ئۆلۈمگە مەھكۇم، ئۇنىڭ كاللىسىنى ئېلىش كېرەك! بولمىسا ئىنتىقامىمىز چىقمايدۇ!

دايۋەنشۋەي قېلىن قاشلىرى ئاستىدىكى كىچىك كۆزلىرىنى

يۇمۇپ ئويغا پاتتى. ئۇنىڭ يۈز تېرىلىرى لىپىلداپ تۇراتتى. ئۇ مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ دادىل سۆزى، مۇلايىم، مىسكىن، ئەمما پاكىز، سۇرلۇك تۇرقىدىن سەل ئەيمىنىپ قالغانىدى. «ئۇنىڭ دەۋاتقانلىرىمۇ دۇرۇس، ئۇمۇ ھەممە ئىشنى خاننىڭ پەرمانى بىلەن قىلىدۇ. پەتىنوش تەيجىمۇ خاننىڭ پەرمانى بىلەن خان لەشكەرلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. خۇيزۇ قېرىنداشلارنىمۇ خان لەشكەرلىرى ئۆلتۈرگەن. ۋاڭ ئادەم ئۆلتۈرۈشنى خالىمايدۇ، بىراق يۇقىرىنىڭ پەرمانى، تۆۋەننىڭ بېسىمى ئۇنى گاڭگىرىتىپ قويغان، شۇڭا ئۇ، مەن ئۆلسەم ئۆلەي، خەلقىمنى تىنچ قوي دەۋاتىدۇغۇ» دايۋەنشۇەي ئويلاپ شۇ يەرگە كەلگەندە، سۇۋۇر پاكارنىڭ سۆزلىرىمۇ ئۇنى قايمۇقتۇرۇپ قويدى.

سوراق ئوتتۇز بەشىنچى كۈنگە قەدەم قويدى. مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ھالسىدىن كەتتى. ئەمدى ئۇنىڭ ھەرقانداق سوئالغا جاۋاب بەرگۇدەك ھالى قالمىغانىدى.

دايۋەنشۇەي: «ئۇ گۇناھىنى بوينىغا ئالمىغۇچە ئۆلۈم جازاسى بېرىشكە بولمايدۇ» دېگەنىدى. شۇڭا، خۇيزۇ ئاخۇنلار مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنى ھەدەپ دىنىي سوتقا تارتىپ ئاجىزلاشتۇرۇۋەتتى.

ئوتتۇز بەشىنچى كۈنى ئەتىگەندە دايۋەنشۇەينىڭ مەلۇمچىسى ئىككى ئايال كىشىنىڭ ئۆزى بىلەن كۆرۈشكىلى كەلگەنلىكىنى مەلۇم قىلدى. بۇنىڭغا ھەيران قالغان دايۋەنشۇەي: «كىرگۈزۈۋېتىڭلار» دەپ رۇخسەت قىلدى.

بىر يېنىغا قىلىچ، بىر يېنىغا ئوقيا، ئوقيا ئوقلىرىنى ئاسقان ئىككى ئايال دايۋەنشۇەينىڭ ئالدىدا تىك تۇراتتى. ئۇلارنىڭ بىرى مېھرىبانۇ، يەنە بىرى نۇربانۇ ئىدى.

مېھرىبانۇ شارت قىلىپ قىلىچىنى قىنىدىن چىقىرىپ قولىدا چىڭ تۇتقان ھالدا نەپرەتلىك كۆزلىرىنى دايۋەنشۇەيگە تىكتى. نۇربانۇ تەڭرىتېغىدەك مۇقەددەس قەددى ـ قامىتىنى

نامايان قىلىپ، بىلىدىكى قىلىچ دەستىسىنى مەھكەم تۇتقان هالدا مېھرىبانۇنى مۇهاپىزەت قىلدى.

دايۇەنشۈەي شۇنچە ئۇرۇش ـ تالاشلارنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، تەكەببۇرلۇقتىن كۆرەڭلەپ كەتكەن بولسىمۇ، بۇ ئىككى چوكان ئالدىدا تەمتىرەپ قالدى.

ـــ سىلەر نېمە قىلماقچى؟ !

مېھرىبانۇ ئۇنى مەنسىتمەي كۈلدى:

ـــ مەن مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ مەھبۇبى مېھرىبانۇ بولىمەن، بۇياق تەڭرىتېغىنىڭ مەشھۇر پالۋانى نۇربانۇ بولىدۇ. سىلەرنىڭ ئېيتىشىڭلارغا قارىغاندا مۇسۇلمانلار بىر ـ بىرىگە يامانلىق سانىمايدىغۇ ـ هە، سىلەر بىلەن بىز بىر مۇسۇلمان. سىلەر بىزگە ئازاب كىشەنلىرىنى سالماسسىلەر؟ ! سىلەر مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنى دىنىي سوتقا تارتىۋاتىسىلەر، مەنمۇ سىلەر بىلەن دىنىي شەرئىدە مۇنازىرە قىلغىلى كىردىم. سىلەرگە مەلۇم، ـــ ئۇ ئەتراپتا ئولتۇرغان خۇيزۇ ئاخۇن، موللىلارغا بىرمۇبىر سەپسېلىپ سۆزلىدى، ـــ ئاللاتائالانىڭ ئۈممەتلىرى گۇناھ قىلغان بولسا، ئۇنىڭ گۇناھلىرى كەچۈرۈلىدۇ. ئاللانىڭ ئىرادىسىسىز قىل تەۋرىمەيدۇ. ھەممە ئىش ئاللانىڭ ئىرادىسىگە باغلىق بولىدۇ. ئۆزىنى مۇسۇلمان دەۋېلىپ، ئىشنىڭ ئاق ـ قارىسىنى سۈرۈشتۈرمەي بىر مۇسۇلماننى قېرىندىشىغا جازا بېرىش تەكەببۇرلۇقتىن كۆرەڭلەپ كەتكەن بىر بەندىگە مەنسۇپ. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن: «بىر ئادەم تەكەببۇرلۇقتىن كۆرەڭلەپ كەتكەندە ئۇنى يەر يۇتتى. ئۇ تا قىيامەتكىچە يەر قاتلاملىرىدا چۆكۈپ بارىدۇ.» مانا سەنمۇ ئەنە شۇنداق تەكەببۇرلاردىن ئىكەنسەن !

دايۇەنشۈەي بۇ گەپنى ئاڭلاپ زەھرى تاشتى. ئەپسۇس شۇ مىنۇتتا ھېچكىمدە قورال يوق ئىدى. ئاۋۇ ئاخۇنلارنىڭ قولىدا قۇرئان ۋە قۇرئان ھەدىسلىرىلا تۇراتتى.

دايۇەنشۈەي تېخىمۇ ھاكاۋۇرلاشقان ھالدا بەخىرامان

ئۆلتۆراتتى. ئەمدى ئۇ ئاچچىقلىغىنى بىلەلمۇ بىكار، ئۇ نېمە قىلالايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ ئۆزىنى زورىغا بېسىپ، مېھرىبانۇغا قاراپ زەھەرلىك كۈلۈپ قويدى. مەرۋايىت تۇتۇلغان چۇمبەل ئىچىدە مېھرىبانۇنىڭ جامالىنى كۆرگىلى بولمىسىمۇ ئۇنىڭ قەيسەرلىكى، سۆزلىرىنىڭ ۋەزنى دايۇەنشۇەينى ھەر خىل خىياللارغا سالدى. مېھرىبانۇ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— سىلەر ئۇرۇمچىدىن مۇشۇ يەرگە كەلگۈچە نېمە ئىشلارنى قىلمىدىڭلار؟! قۇمۇل تەۋەسىگە كىرىپلا، ئاللانى ياد ئېتىپ، بارىغا شۈكۈر ـ قانائەت قىلىپ، خۇدانىڭ بىرلىكىگە يۈتۈپ، ياخشى ئىشلارغا ئۈمىد باغلاپ ئۆتۈۋاتقان مىڭدىن ئارتۇق پۇقرانى بالا ـ چاقىلىرى بىلەن قوشۇپ قىرىۋەتتىڭلار، ئاجىز پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرىگە، باغلىرىغا ئوت قويدۇڭلار. بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدىڭلار، قىز ـ ئاياللارنى ئاياغ ئاستى قىلدىڭلار، ئايىغىڭلار باسقان زېمىن قانغا بويالدى. بۇ ئىشنى كىم قىلدى؟! سىلەر ئۆلتۈرگەنلەرنىڭ قايسىسى گۇناھكار ئىكەن؟! ئاجىز پۇقرالار سىلەرگە نېمە گۇناھ قىلدى؟! ئۆلگەن مۇسۇلمانلار سىلەرنىڭ قېرىندىشىڭلار ئەمەسمۇ؟! پەيغەمبەر: «ناھەق ئادەم ئۆلتۈرگەنلەر، جازانىخورلۇق قىلغانلار، يېتىمنىڭ مېلىنى يەۋالغانلار، ئىپپەتلىك، پاك مۇسۇلمان ئاياللىرىغا يامان نىيەتتە بولغانلار ئەڭ يامان گۇناھ قىلغۇچىلار ...» دېگەنىدى. دېمەك، سىلەر نېمە قىپسىلەر؟! مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ئۆز قولى بىلەن ئادەم ئۆلتۈرگىنى يوق، ئۇلار ئۆزىنى ئۆزى ئۆلتۈردى. يۇرتنى سوراۋاتقان ۋاڭنىڭ گېپىنى ئاڭلىمىدى. يەنە شۇنى دەپ قوياي، سالاپەتلىك ئاخۇنلار، قولۇڭلاردا قۇرئان كەرىم، پەيغەمبەر ھەدىسلىرىنى كۆتۈرۈپ ئۇلتۇرۇپسىلەر، پەيغەمبەرىمىز يەنە نېمە دېگەن؟! ئاشۇ قۇرلارنى ئوقۇڭلار، مۇسۇلمانلار باشلىقىنىڭ سۆزىنى ئاڭلاش ۋە ئۇنىڭ ئەمرىگە ئىتائەت قىلىشى كېرەك، دېگەن. قايسى خۇيزۇ مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ سۆزىنى ئاڭلىدى؟! كۆتەمە كۇۋرۇكتە مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ

ئالدىنى مانا مۇشۇ تۇڭگانلار تۇسۇۋالغاندا مۇھەممەت بىشىر چىڭۋاڭ نىمىدەپ پەرمان قىلغانىدى، سىلەر ئاڭلاپ تۇرۇپ يەنە نىمە ئىشلارنى قىلدىڭلار؟ ! سىلەر ۋاڭنىڭ سۆزىنى ئاڭلىمىساڭلارمۇ پەيغەمبەرنىڭ سۆزىنى ئاڭلىمامسىلەر؟ !

دايۇەنشۇەي كېكىردىكىنى قىرىپ قويۇپ ئىرغىنىپ ئولتۇردى. ئاۋۇ دىنىي سوتقا تارتقۇچىلارمۇ قولىدىكى قۇرئان كەرىم، ھەدىسلەرنى تۇتقىنىچە باشلىرىغا قوش قوندۇرۇۋالغاندەك مىدىر ـ سىدىر قىلماي تىك ئولتۇراتتى.

— مەن سىلەرگە يەنە شۇنىمۇ دەي، سىلەر ئوقۇغان قۇرئان كەرىمنى، پەيغەمبەر ھەدىسلىرىنى مەنمۇ ئوقۇغان، يادلىغان، مۇتالىئە قىلغان. شۇڭا، سىلەرنىڭ سەمىڭلەرگە شۇنداق بىر ئىشنى سېلىپ قوياي، پەيغەمبىرىمىز مۇشرىكلار بىلەن ئۇرۇشقاندا، ساھابىلەردىن بىرى كۆرگەنلا مۇشرىكنى ئولتۇرگەن، چاپقان، قىرغىن قىلغان، شۇ كۈنى پەيغەمبەرنىڭ ئادەملىرىدىن بىرى: «بۈگۈن بىر كىشى بىزنىڭ ئارىمىزدا ئەڭ ئىشقا يارىدى» دەپ ھېلىقى ئادەمنى كۆرسەتكەندە، پەيغەمبىرىمىز ئۇ ئادەمنى: «ئۇ ئادەم ھەقىقەتەن دوزىخىيدۇر» دېگەنىكەن. پەيغەمبىرىمىز نىمىشقا شۇنداق دېدى، ئويلاپ بېقىڭلارچۇ، ھېلىقى ئادەم مۇشرىكلارنى ئۆلتۈرگەندە پەيغەمبىرىمىز ئۇنى «دوزىخىي» دەپتۇ. ئەمدى سىلەر كىمنى قىردىڭلار، كىمنى سوراق قىلىۋاتىسىلەر، كىمنى ئۆلتۈرمەكچى بولىۋاتىسىلەر، ئۇرۇش ئۇستىدە دەتالاش قىلىش، ئىختىلاپ قىلىشنىڭ ياخشى ئەمەسلىكى توغرىسىدا پەيغەمبىرىمىز يەنە: «ئىشنى ئاسانلاشتۇرۇڭلار، قىيىنلاشتۇرماڭلار، كىشىلەرگە بىشارەت بېرىڭلار، ئۈركۈتۈۋەتمەڭلار، ئىناق ئۆتۈڭلار، ئىختىلاپ قىلىشماڭلار» دېگەن. سىلەر نىمە قىلىۋاتىسىلەر؟ مۇھەممەت بىشىر چىڭۋاڭنى سولىۋالغىلى ئوتتۇز ئالتە كۈن بولدى. ئۇنى قىيىن ـ قىستاق قىلىپ نىمە قىلىسىلەر، سىلەرنى قانداقمۇ ئەلھەمدۇلىللا مۇسۇلمان دېگىلى بولسۇن !

مېھرىبانۇنىڭ يالقۇنلۇق كۆزلىرىدىن ئوت چاقنايتتى. نۇربانۇ مەزمۇت قەددىنى ھەممىگە مىختەك قاداپ تۇراتتى.

دايۋەنشۆەي بۇ ئايال سۆزمەننىڭ سۆزلىرىگە ھەيران قالدى. ئاۋۇ ئاخۇنلارمۇ ئۇ سۆزلەپ ئۆتكەن ھەدىسلەرنى بىلەتتى. شۇڭا، ئۇلارنىڭ يۈزلىرىدىن گاھ خىجىللىق، گاھ ئاچچىق غەزەپ ئەكس ئېتەتتى.

مېھرىبانۇ ئاخىردا:

— سۇبھانالللاھى ۋە بىھەمدىھى (ئاللانى تەرىپلەيمەن ھەم مەدھىيىلەيمەن)، ئەگەر سىلەر ئاللانىڭ بىرلىكىگە پۈتسەڭلار، ئاللانىڭ يولىدىن چىقماڭلار. جەننەت — غەزىپىمنى يىغقۇچىلار ۋە خەلقنىڭ كەمچىلىكىنى كەچۈرگۈچىلەر ئۈچۈن تەييارلانغان. ئەگەر ئېھتىيات قىلمىساڭلار، پانىي ئالەم بىر دەملىك، باقىي ئالەمدە ئىش - ئەمەللىرىڭلارغا قاراپ ھېساب بېرىپ قالىسىلەر، — دېگىنىچە قىلچىنى شارتتىدە قىنىغا سېلىپ دايۋەنشۆەينىڭ سارىيىدىن چىقىپ كەتتى.

دايۋەنشۆەي ۋە باشقىلار بىرپەس جىمجىت ئولتۇرۇپ قالدى. گويا ئۇلار ئۆزلىرىنى دوزاختا چۈشۈپ قالغاندەك ھېس قىلىشتى. بىرپەستىن كېيىن دايۋەنشۆەي زوۋانغا كېلىپ شۇنداق دېدى:

— ئاياللار ئەگەرى قوۋۇرغىدىن يارالغان، شۇڭا سەۋر قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

بۇ گەپ بىلەن ئاخۇنلارغا جان كىردى. ئۇلار مېھرىبانۇ پۈجۈڭنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ ئۆزلىرىنىڭ ئۈچ - ئاداۋەت يۈزىسىدىن مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنى ئولتۇرۇش كويىدا بولۇۋاتقانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلغاندەك بولدى - دە، ئەمدى دايۋەنشۆەينىڭ ئالدىدا «يۈزىمىز تۆكۈلدىغان بولدى» دەپ ئەنسىرەپ ئولتۇراتتى. لېكىن، ئويلىمىغان يەردە دايۋەنشۆەي ئاخۇنلارنى گەپكە سالدى.

— پۈجۈڭنىڭ گەپلىرى بىلەن ھېيتگاھدا

قىرىنداشلىرىمىزنىڭ بىر غىرىچتەك قىتىپ كەتكەن قىنىنى يۇغىلى بولامدۇ. ئاللاتائالا كۆزىنى ئويغاننىڭ كۆزىنى ئوي، ئۆلتۈرگەننى ئۆلتۈر، دەپ قۇرئان كەرىمدە ئوچۇق ئېيتقان تۇرسا، بىز ئەمدى نېمىگە قاراپ ئولتۇرىمىز؟ ! — دېيدى ئاخۇنلار.

دايۇەنشۇەي، ئەگەر مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭغا جازا بەرمىسەم ئۆزۈم گۇناھكار بولۇپ، خەلقئالەم ئىچىدە ئىناۋىتىم تۆكۈلمەمدۇ، دەپ ئويلاپ قالدى.

مېھرىبانۇ پوجۇڭ دايۇەنشۇەي تۇرغان جايدىن چىقىپ، ئۇدۇل خان يامۇلىغا باردى. خان يامۇلىدا بىرمۇ ئادەم كۆرۈنمەيتتى. ئىچكىرى كىرىۋىدى، ئادەتتىكى خىزمەتچىلەردىن ئىككىسى سۇغا چۆشكەن چاشقاندەك شۈمشىيىپ ئولتۇراتتى.

— دارىنلار قېنى؟ ! — دەپ سورىدى مېھرىبانۇ پوجۇڭ.

— ھەممىسى قېچىپ كەتتى، لەشكەرلەرمۇ قېچىپ كەتتى. بىز جېنىمىزنى ئالقىنىمىزغا ئېلىپ قويۇپ يامۇلنى ساقلاۋاتىمىز. ئاڭلىساق ئامبال بېگىم بىلەن ئايماقبېگىم باركۆلگە قېچىپ بېرىپتۇ. ئىككى كۈن بۇرۇن ئۇلارنىڭ ئادەملىرى كېلىپ پۈتۈن مال - مۈلكىنى، خوتۇن - بالىلىرىنى ئېلىپ يەنە باركۆلگە كەتتى.

— ھىم ! — دەپ ئاچچىق يۇتتى مېھرىبانۇ پوجۇڭ.

يىگىرمە ئىككىنچى باب

ئۇلار كۆشۈتە ئېغىزىغا كەلگەندە يېڭى كۆتۈرۈلگەن كۈن نۇرى تىك قىيالارنىڭ، مۇز قاپلاپ ئالماستەك كۆرۈنۈپ تۇرغان تاغلارنىڭ، قارلىق چوققىلارنىڭ ئۈستىگە يېيىلغانىدى. نۇربانۇ بۇ تاغلارنى بەش قولدەك بىلەتتى. ئۇ مېھربانۇ پوجوڭنى ئەتىگەنلىك ناشتا ئۈچۈن بىر ئاق ئۆيگە باشلاپ كىردى. بۇ تاغ ئارىلاپ، ئوقيا ئېسىپ ئوۋ قىلىدىغان، يىرتقۇچ ھايۋانلارنى ئۆلتۈرۈپ ئادەملەرگە ئاراملىق ئاتا قىلىدىغان، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغۇچىلارنى يولاتمايدىغان ئايال پالۋاننى ھەممىسى تونۇيتتى. ئۆيدە قازاق موماي سۈت سوروپ قايماق پىشۇرۇۋاتاتتى.

نۇربانۇ بىلەن مېھربانۇ پوجوڭ مومايغا سالام بەردى. كۆزلىرىنىڭ نۇرى ئۆچكەن، يۈزلىرىنى قورۇق بېسىپ، بېلى مۈكچىيىپ قالغان موماي ئۇلارغا قاراپلا قالدى ھەم ئۇلار ئاسماندىن چۈشكەن ھۆر ـ پەرىلەرمىدۇ، دەپ قالدى. نۇربانۇ ھاڭۋېقىپ قالغان مومايغا ئۆزلىرىنى تونۇشتۇردى. موماي ئۇلارنى قىزغىن قارشى ئېلىپ، ئاق ئۆينىڭ تۆرىگە ئۆتكۈزۈپ ئالدىغا داستىخان يايدى. سۈت، قايماق، قېتىق، قۇرۇت، ئىرىمچىك دېگەنلەرنى تۆكۈۋەتتى ۋە سىرتقا ئالدىراپ چىقىپ ئوغلىنى چاقىرىپ قوي سويۇشقا بۇيرۇدى.

نۇربانۇ: «ۋاقتىمىز قىس، سىزگە رەھمەت موما، ناشتا قىلىۋالساقلا بولىدۇ» دەپ ئۆزرىخاھلىق ئېيتتى.

— ئەل بېشىغا ئاپەت كەلدى، بىزگىمۇ ئامانلىق يوق، كۈندە دايۈەنشۈەينىڭ ئادەملىرى قوتان ـ قوتان قوي ـ كالا، ئاتلارنى ھەيدەپ كېتىۋاتىدۇ. بۇنىڭغا چىدىمىغان مالچىلار قوي ـ كالا، ئاتلارنى يىراق ئوتلاقلارغا، جىلغىلارغا، ئورمانلارنىڭ ئىچىگە

ھەيدىۋەتتى. بۇ مەلئۇنلارغا ئاش بولغىنىمدىن، يىرتقۇچ ھايۋانلارغا يەم بولغىنى تۈزۈك. بىز قانداق قىلىمىز ئەمدى، بىزدەكلەر ئۆلسەك بولاتتى. بىز بولساق قېرىدۇق، مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭغا ئۇۋال بولدى، — دەپ يىغلاپ كەتتى موماي.

ئۇلار چاينى ئىچىپ بولغۇچە شۇ ئەتراپتىكى چارۋىچىلار ئۆيگە يىغىلىپ كەتتى. ھەممىسى مېھرىبانۇنىڭ ئېتەكلىرىنى كۆزلىرىگە سۈرتۈپ: «يۇرت ئامان بولسۇن، مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ئامان بولسۇن» دەپ خۇدادىن تىلىدى. مېھرىبانۇمۇ كۆز يېشىنى توختىتالماي بىرپەس ئاھ ئۇرغاندىن كېيىن ئۇلار بىلەن خوشلاشتى.

ئۇلار ئاتلىرىغا مىنگەندە، قىران بۈركۈتتەك ئون نەپەر ئون يەتتە ـ ئون سەككىز ياشلاردىكى يىگىتلەر تۇلپاردەك ئاتلارغا مىنىپ ئۇلارنى ئارىغا ئالدى ۋە باركۆل تەرەپكە قاراپ چېپىپ كەتتى.

ئۇلارنىڭ قارىسى يىتكۈچە كەينىدىن قاراپ تۇرغان موماي ۋە ئاياللار ئۇلارغا ئاقىيول تىلىدى. ئۇلار نۇربانۇ ھەققىدە قىزىق پاراڭغا چۈشۈپ كەتتى. نۇربانۇ يېڭى توي قىلغان كۈنلەردە ئۇنىڭ ئېرى مال بېقىپ يۈرۈپ قاتتىق شىۋىرغان ۋە قار ئاپىتىگە دۇچ كېلىپ، ماللىرىنى قوغدايمەن دەپ يىلپىزغا يەم بولۇپ كېتىپتۇ. بۇ دەھشەتلىك يوقىتىش نۇربانۇنى يىرتقۇچ ھايۋانلارغا جەڭ ئېلان قىلغان بىر قەھرىمان قىلىپ يېتىشتۈرۈپ چىقىدۇ. ئۇ تاغ ئارىلاپ، جىلغا ـ سايلارنى كېزىپ، ئېتىز، ئورمانلاردا يۈرۈپ، ئۇرغۇنلىغان يىلپىز، يولۋاس، بۆرىلەرنى يوقىتىدۇ. خەلققە تەھدىت سالىدىغان ھەرقانداق دۈشمەن ئالدىدا ھوشيار تۇرىدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭ نامى تىللاردا داستان بولۇپ، خەلق ئىچىدە نۇرغۇن قوشاقلار تارقىلىدۇ.

ئوقيا، قىلىچ بېلىدە،
چاپقان ئاتنى تاغ ئىچىدە.

چوكان ئىكەن بۇ باتۇر،
قورقماي يۇرگەن تۇن كېچىدە.

ئۆتتى شۇنداق پالۋانلار،
نەچچە ـ نەچچىسى يۇرت ئىچىدە.
خەلق ئۇچۇن بەلنى باغلاپ،
داڭق چىقاردى ئەل ئىچىدە.

مانا بۇ نۇربانۇغا، نۇربانۇدەك پالۋانلارغا قارىتىلغان قوشاقلار ئىدى. بۇ قوشاقلارنى ھېلىقى مومايدەك ئاقىنلار ئىجاد قىلغانىدى.

مېھرىبانۇ بىلەن نۇربانۇ باركۆلدىكى خاننىڭ لەشكەرلىرى تۇرۇشلۇق جايغا كېلىپ ئاتتىن چۈشتى. ئۇلارنى قوغداپ كەلگەن ئون نەچچە يىگىت يىراقتا ئۇلارنى كۆزەت قىلىپ تۇردى.

مېھرىبانۇ بۇرۇن بۇ يەرگە بىر قېتىم ياردەم سوراپ كەلگەنىدى، شۇڭا مۇھاپىزەتچىلەر مېھرىبانۇنى كۆرۈپلا ئۇنىڭغا ئېھتىرام بىلدۈردى ھەمدە ئامبال ـ دارىنلار بار جايغا باشلاپ ماڭدى. ئۇلار نۇرغۇن جىسەكچىلەردىن ئۆتۈپ، ئامبال بېگى ۋە ئايماقبېگىنى، داش قازانغا نەچچە قوينىڭ گۆشىنى سېلىپ قويۇپ شاراب ئىچىپ، قىمار ئويناۋاتقان يېرىدىن تاپتى. ئۇلار مېھرىبانۇنى كۆرۈپ ئانچە ئېرەن قىلىپ كەتمىدى. مېھرىبانۇنىڭ يۈرىكى غەزەپتىن يېرىلىپ كەتكۇدەك ھالەتكە كېلىپ سۆزلىدى:

— سىلەرزە، مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنى ئوتقا ئىتتىرىپ قويۇپ، ئۆزۈڭلار بەخىرامان ئويۇن ـ تاماشا قىلىپ ئولتۇرۇپسىلەرمۇ؟ قېنى سىلەرنىڭ مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭغا خاننىڭ يارلىقىنى تۇت، ئارقاڭدا بىز بار دېگىنىڭلار؟! مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ كىم ئۈچۈن قولغا چۈشۈپ قالدى. ئۇنىڭ ئۆلۈپ ـ تىرىلىشى بىلەن سىلەرنىڭ كارىڭلار يوقمۇ؟! —
مېھرىبانۇ پۈجۈڭ ئوردىغا كەلگەندىن تارتىپ خەنزۇچە

ئۆگەنگەندى. بۇ ئۆگىنىش ئۇنىڭغا مانا شۇ كۇنلەردە ناھايىتى ئەسقاتتى. ئۇ خەنزۇچە سۆزلەپ دايۇەنشۇەي ۋە ئاۋۇ ئامبال، دارىنلارنى ھەيران قالدۇردى.

— چىچىلمىسىلا خىنىم، بىزگىمۇ ئامال يوق، بىزدە لەشكىرىي قىسىم كۆپ بولمىغاندىكىن، ھەممىمىز ئۆزىمىزنىڭ جىنىنى جان ئەتمىسەك بولمايدۇ، — دېدى ئامبال.

— مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭمۇ قېچىپ قۇتۇلسا قۇتۇلاتتىغۇ؟ ئۇنى قېچىپ كېتىشكە دەۋەت قىلغاندا «مۇشۇ يۇرتتا تۇغۇلۇپ، مۇشۇ ئاۋام ئۇچۇن ئىشلەپتىمەن، ئەمدى خەلقنى ئوتقا ئىتتىرىپ قويۇپ قاچسام بولماس» دەپ ئۇنىمىدىغۇ؟ چىڭ ھۆكۈمەتتى سىلەرنى كىم ئۇچۇن ئىشلەشكە ئەۋەتكەن؟ خانىنىڭ يارلىقى شۇنداقمۇيا؟! خەلقنىڭ بېشىغا كۈن چۈشسە قېچىپ كېتىڭلار، يەرلىك ئەمەلدارلارنى ئوتقا ئىتتىرىپ قويۇڭلار، دېگەنمۇ؟ شۇنداق دېگەن بولسا مەن مەنچىڭ خانىنىڭ ئالدىغىمۇ بارالايمەن، مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ خان ئۇچۇن، سىلەر ئۇچۇن جان تىكىپ ئىشلىسە، خانىنىڭ ۋەكىلى بولغان سىلەر يەپ - ئىچىپ، قورساق توقلاپ، ئەپيۇن چېكىپ، شاراب ئىچىپ، قىمار ئويناپ، يۇرتنىڭ ئىشلىرى بىلەن كارىڭلار بولمىسا بولامدۇ؟ مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ئۆلتۇرۇلسە، خانغا نېمە دەپ جاۋاب بېرىسىلەر؟!

مېھرىبانۇ بۇ گەپلەرنى دەپ بولغۇچە ئۇلارنىڭ مەستلىكى يېشىلىپ، قىمارنى بېسىقتۇرۇپ، ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ كەتكەن ئىدى.

قۇمۇلنىڭ ئايماقبېگى:

— ھەممىمىز ئۆز غېمىمىز، ئۆز دەردىمىز بىلەن بولۇپ كېتىپ بىخۇدلۇق قىپتىمىز، بۇ ئەسلىدە بىزگە كەلگەن بالا - قازا ئىدى، ئۇلار مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنى تۇتۇۋالدى. بىزمۇ ئۇلارغا قارشى ھەرىكەت قىلىشىمىز كېرەك ئىدى. قورقۇپ بۇ يەرگە مۆكۈنۇۋالغىنىمىز بولمىدى. بىز چوقۇم باركۆلدىكى

لەشكەرلەرنى باشلاپ بېرىپ، دايۋەنشۈەيگە تاقابىل تۇرۇپ، مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنى قۇتقۇزايلى، خانغا مەلۇمات يوللايلى، خاپا بولمىسىلا پۇجۇڭ خېنىم، — دېدى يالۋۇرغاندەك قىلىپ.

بۇ چاغدا يوغان كالپۇكلىرىنى يالاپ ئورنىدىن تۇرغان ئامبال بېگىنىڭ كۆزلىرى قىزاردى. تەكەببۇرلۇق ۋە ئەسەبىيلىكى ھەددىدىن ئاشتى:

— تۇڭگانلار ئوردىنى قورشىۋالغاندا بىزنىڭ لەشكەرلەر ئوردىنى، ۋاڭنى ساقلاپ قالدى. بۇ چاغدا يىگىرمە نەچچە لەشكىرىمىز ھالاك بولدى. بۇنىڭغا ۋاڭ خۇن ھەققى بەرمىدى. شۇڭا، لەشكەرلەر ۋاڭنى قۇتقۇزۇۋېلىشقا ئۇنىمايۋاتىدۇ، بولمىسا بىز ئالللىبۇرۇن بېرىپ ۋاڭنى قۇتقۇزۇۋالاتتۇق.

مېھرىبانۇنىڭ كۆزلىرىدىن غەزەپ - نەپرەت ئۇچقۇنلىدى:

— ۋەقە يۈز بەرگەننىڭ ئەتىسىلا ئۆزۈڭ يالغۇز كىرىپ ۋاڭدىن خۇن ھەققى تەلەپ قىلغىنىڭ. مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ يۈز يامبۇنى ئالدىڭغا قويغاندا، ئەكەتكىنىڭ يادىڭدا يوقمۇ؟ بۇ يامبۇنى نېمە قىلدىڭ، سىلەرزە ئالتۇن - يامبۇ ئۈچۈن ئىشلەپ يېنىڭلارنى تولدۇردۇڭلار، ئۇنىڭ ئۈستىگە لەشكەرلەرنىڭ نەچچە ئايلىق پۇلىنى بەرمەي لەشكەرلەرنىڭ روھىنى چۈشۈردىڭلار. خەلقتىن ئالغان باج - سېلىقنىمۇ يەپ كەتتىڭلار. ئەمدىزە ئالغانسېرى ئالغۇڭلار كېلىپ، ۋاڭنىڭ ئۆلۈپ كېتىشى بىلەن كارىڭلار بولمامدۇ؟

ئامبال بېگى يىلان چاققاندەك تولغىنىپ كەتتى. ئۇنىڭ قېلىن قاپاقلىرى كىچىك كۆزلىرىنى توسىۋالغانىدى. ئۇ يۇقىرىقى ئىشلارنى باشقىلارنىڭ بىلىپ قېلىشىدىن ئەندىشە قىلىپ يۈرەتتى. مانا ئەمدى مېھرىبانۇ پۇجۇڭ بۇنى دارىپ، لەشكەرلەر ئالدىدا ئاشكارىلىۋەتتى. شۇڭا، ئامبال بېگى گەپنى يۆتكەپ:

— ئاڭلىمىدىڭىزمۇ، ئاراتۇرۇكتىكى تۇڭگانلار قوزغىلىپ،

شۇ جايدىكى باجگىر قىرىنداشلىرىمىزنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. بىرمۇنچە لەشكەرلىرىمىز ئۇلار بىلەن ئۇرۇشقىلى كەتتى. ئۇ توپىلاڭچىلار مەغلۇپ بولسا، ئاندىن بىز قۇمۇلغا ياردەمگە بارىمىز.

بۇ چاغدا ئۆيگە باركۆلدە تۇرۇشلۇق خان لەشكەرلىرىنىڭ باشلىقى كىرىپ كەلدى:

— خېنىم ئۆرە تۇرۇپ قاپتىغۇ، ئولتۇرۇپ سۆزلىشەيلى، — دەپ مېھرىبانۇ پۇجۇڭغا بىر ئورۇندۇقنى كۆرسەتتى. نۇربانۇ ئۇنىڭ باش - ئايىقىغا نەزەر تاشلاپ ئۇنى كۆزىتىپ تۇراتتى. مېھرىبانۇ پۇجۇڭ ئولتۇرمىدى، لەشكەر باشلىقى بولسا باياتىن نېرىقى ئۆيدە ئولتۇرۇپ مېھرىبانۇنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلىغانىدى، شۇڭا مۇنداق دېدى:

— ھەقىقەتەن قۇمۇل ئېغىر ئەھۋالدا قالدى. مانا مەن ياردەمگە بارىمەن؛ ئەتە - ئۆگۈننىڭ ئىچىدە يولغا چىقىمەن، تۇڭگانلار ئاسانلىقچە مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنى ئۆلتۈرەلمەيدۇ. خېنىم، ئۆزلىرى قايتىپ كەتسىلە، مەن بارلىق لەشكەرلەرنى باشلاپ ئارقىلىرىدىن يېتىپ بارىمەن.

مېھرىبانۇ لەشكەر باشلىقىغا قاراپ: «رەھمەت سىزگە» دەپ بېشىنى ئەگدى - دە، ئۆيدىن چىقىپ كەتتى. ئۇنىڭ كۆزلىرى قاراڭغۇلىشىپ پۇتلىرىدا ماغدۇر قالمىغانىدى. نۇربانۇ بۇنى سېزىپ قالدى. چۈنكى، خان ئامبىلىنىڭ پەيلى بۇزۇق ئىدى، ئۇ مۇشۇنداق قالايمىقان كۈنلەردە نېمە قىلىمەن دېسە شۇنى قىلالايتتى، ھەتتا مېھرىبانۇنىڭ ئارقىسىدىن ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىشىمۇ مۇمكىن ئىدى. چۈنكى «مەن ۋاڭدىن ئۈستۈن تۇرىمەن» دەپ كۆرەڭلەپ يۈرگەن بۇ ئامبالنى ئۆتكەندە مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ئوردىدىن قوغلاپ چىقىرىۋەتكەنىدى. ئەمدىلىكتە بولسا مېھرىبانۇ ئۇنىڭ يېغىرىنى ئېچىۋەتتى. لېكىن، دايۋەنشۇەينىڭ ئۇنى تۇتماي مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنى تۇتۇۋېلىشى، بوگۈنكى كۈندە بولسا مېھرىبانۇ پۇجۇڭنىڭ

ئۇنىڭدىن ياردەم سوراپ چىقىشى ئۇنىڭ خورىكىنى ئۆستۈرۈپ، يۈرەكلەندۈرۈپ قويغانىدى. ئۇ ئۈچ ئىلىشنىڭ ياخشى پۇرسىتى كەلدى دەپ ئويلاپ تۇرۇشىغا مېھرىبانۇ ۋە نۇربانۇ چاققان كىلىپ ئۆيدىن ئىتتىك چىقىپ كەتتى ـ دە، نۇربانۇنىڭ قاتتىق ئىسقىرتىشى بىلەن بايا بىللە كەلگەن يىگىتلەر يوپۇرۇلۇپ يېتىپ كېلىشتى ھەم مېھرىبانۇنى قومۇلغىچە قوغداپ ئېلىپ كەلدى ۋە مېھرىبانۇ پۈجۈڭنىڭ تەلىپى بىلەن بۇ يىگىتلەر ئوردا قاراۋۇللۇقىدا تۇرۇشقا ماقۇل بولدى.

*　　　*

ۋەھىمىلىك كۈنلەر قارا كۆلەڭگىدەك ئارقا ـ ئارقىدىن ئۆتۈشكە باشلىدى. شۇ كۈنلەردە خان ئالدىغا كەتكەن خەۋەرچىلەر بىرقانچە ئاتنى نۆۋەتلىشىپ مىنىپ، يىگىرمە نەچچە كۈندە بېيجىڭغا يېتىپ بېرىپ خان سارىيىغا كەلدى، ئەمما خان سارىيىنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى ئۇلارنى ئوردىغا كىرگۈزمىدى. ئۇلار گەرچە: «ئارغۇن ھەزرەتنى ئىزدەيمىز، ناھايىتى مۇھىم ئىشىمىز بار ئىدى» دەپ يالۋۇرغان بولسىمۇ، مۇھاپىزەتچىلەر: «بۇ سىلەرنىڭ ئىختىيارىي كىرىپ ـ چىقىدىغان مەسچىتىڭلار ئەمەس. بۇ دېگەن خان تۇرىدىغان جاي، ئىشىڭلار بولسا قەغەزگە پۈتۈپ ئەكېلىڭلار، بىز ئارغۇن ھەزرەتكە بېرەيلى» دېيىشتى.

بۇ يەرگە كەلگەنلەردىن بىرى بۇرۇن ۋاڭغا مۇھاپىزەتچى بولۇپ بېيجىڭغا كەلگەن بولسىمۇ، ئارغۇن ھەزرەتنىڭ ئۆيىگە بارمىغانىدى. ئۇ خەنزۇچە سۆزنى ئاز ـ تولا بىلسىمۇ، خەنزۇچە خەتنى بىلمەيتتى، شۇڭا ئۇلار بىرنەچچە كۈن سەرسان بولۇپ يۈرۈشتى. ئاخىر ئۇلار ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان جاينى تېپىپ، ئۇ يەردىكى ياخشى نىيەتلىك كىشىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن ئارغۇن

ھەزرەتنى تاپتى. ئارغۇن ھەزرەتكە قىرىلىق يېتىپ، بەللىرى مۈكچىيىپ، چاچ ـ ساقاللىرى ئاقىرىپ كەتكەنىدى. ئۇ ئەھۋالنى ئۇقۇپ ناھايىتى ئەپسۇسلاندى. شۇئان خانغا مەلۇم قىلغىلى ئوردىغا كەلگەن بولسىمۇ، «خاننىڭ تاۋى يوق» دەپ خاننىڭ خاس خىزمەتچىلىرى ئارغۇن ھەزرەتنى خان بىلەن كۆرۈشتۈرمىدى.

ئۇلار كېلىپ ئونىنچى كۈنىگە قەدەم قويغاندا، ئاندىن خان بۇ ئەھۋاللاردىن خەۋەر تاپتى. بۇ خان مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنى كۆرمىگەن بولسىمۇ، ئۈچ يىلدا بىر قېتىم ئەۋەتىپ تۇرىدىغان ۋاڭنىڭ سوۋغا ـ سالاملىرىدىن مەمنۇن ئىدى. خان ئويلىنىپ قالدى، چۈنكى ئۇنىڭ جاي ـ جايلاردا بولۇۋاتقان توپىلاڭلاردىن خەۋىرى بار ئىدى. شۇڭا، خان: «بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا پەرمان بىلەن ھەرقانداق ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقارغىلى بولمايدۇ، غەربىي يۇرتتا ھەر خىل توپىلاڭلار بولۇۋاتىدۇ، شۇڭا لەشكىرىي قوشۇن ئەۋەتىپ غەربىي يۇرتتىكى توپىلاڭلارنى بېسىقتۇرۇش كېرەك» دەپ ئويلاپ قالدى.

*　　　*

بۇ ھاياتلىق دۇنياسىدا ۋەھىمىدىن ئاچچىق نەرسە يوق. مېھرىبانۇ تاماق، ئۇيقۇدىن قالدى. ئۇ ئۇياق ـ بۇياققا چىپىپ باققان بولسىمۇ ھازىرغىچە ھېچكىم ياردەمگە كەلمىدى. بېيجىڭغا خاننىڭ ئالدىغا كەتكەنلەرمۇ كەلمىدى، بېيجىڭ بىلەن قۇمۇلنىڭ ئارىلىقىمۇ يىراق، باركۆل بىلەن قۇمۇلنىڭ ئارىلىقى بىر ـ ئىككى كۈنلۈك يول تۇرۇپمۇ ئۇلار بۇ ئىشقا كۆڭۈل بۆلمەيۋاتىدۇ، ھەتتا راشىدىن خوجىمۇ ياردەم سوراپ بارغانلارغا «مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ قۇمۇلدىكى چىڭ لەشكەرلىرىنى ئۆزۈم يوقىتىمەن، دەپ ۋەدە بەرگەن، بىز مۇھەممەت بېشىر

چىگۋاڭغا ئىشىنىپ شۇنچە كۆپ لەشكىرىي كۈچىمىزنى يۆتكەپ كەلسەك، ئۇ ۋەدىسىگە ۋاپا قىلماي تۇڭگان قېرىنداشلىرىمىزنى قىردۇرۇۋېتىپتۇ. بىز ئەمدى بۇ قانلىق قىساسنى كىمدىن ئالىمىز، مۇھەممەت بېشىر چىگۋاڭ ساقلاپ قالغان چىڭ لەشكەرلىرى قېنى؟ » دەپ ئاچچىقلىنىپتۇ.

مېھرىبانۇ دەرد ـ ئەلەمدىن ئۆرتىنەتتى. ئەنسىزچىلىك ئىچىدە كېچە ـ كۈندۈز ئاھ ئۇراتتى.

مانا شۇ كۈنلەردە نۇربانۇ ئۇنىڭغا بىر قورساقتىن چۈشكەن قېرىنداشىدەك يار ـ يۆلەكتە بولۇۋاتاتتى. نۇربانۇ جىمغۇر، ئەمما ناھايىتى باتۇر ئايال ئىدى. ئۇ مېھرىبانۇنىڭ كۆز ياشلىرىغا چىدىماي مۇنداق دېدى:

— ئاللاتائالا بىزنى ياراتقاندا پەرىشتىلەرگە پەرمان بېرىپ پېشانىمىزگە تۇرلۇك قىسمەتنى يېزىپ، ئاندىن بۇ دۇنياغا ئاپىرىدە قىلغانىكەن. ئەمدى بېشىمىزغا نېمە كەلسە شۇنى كۆرمەكتىن باشقا ئامالىمىز يوق. مېنىڭ ئېرىمنىمۇ غالجىر يىلپىز يەۋەتكەندە مېنىڭ ئاھ ـ زارىمغا ھېچكىم چىدىمىغانىدى. لېكىن، مەن ئاخىر غەزىپىمنى يۇتۇپ، يېنىمغا نەچچە پالۋاننى ئەگەشتۇرۇپ يۇرۇپ نۇرغۇنلىغان يولۋاس، يىلپىزلارنى يوقاتتىم. ھەممە ئىش بىز ئويلىغاندەك بولمايدىكەن، پۇجۇڭ خېنىم. لاھەۋلە ۋەلاقۇۋۋەتە ئىللا بىللا (ئاللانىڭ ياردىمى بولمىسا قولىمىزدىن ھېچ ئىش كەلمەيدۇ).

مېھرىبانۇ كۆز يېشى ئىچىدە: «تەقدىردىن كەلگەن ئىشقا بىزدە نېمە چارە» دەپ قويدى.

مەلۇماتچى نەمىتۇللا تەيجى بىلەن ھاشىر تەيجىنىڭ كەلگەنلىكىنى مەلۇم قىلدى.

نۇربانۇ پەردىنى چۈشۈرۈۋەتتى. ئىككى تەيجى دۇئادىن كېيىن مېھرىبانۇنىڭ ئېسەنلىكىنى سورىدى ۋە نەمىتۇللا تەيجى سۆز ئاچتى:

— پۇجۇڭ خېنىمغا مەلۇم بولغاي، دايۋەنشۇەينىڭ ئالدىغا

بارغان ئەلچىلىرىمىز قايتىپ كەلدى. يونۇس قازىئاخۇنۇمنىڭ ئىپتىشىغا قارىغاندا، ئۇلار ھەزرەتلىرىنىڭ ئاتىغانلىرى بويىچە سەككىز مىڭ تۇياق ئات، مىڭ دانە يامبۇ، ئەللىك نەچچە زىخچە ئالتۇن بەرسەك، مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنى قويۇپ بەرسەڭلار دېگەنىكەن، دايۋەنشۇەي جاۋاب بەرگۇچە تۇڭگان ئاخۇنلار: «بىز دىنىمىزنى پۇل - مالغا ساتمايمىز» دەپ ئۇنىماپتۇ. دايۋەنشۇەيمۇ تۇڭگان ئاخۇنلارنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلەپتۇ.

بۇ گەپتىن كېيىن ئارىدا بىرپەس جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈردى، ئاندىن ھاشىر تەيجى دېدى:

— پوجوڭ خېنىمغا مەلۇم بولغاي، شەھەر ئىچىدىكى پوقرالارنىڭ بىر قىسمى بالا - چاقىسىنى ئېلىپ يوشۇرۇنچە قېچىۋاتىدۇ. بىز قانداق قىلىمىز؟

— پوقرالار شەھەردىن چىقىپ كەتسە كەتسۇن، ئۇلارغا بىرقانچە يوشۇرۇن يوللارنى ئېچىپ بېرەيلى، كۆڭلى نەدە ئەمىن تاپسا، شۇ يەرگە بارسۇن. ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇلارنىڭ پەيلى بۇزۇق، بىزگە ياخشى كۈن يوق. ئەگەر ئۇلار تاسادىپىي ئەھۋالدا شەھەرگە ھۇجۇم قىلىمىز دېسە بىردەملىكلا ئىش. قارا قاغىدەك يوپۇرۇلۇپ تۇرغان چېرىكلەرگە بىز تەڭ كېلەلمەيمىز. ھەممىمىز ئىككى قولۇق تەييارلىق كۆرەيلى. ھەرقايسىلىرىمۇ ۋاقتى كەلگەندە جانلىرىنى جان ئەتسىلە. ئۇلارغا تەييارلىغان يامبۇ - ئالتۇنلارنى بىر يەرگە بېسىقتۇرۇپ قويۇشسىلا، يەنە يۇرتقا كېرەك بولىدۇ، — مېھرىبانۇنىڭ ئاۋازى بوغۇلۇپ قالدى، — يەنە بىر گەپ، پوقرالار دايۋەنشۇەي لەشكەرلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالمىسۇن، ئەڭ مەخپىي يوللارنى بەلگىلەپ بەرگەيلا.

— خوش، پوجوڭ خېنىم، دېگەنلىرىدەك قىلىمىز.

ئۇلار چىقىپ كېتىشۋىدى، يەنە مەلۇمچى كىرىپ دېدى:

— ئوردا ئالدىغا بىرى ھەزرەتلىرىنىڭكىدەك تەختىراۋاندا ئولتۇرۇپ كەپتۇ. ئۇ ئىشىكلەرنى ئېچىڭلار، مەن ئوردىغا

كىرىمەن دەۋاتىدۇ، قانداق قىلىمىز خېنىم؟
— ئۇ كىم ئىكەن، ئەرمىكەن، ئايالمىكەن؟
— ئايال ئىكەن خېنىم، ئۇ ھېلىقى سوۋۇربەگنىڭ ئايالى مىنىس ئاپپاقتەك قىلىدۇ.

مېھرىبانۇ مىنىس ئاپپاقنىڭ ئىسمىنى ئاڭلاپ بىرقىسما بولغان بولسىمۇ، مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنى قۇتقۇزۇپ قېلىشقا بىر ئامال بولۇپ قالارمۇيا، دېگەن خىيالغا كېلىپ «كىرگۈزۈۋېتىڭلار» دېدى.

مىنىس ئاپپاق مېھرىبانۇ يۈجۈڭ خېنىمدەك ياسىنىپ كەلگەنىدى. ئۇ تەختىراۋاننى ئوردىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى توسۇق تام ئالدىدا قالدۇرۇپ، ئۆزى مېھرىبانۇ يۈجۈڭنىڭ ھۇجرىسىغا قاراپ ماڭدى. ئۇنىڭ ئۇزۇن كۆڭلىكى كالتە پۇتلىرىنى يېپىپ يەرگە سۆرۈلۈپ تۇراتتى. بېشىغا سالغان ئۇنچە تۇتۇلغان لېچەكى سوڭىغا چىرمىشىپ، مېڭىشىغا توسالغۇلۇق قىلاتتى.

مېھرىبانۇ خېنىم مىنىس ئاپپاقنى ئوچۇق چىراي بىلەن كۈتۈۋالدى.

— كەلسىلە، كەلسىلە خېنىم ئاچا !

— ھىم ... ھە ... بۇ دۆلەت سەندە تۇرماس، بۇ مۇشكۈل مەندە، دەپ ھا ... ي ئىلىلىق ئاپپاق، ساڭىمۇ چاققانلا كېلىپ قالدى. ھا ... ي جەينەك يېقىن بولغىنى بىلەن چىشلىگىلى بولمايدۇ. ئېگىن كىيسە تولغىنىپ، ئاش يېسە ئاغرىنىپلا يۈرەرمەنمىكىن دەپتىمەن. مانا ئەمدى، بۇرۇنلاردا ئالەم چۆرۈلۈپ كەلسە، ھازىر قازان بېشى چۆرۈلۈپ كېلىدىكەن. ئەمدى مەن يۈجۈڭ بولىمەن. ساڭا ياراشقان يۈجۈڭلۇق ماڭا ئەجەب ياراشمامدىكەن. سەن ئوردىدىن چىقىپ كەت، بولمىسا دايۈەنشۈەي سېنىڭمۇ كاللاڭنى ئالىدۇ. ئاڭلىمىدىڭمۇ مۇشۇ نەچچە كۈننىڭ ئىچىدە بېشىر چىڭۋاڭ ۋە ئۇنىڭ يالاقچىلىرى بولۇپ بەش ئادەمنىڭ كاللىسى ئېلىنىدۇ. سەن ياخشىلىقچە

بۇگۇن بۇ ئۇردىدىن چىقىپ كەت، بولمىسا ئامان قالمايسەن. مۇھەممەت بېشىرنىڭ كاللىسىنى ئالغان دايۇەنشۇەي سېنى ساق قويغۇدەكمۇ ؟ !

بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ مېھرىبانۇنىڭ كۆڭلى بىرقىسما بولۇپ، تامغا يۆلىنىپ ئولتۇرۇپ قالدى. ئۇ سۇۋۇر پاكارنىڭ قىلىپ يۈرگەن ئىشلىرىنى بىلەتتى. شۇڭا، بۇگۇن ئۇ مىنىس ئاپپاقنىڭ دېگەنلىرى راست بولۇشى مۇمكىن دەپ ئويلىدى. دېمەك، ئەتە ـ ئۆگۈننىڭ ئىچىدە مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ كاللىسى ئېلىنىدىكەن.

مىنىس ئاپپاق خىرقىراپ ئۇياقتىن ـ بۇياققا مېڭىپ مېھرىبانۇ پۇجۇڭنى تاماشا قىلماقتا ئىدى. نۇربانۇ بۇ ھاقارەتكە چىداپ تۇرالمىدى ـ دە، دەرھال قىلىچىنى يالىڭاچلاپ مىنىس ئاپپاققا ھەيۋە قىلدى:

— ئەمىسە سەن ئۆز ئايىغىڭ بىلەن پۇجۇڭ خېنىمنىڭ ئايىغىدا ئۆلگىلى كەپسەن ـ دە، مەن ساڭا ئۆلۈمنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ قوياي.

— ھەي ... ي، توختاپ تۇر. سەن كىمسەن، مېنى ئۆلتۇرسەڭ سەنمۇ تىرىك قالمايسەن، — دېدى ئۇ ئۇزۇن ھەم كەڭ يەڭ ئىچىدە كۆرۈنمەي قالغان قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ، — بولدى مەن بۇگۇن ئۇردىدىن چىقىپ كېتەي، ئەتىلا پۇجۇڭ خېنىم بولمىغىنىمنى كۆر، شۇ چاغدا كۆزۈڭگە ئىشەنمەي قالىسەن، — دېدى ـ دە، قورققىنىدىن پۇت ـ قوللىرى تىترىگەن ھالدا ئۇردىدىن چىقىپ كەتتى.

مېھرىبانۇ پۇجۇڭنىڭ يۈرىكى سىقىلىپ دەرد ـ ئەلەمدە پۇت ـ قوللىرى تىترەيدىغان بولۇپ قالغىنىغا ئوتتۇز سەككىز كۈن بولۇپ قالدى. مانا ئەمدى مىنىس ئاپپاقنىڭ سۆزلىرى ئۇنىڭ دەرد ـ ئەلىمىنى تېخىمۇ كۆچەيتىپ، ئۇنى ياتقۇزۇپ قويدى.

*　　　　*

شاھنىڭ يۈرىكى قاپلان دەپ بىكار ئېيتمىغانىكەن، سۆڭەككە پىچاق ئۇرغانـدەك قىلىـنـغان سوراق ـ سوئـاللار ئـوتـتـۇز سەككىزىنچى كۈنىگە قەدەم قويدى. قارا كۈچلەرنىڭ چاڭگىلىدا ئۆلۈم خەۋپى ئاستىدا تۇرغان مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ئۇلارغا بوي ئەگمىدى. گۇناھىم بار ئىكەن دەپمۇ ئىقرار قىلمىدى. خۇيزۇ ئاخۇنلار ئۆزلىرىنىڭ ئۈچ ئېلىشتىن ئىبارەت يامان غەرىزىنى دىنىي ھۆكۈم بىلەن نىقابلاپ، مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭغا ۋە يۇقىرىلارغا تاڭدى. ئۇلار مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭغا ئۆلۈم جازاسى بېرىشنى شەرىئەتنىڭ ھۆكمى دەپ جاكارلىدى. لېكىن، بۇ ئۆلۈم خەۋىرى مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنى بوي ئەگدۈرەلمىدى، ئۇ ئاخىر شۇنداق دېدى:

— ئىنسان ئۈچۈن تاج كىيمەك شەرت ئەمەس، بەلكى نومۇس ۋە ۋىجدان ئىگىسى بولۇش، ئەل ـ يۇرت ئالدىدا ئۆزىنىڭ ۋەزىپىسىنى بىلىش شەرتتۇر. مېنى ئۆلتۈرمىسەڭ، سەن خەلقىمنى قىرىۋەتمەكچىمۇ؟ ! مەن بۇنىڭغا چىداپ تۇرالمايمەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۆلتۈرسەڭ مېنىلا ئۆلتۈر ! يۇقىرىلىرىمنى تىنچ قوي !

— ئەمىسە ئۆلۈم ئالدىدا تەلىپىڭ بولسا ئېيت ! — دېدى دايۇەنشۇەي.

— مېنى ئۆلتۈرسەڭ، مېنىڭ بىلەن بىللە تۇتۇۋالغان تۆت بۇرادىرىمنى قويۇۋەت. ئاندىن بىر كۈن ۋاقىت بەر، بالا ـ چاقىلىرىم، قېرىنداشلىرىم، ئەل ـ يۇرتۇم بىلەن خوشلىشىۋالاي.

— بولىدۇ، ئەتە ئەتىگەندە جازا مەيدانىغا ئۆز ئايىغىڭ بىلەن كەل.

مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ دايۇنشۇەي ئالدىدىن تىترىگەن پۇتلىرىنى ئاران يۆتكەپ چىقىپ كەتتى. دايۇەنشۇەي ۋاڭغا ھېچكىمنى ھەمراھ قىلمىدى، ھەتتا لەشكەرلىرىگە «چېقىلماڭلار» دەپ بۇيرۇق قىلدى.

ئەتراپتا ۋاڭنىڭ نەدە ئىكەنلىكىنى كۆزىتىپ، ئۇنى قوتقۇزۇپ كېتىشكە كەلگەنلەر ۋاڭنىڭ يالغۇز كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ يۈگۈرۈپ دېگۈدەك ئۇنىڭ يېنىغا كېلىشتى ۋە ئەھۋالىنى بىلىپ ھەسرەتلىك ياشلىرىنى تۆككىنىچە، ئاتقا مىندۈرۈپ ئوردىغا ئېلىپ كېلىشتى.

مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ھۇجرىغا كىرگەندە مېھرىبانۇ پۇجۇڭ يەنىلا ھوشىنى بىلىپ ـ بىلمەي ياتاتتى. ئۇ تۈنۈگۈن غۇرۇرى بىلەن كۆرۈشۈپ ئۇنىڭ نۇرغۇن تەسەللىسىنى ئاڭلىغانىدى. ھازىر مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ «چۈشۈمۇ، ئوڭۇمۇ» دېگەن خىيالنى كاللىسىدىن ئۆتكۈزدى ـ دە، ئاستا ئىرغىنىپ ئورنىدىن تۇردى ۋە ۋاڭغا ھۆرمەت بىلدۈردى. مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ مېھرىبانۇ پۇجۇڭنى يېنىغا ئولتۇرغۇزۇپ:

— خېنىم، ئۆزلىرىنى ئۇنداقمۇ يوقىتىپ قويغان بارمۇ؟ مەن ئۆلسەممۇ ئۆزلە ياشاشلىرى كېرەك. ئۆزلىرىنى تۇتۇۋالسىلا، مېنىڭ ئۈچۈن، پۈتۈن يۇرت ئۈچۈن ئۆزلىرىنى تۇتۇۋالسىلا، — دەپ تۇرۇشىغا ئۇلارنىڭ ئوماق قىزلىرى گۆھەر خېنىم، جەۋھەر خېنىملار يېتىپ كىردى. ئۇلار بىر ـ بىرىدىن ئوماق، بىر ـ بىرىدىن چىرايلىق ئىدى. ئۇلار كىرىپلا دادىسىغا ئېسىلىپ يىغلاپ كېتىشتى. ياش قىزلارنىڭ مەرۋايىتتەك يۇمران يۈزلىرى ياش بىلەن يۇيۇلدى. تال ـ تال كىرپىكلەر، تال ـ تال ئۆرۈلگەن چاچلار قورقۇنچ، ھەسرەت، يىغاندىن تىترەپ تۇراتتى. مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ بۇ ئوماق قىزلىرىنىڭ پېشانىلىرىگە سۆيدى. ئەنە شۇ چاغدا ئۇنىڭ يۈرىكىدىكى ئىسسىق بىر ئوتلۇق ئېقىم تومۇر ـ تومۇرلىرىغا تاراپ چىدىغۇسىز پەريادقا ئايلاندى.

لېكىن، بۇ پەريادنى ۋاڭ ھېچكىمگە سەزدۈرمەي كۆزىنى يۇمۇپ يۈرىكىنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىغا يوشۇردى. شۇ ھالدا خېلى جىمجىت ئولتۇرغاندىن كېيىن باللارنى ئاچقىپ كېتىشكە بۇيرۇدى. باللار چىقىپ كەتكەندىن كېيىن مېھرىبانۇ پۇجۇڭغا يەنە تەكىتلەپ دېدى:

— ئۆزلىرىنى تۇتۇۋالسىلا پۇجۇڭ خېنىم، بىزگە ئاللا نېسىپ قىلغان كۈنلەر شۇ ئىكەن. ئاللانىڭ ئىرادىسىگە بويسۇنماقتىن باشقا ئامالىمىز يوق. مېنى ھېيتگاھدا ئۆلتۈرۈلگەن سانسىزلىغان تۇڭگان قېرىندىشىمىزنىڭ روھى ئۇردى. مەن بۇنىڭدىن قېچىپ قۇتۇلالمىغۇدەكمەن. ھەر باشتا بىر ئۆلۈم، مەن ئۆلۈپ كەتسەم، ئۆزلىرىنى چىڭ تۇتۇپ، يۇرتنى باشقۇرۇپ ئۆتكەيلا، ئۆزلىرىگە مېيىپ بولۇپ قالغان ئوغلۇم، ئىككى قىزىم قالدى. ئۇلارغا ئوبدان قارىغايلا، خەلقىم ئاچ - زارلىقنىڭ دەردىنى تارتمىسۇن، ئىنسانىنىڭ ئۆمرى قىسقا بولسىمۇ قايغۇسى ئۇزۇن بولىدىكەن. ئادىللىق ئىنسانىنىڭ ياخشى سۈپىتىدۇر. ئۆزلىرىگە ياخشى خۇلق، ئۇزۇن ئۆمۈر تىلەيمەن، ئامىن! رەببەنا ئاتىنا فىددۇنيا ھەسەنەتەن ۋەفىل ئاخىرەتى ھەسەنەتەن ۋەقىنا ئازابەننار(ئى رەببىمىز ئاللا، بىزگە دۇنيا ۋە ئاخىرەتتە ياخشىلىق ئاتا قىلغىن، بىزنى دوزاخنىڭ ئازابىدىن ساقلىغىن).

مېھرىبانۇ پۇجۇڭنىڭ ئەقىل - پاراسەت ئۇرغۇپ تۇرىدىغان قارا كۆزلىرىدىن قان - ياشلار ئاقتى. «بىز بەندە، ئاجىز ئىكەنمىز» دېيىشتىن باشقىغا تىلى بارمىدى.

ئوردىدا قالغان نەمتۇللا تەيجى، ھاشىر تەيجى، يۇنۇس قازىئاخۇنۇم قاتارلىقلار نېرىقى چوڭ ئۆيدە ۋاڭنى ساقلاپ ئولتۇراتتى. مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ماغدۇرسىزلانغان پۇتلىرىنى ئاران يۆتكەپ ئۇلارنىڭ يېنىغا چىقتى. ئۇلارمۇ روھسىزلانغان باشلىرىنى تۆۋەن قىلىپ:

— ۋاڭ خوجامنىڭ ئالتۇن بويى ئېسەن بولغاي، — دېدى.

ۋاڭ جايىغا ئولتۇرۇپ ياش ئەگىپ تۇرغان كۆزلىرىنى بەگلىرىگە

تىكىپ، بوش ئاۋازدا:
— ھەممىلىرى ئولتۇرۇشسىلا ! — دېدى.
ئارىدا بىرپەس جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرگەندىن كېيىن:
— ھەممىلىرىدىن رازىلىق ئالغىلى كەلدىم، — دېدى ۋاڭ ئۆزىنى زورىغا بېسىپ، — كۆز يېشى قىلىشمىسىلا، يېشىم يەتمىشكە يەتتى، مەن بۇ ئۆلۈمگە رازى بولدۇم.
بۇ چاغدا ئىشىكتە مەلۇمچى كۆرۈنۈپ مەلۇم قىلدى:
— ئىلىدىن غورۇرى جانابلىرى يىگىرمە پالۋاننى ئەگەشتۇرۇپ جانابلىرىنى ئىلىغا ئەكەتكىلى كەلگەندى، كىرىشكە ئىجازەت سورايدۇ.
مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ئالدىراپ ئورنىدىن تۇرۇپ غورۇرىنىڭ ئالدىغا چىقتى. غورۇرىنىڭ چاچ - ساقاللىرى ئاقىرىپ كەتكەنىدى. ئۇلار چىڭ قۇچاقلاشتى. ھەر ئىككىسىنىڭ مۈرىلىرى سىلكىنەتتى. چەكسىز دەرد - ئەلەم ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىنى چىرمىۋالغانىدى. بىرھازادىن كېيىن ئۇلار ئايرىلىپ، ئورۇنلىرىدا ئولتۇرۇشتى. بۇ چاغدا مەلۇمچى كۆز ياشلىرىنى سۈرتۈپ تۇرۇپ يەنە شۇلارنى دېدى:
— ۋاڭ خوجام دېمەكچى بولغىنىم تۈگىمىدى، يەنە تۇرپان، لۈكچۈندىن ئوتتۇز ئاتلىق ئادەم كېلىپ سىلىنى ساقلاۋاتىدۇ. ئۇلارمۇ جانابلىرىنى تۇرپانغا ئەكەتمەكچى ئىكەن.
— ئۇلار نەدە؟
— ھازىرلا يېتىپ كىرىدۇ، يەنە بىر گەپ بار ۋاڭ خوجام، — دەپ تەكرارلىدى مەلۇمچى، مەلۇمچىنىڭ كۆڭلى شۇ كۈنلەردە بەكلا يېرىم بولسىمۇ ۋاڭ خوجامنى قۇتقۇزىمىز دەپ كەلگەنلەر كۆپ بولغانلىقتىن ئۇنىڭ كۆڭلىدە بولار چوقۇم ۋاڭ خوجامنى قۇتقۇزۇپ قالىدۇ دېگەن ئۈمىد تۇغۇلغانىدى. شۇڭا، ۋاڭ خوجامنىڭ كۆڭلىگە ئاراملىق بېرىش ئۈچۈن كەلگەنلەرنى ئۈستى - ئۈستىلەپ مەلۇم قىلغىلى تۇردى، — جانابلىرى خان ئالدىغا بېيجىڭغا سەپەر قىلىپ، لەنجۇسىڭدا بىر ئۆتەڭدە

چۈشكۈن بولغاندا بىر يېزىنىڭ ئادەملىرى كېلىپ يۇرتىدا قۇرغاقچىلىق تۇپەيلى ئاپەت بولغانلىقىنى ئېيتىپ، جانابلىرىدىن سەدىقە تىلىگەنىدى. جانابلىرى شۇ جايدىلا ئۇلارنىڭ قولىغا خەت يېزىپ بېرىپ، ئوردىدىن ئېلىڭلار دەپ ئەللىك كالا، ئەللىك قوتاز، يۈز قوي، يۈز تاغار بۇغداي، يۈز تاغار قوناق بەرگەنىدىلە، ئەنە شۇ چاغدا شۇ شەھەردە چامباشچىلىقنى ئۆگەنگەن ئۈچ نەپەر داڭلىق ياش پالۋان بار ئىكەندۇق. ئۇلار جانابلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغانلىقلىرىنى ئاڭلاپ: «بىز دايۇەنشۇەي بىلەن يەكمۇيەك ئېلىشىمىز، ئېلىشىشتا چوقۇم يېڭىمىز، مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن بىز مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنى قۇتقۇزۇۋالىمىز» دەپ كەپتۇ. لېكىن، بىز ئۇلارغا: «دايۇەنشۇەي، ئەگەر بىزگە قالايمىقان چېقىلساڭلار پۈتۈن خەلقنى قىرغىن قىلىمىز، دەپ جار سېلىۋاتىدۇ. سىلەر ئۇنداق قىلساڭلار ئىشنى بۇزۇپ قويىسىلەر، ھازىر ۋاڭ خوجام بىلەن سۆزلىشىۋاتىدۇ. ئاۋۋال سۆھبەت ئاخىرلاشسۇن» دەپ ئۇنىمىدۇق.

— ئۇلارنى كىرگۈزۈڭلار، — دېدى مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ، بۇ گەپلەر بىلەن ئۇ ئۆزىگە سەل تەسەللى تاپقاندەك بولدى.

ئالدى بىلەن تۇرپان، لۈكچۈندىن كەلگەن پالۋانلارنىڭ باشلىقلىرى كىردى. ئۇلار سالامدىن كېيىن:

— قۇمۇل بىلەن تۇرپان قېرىنداش شەھەرلەردۇر. خەلقلىرىمىز ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن تارتىپلا يېقىن ئۆتىدۇ. جانابلىرىنىڭ دايۇەنشۇەينىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغانلىقلىرىنى ئاڭلاپ، تۇرپان، لۈكچۈندىكى ۋاڭ - خوجاملار قاتتىق ھەسرەت چەكتى. شۇڭا، بىز ئوتتۇز ئاتلىق پالۋاننى تاللاپ، ۋاڭ خوجامنى سوراپ قويغان يېرىدىن مەخپىي ئاچقىپ كېلىڭلار، دەپ ئەۋەتكەنىدى. دايۇەنشۇەي دېگەن بىر ئادەمخور. ئۇ ئادەم ئۆلتۈرمىگۈچە كۆڭلى تىنمايدۇ، — دېدى.

— ماڭايلى، ۋاڭ خوجام، — دېدى كۈچتۈڭگۈر بىر پالۋان.

ۋاڭ ياش يوقى كۆزلىرىنى يۇمۇپ بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى.
گەپ توگىشىگە لەنجۇسىڭدىن كەلگەن ھېلىقى چامباشچى ئۈچ نەپەر خەنزۇ يىگىتى كىردى، ئۇلار پېشانىسىنى قارا ياغلىق بىلەن چىڭ چىگىۋالغان، ئۈستىگە تامامەن قارا كىيىپ، قارا پوتا بىلەن بېلىنى چىڭ باغلىۋالغان، پۇتىغا قارا لاتا خەي، ئاق پايپاق كىيىپ، ئىشتان پۇچقىقىنى باغلىۋالغان چەبدەس يىگىتلەر ئىدى. ئۇلارنىڭ تۇرقىدىنلا ھەقىقەتەن ئۇستا چامباشچىلار ئىكەنلىكى چىقىپ تۇراتتى. ئاۋۋال ئۇلار ئۈچى تەڭلا ۋاڭغا باش ئۇردى، ئاندىن ئورنىدىن تۇرۇپ بىرى سۆزلىدى:
— بۇنىڭدىن ئون نەچچە يىل بۇرۇن سىز بىزنىڭ جېنىمىزنى قۇتقۇزۇپ قالغانىدىڭىز، بىز سىزنى ئۇنتۇپ قالمىدۇق، بېيجىڭغا ماڭغان خەۋەرچىلەردىن بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ يېزىدىكى بارلىق خەلق سىز ئۈچۈن قايغۇردى. بىز دايۇەنشۇەي بىلەن يەكمۇيەك ئېلىشىشقا چىقتۇق، قېنى مەردنى مەيداندا سىنا دەيدۇ. ئۇ ئەگەر خەلقپەرۋەر باتۇر بولسا ئالدىمىزغا چىقسۇن، بىز بىلەن يەكمۇيەك ئېلىشىپ كۆرسۇن. بىز ئۇنى چوقۇم يېڭىمىز، سىزنى چوقۇم قۇتقۇزىمىز.
مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ئۆزىنى قۇتقۇزغىلى كەلگەنلەردىن سۆيۈنۈپ قالدى. دايۇەنشۇەينىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغاندىن بېرى، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىنى ۋەھىمىلىك ئويلار قاپلىۋالغانىدى. گاھىدا دەھشەتلىك خىياللار ئۇنى چۆچۈتۈپ قېتىپ قالغان ھەيكەلگە ئايلاندۇرۇۋېتەتتى، گاھىدا ئۆلۈم بىلەن ھاياتلىق ئوتتۇرىسىدىكى قارا ئويقان يېقىنلا يەردە كۆرۈنۈپ تۇرغاندەك قىلاتتى. كېيىنكى كۈنلەردە ئۇ ئۆزىنى قاتتىق تۇتۇۋېلىپ ئويلاندى. ئۆلۈمدىنمۇ قاتتىق نەرسە بارمىدۇ؟ ئۇ ئاخىر بۇنىڭ جاۋابىنى تاپتى. ئۆلۈمدىنمۇ قاتتىق نەرسە بار، ئۇ بولسىمۇ خەلقنىڭ لەنىتىگە قېلىش. مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ھازىرمۇ شۇنى ئويلاپ، سارغايغان پېشانىسىدىكى تەرلىرىنى ئېرتىپ ئۆزىگە تەلمۈرۈپ تۇرغانلارغا قارىدى:

— قازانى ئوقيا بىلەن قايتۇرغىلى بولمايدۇ، ماڭا قازا كەلدى، بۇ قازادىن قېچىپ قۇتۇلغىلى بولمايدۇ. قېچىپ قۇتۇلغىلى بولىدۇ دېسەك، خەلق، يۇرت ۋەيران بولىدۇ. ئاتا - بوۋامنىڭ دەۋرىدىن تارتىپ هازىرغىچە مۇشۇ يۇرتتا ياشاپ، مۇشۇ يۇرتنى گۈللەندۈرۈپ ئۆتتۇق. ئەمدىلىكتە مېنىڭ دەۋرىمگە كېلىپ خەلق ۋەيران بولسا، يۇرت خارابلاشسا بولمايدۇ. بىزنىڭ ئىنسانىي قەرزىمىز ئۆزىمىز ئۈچۈنلا ئەمەس، ئەنە شۇ ئاۋام خەلق ئۈچۈن، — مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ شۇ گەپلەرنى قىلىپ بولۇپ جىمىپ قالدى. ئۆينىڭ ئىچىدە بىر پەس جىمجىتلىق هۆكۈم سۈردى. ئاندىن يەنە دېدى:

— هەممىلىرى مەندىن رازى بولۇشسىلا، غۇرۇرى جانابلىرىغا، ئىللىق بارلىق قېرىنداشلارغا، تۇرپان، لۈكچۈندىكى قېرىنداشلارغا رەھمەت، — مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ يەنە هېلىقى ئۈچ نەپەر چامباشچى ئۇستىلارغا قارىدى، — سىلەرگىمۇ مىڭ مەرتىۋە رەھمەت. هەممىلىرىگە يەنە شۇنى دەپ قوياي، مېنىڭدىن كېيىن قالسا ئەيىبناق ئوغلۇمنىڭ قولىدىن ئىش كەلمەيدۇ. مېھرىبانۇ خېنىم يۇرتنى باشقۇرىدۇ. هەممىلىرى هەمدەم بولۇشسىلا. ئاجىز - ئورۇق، يېتىم - يېسىرلەرنى يوقلاشنى ئۇنتۇپ قېلىشمىسىلا، ئامىن! — هەممىسى دۇئاغا قول كۆتۈرۈپ ئۇزاققىچە ئوقۇدى.

— هەممىلىرىگە خوش، ئەمدى توۋا - ئىستىغپار ئوقۇپ، قازا نامازلىرىمنى ئۆتۈۋالاي، ئەتە ئەتىگەندە ... — ۋاڭ ئاخىرقى سۆزىنى دېمىدى. ئۇ سەل هالىدىن كەتكەنىدى.

بامداتتىن بۇرۇن مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ غۇسۇل - تاھارەت ئېلىپ بامدات نامىزىنى ئوقۇدى. كىچىچە پۈتۈن ئوردا ئەھلى كىرپىك قاقمىدى. ئوردىدىكى بارلىق ئۆيلەرگە، قاراڭغۇ دالانغا، تاش تارتما، گۈل تارتمىلارغىچە شام، پانۇسلار يېقىلدى. ئوردىنىڭ ئىچىدە تىمتاس بىر سۈر، تىمتاس بىر ۋەھىمە ئەكس ئېتەتتى.

مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ نامازنى ئوقۇپ بولۇپ ئۈستىگە ئۈچ قەۋەت كېپەن كىيدى، بېشىغا ئاق سەللە ئوردى. ھاسىسىغا ئاق يۆگەلگەن، مەيسىگە ئاق يېپىلغان، مەيگە قوشۇلغان ئاتنىڭ بوينىغا ئاق چىگىلگەندى. شۇنداق قىلىپ مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ئۆز ئايىغى بىلەن ئۆلۈم مەيدانىغا قاراپ ماڭدى.

قىرىق كۈندىن بېرى ئۆيلىرىدە مۇشۇنداق بىر ۋەھىمىنى ئويلاپ تۇرغان خالايىق بىردىنلا ئۆيلىرىدىن چىقىپ يېڭى ئاۋاتقا بارىدىغان يول ياقىسىدا يوپۇرۇلۇپ تۇراتتى. پۈتۈن خەلق مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭدىن رازىلىق تىلىدى. مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ خەلقتىن رازىلىق ئالدى.

جازا مەيدانىنىڭ ئەتراپىنى دايۈەنشۈەينىڭ لەشكەرلىرى نەچچە قەۋەت قورشاپ تۇراتتى. مەيدان ناھايىتى چوڭ بولۇپ، شەرق تەرەپتە مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ مەيسى توختىدى. غەرب تەرەپتە شاسىلىمبەگ، سىدىقبەگ، ئابدۇللابەگ، باقىبەگ قاتارلىق تۆت ئادەمنى تىزلاندۇرۇپ ئولتۇرغۇزۇشتى.

مەيدىن چۈشكەن ۋاڭ ئۇلارنى كۆرمىدى، ئۇ تايىقىغا چىڭ يۆلىنىپ تۇراتتى.

جازا مەيدانىغا گۈركىرەپ كەلگەن خالايىق تىزلىنىپ، باشلىرىنى رۇكۇغا ئاپىرىپ: «ۋاڭ خوجامنىڭ ياتقان جايى جەننەتتە بولسۇن» دېيىشتى. بۇ چاغدا مەيدان ئۈستىدىكى ئاسماننى قارا بۇلۇتلار قاپلاپ كەتتى، سوغۇق ھاۋا تۇمانلىنىشقا باشلىدى، بۇ دەل 1867 ـ يىلى 2 ـ ئاي كۈنلىرى ئىدى. مەيدانىنىڭ چۆرىسىدە قىزىل كىگىز كۆتۈرگەن بەش ـ ئالتە ئادەم كىشىلەر توپىنى قايرىپ مەيداننىڭ ئىچىگە كىرىپ ھەممىسى ئۆزىگە تېگىشلىك جايلاردا تۇردى. بۇ چاغدا دايۈەنشۈەينىڭ بۇيرۇقى بىلەن جاللاتلار مەيدانغا كىرىشتى. مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ يېنىدا توختىغان جاللات ئەندىشە ئىچىدە ئەتراپقا نەزەر تاشلىدى. بۇ چاغدا يۈرىكى قاتتىق سىقىلغان مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ: «ئەلۋىدا ! ئۇلۇغ

پۇقرالىرىم! ئەلۋىدا! ئۇلۇغ پۇقرالىرىم!» دېدى. بۇ گەپنى
ھەممىسى دېگۈدەك ئاڭلىدى. ھېلىقى جاللات قىلىچىنى
ئايلاندۇرۇپ ئىككى سەكرەپ كېلىپ مۇھەممەت بېشىر
چىڭۋاڭنىڭ كاللىسىنى شارتتىدە قىلىپ ئېلىۋەتتى. ئاپئاق
سەللىلىك باش يەرگە چۈشمىدى. قىزىل كىگىز كۆتۈرگەنلەرنىڭ
بىرى شۇنداق چەبدەسلىك بىلەن كېسىلگەن باشنى تۇتۇۋالدى.
يەنە بىرى مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ تېنىنى
تۇتۇۋالدى ـ دە، كېسىلگەن كاللىنى تەنگە دەرھال قويۇپ
جەسەتنى قىزىل كىگىزگە ئورىدى. كىشىلەر مۇھەممەت بېشىر
چىڭۋاڭنىڭ كېسىلگەن يېرىدىن قان ئاقمىغىنىنى كۆرەلمەي
قالدى. مانا شۇ چاغدا يەنە بىر ئىش يۈز بەردى، دەھشەتلىك
قىلىچ ئۇرۇپ مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ كاللىسىنى ئالغان
جاللات مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ تۇرغان جايدا دۈگىلىنىپ
ياتاتتى. ئۇنىڭ دەل يۈرىكىگە ئوقيا تېگىپ ئۆلگەنىدى. بۇ
ئوقيانى كىشىلەر ئارىسىغا يوشۇرۇنۇپ تۇرغان نۇربانۇ ئاتقانىدى.

بۇ چاغدا يەنە تۆت نەپەر ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭمۇ كاللىسى
ئېلىنغانلىقتىن، خەلق دايۇەنشۇەينىڭ گېپىدە تۇرماي
شاسېلىمبەگ، سىدىقبەگ، ئابدۇللابەگ، باقىبەگ قاتارلىق تۆت
ئەمەلدارنىمۇ ئۆلتۈرۈۋەتكەنلىكىدىن نارازى بولۇپ مەيدانغا
ئۇسۇپلا كىرگەنىدى.

دايۇەنشۇەي بۇ ئەھۋالنى ھازىرچە بېسىپ قويۇش ئۈچۈن
لەشكەرلىرىنى قايتىشقا بۇيرۇق قىلدى.

مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ جەسىتى ئالتۇنلۇقتىكى ئۆزى
ياساتقان چىنە گۈمبەز ئىچىگە دەپنە قىلىندى.

يىگىرمە ئۈچىنچى باب

ئۆزىنى بىلىپ ـ بىلمەي يۈگۈرۈپ يۈرگەن نەمىتۇللا تەيجى بىردە مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ ئۆلتۈرۈلىدىغانلىقىدىن ھەسرەتلەنسە، بىردە مېھرىبانۇ پۈجۈڭنىڭ ھاياتىنىڭ خەۋپ ئاستىدا قېلىۋاتقانلىقىدىن ئەنسىرەيتتى. ئۇ بۈگۈن مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭغا ئەگىشىپ جازا مەيدانىغا بېرىپلا ئەھۋالنىڭ چاتاق ئىكەنلىكىنى بىلدى. چۈنكى، دايۈەنشۈەي پەقەت مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭغىلا ئۆلۈم جازاسى ئېلان قىلغان بىلەن، جازا مەيدانىغا سىدىق تۈڭچى، شاسېلىمبەگ قاتارلىق تۆت ئادەمنىمۇ ئېلىپ چىققانىدى. «دايۈەنشۈەي گېپىدە تۇرمىغۇدەك، — دېدى نەمىتۇللا تەيجى ئۆز ـ ئۆزىگە، — ئەھۋال چاتاق، دەرھال مېھرىبانۇ پۈجۈڭنى قاچۇرۇۋەتمىسەم بولمىغۇدەك.» ئۇ دەرھال ئوردىغا يېتىپ كېلىپ ئالدىن تەييارلاپ قويغان هارۋا، مەپىلەرنى ياۋاغ تەرەپكە توختىتىپ مېھرىبانۇ پۈجۈڭنى، قىزلىرى گۆھەر خېنىم، جەۋھەر خېنىملارنى، مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ ئەيىبناق ئوغلى غۇلام مۇھەممەتنى بىرقانچە دېدەك، مەپىكەش، هارۋىكەشلەر بىلەن قوشۇپ دايۈەنشۈەي لەشكەرلىرى كۆرمەيدىغان يول بىلەن تاغ تەرەپكە يولغا سېلىۋەتتى.

مېھرىبانۇ خېنىم مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ئۈچۈن قاتتىق يىغلىغان پېتى ئوردىدىن ئايرىلدى.

قالغان تەيجى، بەگلەرمۇ ئۆزلىرىنىڭ جېنىنى جان ئېتىشكە تەييارلىق قىلىپ قويدى.

تاغنىڭ تاش ـ شېغىللىق يوللىرىدا تاراقلاپ چېپىپ كېتىۋاتقان مەپە، هارۋىلار ئادەمگە تېخىمۇ ئەنسىزچىلىك سالاتتى. ئۇلار شۇنداق تېز مېڭىپ كۈن قىيىلغان چاغدا زاغرا

نانده‌ك يېرىلىپ كەتكەن ئېگىز تاغلار ئارىسىدا توختاپ ئارام ئالدى، ئاندىن يېرىم كېچە بولغاندا يولغا چىقىپ، تاڭ سۈزۈلگەندە كەڭ كەتكەن تاغ باغرىدىن ماكان تۇتۇپ، باغلىرى كۆكلەپ، ماللىرى يېيىلغان بىر مەھەللىگە كەلدى. بۇ يەردىكى بىر يۈز ئون ياشلىق باي بوۋا ئاتالغان شاكىر بوۋا پۈجۈك خېنىمنىڭ كېلىۋاتقانلىقىدىن سەل بۇرۇن خەۋەر تاپقانلىقتىن بالا ـ چاقا، ئەل ـ مەھەللىسىنى باشلاپ مېھرىبانۇ پۈجۈكنىڭ ئالدىغا چىقىپ قاراپ تۇرغانىدى.

مېھرىبانۇ پۈجۈك كۆڭلى سۇنغان ھالدا، بېشىغا ئاق ياغلىق سېلىپ مەپىدىن چۈشكەندە، باي بوۋا نەۋرىسى قولىدا تۇتۇپ تۇرغان بىر توپ يېشىل تاۋارنى پاياندار سېلىشقا بۇيرۇدى. مېھرىبانۇ پۈجۈك نۇربانۇنىڭ يۆلىشى بىلەن پاياندار ئۈستىدىن مېڭىپ باي بوۋىنىڭ ئۆيىگە كىردى.

مېھرىبانۇ پۈجۈك مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ئۈچۈن ھازا ئاچتى. جامائەتكە چاچكا[①] چاچتى، سەدىقىلەر بەردى.

ئاپئاق ساقاللىرى كۆكرىكىگە چۈشكەن بويى ئېگىز، يەنىلا ساغلام كۆرۈنىدىغان باي بوۋىمۇ مېھرىبانۇ پۈجۈك كۆز يېشى قىلغاندا قار ـ يامغۇردەك ياش تۆكۈپ تۇرۇپ:

— يۇرتىمىزنىڭ تۈۋرۈكى ئىدى، مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ ھىمايىسىدە بىزمۇ گۈللەنگەن ھەم بېيىغانىدۇق. ئامالىمىز يوق ئىكەن پۈجۈك خېنىم، سەۋر قىلسىلا! — دەپ پۈجۈك خېنىمغا تەسەللى بەردى.

مېھرىبانۇ پۈجۈك بۇ يەردە ئون كۈن تۇرۇپ مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ ئۈچ نەزىرى ۋە يەتتە نەزىرىنى بەردى.

باي بوۋا ئەجدادىدىن تارتىپ باي ئۆتكەن ئادەم ئىدى، شۇنداقلا مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە تېخىمۇ بېيىدى. ئۇنىڭ ئون تارتىم تۆگىلىك سودىگەرلىرى ئىچكىرى

① چاچكا — مېيىتنى ئۇزاتقاندا ئەر ـ ئايال جامائەتكە تۇتىدىغان قۇرۇق يەل ـ يېمىش.

ئۆلكىلەر بىلەن ئالتە شەھەرگە (جەنۇبىي شىنجاڭغا)، ئالتە شەھەردىن چەت دۆلەتلەرگە چىقاتتى. باي بوۋىنىڭ كۆڭلى ـ كۆكسى كەڭ، قولى ئوچۇق ئادەم بولۇپ، ئۇنىڭ مەھەللىسىدە بىرمۇ گاداي يوق ئىدى. مەھەللىسىدىكىلەرنىڭ كەم ـ كۇتىلىرىنى باي بوۋا تولۇقلاپ تۇراتتى. شۇڭا، ئۇنىڭ ھۆرمەت ئېتىبارى ھەممىدىن ئۈستۈن ئىدى. باي بوۋىنىڭ ھازىر يىگىرمە بەش ساندۇقتا يامبۇسى، قوتان ـ قوتان قوي ـ كالا، ئات ـ تۆگىلىرى ساناقسىز ئىدى. بۇ ماللارنىڭ بىر قىسمى ۋاڭغا تەئەللۇق بولسىمۇ، ۋاڭنىڭ ساناقچىلىرى يىلدا دەپتەرگە يېزىپلا قوياتتى. باي بوۋا بۇ ھەقتىمۇ كۆڭلىنى كەڭ تۇتۇپ، يىلدا ۋاڭغا قاراشلىق ماللارنىڭ سانىنى توغرا مەلۇم قىلىپ تۇراتتى.

شەھەردىن دايۇەنشۇەينىڭ ھەددىدىن بەك ئېشىپ كەتكەنلىكى ھەققىدە نۇرغۇن خەۋەرلەر كېلىشكە باشلىدى. مېھربانۇ پۇجۇڭ بۇ يەردىن يىراق يەرلەرگە كېتىشنى ئويلاپ قالدى. بۇنى بىلگەن باي بوۋا شۇنداق دېدى:

— مەن ئۆزلىرىنى توسۇپ قالالمايمەن قىزىم، بۇ قارغىش تەگكۈر كۈنلەرگە بىرنېمە دەپ بولمايدۇ. لېكىن، قىزىم، مەن ئۆزلىرىنى يۆلەيمەن، ئۆزلىرى بەربىر يۇرتنىڭ ئىگىسى، خەلقىمىز ۋەيران بولۇۋاتىدۇ، مەن بۇنىڭغا چىداپ تۇرالمايمەن. بىر كۈنى بولمىسا بىر كۈنى يۇرتقا قايتىپ كېلىپ، يۇرتنى ئەنجامغا كەلتۈرسىلە، مەن يۇرتقا، خەلققە، ئۆزلىرىگە ئاتاپ يىگىرمە بەش ساندۇق يامبۇ بېرىمەن. بۇ مېنىڭ يەتمىش يىللىق ئەجرىمنىڭ مېۋىسى، بۇ يۇرتقا كېرەك بولۇپ قالىدۇ. مەن بولسام ياشقا چوڭ بولدۇم، باللىرىمنىڭ، نەۋرە ـ چەۋرىلىرىمنىڭ يەيدىغىنى، كىيىدىغىنى بار. يۇرسىلە خېنىم بالام، ئۆزلىرىگە يامبۇلارنى تاپشۇراي.

بۇ گەپلەرگە مېھربانۇ پۇجۇڭ ھەم سۆيۈندى، ھەم ھەيران قالدى. «تاغنىڭ باغرىدا ئولتۇرغان بىر بوۋايدا شۇنچە كۆپ

بايلىق بارمىدۇ. ۋاڭنىڭ خەزىنىسىدە قانچىلىك ئالتۇن ـ يامبۇ بولغىيدى. توۋا، خەلق تازا بېيىغانىكەن ـ ھە» دېدى ئۆز ـ ئۆزىگە ھەم:

— ئۆزلىرىگە رەھمەت بوۋا، لېكىن مەن بۇ يامبۇلارنى ئالالمايمەن، ئەمدى مەن قېچىپ يۈرۈپ بۇنى نېمىگە ئىشلىتىمەن، — دېدى.

— ئۇنداق دېمىسىلە، بىر كۈنلەردە لازىم بولىدۇ. بەلكىم ئۆزلىرى قايتىپ كەلگەندە يانلىرىدا ھېچنېمە يوق بولار، شۇ چاغدا ئەسقاتىدۇ. ھېچبولمىسا مەن بۇلارنى ئامانەت قاتارىدا ئۆزلەگە ساقلاپ بېرەي، ئەمما ساقلىغان يېرىم ئۆزلەگە مەلۇم بولسۇن. ھازىرلا كۆرۈپ باقسىلا، يۈرسىلە خېنىم بالام.

باي بوۋا مېھرىبانۇنى ئوتتۇرىدىكى قولۇپلاقلىق ئۆينىڭ ئاستىدىن قېزىلىپ، ئۆينىڭ كەينىدىكى تاغنىڭ ئاستىغا كىرىپ كەتكەن چوڭراق بىر ئۆيگە ئېلىپ كىردى ـ دە، چىراغپاينى چىراغ قويىدىغان جايغا قويۇپ، قاتار تىزىپ قويۇلغان ساندۇقلارنى كۆرسەتتى ھەم بىرقانچە ساندۇقنى ئاچتى. ساندۇق ئىچىدىكى ھەربىرى ئون ئالتە سەر كېلىدىغان يامبۇلار ئاپئاق پارقىراپ تۇراتتى. مېھرىبانۇ پۈجۈك بوۋايدىن مىننەتدار بولۇپ:

— ئۆزلىرى يۇرتنىڭ، ئەلنىڭ غېمىنى يەپلا، ئۆزلىرىگە كۆپتىن ـ كۆپ رەھمەت. ئەگەر يۇرتقا قايتىپ كېلەلىسەم، چوقۇم ئۆزلىرىنى تاپىمەن، — دېدى. بوۋاي ئاچقۇچنى قويۇپ قويىدىغان جاينى مېھرىبانۇ پۈجۈڭغا كۆرسىتىپ قويىدى.

مېھرىبانۇ پۈجۈك ئەتىسى سەھەردە بۇ تاغنىڭ غەربىدىكى يول ئارقىلىق ئالتە شەھەرگە قاراپ ماڭدى.

*　　　　*

مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ قەتل قىلىنغان كۈننىڭ ئەتىسى دايۈەنشۇەي: «مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ ئايالىنى ئېلىپ

كېلىڭلار !» دەپ بۇيرۇق قىلدى. بۇ چاغدا دايۇەنشۇەيىنىڭ لەشكەرلىرى ئوردا قوۋۇق، سۇ قوۋۇقلارنى ئاچقۇزۇپ شەھەرگە كىرىپ بولغانىدى. خەلق قورقىنىدىن ئۆيلىرىگە موكۇنۇۋالغان، پۇرسەت تاپقانلىرى تۇركۇم ـ تۇركۇملەپ قاچماقتا ئىدى.

دايۇەنشۇەيىنىڭ لەشكەرلىرى ئوردىغا باستۇرۇپ كىرىپ مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ ئايالىنىڭ ئۆيىنى سۈرۈشتۈرگەندە، ئوردا خىزمەتچىلىرى ۋاڭ نەچچە يىللار بۇرۇن ئۆز ئەمرىگە ئالغان بولسىمۇ يېنىغا بىرەر قېتىممۇ كىرىپ باقمىغان سوكچىلىك خېنىمنىڭ ئۆيىنى كۆرسىتىپ قويىدى. سوكچىلىك خېنىم مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭغا چوڭقۇر ئېتىقاد بىلەن ئەقىدە باغلىغان خېنىم ئىدى. ئۇنىڭمۇ مېھرىبانۇ خېنىمنىڭكىدەك مەرۋايىت تۇتۇلغان چوڭ لېچەكى بار ئىدى. ئۇ مەرۋايىت تۇتۇلغان لېچەكنى بېشىغا سېلىپ، يۈزىنى يېپىپ دايۇەنشۇەينىڭ ئالدىغا چىقتى. دايۇەنشۇەي ئۇنى مېھرىبانۇ دەپ بىلگەچكە ئايرىم ئۆيدە كۈتۈۋالدى ھەم:

— مەن سېنى ئۆتكەندە ئالدىمغا كەلگىنىڭدىلا كۆرۈپ ئاشىق بولۇپ قالغانىدىم. سەن ئەمدى ماڭا تەگكىن، — دېدى.

— ۋۇ، ساراڭ مەلئۇن ! ئېرىمگە ئەقىدە باغلاپ كەلگىنىمگە قانچە يىللار بولدى، سەن بۇنى بىلەمسەن، مەن ئۆزۈم ئەقىدە باغلىغان ئەرنى سەن ئۆلتۈرۈۋەتسەڭ، ئەمدى مەن ساڭا تېگىشكە ساراڭ بوپتىمەنمۇ. ھەي، سەنمۇ مۇسۇلمانمۇ، ئۇياتسىز، يالغان سۆزلەۋاتقىنىنى قارا، مەن سېنىڭ ئالدىڭغا ساڭا تېگەي دەپ كەلگەنمىدىم ! خەلقنىڭ نەپرىتىگە ئۇچرىغان سەندەكلەر بېشىنى يېمەي قالمايدۇ، — دېدى سوكچىلىك خېنىم دايۇەنشۇەيگە غەزەپ بىلەن تىكىلىپ.

دايۇەنشۇەي «بۇنىڭ بوينىنىڭ قاتتىقلىقىنى بۇرۇنلا بىلگەنىدىم» دەپ ئويلىدى ۋە بىردىنلا بۇ ئايالغا ئۆچمەنلىكى تۇتۇپ لەشكەرلىرىگە جاكارلىدى:

— بۇنى دەرھال يامان ئاتقا سۆرىتىپ ئۆلتۈرۈڭلار !

دايۇەنشۇەينىڭ لەشكەرلىرى دېگەندەك قىلدى. سوكچىلىك خېنىمنى ئەڭ يامان ئاتنىڭ قۇيرۇقىغا باغلاپ تاغقا قارىتىپ كەڭسايغا قويۇۋەتتى. سوكچىلىك خېنىمنىڭ جېنى چىققۇچە نەچچە ئون لەشكەر ئاتنى كۆزەت قىلىپ ئەتراپىدا يۈردى.

دايۇەنشۇەينىڭ لەشكەرلىرى مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ ئەتراپىغا يىغىلغان پالۋانلارنى قانلىق باستۇرۇۋەتكەنلىكتىن ئۇلار چېچىلىپ كەتكەنىدى. گەرچە ئۇلاردىن ئاز ئادەم قالغان بولسىمۇ قايتىدىن بىرلىشىپ، دايۇەنشۇەيگە قارشى چىققانىدى، دايۇەنشۇەينىڭ لەشكەرلىرى ناھايىتى كۆپ بولغاچقا ئۇلار يەنە باستۇرۇۋېتىلدى. خەلق قىرغىن قىلىندى. خەلقنىڭ قاچىدىغانلىرى قېچىپ كەتتى، قاچالمىغانلىرىنى دايۇەنشۇەي لەشكەرلىرى ئۆيمۇئۆي يۈرۈپ بالا ـ چاقىلىرى بىلەن قوشۇپ ئۆلتۈرۈۋەتتى ۋە ئۆيلىرىگە، باغۋارانلىرىغا ئوت قويدى. ئوردىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ، بىر قىسىم جايلىرىغا ئوت قويۇۋەتتى.

شۇ كۈنلەردە باركۆلدە تۇرۇشلۇق چىڭ لەشكەرلىرى دايۇەنشۇەي لەشكەرلىرىنى يوقىتىشقا كەلگەن بولسىمۇ، ئۇلار بىلەن كۈچ ئېلىشالماي قايتىپ كەتتى.

قۇمۇل خەلقىنى خالىغانچە ئۆلتۈرۈپ، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ پۇخادىن چىققان دايۇەنشۇەي زو زۇڭتاڭنىڭ كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ دەككە ـ دۈككىگە چۈشتى ۋە بىر كۈن ئىچىدىلا قۇمۇل زېمىنىدىن غايىب بولدى.

ئاۋات، پاكىز، ئىلىم ـ مەرىپەت ئەھلى بىلەن تولغان قۇمۇل شەھىرى خارابلاشتى. نۇرغۇن ئادەمنى قىرىپ تاشلاندى. كوچىلار، ھويلىلار ئادەم ئۆلۈكى بىلەن تولۇپ كەتتى. شەھەردە ئاندا ـ ساندا قالغان كىشىلەر ئۆلۈكلەرنى كۆمۈپ بولالماي شەھەر سېپىلىنىڭ تېشىلگەن، ئۆرۈلگەن جايلىرىغا تىقىپ ئالدىنى كېسەكلەر بىلەن قوپۇرۇۋەتتى. قېلىپ قالغان ئادەملەرنىڭ بىر قىسمى تەپ كېسىلىنىڭ تارقىلىشى بىلەن، يەنە بىر قىسمى ئاچ ـ زارلىقتىن ئۆلۈپ كەتتى. كاتتا ئوردا، مەشرەپ، بەزمىلەر

قىزىغان سارايلار كۆيۈپ كۈلگە ئايلاندى.

شەھەر يەتتە ـ سەككىز يىل ئادەمسىز، چۆلدەرەپ قالدى. ئۆيلەرنىڭ تام ـ تورۇسلىرى ئۆرۈلۈپ، كوچىلار مەينەتلىشىپ، مەھەللىلەرنى، ئۆيلەرنى ھۇۋقۇش، چاشقان، كۈسۈتكىلەر قاپلاپ كەتتى.

* *

مىسلىسىز دەرد ـ ئەلەمدە پۈچىلىنىپ، يول رەنجىدىن ھاردۇق يەتكەن مېھرىبانۇ پۈجۈك ھەسرىتىنى ئىچىگە يۇتۇپ، ئاللاتائالادىن ئۆزىگە مەدەت، كۆڭلىرىگە نىجاتلىق تىلەپ، ئۆتەك ـ دەڭلەردە قونۇپ، ئاخىر كورلىنىڭ بۈگۈر دېگەن يېرىگە يېتىپ باردى. بۇ يەردىكى كىچىك بىر يېزىدىن بىر قورۇنى سېتىۋېلىپ قۇمۇلدىن قېچىپ چىققان پۇقرالار قاتارىدا ھايات كەچۈرۈپ كۈن ئۆتكۈزدى. ئۆزىنى ھېچكىمگە ئاشكارا قىلمىدى. بۇ بىۋاپا زامانىنىڭ نەشتىرى ئۇنىڭ كۆڭلىنى پەرىشان قىلدى. يىللار ئارقىمۇئارقا قوغلىشىپ ئۆتمەكتە ئىدى. ئۇلارنىڭ ئەكەلگەن ئالتۇن ـ كۈمۈشلىرىمۇ تۈگەپ قالدى.

شۇ كۈنلەردە مېھرىبانۇ پۈجۈك ئۆزىنىڭ ئالتۇندىن قۇببە ئورناتقان رومىلىنى شۇ يەرنىڭ بېگىگە گۆرۈگە قويۇپ پۇل ئالماقچى بولغىنىدا، شۇ يۇرتتا قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ئايالى مېھرىبانۇ پۈجۈكنىڭ بارلىقى سېزىلىپ قالدى. بۇ خەۋەر دەرھال ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇشقا كەلگەن زو زۇڭتاڭغا يەتتى. زو زۇڭتاڭ مېھرىبانۇ پۈجۈكگە ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنىڭغا خاننىڭ يارلىقىنى يەتكۈزدى. خان يارلىقتا مېھرىبانۇ پۈجۈكنى قۇمۇلنىڭ ۋاڭى قىلىپ تەيىنلىگەنىدى ھەم مېھرىبانۇنىڭ قۇمۇلغا دەرھال قايتىپ، خەلقنى يىغىپ يۇرتنى باشقۇرۇشىنى

ئەسكەرتكەندى.

خاننىڭ يارلىقى مېھرىبانۇغا يەتكۈزۈلگەندىن كېيىن زو زۇڭتاڭ ئۆز نامىدىن شەھەر ـ شەھەرگە مۇنداق دەپ مۇراجىئەت چىقارغاندى: «ئەگەر بىرەر قۇمۇللۇق يۇرتىغا قايتىشقا قىيىنچىلىق تارتىپ قالسا، بىرەر تال كۆسەينى گۆرۈگە قويۇپ پۇل تەلەپ قىلىسىمۇ بېرىڭلار، ھۆججەت يېزىپ بەرسىمۇ بېرىڭلار، ئۇلارنىڭ ھۆججەتلىرى بىلەن گۆرۈگە قويغان نەرسىلىرىنى ئىسپات قىلساڭلار مەن سىلەرگە بۇ پۇلنى قايتۇرۇپ بېرىمەن.»

مېھرىبانۇ پۇجۇڭغا خاننىڭ يارلىقى يەتكۈزۈلگەندىن كېيىن ئۇ: «ئىنشائاللا، غەم ـ غۇسسىلىك دىلىمىز يورۇيدىغان كۈنلەرمۇ كېلىدىغان ئوخشايدۇ» دېدى ھەم قۇمۇلغا قايتىشنىڭ تەييارلىقىغا چۈشتى.

تاغلاردا قېچىپ يۈرۈپ، تاغنىڭ بىر يېرىدە ئولتۇراقلىشىپ قالغان نەمىتۇللا تەيجى تاغدا ئۈچ يىلنى ئۆتكۈزۈپلا قۇمۇلغا كەلگەندى. ئۇ قۇمۇل شەھىرىنىڭ ۋەيرانچىلىقىنى كۆرۈپ ئىچى سىيرىلىپ كەتتى. ئۇ قاچان بولمىسۇن مېھرىبانۇ پۇجۇڭ ۋە قۇمۇل خەلقىنىڭ ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېلىشىگە ئىشىنەتتى. شۇڭا، ئاۋۋال ئۆزىنىڭ ئۆي ـ ھويلىلىرىنى قايتا ياسىتىپ رەتلىدى ھەم قۇمۇل ئەتراپىدا يۇرگەنلەرنى شەھەرگە قايتىپ كېلىشكە دەۋەت قىلدى. كېيىنرەك ئوردىنى، ئوردىدىكى ئۆيلەرنىڭ كۆيدۇرۈۋېتىلگەن جايلىرىنى رېمونت قىلدۇرۇشقا باشلىدى. مېھرىبانۇ پۇجۇڭنىڭ قۇمۇلغا قايتىپ كېلىدىغانلىقى ھەققىدە خەۋەر يېتىپ كەلگەندە، نەمىتۇللا تەيجى بەكلا خۇش بولۇپ كەتتى ۋە ھاشىر تەيجىنى تېپىپ، ئوردا خەزىنىسىنىڭ بىر قىسىم يامبۇلىرىنى تاپقۇزدى. بۇنىڭ بىلەن ئوردىنى تېخىمۇ مۇكەممەل رېمونت قىلىشقا كىرىشىپ كەتتى. پۇجۇڭنىڭ خارابلاشقان ھۇجرىلىرىنى بۇرۇنقىغا ئوخشاش ياساتتى. تۇرپان، پىچانلاردىن ئاشلىق، ماي يۆتكىدى.

كۆنلەرنىڭ بىرىدە مېھرىبانۇ پۈجۈڭ قۇمۇلغا قايتىپ كەلدى. شەھەردىن قېچىپ كەتكەن پۇقرالارمۇ ئاستا ـ ئاستا ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېلىشتى. ئەمما، بىر قىسىملار بارغان جايلىرىدا ئۆي ـ ئوچاقلىق، بالا ـ چاقىلىق بولۇپ قالغانلىقتىن قۇمۇلغا قايتىپ كېلەلمىدى.

* *

ئەل ئالدىدا قاۋىغان ئىت دەشتتە ئۆلىدۇ دېگەندەك، دايۇەنشۇەينىڭ لەشكەرلىرى چەكسىز كەتكەن بىر قارا سايلىقتا خان لەشكەرلىرى بىلەن توقۇنۇشتى. ئۇلارنىڭ تەدبىرى قانداق بولغان بولسا ئاخىرقى تەقدىرىمۇ شۇنداق بولدى. ئۇلار بىگۇناھ خەلقنى رەھىمسىزلەرچە قىرىپ تاشلىغانىدى، ئۇزۇنغا بارماي لەشكەرلىرىمۇ پۈتۈنلەي قىرىلىپ تۈگىدى. دايۇەنشۇەي يۈزدەك لەشكىرى بىلەن ئۈرۈمچىگە قېچىپ بېرىۋالغان بولسىمۇ ئۈرۈمچىدىكى خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلارنىڭ باشلىقى تەرىپىدىن يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈلدى. «زۇلۇمنىڭ تېگى خاراب» دەپ كونىلار بىكار ئېيتمىغان. ئۇ ئۆز خاھىشى بويىچە خەلققە ھەددىدىن ئارتۇق زۇلۇم سالغانىدى، ئەمەلىيەتتە ئۆزىمۇ ساق قالمىدى. ئۇنىڭ ئۇمىدى پۈتۈنلەي بىتچىت بولدى. دايۇەنشۇەيگە ئەگىشىپ ئۈرۈمچىگە كەلگەنلەرنىڭ ئىچىدە قۇمۇلنىڭ تۆت نەپەر ئۆلىماسىنى ئۆلتۈرگەن ھېلىقى تۆت جاللاتمۇ بار ئىدى. ئۇلارمۇ ئۆز قىلىچلىرىنىڭ دەھشەتلىك سايىسى ئاستىدا جان تەسلىم قىلدى.

تۆتىنچى قىسىم

مېھرىبانۇ ۋاڭ

يىگىرمە تۆتىنچى باب

مېھرىبانۇ ۋاڭ ئىككى كېنىزەكىنىڭ ھەمراھلىقىدا ھۇجرىسىدىن چىقتى. كېلىشكەن بوي ـ بەستى ئۇنى ئايال ۋاڭغا خاس سالاپەتكە ئىگە قىلغانىدى. ئۇنىڭ مېڭىشلىرىنىڭ سالماقلىقى مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭغا ئوخشاپ كېتەتتى.

ئۇ تەختلىك سارايغا كىرىپ ئاستا تەختكە چىقىپ ئولتۇردى. تەخت ياغاچتىن گۈل ـ نەقىشلىك قىلىپ قايتا ياسىلىپ، قېنىق سېرىق رەڭدە سىرلانغانىدى. مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ ئولتۇرغان تەخت بولسا گۈل ـ نەقىشلىك قىلىپ قايتا ياسىلىپ پۈتۈن ئەتراپىغا ئالتۇن ھەل بېرىلگەنىدى. مېھرىبانۇ ۋاڭ ئولتۇرغان تەختنىڭ گۈللىرى ئالتۇندىن ھەل بېرىلمىگەن بولسىمۇ ئالتۇندەك يالتىراپ تۇراتتى. مېھرىبانۇ ۋاڭ ئولتۇرغان تەخت سەل كىچىكرەك، ئەمما ئېگىز ـ پەسلىكى ئوخشاش ئىدى. تەخت يەردىن بىر مېتىردەك كۆتۈرۈلۈپ تۇراتتى. مېھرىبانۇ ۋاڭنىڭ نۇرلىنىپ تۇرغان پېشانە ۋە كۆز ئەتراپىدىكى ئۇششاق قورۇقلار ئۇنىڭ ھاياتىدىكى ئەڭ مۇشكۈل كۈنلىرىنىڭ يادنامىسى سۈپىتىدە ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بىرئاز ئاق ئارىلىغان چاچلىرىمۇ ئۇ بېشىدىن ئۆتكۈزگەن ھەسرەتلىك كۈن، قارا كېچىلەرنى ئەسلىتەتتى. ئۇنىڭ قويۇق كىرپىكلەر ئوراپ تۇرغان چىرايلىق كۆزلىرى، ھىلال ئايدەك قارا قاشلىرى ئاندا ـ ساندا كۆرۈنۈپ تۇرغان چېچەك ئىزلىرىنى يوشۇرۇپ تۇراتتى. ئۇنىڭ تەمكىن، ئەمما تېتىكلىكى بىر ئايال ۋاڭنىڭ تۇرقىنى نامايان قىلىپ تۇراتتى. ئۇ بېشىغا قات موخازا قادىلىپ، قات موخازىنىڭ ئىككى تەرىپىگە قىل قاش ۋە سەگۈنچەكلەر قادالغان دوپپا

كىيگەن، دوپپا ئۈستىگە سىرىق شايى رومال سىلىۋالغانىدى. ئىككى ئۆرۈم چاچلىرىغا چاچ پۆپۈك، چاچ تۇمارلار ئاسقانىدى. ئۈستىگە ئۇشۇقى بىلەن تەڭ كىلىدىغان قىنىق سىرىق رەڭلىك چاچما تاۋار كۆڭلەك، كۆڭلەك ئۈستىدىن پاگازىلىق، قىنىق قىزىل دۇخاۋىدىن كالۇۋۇتۇن بىسىلغان ئۇزۇن چاپان كىيگەنىدى. پۇتىدا جىگەر رەڭ مەخمەلگە زەر بىسىلغان ئۆتۈك بار ئىدى.

بۇ مىھرىبانۇ ۋاڭ تەختكە ئولتۇرغىنىغا ئىككى يىلدىن ئاشقان كۈنلەر ئىدى. ئۇ ئوردىغا كىلىپ هايات قالغان ئوردا ئەمەلدارلىرىنى يىغىپ، ئۇلار بىلەن ئۈستى ـ ئۈستىلەپ كىڭەش ئىلىپ بىرىپ، ئالدى بىلەن خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاشنى، شەھەرنى، شەھەردىكى ئۆي ـ ئىمارەتلەرنى، مەسچىت، مەدرىسىلەرنى، كوچىلارنى رىمونت قىلىشنى ئىلىپ باردى. پۈتۈن خەلقنىڭ ئۆيلىرىنى ياساپ، ئۆي سەرەمجانلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈۋىلىشىغا ياردەم قىلدى. بۇلار ئۈچۈن مىھرىبانۇ ۋاڭ ئوردا خەزىنىسىدىكى بايلىقنى سۈرۈشتۈردى. بۇ چاغدا نەمىتۇللا تەيجى، ئوردا ۋەيران بولۇش ئالدىدا تۇرغان كۈنلەردە، هاشىر تەيجىگە ئوردىنىڭ خەزىنىسىنى ئىچىپ، ئالتۇن ـ كۈمۈش، مال ـ دۇنيانى يوشۇرۇپ قالغۇدەك ئىمكانىيەت بولسا يوشۇرۇپ قويۇشنى ئىيتقانلىقىنى، كىيىن مىھرىبانۇ خىنىم بوگۇردىن كەلگۈچە ئاز بىر قىسىم يامبۇ ئىلىپ ئوردىنى ياساتقانلىقىنى ئىيتتى. هاشىر تەيجى بۇ چاغدا ئەينى ۋاقىتتىكى ئەهۋالنى مۇنداق مەلۇم قىلدى: «نەمىتۇللا تەيجى شۇ چاغدا، هاشىر تەيجى بىگىم، بۇ مەلئۇنلار بىر بولسا جانغا زامىن بولىدۇ، بىر بولسا بايلىقنى بۇلاپ ئەپقاچىدۇ. دەرهال هارۋىكەش، مەپىكەشلەرنى يىغىپ، بايلىقنى يوشۇرسىلا، دىگەندىن كىيىن ئون بەش هارۋا تەييارلاپ بەش يۈزدىن ئارتۇق يامبۇ، نۇرغۇنلىغان زىخچە ئالتۇن، يەنە بىرقانچە خالتىدا قۇم ئالتۇن، تۈرلۈك جاۋاهىراتلار، ئاياللارنىڭ تۈرلۈك زىبۇزىننەتلىرى، كىيىم ـ كىچەك، توپ ـ توپ رەخت، بىرقانچە پارچە گىلەم، بوغا مۈڭگۈزى، سۆلەيسۈن

تېرىسى، يولۋاس، يىلپىز تېرىلىرىنى، يەنە بىر قىسىم كۆمۈش قاپلانغان ئېگەر ـ جابدۇق قاتارلىق نەرسىلەرنى ئالغىنىمىزچە ئېلىپ قاچقانىدۇق، يولدا دايۇەنشۇەينىڭ لەشكەرلىرىگە تۇتۇلۇپ قالدۇق. پەقەتلا ئىككى يۈز دانىدەك يامبۇنىلا ساقلاپ قالالىدۇق. بۇنىڭ بىر قىسمىنى نەمتۇللا تەيجى بېگىمگە بەردىم، يەنە بىر قىسمى بار» دېدى. بۇنى ئاڭلىغانلار هاشىر تەيجىدىن گۇمانلىنىشتى. ئەمما، مېھرىبانۇ ۋاڭ هازىرچە بەگلەر ئارىسىدا زىددىيەت پەيدا بولۇپ قالمىسۇن، هەر ئىشنىڭ ۋاقتى ـ قەرەلى كېلىدۇ، دېگەن ئوي بىلەن هاشىر تەيجىگە: «هېلىمۇ ياخشى شۇنچىلىك نەرسىنى ساقلاپ قاپتىلا، ئۆزلىرىگە رەھمەت. بار نەرسىنى ئوردىغا تاپشۇرۇپ بەرسىلە» دەپ بۇ هەقتىكى گۇمانلارغا چەك قويغانىدى. هاشىر تەيجى بىر يۈز ئەللىك يامبۇنى ئوردىغا ئەكېلىپ بەردى. بۇ چاغدا نەمتۇللا تەيجىنىڭ ئۆڭى ئۆچۈپ كەيپى بۇزۇلغانىدى. مېھرىبانۇ ۋاڭ نەمتۇللا تەيجىگە: «تۇلكە قانچە هىيلىگەر بولغىنى بىلەن بەرىبىر قاپقانغا چۈشمەي قالمايدۇ» دەپ قويدى. شۇ ئىشتىن كېيىن مېھرىبانۇ ۋاڭ نەمتۇللا تەيجىگە تاغدىكى باي بوۋىنى، ئۇنىڭ هايات ياكى هايات ئەمەسلىكىنى سۈرۈشتۈرۈشنى، ئەگەر هايات بولسا هېلىقى يىگىرمە بەش ساندۇق يامبۇنى ئەكېلىشنى بۇيرۇدى. نەمتۇللا تەيجى بۇ تاغقا چىقىپ بوۋاينىڭ تېخى هايات ئىكەنلىكىنى بىلدى هەم بوۋاي بىلەن كۆرۈشۈپ مېھرىبانۇ ۋاڭنىڭ سالىمىنى يەتكۈزدى. بوۋاي مېھرىبانۇ ۋاڭنىڭ ئامانلىقىنى سورىدى. نەمتۇللا تەيجى بۇ بوۋاينىڭ بىر يۈز يىگىرمە ياشقا كىرگەن بولسىمۇ ناهايىتى تىمەن، ساغلام تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ هەيران قالدى. نەمتۇللا تەيجى بۇ يەردە بىر كۈن تۇرۇپ، باي بوۋىنىڭ تاغ باغرىدا ياشىرىپ تۇرغان كەڭ كەتكەن باغلىرىنى ئايلاندى. بۇ باغلار پۈتۈنلەي ئۆرۈك، ياڭاقلىق باغلار بولۇپ، باي بوۋىنىڭ ئۆرۈك، ئۆرۈك قېقى، ئۆرۈك مېغىزى، ياڭاق مېغىزى يېيىشكە ئامراق ئىكەنلىكىنى پەملىدى.

نەمتۇللا تەيجى ئەتىسىلا يولغا چىقماقچى بولغانلىقىنى ئېيتقىنىدى، باي بوۋا: «بېگىم، يەنە بىر ـ ئىككى كۈن تۇرسىلا، باغنىڭ ئۆرۈكلىرىمۇ تازا پىشتى، ئۆرۈك دېگەن تەنگە داۋا، ئاغرىققا شىپا، ئۆرۈك يەپ بەرسىلە بېگىم، ئۆرۈك يېگەن كىشى ئاغرىق ـ سىلاقتىن يىراق بولىدۇ، ئۆمرى ئۇزۇن بولىدۇ» دېدى. نەمتۇللا تەيجى بۇ ساغلام، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن ئادەمنىڭ سۆزىدىن ساغلاملىق ھەققىدىكى بىر ھەقىقەتنى چۈشىنىپ، بوۋايغا قايىل بولۇپ رەھمەتنى ئېيتتى.

باي بوۋا ھېلىقى يىگىرمە بەش ساندۇق يامبۇنى تۆگىلەرگە ئارتىپ تەييار قىلىپ قويغانىدى. ئۇ ئۆزىمۇ نەمتۇللا تەيجى بىلەن بىللە بېرىپ، ئۆز قولى بىلەن مېھرىبانۇ ۋاڭغا تاپشۇرۇپ بېرىدىغانلىقىنى ئېيتتى. نەمتۇللا تەيجى بوۋايدىن چوڭقۇر تەسىرلەنگەن ھالدا ئۇنىڭ بىلەن بىللە يولغا چىقتى ھەم ئالدىن بىر چاپارمەننى مېھرىبانۇ ۋاڭغا خەۋەر يەتكۈزگىلى يولغا سالدى. بۇنىڭدىن مېھرىبانۇ ۋاڭ خەۋەر تېپىپ، شەھەردىكى پۈتۈن خەلقنى باي بوۋىنىڭ ئالدىغا چىقىپ بوۋاينى قارشى ئېلىشقا بۇيرۇدى.

باي بوۋا ھەم نەمتۇللا تەيجى شەھەرگە ئوردا قوۋۇقتىن كىرگەندە، نۇرغۇن خەلق بۇ يەرگە توپلىشىپ ئۇلارنى قارشى ئالدى.

ئۇلار ئوردىغا يېتىپ كىرگەندە مېھرىبانۇ ۋاڭ بوۋاينىڭ ئالدىغا چىقتى ھەم:

— ھەي، ئىسىت، بوۋامغا پاياندار سېلىشنى ئۇنتۇپتىمەن، — دەپ چاقچاق قىلدى.

— پاياندار ئاغىچام ھەزرەتلىرىگە خاس، — دېدى باي بوۋا ھەم مەرتىۋىلىرى ئۈستۈن، ئۆمۈرلىرى ئۇزۇن بولسۇن، دەپ دۇئا قىلدى.

شۇنداق قىلىپ، بۇ يامبۇلار بىلەن قۇمۇل شەھىرى، ئوردا، خەلقنىڭ ئۆي ـ ھويلىلىرى ۋە تۇرمۇشى بىرقەدەر ئەسلىگە

كەلگەنىدى.

مېھرىبانۇ ۋاڭ بۈگۈن تەختتە بىرئاز خىيال سۈرۈپ ئولتۇرۇپ قالدى. بۈگۈردىن قايتىپ كەلگەن يىلى قىش پەسلىدە مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ ئەيىبناق ئوغلى غۇلام مۇھەممەت ۋاپات بولدى. ئۇنىڭدىن تۆت ئاي ئۆتۈپ، باش ئەتىياز كۈنلىرىدە چوڭ قىزى گۆھەر خېنىم ھادىسىگە ئۇچراپ ئالەمدىن ئۆتتى. يەنى شۇ كۈنلەردە، مېھرىبانۇ ۋاڭنىڭ ئىلىدىكى تۇغقانلىرىنىڭ قۇمۇلغا كەلگەنلىك خەۋىرى كېلىپ، ئۇلارنى كۈتۈۋېلىشقا مېھرىبانۇ ۋاڭ قىزىنى بەگ، سىپاھلار بىلەن بىرنەچچە چاقىرىم ئالدىغا ئەۋەتكەنىدى. قايتىپ كېلىۋاتقاندا مەپىگە قوشقان ئاتلار ئۈركۈپ كېتىپ، مەپە ئاغدۇرۇلۇپ گۆھەر خېنىم مەپە چاقلىرى ئاستىدا قېلىپ قازا قىلدى.

ئاشۇ ئېچىنىشلىق ۋەقەلەر ئۇنىڭ خىيالىدىن بىر - بىرلەپ ئۆتتى. ئارقىدىنلا ئۇ كىچىك قىزى جەۋھەر خېنىمنى ئويلىدى. ئۇنىڭ خىياللىرى تېخى داۋاملاشمايلا، مەلۇمچى كېنىزەك كىرىپ مەلۇم قىلدى:

— پۇجۇڭ ئاغىچام، ھەزرەتلىرىنىڭ ئەمر - پەرمانلىرىغا بىنائەن چوڭ - كىچىك تەيجى بېگىملەر، باش مۇنشى، قازىئاخۇنۇم قاتارلىقلار ھۇزۇرلىرىغا كىرىشكە ئىجازەت سورايدۇ.

— بەگلەر كىرسۇن!

ئوردا ئەمەلدارلىرى ئاۋۋال مېھرىبانۇ ۋاڭغا ئېگىلىپ تەزىم قىلدى ۋە:

— ۋاڭ خېنىمنىڭ ئالتۇن بويى ئېسەن بولغاي، — دېدى.

مېھرىبانۇ ۋاڭ قول ئىشارىتى بىلەن:

— مەرھەمەت، ھەممىلىرى ئولتۇرسىلا، — دېدى.

— خوش، — دېگىنىچە ھەممىسى جايلىرىدا ئولتۇرۇپ دۇئاغا قول كۆتۈردى.

بۈگۈن بۇ بەگلەر ئىچىدە ھاشىر تەيجى ئالاھىدە كۆزگە

چىلىقىپ تۇراتتى. ئۇ ساقال - بۇرۇتلىرىنى چىرايلىق ياستىپ، پۈزۈر كىيىنگەن ھالدا گىدىيىپ ئولتۇراتتى. ئۇ ئۇستىگە قىنىق يېشىل دۇخاۋىدىن تىكىلگەن ئالتۇن يۇلتۇزلۇق چاپان كىيىۋالغانىدى. بۇرۇن مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭمۇ ئەنە شۇنداق يۇلتۇزلۇق چاپىنى بار ئىدى. ۋاڭ بۇ چاپىنىنى مۇشۇنداق كېڭەش كۇنلىرىدە كىيىۋالاتتى. ھاشىر تەيجى يەنە پۈتىغا قارا مەخمەلدىن تىكىلگەن، ئۈچىغا ۋە قونچىغا كۆمۈش گۈل باسقان ئۆتۈك كىيىۋالغانىدى. بۇرۇن مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭمۇ ئەنە شۇنداق جىگەر رەڭ مەخمەل ئۆتۈكى بولىدىغان.

ئولتۇرغانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ھاشىر تەيجىگە قاراپ - قاراپ قوياتتى. كۆڭۈللىرىدە بولسا ھەر خىل پىكىرلەر كېزەتتى. مېھرىبانۇ ۋاڭمۇ ھاشىر تەيجىگە ئالاھىدە دىققەت قىلدى. ئەمما، تولكىنى ئۈركۈتۈپ قويماي دېگەن ئوي بىلەن باشقىلارغا قاراپ گېپىنى باشلىدى:

— ھەرقايسىلىرىنى ئاۋارە قىلىدىغان بولدۇم، مالال كۆرمىگەيلا، — دېيىشىگىلا ھاشىر تەيجى ئورنىدىن تۇرۇپ:

— خوش پۈجۈڭ ئاغىچام، ھەزرەتلىرىنىڭ خىزمىتى ئۈچۈن جان پىدالىق كۆرسىتەلىسەك خوش بولىمىزكى، قىلچىمۇ مالاللىق ھېس قىلمايمىز، — دېدى.

مېھرىبانۇ ۋاڭ قولى بىلەن ھاشىر تەيجىنى توختاپ تۇرۇشقا ئىشارەت قىلىپ، شۇنداق دېدى:

— مېنىڭ ئۈچۈن ئەمەس، يۇرتىمىز، خەلقىمىز، ئاجىز پۇقرالىرىمىز ئۈچۈن يەنىلا جان پىدالىق كۆرسىتىش كېرەك. كونىلار «يۇرت قوغدىساڭ ئۆسەرسەن، قوغدىمىساڭ ئۆچەرسەن»، «ئۆز ئېلىڭنىڭ نېنىنى يە، كېچە - كۈندۈز غېمىنى يە» دەپ بىكار ئېيتمىغان، بىز ھەممىمىز ئۆز يۇرتىمىزنىڭ، خەلقىمىزنىڭ غېمىنى يېگۈچىلەردىن بولغايمىز، — گەپ شۇ يەرگە كەلگەندە ھاشىر تەيجىگە، — ئولتۇرۇپ قالسىلا بېگىم، — دېدى.

هاشىر تەيجى ئىككى يېنىغا قاراپ قويۇپ يەنە مەغرۇر قىياپەتتە ئولتۇرۇپ قالدى. ئۇ گويا ھېچكىمنى كۆزگە ئىلمىغاندەك غادىيىپ ئولتۇراتتى. ئەتراپتا ئولتۇرغانلار بىر - بىرىگە مەنىلىك قارىشىپ قويۇشتى. مېھرىبانۇ ۋاڭ سۆزىنى داۋام قىلدى:

— بۈگۈن ھەرقايسىلىرىنى چاقىرتىشىمدىكى سەۋەب شۇكى، خەلقىمىز سىرىقتال كۈنلىرىدەك كۈن ئۆتكۈزۈۋاتىدۇ. بىزنىڭ ئەمدى تېخىمۇ كۆڭۈل بۆلىدىغىنىمىز يەنىلا خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاش. مەن شۇنداق ئويلاپ قالدىم، بىز ھەر دائىم خەلقنىڭ ھال - ئەھۋالىنى بىلىپ تۇرساق، شۇندىلا خەلققە ياردەم بېرەلەيمىز. ھازىر ئوردا ئەمەلدارلىرىمۇ، يۇرتتىكى بارلىق بەگ - خوجاملارمۇ بىرئاز ئېسىگە كېلىۋىدى، پۇقرانىڭ ھال - ئوقىتىگە قارىماي، ئۆزلىرى بىلەن بولۇپ كېتىپ، بىر - بىرى بىلەن بەسلىشىپ ئات مىنىدىغان، زەر كىيىپ، قوش قوشلاپ، ئوۋ ئوۋلايدىغان، تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ پۇقرانى ھاقارەت قىلىپ، ئۇلارنى پەس كۆرىدىغان ئەھۋاللار يۈز بېرىۋاتىدۇ. مەرھۇم مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ گېپى ھەممىلىرىنىڭ ئېسىدە بولۇشى مۇمكىن. مەرھۇمنىڭ دادىسى ئەردىشىر ۋاڭ خاننى زىيارەت قىلغىلى بېيجىڭغا بېرىپتۇ. ۋاڭ ئۈستىگە ئالتۇن قۇببىلىك تون كىيىپ، ئالتۇن جابدۇقلار بىلەن بېزەلگەن ئاتنى مىنىپ، ئاتتىن چۈشمەيلا خان ئوردىسىنىڭ ئۇچىنچى دەرۋازىسىغىچە چاپتۇرۇپ كىرىپتۇ. بۇ چاغدا خان سىرتتا سەيلە قىلىۋاتقانىكەن، بۇ ھالنى كۆرۈپ قالغان خان خىزمەتچىلىرىدىن سوراپتۇ: «قەيەرنىڭ خاقانى ئۇ، ئەجەب مەغرۇرغۇ؟» خىزمەتچىلەر جاۋاب بېرىپتۇ: «قۇمۇلنىڭ ۋاڭى ئەردىشىر.» شۇ چاغدا خان: «قېنى مەن ئۇنىڭدىن سوراپ باقاي، يۇرتى ئاۋات، خەلقى باياشاتمىكىن» دەپتىكەن. ئەلۋەتتە، بىزمۇ ئات مىنىپ، زەر كىيىپ، سەرسانلىق جېنىدىن ئۆتكەن خەلق بىلەن كارىمىز بولمىسا بولمايدۇ. بىز ئۇلارنى ئانچە - مۇنچە

سەرەمجانلاشتۇرۇپلا قويۇپ، ئۇلارنىڭ دەردىگە دەرمان بولمىساق، ئۇزۇلۇپ قالغان يىلىك چاپسانلا ئەسلىگە كېلەلمەيدۇ. پۇقرانىڭ غېمىنى يېيىش — بۇ بىزنىڭ ئاللاتائالا ئالدىدا، بەندىلەر ئالدىدا قىلىدىغان ساۋابلىق ئىشىمىزدۇر. يۇرتقا كېلەلمىگەن كىشىلەرنىڭ نۇرغۇن يەرلىرى بار. ئاڭلىسام، بۇ يەرلەر تەپسىلىي خاتىرىلەنمىگەنىكەن. بىر قىسىم يەرلەرنى بەگ ـ خوجاملار ئىگىلىۋاپتۇ. بۇ يەرلەرنى قايتا تىزىملاپ، گادايلار سېڭى رويخېتىگە كىرگۈزەيلى. بۇ يەرلەرنىڭ بىر قىسمىنى ئادەم سانى كۆپ، دېھقانچىلىق قىلالايدىغان ئاجىز ـ ئورۇقلارغا تەقسىم قىلىپ بېرەيلى. يەنە گادايلار سېڭىنى كۆپەيتىپ، ھەر ئەتىسى نان يېقىپ ئاجىز ـ ئورۇق، يېتىم ـ يېسىرلەرگە كۆپرەك تارقىتىپ بېرەيلى. ئىگە ـ چاقىسىز كىشىلەرگە كۆپرەك پۇل ـ مال، يېمەك ـ ئىچمەك بېرىش ھەققىدە ئويلىنىپ كۆرەيلى، — مېھرىبانۇ ۋاڭ بىرئاز ئويلىنىۋېلىپ سۆزىنى داۋام قىلدى، — ئون يىلغىچە خەلقتىن ئىجارە ئالماسلىقنى، خەلققە سېلىق سالماسلىقنى، باجنى بىكار قىلىشنى تەۋرەنمەي داۋاملاشتۇرايلى. ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنى چېپىپ، سۇنى كۆپەيتىپ، كۆچەت تىكىپ باغ ـ ئورمان بىنا قىلىپ، شەھەرنىڭ، يېزىلارنىڭ مەنزىرىسىنى ياخشىلايلى. مانا بۇ ئىشلارنى مۆئەككەل بەگلەر ئۇستىگە ئېلىپ ۋاقتىدا ياخشى ئىشلىشى زۆرۈر.

ئولتۇرغان بەگلەرنىڭ ھەممىسى: «خوش ئاغىچام، خۇدايىم ياخشى نىيەتلىرىگە يەتكۈزسۇن !» دېيىشتى.

مېھرىبانۇ ۋاڭ يەنە:

— ئوردا دىۋانبېگى ! — دېيىشىگە، ئوردا دىۋانبېگى «خوش» دېگىنىچە ئورنىدىن تۇردى، — جانابلىرىغا ئۆتكەندە، يۇرتىمىزدىكى چوڭ تېۋىپ ياشقا چوڭ بولۇپ قاپتۇ، ئۇنىڭغا بىرقانچە شاگىرت قوشۇپ قويسىلا، ئۇلارغا ياخشىراق تەمىنات يېزىپ چۇشۇرسىلە دېگەنىدىم. ھازىر ئاڭلىسام، بىرقانچە

مەھەللىدە تەپ كېسەلى تارقىلىپتۇ. ئاشۇ تېۋىپلارنى ئىشقا سېلىپ كېسەللەرنى كۆرۈپ دورا تارقىتىپ بەرگەيلا.

— خوش پۇجۇڭ خېنىم، دېگەنلىرىدەك قىلىدىم. تېۋىپچىلىقنى ئۆگىنىدىغان شاگىرتلار كۆپ چىقىپ كەتتى، شۇڭا ھازىرچە ئون كىشىنىلا ئورۇنلاشتۇردۇم، كېيىنچە يەنە كۆپەيتسەك بولارمىكىن. چوڭ تېۋىپئاخۇنۇم بۇ ئىشقا ناھايىتى خۇشال بولدى. تەپ كېسەلى تارقالغانلىقىنى ئۇلارمۇ ئاڭلىغانىكەن، دەرھال دورا ياساپ تارقىتىپ بېرىۋاتىدۇ.

— ناھايىتى ياخشى بوپتۇ، — دېدى مېھرىبانۇ ۋاڭ بۇ ئىشتىن خۇشال بولۇپ.

يەنە مېھرىبانۇ ۋاڭ نەمتۇللا تەيجى بەگكە قاراپ:

— نەمتۇللا تەيجى بېگىم، مەدرىسىنىڭ ئىشلىرى قانداق بولدى؟ — دېدى. نەمتۇللا تەيجى «خوش» دېگىنىچە ئورنىدىن تۇرۇپ بېشىنى ئەگدى ھەم:

— چوڭ مەدرىسىنى قايتىدىن ياساپ چىقتۇق. تالىپلار، مۇددەرىسلەر كۆتۈپ تۇرغانىكەن، بىردىنلا مەدرىسىنىڭ ئىچى تولۇپ كەتتى. مۇدەررىسلىككە پەخرىدىن باينىڭ ئوغلى روزى مەزىننى قويدۇق. يەنە قەشقەر خانلىق مەدرىسىدە ھەم تۇرپان چوڭ مەدرىسىدە ئوقۇپ كەلگەن بىرنەچچە موللام بار، بۇلارنىمۇ مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرماقچى بولۇۋاتىمىز، — دېدى.

— ناھايىتى ياخشى بوپتۇ، يەنە بىرنەچچە جايدا مەدرىسە ئېچىشقا تۇتۇنغايلا، يەنە مەكتەپلەرمۇ بار. ئوقۇشسىز قېلىۋاتقان باللار بارمۇ، يوق، سورۇشتۇرۇپ تۇرسىلا، يەنە يۇرتىمىزنىڭ سۈيى ئەلۋەك، تۇپرىقى، ھاۋاسى ياخشى جايلىرىنى بەلگىلەپ چوڭ باغلارنى بىنا قىلغايلا.

— خوش، پۇجۇڭ خېنىمنىڭ خالىس نىيىتىگە ھەشقاللا، قۇمۇل تۇپرىقىدا مەدرىسە، مەكتەپ، باغ بىنا قىلىش يۇرتنى زىننەتلەشنىڭ ئالدىنقى شەرتىدۇر. مەرھۇم مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭمۇ بۇ ئىشلارنى ناھايىتى چىڭ تۇتقانىدى. دايۋەنشۈەينىڭ

لەشكەرلىرى باغۋاران، ئۆي ـ ئىمارەتلەرنى ۋەيران قىلىۋەتتى. مانا ئەمدى ھەزرەتلىرىنىڭ ھىممىتى بىلەن بۇ ئىشلارنى قايتىدىن باشلاۋاتىمىز. خىزمەتلىرى يولىدا جان تەسەددۇق خېنىم.

ـــ رەھمەت ئۆزلىرىگە، ئولتۇرۇپ قالسىلا.

مېھرىبانۇ ۋاڭ ھاشىر تەيجىگە قاراپ دېدى:

ـــ ھاشىر تەيجى بېگىم، ـــ ھاشىر تەيجى ئورنىدىن تۇرۇپ «خوش» دەپ بېشىنى ئەگدى، ـــ جانابلىرى، گادايلار سېغىنغا يىغىلغان ئاشلىقنىڭ سانىنى بەرگەيلا ھەم ھەر كۈنى نان يېقىشنى كۆپەيتىپ، ئاجىز پۇقرالارنى رازى قىلغايلا.

ھاشىر تەيجى دەرھال سۆز قايتۇرۇپ:

ـــ پۇجۇڭ خېنىم، ھەممىمىزگە بىر ساۋاقكى، دايۈەنشۈەي يۇرتنى ۋەيران قىلىپ، خەلقنى سەرسان قىلغاندا نۇرغۇن خەلق ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كەتتى. شۇ چاغدا ئاچ ـ زارلىقتىن قاقشىغانلار «ئارپا ـ پۇرچاق ئاش ئىكەن، ئۇنچە ـ مارجان تاش ئىكەن» دېگەنىدى. بىز ئەمدىلا ئاشلىق ساقلىرىنى ئەيۋەشكە كەلتۈردۇق. ساقدىكى ئاشلىق بەش شەھەر تەرەپتە تېرىلغان ۋاڭلىق يەرلەرنىڭ ئاشلىقى، ئاز بىر قىسمى بولسا ئۆتكەن يىلدىن باشلاپ تېرىلغان شەھەر تەۋەسىدىكى بوش قالغان يەرلەرنىڭ ئاشلىقى. بىز دەسلەپتە (بۇنىڭدىن ئۈچ يىل بۇرۇن دېمەكچى) تۇرپان، پىچاندىن بىر قىسىم ئاشلىقنى يۆتكەپ كەلگەندۇق، ئۇنى يەپ بولدۇق، خەلقتىن بولسا ھازىرغىچە بىر تالمۇ ئاشلىق يىغمىدۇق. ئۆتكەن يىلى خەلقنىڭ ئاشلىقى ناھايىتىمۇ ئوخشىدى. ئەمدى بىز بىراقلا ساقلارنى قۇرۇتۇۋەتسەك، ئاشلىق كېتىپ چاڭ قالىدىغان، ماغدۇر كېتىپ جان قالىدىغان ئىش بولمىسۇن يەنە. گاداي دېگەننىڭ خالتىسى تولسىمۇ كۆزى تويمايدۇ، خېنىم.

ـــ دېگەنلىرى دۇرۇس بولمىدى تەيجى بېگىم، ئۇنداق كۈنلەر ئەمدى بېشىمىزغا كەلمەس، كەڭ قورساق بولساق، خۇدايىم

رىزقىمىزنى كەم قىلمايدۇ.

— نىيەتلىرى خالىس خېنىم، ئەپسۇس، گادايلارنى ئەركىلىتىۋەرسەك، بىزنىڭ ئۇلاردىن نېمە پەرقىمىز قالىدۇ. قول ئۆز ھەددىدە، ئاتمۇ ئۆز ئېتىدە تۇرسۇن، دېگەن گەپ بار ئەمەسمۇ؟

— نان ئىماندۇر، ناننىڭ يوقى ياماندۇر، — دېدى مېھرىبانۇ ۋاڭ ھاشىر تەيجىنى سۆزۈكنى توختىتات دېگەندەك قىلىپ، لېكىن ھاشىر تەيجى سۆزىنى توختاتماي داۋاملاشتۇرۇۋەردى:

— ئۇشۇق دۆلەت باشقا تاج، ئارتۇق دۆلەت باشنى يارماس، خېنىم.

مېھرىبانۇ ۋاڭ تەنە ئارىلاش كۈلۈپ دېدى:

— پايدىسى يوق شاھلىقتىن سۇيى يوق ساي ياخشى، ئۇلتۇرۇپ قالسىلا.

ھاشىر تەيجى گويا مېھرىبانۇ ۋاڭغا ھەيۋە قىلغاندەك قىياپەتتە ئۆزىنى سورلۇك تۇتۇپ ئولتۇرۇپ قالدى، ھەتتا ھېچكىمگە نەزەر كۆزىنى تىكمىدى. باشقىلار بولسا بۇ ئىككى يۈكۈلۈپ، ۋاڭ نېمە دېسە «خوش» دەپلا يۈرۈيدىغان، نە ئوردىدا، نە خەقلەر ئارىسىدا زىيادە گەپ ـ سۆز قىلمايدىغان جىمغۇر ئادەمنىڭ ئەمدىلىكتە مېھرىبانۇ ۋاڭ بىلەن قىلغان تالاش ـ تارتىشىنى كۆرۈپ ئۇنىڭدا باشقىچە ئۆزگىرىش بارلىقىنى سەزدى. بۇ ئۆزگىرىش نېمە بولغاي؟

مېھرىبانۇ ۋاڭ بىرپەس سۈكۈتتىن كېيىن:

— يۇقىرىقى سۆزلىرىمگە ھەرقايسىلىرىنىڭ ئىنكاسى قانداق بولغاي، — دېدى. ھەممىسى بىردەك:

— يۈجۈڭ خېنىمنىڭ سۆزلىرى بەرھەق، بەرھەق، خېنىمنىڭ خىزمىتى يولىدا جېنىمىز پىدادۇر، — دەپ جاۋاب بېرىشتى.

— ئەمىسە كېڭەش شۇنچىلىك بولسۇن، ھەممىلىرىگە ئىجازەت، — دېدى مېھرىبانۇ خۇشال ھالدا.

بەگلەر ئورۇنلىرىدىن ئاستا ـ ئاستا ئىرغىپ چىقىپ

كېتىشتى. مېھرىبانۇ ۋاڭ كەينىدە قالغان نەمتۇللا تەيجىگە قاراپ:

— جانابلىرى تەخىر قىلىسىلا، — دەپ ئۇنى توختىتىپ قالدى.

— خوش، قۇللۇق — دەپ ئورنىدا ئولتۇردى نەمتۇللا تەيجى.

— جانابلىرى سۈۋۈر پاكارنى تۇتۇپ كېلىشكە ئالتە شەھەر تەرەپكە ئادەم ئەۋەتكەنىدىلە، تېخىچە خەۋەر بولمىدىمۇ؟

— ئالتە شەھەرنىڭ ھەممىسىگە ئىككىدىن ئادەم ئەۋەتكىلى بىر يىلغا يېقىن بولدى، زادىلا خەۋىرى بولمايۋاتىدۇ. دايۈەنشۈەي ئۇرۇمچىگە قاچقاندا ئۇلارمۇ ئۇرۇمچىگە قېچىپ چىقىپتۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، دايۈەنشۈەي ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئۇلار جەنۇب تەرەپكە قېچىپ كەتكەنىكەن. ئۆتكەندە ھەزرەتلىرىگە دېدىم، قەشقەرگە بارغانلاردىن بىر پارچە خەت كەلدى، خەتتە ئۇلارنىڭ زادىلا ئىز - دېرىكىنى ئالالمىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. بۇنىڭدىن ئۈچ ئاي بۇرۇن يەنە ئالتە ئادەمنى يولغا سالدىم، ئۇلاردىنمۇ خەۋەر بولمىدى.

— ئەمىسە كۈتۈپ باقايلى. قوي ئارىسىغا يوشۇرۇنغان بۆرىنى ھامان ئۇنىڭ ياۋۇز نەپسى ئاشكارا قىلىپ قويىدۇ.

— ھونۇس شۇنداق، خېنىم.

— يەنە بىر گەپ، — دەپ سەل ئىچىنى تىگىشىدى مېھرىبانۇ ۋاڭ، — ئۆتكەندە باي بوۋۋا تۇرغان تاغقا چىققاندا تاجىدىن تەيجى بېگىمنىڭ ئوغلىنى كۆردۈم دېدىلەمۇ؟

— شۇنداق، يۇجۇڭ خېنىم. باي بوۋۋا تۇرغان جاينىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى بىر مەھەللىدە، بىرلا ئوغلى بىلەن جان بېقىۋاتقان بىر موماي بار ئىكەن. ھېلىقى قاچ - قاچتا تاجىدىن تەيجى بېگىم ئوغلىنى ئاچىقىپ ئەنە شۇ ئۆيگە «مال بېقىشىپ بەرسۇن» دەپ تاشلاپ كېتىپتۇ. بۇ ئوغۇل شۇ چاغلاردا خېلى چوڭ بولۇپ قالغان ۋاقىتلىرى ئىكەن. شۇنىڭدىن كېيىن مومايىنىڭ مېلىنى

بىقىپ، ئوغلى بىلەن بىللە شۇ ئۆيدە تۇرۇپتۇ. تاجىدىن تەيجى بېگىم شۇ يەردىن يېنىپ ئايالىنى ئېلىپ باركۆلگە چىقىپ كەتكەنىكەن. خەۋەرلىرىدە بار، ئۇ بۇنىڭدىن ئۈچ يىل بۇرۇن، يەنى ھەزرەتلىرى ئالتە شەھەر تەرەپتىن قايتىپ كېلىشتىن سەل بۇرۇن ۋاپات بولدى. يەتتە نەزىر كۈنى ئايالى خۇشنىبانۇ ئاپپاقمۇ كۆپ ئورۇن تۇتۇپ ياتمايلا ئۆلۈپ كەتتى. شۇ چاغدا بۇ بالىنى ئەكېلىشكە ئادەم چىقىرىپ تاپالماي كەلگەنىدۇق قارىسىلا، چىققىنىمدا ئۇ بالا مېنىڭ چىققانلىقىمنى ئاڭلاپ ئالدىمغا كۆرۈشكىلى كەپتۇ. قارىسام چوپچوڭلا يىگىت بولۇپ قاپتۇ. ئۇ ئۆزىنى تاجىدىن تەيجى بېگىمنىڭ ئوغلى بولىمەن دەپ تونۇشتۇردى. ھەيران قالدىم، تاجىدىن تەيجى بېگىمنىڭ ئۆزىلا بوپتۇ. بىراق تېرە جۇۋا، تېرە شالۋۇر ئۇنى بەئەينى پادىچىدەك قىلىپ قويۇپتۇ. ئۇ يىگىت مېنىڭدىن ئاتا ـ ئانىسىنى سورىدى. مەن ئۇلارنىڭ ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى ئېيتقانىدىم، يىغلاپ ـ قاقشىدى. مەن ئۇنىڭغا مەن ئۆزلىرىنى قومۇلغا ئەكېتەي دېگەنىدىم. «بولدىلا، دادام بىلەن ئاپام بولمىسا نېمە قىلارمەن، ئۆزۈممۇ تاغقا ئۆگىنىپ قالدىم. مېنى باققان موماممۇ ھازىر ياشقا چوڭ بولۇپ قالدى» دېدى. پۈجۈك خېنىم، مەن ئۆتكەنكى گېپىمنى يەنە تەكرارلاي، چوڭ ئاي خېنىم تۇگەپ كەتتى، كىچىك ئاي خېنىمنىڭ يېشىمۇ چوڭ بولۇپ قالدى. نېمىلا بولسۇن تاجىدىن تەيجى بېگىمنىڭ ئوغلى، ۋاڭ ـ خوجاملارنىڭ پۇشتىدىن، ئۇ كىچىك ئاي خېنىمغا لايىق بولالايدۇ. ئاڭلىسام ھاشىر تەيجى بېگىمنىڭ كىچىك ئوغلى كىچىك ئاي خېنىمنىڭ ھۇجرىسىنى ماراپ يۈرگۈدەك، ئۇنىڭدىن بۇ خوجام خېلى تۇزۇكتەك قىلىدۇ.

مېھرىبانۇ ۋاڭ چوڭقۇر ئۇھ تارتتى.

— ئۇ بەگنىڭ ئىسمىنى نېمە دېدىلە؟

— شامەخسۇتبەگ.

مېھرىبانۇ ۋاڭ دەرھال شامەخسۇتبەگنى يادىغا ئالدى ـ دە،

كۆڭلىدە بىرنېمىنى ئويلىغاندەك سەل جىم بولۇپ قالدى. ئاندىن دېدى:

— ھازىرچە بۇ ئىش تۇرۇپ تۇرسۇن، كېيىنچە بار مەسلىھەت ئىش قىلارمىز، يەنە بىر گەپ، ھاشىر تەيجى بېگىم ھەققىدە تەھقىقلەپ كۆرسىلە. ئۇ كىشىدە باشقىچە بىر ئۆزگىرىش باردەك قىلىدۇ، ھەتتا ئۇ مېنىمۇ نەزىرىگە ئىلمايۋاتامدۇ، قانداق؟

— شۇنداق خېنىم، پارقىرىغاننىڭ ھەممىسى ئالتۇن ئەمەس. مەن باشتىلا دېدىم، ھاشىر تەيجى ئۆز ۋاقتىدا مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭغا يۈزى قارىلىق قىلىۋىدى، مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ كۆڭلى يۇمشاق بولغاچقا گۇناھىنى كەچۈرۈۋەتتى. لېكىن، ئۇ ئادەم تۈزەلدىمۇ يوق، بىلمىدىم. يامان ئات ھامىنى ئىگىسىنى يەرگە ئاتىدۇ، يامان دوست ھامىنى ئۆز دوستىنى دۈشمەنگە ساتىدۇ. ئۇ ئۆز ۋاقتىدا ئوردىنىڭ پۈتۈن خەزىنىسىنى قۇرۇقداپ مېڭىپ، ئەمدىلىكتە دايۇەنشۇەي لەشكەرلىرى تۈتۈۋالدى دەۋاتىدۇ. بۇ گېپى راستمۇ ـ يالغانمۇ، بۇنى تەپتۇرۇش① قىلماي بولمايدۇ.

— راست، دېدىلە بېگىم، مەنمۇ بۇ ئىشنى خېلىدىن بېرى ئويلاپ كېلىۋاتىمەن. لېكىن، بۇ ھەقتە ئىسپات بولمىغاندىكىن بىرنەرسە دېيىشىم تەس بولۇپ قالدى. شۇنچە كۆپ بايلىقنى ئۇنىڭ ئۆزى يالغۇز بېسىقتۇرۇپ كېتىشى مۇمكىنمۇ. ھەرقانچە بېشى ئون بولغان تەقدىردىمۇ ئۇنداق قىلالمايدۇ. جېنىمدىن قورقماسمۇ؟

— خىيانەتچىنىڭ يۈرىكى ئاسانلا زىدە بولۇپ قالغۇدەك خېنىم، ھازىر قارىسام، ھاشىر تەيجى سول تەرىپىم ئاغرىيدىغان بولۇپ قالدى دەپ يۈرىدۇ. بۇنىڭدا چوقۇم بىر سەۋەب بار، يەنە كېلىپ ئۇنىڭ بۆلەكچىلا گىدىيىپ، ھەممىنى نەزەر كۆزىگە

---

① تەپتۇرۇش — تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش.

ئىلماي يۈرگىنىمۇ يېنى قىلىنىلاپ قالغانلىقتىن بولغان گەپ، كانتۇ مۇشۇككە رەھىم قىلىساق كەپتەرنى بوغۇۋېتىدۇ، پۈچۈك ئاغىچام، بۇ ئادەمنى ھەم تەھقىقلەپ كۆرىمەن، ھەم تەپتىۈرۈش قىلىمەن. ھەزرەتلىرى خاتىرجەم بولسىلا.

— رەھمەت ئۆزلىرىگە، تەيجى بېگىم، — دېدى مېھرىبانۇ ۋاڭ نەمىتۇللا تەيجىدىن مەمنۇن بولغان ھالدا.

سۆھبەت ئاياغلاشقانىدى. نەمىتۇللا تەيجى تەزىم بىلەن كەينىچە مېڭىپ چىقىپ كەتتى. مېھرىبانۇ ۋاڭمۇ تەختتىن ئاستا چۈشۈپ ئۆزىنىڭ ھۇجرىسىغا كىرىپ كەتتى.

مېھرىبانۇ ۋاڭ ھۇجرىغا كىرىشىگىلا يېنىدا بىللە يۈرگەن نۇربانۇ چوڭ يول تەرەپكە قارىتىلغان دېرىزىنىڭ پەردىسىنى قايرىپ، دېرىزىنىڭ بىر قانىتىنى ئېچىپ قويدى. دېرىزىدىن ياز ئايلىرىنىڭ ئىللىق شامىلى كىرىشكە باشلىدى. مېھرىبانۇ ۋاڭ ئۈستىگە كىيگەن كىيىملىرىنى سېلىپ، چوڭ ياغلىق ھەم دوپپىسىنى ئېلىپ نۇربانۇغا تۇتقۇزدى. نۇربانۇ ئۆيدە كىيىدىغان گىل رەڭ چاچما گۈللۈك كۆڭلىكىنى، كىچىككرەك شايى رومال بىلەن كالتۇۋتۇن بېسىپ، ئالتۇن جىيەك تۇتقان دوپپىسىنى بەردى. مېھرىبانۇ ۋاڭ كىيىملىرىنى يەڭگۈشلىگەندىن كېيىن خېلىلا يېنىكلەپ قالغاندەك بولدى - دە، ئىككى قات سېلىنغان كۆرپە ئۈستىگە چىقىپ، قاتمۇقات ماموق ياستۇقلارغا سەل قىڭغىيىپ ئارام ئالاي دەپ تۇرۇۋىدى، ئوردا ئارقىسىدىكى يولنىڭ نېرىقى چېتىدىكى قاغۇم باغچىدىن بىرىنىڭ ناخشا ئېيتقان ئاۋازى ئاڭلاندى. مېھرىبانۇ ۋاڭ ئورنىدىن تۇرۇپ باغ ئىچىدىكى ئېگىز ئۆسكەن قېرى جۇجەم تەرەپكە قارىدى، بىرى ئېگىز دەستىلىك تەمبۇرنى ئىشقى بىلەن چېلىپ ناخشا ئېيتىۋاتاتتى. ۋاڭ ناخشىغا قۇلاق سالدى:

ئادەمدىن ھەر كىشى دۇنياغا كەلدى پېشۋاسى بار،
بۇ يولدا ھەر كىشىنىڭ بىر مۇددىئاسى بار.

ئەگەر زەررە شۈبھەڭ بار، قارا گۆرگە كىرەر ئاخىر،
كىشىدىن يىڭنە ئالساڭ روزى مەھشەردە سوراقى بار.
ھەممە سەندىن قالۇر دەپ كىشىگە ھاي ھەۋەس بولما،
جاھاننىڭ تويىنى كۆردۈڭمۇ، كەينىدىن ھازىسى بار.

مېھرىبانۇ ۋاڭ باشتا ناخشىدىن ھۇزۇرلىنىپ سەل كۆلۈمسىرىگەن بولسا، كېيىن نېمە ئۈچۈندۇر ئويلىنىپ قالدى.

يىگىرمە بەشىنچى باب

نەمىتۇللا تەيجى ئوردىدىن ئۆيىگە يانغاندا قاراڭغۇ دالاندا ساقلاپ تۇرغان هاشىر تەيجىگە كۆزى چۈشتى. هاشىر تەيجى باشقىچە خۇشال قىياپەتتە نەمىتۇللا تەيجىگە خۇشامەت قىلدى:

— بېگىم، بۇ يىل ياز ناهايىتى ياخشى كەلدى، باغلارنىڭ مېۋىلىرىمۇ تازا ئوخشىدى. يېزىنىڭ هاۋاسى بۇ يەرگە قارىغاندا ساپ هەم سالقىن، جانابلىرىنى ئۆيگە ئاپىرىپ بىر مېھمان قىلىپ، هال ـ مۇڭ قىلاي دېۋىدىم، هېچ ۋاقىتلىرىنى بىلەلمىدىم، قارىسام ئەتە جۈمە ئىكەن، بەگلەر ئوردىغا كەلمىسىمۇ بولىدۇ. شۇڭا، بىزنىڭ ئۆيگە بېرىپ بىر كېچە قونۇپ، ئاندىن ئەتە جۈمە نامىزىغا ئۈلگۈرۈپ قايتىپ چىقساق، جانابلىرى قانداق دەيلا؟

— بېگىمنىڭ ئىلتىپاتى چوڭغۇ، مەنغۇ تازا زېرىكىپ تۇراتتىم. باغلاردا مېۋىلەر پىشىپ كەتتىغۇ دەيمەن. بىر ـ ئىككى هەمراھ ئېلىۋالامدۇقيا؟

— ئۇنداق قىلساقمۇ بولاتتى. هازىرچە ئىككىمىزلا ئاز ـ تولا پاراڭ قىلىشساق، كېيىنچە باشقا بەگلەرنىمۇ چىللايدىغان ۋاقىت كېلىپ قالار.

— بولىدۇ، ئەمىسە بېگىم، قاچان ماڭىمىز.

— مانا هازىرلا، ئىككىمىز ئاتلىق بولغاندىكىن بىردەمدىلا يېتىپ بارىمىز.

— مۇنداق بولسۇن، بېگىم، مەن ئۆيگە بېرىپ باللارغا ئېيتىپ قويۇپ ئۇدۇللا سۇ قوۋۇقتا باراي، جانابلىرى مېنى شۇ يەردە ساقلاپ تۇرسىلا.

— بولىدۇ. بېگىم، ئەمىسە ھايال بولماسلا، — دېدى ھاشىر تەيجى.

ئۇلار ئۆستەڭلەردە سۇلار تىنىپ ئېقىۋاتقان، ئىككى تەرىپى تال باراقسانلىق، ئەمما توپىلىق يوللاردا ئاتلىرىنى يورغىغا سېلىپ خېلى ماڭدى، ئاندىن باغلىرى، ئېتىزلىرى، ئېرىقلىرى، تال باراڭلىرى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرغان كەڭ يېزىنىڭ ئاياغ تەرىپىدىكى ئەتراپى ئېگىز سوقما تام بىلەن قورشالغان چوڭ جۇلو قوۋۇقلۇق ھويلا ئالدىدا ئاتلىرىدىن چۈشتى. ئىشىك ئېچىلىشى بىلەن ئۆيدىكى مالاي چىقىپ بەگلەرنىڭ قولىدىن ئاتلارنى ئېلىپ ھويلىنىڭ كەينى تەرىپىدىكى ئات باغلايدىغان جايغا يېتىلەپ كەتتى.

بۇ ھويلىنىڭ ئىشىكتىن كىرگەن جايى تۆت چاسا، كۆتەمە دەھلىزلىك سەينا بولۇپ، بۇ يەردىن ھويلىنىڭ ئوچۇق جايلىرىغىچە ئوردىنىڭ ئوچۇق سەينالىرىغا ئوخشاش گۈللۈك تاش ياتقۇزۇلغان. كۆتەمە دەھلىزگە كەپتەر ئۆيلىرى ئورنىتىلغان. بۇ يەردە ئاينىپ كەتكەن ئاق، كۆك كەپتەرلەرنىڭ بەزىلىرى ئۇنلەپ، بەزىلىرى ئۇچۇپ كىرىپ ـ چىقىپ تۇراتتى. نەمىتۇللا تەيجىنىڭ ھويلىغا كىرىپلا كەپتەرلەرگە كۆزى چۈشكەندى، بىراق ھويلىنىڭ ئىككى تەرىپىگە باغلانغان ئىككى ئىتنىڭ زەنجىرلىرىنى شاراقشىتىپ قاتتىق ھاۋشىغان ئاۋازى ئۇنىڭ كەيپىنى ئۇچۇرۇۋەتتى. نەمىتۇللا تەيجى ئىتقا بەكلا ئۆچ ئىدى.

— بىرمۇ ئەمەس، ئىككى تايغاننى بېقىپلاغۇ بېگىم، بۇ ئىت دېگەن نەرسە بىلەن زادىلا خۇشۇم يوق مېنىڭ، — دېدى نەمىتۇللا تەيجى.

— ھاي، ئىتلارغا بىرنەرسە بېرىڭلار، ئاغزى بېسىلسۇن، — دېدى ھاشىر تەيجى يىراقتا قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرغان مالايلارغا قاراپ، — بۇ ئىت دېگەن مەخلۇقمۇ ئادەمگە ھەمراھ ئىكەن بېگىم، ئۆيىمىز چەتتىرەك بولغاچقا ئوغرى ـ يالغاندىن ھەزەر

ئەيلەپ، ئىككى تايغاننى بىقىپ قويدۇم. ھەر ئىككىسى بەكمۇ ھوشيار.

نەمەتۇللا تەيجىگە بۇ گەپ ئانچىۋالا خۇشيېقىپ كەتمىدى. ئۇ ھويلىنى، ھويلىدىكى ئۆيلەرنى كۆرۈشكە باشلىدى. يۇقىرى تەرەپكە يەردىن تۆت چى ئېگىزلىكتە چۆرۈلمە پېشايۋان قىلىپ ئۆي سېلىنغان. دېرىزىلىرىنىڭ قوش قاناتلىق قاپقاقلىرى ئويما نەقىشلىك بولۇپ، جىگەر رەڭ سىرلانغان. چۆرۈلمە پېشايۋاننىڭ تۈۋرۈكلىرى ھەم ۋادەكلىرى كۆك سىرلانغانىدى. بۇ كۆرۈنۈش ئوردىنىڭ ئويلىرىدىنمۇ كاتتا ئىدى. بۇ چۆرۈلمە پېشايۋانلىق ئۆيلەرنىڭ ئۇدۇلىدىن كەڭ يول ئېلىنغان بولۇپ، يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە يەنە ئىككى يۈرۈشتىن تۆت يۈرۈشلۈك ئۆي، ئۆيلەرنىڭ ئالدى ئايرىم ــ ئايرىم چۇنچىلىك تام ئىدى. قارىغاندا بۇ ھاشىر تەيجىنىڭ تۆت ئوغلىنىڭ ئۆيلىرى بولسا كېرەك. بۇ ئۆيلەرنىڭ ئاياغ تەرىپى چەكسىز كەتكەن باغ بولۇپ، باغدا تۈرلۈك مېۋىلەر پىشىپ، تۆكۈلۈپ تۇراتتى. بۇ تۆت يۈرۈشلۈك ئۆيلەرنىڭ ئالدىدىكى نەچچە ئېتىزلىق يەرگە تۈرلۈك گۈللەر تېرىلىپ، رەڭمۇرەڭ گۈللەر ئېچىلىپ كەتكەنىدى.

باغنىڭ ئاياغ تەرىپىدە ئۇزۇنسىغا ئېگىز قىر ئېلىنىپ، قىر ئۈستىگە ياغاچ قاشا قىلىنىپ باغ ئايرىپ قويۇلغانىدى. ئۇنىڭ نېرى يېنى كەڭ كەتكەن ئوتلاق بولۇپ، بۇ يەردە قوي، كالا ۋە تۆگىلەر ئوتلاپ يۈرەتتى. تۆگىلەر بولسا سەپەر تۆگىلىرى بولۇپ، تۈكلىرى چۇشۇپ كەتكەنىدى.

نەمەتۇللا تەيجى ھاشىر تەيجىنىڭ ئۆي ــ ھويلىلىرىنى، باغۋارانلىرىنى، قوي، كالا، تۆگىلىرىنى كۆرۈپ ھەيران قالدى. بۇ چاغدا ھېلىقى تۆت يۈرۈش ئۆيلەردىن باياشاتلىقتىن سەمرىپ كەتكەن، بۇرۇتلۇق ئۈچ كىشى چىقىپ نەمەتۇللا تەيجىگە سالام بېرىپ كۆرۈشتى. بۇلار ھاشىر تەيجىنىڭ ئوغۇللىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ چىرايلىرى پارقىراپ تۇراتتى. كىيىنىشلىرى رەتلىك، پاكىز ئىدى. ھاشىر تەيجىنىڭ ئوغۇللىرى نەمەتۇللا تەيجىگە

قىزغىن مۇئامىلە قىلىپ، ئوتتۇرىدىكى چۈرۈلمە پېشايۋانلىق هاشىر تەيجىنىڭ خاس ئۆيلىرىگە باشلاپ كىرىشتى. كەڭتاشا دالان ئۆيگە سېلىنغان خوتەن، ھىندىستان، ئەرەبىستانلارنىڭ گىلەمى ئالاھىدە جۇلالىنىپ تۇراتتى. تامدىكى زەدىۋالنى بويلاپ گىلەم ئۈستىگە سېلىنغان دۇخاۋا، ئەتلەس كۆرپىلەر ئۆيگە ئالاھىدە ھۆسن قوشقانىدى. هاشىر تەيجى خۇشال كەيپىياتتا نەمتۇللا تەيجىنى تۆرگە ئولتۇرغۇزدى.

بىرپەستىن كېيىن هاشىر تەيجىنىڭ ئوغۇللىرىدىن بىرى ئۆيگە كىرىپ:

— بەگ دادا، دۇئا قىلىپ بەرسىلە، قوينى سويۇۋېتەيلى، — دېدى. نەمتۇللا تەيجى ئۆزرىخاھلىق ئېيتىپ:

— جۇۋۇماڭلار بالام، قوي سويىمەن دەپ ئاۋارە بولماڭلار، — دېدى.

لېكىن، هاشىر تەيجى ئۇنىماي تۇرۇۋالغانلىقتىن دۇئاغا قول كۆتۈردى. شۇنداق قىلىپ قوي سويۇلۇپ، بىر تەرەپتىن كاۋاپدانغا ئوت يېقىلدى، بىر تەرەپتىن ياپما ئاش ئېتىلىشكە باشلىدى.

ئۆيدە هاشىر تەيجى بىلەن نەمتۇللا تەيجى پاراڭغا چۈشتى. پاراڭ ئارىسىدا پىشقان ئۈزۈم، توقاچ شاپتۇل، قىزىل ئالما قاتارلىق مېۋىلەر لېگەندە كەلتۈرۈلدى.

— جانابلىرىنىڭ بۇرۇنقى ئۆيلىرى شامالچارباغدا ئىدىغۇ؟ — دېدى نەمتۇللا تەيجى.

— شۇنداق، بېگىم، ئۇ ئۆيلەر بەك كونىراپ كەتكەنلىكتىن بىرنەچچە يىلدىن بېرى بۇ ئۆيلەرگە ئىشلىدۇق. ئاۋۇ ئوغۇللىرىم بولسا سودا بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بىرقانچە تارتىم تۆگىمىز بار. ئوغۇللىرىمنىڭ بىرى ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن قەشقەر، خوتەن ئارىلىقىدا، يەنە بىرى ئالتە شەھەر تەرەپلەردىن سىرتقى جايلارغا (چەت دۆلەت دېمەكچى)، يەنە بىرى تىبەتتىن ئىچكى جايلارغا بېرىپ سودا قىلىدۇ. بۇلار ھازىر بىر قېتىملىق سودىنى

توگىتىپ قايتىپ كەلدى، — دېدى ھاشىر تەيجى بىر - بىرلەپ چۈشەندۈرۈپ.

— بېيىپ كېتىپتىلا بېگىم، دايۋەنشۆەي يېغىسىزە ئۆزلىرىگىلا پايدا قىپتۇ، — دېدى نەمىتۇللا تەيجى چاقچاق قىلغان بولۇپ، — ھەممە ئادەم سەرسان بولۇپ قېچىپ يۈرسە، ئۆزلىرى پايدا ئاپلا.

— قورقۇپلا يۈرسەك قانداق بولغىنى، ئەسلىدە مەنمۇ ئالتە شەھەر تەرەپكە قېچىپ كېتەي دېگەنىدىم، قارىسام يۇرتىنىڭ بۇ تەرەپلىرىگە دايۋەنشۆەي لەشكەرلىرى ئانچە كەلمىدى، كېيىنچە جىمىپ قالدى. قاراپ باقسام ئوغۇللىرىم چوڭ بوپتۇ. ئۈچ ئوغلۇم ئۆي - ئوچاقلىق بولغان بىلەن قىلىدىغان ئوقىتى يوق، بۇلارغا بىر ئىش تېپىپ بەرمىسەم، يېتىپ يېگەنگە نېمە توشۇيدۇ دەيدىلا، ئاخىر بۇلارنى بىرئاز دەسمايە بىلەن سودىغا سالدىم. شۇنىڭ بىلەن قارىسىلا، ھەممىسى بىرئاز بېيىپ قالدى.

— ناھايىتى ياخشى قىپتىلا، ھەرىكەتتىن بەرىكەت دەپ، ئادەم دېگەن ھەرىكەت قىلسىلا بەرىكەت يېغىپ تۇرىدۇ.

— شۇنداق ئىكەن بېگىم، شۇنداق ئىكەن.

ئۇلارنىڭ پارىڭى شۇ يەرگە كەلگەندە ئۆيىنىڭ مالايلىرىدىن بىرى مۇرىسىگە ئۇزۇن ئاق لۆڭگىنى ئارتىپ، قولىدا ئاپتۇۋا - چىلاپچا كۆتۈرۈپ كىرىپ قوللىرىغا سۇ بەردى. ئاندىن نان، توقاچ، تۇرلۇك قۇرۇق يېمىشلەر بىلەن كاۋاپ كەلتۈرۈلۈپ، چاي قويۇلدى. ئۇنىڭغا ئازراقلا ئېغىز تېگىشىدى، ياپما ئاش كەلتۈرۈلدى، تاماقتىن كېيىن ئۇلار يەنە قوللىرىنى يۇيۇپ، ئېغىزلىرىنى چايقىشىپ بولغاندىن كېيىن پەي ياستۇقلارغا يۆلىنىپ پاراڭغا چۈشتى.

ھاشىر تەيجى ۋاڭ جەمەتىدىن بولۇپ، بۇ تەيجىلىك مەنسىپى دادىسىدىن ئۇنىڭغا قالغانىدى. ئۇ بىر قىز، تۆت ئوغۇللۇق بولۇپ، كىچىك ئوغلى يەتتە ياشقا كىرگەندە ئايالى توگەپ كەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن بىر ئايال ئالغانىدى، ئۇمۇ ئۆلۈپ

كەتتى. ئۇنىڭ كىچىك ئوغلى تېخى ئۆيلەنمىدى. بۈگۈن ھاشىر تەيجى نەمىتۇللا تەيجىگە ئۆزىنىڭ يەنە ئۆيلىنىش خىيالى بارلىقىنى، بۇنىڭغا نەمىتۇللا تەيجىنىڭ ئەلچى بولۇپ بېرىشىنى ئېيتقىلى ئۆيىگە باشلاپ كەلگەنىدى. ئەمما، ھاشىر تەيجى گەپنى نەدىن، نېمىدەپ باشلاشنى بىلمەي سەل تېڭىرقاپ ئولتۇراتتى. نەمىتۇللا تەيجى ئۆزى سوراپ قالدى:

— بېگىم، جانابلىرىنىڭ بىرەر زۆرۈر ئىشى بارمىكىن دەپ ئويلايمەنغۇ، بىز بىللە ياشاپ، بىللە ئىشلەۋاتقىنىمىزغا خېلى يىللار بولۇپ قالدى. دايۇەنشۇەي يېغىلىقىدا ئابدۇللابەگ ۋە مەن ئىككى سەپ بولۇپ ئۇرۇشقا ئاتلانغىنىمىزدا، ئابدۇللابەگكە ئوردا خەزىنىسىنىڭ ئاچقۇچىنى جانابلىرىغا تاشلاپ بەرسىلە دېدىم. ئابدۇللابەگ جانابلىرىغا ئات ئۇستىدە ئولتۇرۇپ خەزىنىنىڭ ئاچقۇچىنى تاشلاپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن يەنە ئۆزلىرىگە خەزىنىدىكى ئالتۇن - كۈمۈشنى يوشۇرسىلا، دېدىم. بۇمۇ ئۆزلىرىگە بولغان يېقىنلىقىمدىن ياكى ئۆزلىرىگە ئىشەنگەنلىكىمدىن بولدى، شۇنداقمۇ؟

— شۇنداق بېگىم، ھونۇس شۇنداق، — ھاشىر تەيجى سەل قىزىرىپ، لېكىن دەرھاللا ئۆزىنى ئوڭشىۋېلىپ سۆزلەشكە باشلىدى:

— دۇنيادا مەن جانابلىرىنى ئىككى ئالەملىك دوست ھېسابلايمەن. جانابلىرى كۆپنى بىلىدىغان ئاقىل ئادەم، مەن بۈگۈن جانابلىرىغا مۇھىم بىر ئىشنى دېمەكچى. بىزنىڭ مەزلۇم ئۆلۈپ كەتكىلى خېلى يىللار بولۇپ قالدى. گەرچە يېشىم بىرئاز چوڭ بولۇپ قالغان بولسىمۇ، كۆرۈپ تۇرۇپتىلا يەنىلا پالۋانلاردەك كۈچ - قۇۋۋىتىم ھەم بەستىم بار. ئەر كىشى ئۈچۈن ئايالى ئۆلۈپ كەتسە يۈز كۈندىن كېيىن خوتۇن ئالسا، ئاياللار بولسا ئېرى ئۆلۈپ كەتسە بىر يىلدىن كېيىن ئەرگە تەگسە بولىدۇ. ھېسابلاپ كۆرسەم مېھرىبانۇ ۋاڭ تول قالغىنىغا ئون يىلدىن ئاشتى. بىر ئايالنىڭ ئون يىل بوي ئولتۇرۇشى

نامەھرەملىكتىن بېشارەتتۇر. شۇڭا، مېھربانۇ پۇجۇڭ تويى قىلىشى كېرەك، دەپ ئويلاپ قالدىم. مېھربانۇ پۇجۇڭنى ھەرقايسىلىرى كۆڭۈل بۆلۈپ ماڭا نىكاھ قىلىپ قويسىلا، پۇجۇڭ خېنىم بۇ گەپنى ئاڭلىسا ماقۇل بولۇپ قېلىشىمۇ مۇمكىن، چۈنكى ئەر كىشىنىڭمۇ، ئايال كىشىنىڭمۇ شەخسىي ئارزۇ - ھەۋەسلىرى بولىدىغۇ. پۇجۇڭ خېنىم بۇ گەپنى ئاڭلىسا خۇش بولۇپ كېتەمدۇ تېخى. ئەگەر شۇنداق بولۇپ قالسا خۇدامۇ رازى، ئەلمۇ رازى بولاتتى.

بۇ گەپنى ئاڭلىغان نەمتۇللا تەيجى ئىچىدە مەسخىرە قىلىپ كۈلدى. ئەمما، تەيجىنىڭ ئالدىدا چاندۇرمىدى. ئەسلىدە نەمتۇللا تەيجى ھاشىر تەيجىنى دايۇەنشۇەي يىغىلىقىدا قىلىپ قويغان ئەندۇ① ئىشلىرى توغرىسىدا ئېغىز ئاچارمىكىن، يوشۇرۇپ ئالغان بايلىقىنى ئاشكارىلارمىكىن دەپ ئويلىغانىدى، ئەمما گەپ باشقا يەردىن چىقىۋىدى، ئۆزىمۇ بىر ئاز ئوڭايسىزلىنىپ قالدى. ھاشىر تەيجى كۆڭلىدىكى گەپنى ئېيتىپ بولۇپ، مەغرۇر قىياپەتتە نەمتۇللا تەيجىگە نەزەر سالدى.

— ھەي، بېگىم، — دېدى نەمتۇللا تەيجى، — ماڭا ناھايىتى قىيىن بىر گەپنى قىلدىلاغۇ، مېھربانۇ پۇجۇڭ بىر يۇرتنىڭ پادىشاھى تۇرسا، ئۇنىڭغا قانداقمۇ ھاشىر تەيجى بېگىمگە تېگەملا دېگىلى بولسۇن، يۇرتقا كەلگەن بۆز ئەرزان، ئېغىزغا كەلگەن سۆز دەپ، جانابلىرى بۇ گەپنى ئويلىمايلا دەۋاتامدىلايا؟ دېمىسىمىغۇ ھەممە كىشى ئۆز ئارزۇسىنى سۆزلەيدىغان گەپ. لېكىنىزە بۇ چوڭ مەسىلە، تالادا قىلغان مەسلىھەت ئوردىغا توغرا كېلەمدۇ، يوق، بۇنى ئويلاپ كۆرۈشىمىز كېرەك. ھەي ... مەن ... راستىنى دېگەندە پۇجۇڭ ئاغىچامنىڭ غەزىپىدىن قورقىمەن جۇمۇ. مېھربانۇ پۇجۇڭ مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭدەك كۆڭلى يۇمشاقلاردىن ئەمەس. قارىسىلا، ھېلىقى

---

① ئەندۇ — خاتا.

دېھقاننىڭ قىزىنى بىر بەگ ئوغلىغا مەجبۇرىي ئېلىپ بەرمەكچى بولغانىكەن، دېھقان بۇ زورلۇققا چىدىماي ئوردىغا ئەرز قىلغاندى، مېھرىبانۇ پوجوڭ ھېلىقى بەگنىڭ ئوغلىدىن بىرەر ئېغىز سۆز سورىمايلا ئۈچ يىللىق زىندانغا تاشلىدى. قايسىدۇر بىر خېنىم بىر پوقرانىڭ ئايالىنى «تېگى پەس سىركىلىك» دەپ تىللاپ قويۇپتۇ. ئۇلارغۇ بۇ گەپنى ئەرز قىلىپ كەلمىدى، بىراق پوجوڭ خېنىم باشقىلاردىن ئاڭلاپ قېلىپ، ھېلىقى خېنىمنى ئوردىغا چاقىرتىپ كېلىپ: «ئۆزلىرى ئانىلىرىنىڭ قورسىقىدىن خېنىم بولۇپ تۇغۇلغانمۇ؟ ئۆزلىرىنى خېنىم، ئەرلىرىنى بەگ قىلغان ئاشۇ دېھقاننىڭ ئەمگىكى» دەپ، ھېلىقى خېنىمنىڭ ئۆز ئاغزىغا ئۆزى يۈز شاپىلاق ئۇرۇشنى بۇيرۇغاندى. ھېلىقى خېنىم ئۆزىنى ئۆزى بىرنەچچە كاچات ئۇرۇپلا: «بۇ بىزگە نېمىدېگەن خورلۇق» دېگىنىچە ھوشىدىن كەتتى. ئەمدى قارىسىلا بېگىم، بۇ گەپنى پوجوڭ خېنىمنىڭ ئالدىغا شۇنداقلا كۆتۈرۈپ كىرسەم پوجوڭ خېنىم ماڭا نېمە دەر.

ھاشىر تەيجى سەل ئويلىنىپ قالغان بولسىمۇ، يەنىلا نەمتۇللا تەيجىنى بۇ ئىشقا قىستاپ تۇرۇۋالدى:

— ياخشى نىيەت يېرىم مال ـ دۇنيا دېگەندەك، مېنىڭ بۇ ياخشى نىيىتىم پوجوڭ ئاغىچامغا خۇشيېقىپ قالسىمۇ ئەجەب ئەمەس. جانابلىرى بىلەن ئۇلپەت بولۇپ ئۆتتۈۋاتقىنىمىزغا ئۇزاق يىللار بولدى. «ئۇلپەت تاپ — قۇدرەت تاپ» دەپتىكەن، ھەرھالدا سىلىنى قۇرۇق ماڭدۇرمايمەن. ئەلچىگە ئۆلۈم يوق ئەمەسمۇ، بېگىم.

— ياخشى نىيەت مال ـ دۇنيا ئىزدىمەيدۇ. ساۋابلىق ئىشلار ئۇچۇن ئاللاتائالانىڭ ئۆزى مۇشكۇلنى ئاسان، يېرىمنى پۈتۈن، يوقنى بار قىلالايدۇ. ئەپسۇسكى، «نەپسىڭنىڭ تىزگىنى ئەقلىڭنىڭ قولىدا» دېگەن گەپ بار ئەمەسمۇ. ئەگەر بۇ ئىشتا سەللا خاتا قىلىپ قويساق، كاللىمىز كېتىدىغانلىقىنىمۇ ئويلاپ قويمىساق بولمايدۇ.

— هونۇس شۇنداق. بىراق «كېرەككە تېرەك يىقىلىدۇ» دېگەن گەپ بار ئەمەسمۇ، جانابلىرىنىڭ پاراستى ھەممە ئىشقا پەم كىرگۈزىدۇ. بىزدەك غەمسىز كىشىلەرنىڭ پاراغىتىگە تەم كىرگۈزىدۇ. ھا ... ھا ... ھا...

ھاشىر تەيجى كۈلۈپ كەتتى. نەمتۇللا تەيجىمۇ قوشۇلۇپ كۈلۈپ قويدى، بۇ گەپلەردىن كېيىن نەمتۇللا تەيجى ھاشىر تەيجىگە يېقىنراق سۈرۈلۈپ شۇنداق دېدى:

— بوپتۇ، پۈجۈك خېنىمنىڭ خۇشال تۇرغان بىر پەيتىنى تېپىپ جانابلىرىنىڭ تەلىپىنى يەتكۈزەي، ناۋادا ئىش ئوڭدىن كېلىپ، سۇمۇرغ قولغا كېلىپ قالسا، مېنى ئۇنتۇپ قالمىسىلا، مېنىڭ مۇنداق دېيىشىمدىمۇ بىر سەۋەب بار، ئۇ بولسىمۇ... — نەمتۇللا تەيجى گېپىدىن توختاپ سەل ئىككىلىنىپ قالغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، — دەيمۇ، دېمەيمۇ، — دېدى.

— دېسىلە بېگىم، دېسىلە، ئىككىمىزنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق مەخپىيەتلىك قالمىسۇن.

— ھەي ... ي ... بېگىم، بايلىق دېگەن بۇ باشقا گەپ ئىكەن، مانا مەن سىلىنىڭ ئۆي ۋە باغۋارانلىرىنى كۆرۈپ ئالاھىدە تەسىرلىنىپ قالدىم. ھازىر ئۆزلىرىنىڭ ھەممە نەرسىلىرى تەل بوپتۇ. تۇرمۇشلىرىنى ئوردىدىكىلەرنىڭ تۇرمۇشىدىنمۇ ئارتۇق دېسەكمۇ بولىدىكەن. سىلى بىلىلا، مېنىڭ ئوردا بىلەن ئۆينىڭ ئەتراپىدا قاتراپ يۈرگىنىمگە قىرىق يىلدىن ئاشتى، ھېچ نەرسەم يوق. باللىرىم دېھقانچىلىق قىلىدۇ، باللارنىڭ ئاپىسى بولسا ئاغرىقچان. مەنمۇ ئۆز ۋاقتىدا ئوردىنىڭ سودا كارۋانلىرىغا قوشۇلۇپ ئازراق سودا قىلايمىكىن دېگەنىدىم، تېگىشلىك ئىقتىساد بولمىدى. پۇلنى پۇل تاپىدۇ بېگىم، ئالتۇن - كۆمۈش بولمىسا مۇشۇنداق چوڭ ئوقەتنى تەۋرەتمەك تەس ئىكەن. لېكىن، ئۆز ۋاقتىدا ئۆزلىرىمۇ ماڭا ئوخشاش ئۇدۇللۇق يەپ - ئىچىپلا ئۆتىدىغانىدىلە، بۇنىڭدەك چوڭ تەۋرەشنى كىم ئويلاپ بېقىپتۇ. بۇ جەھەتتە سىلىدىن ئازراق گۇمانلىنىپ

قالدىم. شۇنچە پۇلنى نەدىن تاپتىلا؟ قارىغاندا، ئوردىنىڭ ئالتۇن ـ كۈمۈشلىرىدىن خېلى كۆپ يوشۇرۇپ قالغان ئوخشىمامدۇ، ئۇ ئىشلارغۇ ئەمدى ئۆتۈپ كەتتىغۇ، بۇنى پۇجۇڭ خېنىممۇ تەپتۇرۇش قىلمىدى. ئەمما، ماڭا خۇدا ئالدىدا راستىنى ئېيتسىلا، مەنمۇ ئورتاق بولاي، بولامدۇ؟ ئۇنداق بولغاندا قويۇنلىرىدىن تۆكۈلسە قونچىلىرىغىلا چۈشىدۇ، سۇنغان پۇت ئۆتۈك ئىچىدىلا قالىدۇ، قانداق دېدىم؟

هاشىر تەيجى چۆچۈپ ئەتراپقا قارىدى، ئۇ ئۆزگە ئۆچكەن هالدا نەمىتۇللا تەيجىدىن گۇمانلانغاندەك قىلىپ:

— نېمە ۋەجىدىن سوراپ قالدىلاكىن ياكى سىلى پۇجۇڭ خېنىمنىڭ تەپتۇرۇشىمۇ، بېگىم؟

— پۇجۇڭ دەسلەپكى كۈنلەردە تەپتۇرۇش قىلغانىدى. لېكىن، مەن جانابلىرىنى ئاقلاپ گۇۋاهچى بولدۇم. هاشىر تەيجى بېگىم، ئوردىغا خىيانەت قىلمايدۇ، بۇنىڭغا ئىشەنسىلە پۇجۇڭ خېنىم، دېدىم. پۇجۇڭ خېنىم كېيىن بۇ ئىشلارنى تەپتۇرۇش قىلمىدى. هازىر بولسا پۇتۇنلەي ئۇنتۇپ كەتتى. ئەمدى ئۆز گېپىمگە كەلسەم، ئۆزلىرىگە مەلۇم، «توخۇ نېمىنى يېگۈسى كەلمەيدۇ، ئادەم نېمىنى دېگۈسى » ئانچىكىم سوراپ قويدۇم. يەنە بىر خىيالىم، هازىر ئوردىنىڭ خەزىنىسى قۇرۇپ كەتتى، ئەگەر پۇجۇڭ خېنىم ئۇنىمىغان تەقدىردە، مال ـ دۇنيا بىلەنمۇ ئالداپ كۆرۈش مۇمكىنغۇ، خوتۇن كىشى دېگەن ئالتۇن ـ كۈمۈش، لەئەل – ياقۇتقا ئامراق كېلىدۇ، ئەمەسمۇ؟

— هە ... مۇنداق دېسىلە، مېنىڭچە يۇقىرىقىدەك گۇماننى ئوتتۇرىغا قويمىغانلىرى توزۇك. ئەگەر ئالتۇن ـ كۈمۈش دېسىلە مەندە بار، قانچىلىك دېسىلە شۇنچىلىك بار. پۇجۇڭ خېنىم كۈندە «گادايلار، گادايلار» دەپ گادايلارنىڭ غېمىنى يەيدۇ. مەن بولسام ئۇنداق قىلمايمەن.

— مەن چۈشەندىم بېگىم، سىلى تۇتقان يول بولىدىكەن، جانابلىرى باللارنى سودىغا قويغاندا هەربىرىگە قانچىلىك

دەسمايە بەردىلە؟ پۇلنى پۇل تاپىدۇ، دەيدۇ ئەمەسمۇ.

— شۇنداق، ھەربىر گە دەسلەپتە يۈزدىن يامبۇ بەردىم. ئۇلار بۇنى دەسمايە قىلىپ ھەر يىلى قىلغان سودىسىدىن چىققان پايدىدىن مەن بەرگەن يامبۇنى ئايرىپ بېرىپ بولدى، ئاندىن ئۆزۈمنىڭ قوشقان دەسمايىسى قىلىپ تۆت يۈز يامبۇنى بەردىم، ئۇنىڭمۇ پايدىسىنى يىلدا ئېلىۋاتىمەن.

— ھازىر ھەربىر ئوغۇللىرىنىڭ قولىدا قانچىلىك مال - دۇنيا باردۇر؟

— ھازىر ھەربىر ئوغۇلنىڭ قولىدا مىڭدىن ئارتۇق يامبۇ، ئالتۇن ۋە باشقا مال - دۇنياسى بار. سودىگەرنىڭ قىممىتى سودىدا، سودىنىڭ قىممىتى سەپەردە بولىدىكەن. بالىلار توختىماي مېڭىپ تۇرىدۇ. ھازىر يول تېپىپ كەتتى.

— تاغدا چارۋىمۇ بارمۇ؟

— بار بېگىم، ھەممىلا تاغدا بار، ھازىر ئوردىنىڭ ماللىرى بىلەن بىر قىسىم ماللىرىم ئارىلىشىپ كەتتى. مېھرىبانۇ پۇجۇڭنىڭ مۇئامىلىسىگە قاراپ باقىمەن. ئۇنىمىسا، ھەممە ماللىرىمنى ئايرىۋالىمەن.

كەچقۇرۇن قورداق، پولۇ قاتارلىق تائاملار كەلتۈرۈلدى. ئۇلار نامازشام، خۇپتەنلەرنى بىللە ئۆتەپ بولۇپ يەنە بىرئاز پاراڭ سېلىشتى.

ھاشىر تەيجى دېدى:

— ئۆزلىرى پۇل، مالنىڭ غېمىنى قىلمىسىلا بېگىم، ئۆزلىرىگە قانچىلىك دېسىلە شۇنچىلىك بېرىمەن. بىرەر ئوغۇللىرىنى بىزنىڭ ئوغۇللارغا قوشۇپ قويسىلا سودا قىلسۇن، پۈتۈن دەسمايە مېنىڭدىن. پۇل دېگەن ئادەمنىڭ تۈۋرۈكى، بالىلارنىڭ خۇشلۇقى، ئائىلىنىڭ باياشاتلىقى، ئۆزلىرىنىڭ شان - شەرىپى، پۇل بولسا كۆڭۈل توق ئۆتىدۇ.

نەمىتۇللا تەيجى ماقۇل بولۇپ ھاشىر تەيجىگە رەھمەت ئېيتتى.

نەمىتۇللا تەيجى يىتىپ ئويلاندى ... ھاشىر تەيجىنىڭ تامامەن ئۆزگىرىپ كېتىشى ئۇنىڭ مال ـ دۇنياسىنىڭ كۆپىيىپ كەتكەنلىكىدىن بولغان. ئەسلىدە بۇ بەگ ۋە بەگنىڭ جەمەتى گاداي بەگلەر قاتارىدا ھېسابلىناتتى. ئەمدى بۇ بەگ قانداق بولۇپ بېيىپ كەتتى. بۇ پۇلنىڭ ئاساسى نەدىن كەلدى؟

ئۇلار ئەتىسى بامداتتىن كېيىن ئوبدان ناشتا قىلىشىۋېلىپ ئوردىغا قاراپ يولغا چىقىشتى.

*　　　　*

نەمىتۇللا تەيجى، ھاشىر تەيجىنىڭ بايلىقىنىڭ ئاساسى نەدىن كەلدى؟ نەچچە يىللاردىن بېرى تاغدا مال ـ چارۋا سانىقى ئېلىپ بېرىلمىدى، قانداق قىلىپ ھاشىر تەيجىنىڭ تاغدىكى مال ـ چارۋىسى كۆپىيىپ كەتتى؟ بۇنى ئېنىقلاپ كۆرۈش كېرەك، دەپ ئويلىدى ـ دە، ئويلىغانلىرىنى مېھرىبانۇ ۋاڭغا مەلۇم قىلدى. ئەمما، ھاشىر تەيجىنىڭ نىكاھ ھەققىدىكى تەلىپىنى تىلغا ئالمىدى.

بۇنى ئاڭلىغان مېھرىبانۇ ۋاڭ ئۆزى ئىككى ئادەمنى ئەگەشتۇرۇپ چىقىپ، تاغلارنى تەكشۈرۈپ كەلمەكچى بولدى. بۇنى ئوردا بەگلىرى ئېچىگە سىڭىپ، ئۆزى قايتىپ كەلگۈچە ئوردىنىڭ ئىشلىرىغا نەمىتۇللا تەيجىنى مەسئۇل قىلىپ قويۇپ، ئۆزى بىللە نۇربانۇ ۋە ئانارنى ھەم ئىككى ياساۋۇلنى ئېلىپ تاغقا قاراپ يولغا چىقتى.

مېھرىبانۇ ئون ئىككى تاغنىڭ نۇرغۇن جايلىرىنى ئارىلاپ تەكشۈرۈپ چىقتى. ئۇ قوي قوتانلىرىنى، تۆگە ـ كالا دەپسەكلىرىنى، ئات قوتانلىرىنى كۆردى. ئۇنىڭ كەينىدىن تېرە كىيىپ، چورۇق تارتىۋالغان توپ ـ توپ چارۋىچىلار ئەگىشىپ يۈردى. مېھرىبانۇ ۋاڭ چارۋىچىلارغا مېھرىبانلىق كۆرسەتتى. چارۋىچىلار مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ دەۋرىدە مال ـ چارۋىلىرىنىڭ ھەددى ـ ھېسابسىز ئاۋۇپ كەتكەنلىكىنى،

دايۋەنشۈەي يېغىلىقىدا دايۋەنشۈەي لەشكەرلىرىنىڭ قوتان ـ قوتان قوي، كالا، ئات، تۆگىلەرنى ھەيدەپ كەتكەنلىكىنى، بۇ دەردكە چىدىمىغان نۇرغۇن چارۋىچىلار ماللىرىنى يىراق تاغ، جىلغىلارغا ھەيدىۋېتىپ، كېيىن ئارانلا بىر قىسمىنى تېپىۋالغانلىقىنى ئېيتتى. يەنە بۇنىڭدىن بەش ـ ئالتە يىل بۇرۇن ھاشىر تەيجى بېگىم تاغلارغا چىقىپ: «ئوردىنىڭ ھەممە ئەمىر ـ بەگلىرى ئۆلتۈرۈلدى. ئوردا گۇمران بولدى. ئوردىغا تەۋە ھەممە مال ـ چارۋا ماڭا مەنسۇپ بولدى» دەپ جاكارلاپ، ھەربىر چارۋىچىغا ئانچە ـ مۇنچىلا مال قالدۇرۇپ، قالغىنىنى ئۆز تىزىملىكىگە ئېلىپ، ئۆزىگە تەۋە قىلغان ماللارنىڭ ھەممىسىگە «ھ» تامغىسىنى بېسىشنى بۇيرۇغانلىقىنى، بۇنى بىر قىسىم كىشىلەر شۇنداق قىلغان بولسىمۇ، بىر قىسىم كىشىلەر ئۇنداق قىلمىغانلىقىنى، ئەمما ھاشىر تەيجى يىلدا چىقىپ بەش يۈز دانە كۆرپە يىغىشتىن سىرت، نۇرغۇنلىغان يۇڭ، تېرىنى بىكارغا يىغىپ كېتىدىغانلىقىنى، بۇلارنى ئىچكى ئۆلكىلەرگە، چارروسىيىگە ئاپىرىپ ساتىدىغانلىقىنى ئېيتتى.

مېھرىبانۇ ۋاڭ ھاشىر تەيجىنىڭ قىلمىشلىرىنى ئاڭلاپ ناھايىتى ئاچچىقى كەلگەن بولسىمۇ، چارۋىچىلارغا مۇنداق دېدى:

— دايۋەنشۈەي مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنى قەتل قىلىپ، شەھەرنى ۋەيران، خەلقنى سەرسان قىلىۋىدى، ھەممىمىز ھەر تەرەپكە كەتتۇق. بىراق، ھاشىر تەيجى بېگىم ئوردىغا ۋەكىل بولۇپ، تاغلاردىكى مال ـ چارۋىلارغا ئىگىدارچىلىق قىپتۇ، بۇ يامان ئىش ئەمەس. ئەمدى ھاشىر تەيجى كۆرسەتكەن «ھ» تامغىسىنى ئىشلەتمەڭلار. بۇرۇنقى ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزدىن قالغان «لام ئېلىپ تامغا»، «ئاي تامغا»، «چېلەك تامغا»① قاتارلىق تامغىلارنى بۇرۇنقىدەك ئىشلىتىۋېرىڭلار، بۇ ناھايىتى ئۇزاق يىللاردىن بۇيان ئەجدادلىرىمىز ئىشلىتىپ كەلگەن تامغىلار. بىز

① «لام ئېلىپ تامغا»، «ئاي تامغا»، «چېلەك تامغا» — ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد كاشغەرىينىڭ دىۋانىدا كۆرسىتىلگەن تامغىلار بولۇپ، بۇ تامغىلارنى ھازىرمۇ قۇمۇلنىڭ تاغلىرىدىكى چارۋىچىلار ئىشلىتىدۇ.

بۇ نەمۇنىلەرنى يوقىتىپ قويساق بولمايدۇ.

مېھرىبانۇ ۋاڭ يەنە ھەربىر تاغدىكى قورمال، قازىبەگلەرنى سۈرۈشتۈرۈپ ياخشىلىرىنى ماختىدى. چارۋىچىلارنى بوزەك قىلىپ، خارلىغانلارنى: «ياخشى قىلماپسىز، ئادەم ئادەمگە مۇنداق مۇئامىلە قىلمايدۇ» دەپ ئەمىلىدىن ئېلىۋەتتى. بەزى ياشىنىپ قالغانلارنى بولسا: «ياشقا چوڭ بولۇپ قاپسىز، ئارام ئېلىڭ» دەپ ئورنىغا باشقا ئادەمنى تەيىنلىدى. يەنە چارۋىچىلارغا بەش يىلغىچە چارۋا سانىقى ئېلىپ بارماسلىقنى، ھەممە چارۋىچى تۇرمۇشىنى بۇرۇنقىدەك ياخشىلىۋالغاندىن كېيىن ھەر يىلى چارۋا سانىقى ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى ئېيتتى. تاغلاردىكى دورغا ـ بەگلەرگە ھەرقايسى چارۋىچىدا ئۆزىنىڭ قانچە مېلى، ئوردىنىڭ قانچە مېلى بارلىقىنى ئېنىقلاپ چىقىپ سانىنى ئوردىغا مەلۇم قىلىشنى ئۇقتۇردى ھەمدە تاغنىڭ قانداق جايلىرىغا نىمە تېرىسا مۇۋاپىق بولىدىغانلىقىنى، مۇۋاپىق كېلىدىغان زىرائەتلەرنى تېرىپ، ئۆزلىرىنى قامداش لازىملىقىنى تەكىتلىدى. ئاجىز ـ ئورۇقلارغا كىيىملىك رەخت، پۇل تارقىتىپ بەردى.

مېھرىبانۇ ۋاڭ تاغلىق رايونلارنى تەكشۈرۈش جەريانىدا، مالچىلارغا مال بېقىش جەھەتتىكى ناھايىتى كونكرېت ئىشلارنىمۇ سۆزلەپ تەلىم بەردى ۋە مۇھىم ئىشلار ھەققىدە چۈشەنچە بەردى.

مېھرىبانۇ ۋاڭنىڭ دېگەنلىرى مالچىلارغا بەش قولدەك ئايان بولسىمۇ، ئۇلار ۋاڭنىڭ غەمخورلۇقىدىن تەسىرلىنىپ قالدى.

مېھرىبانۇ ۋاڭ تاغلاردا ئون بەش كۈن يۈرۈپ ئوردىغا قايتىپ كەلدى.

يىگىرمە ئالتىنچى باب

مېھرىبانۇ ۋاڭ تاغدىن قايتىپ كېلىپ ھاشىر تەيجىنىڭ قىلغانلىرىنى ئويلىغانسېرى ئاچچىقى كەلدى. بۇنى نەمىتۇللا تەيجىمۇ ئاڭلاپ: «ھاشىر تەيجىنىڭ راستتىنلا نىيىتى پەلكەت ئىكەن. ئۇ ئوردا خەزىنىسىدىن نۇرغۇن دۇنيانى ئەكېتىپتۇ» دەپ ئويلىدى. مېرىبانۇ ۋاڭ دەرھال ئوردا ئەمەلدارلىرىنى يىغىپ ھاشىر تەيجىنىڭ ئىشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشنى ئېيتقان بولسىمۇ، نەمىتۇللا تەيجى: «يەنە بىرئاز تەخىر قىلىپ باقايلى خېنىم، بۇ يەردە يەنە بىر گەپ بار، ئۆزلىرى ئاڭلاپ قالسىلا» دەپ ھاشىر تەيجىنىڭ مېھرىبانۇ ۋاڭغا ئۆزىنى ئەلچىلىككە قويغانلىقىنى، ئۇنىڭ باغۋاران، ئۆي ـ ئىمارەت، سودا ـ سېتىق ئىشلىرىنى سۆزلەپ كېلىپ شۇنداق دېدي:

— پۇجۇڭ خېنىم، قاراپ باقسام ھاشىر تەيجى ئوردىدىنمۇ بايدەك قىلىدۇ. ئۇ ئۆز بايلىقىغا ئىشىنىپ ھەزرەتلىرىنى ئۆز نىكاھىغا ئالغۇسى كەلگەن چېغىۋا.

مېھرىبانۇ ۋاڭنىڭ ئاق يۈزلىرى قىزىرىپ كەتتى:

— ئۇنىڭ كىچىك ئاي خېنىمنى ئوغلۇمغا ئېلىپ بېرىپ، ئۆزۈم مېھرىبانۇنى نىكاھىمغا ئېلىپ، ۋاڭلىقنى ئۆز ئىلكىمدە تۇتىمەن، دېگىنى راست ئىكەندە. جۆيلۈپتۇ ئۇ، ئۇنىڭغا شۇنچىلىك يۈرىكى چوڭلاپ كېتىپتىمۇ؟ — مېھرىبانۇ ۋاڭنىڭ ئىچىدىكى غەزەپ ئوتى تېخىمۇ ئۆرلىمەكتە ئىدى. ئۇ ئاچچىقى كەلگەندە بىرپەس جىمجىت ئولتۇرۇۋالاتتى. ھازىرمۇ شۇنداق قىلدى. بۇ جىمجىتلىقنى نەمىتۇللا تەيجى بۇزۇپ:

— سۇۋۇر پاكارنى تۇتۇپ كەلگۈچە تەخىر قىلايلى، خېنىم. نېمىشقا دېسىلە، ھاشىر تەيجىنىڭ ئەزەلدىن سۇۋۇر پاكار بىلەن

بىرئاز چېتىشلىقى بار ئەمەسمۇ، يەنە نېمە سىرلىرى ئېچىلىدۇ، قاراپ باقايلى، — دېدى.

مېھرىبانۇ ۋاڭ بۇ گەپكە ماقۇل بولۇپ باشقا گەپكە ئۆتتى:

— جانابلىرى، ئۆتكەندە كىچىك ئاي خېنىمنىڭ تويى ھەققىدە ئېغىز ئاچقاندىلە. مەن ئويلىنىپ شۇ گەپلىرىنى توغرا تاپتىم. نېمە ئۈچۈن دېسىلە، بۇ قېتىم تاغدىن قايتىپ كېلىپ ئاڭلىسام، ھاشىر تەيجىنىڭ كىچىك ئوغلى شاھزات جەۋھەر خېنىمنىڭ ئۆيىنىڭ تۆكلۈكىدىن مارىلاپ يۈرگۈدەك. تېخى جەۋھەر خېنىمنىڭ دېدىكىگە: «مېنى كىرگۈزۈۋەتسىڭىز، جەۋھەر خېنىم بىلەن ئىككى ئېغىز پاراڭ قىلىۋالسام» دەپ تۇرۇۋاپتۇدەك. دېدەك: «كىچىك ئاي خېنىم يۈزى ئېچىلمىغان بىر مەستۇرە، ئۆزلىرى ئۇ يەرگە كىرسىلە نامەھرەم بولىدۇ» دېسە، نېمە دەپتۇ دېمەملا «ھەي ساراڭ، كىچىك ئاي خېنىمنى ماڭا بېرىپ، مېھرىبانۇ پوجۇڭ دادامغا تېگىمەن دەۋاتقىنىنى بىلمەمسەن، ئۇ چاغدا دادام ۋاڭلىققا ئولتۇرسا، ئەدىپىڭنى قانداق بېرىمەنكى قاراپ تۇر» دەپتۇ. كۆردىلەمۇ، بۇ ئاھانەتكە قانداق چىدايدۇ ئادەم.

— يەنە شۇنى دەي خېنىم، — دېدى نەمتۇللا تەيجى، — مېنىڭ بىلىشىمچە، ئۆز ۋاقتىدا ھاشىر تەيجى مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ كۈشەندىسى ئىدى. مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ كۆڭلى - كۆكسى كەڭ، نىيىتى خالىس بولغاچقا ھاشىر تەيجىنى ئۆز نەسلىمىز دەپ ئەتىۋارلاپ كەلدى. ئاخىر مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ تۇتۇلۇپ، ئۇ قۇتۇلۇپ قالدى. دىل ئازاردىن خۇدامۇ بىزار پوجۇڭ خېنىم، ئاتىنىڭ ياخشى - يامىنى مېڭىشىدىن، ئادەمنىڭ ياخشى - يامىنى نىيىتىدىن بەلگىلىنىدۇ.

— قەست قىلغاننى پەس قىل، دەپتىكەن كونىلار، بۇ ھەق گەپ، بىزگە ئۇ ئەزەلدىن قەست قىلغانىكەن، ئەمدى مەن ئۇنى يەر بىلەن يەكسان قىلاي، ھېيلىدىن ھالۋا ياساپ مېنى زەھەرگە تېگىشمەكچى بولغانلارغا، ئالدىمدا قول قوۋۇشتۇرۇپ ئارقامدىن

تاش ئاتماقچى بولغانلارغا ھەرگىز يول قويمايمەن. ئۇنىڭ ئالدىدا مۇھەممەت بېشىر چىڭگۇاڭنىڭ ھەققى - ھۆرمىتى يوقمىكەن، قىلغانلىرى ئازدەك، تېخى ئۇ مېنى ئەمرىگە ئالماقچىمىكەن؟

— چېچىلمىسىلا پوجوڭ خېنىم، ئاچچىق ئەقىلنى كېسىدۇ، ھەق ئېگىلىدۇ، سۇنمايدۇ. ئىززىتىنى بىلمىگەن ئەدىپىنى يېمەي قالمايدۇ.

مېھرىبانۇ ۋاڭ يەنە ئۆزىنى بېسىۋېلىپ جىم ئولتۇرۇپ قالدى، ئاندىن:

— ئەمىسە ئۆزلىرى دېگەندەك قىلايلى، ئالدى بىلەن كىچىك ئاي خېنىمنىڭ تويىنى قىلايلى، ئۆزلىرى تاغقا چىقىپ شامەخسۇتبەگنى ئېلىپ كەلسىلە، — دېدى.

نەمىتۇللا تەيجى:

— خوش ئاغىچام، ئۆزلىرى دېگەندەك قىلىمەن، — دەپ ۋاڭدىن ئىجازەت سوراپ چىقىپ كەتتى.

*　　　*

ئارىدىن بىر ئاي ئۆتكەندىن كېيىن شامەخسۇت بىلەن كىچىك ئاي خېنىمنىڭ تويى بولدى. مېھرىبانۇ ۋاڭ شامەخسۇتبەگنىڭ كىچىك ۋاقتىدىكى بەزى ئىشلىرىنى ئۇنتۇمىغان بولسىمۇ «ئۇ كىچىك ۋاقتى، ئەمدى بولسا چوڭ بولدى، ئاق - قارىنى ئايرىدى، بار - يوقنى بىلدى. مالچىلار ئىچىدە يۈرۈپ بەگۋاشلىقنى ئۇنتۇپ، ياۋاشلىشىپ پىقىر كۆڭۈل بولۇپ قالدى» دەپ ئويلىدى. شۇڭا، ئۇ شامەخسۇتنى ئالاھىدە ئەتىۋارلىدى.

شامەخسۇت توي قىلىپ ئالتە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن مېھرىبانۇ ۋاڭ ئۇنى ئوردا مۇھۇردارى قىلىپ ئۆستۈردى. شامەخسۇت توي جەريانىدا كىچىكىدە بىللە ئويناپ چوڭ بولغان شاھزات بىلەن تونۇشۇپ يېقىن ئاغىنىلەردىن بولۇپ كەتتى. شاھزات سەل ئالىجوقا، ئالدىراڭغۇ ئىدى.

ئۇ گەرچە مەن ئالدىغان قىزنى شامەخسۇت ئىلتۇالدى، دەپ شامەخسۇتقا ھەسەت قىلسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ بىلەن دوست بولۇپ يۈرۈشنى قىزنى ئىلىشتىنمۇ ئۈستۈن كۆرۈپ قالدى. بۇنىڭدىكى بىر سەۋەب ھاشىر تەيجى ئوغلىنىڭ شامەخسۇتبەگ بىلەن يېقىن ئۆتۈۋاتقانلىقىغا ناھايىتى خۇشال ئىدى. ھاشىر تەيجى ئوغلىغا بىر كۈنى شۇنداق دېگەنىدى: «ئاتىنى دورىغىلى ئوغۇل كېرەك دېگەندەك، ئوغلۇم مېنىلا دورىدى. شامەخسۇتبەگنى ئاغىنە قىلىۋالغىنىڭ ئۆزۈڭنىڭ بەختى، ئۇنىڭ بىلەن ئاغىنە بولساڭ، قولۇڭ يەتمەيدىغان شاخ بولمايدۇ، شامەخسۇت بەگنى ئۆيگە پات ـ پات ئەكېلىپ تۇر، پۇل كېرەك بولسا مانا مەن بار.»

شامەخسۇت شاھزاتنى ئانچىلا ياقتۇرۇپ كەتمىسىمۇ، ئۇنىڭ ئويۇنخۇمارلىقى، پۇل دېگەننى سۇدەك چېچىپ خەجلىشى ئۇنى جەلپ قىلىۋالغانىدى. شامەخسۇت ناھايىتىمۇ قۇۋ، شەخسىيەتچى بولۇپ، ئىچىدە ئويلىغىنىنى بىلەن تېشىدا قىلىپ يۈرگەنلىرى زادىلا ئوخشىمايتتى، شۇنداق بولسىمۇ چاندۇرماي يۈرەتتى. ئۇنىڭ سوزۇۋۇقراق كەلگەن سارغۇچ چىرايى، يېشىللىقىقا مايىل كۆزلىرى، قارا قاشلىرى، كەڭ پېشانىسى ئۇنى خېلىلا قامەتلىك كۆرسىتەتتى.

ئۇلار كۈچلۈك شامال دەرەخ يوپۇرماقلىرىنى ئۇچۇرۇۋاتقان كۆز كۈنلىرىدە بەزمە ـ مەشرەپلەرنى قىزىتىۋەتتى. كۈندە دېگۈدەك نەشە چېكىپ، بەڭ تارتىپ، مەشرەپ ئوينايتتى. شاھزات ئۇ يەر ـ بۇ يەردىن ئالدۇرۇپ كەلگەن قىز ـ چوكانلار ئۇلارنى مەھلىيا قىلىۋالغانىدى.

ھەش ـ پەش دېگۈچە قىشمۇ كىرىپ قالدى، بۇ كۈنلەردە قارلىق مەشرىپى، كۆك مەشرىپى دېگەن ناملار بىلەن بىر كۈنى ئوردىدا شامەخسۇتنىڭ سارىيىدا، بىر كۈنى شاھزاتنىڭ سارايلىرىدا ئەيش ـ ئىشرەت، بەزمە ـ مەشرەپلەرنى قىزىتىۋەتتى. بارغانچە نازىنىن، چىرايلىق قىز ـ چوكانلارمۇ كۆپەيگىلى تۇردى. بۇ كېچىلىك بەزمىلەر چەكتىن ئېشىپ

كېتمۋاتاتتى. بۇ ئەھۋاللار كېيىنچە نەمتۇللا تەيجىنىڭ قۇلىقىغا كىردى. نەمتۇللا تەيجى شامەخسۇتبەگنىڭ شاھزات ۋە ھاشىر تەيجى بىلەن يېقىن بولۇپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ بىر ئاز ئاچچىقلانغان بولسىمۇ، گەپ قىلمىدى. كېيىن كوچىدا گەپ كۆپىيىپ، خەلقنىڭ نارازىلىقى كۈچىيىپ كەتكەنلىكتىن، نەمتۇللا تەيجى: «بۇ بەگكە ۋاقتىدا گەپ قىلىپ، يامان ئىشلاردىن توسمىسام، پۈجۈڭ خېنىم ئاڭلاپ قالسا رەنجىيدۇ» دەپ شامەخسۇتبەگ بىلەن سۆزلىشىش قارارىغا كەلدى.

نەمتۇللا تەيجى شامەخسۇتبەگنىڭ ئىش بېجىرىش ئۆيىگە كىرگەندە شامەخسۇت قولىنى ئۇستەلگە قويۇپ، قولى ئۇستىگە بېشىنى قويغىنىچە ئۇخلاپ ئولتۇراتتى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، — شامەخسۇت بېشىنى بۇراپ نەمتۇللا تەيجىنى كۆرگەن بولسىمۇ ئورنىدىن تۇرۇپ ئېھتىرام بىلدۈرمىدى.

— خوش خوجام، بىتاب بولۇپ قالدىلامۇ، نېمە، يا كۆڭۈللىرىگە بىرەر مالاللىق يەتتىمۇ؟ — دېدى نەمتۇللا تەيجى.

شامەخسۇت ئاستا بېشىنى كۆتۈرۈپ نەمتۇللا تەيجىگە قارىدى. ئۇنىڭ كۆزلىرى قىزىرىپ ئۇيقۇسىراپ تۇراتتى. ئاغزىدىن مەجۇننىڭ ھىدى كېلەتتى. ئۇ مەنسىتمەسلىك نەزىرى بىلەن نەمتۇللا تەيجىگە سەل ھىجىيىپ قاراپ قويدى.

— خوش، تاۋىم يوق تۇرىدۇ.

— بولماپتۇ خوجام، تېۋىپ كۆرۈپ باقسۇن. لېكىنزە، ئويۇن كۆپ بولۇپ كەتتى. خوجام، بۇنىڭ پۇقراغا بەرگەن تەسىرى ياخشى بولمىدى، مەن ئۆزلەگە بۇرۇنلا گەپ قىلىپ قوياي، پۈجۈڭ خېنىم ئالدىدا مېنىڭ يۈزۈمگە مۇ سەت بولمىسۇن دەپ ئويلىغانىدىم. قارىسام جانابلىرىنى باشقا بەگلەر ئىگىلەپ كېتىپتۇ. تاغدىكى تۇرمۇش بىلەن ئوردىدىكى تۇرمۇش ئوخشاشمايدۇ. تاغدىكى خەق باشباشتاق كېلىدۇ. ئوردىدا بولسا ئەدەپ ـ ئەخلاق شەرت قىلىنىدۇ. تولا يولدىن چىقىپ كەتسەك،

پۇقرا ئالدىدا ئىناۋىتىمىز قالمايدۇ. مەن ھەزرەتلىرىگە ئاتا ئورنىدا ئاتا. مەرھۇم تاجىدىن تەيجى بېگىم مېنىڭ بىلەن دىلكەش ئىدى. مەرھۇم ھەزرەتلىرىگە ناھايىتى ئامراق ئىدى. شۇڭا، تاغدا سەرسان بولۇپ يۈرگەنلىرىنى كۆرۈپ ئىچىم سىيرىلىپ، پۇجۇڭ ئاغىچامغا ياخشى تەرىپلىرىنى قىلىپ، ئۆزۈم تاغقا چىقىپ ئۆزلىرىنى ئەكىلىپ، مېھرىبانۇ ۋاڭغا كۈيئوغۇل قىلىپ قويدۇم. راستىنى ئېيتسام، ھەزرەتلىرىنىڭ ئويۇن ـ تاماشىلىرى زىيادە بولۇپ كېتىۋاتىدۇ. بىزنىڭ ئىشلىرىمىزنى كۆرۈپ بىلىپ تۇرغۇچى بىرىنچىدىن ئاللا، ئىككىنچىدىن خەلقتۇر. بىز خەلقىئالەمنىڭ ئاھانىتىگە قالمايلى، مەن ھەزرەتلىرىگە ئاتىدارچىلىق بىلەن شۇنى ئېيتىپ قوياي، پۇجۇڭ خېنىمنىڭ ئۇممىدىنى ئاقلاش ئۇچۇن كۆپ ۋاقىتلىرىنى ئوردا ئىشلىرىنى ئۆگىنىشكە سەرپ قىلغايلا.

شامەخسۇت نەمىتۇللا تەيجىنىڭ گەپلىرىنى ئاڭلاپ بىرنەچچە قېتىم ئورنىدىن سەل ئىرغىنىپ نارازىلىقىنى ئىپادىلەپ:

— تاج ـ تەخت پەرۋانىسى ئەمەسمەن، ئېسىلزادىلەر ھېچ يەردە خار بولغىنى يوق. «گۈل ئۆزى تۇپراقتا ياتسا گۈلنىڭ ئېتى گۈلمىش، قۇل ئۆزى تەختتە ئولتۇرسا قۇلنىڭ ئېتى قۇلمىش.» قانداق، بەگ دادا، تاغدا ئون نەچچە يىل سەرسان بولسامۇ خۇدا مېنى يەنە ئوردىغا سۆرەپ كەلدى. بۇ ئوردا ئەزەلدىن مېنىڭ ماكانىم. كونىلار ئېيتىشىڭ ھالال بولسا كوچىدا ئىچ دەپتىكەن، نېمىدىن قورقاتتىم، — دېدى نەمىتۇللا تەيجىنىڭ يۈزىگە قارىماي سىڭار يان ئولتۇرۇپ.

ئۇنىڭ «قۇل ئۆزى تەختتە ئولتۇرسا قۇلنىڭ ئېتى قۇلمىش» دېگىنى نەمىتۇللا تەيجىگە قارىتىلغان تەنە گېپى ئىدى. بۇ گەپ نەمىتۇللا تەيجىگە ناھايىتى ھار كەلدى. ئۇ نەمىتۇللا تەيجىنىڭ ئەسلىي نەسلىنى تارتىپ، سەن نېمىلا بولساڭ ئەسلىدە قۇل ئىدىڭ (ۋاڭنىڭ دارخانى ئىدىڭ) دېمەكچى بولاتتى. بۇ چاغدا ئىشىككە كېلىپ قالغان ھاشىر تەيجى بۇ گەپلەرنى تولۇق ئاڭلاپ

شامەخسۇتبەگدىن سۆيۈنۈپ كەتتى ـ دە، ئۇلارنىڭ يېنىغا كىرىپ ئالدىراپ شۇنداق دېدى:

— شامەخسۇت خوجام، مەن ئۆزلىرىگە ئېيتاي، يول قىڭغىر بولسىمۇ، گەپ قىڭغىر بولمىسۇن. نەمىتۇللا تەيجى بېگىم نېمىلا دېمىسۇن ئۆزلىرىگە كۆيۈنۈپ دەيدۇ. ئۆزلىرى بولسىلا ئوردىنىڭ بىردىنبىر مىراسخورى، بۇنىڭ ئۇچۇن پۇجۇڭ ئاغىچامنىڭ سىزىقىدىن چىقمىغانلىرى تۈزۈك. بولمىسا «ئىشنى قىلغان كانايچى، بالاغا قالغان سۇنايچى» بولۇپ، ھەرقايسىمىزنى بالاغا تىقىپ قويىدىلا.

شامەخسۇت بىردىنلا قاقاقلاپ كۈلۈپ كېتىپ، سۆزلەپ كەتتى:

— ۋاي بەگ دادا، ئارغىماق مىنگەن ھاسىرىماس، دېگەننى ئاڭلىغانمۇ ئۆزلىرى؟ بېشىمدا بەخت ـ دۆلىتىم، يېنىمدا راھەت ـ پاراغىتىم، قولۇمدا بولسا ئىمكانىيىتىم بار، مەندىن باشقا كىملەرگە نېسىپ بولار بۇ تاج ـ دۆلەت دەيدىغان ئەندىشىم يوق، يەنە كېلىپ ھېچكىمدىن قورقۇنچىممۇ يوق. ھە، ھاشىر دادا، قانداق دېدىم؟ ھە راست، بۈگۈن بىز شاھزات خوجام بىلەن بىر يەردە بەزمىدە بولىماقچىدۇق، بارىدىغان ۋاقتىم توشۇپ قاپتۇ، — دېدى ـ دە، ئورنىدىن تۇرۇپ ھېچقايسىسىغا ئېرەن قىلماي چىقىپ كەتتى.

نەمىتۇللا تەيجى شامەخسۇتنىڭ ئەھۋالىنى كۆرۈپ ناھايىتى رەنجىدى. ئادەتتە ھېچ نەرسىنى كۆڭلىگە ئالمايدىغان بۇ تەيجىنىڭ كۆڭلى بۈگۈن قاتتىق ئازار يېدى. لېكىن، ئۇ ھەسرىتىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ ھاشىر تەيجىگە تەگدى:

— جانابلىرى تۇيۇۋاتامدىلاكىن، شاھزاتبەگ بىلەن شامەخسۇتبەگ مۇشۇ كۈنلەردە بەكلا ھەددىدىن ئېشىپ كېتىپتۇ. ھەر كۈنى دېگۈدەك بەزمە ئۇيۇشتۇرۇپ، پۇقرالارنىڭ چىرايلىق قىز ـ چوكانلىرىنى يىغىۋېلىپ ئەيش ـ ئىشرەت قىلىشىۋېتىپتۇ. تۈنۈگۈنلا بىرى ماڭا ئەرز قىلىپ كەلدى. ئەگەر

بۇنى پۇجۇڭ خېنىم ئاڭلاپ قالسا، قانداق قىلىدىغانلىقىنى ئۆزلىرى بىلىدىلا، شۇڭا مەن ئىشنىڭ ئالدىنى ئېلىپ بىر ئاز نەسىھەت قىلىپ قويغاي دېسەم، كۆردىلەمۇ بۇ خوجامنى، مەن ئۆزلىرىگە دەي، شاھزات خوجامغا دەپ بۇ ئىشتىن توسسىلا، بولمىسا ھېلىقى چوكانلارنىڭ ئەرلىرى تۇيۇپ قالسا چوڭ ماجىرا چىقىپ كېتىدۇ.

ھاشىر تەيجى بۇ ئىشلارنى بۇرۇندىن بىلىپ تۇرغىنى ئۈچۈن ئەجەبلىنىپمۇ كەتمىدى.

— خوش بېگىم، مېنىڭچە ھەممە ئىشنى قىلىۋاتقان مانا شۇ ئاتا تەربىيىسى كۆرمىگەن شامەخسۇت خوجام. بۇنى ئەسلىدە ئوردىغا ئەكەلمەيدىغان گەپ ئىدى. ئەمدى قارىسىلا، ئۆزلىرىنىمۇ، مېنىمۇ قىلچىلىك نەزىرىگە ئىلماي دەۋاتقان گەپلىرىنى، «ئالدىراڭغۇ پاشا هامان مايغا چۈشۈپ ئۆلىدۇ.»

نەمتۇللا تەيجى بۇ ھەقتىكى گېپىنى توختىتىپ، ھاشىر تەيجىگە تېگىشلىك يەنە بىر گەپكە ئۆتتى:

— يەنە بىر گەپ بار ئىدى بېگىم، ئەسلىدە بۇ خوجامنىڭ يېنىدىن چىقىپ جانابلىرىنىڭ يېنىغا كىرەي دەپ تۇرۇۋىدىم، مەشەدىلا سۆزلىشىۋالايلى. ئۇ بولسىمۇ، نەچچە ۋاقىتتىن بېرى بىر قىسىم ئەرز - شىكايەتلەرنى ئۆزۈم كۆرۈپ چىقتىم، تېخى پۇجۇڭ ئاغىچامغا مەلۇم قىلمىدىم. ئەسلىدە بىز ئوردىدىن ئون يىلغىچە خەلقتىن لەڭ - سېلىق ئالمايمىز دەپ جاكارلىغانىدۇق. سېلىق دېگەننىڭ تونىنى ئۆزگەرتىپلا ئۆشرە - زاكات يىغىمىز دەپ ئۇقتۇرۇش قىپتىلا، ئۆشرە - زاكات دېگەن مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆز ئىختىيارى ئاساسىدا ئاجىز - ئورۇقلارغا تاپقان بايلىقىنىڭ قىرىقتىن بىرىنى بېرىدىغان قائىدە. بۇ قۇرئاندا كۆرسىتىلگەن بەش پەرزنىڭ بىرى. ئوردا ھېچقاچاندا ئۆشرە - زاكات يىغىدىغان ئورۇن ئەمەس. بۇ قىلغانلىرى خاتا بوپتۇ، بېگىم.

— خاتالاشتىلا بېگىم، ئۆتكەندە پۇجۇڭ خېنىم نېمە دېدى؟ گادايلارغا نان يېقىپ تارقىتىپ بېرىشنى داۋاملاشتۇرسىلا،

دېمىدىمۇ ـ ھە. مانا شۇ ناننى نېمە بىلەن ياقىمىز. ئاشۇ ئۆشرە ـ زاكاتتىن ياقامدۇق.

— گەپ ئۇنداق ئەمەس بېگىم، ئالتۇن ساڭدا ئاشلىق كۆپ، ئەمدىلا نەچچە دادەن ئاشلىقتا ئىگە بولۇۋاتقان خەققە ئۇۋال قىلمايلى. ئۇلارمۇ خاتىرجەم ئاشلىقىنى يىغىۋالسۇن، كۆندۈكلىرىنى[1] تولدۇرۇۋالسۇن.

— ھەي ... بېگىم ئۆزلىرى نېمە خىيالدا، مەن نېمە خىيالدا، پۇجۇڭ خېنىم نېمە دېسە، بىزمۇ شۇنى قىلىمىز دېسەك بولمايدۇ. پۇجۇڭ خېنىم بىر ئايال كىشى، ئۇ بۇرنىنىڭ ئۇچىنىلا كۆرىدۇ. ئوردىنىڭ سېڭىنى قۇرۇتۇۋەتسەك قانداق بولىدۇ. ھامان توي تونلۇقىنىڭ، ھېيت ئاتلىقىنىڭ بولىدىغانلىقىنى پۇجۇڭ بىلمەيدۇ، بەگكە ھەشەم، پادىشاھقا دەرەم كېرەك، — دېدى ھاشىر تەيجى ئۆز گېپىدە چىڭ تۇرۇپ.

— بىز يۇرتنىڭ باشپاناھى مېھرىبانۇ ۋاڭ نېمە دېسە شۇنى قىلىشىمىز كېرەك. ماڭا تەگمىگەندىكىن دەپ ئاداۋەت تۇتساق، بۇيرۇغىنىنى بەجا كەلتۈرمىسەك خاتا قىلغان بولىمىز.

— ۋەزىرلەر پادىشاھنىڭ ئەقلى، ئوردىنىڭ تۈۋرۈكى، ھەممە يەر تېرىم بولسا، ساڭلىرىمىز يېرىم بولسا، بۇنىڭغا قانداقمۇ كۆڭۈل ئۇنايدۇ. خەزىنە قۇرۇپ قالسا باشقىلاردىن گۇمانلىنىۋاتقان يەردە، ساڭلار قۇرۇپ كەتسە ھەممىمىز چاشقان بولۇپ قالامدىمىز.

— ھەي، بېگىم، قانلىرى قىزىپ قاپتۇ. ئويلىنىپراق ئىش قىلسىلا، ھېلىمۇ پۇجۇڭ خېنىم ئۆزلىرى بىلەن مېنى جازالىمىدى. مېنى پۇجۇڭغا ئەلچىلىككە قويۇپ نېمە كويغا يەتتىلە، ئەمدى تۈگمىنى دەپ تۆگىدىن قۇرۇق قالىدىغان ئىش بولمىسۇن يەنە، تاشتىن تاش قورقىدۇ، گۇناھتىن باش. يۇرتقا ئادالەت ئورنىتىمىز دېسەك، نەپسىمىزنىڭ تىزگىنىنى سەل

① كۆندۈك — سېغىز لايدىن پىششىقلاپ ئىشلەنگەن دان ـ ئاشلىق ساقلايدىغان لاي ساندۇق.

تارتىۋالمىساق بولمايدۇ.

— قۇرۇق قوشۇق ئېغىز يىرتىدۇ، خەزىنىمىسى ئاز ئوردا مۇستەھكەم بولمايدۇ. مەنمۇ ياخشى نىيەت بىلەن پۇجۇك خېنىمنى يۆلەي دېدىم.

— نەپسىنى يىغقان سۇلتان بولۇر، بولمىسا ئۇلتاك بولۇر، دېگەننى ئاڭلىغانمۇ. هامان خەلققە ئادىللىق قىلغىنىمىز تۈزۈك. چۈنكى، ئادىللىق زورلۇقتىن ئۇستۇن تۇرىدۇ. ئەڭ ياخشىسى ئەتىلا خەلققە، ئۆشرە ـ زاكات يىغمايمىز، دەپ جاكار قىلىسىلا. بولمىسا بۇ ئىش ئەتە ـ ئۆگۈننىڭ ئىچىدە پۇجۇك خېنىمنىڭ قولىغا كىرىپ قالسا، ئۆزلىرىگە ياخشى بولمايدۇ. شاهنىڭ ئەمرى مۇقەددەستۇر.

هاشىر تەيجى سەل ئەنسىرەپ قالدى:

— خوش بېگىم، خوش، بۇ دېگەنلىرىمۇ دۇرۇس بولدى. ئەتىلا شۇنداق قىلاي ئەمىسە.

نەمىتۇللا تەيجى هاشىر تەيجىنىڭ چاپسانلا پەسكويغا چۈشەنكەنلىكىنى كۆرۈپ مىيىقىدا كۈلۈپ خوشلاشتى.

*　　　*

شامەخسۇتبەگ شاهزاتبەگنىڭ ئۆيىدە بولغان بەزمىدىن يېنىپ ئازراق ناشتا قىلىپلا ئۆزىنىڭ ئىش بېجىرىش ئۆيىگە كىرگەندى، سوڭدىشىپ كىرىپ كەلگەن مەلۇمچى:

— خوجام، ھەزرەتلىرىنى پۇجۇك خېنىم چاقىرىۋاتىدۇ، — دېدى.

شامەخسۇتنىڭ ئۆپكىسى ئاغزىغا تىقىلىپ قالغاندەك دېمى قىسىلغان هالدا پۇجۇك خېنىم ئولتۇرغان تەختلىك سارايىنىڭ ئالدىغا كەلدى. بۇ چاغدا پۇجۇك خېنىم سارايدىكى ناتونۇش ئىككى ئادەمگە شۇنداق دەۋاتاتتى:

— كىشىدىن هايا كەتسە، ئورنىغا بالا كېلۇر، تووۋا،

ئىززىتىنى بىلمىگەن شەرمەندىلەر. قېنى، مەن ئۇلار بىلەن سۆزلىشىپ كۆرەي.
مېھرىبانۇ ۋاڭ ئىشىكتە تۇرغان شامەخسۇتنى كۆرمەسكە سېلىپ، ھېلىقى ئىككى كىشىگە ئىجازەت بېرىپ چىقىرىۋەتكەندىن كېيىن ئۇنىڭغا قارىدى.
— يۇجۇڭ ئانامنىڭ ئالتۇن بويى ئېسەن بولغاي، — دەپ تەزىم قىلدى شامەخسۇت، مېھرىبانۇ ۋاڭ:
— ئىجازەت، — دېدى. شامەخسۇت ئاستا كېلىپ ئولتۇردى.
— كوچىدا سوكۇلداپ يۈرگەن ئىت ھەممە ئادەمنىڭ كۆزىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ، شەرمەندىلىك قىلىپ، شەھۋانىي ھەۋەستىن ئۆزىنى تارتمايدىغان ھايۋانلارنىڭ ئىچىدىن ئادەملەرنى تاپقىلى بولمايدۇ. ئەپسۇس، ئادەملەر ئىچىدىن ھايۋانلارنى تاپقىلى بولىدۇ. ئۇلاردا ئىپپەت - نومۇس، ساداقەت، مۇھەببەت دېگەن نەرسە بولمايدۇ. ئۇلار شەھۋانىي نەپسىگە ئىزا - ئاھانەتنى چېتىپ ھەممىنى ئىزتىراپقا سالىدۇ. ئادەم دېگەندە نومۇس بولمىسا ئۇنى نېمە دېگۈلۈك، ئېشەكنى ئىززەت قىلساڭ ئوقۇرىغا چىچىدۇ، دەيدۇ. ئەمدى ئىش شۇنداق بولۇۋاتامدۇ؟ — مېھرىبانۇ ۋاڭنىڭ راسا ئاچچىقى كەلگەنىدى. ئۇ بىردىنلا سۆزىدىن توختاپ شامەخسۇتقا قارىدى. شامەخسۇت يەرگە قارىغىنىچە ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ قىلغان ئىشلىرىنىڭ ھەممىسى كۆڭلىگە ئايان ئىدى. ئەمما، يۇجۇڭنىڭ قايسى ئىشنى بىلىپ قېلىپ ئۇنى ئالدىغا چاقىرتقانلىقىنى ئاڭقىرالماي دىققەتتە بولدى.
— شامەخسۇتبەگ، ئۆزلىرىدىن بىرنەچچە سوئال سوراپ باقاي.
— خوش، سورىسىلا ئوغۇللىرى جاۋاب بېرىدۇ.
مېھرىبانۇ ۋاڭ دەرھال ئويلىدى، قارا بۇنىڭ تەپ تارتماي دەۋاتقان گېپىنى. مېھرىبانۇ ۋاڭ شامەخسۇتقا نارازى كەيپىياتتا تۇرۇپ سوئال سورىدى:
— ئاقىل ھەم زېرەك كىشىلەر قانداق بولغاي؟

— ئەدەپ - ئەخلاقتا نەمۇنە كىشىلەردۇر.

— شۇنداقمۇ؟ بۇنى مۇنداقمۇ ئىزاھلاش مۇمكىن. ئاقىل كىشىلەر گۇناھ بولىدىغان ئىشنى قىلمايدۇ، زېرەك كىشىلەر ئۆز نەپسىگە بېرىلمەيدۇ، — دەپ تۈزىتىش بەردى مېھربانۇ ۋاڭ. ئۇ يەنە سورىدى:

— ئىنساپ بىلەن ديانەت ئادەمنى ئۆلچەيدىغان مىزاندۇر. ئەدەپ بىلەن ئەخلاق ئادەم خىسلىتىدىكى ئالتۇندۇر. خوش، ئۆزلىرىدىن سوراپ باقاي، پادىشاھنىڭ ئىشى كىم بىلەن بولۇر؟

— پادىشاھنىڭ ئىشى ۋەزىر، ئۆلىما، بەگ، خوجىلىرى بىلەن بولۇر.

مېھربانۇ ۋاڭ بۇ جاۋابقا ئەجەبلىنىپ كۈلدى:

— دېگەنلىرى دۇرۇس بولمىدى. پادىشاھنىڭ ئىشى ئەل بىلەن بولۇر. يەنە شۇنىمۇ سوراپ باقاي، ئىنساننىڭ قەدىر - قىممىتى نېمە بىلەن ئۆلچىنىدۇ؟

شامەخسۇت بۇ سوئالغا جاۋاب بېرەلمىدىمۇ ياكى جاۋاب بېرىشنى خالىمىدىمۇ، يەرگە قاراپ جىمجىت ئولتۇرۇۋالدى. بۇ سوئالغىمۇ مېھربانۇ ۋاڭ ئۆزى جاۋاب بېرىپ شامەخسۇتقا تەنبىھ بەردى.

— ئىنسان ھاياتىنىڭ قەدىر - قىممىتى ئاۋام خەلققە قىلىپ بەرگەن مېھنىتى بىلەن ئۆلچىنىدۇ. ئادەم ئۆلىدۇ، ئەمما ياخشى ئىش ئۆلمەستۇر. ئۇلۇغلۇق ھامان نەسىل - نەسەب بىلەن ئەمەس، ئەقىل - ئەدەپ بىلەندۇر. «خان قوزۇق، پۇقرا ئوزۇق» دېگەننى ئاڭلىمىغانمۇ.

شامەخسۇت بۇ ئاچچىق بىلەن دېيىلىۋاتقان گەپ - سۆزلەردىن ئۆزىنىڭ بارلىق قىلمىشىنى مېھربانۇ ۋاڭنىڭ بىلىپ قالغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ۋاڭنىڭ ھەيۋىسىدىن سەل قورقۇپ قالدى، شۇڭا بېشىنى تۆۋەن قىلغىنىچە «خوش، خوش» دەپلا ئولتۇردى. مېھربانۇ ۋاڭ يەنە سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ مۇنداق دېدى:

— پۇقرا ئۇچۇن ياخشىلىق قىلمىغانلار، پۇقرانى قاقشاتقانلار ياخشى كۇنگە قالمايدۇ. ھەزرەتلىرى ھاشىر تەيجى ۋە ھاشىر تەيجىنىڭ ئوغلى شاھزاتىنىڭ قانداق ئادەم ئىكەنلىكىنى بىلەمدىلا؟ ئۇلار نېمە ئۇچۇن ئۆزلىرىنىڭ ئارقىلىرىغا كىرىۋېلىپ، ئۆزلىرىنى يامان ئىشلارغا شېرىك قىلىپ، نېمە ئىشلارنى قىلىپ يۇرۇيدۇ. ماڭا ھەممىنى دېسىلە.

— ئۇلارنى مەن ئوبدان بىلىمەن، ياخشى ئادەملەرغۇ !

— بەس، چۈشەندىم. ياخشى بىلەن يۇرسەڭ يېتىسەن مۇرادقا، يامان بىلەن يۇرسەڭ قالىسەن ئۇياتقا. ئەمدى نېمە بولدى. پۇقرانىڭ قىز - ئاياللىرىنى بوزەك قىلىپ، ئۇلارنىڭ نومۇسىنى تۆكۈپ، ئائىلىسىنى بۇزۇپ، ياخشى ئىش قىپتىلامۇ، بۇ ئەمدى نېمە سەتچىلىك، يەنە تېخى ئۇلارنىڭ قىلىۋاتقىنى توغرا بولۇۋاتامدۇ؟ بەڭگى ماڭغان يولىنى بىلمەيدۇ، ئەخمەق ئاداشقىنىنى دەپ، ئۆزلىرىزە تاغدىلا ياشىسىلا بوپتىكەن. ئۆزلىرىگە دەي، بۇگۇندىن باشلاپ بىر ئاي ئوردا ئالدىنى تازىلاپ سۇ سەپسىلە، ئۆزلىرىگە بۇ چارە يېنىك بولۇپ قالدى. يەنە بىر گەپ، ئۆزلىرى قايسى كۇنى ھاشىر تەيجى بىلەن ئۇنىڭ ئوغلىنىڭ ياخشىلىقىنى ئىسپاتلاپ مېنى قانائەتلەندۇرگەندە، ئاندىن ئوردىدىكى ئەمەللىرىنى تۇتىدىلا، بولمىسا ھەر ئىشنىڭ چارىسى باشقا.

— خوش، شۇنداق قىلاي، — دېدى شامەخسۇت چىقىپ كېتىشكە تەمشىلىپ.

— ئىجازەت، — دەپ قوپاللىق بىلەن چىقىپ كېتىشكە بۇيرۇدى مېھرىبانۇ ۋاڭ.

* *

«كۆڭۈلنىڭ خۇشى — تىرىكچىلىكنىڭ زىننىتى. ئەپسۇس، قاچان، قايسى تەرەپتىن كۆڭلۈم خۇش بولغىنىنى زادىلا بىلمەي،

دائىملا پاراكەندىچىلىك ئىچىدە ئۆتكەندەك قىلىمەن. گەرچە مال ـ دۇنيايىم بولسىمۇ، كۆڭۈل خۇشلۇقۇم يوق. بۇ خۇشلۇق گويا يىراقتىكى ئالتۇندەك گاھ كۆرۈنۈپ، گاھ كۆرۈنمەي مېنى ئېزىقتۇرىدۇ، ئۇنىڭغا يېتەلمەي ئاۋارىمەن. يۇجۇڭ خېنىمنى ئەمرىمگە ئالارمەن دەپ خام خىيال قىلىپ يۈرۈپتىمەن. ئۇ مېنى تەھقىقلەپ كۆرۈش ئۈچۈن تاغلارغا چىقتى. تاغلاردا قىلىپ يۈرگەن ئىشلىرىمنىڭ ھەممىسىنى بىلىپ بولدى. ئەمما، ئۇ نىيمىشقا مېنى رەسۋا قىلمايدۇ، سوئال ـ سوراق قىلىپ جازالىمايدۇ ياكى ھەممە ئىشنى تېگى ـ تەكتى بىلەن ئېنىقلايلى دەۋاتامدۇ، نەمىتۇللا تەيجىمۇ تازا بىر مۇنپۇق① ئادەم. بىر قارىسام دوستتەك، بىر قارىسام دۈشمەندەك قىلىدۇ. ئۆپكە ـ قېرىن ئاش بولماس، تېگى دۈشمەن دوست بولماس، دەپ بىكار ئېيتمىغان ـ دە، نەمىتۇللا تەيجى بۈرۈندىن تارتىپلا ماڭا دۈشمەندەك كۆرۈنەتتى، نېمىدەپ ئۇنى ئۆيۈمگە ئاپىرىپ ئويلىغانلىرىمنى دېگەندىمەن. دادام، سىنالمىغان ئاتقا يوك ئارتساڭ پىشكەللىك يۈز بېرىدۇ، دېگەن شۇ، پىشكەللىك ھېچقاچان كۆرۈنۈپ كەلمەيدۇ.» ھاشىر تەيجىنىڭ خىياللىرى شۇ يەرگە كەلگەندە سول تەرەپ كۆكرىكىنى ئېغىر بىر نەرسە باسقاندەك بولۇپ ئاغرىپ كەتتى. بۇ كېچە ئۇ زادىلا ئۇخلىيالمىدى.

بامداتتىن بۇرۇن ئورنىدىن تۇرۇپ، تەرەت ئېلىۋېتىپ، شاھزاتنىڭ ئۆيىدىن چىقىپ كېتىۋاتقان شامەخسۇتنى كۆرۈپ قالدى. ئۇنى كۆرۈپ ھاشىر تەيجى ناھايىتى خۇش بولۇپ كەتتى ھەم «خوجامغا ئىككى ئېغىز گېپىم بار ئىدى» دەپ ئۆيىگە باشلىغانىدى، لېكىن شامەخسۇت:

— ئەتىگەنرەك بېرىپ ئوردا ئالدىنى تازىلىشىم كېرەك، بەگ دادا، ئۆزلىرى بىلەن ئىشخانىدا سۆزلىشەيلى، — دېدى ـ دە،

① مۇنپۇق — ھەممە ئىشنى ئىچىدە پىشۇرىدىغان.

ئېتىنى چاپتۇرۇپ كېتىپ قالدى.

دېگەندەك، ھاشىر تەيجى ئۆز ئىشخانىسىغا كىرىۋىدى، ئارقىدىنلا شامەخسۇت كىرىپ كەلدى. ھاشىر تەيجى شامەخسۇتنى كۆرۈپ سۆزلەپلا كەتتى:

— بۇنداق كۇنلەرگە ئادەم قانداق چىدايدۇ، خوجام ئۆزلىرى بىر بەگ تۇرسىلا، ئوردا ئالدىنى سۇپۇرىدىغان جارۇپكەشلەر نەگە كېتىپ، بۇ ئىشقا ئۆزلىرىنى سېلىپ قويدى. بۇنداق ئاھانەتنى كىم كۆتۈرىدۇ؟

— بولدى، بۇ گەپنى قىلىشمايلى، قاراڭغۇنىڭ كۆزى يوق دېگەن شۇ.

— ھونۇس شۇنداق، ھونۇس شۇنداق. تۇرنىدىن قاراۋۇل قويساڭ تۆپەڭدىن قۇش كەتمەس، دېگەن گەپ بار خوجام، ئۆزلىرىگە دېسەم ئەقلىم كۆيىدۇ، دېمىسەم دىلىم دېگەندەك، مېنىڭمۇ ئىچىم دەردكە توشۇپ كەتتى. ئىكەنىنىڭ دەردىنى تارتقان كىشى ئاۋايلاپ دەسسەشكە توغرا كېلىدىكەن، دايۋەنشۇەي يېغىلىقىدا كۆرمىگەن كۇنىمىز قالماي يۇرەكزادە بولۇپ كېتىپتىمىز، ئۇنى ئاز دەپ ھازىر نەمىتۇللا تەيجى ئوردىنى بېشىغا كىيىپ، ھەممىمىزنى يۇرەكزادە قىلغىلى تۇردى. قارىغاندا، ئۇ ئىككىمىزنىلا پوجوڭغا چېقىپ بولدى. پوجوڭنىڭ ئاچچىقى يامانمۇ؟

— ۋاي - ۋۇي، نېمە غەم قىلىلا ھاشىر دادا. پوجوڭ دېگەنلىرى قانچىلىك نېمىتى ئۇ، ئۆتمەس پىچاقنىڭ يۇزى قىڭغىر بولىدۇ، دېگەن شۇ، ھەدېسە ھەممىلا ئىشتا نەمىتۇللا تەيجىنىڭ ئاغزىغا قارايدۇ. ئۇ قانداق ۋاڭ بولغىنى، ۋاڭ بولغان ئادەم ئالدى بىلەن ئۆز پايدىسىنى كۆزلەش، ئوردىنى قۇدرەت تاپقۇزۇش كېرەك. پوجوڭنىڭ قىلغىنى كونده گادايلار ئۇچۇن نان ياققۇزۇش، ئەمدى قارىسىلا گادايلارنىڭ خورىكىنى ئۆستۇرۇپ قويدى، ئۇلار بىزنىمۇ نەزىرىگە ئىلمايۋاتىدۇ تېخى، بىر گەپ بولسا «پوجوڭ ئاغىچام ئاڭلاپ قالسا نېمە قىلىدىكىن، پوجوڭ

ئاغىچامغا ئېيتىمىز، ئەرز قىلىمىز» دەپ تۇرغان. بۇ ئوردىدىكى بەگ ـ خوجا دېگەنىنىڭ ئاۋۇ چورۇقى چوڭ ئىشتانپۇرلاردىن زادى پەرقى بارمۇ، يوق؟

— مانا يارايلا، توغرا دېدىلە خوجام، نېمىلا بولسا ئۆزلىرىدە بىر ئەقىل بار ئىكەن. ئەمدى ئۆزلىرىگە نېمە دېسەم بولىدىكىن، نەمىتۇللا بىلەن پۇجۇڭ بىر بولۇۋېلىپ زادى نېمە قىلماقچى، يا نەمىتۇللا دېگەن تېگى پەسنى ۋاڭ قىلماقچىمۇ؟

— هە، مانا تاپتىلا، هازىر ئۇ ئىككىسى بىرلىشىپ، بىر چوڭ ئىشنى پىلانلاۋاتىدۇ.

هاشىر تەيجى بۇ سۆزدىن سەل ئەندىكىپ شامەخسۇتقا قاراپ بېشىنى لىڭشىتقان هالدا بىرپەس جىم تۇرغاندىن كېيىن، مۇنداق دېدى:

— ئەقىللىق خوجام، دېگەنلىرى بەرهەق، ئۆزلىرىنى تاغدىن ئالدۇرۇپ كېلىشكە مەن مەسلىهەت بەرگەنىدىم. بۇنىڭدىكى مەقسەت، نەمىتۇللادەك قارا نىيەت، تېگى پەسكە تاقابىل تۇرۇش ئىدى. راستىنى ئېيتسام، ئۇ چاغلاردا ئۆزلىرى كىچىك، بىلمەيلا، نەمىتۇللا تەيجى تاجىدىن تەيجىنىڭ كۈشەندىسى ئىدى. ئۇ دائىم تاجىدىن تەيجى بېگىمنى مۇهەممەت بېشىر چىڭۋاڭغا چاقاتتى. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار بىرقانچە قېتىم توقۇنۇشۇپ قالغانىدى، ئاخىر مۇهەممەت بېشىر چىڭۋاڭ دادىلىرى مەرهۇم تاجىدىن تەيجى بېگىمنى ئوردىدىن قوغلاپ چىقاردى.

— بىلىمەن، مەن ئۇ چاغلاردا كىچىك بولساممۇ، دادام ئوردىدىن قوغلانغاندا ئۆيگە كېلىپ، مەن ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان يوغان بىر بوي ئەينەكنى تېپىپ چىقىۋەتكەنىدى. ئوردا دەمدۇ، ۋاڭ دەمدۇ، تەيجى دەمدۇ هەممىسىنى تىللاپ كېچىچە يىغلىغانىدى. بۇ ئىش مېنىڭ زادىلا ئېسىمدىن چىقمايدۇ. شۇنىڭدىن بۇيان ئوردا، ۋاڭ، تەيجى دېگەنلەرگە ئۆچ بولۇپ كەتكەنىدىم. مەن ئەسلىدە ئوردىنى، بۇ يۇرتنى كۆزۈممۇ كۆرمىسۇن دېگەنىدىم. ئەمدى ياخشى بولدى، مەنمۇ يۇرت

سورايدىغان كۆڭۈلەر كېلىپ قالار. ھازىر بولۇۋاتقان ئىشلارنى ئېيتسام يۈزۈم ئۆيىلىدۇ. بۇ ئىككىسى كېچە - كۈندۈز بىر - بىرىدىن ئايرىلماي نېمە ئىشلارنى قىلىپ يۈرۈشىدۇ، بۇنى كىم بىلىدۇ.

— مانا توغرا ئېيتتىلا خوجام، ئەڭ ياخشىسى، بۇ گەپلەر بىزدىن چىقمىغىنى تۈزۈك. راستلا خوجام، ئۆتكەندە مەن بەرگەن مەسلىھەت بويىچە بېيجىڭ خانغا يازىدىغان ئىلتىماسنى يازدىلامۇ؟

— جانابلىرى توغرا دەپتىلا، ھېلىمۇ يېزىپ سېلىۋەتكىنىم بوپتۇ. تۈنۈگۈن پۈجۈڭ مۆھۈرنىمۇ قايتۇرۇۋالدى. يەنە تېخى مەن قاچان ئۆزلىرىنى ھەم شاھزاتىبەگنىڭ ياخشىلىقىنى ئىسپاتلاپ پۈجۈڭنى قايىل قىلالىسام، ئاندىن مېنى ئىشقا قويىدىغان بولدى. ھېلىمۇ ياخشى قولۇمدا ئەڭگۈشتەر بار ۋاقىتتىدا يېزىۋاپتىمەن، ئۇ خەتنى ئەۋەتىۋەتكىلى بىرەر ھەپتىدەك بولۇپ قالدى. پۈجۈڭنىڭ ئاچچىقىدىن قورقۇپ قالدىم، چاتاق چىقماس - ھە، بەگ دادا.

— چاتاق چىقمايدۇ، ئۇنى كىم سۈرۈشتۈرۈپ يۈرگۈدەك، خانغا ئەۋەتىدىغان ھېلىقى سوۋغاتلارنىڭ تىزىملىكى ئىچىگە سېلىپ ھىملاۋەتكەنلا، خەتنىڭ مەزمۇنى قانداق بولدى زادى؟

— شۇنداق قىلدىم، خەتنىڭ مەزمۇنى ئۆزلىرى دېگەندەك بولدى: «... خان جانابلىرىغا، ئۆزۈم ئايال بولغانلىقىم ئۈچۈن يۇرت باشقۇرۇشتا بەزى قىيىنچىلىقلارغا ئۇچراۋاتىمەن. ئوغلۇم بولمىغانلىقتىن، ئۆز ئوغلۇم ئورنىدا كۆيئوغلۇم شامەخسۇتنى چىڭۋاڭلىققا تەيىنلەپ بېرىشلىرىنى ئىلتىماس قىلىمەن. مېھرىبانۇ ۋاڭ» دەپ يازدىمغۇ.

بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغان ھاشىر تەيجىنىڭ گۈلقەقلىرى ئېچىلىپ كەتتى.

— ناھايىتى ياخشى، ناھايىتى ياخشى بوپتۇ. ئىش دېگەننى مانا مۇشۇنداق ئەپلەيدىغان گەپ، لېكىنزە خوجام، بۇلارنىڭ

ئىشىدىن بىخۇد بولغىلى بولمايدۇ، بىلەمدىلا، كېيىن ئۇنداق بولماي يەنە «ئېشەككە مۈشكۈز بەرسە ئىگىسىنى سۈزەر، تۆگىگە قانات بەرسە تامىلارنى بۇزار» دېگەندەك بىر ئىش بولۇپ قالمىسۇن دەيمىنا؟

ئۇلار يۇقىرىقى سۆزلەرنى قۇلاقنى قۇلاققا يېقىپ دېگۈدەك ئاستا پىچىرلىشىپ سۆزلەشتى، ھاشىر تەيجى ھېلىدىن ـ ھېلىغا ئىشىككە قاراپ قوياتتى.

يىگىرمە يەتتىنچى باب

نەمتۇللا تەيجى ئۆزىنىڭ ئىش بېجىرىش ئۆيىدە شامەخسۇت ھەققىدە ئويلىنىپ ئولتۇراتتى: «... شامەخسۇت تاغدا قوي بېقىپ كۆرمىگەن كۈنى قالمىدى، ئوردىغا كەلسە بېشىغا دۆلەت قۇشى قونغىنى شۇ. ئۇ چاغدا ئۇ ناھايىتى ئەدەپلىك، مۇلايىم، مېھرىبانۇ ۋاڭنىڭ ئوردىنىڭ ئېھتىياجىدىن چىققىدىغان ياخشى ئادەم بولىدۇ، مېھرىبانۇ ۋاڭنىڭ سىزىقىدىن چىقمايدۇ، بەلكىم كېيىنچە مېھرىبانۇ ۋاڭنىڭ مىراسخورى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. شۇنداق بولسا مېھرىبانۇ ۋاڭمۇ ئارام ئېلىپ قالىدۇ، مەنمۇ ئارام ئالىمەن، دەپ ئويلىغانىدى، بىراق ئىش ئۇ ئويلىغان يەردىن چىقمىدى. شامەخسۇت ئوردىغا كېلىپلا يېڭىلىك قىلغىلى تۇردى، مانا ئەمدىلىكتە بولسا ئوردا ئالدىنى سۇپۇرۇپ، سۇ چېچىپ يۇرىدۇ. تېخى شۇ ھالىغا باقماي جونىنىڭ[1] يامانلىقىنى كۆرمەمدىغان، ئادەمگە سالاممۇ بەرمەيدىغان، چىرايىغىمۇ قارىمايدىغان بولۇۋالدى. ئەڭ يامان يېرى، يۇقىرالارنىڭ قىز - ئاياللىرىنى بوزەك قىلىپ، ھەممىمىزنىڭ يۈزىنى تۆكتى. ئاۋۇ شاللاق شاھزاتقۇ يۇقىرانىڭ توي قىلىشقا پۇتۇشۇپ قويغان قىزىنى ئەپقاچتۇرۇپتۇ. ئۇنىڭ ئىشى نەدىن چىقاركىن ئەمدى ...»

نەمتۇللا تەيجى نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئويلاپ بېشى قېتىپ ئولتۇراتتى، دەل شۇ چاغدا ھاشىر تەيجى كىرىپ كەلدى. ھاشىر تەيجىنىڭ بۇرۇنقى سۆلىتى يوق، ساقال - بۇرۇتلىرى ئۆسۈپ، چىرايى قارىداپ كەتكەنىدى.

---

[1] جونى — نىيىتى.

— راست شۇنداق ئىش بولغانمىدۇ بېگىم، ئوتتۇز چىش ئارىسىدىن چىققان سۆز ئوتتۇز ئەلگە تارىلىدۇ، دېگەن گەپ بار. يېغا ياندىن، بالا كەلسە قېرىنداشتىن دېگەندەك، شۇنچە ئۇزاق يىلدىن بېرى ئوردا ئۇچۇن ئىشلەپ تۇرۇپ، ئەمدىلىكتە بولسا بۇ ئۇياتلىق گەپنى ئوردىدىن ئاڭلاۋاتىمەن، نېمە بولغىنى بۇ، بېگىم، مېنىڭ بالام جانابلىرىنىڭ بالىسىغا ئوخشاش، ئېسىلزادىلەردىن ناتىۋان ئەخمەقلەر چىققىنى يوق. ئوغلۇم ئالا قوزىدەك ياكى شىر ـ ئارسلاندەك ئوغلاندۇر. ئۇنى باشقىلارغا ئۆگىتىپ، بىر قىز بالىنى ئەپقاچۇرۇپتۇ دېگىنى يالغان گەپ. بۇ ئىشنى باشقىلار قىلىپ، ئوغلۇمغا دۆڭگەپ قويغان چېغى. راست گەپنى دېسەم، ئوغلۇم شامەخسۇتبەگكە جازا بەرگىنىنى ئاڭلاپ، مېھرىبانۇ ۋاڭنىڭ غەزىپىدىن قورقۇپ قېچىپ كەتتى.

— ئالا قوزا ئارسلان بولماس، ئىللەت سەۋەبسىز بولماس دېگەندەك، بۇ ئىش ئۇستىدە تالىشىپ ئولتۇرمايلى، ياخشىسى دەرھال ئادەم چىقىرىپ، خەقنىڭ قىزىنى ھەم ئوغۇللىرىنى تاپتۇرۇپ كەلسىلە بېگىم، ئوردا ئالدىدا ئولتۇرغان ئادەملەرنى كۆردىلەمۇ، ئۇلار قىز بالىنىڭ دادىسى، ئاپىسى، مومىسى، بوۋىسى، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ئىكەن، قاچان قىزىمىزنى ئەكەلسە، ئاندىن كېتىمىز دەپ ئولتۇرغۇدەك. ئەمدى قانداق قىلىمىز، بۇ ئىش تېخى پۇجۇڭ خېنىمنىڭ قۇلىقىغا يەتمىدى. ئەگەر ياخشىسى ھازىرچە يەتمىگىنى تۈزۈك، بېگىم، ئۆزلىرى ئوغۇللىرى چوڭ بولۇپ قالغاندىن كېيىن ۋاقتىدا ئۆيلەپ قويسىلا بوپتىكەن. بىر ئوبدان ئۆيلەرنى سېلىپ، ئىچىنى ياساپ تەخمۇتەخ قىلىپ قويۇپلا. ئۆزلىرىگە كىم قىزىنى بەرمەيدۇ، قولنى يەتمىگەن شاخقا ئۇزارتقاننىڭ پايدىسى يوق. ئەگ مۇھىمى ئۆزلىرىنىڭ غېمىنى قويۇپ تۇرۇپ، بالىنىڭ غېمىنى قىلسىلا بوپتىكەن، ئەمدى بۇ نېمىدېگەن سەتچىلىك، — دېدى نەمتۇللا تەيجى ھاشىر تەيجىگە ئاچچىقلاپ.

ھاشىر تەيجى بىرنەرسە دەي دەپ تۇرۇشىغا ئوردا

قاراۋۇللىرىدىن بىرى نەمىتۇللا تەيجىنىڭ ئىشىكىنى چېكىپ مەلۇم قىلدى:

— تەيجى بېگىمگە مەلۇم بولغاي، — دېدى ئۇ، — بىرنەچچە دېھقان بالىسى شاھزات خوجامنى تۇتۇپ كەپتۇ. قانداق قىلىمىز، سولاپ قويامدۇق؟

بۇ گەپنى ئاڭلىغان ھاشىر تەيجى بىلەن نەمىتۇللا تەيجى ئالدىراپ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى.

— چىقىپ خەۋەر قىل، سولاپ قويمىسۇن، مەن ھازىرلا چۈشىمەن.

قاراۋۇل «خوش بېگىم» دېگىنىچە چىقىپ كەتتى.

ھاشىر تەيجى تەمتىرەپلا قالدى. نەمىتۇللا تەيجى قاراڭغۇ دالانغا چۈشكەندە ھاشىر تەيجىمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپلا چۈشتى ھەم سوراقخانىغا نەمىتۇللا تەيجى بىلەن تەڭ كىرىپ كەلدى. نەمىتۇللا تەيجى شاھزاتنى ئەكىرىشكە بۇيرۇدى. ياساۋۇللار بىرنەچچە دېھقان يىگىتى بىلەن بىللە قارا ئارغامچا بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان شاھزاتنى سوراقخانىغا ئەكىردى.

نەمىتۇللا تەيجى ھاشىر تەيجىگە قاراپ قويدى. ھاشىر تەيجىنىڭ كۆزلىرى ھېلىقى دېھقان يىگىتلىرىدە ئىدى.

— يېشىۋېتىڭلار، — دېدى نەمىتۇللا تەيجى.

باغلاپ كەلگەنلەر يېشىشكە ئۇنىمىغاندەك شاھزاتنى ئوراپ تۇراتتى، بۇ چاغدا ھاشىر تەيجى قايناپ كەتتى:

— نېمە قىلىۋاتىسىلەر، سىلەرزە، پۈجۈڭ ئاغىچامنىڭ ھۇزۇرىنى ئۇنتۇپ قالدىڭلارمۇ، سىلەر زادى كىمنى، كىمنىڭ بالىسىنى باغلاپ كەلدىڭلار، «گادايىنى ھۆرمەت قىلسا چورۇقى بىلەن تۆرگە چىقىدۇ» دېگەن مانا شۇدە.

— ئۆزلىرىنى تۇتۇۋالسىلا بېگىم، بولۇر ئىش بوپتۇ، ھەرگىزمۇ يامانغا رەھىم قىلغىلى بولمايدۇ، — دېدى نەمىتۇللا تەيجى، — سىلەر ئاۋۇ قىل ئارغامچىنى يېشىۋېتىڭلار، قاراپ تۇرسىلەرغۇ، مەيلى كىمنىڭ بالىسى بولۇشتىن قەتئىينەزەر،

خاتا قىلغانلىكەن ئۇنىڭغا چارە كۆرىمىز، دەڭلارچۇ، بۇ خوجامنى نەدىن تۇتۇپ كەلدىڭلار؟

نەمىتۇللا تەيجى شاھزاتىبەگنىڭ يېنىغا كېلىپ ئۇنىڭ مەينەتلىشىپ، پۈرلىشىپ كەتكەن ئىپىل كىيىملىرىگە، لاي ـ پاتقاق چاچراپ كەتكەن يۈزلىرىگە، ھودۇقۇشتىن پۈلتىيىپ تېشىغا چىقىپ كېتەي دېگەن كۆزلىرىگە قاراپ قويدى.

ـــ سىلەر بۇنى نەدىن تۇتۇپ كەلدىڭلار، قېنى بۇ ئەپقاچقان قىز؟ ـــ دەپ قايتا سورىدى نەمىتۇللا تەيجى.

يىگىتلەردىن بىرى جاۋاب بەردى:

ـــ قىزنى بۇنىڭ ئەپقېچىپ كېتەلىشى مۇمكىنمۇ، بېگىم، قىزنىڭ بويىنى باغلاقلىق تۇرسا، تۈنۈگۈن كەچتە بۇنىڭ ئادەملىرى ئۇ قىزنى ئاتنىڭ ئالدىغا ئېلىپ قاچقاندا، بىز قىزنىڭ ۋارقىرىغان ئاۋازىنى ئاڭلاپ قالدۇق. بىزمۇ ئاتلىنىپ ئارقىسىدىن قوغلىدۇق. ئاخىر كىنۆەك قازىبەگنىڭ گۇمبىزىگە بارغاندا تۇتۇۋالدۇق، ماۋۇ شاللاقمۇ شۇ يەردە ساقلاپ تۇرغانىكەن، بۇنىمۇ تۇتۇپ كېچىچە سولاپ قويۇپ، ئەتىگەندە ئوردىغا ئەكەلدۇق. بۇلارنىڭ قىلمىغان ئەسكىلىكى قالمىدى، بېگىم.

ھاشىر تەيجى ئۇلارنىڭ گەپ قىلىشىغا يول قويماي سۆزلەپ كەتتى:

ـــ سىلەر نېمىشقا بۇنى ئەكەلدىڭلار؟ قىزنى باشقىلار ئەپقاچسا، بۇنىڭدا قانداقمۇ گۇناھ بولسۇن. ۋۇھ، نەسلىنى بىلمىگەن تەلۋىلەر. ئىت سەمرىسە ئىگىسىنى چىشلەيدۇ، دېگەن شۇ دە.

ـــ جانابلىرى توختىسىلا، بەتقىلىق دېگەن ئادەمنى شەرمەندە قىلىدۇ، ـــ نەمىتۇللا تەيجى ياساۋۇللىرىنى بۇيرۇدى، ـــ سىلەر بۇ بەگنى بۇگۈن سولاپ قويۇڭلار. ئەتە جۇمە نامىزىدىن يانغاندا قازىخانا ئالدىغا ئاچىقىپ، ئاۋۋال قىرىق غولدا ئۇرۇڭلار، ئاندىن يەنە سولاپ قويۇڭلار. بۇنىڭغا قىز بالىنى ئەپقېچىپ بەرمەكچى بولغانلارنىمۇ نەدىن بولسا تۇتۇپ كېلىپ، ئۇلارنىمۇ قىرىق غولدا

ئۇرۇپ خەلقئالەم ئالدىدا شەرمەندە قىلىپ قويۇۋېتىڭلار.
— قۇللۇق، — دېدى ياساۋۇللار.
ئىش دېگەندەك بولدى. ئەتىسى جۈمە نامىزىدىن كېيىن ھېلىقى ئۈچ كىشىنى شاھزاتقا قوشۇپ قازىخانا ئالدىدا قىرىق غولدىن ئۇردى. شاھزاتنى سولاپ قويدى. بۇ ئىش بىلەن ھاشىر تەيجىنىڭ ھەشەمەتلىك ئۆي - سارايلىرىنى، باغۋارانلىرىنى غەم - غۇسسە قاپلىدى. ھاشىر تەيجىنىڭ شېرىن خىياللىرى توزغاقتەك توزۇپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ئوردىغىمۇ ئاز بارىدىغان بولۇپ قالدى.
شامەخسۇت پۈجۈڭ خېنىمنىڭ غەزىپىنى بېسىش ئۈچۈن بىر ئاي ئوردا ئالدىغا سۇ چاچقان بولسىمۇ، شاھزات خوجامنىڭ ئىشلىرى ئۇنىڭغا چېتىشلىق بولغىنى ئۈچۈن مېھرىبانۇ ۋاڭ ئۇنىڭغا بۇرۇنقى ئەمەلىنى بەرمەي جىمجىت تۇرۇۋالدى. شامەخسۇت كۈندە دېگۈدەك خوتۇنى كىچىك ئاي خېنىمنىڭ مېڭىسىنى يەپ: «ئاپىلىرى ئۆز كۈيئوغلىنى خەلقئالەم ئالدىدا رەسۋا قىلدى. شۇنداقمۇ ۋاڭ بولامدۇ؟ ئۇ قانداق ۋاڭ بولغىنى، ئاپىلىرى ئالدىدا ئۆزلىرىدەك بىر تال قىزىنىڭمۇ يۈزى بولمامدۇ» دەپ قىستىغىلى تۇردى. كىچىك ئاي خېنىم باشتا ئاپىسىنى ئوبدان قىلدى، دەپ قارىغانىدى، لېكىن كېيىن ئاستا - ئاستا ئېرىنىڭ گېپىگە كىرىپ مېھرىبانۇ پۈجۈڭغا يالۋۇرۇپ، شامەخسۇتقا تۇتقان پوزىتسىيىسىنى ئۆزگەرتىشنى ئۆتۈندى. مېھرىبانۇ كۆڭلىدە قىزىغا ئىچ ئاغرىتقان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ھېچقانداق پوزىتسىيە بىلدۈرمەي جىمجىت يۈرۈۋەردى. ئارىدىن يەنە بىر ئاي ئۆتكەندىن كېيىن قىزى كىچىك ئاي خېنىم يەڭگىدى. ئۇ بىر ئوغۇل تۇغقانىدى، ئوغلىنىڭ ئىسمىنى نەزەرشاھ قويدى. مېھرىبانۇ ۋاڭ ئوغۇل نەۋرىلىك بولغانلىقىغا خۇشال بولۇپ، نەۋرىسىنىڭ بۆشۈك تويى بىلەن بۇ يىلقى ھېيتنى بىرلەشتۈرۈپ خۇشال - خۇرام ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن بەش شەھەر، ئون ئىككى تاغدىن ناخشىچى، سازەندىلەرنى يىغىپ

تەييارلىق قىلىشقا بۇيرۇق قىلدى. شۇنىڭ بىلەن شامەخسۇتنى مانا شۇ تەييارلىق ئىشلىرىغا كېتىدىغان ئىقتىسادىي ئىشلارغا مەسئۇل قىلدى.

شامەخسۇت، خەلقئالەم ئالدىدا يۈزۈم چۈشۈپ كەتتى، ۋاڭ مېنى رەسۋا قىلدى، دەپ راسا ئاچچىقى كەلگەنىدى، ئەمما ئوردىدا چاندۇرماي، سىلىق - سىپايە يۈرۈۋەردى. شامەخسۇت مېھرىبانۇ ۋاڭدىن تەپ تارتاتتى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ ناھايىتى چوڭ بىر ئىشقا تەۋەككۇل قىلدى. بۇ تەۋەككۇلچىلىكنىڭ تەقدىرى قانداق بولار، دەپ پات - پات ئويلاپ قالاتتى. ئەمما، ئۇ شۇئان: «قايغۇ بىلەن ئۈمىدنى ھاسىل قىلغىلى بولامدۇ، بۇ پۈجۈڭنىڭ مېنى رەسۋا قىلغىنىغا قارىغاندا، ھېچقاچاندا ماڭا رىئايە قىلمايدۇ. ئۇ مېنى سوتلىغان كۈنى نېمىدېگەن يامان گەپلەر بىلەن ھاقارەت قىلدى - ھە» دەپ ئويلىغىنىدا مېھرىبانۇ ۋاڭغا بولغان ئۆچمەنلىكى قايناپ تاشاتتى. لېكىن، ئۇ ئەمدىلىكتە بولسا ئازراق بولسىمۇ ئوردا ئىشلىرىغا بېشىنى تىقىۋالدى. ئۇ يەنە: «بۇمۇ بىر پۇرسەت، بىر ئامال قىلىپ شاھزاتنى سولاقتىن قاچۇرۇۋېتەي. يەنە پۇرسەت كېلىپ قالسا پۈجۈڭ بىلەن ئېلىشىپ باقاي، بۇ خوتۇن بەرىبىر ماڭا ياخشى مۇئامىلە قىلمايدۇ» دېگەن ئويغا كەلدى.

شامەخسۇت بۈگۈن ئىش بېجىرىش ئۆيىگە كىرىشكىلا، ھاشىر تەيجى ئۇنىڭ يېنىغا كىردى.

— كەلسىلە، بەگ دادا، — دەپ قىزغىن كۆرۈشتى شامەخسۇتبەگ.

ھاشىر تەيجى كىرىپلا ھاسىراپ - ھۆمۈدەپ سۆزلەپ كەتتى:

— ئاللاتائالانىڭ ئالدىدا گۇناھكارلار شۇنچە كۆپ بولسىمۇ، ھەممىلا گۇناھ ماڭا ئارتىلىپ قالغاندەك بولۇۋاتىدۇ، خوجام، يۈلتۈزۈم پەسلەپ كەتتى. «ئىت بىلەن خامان يانجىساڭ نىجىس بىلەن چەش ئالىسەن» دېگەن گەپنىڭ ئۆزى بولۇۋاتىدۇ، ئۆزى. نەمىتۇللا تەيجىمۇ بىر ئىت، بۇ ئىلىملىق پۈجۈڭ ئاغىچامىمۇ

ھەددىدىن ئېشىپ كەتتى.

— بىسەرەمجان بولمىسىلا، بەگ دادا، قېنى كۆرۈپ باقمامدۇق، بۇلار ھازىر يىقىلماس تاغدەك قىلىقلارنى قىلىۋاتىدۇ. ناۋادا خانلىقتىن يارلىق چىقىپ، ئۆزۈم ۋالىڭ بولىدىغان بولسام، ئۇ چاغدىغۇ پۇجۇڭ دېگەنلىرىنىڭ قۇيرۇقى بىر تۇتام.

— ھەي، خوجام، دېگەنلىرىڭىز بەرھەق. ئەڭ مۇشكۈلى مانا مۇشۇ كۈنلەر، ئوغلۇم بولسا سولاقتا. بەل، شىراقلىرىغا قاتتىق ئۇرۇۋېتىپتىكەن، تېخىچە يارىسى ساقايماي، بالا بەك جاپا تارتىپ كەتتى. مانا قارىسىلا، ئەمدى يىلدا بىر كېلىدىغان روزى ھېيت كېلىش ئالدىدا تۇرۇپتۇ. روزا ـ رامىزان كۈنلىرى بىر ياخشىلىق قىلىپ بالىنى قۇتقۇزۇپ قالغان بولسىلا.

— مەنمۇ شۇنى ئويلاۋاتىمەن، توختاپ تۇرسىلا، بىر ئامالىنى قىلىمىز.

— ھەي، بالام، شان ـ شۆھرەت دېگەن ئالتۇندىن قىممەت نەرسە ئىكەن، خەقنىڭ ئالدىدا ناھايىتى ئىزا ـ ئاھانەتكە قالدىم. شان ـ شۆھرەتنى يوقىتىش جاننى يوقاتقان بىلەن باراۋەر ئىكەن.

شامەخسۇت بۇ گەپنى ئاڭلىغاندىن كېيىن بىر ئەقىل تاپقاندەك بولدى:

— بەگ دادا، راست دەيلا، شان ـ شۆھرەتنى يوقىتىش جاننى يوقىتىش بىلەن باراۋەر، شۇنداقمۇ؟

— شۇنداق بولمايچۇ خوجام، بىزنى بەگ، خوجا، خېنىم، پۇجۇڭ قىلىۋاتقان خەقنىڭ ئالدىدىكى شان ـ شۆھرىتىمىزدۇر.

شامەخسۇت ھاشىر تەيجىنىڭ يېنىغىراق كېلىپ، ئۇنىڭ قۇلىقىغا كۆڭلىگە كەلگەن بىر ھىيلىنى پىچىرلاپ دېدى. ئەمما، ھاشىر تەيجى دەرھال:

— ئۇنداق قىلساق قانداق بولار، ئىككىسىنى بىر ـ بىرىگە چاپلاش ئۈچۈن بىرەر ئاساس بولۇشى كېرەك، بولمىسا ھەر

ئىككىمىزنىڭلا كالللىسى كېتىدۇ، — دەپ نارازىلىق بىلدۈردى.

— شان - شۆھرەت دېگەن ئۇلارغىلا خاس بولۇپ، بىزگە خاس ئەمەسمىكەن؟ شان - شۆھرەت چۇشۇپ، نومۇس تۆكۈلسە قانداق بولىدىكەن، ئۇلارمۇ كۆرۈپ باقسۇن. تونۇگۈندىن باشلاپ ئوردىغا بەش شەھەر، ئون ئىككى تاغدىن سازەندە، مۇقامچىلار كېلىۋاتىدۇ. پوجۇڭ بۇلارنى باشقۇرۇشقا ئۆزلىرى قاراپ قويسىلا دېدى، يەنە تېخى شەھەرنىڭ بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىدىكى مەشرەپچى ئەر - خوتۇنلارنى يىغىمىز. ئەمدى قارىسىلا بەگ دادا، يامان سۆز يەتتە تىنىقتا يەتتە ئىقلىمغا يېتىدۇ دەيدۇ. ئون چاقىرىمغا يەتمەيدىغان بۇ شەھەردە بىر قوۋۋز يامان سۆز بىر تىنىقتىلا تارقالمامدۇ.

— خوش، خوش، قۇدرەتلىك خوجام، پاراسەتلىك خوجام، ئەقىل دېگەن شۇ خوجام، بۇركۇتنىڭ چاڭگىلى بولسا، تۇلكىنىڭمۇ باردۇر خۇداسى. راست ئەمەسمۇ خوجام، ئىتمۇ ئۆزىنى ئۆز كوچىسىدا شىر چاغلايدۇ. ئامال - چارە ئىزدەپ باقماي قايغۇرۇپ كەتكىنىمنى كۆرسىلە.

— شۇنى دېسىلە، تاغدىن ئايرىلغان يولۋاسنىڭ كۈچ - قۇۋۋىتى قالمىغۇدەك. ئادەم دېگەن قارىسىلا، ئۇياتقا قالغاندا خۇددى يىپى ئۈزۈلگەن لەگلەك ئاسماندا تۇرالمىغاندەك بىر ئىش بولىدىكەن ئەمەسمۇ، قېنى بىزمۇ كۆرۈپ باقمامدۇق، ھا ... ھا ... ھا...

— خوش، خوجام، ئاللا ئىگەم بىزگە يار - يۆلەكتە بولغاي، ۋاقتى كەلگەندە تۇخۇم تۇغمىغان توخۇدەك قانچىلا قاقىلىغان بىلەن بىكاردە.

— شۇنداق قىلايلى بەگ دادا، يۇرسىلە، مەن ئۆزلىرىنى سازەندە، ناخشىچىلارنىڭ يېنىغا ئەكىرەي، — دېدى.

— بولدى خوجام، قايتاي. ئۇ يەرلەرگە كېيىنرەك كىرسەممۇ بولىدۇ، — دېدى ھاشىر تەيجى ۋە كۆڭلى سەل كۆتۈرۈلۈپ قالغاندەك بولۇپ ئۆيىگە قايتتى.

*　　　　*

ئوردىنىڭ نەغمە ـ ناۋا ئىشلىرىغا بۇرۇن ساۋۇرداپ مەسئۇل ئىدى، بىراق ساۋۇرداپ ئوردىغا باستۇرۇپ كىرگەن دايۇەنشۇەي لەشكەرلىرىگە ناغرىخانىدا تۇرۇپ تاش ـ كېسەك ئاتقانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى لەشكەرلەر ئۆلتۈرۈۋەتكەنىدى. ئەمدى بۇ ئىشلارنى باشقۇرۇشقا چېلىشچى رۇستەم زورنى مەسئۇل قىلدى. چۈنكى، رۇستەم زورنىڭ نەغمە ـ ناۋا ئىشلىرىدىنمۇ ئاز ـ تولا خەۋىرى بار، يەنە كېلىپ ئايىغى چاققانىدى. رۇستەم بۇ ئىشنى قولىغا ئېلىپلا ھېلىقى توخۇ سوقۇشتۇرۇش مەيدانىنى باشقۇرغۇچى مەمەدان تۇرانى ئۆزىگە ياردەمچى قىلىۋالدى. بۇلارنى ئىشقا قويغان نەمىتۇللا تەيجى: «ئوردا كۇتۇپخانىسىدا قۇمۇل ناخشىلىرى رەتلەنگەن بىر كىتاب بار، شۇ كىتابقا قاراپ مەشىق قىلىڭلار» دېگەنىدى. ئۇلار كۇتۇپخانىغا كىرىپ شۇ كىتابنى ئىزدەپ تېپىشتى. بۇ كۇتۇپخانا دايۇەنشۇەي يېغىلىقىدا ساق قالغانىدى. چۈنكى، دايۇەنشۇەي قۇمۇلغا باستۇرۇپ كەلگەندىلا مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ كۇتۇپخانىنىڭ ئىشىك ـ دېرىزىلىرىنى قوپۇرۇپ سۇۋاپ تاشلاشنى ئېيتقانىدى. كېيىن نەمىتۇللا تەيجى بۇ كۇتۇپخانىنىڭ ئىشىك ـ دېرىزىلىرىنى قايتىدىن ئاچقۇزۇپ بۇرۇنقىدەك ھالەتكە كەلتۈرگەن بولسىمۇ، يەتتە ـ سەككىز يىل ئىچىدە نۇرغۇن كىتابلارنى چاشقان قىيىۋەتكەنىدى. سامان قەغەزدە تۇپلەنگەن «قۇمۇل ناخشىلىرى قامۇسى»نىڭمۇ كۆپ قىسمىنى چاشقان يەپ كەتكەنىدى. شۇنداق بولسىمۇ يېشى چوڭراق ناخشىچىلار مۇقام يۇرۇشلىرىنىڭ ھەم تېكىستلىرىنىڭ بېشىنىلا كۆرۈۋالسا ئاخىرىنى ئۆزلىرى تېپىپ ئېيتىپ كېتەتتى. شۇ ئاساستا نەغمىچى، مۇقامچىلار قىزغىن تەييارلىققا چۈشۈپ كەتتى.

ئوردىدا بۆشۈك توي بىلەن روزى ھېيتنىڭ تەييارلىقى

ئېلىپ بېرىلىۋاتقان كۆنلەردە شامەخسۇت مەستخۇش ھالەتتە پات ـ پاتلا نەغمىچى، مۇقامچىلار ئارىسىدا پەيدا بولۇپ قالاتتى. ئۇ خېلى ئۇزاققىچە ئولتۇرۇپ ناخشا ئاڭلايتتى. ئەنە شۇ كۈنلەرنىڭ بىرى ئەتىگەندىلا ھاشىر تەيجى شامەخسۇتنى ئىش بېجىرىش ئۆيىگە كىرىشكە ئۈندىدى ھەم ئىشىكتىن كىرىپلا ئىشىكنى چىڭ يېپىپ سۆزلەپ كەتتى:

— خوجام، ھېلىقى ئىش قانداق بولۇپ كەتتى. ئۇنتۇپ قالدىلامۇيا؟

شامەخسۇت سەل ئىككىلىنىپ تۇرۇپ قالدى. ئۇنىڭ كۆڭلىگە ئۆز بالىسىنىڭ دۇنياغا كۆز يورۇغانلىقىنى تەبرىكلەيدىغان شۇنداق تەنتەنىلىك كۈنلەردە بۇ تۆھمەتنى تارقاتسام قانداق بولار، دېگەن ئوي كەلگەنىدى. بۇنى سەزمىگەن ھاشىر تەيجى يەنە سۆزلەپ كەتتى:

— ئەقىللىق خوجام، بىر تۈلكىنىڭ تېرىسىنى ئىككى قېتىم سويغىلى بولمايدۇ. بۇ ئازازۇللارنىڭ پۈتىنى بىراقلا بىر ئۆتۈككە تىقايلى، ئىشمۇ پەم بىلەن، سۆزمۇ پەم بىلەن بولسۇن.

مېھرىبانۇ ۋاڭنى ئويلىغىنىدا شامەخسۇتنىڭ بىردىنلا غەزىپى تۇتتى. شۇڭا، ھاشىر تەيجىنى نەغمە ـ ناۋا قىلىۋاتقان ئۆيگە ئەكىرىپ ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ، ئۆزى ئالدىراپ سىرتقا چىقىپ كەتتى.

ھاشىر تەيجى ئولتۇرۇپ ئويلاپ قالدى: «ئاھ خۇدا، نېمىلەرنى قىلىۋاتىمىز بىز. سۇغا چۆكۈپ كېتىۋېتىپ سامانغا ئېسىلغاندەك بىر ئىش بولۇۋاتامدۇيا، مۇشت بىلەن بىگىز باراۋەر تۇرالمايدۇ جۇمۇ. ئۇ چاغدا بۇ ئىش ئاشۇ شاللاق شامەخسۇتبەگنىڭ ئىشى بولمايدۇ. بولدىلا، مەن بۇ ئىشقا شۇنچىلىك ئارىلىشاي، كېتەيمۇيا، ياق، بېگىم كىرگۈچە ئولتۇرۇپ تۇراي، بولمىسا خوجامنىڭ قىزغىنلىقىغا سوغۇق سۇ سېپىپ قويىمەن» ھاشىر تەيجى داڭگىر ـ دۇڭگۇر ئىچىدە خىيالغا پاتقان قەددىنى سەل رۇسلاپ:

— سەل تەخىر قىلىپ تۇرۇڭلارچۇ، — دېدى ناخشىچى، سازەندىلەرگە قاراپ، — ھەممىسى مەشىقتىن شىپپىدە توختىدى، — بۇ داڭگىر - دۇڭگۇرلاردىن بېشىم ئايلىنىپ كەتتى. ئەمدى سىلەر سەل توختاپ تۇرساڭلار، قىزىقچىلاردىن بىرى ئازراق قىزىقچىلىق قىلىپ بەرسە، قانداق؟

— خوش بېگىم، — دېدى دوپپىسىنى سىڭار يان كىيىۋالغان، ئەپتىدىن قىزىقچىلىق چىقىپ تۇرغان مەمەدان تۇرا. كىشىلەر ئۇنىڭ گەپدانلىقىغا، بوينىنىڭ ئېگىزلىكىگە قاراپ مەمەدان تۇرا دەپ ئاتىۋالغانىدى، — مەن بىر قىزىقچىلىق قىلىپ بېرەي ئەمىسە.

— ئوت تەپتىدىن، ئادەم ئەپتىدىن بىلىنىدۇ، قارىسام بىر قىزىقچىدەك قىلىسەن. قېنى بىر قىزىقچىلىق قىلىپ باققىنا كۆڭلىمىز كۆتۈرۈلۈپ قالسۇن.

— خوش بېگىم، ئۇنچىمۇ ئەمەس، ئەمما مەن بوۋامدىن ئۆگىنىۋالغان قىرىق بىر يالغاننى ئېيتىپ بېرەي.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ ھەممىسى كۇلۇشۇپ: «قېنى ئاڭلاپ باقايلى» دېيىشتى. شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى قىزىقچى ئوتتۇرىغا چىقىپلا، چاچما تىكىلگەن قارا دۇخاۋا دوپپىسىنى سول قېشى تەرەپكىرەك سىڭار يان قىلىپ كىيىۋېلىپ، كېكىردىكىنى قىرىپ، قىرىق بىر يالغاننى باشلىدى:

— ئۇل زامانلاردا مەن بىر ئەر ئىدىم. قالپىقىمنى قىرلىغان، بۆرۈتۈمنى تولغىغان، يېنى سۇنۇقنى يانغا تارتماي مىنىدىغان، يېرىم شىلىڭ كېپەكنى يۆلەتمەي كۆتۈرىدىغان، بارنى يوق قىلىدىغان، يوقنى بار قىلىدىغان، ئاسماننى ئوقۇرۇق بىلەن ئېگىدىغان، تامنى كولىماي تېشىدىغان، تاغ بىلەن بوي تالىشىپ، ئاسمان بىلەن كۈن تالىشىپ، نە ئالدىمغا باقماي، نە ئارقامغا باقماي، چىرايلىقنى ياراتماي، سەتكە شىلتىڭ ئاتماي

يورۈيدىغان، ئالتە زاغرىنى قوينۇمغا، ئايلىق كەتمەننى مۈرەمگە سېلىپ، تېرەن ئېرىقنىڭ ئىچىگە چۈشۈۋېلىپ ئەتىدىن ئاخشامغىچە مۈشتۈمچە لاي قىلىدىغان. هەي ... ئەمدى ئۇ ئىشلار ئۆتۈپ كەتتى. ئەمدىچۇ، ئەمدى نېمە قىلىسەن دېسەڭلار، ئۇنىمۇ دەپ كېتەي، بىر كۈنى قەغەز بىلەن قازان ئەتسەم، ئۇي بېشى پاتتى، ئوت قالىماي، سۇ قۇيماي قايىنىدى تاشتى. كەسلەنچۈككە سالما سېلىۋىدىم، سۆرىدى قاچتى، قوڭغۇزنى مىنىپ ئارقىدىن قوغلىۋىدىم، بەش تاپان ئاشتى، شۇ ئەسنادا شۇنداق بىر قارىسام ئۇنىمگەن يانتاق تۆۋىدىن تۇغۇلمىغان توشقان چىقتى، كەسمىگەن كالتەك بىلەن بىرنى قويۇۋىدىم، مانتىمغان① ئورىغا چۈشتى. تۆمۈرچى سوقمىغان ئۈچ قىرلىق، ئون بىسلىق پىچىقىم بىلەن هېلىقى توشقاننىڭ تېرىسىنى تۇلۇم قىلىپ شۇنداق بىر سويۇپ تىكەنمەن، ئالتە پاتمان يېغى چىقتى، يەتتە پاتمان چاۋىسى. ئالتە ئايدىن بېرى يەپ كېتەلمەي يەنە بار تەڭ يامىسى. تېرىسىنى ئويماق ئەتتىم، گۆشىنى قورداق، تېرىسىدىن قىرىق بىر ئويماق چىقتى، قىرىق جۇۋان ئەپقاچتى. قىرىق جۇۋاننى تۇتالماي كوچىلاردا پۇتلاشتىم. ھەممە ئىشتا يالغان دەپ يۈزۈم كېتىپ سولاشتىم. مانا ئەمدى يالغاندىن يالغان چىقتى، يالغاندىن تۇزاق، — مەمەدان تۇرا شاپىدە توختاپ ئۇزۇن بۇرۇتلىرىنى سىلاپ قويدى. ئولتۇرغانلار قاقاقلاپ كۈلۈشۈپ كەتتى. ئەمما، هاشىر تەيجى، مېنى دەۋاتامدۇ نېمە بۇ ئەخمەق، دەپ ئويلىنىپ قالدى ـ دە، يۈرىكى جىغىلداپ كەتتى. شۇڭا، ئۇ كۈلۈپمۇ قويمىدى. ئارىدا بىر ئاز جىمجىتلىق هۆكۈم سۈردى، بۇ چاغدا شامەخسۇت ئالدىراپ كىرىپ كەلدى. ئۇنىڭ يۈزىدىن بىر خىل جىددىيلىك ئەكس ئېتەتتى. ئۇ كىرىپلا ئىككى قولىنى كېرىپ سىلكىدى، ئاندىن دەرهال ئىككى قولى بىلەن يۈزىنى تۇتۇپ قويۇپ سۆزلەپ كەتتى:

① مانتىمغان — كولانغان، قېزىلغان.

— ئەستاغپۇرۇللا، ماۋۇ سەتچىلىكنى قاراڭلار، ئەستاغپۇرۇللا، نېمىدېگەن شەرمەندىلىك بۇ، كىشىدىن هايا كەتسە، ئورنىغا بالا كېلۇر دەپتىكەن، ئىمانى يوق هاياسىزلار قانداق يۇرت باشقۇرالايدۇ، ئەمدى. هەي ئىسىت، هەي ئىسىت ...

ئولتۇرغانلارنىڭ هەممىسى شامەخسۇتنىڭ سۆزلىرىدىن هەيرانۇهەس بولۇپ بىر - بىرىگە قاراپ: «نېمە ئىش بولغاندۇ» دەپ پىچىرلىشىشقا باشلىدى. هاشىر تەيجى ئاستا ئورنىدىن ئىرغىنىپ تۇرۇپ شامەخسۇتنىڭ يېنىغا كېلىپ:

— ئۆزلىرىنى بېسىۋالسىلا خوجام، نېمە بوپتۇ، ئوردىغا تاشقىن كەپتىمۇ، زادى نېمە بوپتۇ، بەكلا ئاچچىقلىرى كەپتۇغۇ، ئاچچىق دېگەن جاننىڭ نەشتىرى، ئۆزلىرىنى تۇتۇۋالسىلا، خوجام، — دېدى.

— ۋاي ئىسىت، ۋاي ئىسىت، ئۆلدۇق، نامىشەرىپ، شەرم - هايا، قائىدە - يوسۇن، ئەۋلادى ئەقىدە قېنى ئەمدى، ئۆلدۇقڧۇ، ئۆلدۇق.

— نېمە بوپتۇ خوجام، چاپسان دېسىلەچۇ.

بۇ چاغدا شەهەر تەۋەسىدىن يىغىپ كەلگەن ئۇسسۇلچى - بېيىتچى ئەر - ئاياللارمۇ بېشىنى ئېگىپ، سالام بېرىپ كىرىپ كېلىشتى. بۇلارنى باشلاپ كەلگەن رۇستەم ئىدى. سىرتتىن كىرگەنلەر ئولتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، شامەخسۇت يەنە تەكرارلىدى:

— شۇ كۇنلەردىن بىزگە ئۆلۈم ياخشى. ئۆز ئىززىتىنى بىلمىگەنلەر بۇگۇن شەرمەندە بولدى. هەي، هاشىر دادا، شۇنچە خەق ئارىسىدا مۇنداق سەتچىلىكنى قانداق دەيمەن ئەمدى.

— دەۋەرسىلە خوجام، خەق بىلمىسۇن دېگەن ئىشنى قىلما دەپتىكەن، بەربىر ئۆزلە دېمىگەن بىلەن ئەتىلا بۇ گەپ ئوردىغا، ئوردىدىن يۇرتقا تارىلىدۇ.

— ئەڭ ياخشىسى، دېگىلى بولمىغان گەپنى دېمىگەن تۈزۈك،

يۈز كېتىدىغان گەپنى تېخىمۇ دېمەسلىك كېرەك، ــ دېدى ھېلىقى قىزنقچى.

ــ دېمىسەممۇ بۇ گەپ ئەتىلا يۇرتقا تارىلىدۇ، ئۇنىڭدىن كۆرە دەۋېرەي، شەرمەندىلەرنىڭ ئىشى ھەممىسىگە پەندىيات بولسۇن. گۇل تارتمىدىن چىقىۋاتسام، پوجوڭنىڭ بىر كېنىزىكى يوگۇرۇپ پەسكە چۇشۇۋاتقانىكەن، مەن نېمە بولدى، دەپ ئالدىنى توستۇم. ئۇ: «ۋاي ئۆلەي، زادى چىدىغۇچىلىكىم قالمىدى. نەمىتۇللا تەيجى بىلەن پوجوڭ خېنىم ھەدېسىلا ئەسكى ئىش قىلىشىدۇ. ئۇلاردا شەرم ـ ھايا دېگەن نەرسە يوق. مانا ھازىر يەنە كۆرۈپ قالدىم. مەن بۇ ئوردىدا تۇرمايمەن. بۇ ئوردىدىن قېچىپ كېتىمەن» دەپ چىقىپ كېتىۋاتقانىكەن. مەن ئۇنىڭغا: «سەن قېچىپ كېتىمەن دېمە، ئەتە ـ ئۆگۈن دىنىي سوتقا گۇۋاھچى بولىسەن، بولمىسا بۇ ئىشنى تۇگەتكىلى بولمايدۇ» دېدىم. چىقىپ قاراپ باقسام، ئىككىسىلا ھۇجرىدا ئولتۇرۇپتۇ. بۇ ھاياسىزلار قانداقمۇ يۇرتنى سورالىسۇن ئەمدى، قاراڭلار خالايىق، بۇ شەرمەندىلىكنى.

ــ «تاشنى قوشناڭغا ئاتساڭ ئۆزۈڭگە تېگىدۇ، ئاسمانغا قاراپ تۈكۈرسەڭ يۈزۈڭگە چۈشىدۇ» دېگەن شۇ دە، ــ دېدى ھاشىر تەيجى، ــ ئەمدى قارا كىگىزنى مىڭ قېتىم سوپۇنلاپ يۇغان بىلەنمۇ ئاقارمايدۇ. قۇشمۇ ئۇچۇپ يەرگە چۈشىدۇ ئەمەسمۇ، پوجوڭنىڭ مۇنداق ئىشى ئەزەلدىن بار. ئەمدى بۇنى شەرىئەت دوزىخي دەيدۇ. تۈگەپتۇ، ئىش تۈگەپتۇ.

ھاشىر تەيجى گىدەيگەن ھالدا ساقال ـ بۇرۇتلىرىنى سىلاپ قويدى.

ياخشى گەپ كىشىلەر قۇلىقىغا يۇمشاق ئاڭلانغانىدەك قىلسىمۇ قۇلاقتا ئاز قالىدۇ، يامان گەپ قۇلاققا دەرھال سىڭىدۇ ھەم قۇلاقتا قالىدۇ. مانا ھازىر بۇ يامان گەپ ئولتۇرغانلارنى «راست شۇنداقمىدۇ» دېگەن گۇمانغا سېلىپ قويدى. لېكىن، ھېلىقى قىزنقچى: «يالغاندىن يالغان چىقتى، يالغاندىن تۇزاق» دېگىنىچە ئورنىدىن تۇرۇپ بىرنەرسە دېيىشكە تەمشىلىۋىدى،

شامەخسۇت بۇ گەپنى ئانچىلا چۈشىنىپ كەتمەي بۇيرۇق قىلدى.

— رۇستەم، سىلەر بۇلارنى يولغا سېلىۋېتىڭلار ئەمدى، ھېيتمۇ ھازا بولىدىغان بولدى. بۇ ئويۇن - تاماشا ئەمدى كىمنىڭ قۇلىقىغا خۇشياقىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆز جاي - جايلىرىغا كەتسۇن. يۇرتىغا بېرىپ بۇ يەردىكى ئەندۇ ئىشلارنى دەپ يۈرمىسۇن. ھەممىسىگە ساقۇتلاپ قوي.

بۇ چاغدا ئورنىدىن تۇرۇپ كەتكەن قىزىقچى يەنە دېدى:

— كەم ئەقىللىق قىلىپ قويدىلا خوجام، كەم ئەقىللىق. مېھرىبانۇ پۇجۇڭ ساپ، ديانەتلىك بىر ۋاڭ، ھەزرەتلىرى ئۆزلىرىنى تۇتۇۋالغانلىرى تۇزۇك ئىدى. ئۇ ئۆزلىرىگە قالتىس ياخشىلىق قىلغان بىر باشپاناھ.

— ھە ... ي، يوقىلاڭ سۆزلەپ بەز يېگەن مۇشۇكتەك قىلىق قىلماي، مەن نېمىدېگەن بولسام شۇنى قىلىڭلار.

— ياق خوجام، مېھرىبانۇ ۋاڭ بۇ يۇرتنىڭ پادىشاھى. بۇ ئوينىشىدىغان ئىش ئەمەس، ئۆزلە خاتا گەپ قىلىپ قويدىلا.

— ھەي، سەن نېمە بولدۇڭ، ساراڭ بولۇپ قالدىڭمۇيا، مەن يالغان سۆزلەپ نېمە قىلاتتىم. ماۋۇ يۇزۇم ئۈيىلىۋاتىدۇ، ماۋۇ يۇزۇم، — دېگىنىچە شامەخسۇت ئۆزىنىڭ يۈزىگە ئۆزى ئۇرۇپ كەتتى.

بۇ چاغدا، بۇ ئويۇنغا ھەيران قېلىۋاتقان رۇستەم ھەيۋەت بىلەن ئورنىدىن تۇرۇپ:

— «ئەخمەق ئاداشقىنىنى بىلمەيتۇ»، «ھاماقەتنى ھاي دېمەڭلار، ھارغاندا توختايدۇ» دەپ، ئۆزلەگە ئېيتىپ قوياي خوجام، ئۆزلىرى يەتكەن ھاماقەت ھەم ئەخمەق ئىكەنلا. پۇجۇڭ خېنىم بۈگۈن ئۆزلىرى چۈشەكتە ياتقاندا بارلىق ئەمەلدارلىرىنى باشلاپ باي بوۋىنىڭ نامىزىغا قاتنىشىش ئۈچۈن تاغقا قاراپ يولغا چىقىپ كەتتى. ئۆزلىرى تۆھمەت چاپلاۋاتقان پۇجۇڭ ئاغىچامۇ، نەمىتۇللا تەيجى بېگىممۇ ھازىر ئوردىدا يوق. تۈگمەندە تۇغۇلغان چاشقان ھاۋا گۈلدۈرلىگەندىن قورقمايدۇ.

ھەر كىشىدە بىر يۈرەك بار. بىزمۇ شۇ. ئۆزلىرىگە دەپ قويااي، پۈجۈك ئاغىچام كۆپ ياخشى ئىشلارنى قىلدى. خەلقنى دىشۋارچىلىقتىن قۇتقۇزدى. پۈجۈك ئاغىچامغا قارا چاپلاش ئۆز - ئۆزىگە گۆر كولىغان بىلەن باراۋەر.

بۇ گەپنى ئاڭلاۋاتقان ھاشىر تەيجىنىڭ چىرايىدىن قان قاچتى، قارىداپ كەتكەن يۈزلىرى كۆكۈچ تۈس ئالدى.

— ھەي خوجام، ئۆزلىرىزە بايا چەككەن ئەپيۈننىڭ تەسىرىدىن مەست ئوخشىمامىلا.

— گۇناھنى مەستلىككە ئارتقىلى بولمايدۇ. ھەممە كىشى گۇناھدىن قورقىدۇ. شۇنچىلىك چوڭ تۆھمەتنى مەستلىككە ئارتىپ، ئەپۇ قىلىشقا بولمايدۇ، — دېدى رۇستەم جىددىي ھالدا.

— ھەي، راست، توختاڭلارچۇ راست، مەن مەست ئوخشايمەن، باياتىن مەن نېمە دېدىم، مەست بولۇپ قالغان ئوخشايمەن. خاپا بولماڭلار، ھەممىڭلار بۇ گەپلەرنى ئۇنتۇپ كېتىڭلار، بولامدۇ؟

ئولتۇرغانلار غۇدۇراشتى: «مۇشۇنداق بىر شاللاق قانداقمۇ مېھرىبانۇ ۋاڭنىڭ كۈيئوغلى بولۇپ قالغاندۇ. بۇ سەت گەپنى بىز كەچۈرۈۋەتكەن بىلەن ۋاڭ ئاغىچام كەچۈرۈۋەتمەيدۇ.»

بۇ چاغدا، ئىشىكتە ئوردا مۇھاپىزەتچىسىدىن بىرى كۆرۈنۈپ شۇنداق دېدى:

— يىغىلىقتا قېچىپ كېتىپ، تۇرپاندا تۇرۇپ قالغان بىر كىشى ئوردىغا كەپتۇ. مېھرىبانۇ ۋاڭ بىلەن كۆرۈشمەن دەيدۇ. بۈگۈن ئەتىگەندىن باشلاپ ئوردىدا مېھرىبانۇ پۈجۈڭمۇ، باشقا تەيجى، بەگلەرمۇ بولمىغاندىكىن ئىككىلىرىگە مەلۇم قىلىپ قوياي دېدىم.

— بولدى، بىز قاراپ باقايلى، — دېدى ھاشىر تەيجى ھەم ئالدىراپ ئىشىككە قاراپ ماڭدى. شامەخسۇت ئۇنىڭغا ئەگەشتى.

ئوردا ئالدىدا تۇرغان بۇ ئادەمنى ھاشىر تەيجى كۆرۈپ چۆچۈپ كەتتى:

— سەن هاياتمىدىڭ؟ — دەپ سورىدى هاشىر تەيجى. بۇ ئادەمنى كۆرۈپ هاشىر تەيجىنىڭ سول تەرىپى بىردىنلا قاتتىق ئاغرىپ كەتتى.

— ئۆلدى دېگەنمىدىلە، راست دېگەندەك مەنلا هايات قالدىم.

— ماڭ، بىزنىڭ ئۆيگە بارايلى.

— بارماسلىقىم مۇمكىن.

— نېمە ئۈچۈن؟

— بۇ ئۆزلىرىگە مەلۇم، — دېدى بۇ ئادەم. ئارقىدىن قاراۋۇلغا «ئەتە كېلىمەن» دەپ قويۇپ ئوردا ئالدىدىن كېتىپ قالدى.

هاشىر تەيجى شۇنىڭدىن باشلاپ يۈرىكى ئاغرىپ يېتىپ قالدى.

هاشىر تەيجى بىلەن شامەخسۇت سازەندە ـ ناخشىچىلار مەشىق قىلىۋاتقان زالدىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن رۇستەم شۇنداق دېدى:

— شامەخسۇت، هاشىر تەيجىلەرنىڭ قانداق ئادەم ئىكەنلىكىنى بۇرۇندىنلا پۈتۈن يۇرت بىلىدۇ. مانا هازىرقى گەپمۇ ئۇلارنىڭ تىل بىرىكتۈرۈپ قىلىشقان ئەڭ چوڭ تۆهمىتى، بۇ ئۆتۈپ كەتكەن شەرمەندىلىك. بۇ گەپ مەشەدە قالسۇن، هېچكىم ـ هېچكىمگە تىنماسلىقى كېرەك، بولمىسا هالۇنى هېكىم يەپ، تاياقنى يېتىم يەيدىغان ئىشلار بولۇپ قالىدۇ. بۇ گەپ كىمنىڭ ئاغزىدىن چىقىدىكەن، ئۇ چوقۇم كاللىسىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ. ئەمما، گۇناهكارلارنى پۈجۈڭ ئاغىچام جازالىماي قالمايدۇ، — دەپ ئەسكەرتىپ قويدى.

باي بوۋا بىر يۈز يىگىرمە ئالتە ياشقا كىرىپ كۆپ ئاغرىمايلا ئالەمدىن ئۆتكەنىدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى، ئاغرىپ يېتىپ قالغان باي بوۋا بالىلىرىغا: «سىلەر ئوردىغا بېرىپ مېهرىبانۇ پۈجۈڭغا بوۋام ‹قوغۇن پىشىپ قالدى، ھەزرەتلىرىنى بىر كۆنلۈك تويۇمغا

داخىل بولسۇن، دېدى، دەڭلار» دەپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان مېھرىبانۇ ۋاڭ ھەر ئون چاقىرىمدا بىردىن ئاتلىق ئادەم تۇرغۇزۇپ بىردىن بىرىگە خەۋەر يەتكۈزۈش ئارقىلىق باي بوۋىدىن خەۋەر ئېلىشنى تاپىلىغانىدى. ئاخىر خەۋەر يېرىم كېچىدە يېتىپ كەلدى. بۇ چاغدا، خەۋەر كۈتۈپ تۇرغان مېھرىبانۇ ۋاڭ ئوردىدا ساقلاپ تۇرغان بەگلىرىدىن يۇنۇس قازىئاخۇنۇم، نەمىتۇللا تەيجى قاتارلىق سەككىز نەپەر ئۆلىمانى ۋە بىر قىسىم سىپاھىلىرىنى، نۇربانۇنى ئېلىپ يولغا چىقىپ، ئەتىسى چۈش مەزگىلىدە تاغقا يېتىپ چىقتى. مېھرىبانۇ ۋاڭ بېشىغا ئاق سېلىپ تۆردە ئولتۇرۇپ ھازا ئاچتى. باي بوۋا ئەۋلىيالارنىڭ ئايىغى تەگكەن زېمىن دەپ ئاتالغان سىرلىق جىلغىغا دەپنە قىلىندى. بۇ سىرلىق جىلغا دەپ ئاتالغان جاي ھەقىقەتەنمۇ سىرلىق جاي ئىدى. بۇ يەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا شىمالدىن جەنۇبقا سوزۇلغان چىغىر يول، چىغىر يولنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدە چوڭقۇرلۇقتا ئېقىۋاتقان تارراق ئۆستەڭ، كۈنپېتىش تەرەپتە بولسا كەڭ كەتكەن ئوڭغۇل ـ دوڭغۇل سايلىق، سايلىقتا چوڭ ـ كىچىك قورام تاشلار كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇ قورام تاشلارغا سەپسالسىڭىز، بەزىلىرى قۇش باشلىق ئېگەرگە، بەزىلىرى تۇرخۇنلۇق ئوچاققا، بەزىلىرى چوڭ داش قازانغا ئوخشايدۇ، پەستە ـــ تۇزلەڭلىككە يېيىلغان تاشلاردا توپلەي، ئۆتۈك ئىزلىرى، قوي، ئىت، تۆگە، كالىلارنىڭ تۇياق ئىزلىرى گويا ھازىرلا پاتۇرۇپ قويغاندەك كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. يەنە بىر جايغا بارسىڭىز تاختا، خالو، سۇپرا، كېسىلگەن چۆپ، پىچاقنىڭ تاشقا ئايلانغان شەكلى ئەينەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئەگەر سىز تۆۋەندە ئېقىۋاتقان ئۆستەڭنىڭ نېرى قىرغىقىغا ئۆتۈپ قىيادەك تىكلىنىپ تۇرغان سىلىق تاشلارنىڭ يۈزىگە قارىسىڭىز، تاشقا سىزىلغان تۇرلۇك ـ تۇرلۇك رەسىملەر سىزنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ.

باي بوۋا بۇ يەردىكى ئەۋلىيالارنىڭ مەسچىتى دەپ ئاتالغان، قىبلىدىكى مېھرابى بىلەن يەردىكى پارچە ـ پارچە كىگىزى تاشقا ئايلانغان جاينىڭ تۆۋەن تەرىپىگە دەپنە قىلىندى.

ئەتىسى مېھرىبانۇ ۋاڭنىڭ گېپى بىلەن خەلق ئاق تاش تېرىپ كېلىپ باي بوۋىنىڭ قەبرىسىنى قاتۇردى. بۇ قەبرە مۇقەددەس تەڭرىتېغىنىڭ ئاستىدىكى بىر ۋاپادار ئاتىنىڭ سىمۋولى ئىدى.

يىگىرمە سەككىزىنچى باب

خېلى كۈنلەر بولدى، بۇ يۇرتتا دەرۋىش سۈپەت بىر ئادەم پەيدا بولۇپ قالدى. ئۇ ئۈستىگە نەچچە يېرىگە ياماق سېلىنغان ئۇزۇن قارا جەندە كىيگەن، بېلىنى قارا پوتا بىلەن باغلاپ، پوتىسىنىڭ بىر تەرىپىگە سۇ قاچىلانغان قاپاق ئېسىۋالغانىدى. ئۇ قولىدا ئۇزۇن دەستىلىك بىر تەمبۇرنى تىك تۇتۇپ ناھايىتىمۇ ئورۇق بىر ئاتنى مىنگەن ھالدا ئوردا قوۋۇق دەرۋازىسىدىن كىردى - دە، ئاتتىن چۈشۈپ بىرھازاغىچە ئوردىغا قاراپ تۇرۇپ قالدى، ئاندىن شۇ ئەتراپتىكى ئاشپۇزۇللاردىن بىرىگە كىرىپ بولدۇرۇپ ئەتكەن مانتىدىن نەچچىنى يەپ، ئىسسىق چاي ئىچىپ قورسىقىنى توقلىۋالغاندىن كېيىن شەھەرنىڭ چوڭ مەسچىتلىرىدىن بىرى بولغان ئۇلۇغ بۇزرۇكگاھنىڭ ئالدىدىكى بىر قارىياغاچقا ئېتىنى باغلاپ قويۇپ، ئۆزى ئۇلۇغ بۇزرۇكگاھنىڭ تاش پەلەمپىيى ئۈستىدە بىرمەھەل ئولتۇردى. ئۇ بېلىدىكى تۇگۈنچەكلەرنى ئېلىپ يېنىغا قويدى. قاپىقىنى چايقاپ كۆرۈپ ئاستىدا قېلىپ قالغان ئازراق سۇنىمۇ ئىچىۋالدى - دە، ئەتراپقا سەپسېلىپ قارىدى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا تال بوستانلىق ھويلىلار، ئاق تېرەك سايە تاشلاپ تۇرغان مەھەللىلەر، قوغۇن پۇراپ تۇرغان كەڭ ئېتىزلار نامايان بولدى. ئۇنى چوڭ يولدا كۆرگەنلەر ئۇنىڭغا قارىغىنىچە تۇرۇپلا قالغانىدى. مەكتەپتىن يانغان بىر نەچچە باللار ھەپتىيەكلىرىنى ئىلىك بوغچىلىرىغا سېلىپ، مۇرىسىگە ئاسقان ھالدا ھېلىقى يىگانە ئادەمنىڭ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ تاش تارتما ئالدىدىن سەل يىراقتىراق توختىدى. يىگانە ئادەم ھېچكىمگە پەرۋا قىلماي، ئۇلۇغ بۇزرۇكگاھنىڭ داغدام ئوچۇق ئىشىكىگە قارىغىنىچە

خىيال سۈرۈپ ئولتۇراتتى. نامازدىگەر ۋاقتى بولغاچقا، ئۇلۇغ بۇزرۇكگاھنىڭ نەقىشلىك ئېگىز پەشتىقىدىن ئەزان ئاۋازى ئاڭلاندى. «ئاللاھۇئەكبەر ... ئاللاھۇئەكبەر ...» يېگانە ئادەم ئۆرۈلۈپ بالىلارغا قارىغاندى. ئۇلار تەرەپ – تەرەپلەرگە قېچىپ كېتىشتى – دە، يەنە مەھەللىنىڭ نېرىقى چېتىگە بېرىپ قاراپ تۇرۇشتى. بۇ يېگانە ئادەمنىڭ مۇرىسىگە چۈشكەن چاچلىرى قارىلىغاچنىڭ چاڭگىسىدەك چىگىشلىشىپ، يوغان قارا كۆزلىرى قىزىرىپ كەتكەنىدى. قارا قاشلىرى ساقال – بۇرۇتلىرى بىلەن ھىملىشىپ كەتكەندەك كۆرۈنەتتى. يۇزلىرى مەينەتلىشىپ قارىداپ كەتكەن بولۇپ، پەقەت كالپۇكلىرىلا قىزىرىپ تۇراتتى. ئۇ بالىلارغا قاراپ كۈلۈمسىرەپ قويۇۋىدى، بالىلارمۇ بىر – بىرىگە قاراپ كۈلۈشۈپ كەتتى. بالىلارنىڭ بىرى «ساراڭ ئىكەن» دېسە، بىرى «دىۋانە ئىكەن» دەيتتى.

بۇ چاغدا مەھەللىنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىدىكى ئۆيلەردىن، كەڭ، تار يوللاردىن دىگەر نامىزىغا چىققان ئۆلىمالار، بايلار، ھەتتا گادايلارمۇ ئۇلۇغ بۇزرۇكگاھقا يېتىپ كەلدى. ئەڭ بۇرۇن كەلگەن كىشى شۇ مەسچىتنىڭ ئىمامى ئىدى. بۇ سەكسەن ياشقا كىرگەن ساغلام، بوي – تۇرقى ئېگىز، قاۋۇل كىشى ئىدى. ئىمام دەۋرىش سۈپەت بۇ ئادەمنى كۆرۈپ تاش پەلەمپەينىڭ ئالدىدا تۇرۇپ قالدى. ئۇنىڭ كۆڭلىگە بۇنىڭدىن خېلى يىللار بۇرۇن، يەنى ئەردىشىر ۋاڭ دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇچتۇر خەلپەم كەلدى. ئۇچتۇر خەلپەممۇ ئەنە شۇ سىياقتا، مۇشۇ جايدا پەيدا بولغانىدى. شۇ چاغدا بۇ ئىمامنىڭ دادىسى مۇشۇ مەسچىتكە ئىمام ئىدى. ئۇ كىشى بۇ دەرۋىشنى ئەردىشىر ۋاڭغا مەلۇم قىلغان. ئەردىشىر ۋاڭ كېيىنچە ئۇ دەرۋىشنى ئۇستاز تۇتقانىدى. بۇ ۋەقە تېخىچە ئۇنىڭ يادىدا ئىدى. «ئەمدى بۇ نېمە كارامەت؟ — دېدى ئىمام ئىچىدە، — ئۇچتۇر خەلپەم تىرىلىپ قالدىمۇيا؟ كەرىمى كەڭ، قۇدرىتى ئۇلۇغ ئاللانىڭ خىسلەتلىرىدىن بىز بەندىلەر غاپىل.» ئۇنىڭ خىيالى شۇ يەرگە كەلگەندە،

ئىختىيارسىز ھالدا ھېلىقى يېگانە ئادەمگە قاراپ:

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم ! — دېدى. يېگانە ئادەم بۇ سىپايە كىيىنگەن سالاپەتلىك زاتتىن ئىززەت - ئىكرام كۆرگەنلىكى ئۈچۈن ئىختىيارسىز ئورنىدىن تۇرۇپ كەتكەندى، قولىدىن سىرغىپ چۈشكەن تەمبۇرنىڭ سىم تارىلىرى تىرىڭلاپ كەتتى.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، — جاۋاب بەردى يېگانە ئادەم.

ئىمامنىڭ كۆزى تەمبۇرگە چۈشتى. ۋەھالەنكى، ئۆز ۋاقتىدا ئۈچتۇر خەلىپەمنىڭ قولىدا ئۇنداق تەمبۇر يوق، قاپاق ۋە تۇگۇنچەكلەرلا بار ئىدى. بۇ زات بولسا بېشىغا كۇلاھ كىيىپتۇ، ئۇ زات بېشىغا كۇلاھ كىيمەيتتى، ئەمما چاچلىرىمۇ، ئۈچىسىدىكى جەندىمۇ ئوپمۇئوخشاش ...

— قىسمەتتى خىلمۇخىل ئاللاتائالا جانابلىرىنىڭ سەپىرىنى بىزنىڭ يۇرتىمىزغا بۇيرۇپتۇ، نېمە ھاجەتلىرى بارىكىن؟ — دېدى ئىمامئاخۇنۇم.

بۇ چاغدا نامازخانلار ئەتراپقا يىغىلىپ بولغانىدى. ھەممىنىڭ كۆزى يېگانە ئادەمدە، قۇلىقى ئىمامنىڭ سوئالىدا ئىدى. ھەر كاللىدا بىر خىيال دېگەندەك نامازخانلارمۇ ھەر خىل خىياللاردا ئىدى. بۇ يەردە تۇرغانلارنىڭ ئىچىدە ئۈچتۇر خەلىپەمنى بىلىدىغانلارمۇ بار ئىدى. شۇڭا، ئۇلار بۇ مۆجىزىگە ھەيران بولغان ھالدا سۈكۈتتە تۇراتتى. يېگانە ئادەم نامازخانلارنىڭ ناماز ۋاقتىنى ئۆتكۈزۈپ قويماسلىقى ئۈچۈن، بېشىنى ئېگىپ، ھەممىسىگە ھۆرمەت بىلدۈرۈپ:

— ھەرقايسىلىرى ناماز ۋاقتىنى ئۆتكۈزۈپ قويمىغايلا، — دەپ مەسچىت تەرەپنى ئىشارەت قىلدى.

ناماز ۋاقتىنى قازا قىلىشقا بولمايتتى. شۇڭا، جامائەت يېگانە ئادەمگە قىزىقسىنىپ قاراپ قويۇشۇپ نامازگاھقا كىرىپ كېتىشتى.

جامائەت نامازنى ئۆتەپ بولۇپلا يېگانە ئادەمنىڭ يارىغا چۈشۈپ كېتىشتى. ئىمام ئۆزىگە ئوخشاش ياشانغان

بىر نەچچەيلەنگە قاراپ سۆزلىدى:

— ھەرقايسىلىرىنىڭ ئېسىلىرىدە بارمىكىن، ئەردىشىر ۋاڭ دەۋرىدە ئەنە شۇنداق جەندە كىيگەن بىر خەلپىتىم دەل مۇشۇ ئۇلۇغ بوزرۇكگاھنىڭ ئالدىدا پەيدا بولغانىدى. ئۇ خەلپىتىمنىڭ كارامەتلىرى ئۇزاق ئۆتمەي ئاشكارىلىنىشقا باشلىدى. كىشىلەر ئۇنى بامداتنى بۇ يەردە ئۆتىسە، پېشىننى تۇرپاندا، دىگەرنى بەلختە، شامنى مەككىدە، خۇپتەننى مەدىنىدە ئۆتەيدىكەن دېيىشكەنىدى. يىللاپ ئاغرىپ ياتقان كىشىلەرنى بىر ئايەت ئوقۇپ سۈپكۈچلەپلا ساقايتىپ قويغانىدى. خەقنىڭ نەرسە ـ كېرەكلىرى يوقالسا پالانى يەرگە تاشلاپ قويۇپتۇ ياكى پالانچى ئاپتۇ دەپ تېپىپ بېرەتتى. ئاخىر ئەردىشىر ۋاڭ بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ خەلپىتىم بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولۇپ ئۆتكەنىدى.

— ئۇ چاغلاردا ئۇچتۇر خەلپەم ھەققىدە نۇرغۇن پاراڭلار تارالغانىدى، يادىمدا قالماپتۇ، — دېدى يەنە بىر سالاپەتلىك كىشى، — ئۇ كىشى گويا ئەۋلىيالاردەك ئالدىن ھۆكۈم قىلالايدىكەن، ئەتە يامغۇر ياغىدۇ دېسە، يامغۇر يېغىپتۇ. پالانى مەھەللىدە مېيىت چىقىدۇ دېسە، مېيىت چىقىپتۇ. ھاۋا بەك ئىسسىپ يامغۇر ياغماي قۇرغاقچىلىق بولۇپ ئۆستەڭلەر قۇرۇپ كەتكەندە، ۋاڭ خوجام ئۇچتۇر خەلپەمنى يامغۇر ياغدۇرۇپ بەرسىلە دېگەنىكەن. ئۇچتۇر خەلپەم باغداش تېگىدىكى ئەك چوڭ تاشنىڭ ئۈستىگە چىقىۋېلىپ ئاللادىن يامغۇر تەلەپ قىلغانىكەن، ئۈچ كېچە ـ كۈندۈز يامغۇر يېغىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، كىشىلەر ئۇچتۇر خەلپەمنى ئەۋلىيا ئىكەن، بۇمۇ ئاللاتائالانىڭ ھىممىتى، دەپ ھۆرمەتلىشىپتۇ.

گەپ شۇ يەرگە كەلگەندە ھەممىسى تالادا قالغان يېگانە ئادەم ھەققىدە ئويلاپ قېلىشتى: «بۇمۇ بەلكىم شۇنداق ھىممەتلىك خىزىرلاردىن بولسا كېرەك، ئەلھەمدۇلىللا شۈكۈر، ئاللاتائالا يۇرتىمىزغا يەنە بىر غەنىيمەت قولىنى سۇنغان چېغىۋا.»

نامازخانلار مەسچىتكە كىرىپ كەتكەندە، بۇ يېگانە ئادەم ئۇلۇغ

بۇزرۇكگاھ ھەققىدە ئويلىنىپ قالدى ... بۇ مازاردا ياتقان كىشى سۇلتان سەئىد ئەخمەد بەلىغى بولۇپ، ئافغانىستاننىڭ قەدىمكى پايتەختى بەلىغتىن قۇمۇلغا مىرتەھۇر بەلخى، مىرتاباق بەلخى ئىسمىلىك ئىككى سوپىسى بىلەن ئىسلام دىنىنى تارقىتىشقا كەلگەن. بۇلار ئۇزاق يىللار قۇمۇلدا ياشاپ ئەرلىرى «شاھ»، ئاياللىرى «تەركەن» دېگەن نام بىلەن ئۇلۇغ بۇزرۇكگاھنىڭ شەيخلىرى بولۇپ ئۆتكەن ... يېگانە ئادەم شۇ خىياللارنى قىلىپ بولۇپلا كۆڭلىگە نېمە كەلدىكىن، ئورنىدىن دەس تۇرۇپ، نەرسە ـ كېرەكلىرىنى ئېلىپ يولغا راۋان بولدى.

نامازخانلار نامازدىن يېنىپ چىقىشۇدى، يېگانە ئادەمنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمىدى.

— ئاپلا، ھونۇس شۇ، خىزىر ئىكەن، ھەي خىزىر ئىكەن، — دېدى ئىمام ھەسرەتلەنگەن ھالدا، — ھەي، ھەي، ھەي، ئۇنى تۇتۇپ قېلىشىمىز كېرەك ئىدى.

ئىمام ھەممىسىدىن ئالدىراپ دېگەندەك ئۆيىگە ياندى. ئۆيىگە كىرىپلا ئوغلىغا:

— ھەي بالام، بۈگۈن بىزگە خىزىر يولۇققانىدى، — دەپ يېگانە ئادەمنىڭ سۈپىتىنى سۈرەتلەپ بەردى، ئاندىن، — سەن دەرھال چوڭ يولنى بويلاپ ئاشۇ ئادەمنى ئىزدەپ باق، ئەگەر مەن دېگەن ئادەمنى كۆرسەڭلا ماڭا خەۋەر قىل، — دېدى.

— بولىدۇ، — دېدى ئىمامنىڭ ئوغلى گايىز. ئۇ چىقىپ ھەممە يوللارنى ئايلىنىپ چىقتى، ھېچكىم كۆرۈنمىدى. ئۇ قايتىپ جۈمە مەسچىتىنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا نامازشامنى ئۆتەشكە كىرىپ كېتىۋاتقان جامائەتكە كۆزى چۈشتى ھەم ھېلىقى يېگانە ئادەمنى جۈمە مەسچىتىگە كىرىۋالغاندىمۇ، دېگەن خىيال كۆڭلىدىن كەچتى ـ دە، نامازخانلارغا قوشۇلۇپ جۈمە مەسچىتىگە كىردى. جۈمە مەسچىتىنىڭ مەزىنىدىن سورىدى:

— مەزىنئاخۇن دادا، ئاۋۇ ئۆيدە كىم تۇرىدۇ؟

— ھەي، بالام ئاجايىپ ئىش، ھېلىراقتا ياقا يۇرتتىن كەلگەن، ئۈستىگە جەندە، بېشىغا كۇلاھ كىيگەن بىر كىشى جۇمە مەسچىتىنىڭ ئىشىكىدە ئولتۇرغانىكەن، مېنى كۆرۈپلا ئورنىدىن تۇردى ھەمدە باغلاپ قويغان ئېتىنى يېشىپ، قولۇمغا تۇتقۇزۇپ: «بۇ ئاتنى جۇمە مەسچىتىگە ئاتىدىم، رەھىم قىلىپ ماڭا مەسچىتنىڭ ھۇجرىلىرىدىن بىرنى بەرگەن بولسىلا، دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىپ ئۆتكەن بولسام» دېدى. مەن ئاشۇ ھۇجرىنى ئېچىپ چىراغ يېقىپ بەردىم، — دېدى مەزىنئاخۇنۇم.

بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغان گايىز دەرھال ئۆيىگە قايتىپ كېلىپ دادىسىغا يەتكۈزدى. ئىمامئاخۇنۇم بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ئورنىدا ئولتۇرالماي قالدى. «مەزىنئاخۇنۇمزە ئاشۇ خىزىرنىڭ ھىممىتىگە ئېرىشىدىغان بوپتۇ ـ دە، بۇ قانداق گەپ بولغىنى ...» ئىمام سەل ئاچچىق يۇتۇپ تۇرۇپ قالدى.

ئوغلى دادىسىنىڭ كۆڭلىدىكىنى پەملەپ:

— ھەي دادا، سەن ئۇ قەلەندەرگە ئاشىق بولۇپ قالغانمىدىڭ، ئۇنى نېمە قىلاتتىڭ، باقماقچىمۇيا، ئالتە بالاڭ، يەتتە كالاڭنىڭ غېمىنى يېسەڭچۇ، يوق خىياللارنى قىلماي، — دېدى.

— ئەخمەق، ئاللاتائالانىڭ شەپقەتلىرى خىلمۇخىل مۆجىزىلەر بىلەن بەندىلەرگە ۋاجىپ بولىدۇ. ئۇ بىر خىزىر، سەن بىلەمسەن، ئۇ بىر خىزىر، ئۇنىڭ بىزگە پايدىسى تېگىپ قالاتتى. ھەي نادان، ھەي نادان ...

گايىز كۈلۈپ كەتتى.

ئەتىسى جۈمە ئىدى. ئىمام ئالدىراش تەرەت ئالدى. ئۇ تەرەت ئېلىۋېتىپ ئويلىنىپ قالدى: «... ئۆتكەندە كەلگەن خىزىردىن ئەردىشىر ۋاڭ ئوبدان مەنپەئەت ئالالمىدى. ئۇ ئەخمەق ئىكەن. مەن بولسام ئۇنداق قىلمايتتىم. ئادەمگە ئۆمرىدە خىزىر بىرلا قېتىم يولۇقىدۇ، ئۇ چاغدا ئۇنىڭدىن جىق نەرسىلەرنى ئۇندۇرۇۋېلىش كېرەك ... مۇسا ئەلەيھىسسالام دەۋرىدىكى قارۇن دۆۋە ـ دۆۋە تاشلارنى يىغىپ ئوت يېقىۋىدى، خىزىرنىڭ

شاپائىتى بىلەن ئالتۇنغا ئايلاندى. ئۇ بىر يولىلا قىرىق خامان ئالتۇن ئېلىپ بېيىپ كەتتى. مانا ماۋۇ خىزىرنىڭ قولىدىن ئەلۋەتتە شۇنداق ئىشلارمۇ كېلىدۇ ...»

ئىمامئاخۇنۇم جۈمە مەسچىتىگە يېتىپ كەلگەندە سۇرۇك ـ سۇرۇك جامائەت جۈمە مەسچىت ئالدىغا يىغىلغانىدى. ئادەملەرنىڭ ھەممىسى دېگۇدەك مۇلايىم، خۇشخۇي ئىدى. ئۇلار ئۇستىلىرىگە كۆك، قارا، بوز رەڭلەردە ئۇزۇن چاپان، بېشىغا كېزىكى تار چاچما دوپپىلار كىيگەنىدى.

بۇ يۇرتنىڭ خەلقى ھەر جۈمە نامىزى كۈنى ياكى ھېيت ـ ئايەملەردە ھەممىسى دېگۇدەك غۇسۇل ـ تاھارەت ئېلىپ ئەنە شۇنداق پاكىز، رەتلىك كىيىنگەن ھالدا نامازغا كېلىدۇ. يىراق ـ يېقىندىن كەلگەنلەر ئۆزئارا سالاملىشىدۇ، ھال ـ ئەھۋاللىشىدۇ. شۇ يىللىق تېرىقچىلىقى، يازدىكى مول نېمەتلىرى، ئات ـ ئۇلاغ، ھارۋىلىرى، ئائىلىسى، بالا ـ چاقىلىرى ھەققىدە پاراڭ سېلىشىدۇ.

بۈگۈنمۇ شۇنداق بولدى. خېلى يىللاردىن بېرى كىشىلەر بۇ جامائەگە مۇنداق كۆپ يىغىلىپ باقمىغانىدى. كىشىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۇدەك مېھرىبانۇ ۋاڭنىڭ ياخشى تەرىپىنى قىلىشاتتى. بىرى: «پۇجۇڭ خېنىم ئورما ۋاقتىدا بىزنىڭ ئېتىزغا كېلىپ بىزدىن ھال ـ ئەھۋال سورىدى ... ئۇستىگە يېشىل زوچۇ كۆڭلەك كىيىپتۇ» دېسە، يەنە بىرى: «پالىمىز ئاغرىپ قېلىۋىدى، يوقلىتىپ ئادەم ئەۋەتىپتۇ...» دېيىشەتتى. ئىمامئاخۇنۇم بۇ خەقلەرنىڭ سۆزلىرىگە قۇلاق سالماي، ئۇدۇل جۈمە مەسچىتىنىڭ ئىچىگە قاراپ ماڭدى. ئىمامغا ئەزان ئېيتىشقا تەييارلىق قىلىۋاتقان مەزىنئاخۇنۇم ئۇچراپ قالدى، ئۇلار ئاۋۋال سالاملاشتى، ئاندىن:

— مەزىنئاخۇنۇم جانابلىرىدىن بىر كىشىنى سوراپ باقاي، — دېدى ئىمامئاخۇن، — بۇ يەرگە قەلەندەر سۈپەت بىرى كەپتۇ دەيدىغۇ؟

— كەلدى ئاخۇنۇم، كەلدى. ئاخشام نامازشامغا ئەزان ئېيتقىلى مەسچىتكە كەلسەم، مەسچىتنىڭ ئالدىدا چېچى ئۆسۈپ غولىغا چۈشكەن، يۈز - كۆزىنى ساقال - بۇرۇت قاپلىغان، جەندە كىيىپ، يېنىغا قاپاق، تۈگۈنچەكلىرىنى ئاسقان بىرى ئولتۇرۇپتۇ. خىيالىمغا بىز كىچىك چاغلاردا ئۆتكەن ئۇچتۇر خەلىپەم كەلدى. مەن ئۇنى ئىززەت قىلىپ بىر ھۇجرىنىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ چىراغنى يېقىپ بەردىم. ھەرنېمە بولسا بىر مۇساپىر ئىكەن، ھالىدىن خەۋەر ئالسام ساۋاب بولۇر دېدىم.

— شۇنداق مەزىنئاخۇنۇم، شۇنداق. ئۇ كىشى نېمىلەر دېدى ئۆزلىرىگە.

— ئۇ باشقا گەپ قىلمىدى، پەقەت بۇ جامائە بۇنىڭدىن ئۈچ يۈز ئەللىك يىل مۇقەددەم ئىلىدىن كەلگەن خوجا مۇھەممەت ئەلى تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان، شۇنداقمۇ سوپۇم، دېدى. مەن «شۇنداق» دەپ جاۋاب بەردىم. ئارقىدىن، ئاردىن ئىككى يۈز يىللار ئۆتكەندىن كېيىن ماھىروي ئاپپاق تەرىپىدىن ئىككىنچى قېتىم تەمىر قىلىنغان، دېدى. ئۇنىڭدىن باشقا گەپ - سۆز قىلمىدى. قارىسىلا ئىمامئاخۇنۇم، بۇ نەدىن كەلگەن كەلگۈندىكىن، ھەتتا بۇ جۇمە مەسچىتىنىڭ تارىخىنىمۇ بىلىدىكەن.

ئىمامئاخۇنۇم بۇ گەپلەرگە ھەيران قېلىپ يەنە ئويلىنىپ قالدى.

— ھۇجرىسىغا كىرىپ باقايلىمۇ؟

— بولىدۇ.

ئۇلار ھۇجرىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، ھۇجرىنىڭ ئىشىكى زەنجىرلىنىپ، زەنجىرگە ياغاچ ئۆتكۈزۈپ قويۇلغانلىقىنى كۆردى.

نامازا ئوقۇلۇپ بولۇپ كىشىلەر جۇمە مەسچىتىنىڭ ئىشىكىدىن تىقىلىشىپ چىقماقتا ئىدى. ئارقىدىراق چىقىپ كېلىۋاتقان مەزىنئاخۇنۇم ئىمامئاخۇنۇمغا شۇنداق دېدى:

— ئاڭلىدىلامىكىن، دايۇەنشۇەي دېگەن جاللاتنى باشلاپ كېلىپ، يۇرتىمىزنى ۋەيران قىلغان ھېلىقى سۇۋۇر پاكارنى ۋە ئۇنىڭ ئايالىنى ئالتە شەھەر تەرەپتىن تۇتۇپ كەپتۇ دېيىشىدىغۇ، راستمىكەن؟

— راستكەن، — دېدى ئىمامئاخۇنۇم، — سۇۋۇر پاكار قىلغۇلۇقنى قىلىپ، مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭمۇ بېشىنى يەپ، شەھەر - شەھەردە قېچىپ يۈرگەنىكەن. يۇجۇڭ خېنىمنىڭ ئادەملىرى ئۇنى نەچچە يىلدىن بېرى ئىزدەپ ئاران تېپىپ كەپتۇ. ئەمدى ئۇلارنىڭ كۆرىدىغان كۈنى بار.

ئۇلار دەرۋازىدىن چىقىشىغا يىراقتىن ئوردا جاكارچىسىنىڭ غەزەپ بىلەن ئۇرغان جاڭ ئاۋازى ئاڭلاندى. كىشىلەر يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدا تۇرۇپ بوينىنى سوزۇشۇپ يۇقىرىغا قارىشاتتى. ئىمام بىلەن مەزىنمۇ نېمە ئىش بولغانلىقىنى بىلىش ئۈچۈن ئالدىراپ يول ياقىسىغا كەلدى. جاكارچى جاڭ ئۇرۇپ جاكار قىلماقتا:

كۆردۈڭلەرمۇ خالايىق،
يۇرتنى ۋەيران قىلىپ،
خەلقىنى سەرسان قىلغان،
دوستنى دۈشمەنگە سېتىپ،
ئۆز نەپسىگە باش قويغان
قارا يۈز مەلئۇننى!
كۆردۈڭلەرمۇ خالايىق،
دۈشمەنلەرگە تىز پۈكۈپ،
ئار - نومۇسنى بىلمىگەن،
سۆڭەك ئىزدەپ سوكۇلداپ،
كىرمىگەن تۆشۈك قالمىغان،
ئىت سىياقى نومۇسسىز
قارا يۈز مەلئۇننى!

كۆردۈڭلەرمۇ خالايىق،
چاياندىن ئىلتىپات كۈتۈپ،
زالىمدىن شەپقەت كۈتۈپ،
يۇرتنى قانغا بويىغان،
كۆزى كىچىك كۆڭلى تار،
تەلەتى سەت مەلئۇننى!
قاراڭلار بۇنىڭ ئەپتىگە،
كەتمەن ئۆتمەس ساماندۇر.
يىقىلىپ چۈشسە يولىنى
ئەسلا بىلمەس ساراڭدۇر.
مۇشتنى تىقىپ بىگىزگە،
تاشنى ئىتىپ ئىگىزگە.
ئۆز بېشىنى ئۆزى يېگەن
بۇ قارا يۈز نىجىسكە!

جاكارچى غەزەپ بىلەن ئىچىدىن ئۇرغۇپ چىقىۋاتقان سۆز - نەزمىلىرى بىلەن جاكار قىلماقتا ئىدى. بوينىغا قوۋۇق كىيدۈرۈلگەن، پۇتىغا زەنجىر سېلىنىپ، قوللىرى باغلانغان، سۇۋۇر پاكارنى ئوردىنىڭ مۇھاپىزەتچى لەشكەرلىرى ھەيدەپ كەلمەكتە، ئۇنىڭ كەينىدىن پۇت - قولى بوش قويۇۋېتىلگەن خوتۇنى مىنىس ئاپپاقمۇ سوكۇلداپ كەلمەكتە ئىدى.

جاكارچىنىڭ سۆزلىرى جامائەتكە بىر ئېغىر پاجىئەلىك تارىخنى ئەسلەتتى. ئاتا - ئانا، بالا - چاقا، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىدىن ئايرىلىپ قالغان كىشىلەر كۆزلىرى ياشلانغان ھالدا سۇۋۇر پاكارنى قارغاشتى ۋە بىردىنلا بارلىق خەلق غەزەپكە كېلىپ:

— ئۇلۇغ ۋاڭىمىزنى ئۆلتۈرۈپ، يۇرتىمىزنى ۋەيران قىلغان مۇناپىق ئۆلۈمگە مەھكۇم!

— ئۆز يۇرتىدىن، ئۆز خەلقىدىن يۈز ئۆرۈگەن قارا يۈز

ئۆلۈمگە مەھكۇم ! — دەپ توۋلاشتى.

كىشىلەر بۇ گۇناھكارلارنىڭ باش - كۆزلىرىگە تاش - كېسەكلەرنى ياغدۇرۇۋېتىشتى. ئۇلارنى يالاپ كېتىۋاتقانلار خالايىقنى تاش - كېسەك ئاتماسلىققا ئۈندەيتتى ...

شۇنداق قىلىپ، سۇۋۇر پاكار بىلەن مىنىس ئاپپاقنى شۇ قىياپەتتە شەھەرنىڭ چوڭ كوچىلىرىدا سازايى قىلىپ سولاپ قويۇشتى.

يىگىرمە توققۇزىنچى باب

مېھرىبانۇ ۋاڭ چىگىشلىشىپ كەتكەن خىياللىرىنى بىر يەرگە يىغالماي، ئۆز ھۇجرىسىدا خېلىغىچە تۇرۇپ قالدى. ئۇ دېرىزىدىن قاغۇم باغچە تەرەپكە قاراپ خىيالغا چۆمدى. بۇ چاغدا قاغۇم باغچىدىكى قېرى جۇجەم تۈۋىدىن يەنە ناخشا ئاۋازى كۆتۈرۈلدى:

شاھلىقنىڭ دەخلى يوق ئىشقۇ مۇھەببەت كويىدە،
...
كۆڭلۈم ئۆرتەنسۇن ئەگەر غەيرىگە پەرۋا ئەيلىسە،
ھەر كۆڭۈل غەمكىن سىنىڭ شەۋقىڭنى پەيدا ئەيلىسە.
ۋادەئى ئىشقىڭ مەكان قىلدى كۆڭۈل كۆرگەچ يۈزۈڭ،
چۆل ـ باياۋان ئىچرە مەنزىل ئەيلەگەندەك سۇ كۆرۈپ.

مېھرىبانۇ ۋاڭ بۇ ناخشىغا قۇلاق سېلىپ تۇرۇپ، كۆز ئالدىدا يۈز بېرىۋاتقان ھەممىلا نەرسىنى ئۇنتۇغاندەك قىلدى. ناخشىنىڭ تېكىستى ـ ئاھاڭلىرى تەمبۇرنىڭ سىم تارلىرىغا قوشۇلۇپ ئۇنىڭ قۇلىقىغا ئېنىق ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بۇ ئەلۋەتتە كىشىلەر دەۋاتقان، ئوردا بەگلىرى ئۇستى ـ ئۇستىلەپ ئۇنىڭغا خەۋەر يەتكۈزۈۋاتقان ھېلىقى يىگانە ئادەم. كونىلار، كېچىدە ناخشا ئېيتقان يارى بار ئادەم، كۈندۈزى ناخشا ئېيتقان دەردى بار ئادەم، دېيىشىدۇ. بۇ كىشى نەدىن كەلگەن بولغاي، بۇ كىشىنىڭ قانداق دەردى باردۇ. نېمە بولۇپ بۇ بىزنىڭ يۇرتىمىزغا كېلىپ قالدى ـ ھە، ئۇنىڭدىن ھال ـ ئەھۋال سورىتىپ كۆرەي، دەردىگە يېتەي، يوق نەرسىسى بولسا بېرەي، نەمتۇللا تەيجىگە ئېيتاي،

ئۇنىڭدىن ھال سوراپ كۆرسۇن» مېھرىبانۇ ۋاڭنىڭ خىيالى شۇ يەرگە كەلگەندە دەرھال تەختلىك سارايغا كىرمىسە بولمايدىغانلىقى يادىغا كەلدى. مەلۇمچى كېنىزەك مەلۇم قىلدى:

— پۇجۇڭ خېنىم، ھەزرەتلىرىنى بەگلەر ساقلاپ قالدى.

— بولىدۇ، مانا ھازىر، — دېدى مېھرىبانۇ ۋاڭ ۋە ئالدىراپ تەختلىك ساراي تەرەپكە قاراپ ماڭدى. ئۇ تەختلىك سارايغا كىرگەندە، ئارام ئېلىش زالىدا ساقلاپ تۇرغان بەگلەر ئۆز ئورۇنلىرىدا قاتار تۇرغان ھالدا ۋاڭغا ئېگىلىپ سالام قىلدى:

— پۇجۇڭ ئاغىچامنىڭ ئالتۇن بويى ئېسەن بولغاي، — دېدى ۋە بىر - بىرلەپ زالغا كىرىشكە باشلىدى.

— ھەممىلىرى ئولتۇرۇپ قالسىلا.

مېھرىبانۇ ۋاڭ چوڭ يىغىلىشلاردا ئەنە شۇنداق ھاردۇق ئېلىش ئۆيىدە توپلىشىپ تۇرغان بەگلەر ئارىسىدىن ئۆتۈپ تەختلىك ئۆيگە كىرىپ، تەختكە ئولتۇراتتى. بۇنداق چاغلاردا ئۇ مەغرۇر، ئەمما يۇزى تۆۋەن، نازۇك، ئەمما قامەتلىك تۇرقى بىلەن بەگلەر ئارىسىدا نامايان بولاتتى. ھەممىسى ئۇنىڭغا ھۆرمەت بىلدۇرۇپ يەرگە قارىغىنىچە تۇراتتى. ۋاڭ ئەگەر بىر ياكى ئىككى - ئۈچ بەگ بىلەن سۆھبەتلەشكەندە ئارىغا ئۇنچە پەردە تارتىلغان ئايرىم ئۆيدە ئولتۇرۇپ، ئۇنچە پەردىنى چۈشۈرۈۋېتىپ سۆھبەت ئېلىپ باراتتى. ئۇنىڭدا ئاياللارغا خاس بىر نازۇكلۇق بىلەن ھايالىق ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئۇ بۈگۈنكىدەك ئوچۇق - ئاشكارا سورۇنغا چىققاندىمۇ ھېچقايسى بەگكە سەپسېلىپ قارىمايتتى. ئۇدۇل قاراپ پەرمان قىلاتتى. بەگلەرمۇ ھايا بىلەن پەسكە قاراپ ئولتۇراتتى، پۇجۇڭغا تىكىلىپ قارىمايتتى. بۈگۈن مېھرىبانۇ ۋاڭنىڭ ۋۇجۇدىدىن بىر خىل جىددىيلىك، غەزەپ ئۇرغۇپ تۇراتتى. ئۇ ئۇستىگە خان تەقدىم قىلغان مەنسەپ كىيىملىرىنى كىيگەنىدى. بېشىغا ئوتقاتلىق بۆك، ئۇستىگە جىگەر رەڭ تاۋار مەنسەپ چاپىنى، ئەجدىھا گۈللۈك پەشمەت، ئىچىگە ئەجدىھا گۈللۈك سېرىق تاۋار كۆڭلەك

كىيگەن ھالدا ئولتۇراتتى. بىر تەرىپىدە نۇربانۇ، يەنە بىر تەرىپىدە ئانار تىك تۇراتتى. ئوردىنىڭ قاراۋۇل، ياساۋۇللىرىمۇ ئۆز ئورۇنلىرىدا تىك تۇرۇشاتتى.

— بەگلىرىم دىققەت قىلغايكى، — دېدى مېھرىبانۇ ۋاڭ بىر خىل سۇر، ھەيۋەت بىلەن، — بۈگۈن ھەممىمىزنىڭ ھاياتىدا يۈز بېرىپ ئۆتكەن ئەڭ مۇدھىش، ئەڭ قەبىھ كۈنلەرنىڭ ئاچچىق ھەسرەتلىرىدىن ئۈچ ئالدىغان كۈن. ئەل قىساسۇمىنەلھەق، قىساسكار ھامان ھەقىقەتنىڭ تورىغا چۈشمەي قالمايدۇ. ئوردىنى، يۇرتنى، خەلقنى ۋەيران قىلىش بىرنەچچە ئادەمنىڭ قولىدىن كەلدى. بۇلار يۇرتنى، خەلقنى زادىلا ئويلىمىدى. ئۆز نەپسىنى دەپ خەلقنىڭ كۆڭلىدىن كەتمەيدىغان، تارىخ سەھىپىسىدىن ئۆچمەيدىغان يامانلىقلارنى قىلدى. بىز بۈگۈن ئۇلاردىن ھېساب ئالايلى!

— ئەل قىساسۇمىنەلھەق! — دەپ توۋلاشتى ھەممىسى.

شامەخسۇت بىلەن ھاشىر تەيجى ئۇدۇل ئولتۇرغانىدى. ئۇلار يەر ئاستىدىن بىر - بىرىگە قارىشىۋالدى. ھاشىر تەيجىنىڭ قەددى پۈكۈلگەن، كۆزلىرىنىڭ نۇرى ئۆچكەن، يۈزلىرى قارىداپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ بۇرۇنقى ئەلپازىدىن قىلچىمۇ ئەسەر قالمىغانىدى. ئۇ ئىچكى بىر ئېزىلىش ۋە ئەندىشە ئىچىدە تىترەپ تۇرغان قەددىنى پۈكۈپ ئولتۇراتتى. مېھرىبانۇ يۇنۇس قازىئاخۇنۇمغا جىددىي قاراپ:

— يۇنۇس قازىئاخۇنۇم جانابلىرى يۇقىرى ئۆتسىلە، — دېدى.

— خوش، پوجۇڭ ئاغىچام، — دېگىنىچە يۇنۇس قازىئاخۇنۇم تەختنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە قويۇلغان ئۇستەل يېنىغا كېلىپ ئورۇندۇقتا ئولتۇردى ۋە قۇرئان كەرىمنى ئالدىغا قويدى. مېھرىبانۇ قولىنىڭ بىگىز بارمىقىنى جورۇپ مەلۇمچىغا دېدى:

— جىنايەتچى كەلتۈرۈلسۇن!

سۇۋۇر پاكارنى ئىككى يايى يالاپ كىرىپ، مېھرىبانۇ ۋاڭنىڭ

ئالدىدا تىزلاندۇردى. ئۇنىڭ چاچلىرى ئۆسۈپ، يۈزىنى ئاپئاق ساقال ـ بۇرۇت بېسىپ كەتكەن، ئورۇق يۈزىنىڭ ياڭاقلىرى چىقىپ، يوغان قۇلاقلىرى سالپىيىپ قالغانىدى، پۈكۈلۈپ قالغان ئورۇق تېنىدىن ئىككى مۈرىسى ئېگىز كۆتۈرۈلۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭ پاكار بويىغا ماس كەلمەيدىغان يوغان قوللىرى قاپقارا كىرلىشىپ كەتكەنىدى. چىمىلداپ تۇرغان كۆزلىرى چاپاقلىشىپ تۇراتتى. مېھرىبانۇ ئۇنىڭغا نەپرەت بىلەن تىكىلىپ تۇرۇپ سوراق قىلدى:

— سېنى بۇ يەرگە نېمە سۆرەپ كەلدى!

— جىنايەت.

— كىمكى ئۆز ئىگىسىگە تۇزكورلۇق قىلسا ئاخىر ئۇ نېمە بولىدىكەن؟!

— ھالاك بولىدىكەن.

— جىنايىتىڭنىڭ ھەممىسىنى سۆزلە، بۇ يەردە تۇرغان بەگلەر سېنى ياخشىراق بىلىپ قالسۇن.

— مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ بىلەن ئوردا تالاشتىم. مەنسەپ، ئابرۇي تالاشتىم. مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنى خانغا چاقتىم. دايۋەنشۈەينى باشلاپ كېلىپ ئوردىنى، يۇرتنى ۋەيران قىلدىم.

— دېمەك، سەن گۇناھىڭنى بىلىدىكەنسەن ـ ھە؟!

— بىلىمەن، ئۆلۈش ئالدىدا بەندىدىن ئەمەس، خۇدادىن گۇناھىمنى كەچۈرۈشنى تىلەيمەن. مىلىك قېتىم پەرياد ئۇرۇپ، تۈمەن قېتىم ئىستىغپار ئېيتىپ، خۇدا ئالدىدا گۇناھىمغا تۇۋا قىلىمەن. بۇ مېنىڭ باقىي ئالەملىكىمدۇر. مەن ۋاڭدىن نىجاتلىق ياكى خەير ـ ساخاۋەت تىلىمەيمەن. قىلمىدىغاننى قىلىپ بولدۇم. خۇدايىم مېنىڭ يۈرىكىمنى شۇنداق ياراتقانىكەن، يەنى مېنىڭ ھاياتىم غەيۋەت ـ شىكايەتتە ئۆرتىنىپ، ئۆچ ـ ئاداۋەت، ھەسەت ئوتى بىلەن داغلىنىپ، ھەسرەت كەمىرىگە باغلىنىپ ئۆتتى. پۈتۈن ئۆمرۈم يىراقتا كۆرۈنۈپ تۇرغان جەننەتتىن كۆز ئۈزمەي

ئۆتتى. لېكىن، ئۇ جەننەت يېقىنلاشقانسېرى مەن ئۇنىڭ دوزاخ ئىكەنلىكىنى بىلدىم. ئەمدى ئۆلۈم ئالدىدا نىجاتلىق تىلىمەيمەن. شەرىئەت ئالدىدا بوينۇم سۇنۇقلۇق. ئەپسۇسكى، بۇ جىنايەت كوچىسىدا مېنى يېگانە دېسىلە خاتا قىلغان بولىدىلا، يەنە دۆلەتلىرى سايىسىدا ھالىۋا يەپ كۆپ كۆرۈۋاتقانلارمۇ بار. نەزەر كۆزلىرىنى كەڭرەك ئاچسىلا.

— بىلىمەن، سەن دېمىسەڭمۇ بىلىمەن. يامان ئىش دېگەن قىرىق يىلدىن كېيىنمۇ ئاشكارىلىنىدۇ. ئاۋۋال ئۆزۈڭنى سۆزلە!

سۇۋۇر پاكار دەيدىغانلىرىم تۈگىدى، دېگەندەك قىلىپ جىم ئولتۇرۇۋالدى.

مېھرىبانۇ ۋاڭ قازىئاخۇنۇمغا قارىدى:

— قېنى ئاخۇنۇم، سۇۋۇرنىڭ جىنايەتلىرى ئۈچۈن قانداق جازا بۇيرۇيمىز؟

— خوش، پوجوڭ ئاغىچام، — دەپ ئورنىدىن تۇردى قازىئاخۇنۇم، — زېمىن، ئالەم پەيدا بولۇپ، دۇنياغا بۇنىڭدەك قارا يۈز گۇناھكار كەلگەن ئەمەس، نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى ئەيىبلىنىپ كېلىۋاتقان فىرئەۋن ئۆزىنى ئالەمنىڭ پادىشاھى، ئالەمنىڭ خۇداسىمەن دەپ كەلگەن، ھەتتا ئۇ ئالالاتائالا بىلەن خۇدالىق تالاشقان بولسىمۇ، ئاۋام خەلقىدىن ئايرىلمىغان، ئۇ خەير - ساخاۋەت قولىنى كەڭ ئېچىپ، خەلقنى ئۆزىدىن ئۈستۈن كۆرگەن. بۇ قارا يۈز مەخلۇق بولسا يۇرتىدىن تېزىپ، خەلقىدىن بېزىپ، كۆن نۇرىنى كۆرۈۋاتقان خەلققە قاراڭغۇلۇق تىلەپ، ئۆلۈغ ۋاڭىمىز مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنى قەتل قىلدۇردى. پوجوڭ خېنىم، بۇنىڭدەك گۇناھى چېكىدىن ئاشقان مەلئۇن بىلەن سۆزلىشىپ ئولتۇرۇش گۆرگە چىراغ ياققان بىلەن باراۋەر. بۇنىڭغا خەلقمۇ، شەرىئەتمۇ، قۇرئان كەرىممۇ ئۆلۈم جازاسى بېرىدۇ.

قازىنىڭ سۆزلىرى ھەممىنى تەسىرلەندۇردى. ھەممەيلەن بىردەك:

— بۇ قارا يۈز ئۆلۈمگە مەھكۇم ! — دەپ توۋلاشتى.

مېھىربانۇ ياساۋۇللارغا قاراپ:

— بۇ مەلئۇننى ئاچىقىپ شەن يامۇلىغا تاپشۇرۇڭلار، كالللىسىنى ئالسۇن ! — دەپ پەرمان قىلدى.

يايىلار سۇۋۇر پاكارنى سۆرەپ دېگۇدەك ئاچىقىپ كەتتى.

— ئەمدى ھېلىقى يىغىلىقتا تۇرپاندا تۇرۇپ قالغان پەخرىدىن باينىڭ ئوغلى يۇسۇپئاخۇن كىرسۇن !

يۇسۇپئاخۇن كىرىپ، تەخت ئالدىدا توختاپ:

— پۇجۇڭ خېنىمنىڭ ئالتۇن بويى ئېسەن بولغاي، — دەپ تەزىم قىلدى.

— قېنى يۇسۇپئاخۇن، نەچچە كۈن بۇرۇن ماڭا دېگەنلىرىڭىزنى، بەگلەر ئالدىدىمۇ دەڭ، بەگلەرمۇ خەۋەر تېپىپ قالسۇن !

— خوش، پۇجۇڭ ئاغىچام، — يۇسۇپئاخۇن سول تەرەپكىرەك ئۆتۈپ بەگلەرگە قاراپ سۆزلەشكە باشلىدى:

— دايۇەنشۇەينىڭ زۇلۇمىدىن يۇرتىمىز پاراكەندىچىلىككە چۈشۈپ مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ ھاياتى خەۋپ ئاستىدا قالغاندا، مەن بىر ھارۋىنى قوشۇپ پۇجۇڭ ئاغىچامنى بولسىمۇ بۇ ئېغىر كۈنلەردىن قۇتۇلدۇرۇپ يىراقراق بىر جايغا ئاپىرىپ قويااي، دەپ ئوردا ئالدىغا كەلگەنىدىم، شۇ چاغدا ئوردا ئىچىدە بىرقانچىلىغان ھارۋا، مەپىلەرنىڭ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، ھونۇس پۇجۇڭ خېنىم ئۆز جېنىنى جان ئېتىپ، ئوردىدىن چىقىپ كېتىشكە تەييارلىق قىلىۋېتىپتۇ، مەنمۇ ئەسقېتىپ قالسام ئەجەب ئەمەس، دەپ قاراپ تۇردۇم، بىراق دەل شۇ چاغدا ھاشىر تەيجى ھارۋا، مەپىلەرنى يىقىن - يىقىن توختىتىپ، ھارۋىكەش، مەپىكەشلەرنى خەزىنىدىكى بىرنەرسىلەرنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، ھارۋا، مەپىلەرگە بېسىشقا بۇيرۇدى. مەنمۇ شۇ قاتاردا ھاشىر تەيجىنىڭ كۆرسەتكىنى بويىچە خەزىنىدىن ئالتۇن - كۈمۈش، تۈرلۈك نەرسىلەرنى توشۇپ، ھارۋا، مەپىلەرگە سېلىشتىم.

جەمئىي ئون ئىككى هارۋا، ئۈچ مەپىلىك نەرسە بولدى، بۇ چاغدا كەچ كىرىپ قاراڭغۇ چۈشۈپ قالغانىدى. هاشىر تەيجى: «هەيدەڭلار !» دەپ بۇيرۇدى. مەن هاشىر تەيجىنىڭ يېنىغا بېرىپ: «پۈجۈڭ ئاغىچامنى ئېلىپ ماڭمامدۇق» دەپ سورىدىم، هاشىر تەيجى: «پۈجۈڭ بىلەن كارىڭ بولمىسۇن» دېدى. بىز هارۋا، مەپىلەرنى هەيدەپ شەهەردىن چىقتۇق. ئۈچ مەپە بىلەن ئىككى هارۋىنى هاشىر تەيجى تۆۋەن تەرەپ، يەنى شامالچارباغ تەرەپكە ماڭدۇرۇۋەتتى. بۇ هارۋا، مەپىلەرنى هەيدىگەنلەر هاشىر تەيجىنىڭ ئۆز ئوغۇللىرىدەك قىلىدۇ. مەن قاتارلىق ئون هارۋىكەشنى يۇقىرىغا — دايۇەنشۈەي تۇرغان جايغا قاراپ هەيدەتتى. شۇنىڭ بىلەن كۆڭلۈمگە گۇمان چۈشۈپ ‹هاشىر تەيجى بېگىم نېمە قىلىۋاتىدۇ زادى، دەپ ئويلاپ قالدىم.

بىز ئۇزاق ئۆتمەي دايۇەنشۈەينىڭ لەشكەرلىرىگە دۇچ كەلدۇق. بۇ چاغدا هاشىر تەيجى ئۇلارغا: «بۇ ئون هارۋىدىكى ئالتۇن - كۈمۈش، بىز بۇنى ئوردىنىڭ خەزىنىسىدىن ئاچىقتۇق. دايۇەنشۈەي جانابلىرىغا سوۋغا قىلماقچىمىز» دېدى. لەشكەرلەر خۇشال بولغان هالدا بىزنى مۇهاپىزەت قىلىپ ئاۋات باغچىغا — دايۇەنشۈەي تۇرۇشلۇق جايغا ئېلىپ ماڭدى. شۇنىڭ بىلەن سېپىل بىلەن قورشالغان يوغان باغ ئىچىگە كىرىپ قاتار تۇردۇق. هاشىر تەيجىنى لەشكەرلەر دايۇەنشۈەينىڭ يېنىغا باشلاپ كىرىپ كەتتى. بىرهازادىن كېيىن هاشىر تەيجى لەشكەر بېشى بىلەن بىللە چىقىپ هارۋىدىكى نەرسىلەرنى كۆرسەتتى، ئاندىن لەشكەر بېشى قايتىپ كىرىپ كەتتى، هاشىر تەيجى بولسا بىر ئاتقا مىنىپ بىزگىمۇ قارىماي كېتىپ قالدى. هاشىر تەيجىنى ئىچكىرى باشلاپ كىرگەن لەشكەرلەر بىزگە شۇنداق دېدى: «سىلەرنىڭ بۇ بېگىڭلار ناهايىتى ياخشى ئىكەن. سۇ دايۇەنشۈەي ئۇنىڭ قولىغا بىر دەستەك بەردى. بۇ دەستەك ئۇنى بۇگۈنكى بالا - قازالاردىن ئامان ساقلاپ قالالايدۇ. سىلەرمۇ ياۋاش بولساڭلار بالايىئاپەتتىن ساقلىنىپ قالىسىلەر.»

بىز جىمجىت هالدا نېمە ئىش بولىدىغانلىقىنى ئويلىنىپ تۇردۇق. ھەممىمىز: «ھاشىر تەيجى بىزنى دايۇەنشۇەينىڭ ئىختىيارىغا بېرىۋەتتى، بىزنى ئۆلتۈرەمدۇ، تىرىك قويامدۇ، ئۇنىڭ ئىختىيارى. ئەڭ يامىنى، ئۇ بىزنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. شۇنچە كۆپ بايلىقنى ئەكەلگەن بىزلەر ئۇلار ئۈچۈنمۇ، ھاشىر تەيجى ئۈچۈنمۇ بىر بالايىئاپەت. ئېھتىمال ھاشىر تەيجىمۇ بىزنى ئۆلتۈرۈۋېتىشنى ئۆتۈنگەندۇ ...» دېگەندەك خىياللارنى كۆڭلىمىزدىن كۆچۈرۈپ تۇردۇق. بۇ چاغدا بىر مۇھاپىزەتچىسى بىلەن دايۇەنشۇەي چىقىپ ھارۋىدىكى نەرسىلەرنى لامپىنىڭ يورۇقىدا كۆزدىن كەچۈرۈپ چىقتى ھەم ناھايىتى خۇشال بولۇپ كۈلۈپ كەتتى ـ دە، بىزگە قاراپ: «بۇ بايلىقلارنى ئۇرۇمچىگە يەتكۈزۈپ بەرسەڭلار، چوڭ مۇكاپات بېرىپ، سىلەرنى قويۇۋېتىمەن» دېدى ۋە بىردەمدىن كېيىن ھەممىمىزگە نان، گۆشلەرنى تارقىتىپ بېرىپ، بىرقانچىلىغان لەشكەرلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا ئۇرۇمچىگە يولغا سالدى. بىز كېچە ـ كۈندۈز يول يۈرۈپ تۇرپانغا كەلگەندە، ئىككى كۈن ئارام ئالىدىغان بولدۇق. ھارۋىلارنى بىر ـ بىرىگە چېتىپ باغلاپ، ئۈستىنى يېپىپ، ئاتلارنى ئارام ئالدۇردۇق. ھارۋىلارنى ئوندەك لەشكەر كېچە ـ كۈندۈز قوغدىدى. ئاكام تۇرپان چوڭ مەدرىسىدە ئوقۇغاندا مەن تۇرپانغا ئىككى قېتىم كەلگەنىدىم. تۇرپاننىڭ چوڭ ـ كىچىك كوچىلىرىنى ئوبدان بىلەتتىم. تۇرۇپلا كۆڭلۈمگە بىر جىن كىردى. شۇنىڭ بىلەن بىرىنچى كۈنى كېچىدە بىر ئاتنى ئېلىپ قېچىپ كەتتىم. بېرىپ چوڭ مەدرىسىدىن بىر تونۇش تاپتىم. شۇنداق قىلىپ، تۇرپاندا تۇرۇپ قالدىم. كېيىن ئاڭلىسام، ئايالىم بىلەن بالام دايۇەنشۇەي لەشكەرلىرى تەرىپىدىن قىرغىن قىلىنىپتۇ، ئۆيلىرىم كۆيۈپ تۈگەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قۇمۇلغا كەتكۈم كەلمەي تۇرپاندا تۇرۇپ قالدىم. بۇ دەرد ـ ئەلەمدە ھازىرغىچە پۇچىلىنىپ يۈردۈم. يېقىندا ئاڭلىسام ھاشىر تەيجى ئوردىدا تېخىچە مەنسەپ تۇتۇپ يۈرۈپتۇ، پۇجۇڭ ئاغىچام بۇ

ئىشلاردىن خەۋەرسىز ئوخشايدۇ، دەپ مۇشۇ ئىشنى ئېيتقىلى يېتىپ كەلدىم.

بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغان ھاشىر تەيجىنىڭ بېشى ساڭگىلاپ كەتتى ۋە بىردىنلا مېيدىسىنىڭ سول تەرىپى قاتتىق ئاغرىغاندەك بولۇپ، پۇت - قولىدا ماغدۇر قالمىدى.

مېھرىبانۇ ۋاڭ ھاشىر تەيجىگە قاراپ :

— «بۆرىنى قانچە باقساڭمۇ ئىككى كۆزى جاڭگالدا» دېگىنى شۇ، ھاشىر تەيجى ئۆزلىرى شۇنچە ئاقىل، شۇنچە مەغرۇر ئىدىلەرغۇ؟ ! ئەل ئالدىدا، ئوردا ئالدىدا رەسۋا بولۇپ قالۇرمەن دەپ ئويلىمىغانمىدىلە؟ ئۆزلىرى قىلمىغان نېمە ئىشلار قالمىدى؟ ! مەرھۇم مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ بېيجىڭغا بارغاندا سۇۋۇر پاكار بىلەن بىرلىشىپ، خانغا ئەرز - شىكايەت كۆتۈرۈپ باردىلا. نەمىتۇللا تەيجى ئۆزلىرىگە ئىشىنىپ ئوردىنىڭ خەزىنىسىنى يوشۇرۇپ قوي دېگەندە، دايۈەنشۈەيگە بايلىقنى بېرىپ ئۆزلىرى ئامان قاپتىلا، قېنى يەنە ئىككى ھارۋا، ئۈچ مەپىدىكى ئالتۇن - كۈمۈش؟ ! يۇرت خاراب، ئەل ۋەيران بولغاندىكىن، ئۆزلىرىنى سوراپ، قالغان بايلىقنى خەلققە تاپشۇرۇشلىرى كېرەك ئىدى. ئۆزلىرى نېمە قىلدىلا، ئالتۇن بىلەن ئالتۇن تېپىپ، كۈمۈش بىلەن كۈمۈش تېپىپ، ھېچكىمنى نەزەر كۆزلىرىگە ئىلمايدىغان بولۇپ قالدىلا. يەنە تېخى ئوردىدا پىتنە - پاسات تېرىپ، شامەخسۇت بەگكە يامانلىق ئۆگىتىپ، ماڭا بەتنام چاپلاپ رەسۋا قىلماقچى بولدىلا. جانابلىرى مەھشەرگاھقا بارغاندا، خۇدانىڭ دەرگاھىدا نېمە دەرمەن دەپمۇ ئويلىمىدىلامۇ؟ ! ئەمدى نېمە ھالغا چۈشۈپ قالدىلا؟ — دېدى ۋە ئورنىدىن دەس تۇردى - دە، ھاشىر تەيجىنىڭ يېنىغا قاراپ ماڭدى. مېھرىبانۇ ۋاڭدا بىر خىل كەسكىنلىك بار ئىدى. بۇ كەسكىنلىكنى بىر قىسىملار قارامىلىق دەپمۇ قارايتتى. ھازىر مانا شۇ كەيپىيات ئۇنىڭدا نامايان بولغانىدى. مېھرىبانۇ ۋاڭ ھاشىر تەيجىنىڭ يېنىغا كەلگۈچە ئۇ «گۈپ» قىلىپ يەرگە

يىقىلدى. ئۇنى ھېچكىم تۇتۇۋالالمىدى. تۇتۇۋېلىشمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇنى كۆرۈپ شامەخسۇتنىڭ چىرايى تاتىرىپ كەتتى. ئولتۇرغانلارمۇ جىددىيلىشىپ بىر ھاشىر تەيجىگە، بىر مېھرىبانۇ ۋاڭغا قارىشاتتى.

— بۇ نېمىدېگەن رەسۋاچىلىق! بەگ ئىدىم، چاقىماق ئىدىم، ئۆزدىن ئۆزگىگە باقماس ئىدىم، دەپ يۈرگەن بىر تەيجىبەگنىڭ ھالى شۇمۇ؟! سىلىگە دەپ قويااي، ئادالەت دېگەن بىر نۇر، بۇ نۇر سىلەردەك ساختىپەز، ھىيلىگەرلەرنى ئاشكارىلىماي قالمايدۇ. تۇرسىلا، گۇناھلىرىنى خۇدا ئالدىدا بولسىمۇ ئىقرار قىلسىلا.

— پۇجۇڭ ئاغىچام، ئۇ كىشى ھوشىدىن كەتتى، ھەزرەتلىرىنىڭ گېپىنى شۇ ھالدا ئۇ بىلمەس، — دېدى نەمىتۇللا تەيجى.

— ئۇ بىلمىسە، باشقىلار بىلەر، ئاچىقىڭلار، تېۋىپ كۆرۈپ باقسۇن، جېنى بارمۇ، يوق.

يايىلار ھاشىر تەيجىنى ئاچىقىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئاغزىدىن ئاپئاق كۆپۈك ئېقىپ تۇراتتى.

مېھرىبانۇ ۋاڭ تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن پەرمان قىلدى:

— نەمىتۇللا تەيجى بېگىم.

نەمىتۇللا تەيجى «خوش» دېگىنىچە ئورنىدىن تۇردى.

— يايىلار باشلىقىغا پەرمان بەرسىلە، ئوندەك ئادەمنى باشلاپ بېرىپ ھاشىر تەيجىنىڭ ئۆيىنى تىنتىپ، پۈتۈن بايلىقىنى ئوردىغا ئەكەلسۇن!

— خوش پۇجۇڭ خېنىم، دېگەنلىرى توغرا بولدى، — دېدى نەمىتۇللا تەيجى، چۈنكى ئۇ شۇ گەپنى كۈتۈپ ئولتۇرغانىدى.

— قېنى قارىئاخۇنۇم، ھاشىر تەيجىگە شەرىئەت قانداق ھۆكۈم قىلىدۇ؟

ئولتۇرغان بەگلەرنىڭ كۆپ قىسمى ھاشىر تەيجىنىڭ بۇنداق ئىشلىرىدىن بىخەۋەر ئىدى، شۇڭا بۈگۈن ھاشىر تەيجىنىڭ ئىشلىرىنى ئاڭلاپ چۆچۈپ كەتتى ھەم قاتتىق غەزەپلەندى.

يۇنۇس قازىئاخۇنۇم ھۆكۈم قىلدى:

— ھاشىر تەيجىنىڭ گۇناھى ئىنتايىن ئېغىر، پۇچۇك ئاغىچامۇ ئۇنىڭ قىلمىش - ئەتمىشلىرىنى، ئوردىغا قىلغان خىيانىتىنى يۈزىگە سېلىپ شەرمەندە قىلدى. لېكىن، شۇنى دېيىش كېرەككى، ئەگەر بىز ئۇنىڭ ئۆيىدىكى ئوردىغا تەۋە مال - مۈلۈك، دۇنيادەپىنىنى تاپشۇرۇپ ئەكەلسەك، بۇنىڭ بىلەن ھاشىر تەيجىنىڭ گۇناھىنىڭ بىر قىسمى يېنىكلەيدۇ. شۇڭا، ھاشىر تەيجىنى ئۆمۈرلۈك زىندانغا سالماق لازىمدۇر.

بۇ ھۆكۈمگە ھەممىسى رازى بولۇشتى. بىراق، ھاشىر تەيجى شۇ ياتقىنىچە ئون كۈن يېتىپ ھوشىغا كەلگەن بولسىمۇ، ئۆيىدىكى، ھەتتا مەخپىي خەزىنىلىرىدىكى بارلىق مال - مۈلۈك ئوردىغا توشۇلغاندىن كېيىن، تېخىمۇ ئۆرە بولالماي ئارىدىن بىر ھەپتە ئۆتكەندە ئۆلۈپ قالدى.

*　　　　*

خان پەرمان چۈشۈرۈپ يامۇلنىڭ بۇرۇنقى ئامبال، ئايماق بەگلىرىنى بارلىق مال - مۈلكى، بالا - چاقىسى بىلەن قوشۇپ بېيجىڭغا چاقىرىپ ئەكەتكەنىدى. كېيىنكى خەۋەرلەرگە قارىغاندا، ئۇلارنىڭ مال - مۈلكى مۇسادىرە قىلىنىپ، ئۆزلىرىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن قۇمۇلغا يېڭىدىن ئامبال بېگى ھەم ئايماقبېگى تەيىنلەندى. بۇ ئامبال بېگى بىلەن ئايماقبېگى قۇمۇلغا كېلىپ ئالدى بىلەن مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنى خاتىرىلەش مۇنارى تۇرغۇزدى. ھەر يىلى ئىككىنچى ئايدا بارلىق ئەمەلدارلار چىقىپ مۇنار ئالدىدا تۇرۇپ مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭغا باش ئۇراتتى. ئىچكىرىدىن چىققان ئەمەلدارلارمۇ مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭنىڭ مۇنارىغا بېرىپ باش ئۇرماي كەتمەيتتى.

يېڭى تەيىنلەنگەن خان ئامبىلى سۇۋۇرنىڭ ئىشلىرىدىن

خەۋەر تېپىپ، ئۇنى تۇتۇپ كېلىش ئۈچۈن خېلى كۆپ ھەرىكەت قىلغانىدى. ئۇلار تونۇگۈن ئوردىغا كىرىپ سۇۋۇر پاكارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىشنى ئېيتتى. بۇگۈن شەرىئەتمۇ ئۇنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى.

ئەتىسى ئەتىگەندە، سۇۋۇر پاكار مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ قەتل قىلىنىغان جايغا ئېلىپ چىقىلدى. ئۇ يەرگە ئۇنىڭ خوتۇنىمۇ يالاپ چىقىلدى. بۇ يەرگە نۇرغۇن خەلق يىغىلغانىدى.

سۇۋۇر مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرغۇزۇلۇپ ئۇنىڭ بارلىق جىنايى قىلمىشلىرى خەلققە جاكارلاندى. ئۇنىڭدىن ئون چامدام يىراقلىقتا خوتۇنى مىنىس ئاپپاق تۇرغۇزۇلغانىدى. ئۇنىڭ ئۈچىسىدىكى ئىلمە ئىلىنغان تاۋار كۆڭلەكلىرى توپىغا مىلىنىپ مەينەتلىشىپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ ھەسەت ئوتىدا پۇچىلىنىدىغان يۈرىكى تىترەيتتى، شۇملۇقتىن يېنىپ تۇرىدىغان كۆزلىرىنى چاپاق باسقانىدى، چۇۋۇلغان چاچلىرى قاپقارا بولۇپ كىرلىشىپ كەتكەن لېپچىكىدىن چىقىپ تۇراتتى. ئۇ گەز باسقان كالپۇكىنى، تىلىنى ئۇزۇن چىقىرىپ يالىغاندەك قىلىپ ئەتراپتىكى ئادەملەرگە سەپسېلىپ قارايتتى. بۇ چاغدا، خان يامۇلىنىڭ جاللاتى بىر پەرمان بىلەن قىلىچنى ئېگىز كۆتۈرۈپ سۇۋۇرنىڭ كاللىسىنى ئېلىۋەتتى. سۇۋۇرنىڭ ئاپئاق بېشى يەردە نەچچە دۈگىلىنىپ توختاپ قالدى. بۇ باش كۆزلىرى ئوچۇق، تىلى ساڭگىلىغان ھالدا تۇراتتى. بۇنى ئوچۇق كۆرۈپ تۇرغان مىنىس ئاپپاقنىڭ شۇ جايدىلا يۈرىكى يېرىلىپ ئۆلدى.

ئوتتۇزىنچى باب

سۇۋۇر پاكار قەتل قىلىنغاندىن كېيىن مېھرىبانۇ ۋاڭنىڭ كۆڭلى بىرقىسما بولۇپ ئويلىنىپ يۈردى. ئادەم ھامان ئۆلىدۇ، ئۇنىڭ قانداق ئۆلۈشىنى ئاللاتائالا ئۆزى بۇيرۇسىمۇ، بۇ ئۆلۈش يەنىلا شۇ ئادەمنىڭ خۇلقى، مىجەزىگىمۇ مۇناسىۋەتلىك بولىدىكەن. سۇۋۇر بىر ئۆمۈر ئۆزى تۇرغان زېمىن بىلەن قارشىلىشىپ ئۆتتى، ئۇنىڭ ئايالى بولسا ھامان ھەسەت ئوتىدا پۇچىلىنىپ يۈردى. ئاخىر ئۆزلىرىنىڭ بېشىنى ئۆزلىرى يېدى.

شۇنىڭدىن كېيىن مېھرىبانۇ ۋاڭ سۇۋۇر ھەم ئۇنىڭ خوتۇنى ھەققىدە ھەرگىز ئويلانمىدى. ئەمدى ئۇنىڭ ئويلايدىغىنى شامەخسۇتبەگ بولۇپ قالدى. ئۇ شامەخسۇتنىڭ ھاشىر تەيجى ۋە ئۇنىڭ ئوغلى بىلەن بىرلىشىپ قىلغان ئىشلىرىغا قاتتىق غەزەپلەنگەن بولسىمۇ، يالغۇز قىزىنىڭ كۆڭلىنى ئايىدى. قىزى ئېرىنى ياخشى كۆرىدۇ، ھەدېسىلا ئاپىسىغا ئېرى ھەققىدە گەپ قىلىپ، ئۇنىڭغا ياخشى مۇئامىلە قىلىشنى، ئۇنىڭ ھەرقانداق گۇناھى بولسا كەچۈرۈۋېتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە نەۋرىسى نەزەربەگ چوڭ بولۇۋاتىدۇ. مېھرىبانۇ ۋاڭ نەۋرىسىنىڭ تەقدىرى ئۈچۈن بولسىمۇ شامەخسۇتبەگنى كەچۈرۈۋەتمەي بولمايدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇنىڭ بىلەن تۈزۈكرەك سۆزلىشىپ تەنبىھ بېرىشى كېرەك. مېھرىبانۇ ۋاڭ شۇلارنى ئويلاپ ئولتۇراتتى، مەلۇمچى كىنىزەك مەلۇم قىلدى:

— پۇجۇڭ ئاغىچامغا مەلۇم بولغاي، نەمتۇللا تەيجى بېگىم كىرىشكە ئىجازەت سورايدۇ.

— كىرسۇن.

مېھربانۇ ۋاڭنىڭ يېنىدىكى كېنىزەك ئۇنچە پەردىنى چۇشۇرۇۋەتتى. نەمتۇللا تەيجى كىرىپ مېھربانۇ پوجوڭغا سالام بېرىپ، ئىجازەتتىن كېيىن ئولتۇرۇپ سۆزلىدى:

— پوجوڭ خېنىم ھەزرەتلىرىگە مەلۇم بولغاي، ھاشىر تەيجىنىڭ ئۆيىدىن ئەكەلگەن نەرسىلەر ھەددى - ھېسابسىز، ئوردىنىڭ خەزىنىسى شۇنىڭ بىلەن تولۇپ قالدى. ھەزرەتلىرى خەزىنىنى بىرقۇر كۆزدىن كەچۈرگەيلا. ئۇنىڭ ئۆيىگە ئاپىرىپ يوشۇرۇۋالغىنى پۇتۇنلەي ئالتۇن - كۈمۈش، لەئەل - ياقۇتلار ئىكەن. ئۇلار ئۆز پېتى بەگنىڭ مەخپىي خەزىنىسىدە ساقلىنىپ تۇرۇپتۇ. ھاشىر تەيجىنىڭ ئادەتتىكى خەزىنىلىرىمۇ تولۇپ كەتكەنىكەن، ئادەتتىكى خەزىنىلىرىدىكى مال - دۇنيانى ئوغۇللىرى: «بۇ دادامنىڭ ئاز خىراجەت بىلەن كۆپ ئىقتىساد قىلىپ يىغقان مال - دۇنياسى» دەپ تونۇشتۇرغانىدى، ئۇچتىن ئىككى قىسمىنى قالدۇرۇپ قويدۇق. ئوغۇللىرىنىڭ مال - مۈلكىگە تەگمىدۇق. چۈنكى، ئۇلار دادىسىدىن ئالغان دەسمايە پۇلىنى تامامەن تۆلەپ بولغانىكەن. بۇنىڭدىن ئوغۇللىرىمۇ رازى بولدى.

— ياخشى قىپتىلا، تەيجى بېگىم، ئادىللىق قىپتىلا.

— سەمىمىيەت بولمىغاندىكىن ئەدىپىنى يېدى. ئۆزلىرى ئويلاپ باقسىلا، بەگ، تەيجىلەر بۆرە بولسا، ئاۋام خەلق قانداق كۈنگە قالىدۇ. يامانىنىڭ يولى قۇرۇق، ياخشىنىڭ يولى ئۇلۇغ. ۋاپاسىزلىقتىن قەبىھ بەتناملىق يوق. كۆڭۈل دېگەن يامان بولسا، ئۇ تۈن كېچىدەك قاراڭغۇ تۇرىدىغان گەپ ئىكەن.

گەپ شۇ يەرگە كەلگەندە، قاغۇم باغچە تەرەپتىن يەنە ناخشا ئاڭلاندى. مېھربانۇ ۋاڭ ئەتىگەندە دېرىزىنى قىيا ئېچىپ قويغانىدى. كۆزنىڭ سوغۇق شامىلى ئۆي ئىچىنى سالقىنلاشتۇرۇپ تۇراتتى. ئەنە شۇ سوغۇق شامالغا ئەگىشىپ ئۇچۇق دېرىزىدىن تەمبۇرنىڭ مۇڭلۇق ئاۋازى ئاڭلاندى:

تەلكىنىڭ داۋانىدىن
ئېتىڭنى قامچىلاپ ئۆتتۇڭ،
گېپىڭمۇ يوق، سۆزۈڭمۇ يوق،
يۈرەككە ئوت سېلىپ ئۆتتۇڭ.

بارسەن بىر - بىر بېسىپ،
تامچە سۇدەك ئايرىلىپ.
مۇنچىمۇ باغرىڭ قاتۇرمۇ،
باقمىدىڭ بىر قايرىلىپ.

ھەسرەت، نادامەتتە چىقىۋاتقان تەمبۇرنىڭ سىم تارلىرىنىڭ ئاھۇپىغانلىق مۇڭلىرى ئۆي ئىچىگە جىمجىتلىق ئەكىردى. نەمتۇللا تەيجى بۇ ناخشىنىڭ تارىخىنى بىلەتتى، ھەتتا بۇ ناخشىنىڭ تارىخىنى ئىلىغا تويغا بارغانلار، توي كۆچۈرۈپ كەلگەنلەرمۇ بىلەتتى، بەلكىم بۇ ناخشا شۇنچە يىللاردىن بېرى ئۇنتۇلۇپ كەتكەندۇ. لېكىن، بۇ يەردە ئولتۇرغان نەمتۇللا تەيجى مېھرىبانۇ ۋاڭنىڭ مۇھەببەت تارىخىنى كۆڭلىدە ساقلاپ كەلگەنىدى. نەچچە كۈن بۇرۇن نەمتۇللا تەيجى ئۆزى بۇ يېگانە ئادەم بىلەن كۆرۈشتى. بۇ يېگانە ئادەم ئۆزىنىڭ بىردىنبىر ئارزۇسى مېھرىبانۇ ۋاڭ بىلەن كۆرۈشۈش ئىكەنلىكىنى ئېيتقانىدى، بۇگۈن نەمتۇللا تەيجى مانا شۇ ئىشنىمۇ مېھرىبانۇ ۋاڭغا ئېيتىمەن دەپ تۇراتتى، بۇ ناخشا ھەر ئىككىسىنىڭلا كۆڭۈل بېغىغا ئۇسۇپ كىردى. نەمتۇللا تەيجى ھەممىنى چۈشەنگەن ھالدا دېمەكچى بولغان سۆزىنى يۇتۇۋېتىپ جىمجىت ئولتۇراتتى. مېھرىبانۇ ۋاڭنىڭ چىرايلىق كۆزلىرى تەئەددىلىك بىر مەنە بىلەن چوڭ ئېچىلىپ، نېپىز لەۋلىرى قانداقتۇر بىر ھېيىقىش بىلەن ھىملەشتى. ئۇنىڭ كۆڭۈل بېغىغا بىر خىل ئەنسىزچىلىك چۈشتى. يۈرىكى سىقىلىپ، بىر دەردلىك تۇيغۇ

تىقىلىپ قالغاندەك بولدى. ئەمما، ئۇ ئۆز ھاياتىدا نامايان قىلىپ كەلگەن ئىنسانىي بۇرچى — ئادەملەرنىڭ بەختىكە، ئادالەتكە، ئىنسان ۋۇجۇدى تەلپۈنگەن گۈزەللىككە دەۋەت قىلىشتەك ئىنسانىي پەزىلىتىنى ئويلىغىنىدا تەمبۇرنىڭ مۇڭىمۇ، ناخشىنىڭ ساداسىمۇ ئۇنىڭ ئالدىدا ھېچ نەرسىگە ئەرزىمەيدىغان بىر نەرسىگە ئايلىنىپ قالدى. لېكىن، يۈرىكىدىكى بىر يارا ئۇنى بىئارام قىلاتتى. شۇنداقتىمۇ ئۇ دائىم بىر خىل تەمكىن تۇرىدىغان چىرايىغا كۈلكە يۈگۈرتۈپ، نەمتۇللا تەيجىگە ئۇنچە پەردە ئىچىدىن سەپسالدى. نەمتۇللا تەيجى ئۇزۇن بىر تارىخنى ئوقۇشقا باشلىغان ئاخۇنۇمدەك بېشىنى سىلىپ ئولتۇراتتى. پۇجۇڭ خېنىم بۇ جىمجىتلىقنىڭ ئۇزۇنغا سوزۇلسا بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ ئېغىز ئاچتى:

— جانابلىرىنى يۇرتىمىزدا پەيدا بولۇپ قالغان ھېلىقى يېگانە ئادەمنى سۈرۈشتۈرۈپ كۆرسىلە، دېگەنىدىم قانداق بولدى؟

— خوش، پۇجۇڭ خېنىم، ئۇ ئادەم بىلەن ئۆزۈم كۆرۈشۈپ كۆردۈم. كېچىنى جۈمە مەسچىتىنىڭ ھۇجرىسىدا ئۆتكۈزسە، كۈندۈزنى قاغۇم باغچىنىڭ قېرى جۇجەم تۈۋىدە ئۆتكۈزىدىكەن. بۇ ئادەم ھېچكىمگە سىرىنى بەرمەپتۇ. ماڭا مېھرىبانۇ پۇجۇڭ بىلەن بىر قېتىم كۆرۈشۈشكە ئىجازەت بەرگەن بولسا دەيدۇ، — دېدى نەمتۇللا تەيجى.

— مەن ئۇ كىشى بىلەن كۆرۈشمىسەم، ئۇ كىشىنىڭ بۇنىڭدىن باشقا ھەرقانداق تەلپى بولسا جانابلىرىغا دېسە، جانابلىرى ھەل قىلىپ بەرسىلە.

— خېنىم، بۇ جەندە كىيگەن، ئاددىي، ئاق كۆڭۈل ئادەمگە ئىچىم ئاغرىپ قالدى. ئۇنىڭ كۆڭلىدە بىر دەرد - پىراق باردەك قىلىدۇ.

— بىلدىم، نەمتۇللا تەيجى بېگىم، مەن دېگەندەك قىلىسىلا.

نەمتۇللا تەيجى پۇجۇڭنىڭ پاك قەلبىنى چۈشىنىپ: «خوش خېنىم» دەپ ماقۇللۇق بىلدۈردى.

شۇ كېچىسى مېھرىبانۇ پوجوڭغا تون بەك ئۇزاق بىلىنىپ كەتتى. ئۇ مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ بىلەن ئۆتكۈزگەن ھاياتىنى ئەسلىدى. ئويلىغانسېرى ئۆز ھاياتىغا پۇشايمان قىلمىدى، نېمىلا بولسۇن، خەلقئالەم ئالدىدا ياخشى نامى بىلەن ئۆتتى. ئۇنىڭ خۇشالliقلىرى، قايغۇ ـ ھەسرەتلىرى ئەنە شۇ زېمىنغا سىڭىپ كەتتى. تالاي يىللار ئىلگىرى ئەڭ يىراقتا قالغان بىر ئوتنىڭ ئۇچقۇنى كۆزنىڭ سالقىن ھاۋاسىغا قوشۇلۇپ ئۇنىڭ يۈزىگە، قۇلاقلىرىغا ۋە يۈرىكىگە ئۇرۇلغان بولسىمۇ، پەقەت سەگىتىپ قويغاندەكلا بولدى. ئۇ جىمجىت ئولتۇرۇپ ئويلىناتتى. ئويلانغانسېرى بۇ سەگىتىش ئۇنىڭ تېخىچە ياشلىق ئۇرغۇپ تۇرغان يۈرىكىگە، جۇشقۇن ھېسسىياتىغا مەلھەم بولىدىغاندەكمۇ تۇيۇلدى. ئەمما، شۇنىڭدىن كېيىن ئوچۇق تۇرغان دېرىزىدىن تەمبۇرنىڭ ساداسىمۇ ئاڭلانماس، ناخشىنىڭ ئاۋازىمۇ ئاڭلانماس بولدى. مېھرىبانۇ ۋاڭ بۇنى سورۇشتۇرمىدى.

يېگانە ئادەم شۇنىڭدىن كېيىن بۇ شەھەردىن كېتىپ قالدى. ئۇنىڭ كېيىنكى ھاياتى ھەققىدە ھېچكىم ھېچنېمە دېمىدى.

* *

ئارىدىن يېرىم يىل ئۆتۈپ كەتتى. مېھرىبانۇ ۋاڭ تېخىچە شامەخسۇتبەگ بىلەن ئوچۇق سۆزلىشىپ باقمىدى، يا ئۇنى ئارتۇقچە ئەتىۋارلاپمۇ كەتمىدى. شامەخسۇتبەگمۇ كۆپىنچە مېھرىبانۇ ۋاڭدىن قورقۇپ ئۇنىڭغا يولۇقۇپ قېلىشتىن قاچاتتى. ئۇ ئوردىدا چىۋىن يەۋالغاندەك ناھايىتىمۇ ئەپسىز بىر ھالەتتە ياشىدى.

بىر كۈنى ۋاڭ نەۋرىسىنى ئوينىتىپ ئولتۇراتتى، مەلۇمچى كېنىزەك كىرىپ مەلۇم قىلدى:

— پوجوڭ ئاغىچامغا مەلۇم بولغاي، بۈگۈن چۈشتىن كېيىن خان ئامبىلى خاننىڭ يارلىقىنى يەتكۈزگىلى كىرگۈدەك.

مېھرىبانۇ ۋاڭ بۇ گەپنى ئاڭلاپ «نېمە يارلىق بولغاي» دەپ ئويلىدى ھەم مەلۇمچىغا دېدى:

— ھەممە ئەمىرلەرگە ئۇقتۇرۇپ قوي، ھەممىسى چۈشتىن كېيىن سارايغا يىغىلسۇن، سارايىنى ئىسسىتىپ قويۇڭلار.

— خوش خېنىم، — دېگىنىچە مەلۇمچى كېنىزەك چىقىپ كەتتى.

مېھرىبانۇ ۋاڭنىڭ خىياللىرى يەنىلا چىگىشلىشىپ كەتتى.

چۈشتىن كېيىن ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭ ھەممىسى تەختلىك سارايىنىڭ تاشقى بۆلۈمىگە يىغىلغان چاغدا، مەلۇمچى:

— مېھرىبانۇ پۇجۇڭ خېنىم كىردى، — دەپ خەۋەر قىلىۋىدى، ھەممىسى باشلىرىنى ئېگىپ تەزىم بىلەن كۈتۈۋالدى ھەم ۋاڭغا ئەگىشىپ تەختلىك سارايغا كىرىپ ئۆز ئورۇنلىرىدا تۇرغان ھالدا مېھرىبانۇ ۋاڭغا ھۆرمەت بىلدۈردى:

— پۇجۇڭ ئاغىچامىنىڭ ئالتۇن بويى ئېسەن بولغاي !

مېھرىبانۇ ۋاڭ تەختكە ئولتۇرۇۋېلىپ:

— ھەممىلىرى ئولتۇرۇپ قالسىلا، — دەپ بەگلەرگە ئىجازەت بەردى ھەم شۇنداق دېدى، — چۈشتىن بۇرۇن ئامبال بېگىنىڭ مەلۇمچىسى كىرىپ مەلۇم قىلدى. خان ئالىيلىرىدىن يارلىق چىقىپتۇ. ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭ ھەممىسى جەم بولسۇن دېگەنىكەن، — مېھرىبانۇ ۋاڭ گەپتىن توختاپ ئولتۇرغانلارغا سەپسېلىپ قارىدى، ئارىدا شامەخسۇتبەگ يوق ئىدى، — شامەخسۇتبەگ كۆرۈنمەيدىغۇ؟

ئارىدىن بىرى جاۋاب بەردى:

— ھاشىر تەيجى قازا قىلغاندىن كېيىن خوجامنى تولا ئۇچراتمايدىغان بولۇپ قالدۇققۇ؟

— شۇنداق، شۇنداق، دېيىشتى ھەممەيلەن بۇ گەپكە قوشۇلۇپ.

— مەن بۈگۈن شامەخسۇتبەگكىمۇ ئالاھىدە خەۋەر بەرگەنىدىم.

بۇ چاغدا شامەخسۇتبەگ ئالدىراپ كىرىپ كەلدى ـ دە، مېھرىبانۇ ۋاڭغا سالام بەردى:

— پۇجۇڭ ئانامنىڭ ئالتۇن بويى ئېسەن بولغاي!

— ئولتۇرغايلا، — دەپ ئىجازەت بەردى ۋاڭ.

شامەخسۇتبەگ ھېچكىمگە قارىماي ئورنىدا ئولتۇردى. ئۇ ناھايىتى روھلۇق كۆرۈنەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئويلىغىنىنى ياكى ئەمەلدە كۆرسەتكىنىنى مەيلى خاتا بولسۇن، توغرا بولسۇن، ئۆزى ئۈچۈن «توغرا» ھېسابلايتتى. ئۇ كىشىلەرنىڭ باھاسى، كىشىلەرنىڭ قارىشى ياكى خاھىشى بىلەن ھېسابلىشىپ ئولتۇرمايتتى. ئۇنىڭ مېھرىبانۇغا كويىئوغۇل بولۇشى بۇ خىل خاراكتېرىنى تېخىمۇ ئۆستۈرۈپ قويغانىدى.

ھەممەيلەن بىرپەس ئۆز خىيالى بىلەن بولدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك شامەخسۇت ھەققىدە ئويلىناتتى. كۆپ ئۆتمەي خان ئامبىلنىڭ يېتىپ كىرگەنلىكى خەۋەر قىلىندى.

خان ئامبىلى قولىدا بىر دانە قومۇش نەيچىنى ئىككى قوللاپ كۆتۈرگەن ھالدا مەنسەپ مېڭىشىدا بىر ـ بىر دەسسەپ سارايغا كىردى. مېھرىبانۇ ۋاڭدىن باشقا ھەممىسى ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ خان ئامبىلغا بېشىنى ئېگىپ ھۆرمەت بىلدۈردى. خان ئامبىلى تەخت ئالدىدا توختاپ، تىزىنى ئېگىپ ۋاڭغا ھۆرمەت بىلدۈرگەندىن كېيىن، قولىدىكى قومۇش نەيچىنى بېشىغا كۆتۈرۈپ:

— خان ئالىيلىرىدىن يارلىق چىقتى، — دېدى.

مېھرىبانۇ ۋاڭ ئاستا ئورنىدىن تۇرۇپ پەسكە چۈشتى ۋە خان ئامبىلى ئىككى قوللاپ بېشىدا تۇتۇپ تۇرغان قومۇشنى ئىككى قوللاپ ئېلىپ، بېشىغا كۆتۈرۈپ، نەمىتۇللا تەيجىگە بەردى. نەمىتۇللا تەيجىمۇ ئىككى قوللاپ ئېلىپ لېۋىگە تەگكۈزۈپ، قومۇش ئىچىدىن بىر پارچە يارلىق قەغىزىنى ئالدى.

خان ئامبىلى بېشىغا قىزىل مونچاقلىق بۆك، ئۈستىگە ئالدى ـ ئارقىسىدا تۆت سىڭىرلىك چاچما تىكىلگەن قارا كۆك

تاۋار چاپان كىيگەنىدى. بىر تال ئۆزۈن چىچى ساڭگىلاپ تۇراتتى. بوينىغا چىلاندەك تىزىلغان زۇننار ئاسقانىدى. ئۇ يارلىققا قاراپ تىكىلىپ تۇراتتى. نەمىتۇللا تەيجى خاننىڭ يارلىقىنى ئوقۇشقا باشلىدى:

قۇمۇل چىڭۋاڭى شامەخسۇت، ئانىڭىز مېھرىبانۇ پوجۇڭ خېنىمنىڭ بىرىنچىدىن، ئۆزۈم قېرىپ قالدىم، جانغا ئېيتماق يوق، ئىككىنچىدىن، ئايال بولغانلىقىم ئۈچۈن يۇرت باشقۇرۇش ئىشلىرىدا قىيىنچىلىقلار كۆرۈلۈۋاتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، كۆيئوغلۇم شامەخسۇتبەگنى چىڭۋاڭلىققا تەيىنلىسە دەپ خانلىققا تۇتقان ئىلتىماسىنى ماقۇل كۆرۈپ، سىز شامەخسۇتنى چىڭۋاڭلىققا، مېھرىبانۇنى فۇۋاڭلىققا تەيىنلىدۇق. شۇ ئاي، شۇ كۈندىن باشلاپ ئىجرا قىلىنسۇن.

گۇاڭشۇنىڭ ئۈچىنچى يىلى، 7 ـ سېنتەبىر.

خەتنىڭ بېشى ئوقۇلۇشقا باشلىغاندىلا مېھرىبانۇ ۋاڭ بۇ يەردىكى سۈيىقەستنى چۈشىنىپ بولغانىدى. ئەمما، ئۇ نېمە قىلىش كېرەكلىكىنى دەرھال كۆڭلىدىن ئۆتكۈزدى ـ دە، مەزمۇت تۇرۇپ قىلچە چاندۇرمىدى. چۈنكى، خاننىڭ يارلىقى چۈشۈپ بولغاندا داۋراڭ قىلىپ شامەخسۇتنى ئۆلۈمگە بۇيرۇش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئاچچىقىدا ۋارقىراپ «بۇ سۈيىقەست !» دېيىشى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا، ئەزەلدىن ئۆز ئىززىتىنى ساقلاپ كېلىۋاتقان پوجۇڭ خېنىم بۇ يەردە چىرايىنى قىلچىمۇ ئۆزگەرتمەي، خۇددى ئۆزى ئورۇنلاشتۇرغان ئىشتەك قاراپ تۇردى ھەم شامەخسۇتقا قاراپ دېدى:

— خوش، شامەخسۇت چىڭۋاڭ، خاننىڭ يارلىقىنى قوبۇل قىلسىلا، بۇ سىلىنىڭ ھەم مېنىڭ نىيىتىم.

ئولتۇرغان بەگلەر غۇلغۇلا قىلىشتى، ھەممەيلەن بۇ يەردە بىر ھېيلىنىڭ بارلىقىنى پەم قىلىشتى، شامەخسۇتمۇ بىر ئاز

ئالاقزادە بولۇپ خىجىللىق ئىچىدە قالدى. ئۇ مېھرىبانۇنىڭ «بۇ سىلىنىڭ ھەم مېنىڭ نىيىتىم» دېگەن سۆزىدىن تەسىرلىنىپ قالغانىدى.

خان ئەمەلدارى:

— شامەخسۇت كىم؟ — دەپ سورىغاندىلا شامەخسۇت خان ئامبىلىنىڭ ئالدىغا كەلدى. ئامبال نەمىتۇللا تەيجىنىڭ قولىدىن يارلىقنى ئېلىپ شامەخسۇتقا سۇندى. شامەخسۇت يارلىقنى قوش قوللاپ ئېلىپ بېشىغا كۆتۈرۈپ، لېۋىگە تەگكۈزدى.

بۇ چاغدا ئولتۇرغانلارنىڭ نېمىلەرنى ئويلاۋاتقانلىقىنى ھېچكىم بىلمەيتتى، ئىشقىلىپ بايىقى سىرلىق كەيپىياتنىڭ ئورنىنى سوغۇق بىر ھالەت ئىگىلىگەنىدى.

مېھرىبانۇ ۋاڭ خان ئەمەلدارىغا قاراپ:

— بۈگۈن ئالدىراپ قالدۇق، كېيىن بىر كۈننى تايىن قىلىپ، بۇ خۇشاللىق كۈننى سىلەر بىلەن بىللە كۈتۈۋالىمىز، — دېدى.

خان ئامبىلى بېشىنى ئېگىپ مېھرىبانۇغا ھۆرمەت بىلدۈرگەندىن كېيىن، بىر - بىر دەسسەپ مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن بىرلىكتە ئورنىدىن چىقىپ كەتتى.

مېھرىبانۇ ۋاڭ يېنىدىكى سېرىق يېپەك يېپىنى تارتىۋىدى، قوڭغۇراق جىرىڭلىدى، مەلۇمچى كېنىزەك كىرىپ كەلدى.

— خوش، — دەپ تەزىم بىلەن تۇرغان كېنىزەككە:

— چىقىپ خەزىنىچىگە ئېيت، ھاشىر تەيجىدىن ئولجا ئالغان ماللار ئىچىدە شاھانە تونلار ناھايىتى كۆپ ئىكەن، شۇلارنىڭ ئىچىدىن ئەڭ كاتتىلىرىدىن بىرىنى تاللاپ ئاچىقسۇن، شامەخسۇت ۋاڭنى قۇتلۇقلايلى.

— خوش، — دېگىنىچە كېنىزەك چىقىپ كەتتى.

بۇ چاغدا نەمىتۇللا تەيجى ئورنىدىن تۇرۇپ:

— پۇجۇڭ ئاغىچامغا ئىلتىماسىم بار، — دېدى.

— خوش !

— مەن بولسام قېرىپ قالدىم، ئەسلى نەسلىم دېھقانمەن، باللىرىم، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىمنىڭ ھەممىسى دېھقانچىلىق قىلىدۇ. مەنمۇ ئەمدى ئېتىزنىڭ قىرلىرىدا يۈرۈپ ھاردۇق ئالايمىكىن.

نەمتۇللا تەيجىنىڭ گېپى تۈگىشىگىلا يۇنۇس قازىئاخۇنۇم ئورنىدىن تۇردى:

— دىنىمىز ناھايىتى پاك دىن، دىنىي شەرئى دېگەن پاك ھەم ساپلىقنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇنىڭدىن كېيىن خۇدا ئالدىدا گۇناھكار بولغۇم يوق، شۇڭا ئورنىدىن چىقىپ ئۆز مەھەللەمدە ئىمامەتچىلىك قىلسام دەيمەن.

قازىئاخۇنۇمنىڭ گېپى تۈگىشىگىلا يەنە بىر بەگ ئورنىدىن تۇردى:

— مېنىڭ ئەزەلدىن شامەخسۇتبەگ بىلەن ئاداۋىتىم يوق. لېكىن، نېمە ئۈچۈندۇر بۇنىڭدىن كېيىن ئورنىدا ئىشلەشنى خالىمايمەن. ئۆزۈم تاغدىن كەلگەن، تاغقا چىقىپ مال بېقىشنى ياخشى كۆرىمەن.

شۇنداق قىلىپ، بەگلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئورنىدا ئىشلىمەيمىز، ئورنىدىن چىقىپ كېتىمىز، دەپ مېھرىبانۇ ۋاڭغا ئىلتىماس قىلغىلى تۇردى. بۇ ھالدىن شامەخسۇت ۋاڭنىڭ چىرايى ئۆڭۈپ كەتتى. ئۇ ئوڭايسىز ھالەتكە چۈشۈپ قالغانىدى.

مېھرىبانۇ ۋاڭ ئوڭ قولىنى كۆتۈرۈپ ھەممىسىگە بۇيرۇق قىلدى:

— ئولتۇرۇپ قالسىلا، ھەممىلىرى ئولتۇرۇپ قالسىلا، ھەرقايسىلىرى ئۇنداق قىلىشسىلا بولمايدۇ. مەن ئۆز ئىختىيارلىقىم بىلەن شامەخسۇت بەگنى ۋاڭلىققا قويدۇم. بىز بىر ئادەم ئۈچۈن ئەمەس، پۈتۈن يۇرت ئۈچۈن، ئەل ئۈچۈن ئىشلەيمىز. خەلق ئارىسىدا ياشىغان قۇش ئۆلمەيدۇ. نىيىتىمىز خالىس بولسىلا خەلق بىزنى جازالىمايدۇ. ئۆزىمىز پاك بولساقلا

خەلق ئالدىدا رەسۋا بولمايمىز. ھەممىلىرى توختاپ قالسىلا، يۇرت ئەنجامغا كەلگىلى بەش ـ ئالتە يىللار بولدى. خەلق ھەممىلىرىگە موھتاج. خەلقىمىز تېخى مەرھۇم مۇھەممەت بېشىر چىڭۋاڭ دەۋرىدىكىدەك باياشات ھالەتكە كەلگىنى يوق. يۇرتنى گۈللەندۈرۈپ، خەلقنى باياشات قىلىش بىزنىڭ بۇرچىمىز، — دېدى.

بۇ چاغدا، مەلۇمچى كېنىزەك پەتنۇسقا سېلىنغان ئالتۇن يۈلتۈزلۈق يېشىل دۇخاۋا توننى ئەكىردى.

مېھربانۇ پۇجۇڭ پەسكە چۈشۈپ پەتنۇسنى ئېلىپ شامەخسۇتقا تۇتتى:

— چىڭۋاڭلىق مەنسەپلىرىگە مۇبارەك بولسۇن !

بۇ گەپ بىلەن ھەممەيلەن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ بىردەك:

— چىڭۋاڭلىق مەنسەپلىرىگە مۇبارەك بولسۇن ! — دېيىشتى.

مېھربانۇ پۇجۇڭ ئاستا مېڭىپ تەختكە چىقىپ ئولتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ھەممەيلەنگە قاراپ:

— ئەتىدىن باشلاپ شامەخسۇت ۋاڭنىڭ پەرمانىغا ئىتائەت قىلغايلا ! — دېدى ۋە بىرپەستىن كېيىن، — ئەمدى ھەممىلىرى قايتىپ ئارام ئېلىشسىلا، مەن شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن سۆھبەتلىشەي، — دېدى.

ھەممىسى بىردەك «خوش» دېگىنىچە تەختلىك سارايدىن چىقىپ كېتىشتى.

مېھربانۇ تەختتە خېلىغىچە گەپ ـ سۆز قىلماي شامەخسۇتقا تىكىلىپ ئولتۇردى. شامەخسۇت بولسا بېشىنى ئېگىپ قولىدىكى يۇلتۇزلۇق چاپاننىڭ يۇلتۇزلىرىغا تىكىلگىنىچە ئولتۇراتتى.

— «ھاماقەتنىڭ بۇرنى ساختىپەزنىڭ قارمىقىدا» دېگەندەك، ئۆزلىرىزە ئاشۇ قارماقتىن پايدا ئالدىم دەپ ئويلامدىلا؟ ئۆزلىرى

بۇ تەلەپنى يامان نىيەت بىلەن ئەمەس، ياخشى نىيەت بىلەن ئوغۇللۇق ئەقىدىلىرىنى ئادا قىلىپ، مېنىڭدىن تىلىگەن بولىسلامۇ ئادىللىق بىلەن رازى بولغان بولاتتىم. ئەمەل ئاسان قوللىرىغا كىرگىنى بىلەن، خەلقنى رازى قىلىش ئاسان ئەمەس، ئۆزلىرى تاش سانىسىلا، پۇقرالار قۇم سانايدۇ. ھەزرەتلىرى مەنپەئەت ئەمەلدارى بولماي، ھەق ـ ئادالەت ئەمەلدارى بولغايلا، بۈگۈندىن باشلاپ ئوردا ۋە ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىگە نېسىپ بولدى. ئاللاتائالا نىيەتلىرىگە ئادىللىق ئاتا قىلسۇن. لېكىن، شۇنىمۇ سەمىلىرىگە سېلىپ قوياي، ئۆزلىرى ئوردىغا كېلىپ ئۇزۇن بولمايلا ھاشىر تەيجى بىلەن بىرلىشىپ، مېنى ھالاك قىلىش يولىغا ماڭدىلا. قاراپ باقسام، خانغا يازغان بۇ ئىلتىماسمۇ ھاشىر تەيجىنىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن بولغان، يەنە ئۇنىڭ بىلەن بىرلىشىپ مېنى ھاقارەت قىلىپ، تۆھمەت چاپلىماقچى بولدىلا. ئاخىر يالغانچىنىڭ قۇيرۇقى بىر تۇتام بولدى. بايا بەگلەرنىڭ ئۆزلىرىگە نارازىلىق بىلدۈرۈشىمۇ ئەنە شۇ سەۋەبلەردىن بولسا كېرەك، لېكىن بۇ نارازىلىقنى بەگلەردىن كۆرمەي ئۆزلىرىدىن كۆرسىلە. ھەر قەدەملىرىدە ئۇلارغا ياخشىلىق كۆرسىتىپ، ئۇلارنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشسىلە. يەنە شۇنىمۇ دەۋالايكى، مەن ئۆزلىرىنىڭ نۇرغۇن گۇناھلىرىدىن كەچسەممۇ، مېنى نەمىتۇللا تەيجىگە چاپلاپ قىلغان شەرمەندە ھاقارەتلىرىدىن ھەرگىز كەچمەيمەن. بۇ دۇنيا دېگەن ئەسكى رابات، بىز بولساق بىر ئۆتكۈنچى. سىلى بىلەمدىلا، نى ـ نى تەخت تۇتقان شاھى سۇلتانلار قالدىمۇ؟ ئادەم ھامان ئۆلىدۇ، ئەمما ياخشىلىق ئۆلمەستۇر. شاھمۇ ئۆلىدۇ، ئەمما ياخشى نام ئۆلمەستۇر. چىقىپ كېتىشلىرىگە ئىجازەت.

شامەخسۇت تون سېلىنغان پەتنۇسنى كۆتۈرگەن پېتى ئاستا چىقىپ كەتتى.

*　　　　　*

ئەتىسى مېھرىبانۇ ۋاڭ ئوردا ئەمەلدارلىرىنى يىغىپ پەرمان قىلدى:

— ئوردىنىڭ بىرىنچى تەيجىسى — چوڭ تەيجى يەنىلا نەمىتۇللا بەگ بولىدۇ. ئوردىنىڭ ئىككىنچى تەيجىسى — كىچىك تەيجى نۇسرەتبەگ بولىدۇ. باشقا ئەمەلدارلار يەنىلا ئۆز ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ.

ئارىدىن بىر ئاي ئۆتكەندە غورۇرى جابانىلىرىنىڭ كېسەل بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەنلىك خەۋىرى يېتىپ كەلدى. بۇنى ئاڭلىغان مېھرىبانۇ ۋاڭ ئۆزىنىڭ ئانا يۇرتى ئىلىغا بېرىپ تۇغقانلىرىنى كۆرۈش، ئاپىسىنىڭ تۇپراق بېشىنى يوقلاش، غورۇرى جانابلىرىغا نەزىر ـ چىراغ ئۆتكۈزۈپ كېلىش قارارىغا كەلدى.

مېھرىبانۇ ۋاڭ ئىلىغا بېرىپ بىرنەچچە ئاي تۇرغان كۈنلەردە نەمىتۇللا تەيجىنىڭ مەخپىي قەتل قىلىنغانلىقى ھەمدە بۇنىڭدىن قورقۇپ كەتكەن يۇنۇس قازىئاخۇنۇمنىڭ بالا ـ چاقىسىنى ئېلىپ تۇرپانغا قېچىپ كەتكەنلىكى ھەققىدە خەۋەر كەلدى. بۇ خەتنى نۇسرەتبەگ يازغانىدى. كۆڭلى خاتىرجەم بولالمىغان مېھرىبانۇ ۋاڭ ئىلىدا ئاران ئۈچ يېرىم ئاي تۇرۇپ يەنە قۇمۇلغا قايتىپ كەلدى. نەمىتۇللا تەيجىنىڭ ئۆلۈمى ئۈچۈن چەكسىز ھەسرەتلەنگەن مېھرىبانۇ ۋاڭ بۇنىڭ شامەخسۇتنىڭ ئىشى ئىكەنلىكىنى بىلسىمۇ، ئۇنى ئوچۇق ـ ئاشكارا سوراق قىلالمىدى. چۈنكى، ئۇ مېھرىبانۇ ۋاڭ يوق چاغدىن پايدىلىنىپ ئوردىدا ئۆزىنى خېلىلا مۇستەھكەملەپ، باشقىلارنى ئۆزىنىڭ گېپىنى يىرمايدىغان قىلىۋالغانىدى.

1998 ـ يىلى، قۇمۇل

Document generated by Anna's Archive around 2023-2024 as part of the DuXiu collection (https://annas-blog.org/duxiu-exclusive.html).

Images have been losslessly embedded. Information about the original file can be found in PDF attachments. Some stats (more in the PDF attachments):
{
  "filename": "NDAzMjkwMzYuemlw",
  "filename_decoded": "40329036.zip",
  "filesize": 29774749,
  "md5": "115f10f05bfac095f713bbe50283391f",
  "header_md5": "76b0ea2308b5a3ab93df2605ff8f44e5",
  "sha1": "bdd364b91b7d6c8d3e79f4d7f670db799670c6dc",
  "sha256": "f4bcf62ce9da5e1abf770132b05a072909d41e59f49d98e867b86c5592a31464",
  "crc32": 680881914,
  "zip_password": "",
  "uncompressed_size": 30343074,
  "pdg_dir_name": "\u2500\u252c\u2551\u2592\u2500\u00bc\u2561\u252c\u2593\u00ab\u256c\u00b2\u2562\u221a\u255f\u256b\u2550\u2321\u256c\u00bc\u256c\u00df\u2562\u221a\u256c\u2500_40329036",
  "pdg_main_pages_found": 479,
  "pdg_main_pages_max": 479,
  "total_pages": 491,
  "total_pixels": 1748729668,
  "pdf_generation_missing_pages": false
}